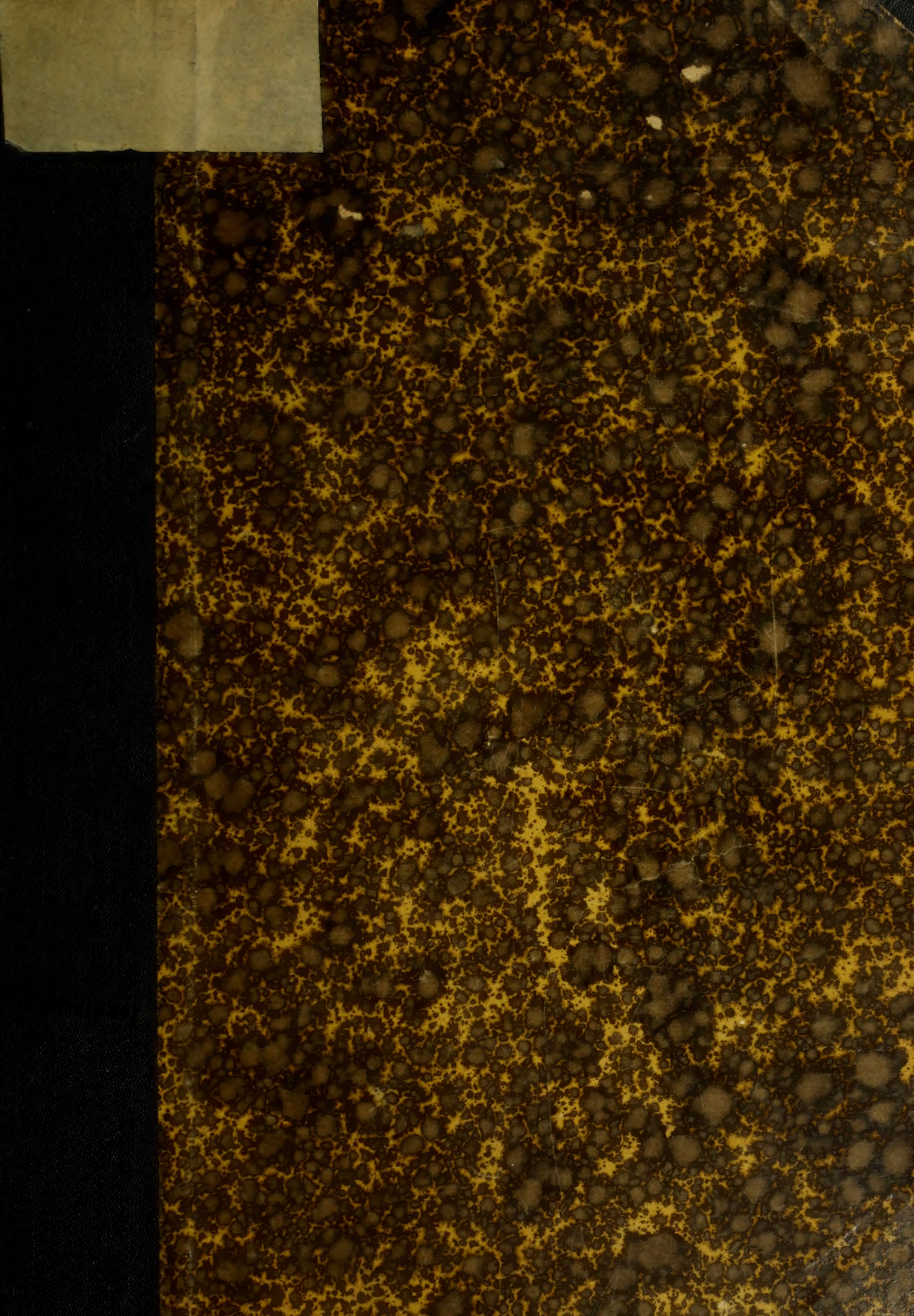

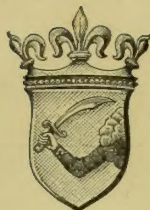

GLASNIK

ZEMALJSKOG MUZEJA
U
BOSNI I HERCEGOVINI.

UREDNIK:

KOSTA HÖRMANN.

ГЛАСНИК

ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА
У
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

УРЕДНИК:

КОСТА ХЕРМАН.

XIII.

1901.

Uredništvo:
Sarajevo, bos.-herc. zemaljski muzej.

Administracija:
Sarajevo, zemaljski ekonomat.

Godišnja cijena Glasnika s poštarinom 4 K.
Pojedine sveske stoje s poštarinom 1 K 60 h.

Dopisi i novčane pošiljke u stvari pretplate i oglasa neka se uprave na *Zemaljski ekonomat kao administraciju Glasnika zemaljskog muzeja.*

Уредништво:
Сарајево, бос.-херц. земаљски музеј.

Администрација:
Сарајево, земаљски економат.

Годишња цијена Гласника с поштарином 4 К.
Поједине свеске стоје с поштарином 1 К 60 х.

Дописи и новчане пошиљке у ствари претплате и огласа нека се управе на *Земаљски економат као администрацију Гласника земаљског музеја.*

SARAJEVO — САРАЈЕВО
ZEMALJSKA ŠTAMPARIJA — ЗЕМАЉСКА ШТАМПАРИЈА
1901.

SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povjest. — I. Археологија и повјест.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Strana — Страна

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Imenik spisatelja. — Именик списатеља.

Sarajevo, januar—mart. **1901.** Сарајево, јануар—март.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini. (Tečajem godine 1900.)

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

(Sa 9 tabli i 46 slika u tekstu.)

I. Bogati prehistorički nalaz iz jedne gromile u Plani (kotar Bilek).

Vrlo važan prehistorički nalaz stigao je našem zemaljskom muzeju iz Plane u kotaru bilećkom. Pošavši cestom od Plane prema Gacku, jedno 500 *m* udaljeno od oružničke postaje, nalazi se desno od ceste velika gromila, nasuta od krupnoga kamenja. Promjer te gromile ima oko 25 *m*, a visina njena vrška uzdigla se 3·5 *m* nad podnicom. Gromila sazidana je na krševitom zaravanku; bila je nekoć pravilna oblika, no vremenom se osula pa bi iz nje izokolni narod vadio katkada kamen, da ga ugradi u cestu.

Takom prilikom, vadeći kamen za cestu, naigjoše radnici na južnom rubu gromile na grobnice, u kojima nagjoše uz nespaljene kosti obilje broncanih i gvozdenih predmeta. Srećom prijaviše nalaznici svoje otkriće isti dan kotarskom predstojniku gosp. Arturu pl. Márczelu, koji je odmah zaustavio daljnje pretraživanje ove gromile te izvjestio o tom nalazu ravnateljstvo zemaljskog muzeja.

Prvom prilikom pošao sam po dobivenoj naredbi u Planu, da pretražim ovo mjesto. Nalaznici prekopali su površinu od 3 m^2 i našli su u njoj tri kostura a uza njih dvije broncane kacige, više gvozdenih kopalja i broncanih igala, te druge sitnije komade.

Lešine bile su položene jedna tik druge u smjeru od zapada k istoku, od prilike 1 *m* visoko nad podnicom na sloju krupna kamenja, poravnana gore manjim kamenicama i zemljom.

Došavši onamo dao sam najprije još jednom pretražiti ovo mjesto i pomno pregledati materijal, što su ga već bili s gromile izbacili, te sam

tom prilikom našao po koji manji komadić, naročito mnogo staklenih i jantarovih zrna, koje nalaznici nijesu bili opazili.

Svršivši taj posao dadoh kopati uokolo raskopane površine te sam do nogu onih triju lešina u nešto nižem sloju našao još druge dvije, a uz njih tri broncane fibule, pet srebrnih prstenova, srebrnu kutijicu, vijugasti srebrni nakit, tri srebrna uresna zrna i drugih manjih komada srebrna nakita, nekoliko ukosnica, tri bašlije od bronca i mnoštvo jantarovih i staklenih bombaka.

Slika 1. Broncani šljem ilirskog oblika iz Plane. (Pogled sa strane. $^{1}/_{2}$ nar. vel.)

Osim toga bilo je tu i nekoliko gvozdenih predmeta, ali su vrlo patili od hrgje, koja ih je gotovo sasvim istrošila.

Pošto je bilo zimno doba, tik pred Božić, a bura nije dala da se nastavi posao, nijesam ovaj put mogao da prekopam cijelu gromilu, već sam ju oko samog nalazišta pretražio u prugi širokoj 1 *m*, pa osvjedočivši se, da u njoj nema daljnih predmeta, dao sam raskopano mjesto opet kamenjem prikriti.

Nalazište razlikuje se od konstrukcije ostale gromile time, što na njemu bijaše izmegju pukotina kamenja još sitnijeg kamenja i zemlje, dok je gromila na ostalim mjestima tek velikim komadima ozidana, a šupljine izmegju kamenica ostaše neispunjene.

Kako prekopani prostor zaprema jedva osminu površine same gromile, sva je prilika da će se daljnim pretraživanjem i na drugim mjestima u njoj naići na lešine, koje su vremenom u toj gromili sahranili.

Već na nekim ovećim gromilama glasinačkim moglo se opaziti, da se u njima krije poviše grobnica, a što sam dosele imao prilike proučavati velike gromile hercegovačke, našao sam i u njima da ne

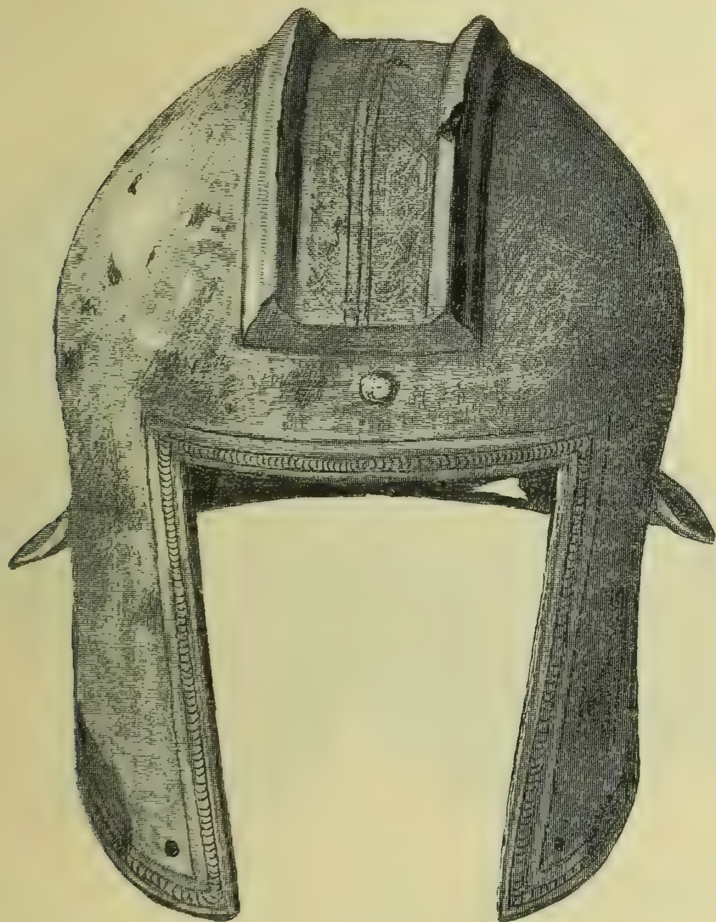

Slika 2. Broncani šljem ilirskog oblika iz Plane. (Pogled s prijeda. $^1/_2$ nar. vel.)

kriju samo jedan grob, već na raznim mjestima i u raznim slojevima poviše grupa lešina, te su prema tome služile valjda kao porodične grobnice. To će biti i ovdje a nadati se je, da će se osim dosele otkrivenih pet grobnica naći još i drugih.

Šljemovi.

Od starina, nagjenih dosele u ovoj gromili, na prvom mjestu valja nam spomenuti dva broncana šljema.

Oblika su polukrugljasta; niz obraze spuštaju se po dva široka lista, koji su imali da štite lice, zatiok je izvraćen, te opasuje vrat kao polukružan horizontalan ovratnik.

Na tjemenu proteže se od čela do zatioka široka, sa dva povora opasana pruga, uriješena po srijedi sa tri paralelna zareska. Na krajevima te pruge nalazi se na čelu podugačko oblo dugme, a na zatioku povisoka petlja, uz koju bi se pričvrstila na komadu kajiša ili vrpce pričvršćena perjanica ili crista, načinjena od konjske dlake. Ova crista dakako

Slika 3. Šljem ilirskog oblika od bronca iz Plane. (Pogled sa strane. 1/2 nar. vel.)

da je istrunula. Rubovi šljemova uriješeni su uokolo prugom oblih, zumbom gusto ukucanih zrnaca, opasanih paralelnim linijama.

I u ta dva šljema kao i u svih ostalih te vrste opaža se na dnu svakog lista, koji je pokrivao obraze provrtana rupa, kroz koju bi se provlačila vrpca, te bi se ispod brade svezala, da šljem, kad dogje do kreševa ne bi pao s glave.

Oba šljema prilično su dobro sačuvana, samo im se ovratnik na zatioku slomio u više komada. U jednog *(slika 1. i 2.)* oba su obraza s dônje strane okrnuti, a u drugog *(slika 3. i 4.)* nalazi se s lijeve strane čela rupa kolik orah; dugme, kojim se pričvršćivala crista fali u tog šljema,

koji se od drugoga odlikuje krasnom, tamnom, kao staklo uglagjenom patinom.

Opisujući u „Glasniku", XI., 339.—396. nalaz iz Gorice, izrekao sam mnijenje, da se ovaj oblik šljema može smatrati balkanskim ili bolje ilirskim, jer ga nalazimo samo u onim krajevima, u kojima obitavahu Iliri a ponajviše u takozvanom „ilirskom trokutu", u kome se ilirske tradicije najdulje, i u samo historičko doba održaše.

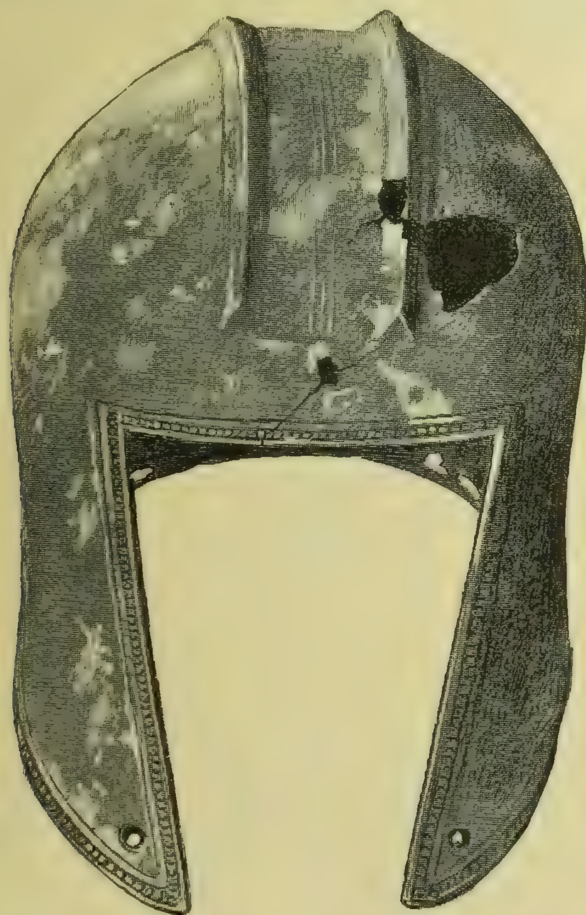

Slika 4. Šljem ilirskog oblika od bronca iz Plane. (Pogled s prijeda. $^1/_3$ nar. vel.)

Tamo sam naveo ova nalazišta: Kupanovo u Macedoniji, Labin u Dalmaciji, a u Bosni: Putičevo kod Travnika, Dônju Dolinu kod Gradiške, Grude, Drinovce i Goricu u ljubuškom kotaru.

Ovim se pridružuju eto od jednoć dva šljema iz Plane, jedan komad nagjen prošlu jesen kod Radišića u ljubuškom kotaru i jedan, što sam ga imao prilike vidjeti u kninskom muzeju.

Još valja ovdje spomenuti nalazišta, što ih je pokojni Fiala, opisujući šljem nagjen u Grudama („Glasnik", 1897., str. 660.) naveo i koji se nalaze

rek bi na periferiji nekadašnjeg ilirskog elementa. Najjužniji eksemplari nagjeni su u Grčkoj i to u Pritanzionu, opisan u Furtwänglera: „Die Bronzen und die übrigen Kleinfunde vom Olympia“, str. 171. i 172. i tri druga, što su u muzeju arheološkog društva u Ateni. Sjevernu periferiju do koje je dopro taj oblik obilježuje nam šljem, nagjen u Berzoviji-Židovinu u Ugarskoj, te je priopćen u arh. časopisu „Ertesitö“, 1897., str. 29. i 30., ali je ondje krivo označen kao rimski šljem, nadalje drugi šljem, nagjen u Erdelju, što se čuva u kološvarskom muzeju. Istočnu periferiju opet nam obilježuje šljem iz Trstenika na Moravi, koji se nalazi u biogradskom muzeju.

Ta nalazišta prilično tačno opisuju nekadašnji objem ilirskog življa s ovu stranu mora u doba njegove najveće ekspanzivnosti, a činjenica, da je od 17 dosele poznatih šljemova te vrste nagjeno 10 njih u samom srcu Ilirika, to jest u današnjoj Bosni i Dalmaciji, dovoljno nas ovlašćuju da u njemu naziremo ne samo specifično balkanski, nego upravo ilirski oblik.

Savršenost radnje u ova dva komada iz Plane i u ostalih, što su u Bosni nagjeni, zasvjedočuje nam opet, da se je ilirska umjetnost u prvo gvozdeno doba u velike usavršila i da je natkrililа u tome znatno istodobnu umjetnost u sjevero-istočnim izokolnim stranama. Mi to ne ćemo pripisati toliko lokalnim prilikama, koliko dojmu grčke kulture, što nam ga u našim krajevima u to doba zasvjedočuje obilje drugih primjera, a u našem slučaju tipologička srodnost ovog šljema sa korintskim, od koga je jamačno taj nešto mlagji oblik postao.

Ukosnice i igle.

Uz one tri lešine, što su prije otkrite i uz one dvije, koje sam ja imao prilike otkriti, nagjeno je mnogo broncanih ukosnica sa dvije usporedne igle. Bilo ih je svega 25 komada a po obliku vrstaju se u tri različita tipa. Najljepši komad ima na glavi oblik potkove, savite od ćošaste, na srijedi deblje, na krajevima sužene žice, pokićene po vrhu nizom sitnih utisaka. Na dônjim krajevima potkove savita je žica sa svake strane u petlju te se onda tek produljuje u iglu. *(Tabla I., slika 11.)*

Nagjen je samo jedan lijepo svjetlo-zeleno patiniran komad, koji spada u vrstu onih, što smo ih prvi put našli na Glasincu, gdje je taj oblik običajan, zatim na naselju na Debelom brdu kod Sarajeva pa i u Gorici. Ovaj komad, nagjen u Plani od sviju dosele nagjenih je najljepši. Duljina mu je 11·5 *cm.*

Druga vrsta načinjena je od tanke oble broncane žice, a savita je na glavi na oblik križa. Nagjen je takogjer samo jedan komad, dug 8 *cm.* I taj oblik, ako ga i ne nalazimo tako često kao prijašnji, nije neobičan; nagjosmo

Tabla I.

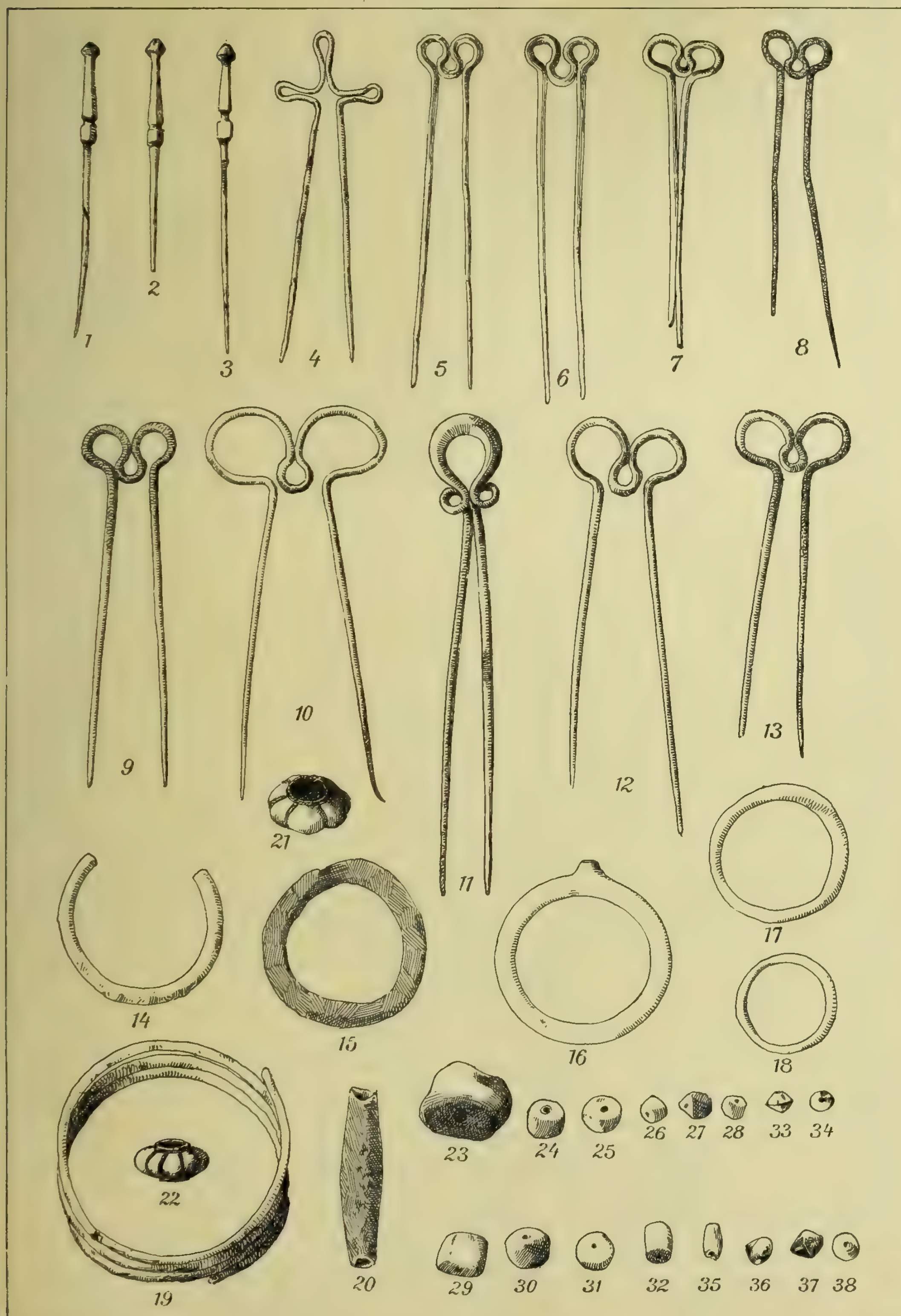

Razni nakit iz gromile u Plani. $^{2}/_{3}$ nar. vel.

ga dosada: na Glasincu (Kusače), na Debelom brdu i u Sanskom mostu. *(Tabla I., slika 4.)*

U treće vrste ukosnica savita je žica, od koje su načinjene, na glavi u tri petlje, koje opasuju po tri okna te nas donekle sjećaju izobljena slova M. Nagjeno ih je 17 čitavih i ulomaka od drugih 6 komada; najbolje sačuvani prikazani su na *tabli I., slika 5.—10., 12., 13.*

Svi se komadi razlikuju i veličinom, jer je najmanji tek 5·5 *cm* a najveći 9·5 *cm* dug, a i oblikom u toliko, što im petlje nijesu u istom razmjeru načinjene, već su u jednih uske a u drugih široke, tako da im se širina glavice razilazi od 1·5—4·3 *cm.*

U mojem izvještaju o goričkom nalazu, u kome bijaše 7 komada ukosnica te vrste, spomenuo sam ostale bosanske analogije te sam istaknuo, da taj oblik u našim la-tenskim grobištima kasnije dobe (Jezerine, Ribić) posve fali, a da ga imade u grobištima, koja se vrstaju ili posve prvoj gvozdenoj dobi (kao Glasinac), ili bar većim dijelom (kao Sanski most i Gorica). Tome mi valja dodati još jedan komad, nagjen uz 10 rano la-tenskih fibula u grobnici kod Vručice, kotara tešanjskog. Ako nam nalazi u Sanskom mostu i Gorici zasvjedočuju suvremenost ovog oblika sa nekim dijelom la-tenskih, zasvjedočuje nam činjenica, te ih ni u Jezerinama ni u Ribiću nema, da ne sižu u kasnije periode la-tenske kulture; nalaz iz Vručice zasvjedočuje nam posve jasno suvremenost njegovu sa prvom ili ranom la-tenskom periodom. Time ne mislimo reći, da je ta ukosnica la-tenski oblik, već ćemo u tome nazirati novi dokaz hipotezi, da u Bosni la-tenska kultura nije od jednoć svladala ilirsku prvog gvozdenog doba, već se kroz neko vrijeme njome uporedo razvijala.

Osim ukosnica nagjoše se uz one dvije po meni iskopane lešine još i tri kratke broncane ubodače neobična oblika. Glavica je u njih četverasta, na vrhu pokićena malom piramidom; ovratnik na dnu sužen je. Iz te glavice niče kratka oštra igla. Duljina ovih ubodača je 5·5—7·4 *cm.* *(Tabla I., slika 1.—3.)*

Fibule.

Fibula bijaše svega 6 komada, od kojih je jedan sasvim nepotpun te nam od njega ostao samo komadić luka i petlje na njem; ostale su fibule u toliko sačuvane, da im se razabire oblik.

Ove fibule pripadaju jednom te istom tipu polukružna luka sa jednom petljom; nožica im je četverasta te se hvata jednim krajem luka.

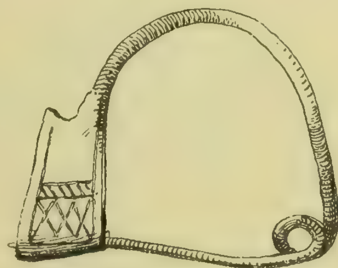

Slika 5. Fibula od bronca iz Plane. $^{1}/_{1}$ nar. vel.

Najljepši komad prikazuje nam priložena *slika 5.*; on se odlikuje od ostalih time, što je nožna ploha povisoka i uriješena jednostavnim linearnim

ornamentom. Duljina fibule je 4·2 *cm*, visina luka 3·4 *cm*; dimenzije nožne plohe jesu 1·1 × 2·1 *cm*.

Slična ali nešto niža je nožna ploha u dvije fibule, što su prikazane u *slici 6*. Te dvije čine čift, jer su i oblikom i veličinom jednake. Duljina 4·5 *cm*, visina 3·5 *cm*, nožna ploha 1·4 × 1·5 *cm*. U jedne fali petlja i igla. U ove tri fibule je gornja stranica nožne plohe izobljena te se time razlikuju od drugog čifta fibula, od kojih nam jedan komad prikazuje *slika 7*. U ovog je nožna ploha počevši od gornjeg kraja prema vanjskom ćošku vijugasto izrezana, ali ako se oblikom donekle razlikuje od pregjašnjih, uvrstićemo i ovu fibulu u istu grupu, jer se i ona hvata luka sa strane a ne po srijedi, kako je to obično u drugih fibula sa plosnatom nožicom.

Ove fibule, u kojih je karakterističan oblik nožice nama već poznat iz nekih nalaza, nagjenih u dipilonskim grobnicama, nijesu za nas neobične,

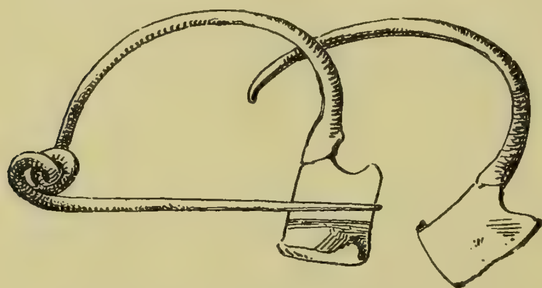

Slika 6. Dvije fibule od bronca iz Plane
$^1/_1$ nar. vel.

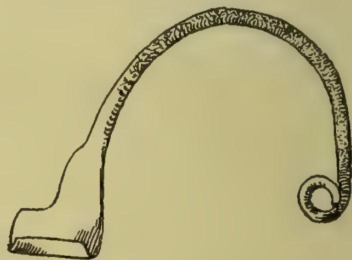

Slika 7. Fibula od bronca iz Plane.
$^1/_1$ nar. vel.

jer naš muzej posjeduje dosele 25 komada te vrste. Najčešće nalazili bi se na Glasincu i to u grobištima na Sokolačkom polju, na Radavi, kod Šarenčevih vrtoča, kod Cavarina i Brankovića, u Godomilju, na Ilijaku i u Gosinji, gdje je u dvije gromile nagjeno 6 komada. Osim toga nagjena je na Debelom brdu po jedna broncana i grozdena, na Radimnji kod Stolca iskopao sam pred više godina u jednoj gromili tri komada, a i u goričkom nalazu nagjoše se dva srodna komada.

Manje više srodnih odlika ovog tipa, koje se od opisanog razlikuju tek time, što im je luk bogatije uriješen, bilo zarescima bilo zrncima, nagjeno je na Glasincu kod Rusanovića, Borovskog, u Gosinji, na Talinama, Bandinom brdu i Boriku i jedan komad u Posušju.

Kako nam navedeni nalazi zasvjedočuju, taj je oblik fibule u nas ne samo običan, već ga možemo smatrati upravo domaćim. Istina on je, kako sam to razložio u svom izvješću o goričkom nalazu, proizašao u Grčkoj, ali se na sjeveru Balkana tako udomaćio i preobrazio, da ga možemo upravo smatrati enhoričkim. Po vremenu uvrstio bi tu fibulu u kasniji odsjek one periode, koja obuhvata starine glasinačke.

Srebrni i drugi nakit.

Uz dosele opisane predmete zanimaće nas najviše srebrni nakit, koji se našao uz jednu od onih lešina, položenih do nogu one grupe, u kojoj se nagjoše šljemovi. Taj se nakit sastojao od ovih komada:

Pet prstena od srebrne prutice sa lica izobljene, a s dônje strane žljebovite bez ikaka daljnjeg uresa. *(Slika 8.)*

Nakit od pokrupne srebrne žice, savite vijugasto u 5 zavoja; ovršci žice splošteni i izrezani su na oblik zmijinske glave, u koje su oči i nosnice

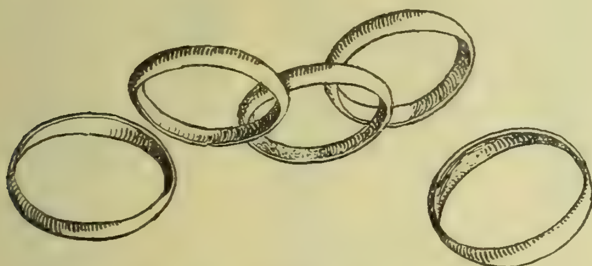

Slika 8. Pet srebrnih prstenova iz Plane. $^1/_1$ nar. vel.

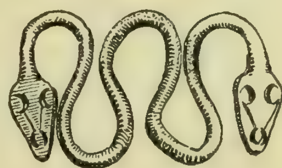

Slika 9. Srebrni nakit iz Plane. $^1/_1$ nar. vel.

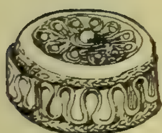

Slika 10. Srebrna kutijica iz Plane. $^1/_1$ n. v.

Slika 11. Ulomci srebrna nakita iz Plane. $^1/_1$ n. v.

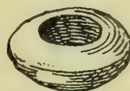

Slika 12. Srebrni bombak iz Plane. $^1/_1$ n. v.

Slika 13. Srebrno dugme iz Plane. $^1/_1$.

označene zarescima, koji nas dosta živo sjećaju životinje, kojoj te glave pripadaju *(slika 9.)*.

Najljepši i najpomnjivije izragjeni komad je mala kutijica *(slika 10.)* od tanka srebrna lima, uriješena filigranom na vanjskoj površini. Kapak uriješen je zvijezdom od srebrne žice, pokićenom na srijedi velikim, a u svakoj latici malešnim zrnom, dočim se sa strane kutije ovila žica vijugastim smjerom kao u gore spomenuta nakita te je gore i dolje zarubljena sa dvije osukane žice. S jedne strane te kutije odiže se srebrni tračak te čini žlijeb. kroz koji se možda provlačila vrpca. Dimenzije te kutije jesu: promjer 2·2 *cm*, visina 1·0 *cm*.

Jednako pomno izragjena su dva zrna od vrlo tanka srebra na oblik ananasa (promjer 1·9 *cm* i 2·1 *cm*), uriješena na svakom zaresku i s obje strane rupe, na koju bi se nizali, sa dvije osukane žice. *(Tabla I., slika 21.* i *22.)*

I dva ulomka srebrne cijevčice bila su uriješena srebrnim vezom, ali je ovaj na više mjesta popadao *(slika 11.)*.

Taj niz srebrnih rukotvorina završuju: jedan prilično masivno saljeveni bombak od srebra (visina 0·8, promjer 1·8 *cm, slika 12.),* jedno dugmešce na oblik kruške, pokićeno na vršku zrncem a na gornjoj strani četverastom petljom (duljina 1·3 *cm, slika 13.)* i jedno zrnce (5 *mm* u promjeru), slično pregjašnjem bombaku. Ovom nakitu spadaće i oni jantarovi i stakleni bombaci, što su sabrani u naspu, koji je bio izmiješan sa ostancima ljudskih kostiju; bijaše ih u svemu 35 komada.

Od jantarovih bombaka, kojih je bilo svega 21 komad, najveći je nepravilna oblika kako je u prirodi niko, a samo je rupica provrtana da se mogao nanizati. Promjer mu je 1·2 *cm. (Tabla I., slika 23.)* Ostali mnogo su manji, najmanji je tek 0·5 *cm* širok, a oblikom su raznoliki, valjkasti, kockasti i obli *(slika 24.—32.* i *35.).*

Stakleni bombaci takogjer su sićušni, promjer tek 0·7 *cm,* sa dvije strane konički a bilo je 4 komada od žuta stakla, 10 komada tamnomodra. *(Tabla I., slika 33., 34., 36.—38.)*

Od nakita spomenuti valja još jednu spiralnu narukvicu, savitu od broncane žice sa $3\,^1/_2$ zavoja sa promjerom od 6 *cm (tabla I., slika 19.),* četiri broncana i jedan gvozdeni kolut.

Kolut prikazan na *tabli I., slika 14.* ima u promjeru 4·2 *cm*; onaj gvozdeni, *slika 15.,* ima promjer od 4·0 *cm,* a onaj u *slici 16.* promjer od 4·3 *cm*; uz kolut bijaše valjda petlja, od koje se sačuvao samo ulomak. Koluti u *slici 17.* i *18.* imadu promjer od 3·5, dotično 2·5 *cm.*

Od broncanih predmeta treba još spomenuti jedan šuplji valjak, prema krajevima nešto sužen, dug 4 *cm (tabla I., slika 20.),* i jedno vrlo zahrgjalo dugme na dugoj ršci, s koje je petlja otpala.

Gvozdeno oružje.

Uz one tri lešine, što su ih najprvo otkopali, našlo se razmjerno vrlo mnogo oružja, sakovana od gvožgja i to: dvanaest prilično dobro sačuvanih kopalja i toliko ishrgjalih i iskrhanih ulomaka, da bi se od njih moglo barem još toliko kopalja sastaviti, koliko ih je nagjeno. Najdulje od ovih kopalja bijaše 61 *cm* dugačko, list mu je za sebe 37 *cm* dug, 5 *cm* širok; najmanje koplje imade list dug 18 *cm,* a širok 3 *cm.*

Ta bolje sačuvana koplja prikazana su na *tabli II., slici 1.—12.* Ako ih sravnimo sa goričkima, naći ćemo u onoj raznolikosti dimenzija ipak iste oblike; u jednih je krupni povor po srijedi oštrice značajan a u drugih to, da povora nema, već je gvozdac tu tek pojačan tupom bridi.

Noža se našlo samo dva i to dosta malena — dugi su 16·5 odnosno 13 *cm (tabla II., slika 13.* i *14.);* u oba je oštrica uvita, a hrbat pojačan. Osim toga se našla i jedna gvozdena lopatica *(slika 15.)* trouglasta oblika,

Tabla II.

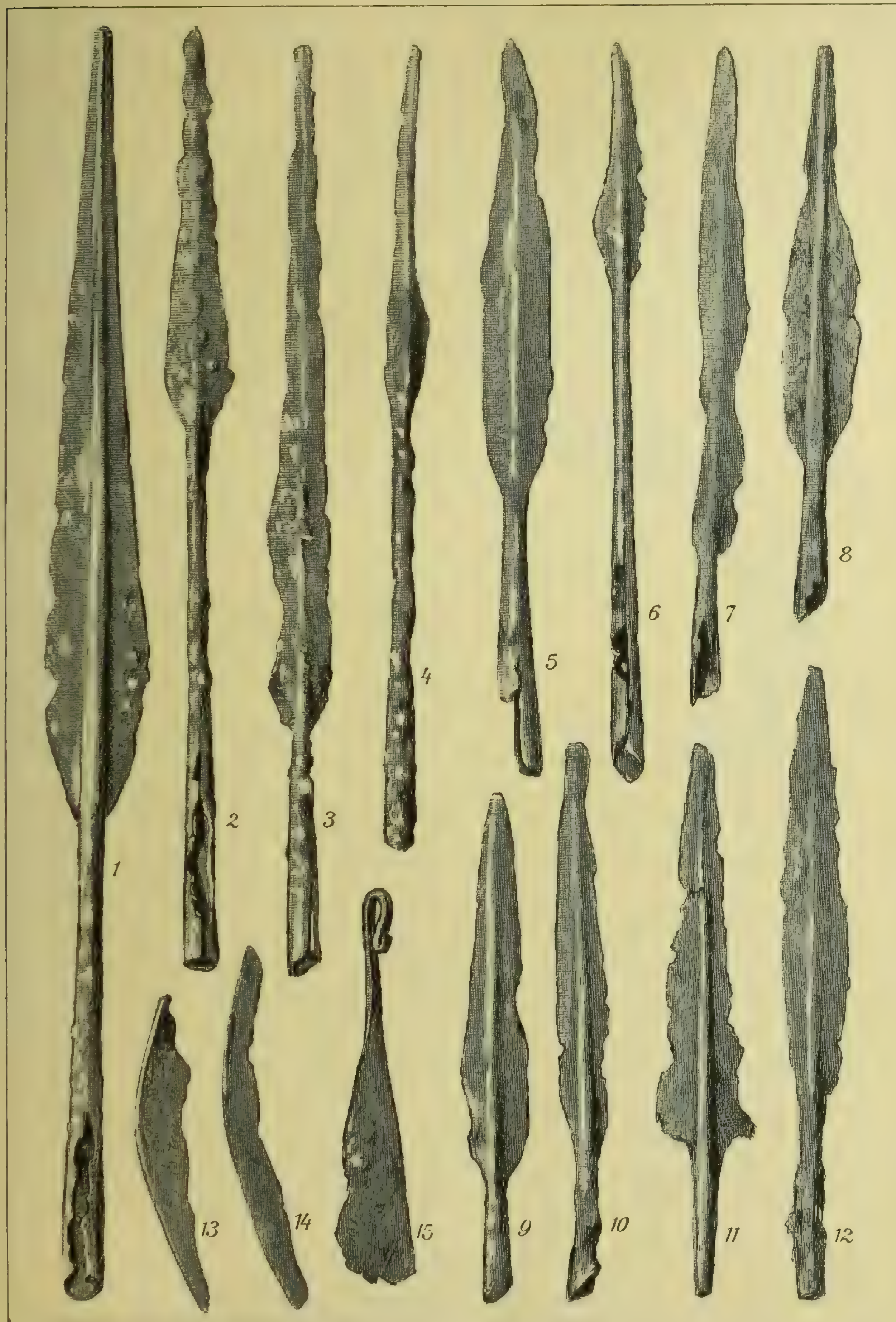

Gvozdena koplja i noževi iz gromile u Plani. $^1/_2$ nar. vel.

kojoj je vršak četverasto iskovan te kukasto savit sačinjava dršku. Čemu je ta halatka služila nije jasno.

Posude.

Niz nalaza iz dosele raskopanog dijela te bogate planske gromile završuju utarci posuda, od kojih je nagjeno podosta ali većinom tako skrhanih, da im se oblik ne može ustanoviti. Sve te posude, dobro ispećene od dobro uregjene zemlje jesu malene. Jedna je smegje a druga crno obojena, a našlo se i ulomaka urezanog linearnog zupčastog ornamenta.

Samo jedna mala čašica *(slika 14.)* od žućkaste, meko ispečene ilovače našla se prilično čitava. Ona ima oblik prema dnu slabo sužena kaleža; pod rubom širokog grla smještene su horizontalno dvije ručice.

Visina te posude mjeri 5·7 *cm*, širina na dnu 4 *cm*, na grlu 6·3 *cm* a od ručice do druge 10 *cm*.

Slika 14. Posuda do ilovača iz Plane. 1/1 nar. vel.

Oblik ove posude nije domaći. Mi smo ga istina u Bosni već našli dva puta na Glasincu kod Čitluka i jedanput u Sanskom mostu, jedanput u Jezerinama i jedanput u Gradcu, ali i tamo ga smatrasmo grčkim importom, jer baš taj oblik spada megju najobičnije u grčkoj keramici, gdje ga nalazimo već za rana, a možemo ga pratiti do u kasnije doba helenske umjetnosti.

Te posude imadoše osebno ime skyphos.

Grčku provenienciju u naših skyphosa dokazuje najbolje to, što je jedan od glasinačkih komada, nagjen u Čitlucima, uriješen sa tri sovine glave, islikane crnom bojom, a taj motiv nalazimo već u najdavnije doba helenske umjetnosti te se tumači simbolom Atene.

Skyphos iskopan u Sanskom mostu, u okolišu, koji po dobi prilično odgovara vremenu, u kojem je planska gromila nastala, takogjer nam je proglasiti grčkim importom, jer je urijesen spiralnom ornamentikom, slikanom crnom bojom na crvenkastom dnu. U njega je tehnika bojenja i pokosti tako savršena, da nas ona sama već upućuje na južno porijetlo.

Zaključak.

Ovi nahogjaji napredne grčke kulture, osobito u južnoj Hercegovini, ne će nas nimalo iznenaditi, gdje znamo, da se već u davno doba uz

obale jadranskog mora i njegovih ostrva nanizaše znamenite grčke naseobine. Za starinu tih naseobina najbolji nam je dokaz, što su stari Grci njihovo postanje zaodjeli mitskim plaštom a neke doveli čak u svezu sa junacima svog herojskog doba. Oni su dakle sami bili tako osvjedočeni o starini tih naseobina, da su je uvrstili u ono doba, do kojega njihova kronologija nije dosizala.

Najbliža grčka kolonija bijaše ovoj planskoj gromili stari Epidaurum blizu današnjeg Dubrovnika, ili bolje na mjestu, gdje danas stoji selo Cavtat.

Odnošaj izmegju ove i ostalih grčkih naseobina na primorju sa starosjediocima u nutrini same zemlje bio je isti kao i odnošaj Dubrovnika, Spljeta, Trogira i dr. gradova, koji su za srednjeg vijeka vezali Bosnu sa zapadnom kulturom. Za srednjeg vijeka živila je Bosna po svojim starim tradicijama sama za se, odlučena od ostalog svijeta, samo dubrovačke karavane bi njome prolazile čim proljeće svane te bi s trgovačkom robom, što je raznašahu po zemlji, unašali i kulturne dojmove, koji bi katkada poticali na našljedovanje.

Razlika u toj paraleli samo je ta, što su primorski gradovi za srednjeg vijeka vezali Bosnu sa zapadnjačkom kulturom, dok su grčke naseobine u prehistoričko doba bile posrednici izmegju Ilirika i napredne južne, grčke prosvjete. Ta grčka kultura širila se prema nutrini zemlje pojasom, koji je bio paralelan s obalom jadranskog mora, a širila se paralelnim smjerom kao valovi, što ih na mirnoj površini vode prouzročuje koji važniji utisak.

Taku jednu paralelu obilježuju nam na primjer nalazišta Plana, Radimnja, Grude, Gorica, Drinovci, u kojima nagjosmo posve srodnih oblika, različitih od onih, što se nalaze na istoku ove kulturne zone.

Doba, kojemu nam valja pripisati ovu bogatu plansku gromilu, može se relativno dosta lako ustanoviti. Po nalazima u samoj gromili vrsta se on u onaj odsjek pod kraj prvog gvozdenog doba, u kojemu se bar u drugim nalazištima nalazi već po koji la-tenski oblik. Tako smo našli šljem istog oblika u Gorici uz la-tenske fibule, u Grudama uz iste halstattske oblike koje nagjosmo u Gorici, a one karakteristične ukosnice takogjer nagjosmo u grobnicama prvog gvozdenog doba, ali sporadično i u takima, koje padaju u prvo doba la-tenske invazije, obilježeno u nas rano la-tenskim fibulama (Vrućica, Sanski most i jedan dio goričkog nalaza). Uz to ćemo moći konstatovati suvremenost pojedinih oblika, nagjenih u planskoj gromili i u drugim srodnim nalazištima.

Uz šljemove opisanog oblika nagjosmo iste ukosnice i u Grudama i Gorici, a cijeli niz ukosnica, savitih na oblik slova M nagjen je uz spo-

menuti skyphos u Gradcu kod Neuma. Taj isti oblik ukosnice nalazi se, kako je već rečeno i u rano la-tenskom nalazu iz Vrućice, te se može smatrati karakterističnim tipom, koji prati prelazno doba, u kome domaća ilirska kultura dolazi prvi put u dodir sa keltskom, la-tenskom. Dva skyphosa iz Sanskog mosta i Jezerina nagjena su u nizu starina, koje manje ili više već pripadaju onoj dobi, gdje se la-tenski oblici druže sa oblicima domaće kulture prvog gvozdenog doba.

Za apsolutnu ustanovu vremena planskog nalaza možemo ovo napomenuti. Po Furtwängleru ona vrsta šljemova, nagjena u Plani — on ju zove „korintijskom“ — pripada VI. do V. stoljeću prije Isusa a nikako ne ide u mlagje doba od V. stoljeća prije Isusa. Ta determinacija dakako vrijedi za grčke komade, što ih on navodi, a mi bismo za naše mogli pomaći granicu, do koje sižu, malo više gore, jer je u nas tradicija jamačno bila više dugovjeka nego li u naprednoj Grčkoj, gdje su novi oblici brže zamjenjivali stare. Pojedine fibule, koje u Gorici prate ovaj tip, a osobito čertoške i rano la-tenske, uvršćuje Montelius takogjer u V. vijek, a historijske vijesti o napredovanju Kelta, kojima pripisujemo uvoz la-tenskih oblika javljaju nam, da su Kelti prvi put u V. vijeku prije Isusa stupili na balkansko zemljište. Tom prvom invazijom dogjoše jamačno amo i oni rano la-tenski oblici, što ih nagjosmo u društvu sa nekim oblicima ovog planskog nalaza.

Mi možemo dakle prilično tačno uvrstiti postanje te gromile u doba, koje se primiče V. vijeku prije Isusa.

Na kongresu antropologa i prehistoričkih arheologa, koji se prigodom svjetske izložbe sastao u Parizu, podastro je dr. M. Hörnes izvješće o znamenitom nalazu srebrnog nakita iz Štrbaca u Bosni te je tom prilikom istaknuo obilje srebrna nakita, kojim se naši prehistorijski nalazi odlikuju od suvremenih nalaza izokolnih zemalja. Niz tih nalaza, što ga je on poimence naveo, povećava se našim planskim nalazom pa nam ovi nalazi daju na ruke novi dokaz za cvjetanje srebrnarske umjetnosti u prehistoričkoj Bosni. Taj prirast, ako i nije prebogat, ipak je vrlo važan jer je prvi, koji nam dozvoljava da kronološki ustanovimo cvjetanje te industrije, koje u našem slučaju pada u gore spomenuto doba. Srodnost filigranske tehnike u ovog nalaza sa onom u srebrnom nalazu goričkom tako je očita, da nema dvojbe da padaju u isto vrijeme te nam je tako moguće ustanoviti vrijeme i onome nalazu. Prehistorička srebrna industrija ima dakle, kako to i dr. Hörnes ističe, svoj početak u drugoj periodi gvozdenog doba, a da nije propala, no sve više cvala i u la-tenskoj, tome su dokaz krajiške grobnice u Jezerinama i Ribiću, gdje ih je bilo u izobilju.

II. Rano la-tenski nalaz iz Vrućice.

U kasnu jesen godine 1900. namjeriše se kamenari kod sela Vrućice (kotar Tešanj), vadeći za kemičku tvornicu u Stjenjaku kamen, na dva groba. Ovaj je majdan osamljena glavica vapnenca, koja se uzdiže na desnoj obali Usore ispod sela Vrućice blizu tako zvane Ornice. Pošto su radnici odlagumali gotovo trećinu te glavice s istočne, strane, ne našav osim kamenja ništa osobita, namjeriše se blizu vrha glavice na pomenuta dva groba. Dvije ljudske lešine bijahu položene na prirodnoj ploštini stanca, opasana odasvuda velikim sa glavicom sraslim stijenama; ta prirodna raka bila je tek plitko pokrita zemljom i sitnijim kamenjem. Uz obje lešine našlo se obilje broncana nakita i dva gvozdena koplja. *(Tabla I.)*

Nakit taj sastoji se od fibula i ukosnica.

Bijaše tu u svemu 11 komada fibula, većinom dobro sačuvanih, a samo nekoliko njih bijaše izlomljeno. Ali i u ovih su nedostatci neznatni, te nam ne brane ustanoviti prvotni im oblik.

Fibule spadaju u rano la-tensko doba a možemo ih uvrstiti megju najstarije spomenike keltske kulture u našim krajevima. One spadaju u vrstu fibula, koja se u nas sve češće pojavljuje te bijaše — sudeći po tome — dosta rasprostranjena.

Fibula imade oblik sploštena luka, koji se na srijedi proširuje i na krajevima suzuje te naliči po tome uskom listiću. Lice tog luka, u nekih slabo izbočeno, u nekih plosnato, uriješeno je uzdužnim žljebovima a na srijedi nizom ukucanih sitnih zarezaka.

Spiralni mehanizam je isti kao u ostalih la-tenskih fibula ranijeg doba, to jest poredan je u dva para s obje strane lukova vrška. Karakterističnija je nožica, koja se u obliku slova S savija prema luku i završuje u glavicu. U jednog komada je ta glavica jednostavna obla, na vrhu zašiljenja bobica, a u svih ostalih imade oblik životinjske glave, u koje su oči i gubica posve jasno izraženi.

Kolikogod su te fibule slične megju sobom, ipak nema dva komada megju njima, koji bi se oblikom i izradbom posve podudarali. Osobito opažamo veliku raznolikost u izradbi glavice, koja je u nekih komada vrlo pomnjiva. Ta glavica karakterističan je ornamenat la-tenski te ju nalazimo ne samo na fibulama nego i na drugom sitnijem nakitu. Možda bi mogli u njemu nazirati stari motiv, što ga je la-tenska kultura baštinila još iz doba bronca, jer istu karakterističnu krivulju, što ju opisuje ta krivulja, naći ćemo na mnogim dršcima britava iz doba bronca pa i na drugim predmetima.

Uz članak „Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini. (Tečajem godine 1900.)“

Tabla I.

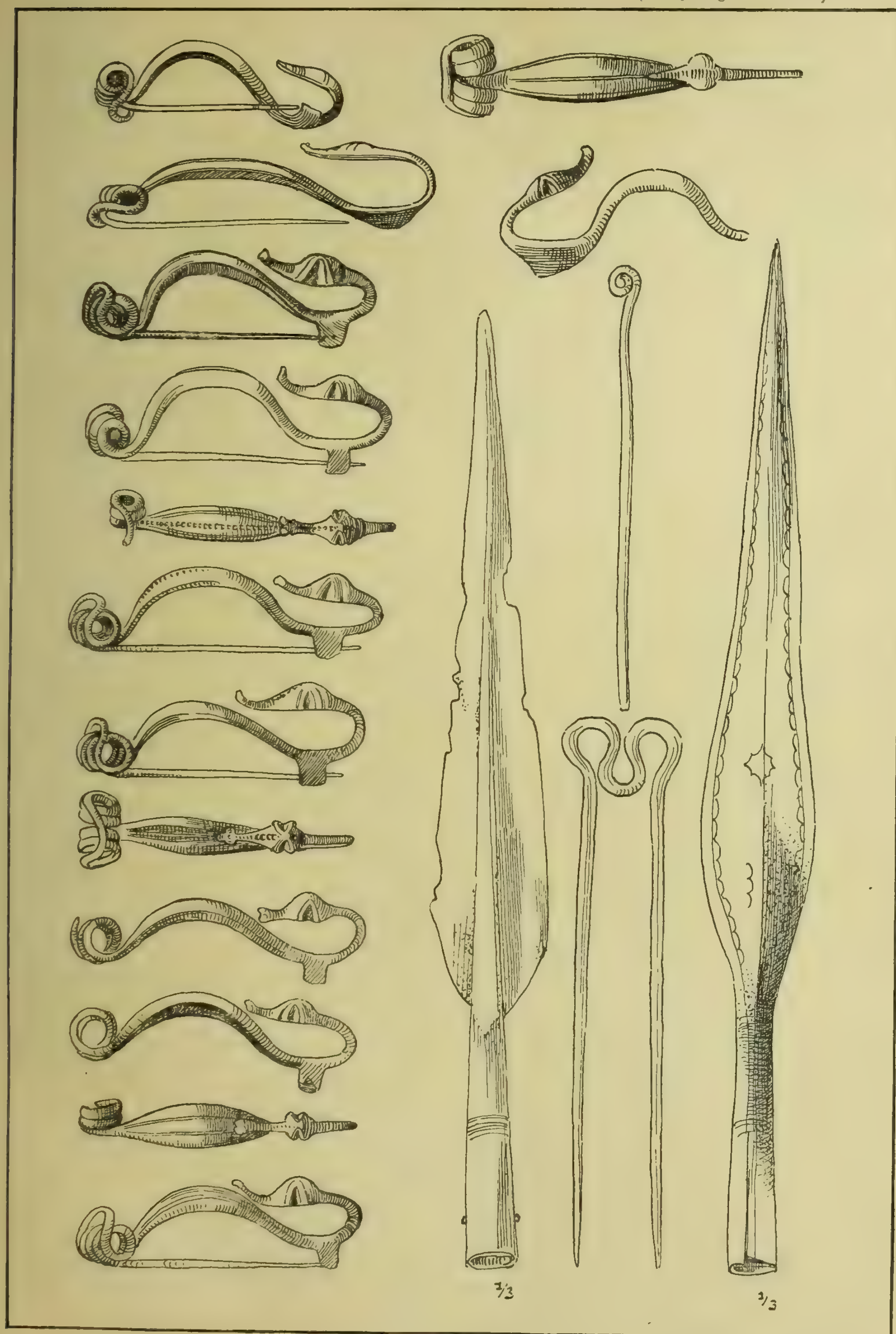

Nalaz iz Vrućice. $^{1}/_{1}$ nar. vel.

U Bosni taj oblik nije u ostalom rijedak. U krematoriju u Gorici nagjoše se četiri posve slična komada te sam ih u svom izvješću o tom nalazu spomenuo. Dalje je nagjen jedan lošije izragjen komad u Sanskom mostu, jedan komad, kome je ali glavica odlomljena na Glasincu, jedan lijepo i pomno izragjeni na Sobunaru, dalje na Posušju, u Jezerinama i u sojenicama kod D. Doline (kraj bosanske Gradiške) po jedan komad. Jezerinski komad zanimljiv je, jer mu se luk proširio u oblo kolo, koje je valjda bilo ispunjeno pastom ili jantarovom pločicom. U ove su fibule spiralne petlje samo s jedne strane poredane kao u čertoške fibule, pa je taj komad tipologički zanimljiv, jer nam se u njemu prikazuje prelazni oblik. (Sr. sl. 481. u Radimskovom izvješću o Jezerinama.)

Od hrvatskih nalaza te vrste spomenuću samo jednu fibulu, nagjenu na skupini s drugim predmetima kod Grobnika. Zanimljiva je, jer je uz nju nagjeno oblučastih fibula I. gvozdenog doba i šest čertoških fibula, što najbolje zasvjedočava suvremenost ovog keltskog oblika sa čertoškom fibulom. Ta fibula priopćena je u Ljubićevom „Popisu" na tabli XXXIII., sl. 246.

Osim tih fibula bile su u ovim grobnicama dvije broncane igle. Jedna je načinjena od broncane žice; gornji joj je kraj splošten i savit u petlju; druga je služila kao ukosnica, u nje opisuje žica na gornjem kraju krivulju na oblik slova M. Obe ove vrste takogjer su zastupane u nalazu goričkom.

Dva koplja, nagjena uz opisane predmete, dobro su sačuvana i reprezentiraju dva tipa sa krupnim povorom po srijedi i sa povorom tek u toliko označenim, što je duž njega oštrica nešto deblje i bridasto iskovana. Prvo koplje, dugo 45 *cm* nema uresa, do li nekoliko paralelnih zareza, koji opasaše sap na sredini; drugo zarubljeno je krajem lista urezanom linijom, pokićenom nizom polukružnih utisaka zumbe; sličnih utisaka vidjeti je i na srijedi lista do povora.

Ovaj nalaz ako i nije obilan, ipak je važan prinos za poznavanje keltske kulture u našim krajevima. Gorički nalaz za sada obilježuje najjužniji centrum te kulture u našim krajevima, koji je prostorom vrlo udaljen od sjevernoga u Krajini. U tom dalekom prostoru reprezentira taj nalaz iz Vrućice središnju tačku, do koje se dalje na jug nižu srodni nalazi iz Posušja i Rakitna. Zanimljiv je ali i s toga, što u većine naših nalaza iz la-tenskog doba imademo tek dokumente srednje i kasnije la-tenske dobe, dočim nam ovaj nalaz zasvjedočuje isključivo najraniju periodu u našim krajevima.

III. Prehistoričko grobište u D. Lamincima (kotar Bos. Gradiška).

Na imanju naseljenika iz D. Windthorsta gosp. Kersta u Lamincima nagjeno je u jednoj njivi desno tik do puta, što od njegove kuće vodi ravno sjevernim pravcem, prigodom krčenja šikare, koja je dijelila njivu od puta, nekoliko broncanih i gvozdenih predmeta. Gosp. Mirko pl. Gjurkovečki, posjednik u Bos. Gradiškoj, koji se u velike brine oko sačuvanja i sabiranja starina u tamošnjem kraju, dočuo je srećom isti dan za taj nalaz, te je pošao na samo mjesto, da po mogućnosti sve sabere, što bi se prilikom krčenja našlo, a pošto su predmeti bili vrlo plitko ukopani, dao je raskopati onaj prostor, te je iz zemlje izvadio cijeli niz predmeta od srebra, bronca i željeza.

Ja sâm svratio sam se iz D. Doline, gdje sam istraživao prehistoričku sojenicu, te sam u društvu sa gosp. Gjurkovečkijem još jednom pretražio ono mjesto, ali se uvjerih da je rečeni gospodin pomno probrao prilično sve, što je bilo ondje ukopano.

Samo na jednom mjestu tik do puta nagjeno je u nešto dubljem sloju nekoliko komada od gvožgja i bronca. Prostor, na kome se te starine nalažahu, bijaše razmjerno vrlo malen te mu površina nije bila veća od 20—25 m^2.

Po svom sadržaju bili su tu takozvani ravni grobovi bez ikakvog vanjskog biljega da je tu bilo grobnica, a lešine, bez iznimke spaljene, bijahu sahranjene u zemljanim žarama. Te žare bile su sasvim plitko — 20—30 *cm* — pod površinom tla ukopane, a pošto se je u potonje vrijeme tlo na ovom mjestu obragjivalo, sve je urne crtalo isprebijalo, kosti i predmete uza njih poizmiješalo, tako da nije bilo moguće ustanoviti prvobitnu situaciju. Od žara nagjeno je tek sitnog crjepovlja. Samo jedna žara iskopana je čitava te imade oblik običnog trbušastog lonca. *(Slika 1.)* Visina joj je 22 *cm*, širina grla 19 *cm* a načinjena je od sivkastog, dobro uregjenog savskog mulja. Po pruticama, koje je pravilno opasuju, razabire se, da je ta posuda načinjena već na lončarskom kolu, ona dakle spada već u doba historičko.

Slika 1. Žara iz D. Laminaca.

I od predmeta je po gdjekoji komad iskrhan, ali je srećom većina bolje sačuvana, te se naš muzej tim nalazom u velike obogatio.

Ovdje ću tipologičkim nizom opisati starine, što su u tom grobištu nagjene.

Tabla I.

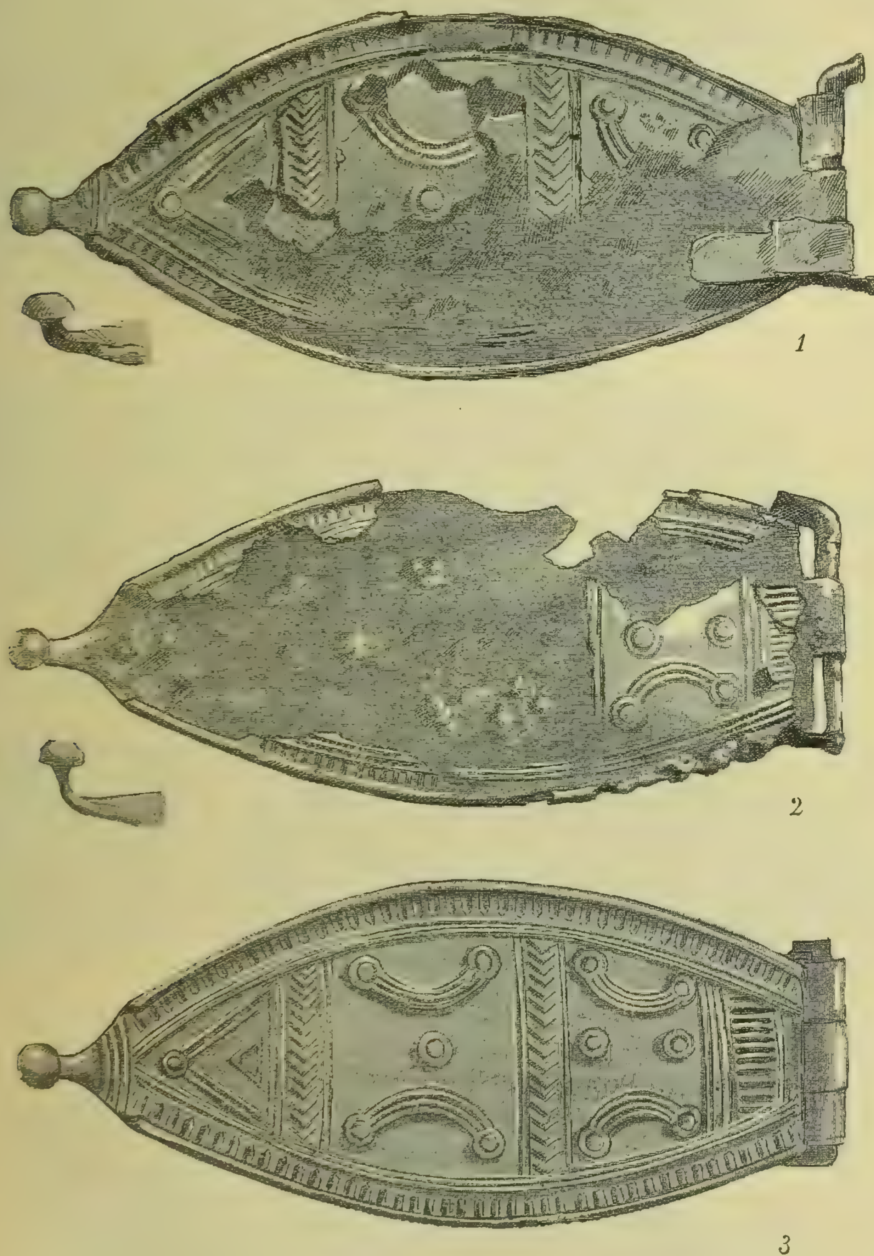

Dvije pafte iz Laminaca i rekonstrukcija njihove ornamentike. $^{2}/_{3}$ nar. vel.

Tabla II.

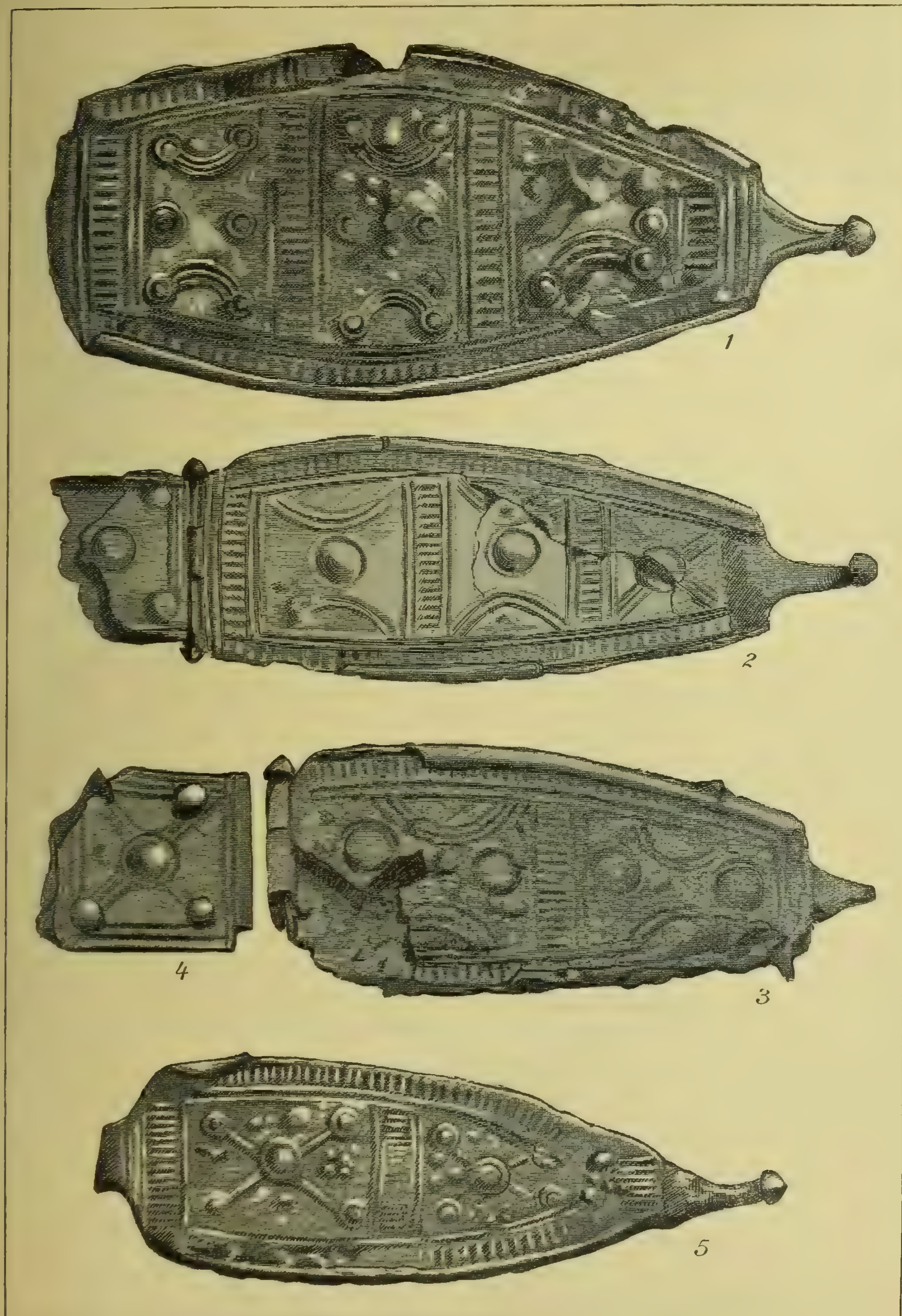

Ornamentirane pafte iz Laminaca. $^{2}/_{3}$ nar. vel.

1. Pafte.

Od sviju laminačkih starina najzanimljiviji su po obliku svom neki okovi, kojima su bili okovani ovršci pojaseva. Bilo ih je svega 10 komada, ali je samo sedam tako sačuvano, da im je bar oblik čitav; od druga tri nagjeni su tek ulomci.

Svi ti okovi imadu oblik lista. S jedne strane bili su pričvršćeni uz četverastu baglamu, dok im se drugi kraj završuje u šiljati izvinuti trn, komu je ovršak pokićen dugmetom.

Te ploče načinjene su sve od gvozdena lima, ali su neke s lica pokrite tankom broncanom pločicom, koja je uz gvozdenu podlogu na taj način pričvršćena, da se njen rub usukao u oblu pruticu, koja opasuje okov i ujedno pritiskuje limenu pločicu uz podlogu.

Jedna od tih ploča odlikuje se veličinom svojom te imade u duljinu 23, u širinu 16 *cm*. Na žalost je tanka broncana prevlaka skoro sasvim popadala te joj vigjamo tek tragove. Ostale pafte imadu bez baglame duljinu od 15—19 *cm* a širinu od 5·5—9 *cm*.

Sve te pafte odlikuju se jednostavnom ali ukusnom ornamentikom, izvedenom na taj način, da je limena prevlaka, koja na površini pokazuje plastični linearni ornament, s dônje strane iskucana.

Sredina pojedinih razdjela uriješena je povećim puljkama, uokvirenim kružnicom.

Kompozicija sastoji se u svake od ćenara gusto nanizanih vertikalnih linija, opasanih s obje strane sa dvije linije. Takim pasovima razdijeljena je i sama površina pafte u dva ili tri razdjela, a ti razdjeli uriješeni su pupcima, nakrsticama ili polukružnicama.

Na *tabli I., slika 1.* i *2.* prikazane su dvije take pafte, na kojima je ornamentika bila izragjena na vrlo tankoj broncanoj pločici, te je ova uslijed hrgje velikim dijelom propala. Srećom su obje pafte bile jednako ornamentirane, tako da što u jedne fali, mogosmo dopuniti po ostancima druge te tako rekonstruirati prvobitni ornamenat na *slici 3.* iste table.

II. tabla predočuje nam četiri najbolje sačuvana komada, u kojih je ornamentika iskucana od tanka gvozdena lima te je za čudo bolje sačuvana nego u pregjašnjih.

Uz jedan komad opažava se tu i četverasta jednako ornamentirana baglama, kojom se je pafta prikovala uz okrajak kajiša.

Druga još bolje sačuvana baglama našla se napose, te nam ju predočuje *slika 5.* na *tabli II.*

Te nam pafte reprezentiraju u nizu naših prehistoričkih starina posve novi oblik, koji dosele ne nagjosmo niti u grobištima prvog gvoz-

denog, niti u onim iz la-tenskog doba. Ali ne samo da su to novi oblici za Bosnu, već ih nije dosele nagjeno ni u izokolnim mjestima, a koliko mi je poznata literatura ni na drugim mjestima srednje Evrope. Samo jedan komad, koji je po obliku vrška pokićena dugmetom i po ornamentalnim motivima sličan našim paftama, ali je načinjen od broncana lima, nagjen je u Mežigorju kod Kijeva u Rusiji; objavio ga je J. Hojnovskij u „Археологическія Свѣдѣнія о предкахъ Славянъ у Руси" (t. XIX., 854, 855).

Nama je dakako predaleko tražiti u Ukrajini analogije našim bosanskim nalazima i ja ne bi onaj ukrajinski komad ni spominjao, da se nije našao i u nizu laminačkih fibula jedan oblik, koji je karakterističan baš u južnoj Rusiji te se proteže od Kavkaza do Podunavlja.

Ove naše pafte uvrstićemo u najmlagje prehistorijsko doba, jer nam ostali nalazi svjedoče, da je to grobište nastalo u doba, kada je rimska kultura svojim oblicima počela da zamijeni elemente barbarske kulture.

2. Fibule.

Srazmjerno prema onom tijesnom prostoru, na kome su nagjene naše starine u Lamincima, bijaše u tom nalazu obilje fibula.

Najstarije od ovih predstavljaju nam tri srodna oblika, koje u tipološkom nizu uvršćujemo pod kraj srednjo la-tenskih fibula.

U njih je karakteristično, što je kao u svih fibula te skupine nožica rastanjena, vrlo ispružena te se vraća prema luku, uz koji je pričvršćena laticom što se ovija oko luka.

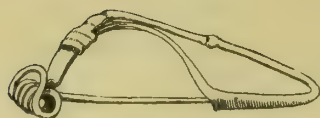

Slika 2. Rano la-tenska fibula i D. Laminaca. Bronca. $^2/_3$ nar. vel.

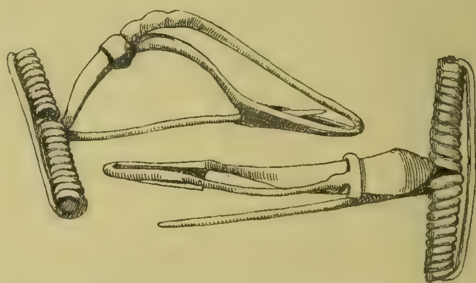

Slika 3. i 4. Dvije rano la-tenske fibule iz D. Laminaca. Bronca. $^2/_3$ nar. vel.

U najjednostavnije sastoji se spiralni mehanizam igle samo od tri para zavojnica, spojenih izdignutim lukom *(slika 2.)*.

Luk fibule je plosnat, pri glavici širi, prema nožici sužen te prelazi u oblu žicu. Zavraćeni dio nožice urіješen je sitnim dugmetom, opasanim sa dva kolutića. Drugo dugme nalazi se na kraju uz laticu, kojom se

veže uz luk. Sama latica uriješena je sa dva poprečna žlijeba. Duljina fibule = 6·0 *cm.*

Slične ovoj fibuli su druge dvije, nešto veće i krupnije izragjene, u kojih je spiralni mehanizam obilniji, jer se sastoji od 10, dotično 11 pari zavojnica; zavraćeni kraj nožice uriješen je sa tri slabo izbočena ovalna dugmeta. Duljina im je 7·0, dotično 7·5 *cm,* a spiralne cijevi 5·0 *cm (slika 3. i 4.).*

Treća vrsta, koja po obliku spada u isti red, ako je možda po dobu i za koji desetak godina mlagja, načinjena je od srebra, te se odlikuje i veličinom od ostalih. Spiralni mehanizam je u nje vrlo bogat, jer se

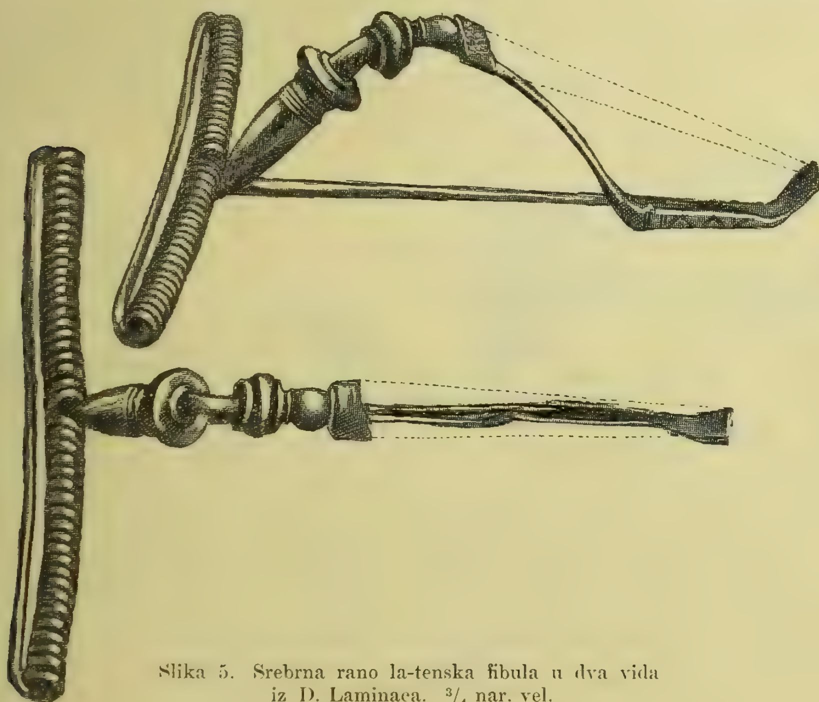

Slika 5. Srebrna rano la-tenska fibula u dva vida iz D. Laminaca. $^{3}/_{4}$ nar. vel.

sastoji od 20 pari zavojnica te imade širinu od 8·5 *cm.* Gornji kraj luka ima oblik duguljastog zrna a uriješen je na vrhu lijepo profiliranim izbočenim kolutom sličnom abaku, dočim je druga pola luka rastanjena u oblu žicu.

Nožica, uriješena sa zupčastim zarezima, rastanjena je u tanku plosnatu šipku, koja se vraća luku i završuje lijepo profiliranim krupnim kolutom, koji je obujmio luk.

Ta limena šipka na žalost je iskrhana te je samo ostao uz kolut i nožicu ulomak, po kojem razabiremo, da je ta latica bila s jedne strane šira te se prema nožici suzuje u šiljak, tako da je imala oblik koplja, kako ga nagjosmo na nekim fibulama goričkog nalaza. Duljina te fibule je 9·8 *cm. (Slika 5.)*

Po obliku, ako i jesu po dobi nešto mlagje, nižu se uz te netom opisane fibule tri druge, skovane od gvožgja. Oblik nožice u njih sjeća tek približno srednjo la-tenskih uzornih komada, a trokutni profil njihov nastao je protivnim smjerom nego u srednjo la-tenskih fibula. Dok na ime u ovih prelazi luk s vrška k igli te je rastanjen u žlijeb, u koji bi se upirala igla pa je onda na vršku nožice izvraćen gore, da se s gornje strane luka upre, u ovih komada to biva baš protivnim smjerom. Luk se nastavlja ravnim smjerom do vrška nožice, tu je uvit dolje, iskucan u žlijeb za iglu, a onda izvraćen gore te s dônje strane luka opet pričvršćen iza nj.

Taj oblik nožice mnogo nas sjeća na slične istočne komade, nagjene u takozvanim skitskim grobnicama, te se razlikuje od njih time, što je u ovih istočnih komada krajni vršak nožice ovit nekoliko puta oko luka,

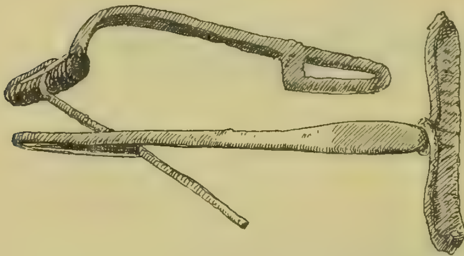

Slika 6. i 7. Dvije kasno la-tenske fibule iz D. Laminaca. Gvožgje. 3/4 nar. vel.

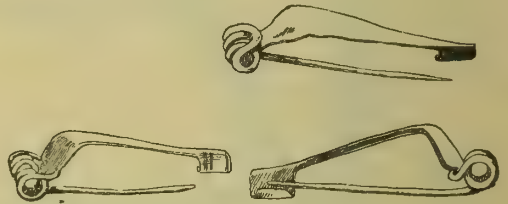

Slika 8.—10. Tri kasno la-tenske fibule iz D. Laminaca. Bronca. 2/3 nar. vel.

dočim je u naša tri komada pričvršćen u žlijeb; to je nastalo time, što se šipka luka na dônjem kraju nešto izoblila. *(Slika 6. i 7.)*

Kao u onih „skitskih“ komada i ovdje je žica, koja sačinjava spiralni mehanizam igle, u jednom komadu sa ostalom fibulom, ali je za bolju tvrdinu na srijedi omotana oko dna luka.

Analogiju toj vrsti često nalazimo u Kavkazu, osobito u Bakšanu i Čegemu, gdje ćemo ove fibule sresti uz oblike prvog gvozdenog doba; u istim prilikama nalaze se u južnoj Rusiji, osobito u Ukrajini. To nam svjedoči suvremenost kulture prvog gvozdenog doba u Rusiji sa kasnim la-tenskim oblicima zapadnih kulturnih mjesta. Iste fibule nalaze se ali često i u Magjarskoj, gdje od raznih dosele poznatih nalazišta spominjemo samo Hatvan, Boldog i Szeged-Öthalom; ovdje se nagjoše uz oblike rano la-tenske.

Ali i u Bosni, na Sobunaru i na Debelom brdu, nagjeno je četiri fibula po obliku nožice posve srodnih ovim laminačkim, te spadajú megju najmlagje oblike fibula, nagjenih u tom naselju.

Od naša tri komada dva su ponešto zahrgjala, ali inače dobro sačuvana; duga su 9·0, odnosno 7·5 *cm*, dočim je treći na sredini luka skrhan te mu fali nožica.

U grupu kasnih la-tenskih fibula uvrstićemo i tri malene fibule, u kojih se spiralni mehanizam sastoji od dva para zavojnica; luk im je jednostavan, ispružen, uvit tupim kutom, a površina njihova ima oblik šiljata lista. Nožica ima oblik četveraste pločice, koja se spušta okomitim smjerom s vrška luka. Duljina ovih fibula je 4·8—5·5 *cm* *(slika 8.—10.)*.

Donekle im je slična i fibula, prikazana u *slici 11.*, u koje je luk iskovan u oblu ispupčenu plohu u podobi zdjele. Ovaj oblik, koji nas donekle sjeća fibula sa zdjelicom na luku, što se često nalazi u prvo gvozdeno doba u alpinskom području, reprezentira nam u nizu bosanskih nalaza novi oblik. Duljina = 4·5 *cm*.

Ovim fibulama srodne su po mehanizmu igle 11 drugih, koje se ipak razlikuju time, što im je nožica jednostavnije izragjena.

Po obliku je najsrodnija fibula od bronca, prikazana u *slici 12.*

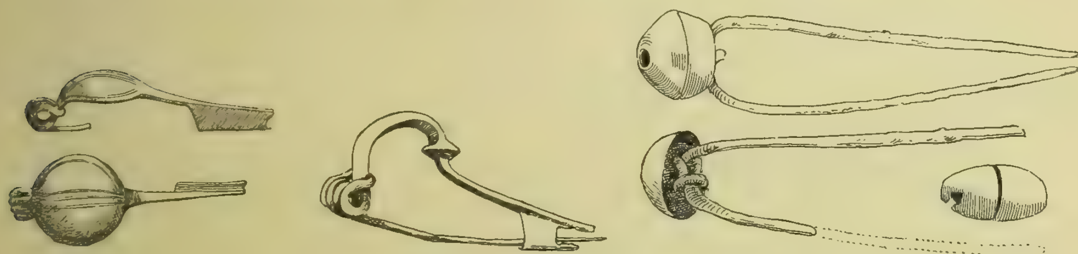

Slika 11. Kasno la-tenska fibula iz D. Laminaca. Bronca. $^2/_3$ n. v.

Slika 12. Kasno la-tenska fibula iz D. Laminaca. Bronca. $^2/_3$ n. v.

Slika 13. i 14. Dvije kasno la-tenske fibule iz D. Laminaca. Bronca i željezo. $^2/_3$ n. v.

U nje više nije noga izvraćena, već masivna, ali trouglasti oblik lista, o koji se upiraše vršak igle, sjeća nas bar u konturama la-tenskih fibula, a i onaj profilirani kolut na srijedi visoko izbočenog luka sjeća nas latice ili koluta, kojim se u la-tenskih fibula pričvršćivao vršak nožice oko luka. Duljina te fibule je 5·5 *cm*, visina luka 2·5 *cm*.

I ona fibula, nagjena u dva eksemplara *(slika 13. i 14.)*, predstavlja nam novi i zanimljivi oblik. Ona je načinjena od gvozdene žice. Spiralni mehanizam je la-tenski te se sastoji od dva para zavojnica, spojenih tetivom, koja se ovija pod lukom; zanimljivo je, da je taj mehanizam bio sakrit u obloj kruglji, sastavljenoj od dvije polukruglje, iskovane od tanka broncana lima. Oblik nožice ne može se ustanoviti, jer je okrnut, ali sudeći po najbolje sačuvanom komadu nije mogla biti duguljasta, nego se kraj žice valjda savio u oblik kukice, u koju se savio jedan vršak te dvokrake igle.

Najbolje očuvani komad bijaše oko 9 *cm* dug, drugome je igla čitava a pola luka fali, a od treće fibule je sama fibula, načinjena od gvožgja, posve ishrgjala, a samo krugljica od bronca, koja je prikrivala spiralni mekanizam, našla se čitava.

U zadnje četiri vrste fibula zajedničko je obilježje, da im se spiralni mehanizam razlikuje od ostalih la-tenskih oblika time, što tetiva, koja spaja spiralu, nije položena s gornje strane po samoj spirali, već je provučena ispod luka, te je time elastičnost fibule pojačana. Ovakav mehanizam običajan je tek u kasnije doba, a većina oblika, u kojih ga nalazimo, ide u prvo stoljeće poslije Isusa.

Ovi oblici nalaze se opet obično u onim transalpinskim krajevima, gdje se je za I. vijeka prostiralo rimsko carstvo, dočim se u predjelima izvan njegovih granica rijetko nalaze, a gdje ih ima, idu uporedo sa napretkom rimske vlasti. Ti se oblici prema tome mogu smatrati karakterističnim pojavama, koje prate nastup rimske prosvjete u transalpinskim krajevima.

U kronologičkom nizu fibula, koje su se razvile na osnovu la-tenskog uzornika, spomenućemo u nalazu laminačkom skupinu fibula, u kojih je obilježje to, da je gornji kraj luka proširen, izobljen, te imade već tendenciju da se razvije u ona karakteristična krila, što ih nalazimo u obilnih rimsko-provincijalnih fibula Panonije i Norika i kojima nadjenuše ime „krilatih“ fibula (Flügelfibel).

U naših komada te krilaste izbočine doduše još nijesu posve razvite, ali ćemo u njih naći na srijedi podnice gornjeg kraja luka tik do mjesta, iz kog izvire žica omotana u spiralnu cijev, onu za „krilaste“ fibule karakterističnu kuku, o koju se upire tetiva spirale, čim se njena tvrdina znatno povećava. Ove fibule mogu se dakle punim pravom smatrati pretečama krilaste fibule.

A. B. Meyer, koji u svom djelu o Gurini opisuje niz posve srodnih fibula, vrsta ove pod kraj dobe kasno la-tenskih fibula s razloga, što se te fibule u sjeverno- i zapadno-alpinskim krajevima nalaze još u doba predrimsko.

Tome je lako naći tumača, jer je porijetlo ovoj fibuli, kako on dokazuje Panonija, i to ne samo onaj dio Panonije izmegju Drave i Dunava, već i cisdravanski dio Panonije sa starom Japudijom, gdje te fibule nagjosmo u Jezerinama i Ribiću, a sada u velikoj množini i u Lamincima.

Da se taj oblik i dalje na jug prostirao, dokazuju nam nalazi iz Gorice, Jajca, Sobunara, Dôca kod Travnika, Prozora, Norina, i fibule sa svim kriterijama panonske krilaste fibule iz D. Brisnika, Ripača i jedna sa samog Glasinca.

Naš muzej posjeduje dapače i dva eksemplara iz katunske nahije u Crnoj Gori, koji nam dosele obilježuju najjužniju tačku, do koje su te fibule dospjele.

Pošto se te fibule nalaze često i u području Liburnije i Norika, dok ih po Meyeru u krajevima zapadno od Alpa nema, to nam je središte a valjda i ishodište tim fibulama tražiti negdje na razmegju južne Panonije i spomenutih pokrajina. Ti krajevi prihvatili su ali rimsku kulturu mnogo ranije nego sjevero- i zapadno-alpinski, pa ako ove fibule po novčanim nalazima možemo konstatovati u drugoj polovici I. vijeka poslije Isusa, nema sumnje, da su one nastale već pod dojmom rimske prosvjete, koja je na osvitku naše ere zahvatila Ilirik i Panoniju, a s tom prosvjetom idu te fibule i njen razvitak više od dva vijeka uporedo.

Razumije se po sebi, da je po koji komad došao trgovinom u krajeve, u kojima se la-tenske kulture rimski dojam još nije u toliko dojmio, kao u krajevima, gdje je ta fibula nastala.

Ako dakle isti oblik u Gurini ide u doba kasno la-tensko, u nas pada već u doba rimsko.

Na to nas upućuje i konstrukcija i oblik i način fabrikacije same fibule, što u sva tri vida dokazuje velik napredak.

Jedna mana dojakošnjih fibula bijaše ta, da se spiralna cijev lako odlomila. Tome doskočiše time, da su njenoj tetivi dali uporište na onoj kuki pri dnu luka.

Ako bi se ipak slomila, lako se mogla popraviti time, da se ovršak spirale savio u petlju te kroza nju proturila čivija, kojom bi se nova igla pričvrstila.

Po obliku usavršiše fibulu time, da su doduše prvobitni barbarski oblik bar u vanjskim konturama pridržali, ali su nastojali, da ga vremenom što ukusnije načine. To je bilo samo na taj način moguće, da fibulu nijesu iskovali, kako je to dosele u la-tenskih bilo, iz komada broncane žice, već da ju svu iz jednog komada saliju. Time se produkcija pospješila a cijena je pojeftinila te je već time osigurana trgovačka vrijednost ovih novih proizvoda, koji ubrzo zamijeniše starije rukotvorine.

Zanimljivo je, da se ti novi oblici oslanjaju o stare, iz kojih se organički razvijaju, te nam se i u tim sitnim komadima očituje, kako su se Rimljani znali prilagoditi običajima podjarmljenih barbara, koje bi takovim postupanjem tim laglje posve obratili svojoj kulturi.

Za te fibule uobičajio se naziv „provincijalnih“, a taj naziv posve je opravdan, te im tumači postanje, jer se na njima jasno razabire, kako se rimska industrija prilagogjuje bar vanjskim oblicima raznih provincija, što ih je stegla pod svoju vlast.

U tom vidu spomenućemo od laminačkih fibula ove grupe na prvom mjestu dvije dosta trošne fibule duguljasta oblika *(slika 15. i 16.)*.

Nožica im ima konture rano la-tenske fibule, ali je puna, tek uriješena kojom šupljinom, koja nas sjeća, da je u izvornog oblika cijeli taj komad bio šupalj i opasan samo pruticom mjedi.

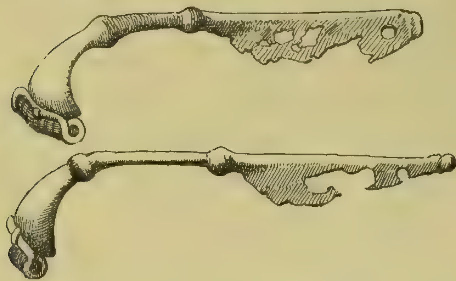

Slika 15. i 16. Dvije rano-rimske fibule iz D. Laminaca. Bronca. $^2/_3$ nar. vel.

I ona dva zrna, kojima je pokićen luk, sjećaju nas zrna, kojima se u nekih la-tenskih fibula naših krajiških japodskih grobnica vršak nožice svezao uz luk. Spiralni mehanizam ovih fibula pričvršćen je čivijom i kukom, što niče s gornjeg kraja luka. Duljina ovih fibula je 7·8 i 9·0 *cm.*

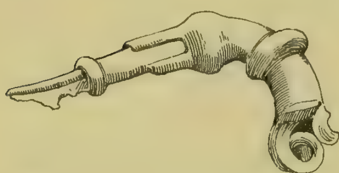

Slika 17. Rano-rimska fibula iz D. Laminaca. Bronca. $^2/_3$ nar. vel.

I ulomak, što nam ga prikazuje *slika 17.*, pokićen na luku sa tri zrna, sjeća nas sličnih la-tenskih komada, samo što je bogatije uriješen.

Da je ovom novom strujom, koja je stvorila ove oblike do skora zavladala tendencija, da ih što ljepše i bogatije iskite, ali da ih i time sve više udaljuje od prvotnog uzornog oblika, dokazuju nam četiri fibule od bronca, nagjene u Lamincima, a prikazane u *slikama 18.—20.*

Glava luka izobljena je a konture su joj ukusno izbočene. Luk je pokićen lijepo pro-

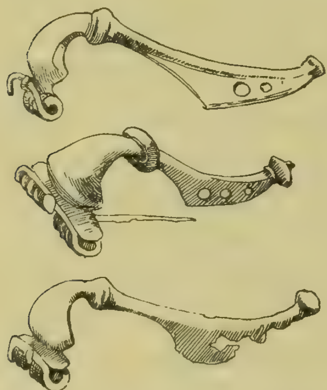

Slika 18.—20. Tri rano-rimske fibule iz D. Laminaca. Bronca. $^2/_3$ nar. vel.

Slika 21. Rano-rimska fibula iz D. Laminaca. Bronca. $^2/_3$ nar. vel.

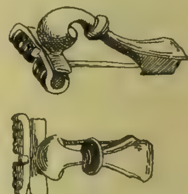

Slika 22. Rimska fibula iz D. Laminaca. Br. $^2/_3$ n. v.

filiranim dugmetom a i vršak nožice uriješen je sličnim, nešto manjim dugmetima. Na nožnoj ploči sjećaju nas samo još dvije, odnosno tri rupice, da je ona bila nekoć šuplja, dočim je u fibule na *slici 21.* tek označeno, da je majstor htio i tu provrtati rupe, ali se dosjetio, da fibula može i bez toga da valja.

U malešne, ukusno izragjene fibule, prikazane u *slici 22.*, više nema ni traga la-tenskom obliku. Tek po nizu ostalih mogli bismo zaključiti, da i ona najmlagja spada još u niz provincijalnih fibula, koje su nastale

na osnovi la-tenskih oblika. U nje se sastoji nožica od trouglaste, štitu slične horizontalne ploče, zarubljene sa dva zareza; pod njom se nalazi druga osovna ploha, koja drži žlijeb za iglu. Od dojakošnjih fibula razlikuje se ona, što nam ju prikazuje *slika 23.* time, što joj je prvotni oblik luka

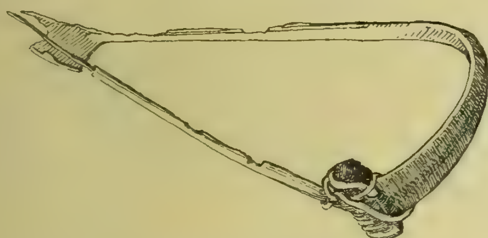

Slika 23. Rimska fibula iz D. Laminaca. Bronca. ²/₃ nar. vel.

Slika 24. Rimska fibula iz D. Laminaca. Bronca. ²/₃ nar. vel.

bio polukružan, duguljasti, trouglasti list, uriješen po rubu uzdužnim žlijebom a po srijedi povorom, koji ima oblik sukane uzice. U čelo ovog luka pričvršćen je niz spiralnih zavoja, koji podaju igli elastičnost. Pošto se ta spirala slomila, popraviše je za nuždu privezavši je posebnom žicom uz luk.

Laminačke fibule završuje fibula sa uglastim, gore žljebovima i povorima uriješenim lukom, u koje se igla bez spiralnih zavojaka jednostavno čivijom pričvrstila uz luk *(slika 24.)*. Ta je od sviju najmlagja i prva, koja pada u doba, kada je rimska industrija sasvim napustila domaće provincijalne oblike te uvela takove, koje više ne mare za tradiciju, već samo za praktičnu potrebu.

3. Ostali nakit.

Drugi nakit začudo je u laminačkom nalazu siromašan. Od čitavih komada možemo samo spomenuti dvije male broncane narukvice, kojim oba kraja nešto prelaze jedan preko drugog *(tabla III., slika 5.* i *6.)*, jednu broncanu narukvicu od četveraste žice, kojoj krajevi prelaze te joj se ovršci svijaju oko žice, tako da se narukvica po volji mogla suziti i prošiti *(tabla III., slika 2.)*, ulomke dviju gvozdenih narukvica istoga oblika *(tabla III., slika 3.* i *4.)*, koji je, kako znamo iz jezerinskog i ribićkog nalaza, karakterističan za pozniju dobu la-tensku, dalje tri broncana kolutića *(tabla III., slika 7.—9.)* i jedna jednostavna broncana igla s tupom glavicom *(tabla III., slika 15.)*.

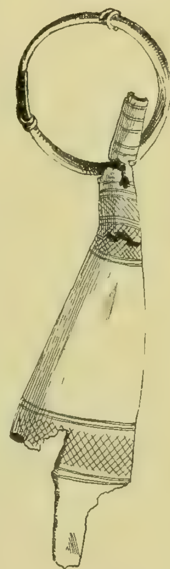

Slika 25. Broncani okov iz D. Laminaca. ²/₃ nar. vel.

Neobičan jedan komad prikazuje nam *slika 25.* To je šuplji, linearnim ornamentom uriješeni ćunjak, savit od tanke limene ploče; na vršku

provučen je kroza nj kolut. Možda se u taj okov pričvršćivala kaka kita ili slični nakit.

Dalje valja spomenuti tri prstena: jedan jednostavan od bronca i dva gvozdena, pokićena kamenicama. U jedan je usagjen obli vrlo istrošeni komad žutog stakla *(slika 26.)*, u drugi *(slika 27.)* žuti kamen sa primitivno

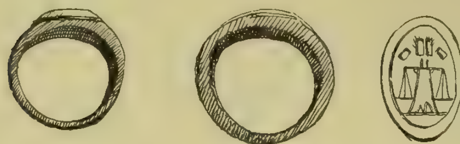

$^{2}/_{3}$ $1^{1}/_{2}$

Slika 26. i 27. Dva gvozdena prstena s kamenovima iz D. Laminaca.

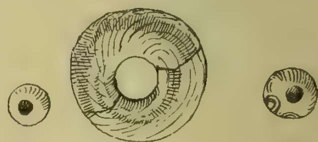

Slika 28. 30. Broncano i dva staklena zrna iz D. Laminaca. $^{2}/_{3}$ nar. vel.

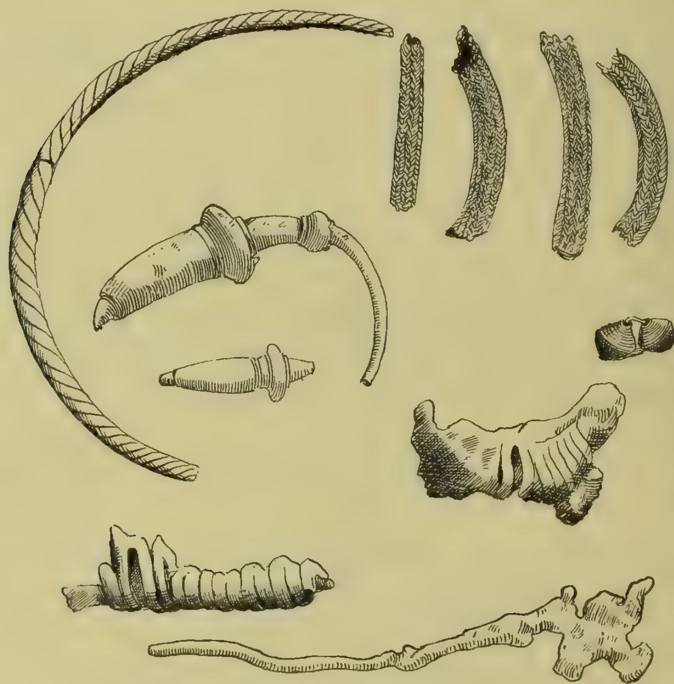

Slika 31. Ulomci srebrna nakita iz D. Laminaca. $^{2}/_{3}$ nar. vel.

urezanim stilizovanim ljudskim likom. Taj kamen predočen je u priloženoj *slici 27.* u podrug naravne veličine.

Od bombaka nagjeno je samo tri komada. Jedan obli od bronca, promjer 11 *mm*, *slika 28.*, jedan veliki od bijela stakla, promjer 26 *mm*. *slika 29.* i jedan od tamno-modrog stakla sa žutim očima, *slika 30.*

Najbogatiji bio je jedan srebrni nakit, ali je žalibože od vatre vrlo patio te se većim dijelom i stalio. Megju tim ulomcima, koje nam predočuje *slika 31.* prepoznaćemo osim 4 komadića od tanke žice umjetno

spletena lanca, polovicu ogrlice, savitu od krupne srebrne žice, dva konična zrna, dva ulomka luka od fibula sličnih fibuli, opisanoj na strani 18., *slika 4.* i tri na pola stopljena komada spiralnih uvojaka od tih fibula.

Valjda tek pukim slučajem dospjela je u to grobište jedna broncana zdjelica, iskovana od tanka lima sa poduljim drškom, u koje se ali dno sasvim iskrhalo *(tabla III., slika 1.)*. To dno bilo je valjda sitnim rupicama išupljeno te je služilo kao cjedilo.

4. Oružje i gvozdeni predmeti.

Sudeći po množini oružja, što je u Lamincima nagjeno, bilo je to grobište ratobornog naroda. Jedina vrsta bojnog oružja bijaše tu koplje i sulica, dočim mačevi posve fale, ali se mjesto njih našlo tim više gvozdaca kratkih ali jakih noževa, koji su tek u prijekoj nuždi mogli takogjer služiti kao oružje. I koplja i noževi dobro su sačuvani, što dokazuje, da su skovani od dobra čelična materijala, koji nije bio tako izvrgnut oksidaciji kao meko gvožgje.

Kopalja nagjeno je 16 komada a od njih bijaše jedan savinut. U priloženim *tablama br. IV.* i *V.* prikazani su najbolje sačuvani komadi; kako se vidi, veličina im je vrlo nejednaka. U najvećeg koplja duljina je gvožgju 45 *cm* a listu 32 *cm*, širina pak 4 *cm (tabla IV., slika 1.)*, u najmanjeg je čitava duljina tek 12 *cm* a listu 5·5 *cm* te je ovo moglo samo kao sulica služiti. *(Tabla V., slika 8.)*

Oblik oštrice skoro u svih komada je lisnat a i oblik povora je u sviju bez iznimke isti, to jest imade oblik tupoga kuta. Zanimljivo je, da u tom nalazu nema ni jednog komada druge vrste prehistorijskih kopalja, u kojih je povor nadvisio list te kao šipka prolazi duž sredine oštrice. Opisujući nalaz iz Gorice istaknuo sam mnijenje, da je od naših kopalja ova potonja vrsta sa izbočenim povorom starija, a druga sa tupim povorom da je mlagja. To mnijenje potpuno potvrgjuje ovaj nalaz iz Laminaca, jer je po vremenu najmlagji od sviju dosele poznatih prehistorijskih nalaza bosanskih, pa zato u ono šesnaest kopalja nema baš ni cigli komad starijega tipa.

Gvozdenih noževa nagjeno je svega 18 komada. Najveći bio je takogjer savinut, jer ga ispravljena ne mogoše smjestiti u žaru. Duljina mu je 39 *cm*. Ostali komadi znatno su manji, najvećemu je duljina 21 *cm* a najmanjemu samo 11·5 *cm*, mjereći od vrha sapa do šiljka.

Oblik oštrice je dosta raznolik u ovih noževa. U najvećega i u tri druga komada, prikazana na *tabli VI., slika 1.—3.* izbočio se hrbat noža

u obliku tupog kuta, te prema tomu spada u srodnu vrstu noževa, nagjenih u goričkom nalazu. Druga vrsta imade slabo uvinuti pojačani hrbat *(tabla VI., slika 4.* i *5.)* te nas i ona sjeća sličnih komada iz Gorice.

Većina ostalih noževa imade oblik krivuljice slične slovu S; oštrica i s njome uporedo hrbat uvite su naime u polovini do sapa a u drugoj, prema vršku, opet su izvinute. *(Tabla VI., slika 6.—15.)*

Dvije jake oštrice imadu trouglasti, do sapa vrlo široki oblik, te im oštrica i hrbat idu gotovo ravnim pravcem prema slabo svedenom šiljku. *(Tabla VI., slika 16.* i *17.)* Ovi noževi sjećaju nas nekih rimskih kratkih bodeža te jamačno padaju u doba rimskog gospodstva u ovim krajevima.

Od ostalih gvozdenih predmeta spomenuti nam je najprije 5 komada gvozdenih mamuza, koje su za nas zanimljive, jer su to prve dosele u prehistoričkoj grobnici u Bosni nagjene mamuze. Ako i nagjosmo ulomaka konjskih žvala, ne nagjosmo ni u grobnicama prvog gvozdenog doba, niti u onima iz la-tenskoga vremena mamuza, što dokazuje, da ni ilirski starosjedioci ni keltski doseljenici nijesu znali za njih; a da su ih amo uveli Rimljani, to nam svjedoči ovo grobište, koje jednim dijelom pada u doba rimske vlasti.

Oblik ovih mamuza *(tabla III., slika 17.—21.)* je jednostavan. One se sastoje od oštra šiljka, pričvršćena uz plosnati luk, koji je na kraju provigjen oblim dugmetima, o koje bi prikopčali kajiš, te ih tako uz petu pričvrstili.

Od predmeta, koje su rabili za bojnu opremu, valja spomenuti takogjer dvije okrugle, na srijedi oblo izbočene gvozdene ploče, koje su služile kao okov štita. Jedna je sasvim polomljena, dok je od druge više nego polovina sačuvana *(slika 32.)*. Promjer ploče iznosi 22 *cm*, a promjer ispupčene jabučice na srijedi 11 *cm*. Jabučica je jednostavno izobljena te nema ni onih profiliranih žljebova, što opasuju slične okove od štitova la-tenskog doba; i ravni kolut, što opasuje jabučicu, razmjerno je mnogo širi nego u la-tenskih komada, tako da i ovaj valja uvrstiti u doba rimsko, iz kojega nam se sačuvao cijeli niz sličnih komada.

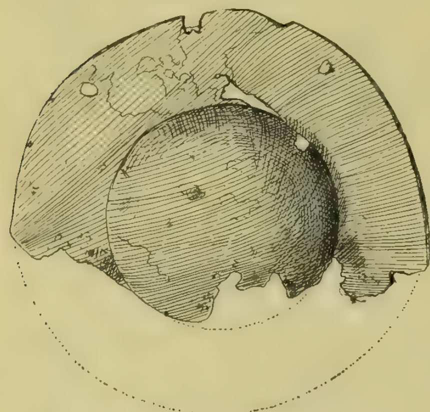

Slika 32. Gvozdeni okov štita iz D. Laminaca. $^1/_4$ nar. vel.

Taj okov bio je sa četiri jednostavne čivije prikovan uz sam štit, koji je po svoj prilici bio sadjelan od komada tvrde kože.

Od ostalih sitnijih gvozdenih komada treba spomenuti: nekoliko malih koluta *(tabla III., slika 10., 12. i 13.)*, jednu kopču od pojasa u obliku koluta, pokićenu sa tri trna, a na srednjemu bijaše dugme, uz koje se kajiš prikapčao[1]) *(tabla III., slika 11. i 14.)*, dalje jednu čiviju i komad gvozdenog orugja neobična oblika *(tabla III., slika 16.)*. Taj komad sastoji se od gvozdene šipke, duge 42 *cm*, u koje je gornji kraj splošten te se završuje u obli žlijeb. Teško je ustanoviti, čemu je taj komad služio, ako nijesu možda i njime pokrivali vršak koplja, uz koje bi dônji kraj šipke privezali, da oštri vršak koplja ne otupi prije reda. Od take halatke našao se i jedan ulomak, prikazan na *tabli VI., slika 18.*

Dva gvozdena koluta *(tabla VI., slika 20. i 21.)* služila su možda kao okov na držaljici koplja.

Osim ulomaka gvozdenih koluta, okova i drugih sitnijih predmeta našle su se u grobištu u Lamincima i jedne makaze *(tabla VI., slika 19.)* istoga oblika, kao i makaze, što se počesto nalazile u samom La-Tènu.

---

[1]) Slična kopča nagjena je i u Gurini; priopćio ju je A. B. Meyer: „Gurina“, tab. XII., sl. 30.

Tabla III.

Uz članak „Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini. (Tečajem godine 1900.)“

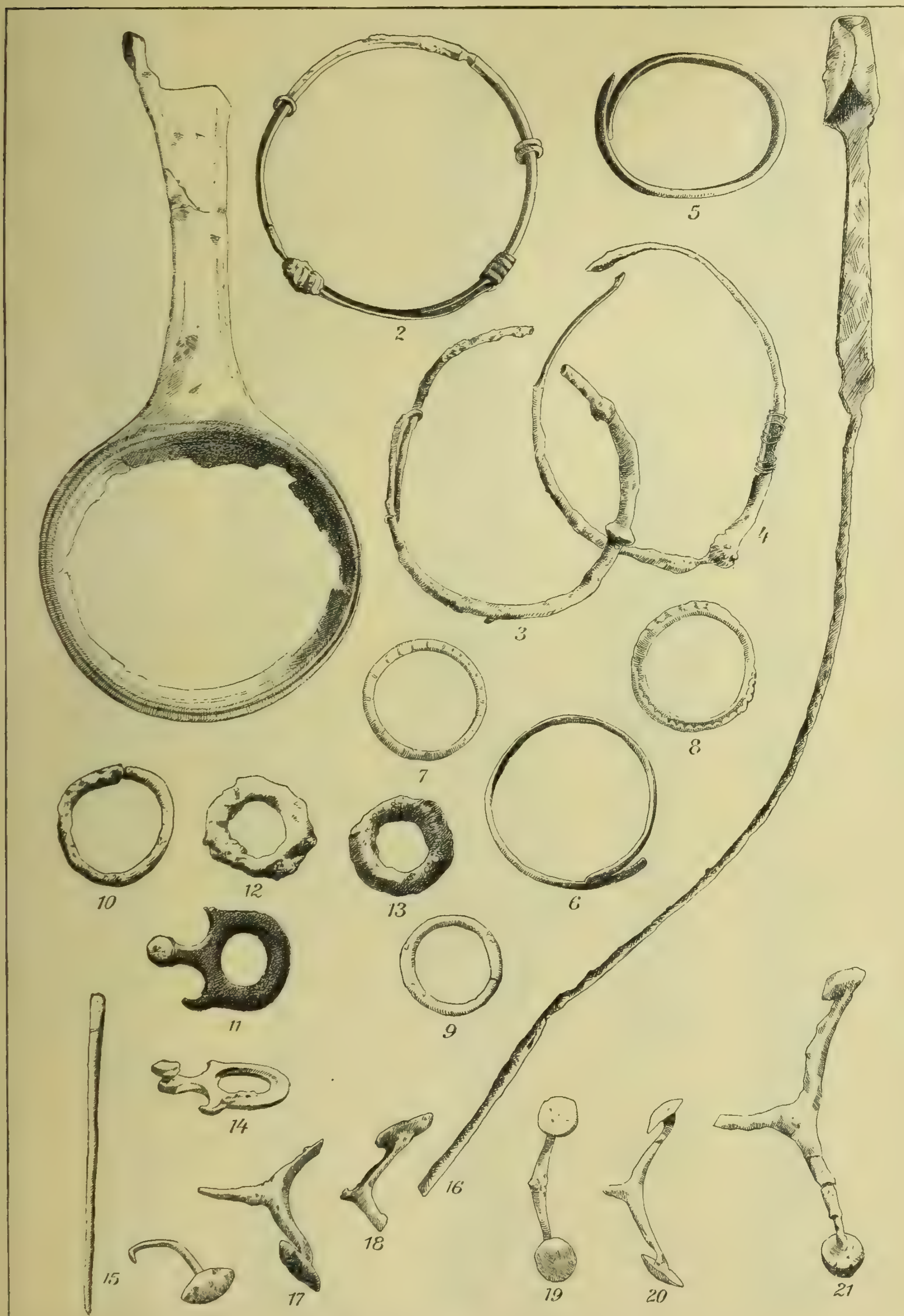

Razni nalasci iz Laminaca. $^1/_2$ nar. vel.

Tabla IV.

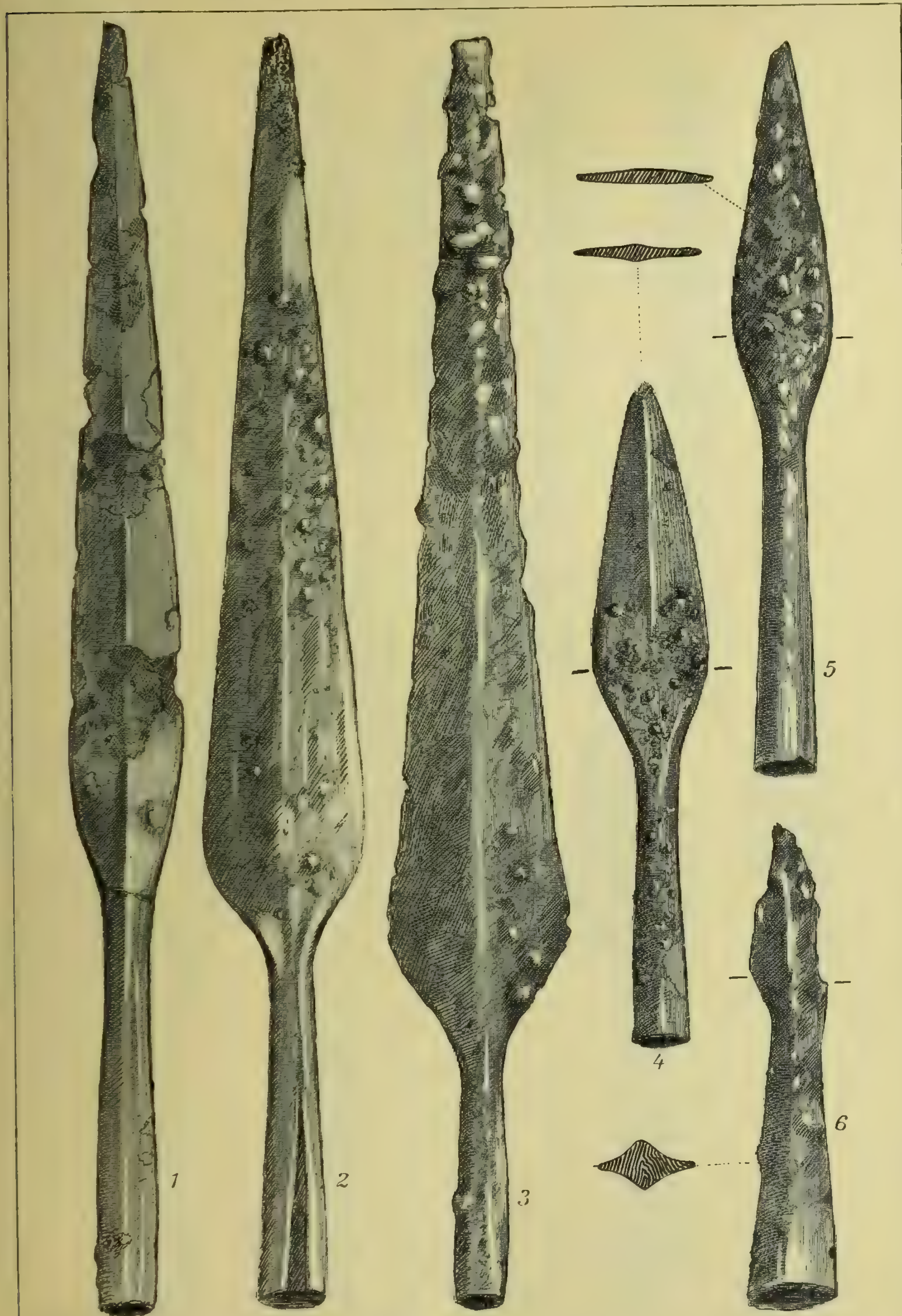

Razna koplja iz D. Laminaca. $^1/_2$ nar. vel.

Tabla V.

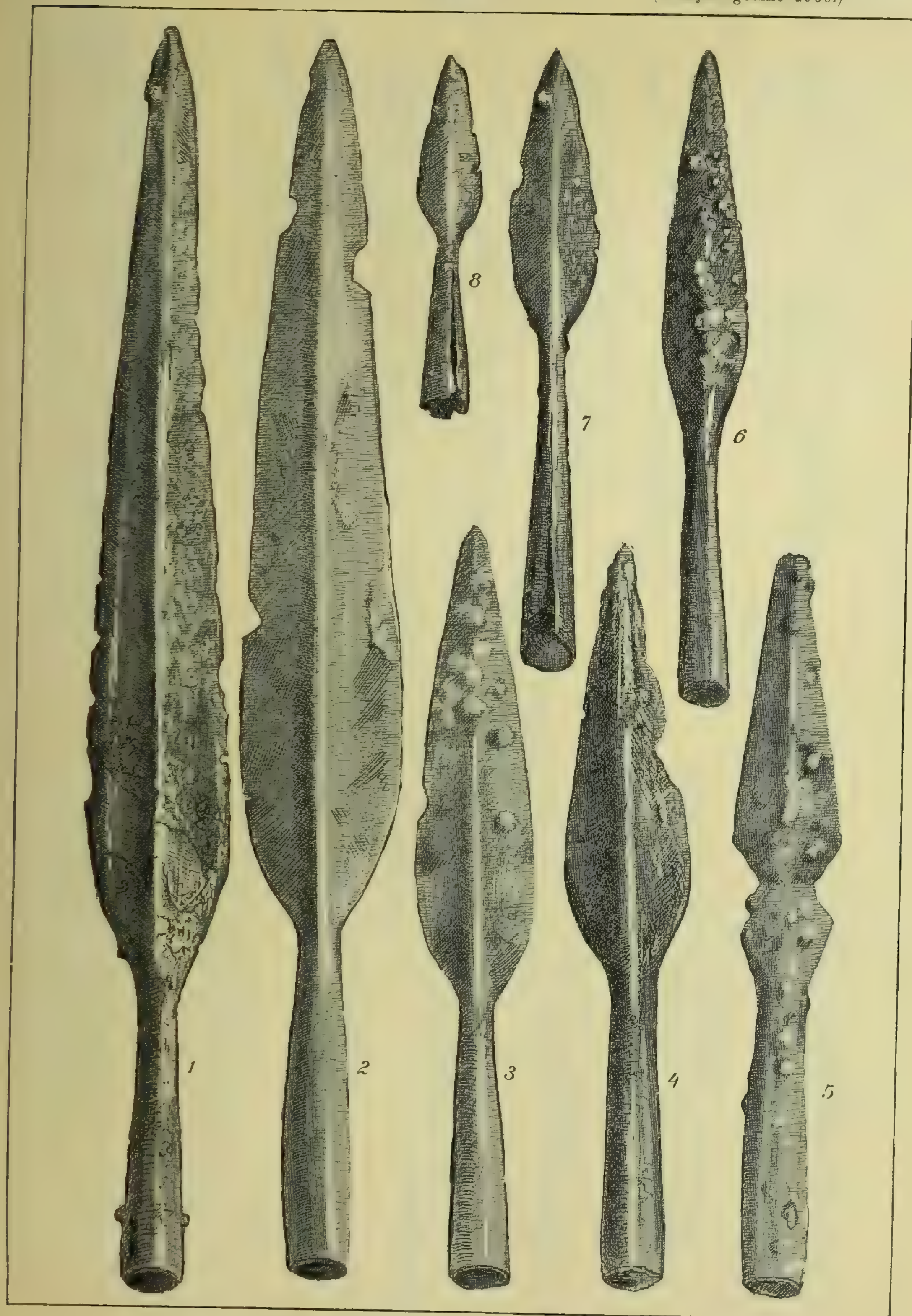

Razna koplja iz D. Laminaca. $^1/_2$ nar. vel.

Tabla VI.

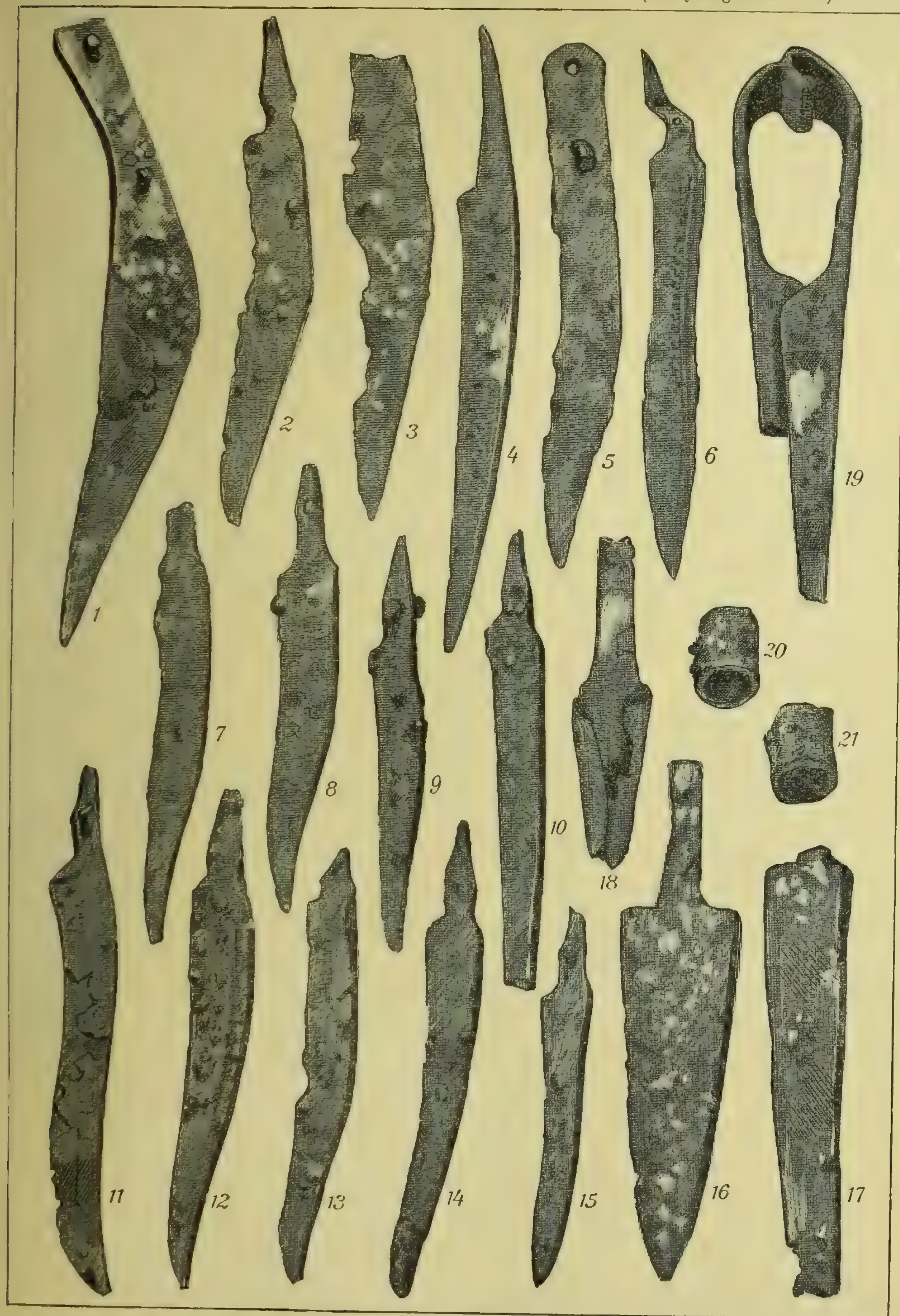

Gvozdeno orugje iz D. Laminaca. $^1/_2$ nar. vel.

Из старих Србуља.

Пише

професор **Мил. М. Вукићевић** у Биограду.

Јула мјесеца године 1899. указа ми се прилика да пропутујем један дио Босне и Херцеговине. Прибирајући на путу грађу за историју Босне и Херцеговине, наиђем на извјесан број старих Србуља и у њима разних записа и биљежака. Један дио тих записа и биљежака износим овдје на јавност заједно с описом Србуља.

Сарајево.

Приспјевши у Сарајево, обишао сам појединa знатнија мјеста и зграде, па сам се 5. јула по подне свратио и у Музеј Старе Цркве. Од свих ствари највише ме занимаху Србуље, јер се надах да ћу у њима наћи ма што, што би ми послужило као грађа за историју. С тога сам свеколику пажњу обратио овим старим књигама.

1. Од свих књига највише ме занимаше и својим обликом и старином и љепотом писмена један **номоканон.** Књига је занимљива и по старини, јер је писана на углађеном пергаменту лијепим уставним словима, која су мјестимице искићена разним бојама. У тексту има скраћеница, по гдје која ријеч наглашена је. Облик је књиге фолио (дужина $33^1/_2$ *цм* а ширина $26^1/_2$ *цм*). Наслов јој је:

Ќнйгы҃ сйе гл҃иемыіе грьчьскы́имь іезыкомь номоканонь йскаѕаиемыіе нашимь іезыкомь законо́ѵправило.

Цио овај наслов писан је крупним црвеним уставом. И кад не би било забиљешке, по самом рукопису видјело би се да су га писале двије руке. Али у средини на I. листу 26. свежња стоји при врху запис: **ф҃ ѿ селѣ пиьа грѣшнь Мирославь.**

На крају овога рукописа, на посљедњем листу, налази се тајном буквицом запис, који кад се разријеши гласи: **Си божьствены пѣсньць**

написа се благо(ч)стивои и христолюбивои и прѣвисокои гос(по)ги деспотици кура еленѣ вь лѣто шести тисоущно осми сьтно седьмьдесетьде(веть).

Ова година од створења свијета 6879., кад се преведе на рачунање од рођења Христова, онда излази 1371. год. Питање је сад: која је то деспотица кира Јелена? Према ономе, како је преписивач овога номоканона титулише: благочестива, христољубива, превисока госпођа кура Єлена ја мислим, да се нико други не може узети под тим именом но Јелена, жена српскога цара Душана. Овако мислим зато, што у 1371. год. не знам ни за једну другу Јелену осим Душанову и што је царица Јелена вољела да помаже ондашње преписивање црквених књига. Да је то заиста вољела тврди запис, који се налази на тумачењу јеванђеља од бугарског архијепископа Теофилакта, који је објавио г. Љуба Стојановић у Споменику Срп. Краљ. Академије Наука (књига XXX., страна 45.), гдје се између осталога каже за царицу Јелену: Благовѣрнаа и христолюбиваа и света царица Єлена срьбска а много оусрьдїе и любовь неизреченѹю о искани светыхь писанїи имѹщи елико дрѹгы никтоже...

Осим ове књиге има још и других, које су написане помоћу ове царице српске, а уопште се зна да је она била штедар ктитор српских задужбина, особито Хилендара у Светој Гори. Према томе судим, да поменута кира Јелена у овом номоканону нико други не може бити но Јелена, царица српска, жена цара Душана.

У овом номоканону, на истом мјесту, гдје је горе поменути запис, има још један такођер тајном буквицом, који је и прије мене опазио г. Љ. Стојановић и објавио у поменутој књизи Споменика Срп. Краљ. Академије Наука, али који није разријешио. Тај запис гласи:

Сїю книгѹ прочитахъ азъ грѣшнихь фsѕрфиѱѯтъ жзѕвкдрмзѣъ

Овај начин тајне буквице, чије ријешење зависи највише од положаја тачака испод и изнад писмена, разријешио је г. Драгутин Костић у својој расправи: „Тајно писање у споменицима српским“, која је штампана у LIII. Гласу Српске Краљевске Академије. По његовом ријешењу горњи запис тајном буквицом значи христїфоръ житоми(ї)сличъ. Према томе цио запис гласи:

Сїю книгѹ прочитахъ азъ грѣшнихъ христїфоръ житоми(ї)сличъ.

На самим корицама овога номоканона има запис од године 1729. или 59., из кога се дознаје да је књига сарајевске цркве.

Текст је номоканона исписан у два ступца на страни. Висина ступаца је 25 *цм.* Ширина оба ступца $17^3/_4$ *цм.* Поједини редови су дуги 8 *цм.* Висина слова у тексту 4 *мм.* Прород између редова 5 *мм.* На једној страни у једном ступцу има 30 редова. Рукопис је састављен из свежања. Сваки свежањ има по 8 листа. Свежњева има 48, те би

према томе требало да буде у рукопису 384 листа, али претпосљедњи свежањ има 6, а посљедњи 5 листа. Осим тога неки свежњеви у средини нијесу потпуни, као н. пр. 20. свежањ нема 2. и 6. листа; 24. нема другог листа и т. д.

Испод текста, на другом листу свежња 33. почиње овај запис:

Мелетїи Міленковікь є. м҃. Православни Мїтропоїть дабарскїи ї всеї Боснї преставї се вь лѣто гн҃и ,а҃.ѱ҃.м҃. декемврїа дн҃. к҃.д҃. вь Сараеве вь своеї резїденцїи, вь дни блаженнеїшаго ї стейшагѡ гн҃а гн҃а Іоанїкиа карађаоглїе, грека константинополца, їже слѹчїсь на҃ гробнїмь пенїемь въ к҃.є҃. декемврїи вь церкви сто Архаггелской сараевской. правиль престоль босанскїе мїтрополї лѣта к҃.з҃. ї месецеи ѕ҃, ї добре ѹпасе словесное свое стадо, ѿиде ка гдѹ, бѹди емѹ вѣчнаѧ паметь са праведнїми.

Вь лѣто гнѣ 1752 юнїа 22-го дне, вь дни блженеїшаго и стеїшаго гн҃а гн҃а Аданасїа втораго Архїепїскопа сербскаго вь патрїархїи пекскаго патрїарха во патрїархї сербской вїть посщень на престоль босанскїе Митрополи Преосщени гнь Паїсїи Лазаревїчь, є. м҃. православни митрополїть дабарскїи и всеи Босни, иже престави се вь Сараеве лѣта гн҃а 1759 февруарїа 2-го дне вь дни блжннеїшаго и стеїшаго гн҃а гн҃а кїрїла втораго Архїепїскопа пекскаго патрїарха сербскаго.

Овај запис завршен је на 4. листу 36. свежња. Сличан запис налази се, такођер истом руком писан у рукопису, који је у музеју ове цркве забиљежен под бр. 10., такођер испод редова на окрајцима, но о њему ниже.

2. Јеванђеље. — У музеју под бр. 12. На хартији доста рапавој и жућкастој. Величина 29—19 *цм*. Текст 21—12 *цм*. Редова на страни 20. Писано крупним, читким уставом, црним мастилом и киноваром, особито наслов и поједини иницијали. Свежњи су од 12 листа и немају пагинације ни сигнатуре. Свежања има 26, листа дакле 332. Напријед је некакав предговор, за тим долазе редом јеванђеља по Матеју, Марку, Луци и Јовану.

На првом листу, испод текста, налази се запис:

Изволеннием ѿца и спосп҃ѣшением сн҃а и совершением стаго дх҃а кѹпи сию книгѹ на имѧ є҃глие престо҃ное ра҃ бжи Василий Иѡанови.

На крају има овај запис:

Въ лѣто ,з҃.р҃.ѻ҃.а҃. (7171.=1663.) мц҃а авгѹ҃ ла҃. (31.) приложи сїю дшеполезнѹю книгѹ їеѵ҃лїе ра҃ бжи Вѹканинь сафѹнџїа в' црк҃ стїи архистратигь въ ме҃те Сараеве. Бгь да прости его.

Рукопис је повезан у дрвене корице, обавијене кожом.

3. Живот светога Саве. — Под бр. 18. у музејској књижници. Списа га преподобни Доментијан, јеромонах манастира Хилендара. Има свега листа 248. Дужина листа 21 *цм*, ширина 13 *цм*; висина текста 15·7 *цм* дужина реда 10 *цм*. На једној страни има их 20. Писано на хартији полууставом. На листу 249. има запис, који је опазио и г. Љ. Сто-

јановић. Преписао га и објавио у XXX. Споменику Српске Краљевске Академије, само он је разрјешавао скраћенице. Ја га овдје износим у вијерном препису са свима скраћеницама.

Вь лѣто з҃.ѳ҃.ѕ҃.і҃. (7016. = 1508.) преписа се сїе житїе и подвигы и пощенїа сь оц҃е и ѡ себь вь пѹстинїи с҃таго Савїи, прьв҃аго архїеп҃па и наставника и оучителя и сь вс҃мь просвѣтила своемоу ѿчьствоу србьсцѣи землїи.

Й вь тїи днїи обвл҃ающїи земами й ц҃ртви х҃ртїаньскимїи вь ноукоу Агарениⷨ законопр҃стоупномоу й Тр҃оицихѹлномѹ и х҃ртїаноⷨдосадителномѹ злочьстивомоу тѹрчь҃скоⷨ ц҃рѹ паазитѹ.

Й вь ти дн҃и пр҃дрьжещоу пр҃стлⷪ҇ с҃тго Саавїи прѣѡ҃сщенномоу архїеп҃пу кр҃ Їѡваⷩѹ, игоумѣноу же соущоу тоⷢа вь домоу спсовѣ и с҃тго Савїй бившоу їеромонахоу кр҃ь Гаврилоу. Писа повѣленїеⷨ иконова милешевскаго архїдїакона Васїлїа; мл҃ю ви се чатоущаго и, аще погрѣшиль гдѣ еⷭмь чтите исправляющей и бл҃вите а не кльните а вась бг҃ь бл҃ви й. амїнь. амїнь. амїнь.

Многогрѣшни дїакь Владисла҃в аще грѣшнь еⷭмь молю ви се бл҃ви]е и прости]е ме, а вась бг҃ь. Мц҃а маїа вь ѳ҃і. дdin сьставихь и тⷶ пѹтова (вь) Сараево.

Испод тога:

Сию книгѹ прочати Р҃товое стѹденичанинь вь лѣто з҃сєі҃ (7215. = 1707.)

Чатихь нѣдⷪтоини Гераси҃ с҃тогорацъ расодѣрь хиландарски ҂аѱкд (1725.)

Са свим при дну танким словима: лѣ҃т ҂з.с.а.і. (7211.) пⷪписа ноⷷ. є. (5.)

Рукопис је повезан у тврде, дрвене корице, омотане кожом.

Овај запис из доба цара Бајазита II. а године 1508. врло је драгоцјен податак за историју српске цркве, а особито за историју Пећке Патријаршије.

До сад се узимало, да је Пећка Патријаршија ускоро по пропасти: Србије и Босне, потпала под власт Охридске архијепископије и да је до обнове патријаршије био посљедњи патријарх Арсеније II.[1]). Али ова биљешка износи нам још једнога српскога црквенога поглавицу, који придржа пријесто светога Саве (т. ј. патријаршиски пријесто) у дане цара Бајазита II., а то је архијепископ Јован, који је, као што се из биљешке види, био још и године 1508. А то значи, да Пећка Патријаршија није била подвргнута Охридској до пред крај прве десетине XVI. вијека. Овим се самосталност српске патријаршије продужује још за 50 година. Све ово може бити само у том случају, ако се ријечи у овом запису: „Й вь ти дн҃и пр҃дрьжещоу пр҃стлⷪ҇ с҃тго Саавїи прѣѡсщенномоу архїеп҃пу кр҃ Їѡаннѹ“, тичу патријаршискога пријестола, а не кога архијепископа, који је можда у то вријеме сједио у Милешеви, па је по томе и речено: „И вь ти дни прѣдрьжештоу прѣстоль светаго Сави“. И тада опет

[1]) Тако сам и сâм 1896. писао у својој књижици: „Српски народ, црква и свештенство у турском царству од 1459—1557.“ у посљедњем одјељку.

би била добит, али само у толико, што имамо помен о једном архиепископу између 1459. и 1557. године.

4. Литургија. — У књижници Музеја Старе Цркве забиљежена под бр. 19. Рукопис на хартији храпавој а мекој писан уставним словима. Дужина књиге 21 *цм*, а ширина 14·5 *цм*. Нема ни почетка ни свршетка. На једној страни има 22 реда, који захватају простор од 15 *цм*. Дужина реда 9 *цм*. Кад је рукопис био цио, свежњи су имали по 8 листа. Нема ни сигнатуре при дну на свежњима, а нема ни пагинације. На првом листу, који је био прилијепљен за корице, има овај запис:

Сїн(а) книга Летоурегиа ст҃а и богодꙋхѡвена ва лето ҂а҃.ѱ҃.м҃.е҃. (1745.) Писа азь грешни Ми . . . .

5. Четворојеванђеље. — У књижници под бр. 11. Дужина 30 *цм*. Ширина 20 *цм*. Писано лијепим и крупним уставом. Пред јеванђељем Матејиним налази се увод од Теофилакта архиепископа бугарскога. Висина текста 22 *цм*, а дужина реда 13 *цм*. На страни има 29 редова у овом уводу, али текст самога јеванђеља крупнији је, јер на једној страни има 19 редова. Цијело јеванђеље има 40 свежања по 8 листа, свега дакле 320 листа круте и јаке хартије. На првом листу истог текста налази се овај запис:

Сїь е҃ѵ Кѵ҃ла їеромон҃ Хо҃вца приложї вь церкⷡ сараевкꙋ҃ю ст҃ьїⷯ архаггль ва лѣто ѿ рожⷤ Хв҃а ҂а҃хчд. (1694.) ноеⷨ к҃ (20).

На крају пак овај запис:

Старць Тѣѡдосиїе їеромонахь прилѡжи бг҃ꙋ и пр҃ѣчистѡ Вавѣденїю Шꙋдиковои іевагелиїе ·ѫ· и триѡдь и лѣтоургию великоу и ѱальтирь Божарѡвь и молитавникь Любавиħа да слꙋжи бг҃ꙋ и пр҃ѣчисѡи при смереномоу игоуменꙋ Глигорию вь летѡ ѿсмѡ тисꙋщно и п҃.ѳ҃.. (овдје мислим да је омашка писца и мјесто ѿсмѡ мислим да треба да стоји седмѡ те би тако 8089. било 7089. = 1581.) и такѡ ѡпще вьси бл҃віесмѡ ктѡ ихь хħе ѿнести ѿ сегѡ места некоимь ħаволемь навети или паке завистию да моуіе сꙋпарьница пр҃чиста на страшномꙋ сꙋдоу и да боудеть побежⷣень силѡю частнагѡ крьста вь страшни дань сꙋда.

Овај је рукопис повезан у древене корице, омотане кожом.

6. Акатист. — У књижници под бр. 21. Рукопис је на 16°. Нема почетка. Писан је 1558. године, као што се види из записа, који је изнео г. Љуб. Стојановић у Споменику Срп. Краљев. Академије књ. XXX., стр. 39.

7. Канон молбенија и похвалније. — У књижници под бр. 14. Облик је рукописа 28 *цм* у дужину 19·5 *цм* у ширину. На страни различан је број редова, или је 23, или 25, или 29. Дужина реда 14 *цм*. Рукопис је писан средњим уставним словима. Свежњеви су са по 8 листа.

Како има 19 свежања, то је свега 152 листа. Али крајњега листа нема. Свежњеви су при дну посљедњега листа обиљежени са а, в, г, д и т. д.

8. Поученије светих отаца или Ѻчьникь или Патерикь. — У Музеју старе цркве налази се под бр. 16. Дужина књиге 31 *цм*, ширина 21 *цм*. Текст захвата у дужину 23 *цм*, а у ширину 14 *цм*. На страни има 29 редова. Хартија крута и жута. Цио рукопис има 26 свежања по 8 листа, свега 208 листа. Рукопис је читак и доста лијеп. Као што се види из записа, који је изнио г. Мита Живковић у Гласнику Срп. Уч. Друштва књ. LXIII., стр. 197., писао га је ђак Митар по заповиjести г. Михаила Десисалића у Сарајеву у дому Михаила кујунџије. Писао га у вријеме Мустафа-паше, сродника благочестивому и христољубивому патријарху пећскоме кир Макарију. На посљедњем листу стоји запис године ҂з҃.о҃.г҃. (7073. = 1565.). По томе, кад узмемо списак босанских намјесника, наћи ћемо да је године 1564. и 1565. био намјесник у Босни Мустафа-бег Соколовић. Према томе српски патријарх Макарије I. и Мустафа-бег Соколовић, намјесник Босне и Херцеговине рођаци су. Какви? То сам расправљао у нарочитом дјелу, које је већ у штампи[1]).

Поред ових записа на овом рукопису има још и других. На посљедњем листу има овај запис, који није изнио г. Живковић:

Книга Бгохранимаго места Сараева. Сїе черта многогрѣшни їеромона сх Хрїстїфорь ѿ матира Житомислића, иже во Херцеговини близь Мотара. Лѣто гдне 1755. мца ав 27.

За тим налази се још и овај запис:

Сїа книга гра Саева. Писа вь лѣтѡ ҂з҃р҃ч҃з. (7197. = 1689.)

Тајном буквицом налази се и овај запис:

Ћвцл тѯѯѯаа х (Ћирл Хоповац). Остатак се неда прочитати.

---

[1]) Ради значаја ове биљешке ја изнесим овдје цио тај запис са незнатним исправкама: Повелѣнїемь гна Михаилла Дѣсисалича и братїамь его Николи и Драгобратоу троудѡьсе ѡ семь писани азь многогрѣшни и окаани и мьншы вь члцѣ богати грхми и оубогым добрими дѣли дїакь Мїтрь ѿ свои дроуга и сїе пис вь мѣстоу Сараевѣ вь благочтываго хртїани на дѡмоу Михала кѹюнжїе Дѣсисали(ча) вь велицеи чты и оусрьдїю. Млю же юнїе несьвьзрастьнїе и колѣном касаю се не грьде ниже порапсе аще не роукою нь езыком аще боудеть что погрѣшенно ч'тоуще люб'ве ра хвѣ исправлаите и на троудившаго се ѡ семь блвите а не кльните бо ра тако могох — Тога Босноу пордьжещѹ великомоу Моустафа паши сьроник'же благочтывомоу и хролюбивомоу патрїархоу пеќскомоу кир Макарїоу пордьжещоу срьбскоіе начестко и Бльгарем и поморскым странам. Послије овога истом руком, којом је и цио рукопис писан: Дописах мца се н. днь въ лет ҂з.о.г. (7073. = 1565.) крѹ сл ѕі. у. д. вь домѹ Михаиловоу.

За овим долази још један запис:

Сїи патерй ме҃та Сараєва по҃пиа҃ грешни кӱ̈цзкъ (кӱрилъ) їеромона҃х хо҃ндръ (Хоповацъ) лето з҃.ѕ҃.н.є҃. (7205. = 1705.) ме҃ца маїа к҃. (20.). Поред овога стоји у арапским цифрама 1693.

9. Четворојеванђеље. — У књижници под бр. 17., са орнаментима у почетку свакога јеванђеља. Дужина је 28 *цм*, ширина 20·5 *цм*. Текст дуг 21 *цм*, а широк 13·5 *цм*. На једној страни има 19 редова. Свежњеви су по 10 листа. Свежњева има 36, али је посљедњи свежањ од 9 листа. Свега има 359 листа. Рукопис је писан врло лијепим уставним словима, али нигдје није записано гдје је и кад је писано.

У почетку овога рукописа налази се запис:

Рабь іє х҃в Авак҃мь АВАЅГМ ѿ с҃тне лаври хоповскиє бихъ.

На посљедњем листу налази се запис, који је преписао М. Живковић и печатао у LXIII. Гласнику Срп. Учен. Друштва, стр. 200[1]).

10. Молитвеник. — Није забиљежен у књижници Музеја Старе Цркве. Напријед нема 9 листа. Величина 14·5 *цм* и 10 *цм*. Текст захвата 10 *цм* у дужину и 7 *цм* у ширину. На страни 17 редова. Рукопис су писале разне руке и то једна до 24. свежња, даље друга. Рукопис је ситан устав. На једном од посљедњих листова има нејасан запис. Од ког се може прочитати ово:

. . . нєписа сє въ лѣто ҂з҃.р҃.ѯ҃.ѕ҃. (7166. = 1658.) индикт҃ѡ а҃і. иѹлїа . . . .

11. Закон или правилик Властаров. — У књижници под бр. 13. Величина 30 *цм* и 20 *цм*. У древеним корицама, омотаним кожом. Висина текста 20·5 *цм*, дужина реда 12 *цм*. На страни 26 редова средњега и

---

[1]) Како је овај запис штампан са неким погрјешкама, можда штампарским а можда и омашком преписвача, то га износим овдје онако, како сам га ја прочитао и преписао:

Сиє бисть въ лѣтѡ ҂з҃ч҃р (7190. = 1682.) м҃ца є҃. Сиє с҃тоє єѵ҃лїє ѿкѹпи мѡнохиа гтзїза (єфимїа) за л҃ (30) дина҃р ѿ бг҃омрзьско агарѣнина, єгда жє сє расѹшє с҃ти мона҃тири грѣхь ра҃ наши҃х, тога҃ сє разоришѣ многа цр҃ка здания ѿ основанна порѣкшомѹ г҃ѹ въ с҃тѣмъ єѵ҃лїи камѣнь на камєни нѣ ѡстанє ижє нѣразорит сє ѿлє на҃м тога҃ кра҃на пѣния и красотахъ сти҃х црькьви въ нѣзапѹ въ мръзостъ прѣтворишѣ сє грѣхъ ра҃и наши҃х, плачи҃т вазлюблѣннїи ѡпѹстѣнїа сти҃х и кра҃нїи мона҃стирѣи запѹстѣннїа, плачи҃т, братїє сагорѣнїа сти҃х цркьви їакожє пр҃ркъ Єрмиа бж҃їа гра҃ Їєросалима тѣмжє са ни҃м вакѹпи҃м на стимь црьквамъ развръзѣтє врата рѣ(к)ша бж҃иа свѣтилища и проочѣє г҃ли пр҃рчаскиє тога҃ благоча҃тивѡмѹ стадѹ многа расхищенїа бишє ѡли влъкѡвъ, тога҃ многа крьвопролитиа бишє хри҃стиано҃м ѿ люти влькѡвъ, тѣмжє са Давидѡ҃м възопи҃м бѣ придоша Єзици въ с҃та жилища твоѧ ѡскъврьнишє цръкви с҃тиє твоє положишѣ трѹпиа ра҃б твои, брашно птица҃м нб҃нимъ пролишє кръвъ и҃х ıа҃к водѹ ѡ кр҃тъ сти҃х сємєни твои҃х.

читкога устава. Има мјеста, писаних киноваром. Напријед је орнаменат у облику квадрата. Снопићи имају 8 листа. Сигнатура снопића а, в г, д и т. д.; свега 50 снопића, дакле 400 листа. Сваки је снопић обиљежен при дну на средини испод текста, а и на крају тако исто. Хартија је чврста, дебела, а мјесто, гдје је текст, глачано је.

Осим записа, који је забиљежио г. Љуба Стојановић у Споменику Срп. Краљ. Академије књ. XXX., стр. 42., а који се налази на првом листу 39. свежња стр. β, има на дрвеним корицама:

На а҃.ѱ҃.м҃.з҃. (1747.) првее приде бжени Адан(а)сіи, Србски патриарѣ у Сараево.

Испод тога:

Сиа ст҃а и божествена книга глаголемы Законикь матриа Тоици ва лето ҂з҃. (7000. = 1492., али биће да је година непотпуна). Испод тога то исто, само је година забиљежена: ва лето ҂з҃.с҃.к҃.д҃. (7224. = 1716.), писао некакав Глигорије ђакон.

При крају налази се списак митрополита и архијепископа цариградске патријаршије, а одмах за тим, као завршетак, тумачење латинских ријечи.

12. Бесједе св. отаца. — У књижници под бр. 10. Величина 29 *цм* и 20 *цм*. Текст 20 *цм* и 12 *цм*. На страни 27 редова. Рукопис је на јакој и глаткој хартији писан средњим уставом. Листови су доста расути. Свежњи имају по 8 листова. У почетку је орнаменат у бојама. У орнаменту има извучених птица. Рукопис има и по који лијеп иницијал, извучен киноваром. Повезан је у дрвене корице.

Записа има на окрајцима листова испод текста. Опазио их је и преписао М. Живковић у поменутом Гласнику Срп. Учен. Друштва на стр. 204., само што у њима има погрјешно читаних мјеста, особито у првом запису. Овај први запис износим овдје онако како сам га ја преписао:

Мелетіи Міленковічь б м православні мітрополіть Дабарски і всен Босні преставі се во Сараеве вь своеи резіденціи лѣта гн҃а ҂а҃.ѱ҃.м҃. (1740.) дек (код Живковића вѣк) к҃.д҃. (24.) го вь дни (код Живковића кни) бл҃женеішаго (код Живковића блаженеіша) и ст҃еішаго (код Живковића ст҃еіша) гн҃а гн҃а Іоанікіа Карађаоглїе грека Константинополца, їже сл҃вчї се (код Живковића слѹже) на гробнімъ его пеніемь вь церкви ст҃ихь Архїстратїговь вь Сараеве дек (код Живковића век) к҃.е҃. (25.). Правиль престоль босанскіе мітрополіи лѣть кз (код Живковића кѕ) і месеци е҃. (код Живковића ѕ) і добре ѹпасе вь православо-славіи словесное свое стадо. Ѿиде кь гоѹ бѹди емѹ вечнаа памеѣть са праветнімп.

Остала два записа тачније је преписао г. Живковић по овај први. (Гледај их у поменутој књизи Гласника стр. 204. и 205.) Само у другом запису у посљедњем реду мјесто године ҂а҃.ѱ҃.м҃.д҃. треба ҂аѱлд. У посљедњем запису у посљедњем реду мјесто октобри треба декмбра.

13. Четворојеванђеље. — У књижници под бр. 4. Нема почетка. Величина је 28 *цм* и 20 *цм*. Текст захвата 21 *цм* и 12·5 *цм*. На страни има 23 реда на јакој хартији. Има мјеста писаних киноваром, иначе је црним мастилом. У почетку свакога јеванђеља налази се украс у бојама.

14. У записнику старе сарајевске цркве, који се такођер налази у њеном музеју, налази се на 18. листу β међу приложницима цркви од 1682. год. и Никола даскал, што значи, да су Срби у Сарајеву још онда имали школу и учитеља. Тиме почетак српске сарајевске школе много је ранији, но што је то речено у „Првом годишњем извјештају српских основних и више дјевојачке школе у Сарајеву“.

У истом записнику налази се и овај запис:

Вь лѣто ҂з҃р҃ѯ҃д (7164. = 1656.) мца ю҃н҃а з҃. (7.) дн҃ да се зна како погоре Сараево и варош и црква и латинска мала и латинска црква.

15. У Зборнику на хартији под бр. 26. стоји у почетку запис:

Лѣта ҂з҃.р҃.н҃.в҃. (7152. = 1644.) како погорѣ мѣсто Сараево и црковь хр҃тїан҃ка. Паки бжїею помощїю сагради се.

На седмом листу налази се овај запис:

Паки вь лѣто ҂з҃р҃ѯ҃д҃. (7164. = 1656.) иꙋнїа з҃. (7.) дни бжїимь попꙋщенїемь погорѣ место Сараево и варош и цр҃ковь хр҃тїан҃каа и цр҃ковь латин҃каа.

Паки вь лѣто ҂з҃.р҃.ѯ҃.ѕ҃. (7166. = 1658.) апрꙵла сьбраше҃ хр҃тоименїти (л)юдїе мѣста Сараева прьвїи, и срѣднїи и послѣднїи, вьси кꙋпно бжїимь произволїенїемь градити цр҃ковь стьихь сил҃ь беспльтни храмь. И поставише братїю кои ће бити ꙋправители дѣлꙋ, то есть хаџїа Јинко, хаџи Мадо, хаџи Вꙋн҃, хаџи Стефа҃ Главаш, Сава терзїа, Никола Копрїва, Дабо екмч҃їа, Ранко берберь, Сава кꙋюнчїа и т. д.

16. Зборник под бр. 22. У њему се налази више значајних записа, али их је преписао и објавио г. Љубо Стојановић у XXX. Споменику Српске Краљевске Академије Наука стр. 41.

У наведеним рукописима има још записа, али њих је објавио или г. М. Живковић у Гласнику Учен. Друштва књ. LXIII. стр. 179.—220., или г. Љ. Стојановић у поменутом Споменику, стр. 39.—42.

Манастир Житомишљић.

Старине овога манастира разгледали су многи путници, а било је неколико њих, који су манастирске рукописе описивали и разне записе из Србуља објављивали. Колико је мени познато, први је писао и о манастиру и о његовим старинама скоро преминули архимандрит Никифор Дучић у „Далматинском Магазину“ за 1861. годину. За тим, девет година позније, писао је о манастиру и о неколиким руко-

писима руски конзул Н. Иларіоновъ у „Чтенія-ма императорскаго общества Историии и древностей россійскихъ при московском универзитетѣ“ 1870. године, књига за мјесец јули. Послије двадесет година доктор г. Радивоје Симоновић такођер писао је и о манастиру и о Србуљама манастирским у „Летопису Матице Српске“ (година 1891., свеска четврта, стр. 1.—26. а то је 168. књига и 169. књига Летописа, стр. 37.). За тим опет Нићифор Дучић 1891. године у својим „Књижевним радовима“, књига I., стр. 54.—106. Ова Дучићева монографија о манастиру Житомишљићу само је нешто измијењена при прештампавању, иначе је остала онаква, каква је била и у „Далматинском Магазину“ 1861. године, нарочито ништа није мијењано у записима. За тим је био у овом манастиру 1894. год. биоградски професор г. Богољуб Тирић и он је изнио само неколико записа из поменика (општака) манастирскога у XXXIV. књизи Смоменика Српске краљевске Академије (стр. 71.—72.).

Осим овога, што поменух, о манастиру Житомишљићу писао је још и потомак оснивача и ктитора овога манастира гроф Милорадовић, који га је походио 1883. године; описао га је у засебној књизи под насловом: „Православный манастирь Житомысличъ въ Герцеговынѣ. Черниговъ. 1890.“ Али он нити говори што о рукописима нити их описује.

На овом мјесту ја износим само оне записе из Србуља манастира Житомишљића, који нијесу објављени, или који су објављени али непотпуно, или који су погрјешно објављени исправљајући их. На неким мјестима поредићу своје преписе записа са преписима прве тројице, т. ј. са преписима Дучића, Иларионова и доктора Симоновића.

На првом мјесту говорићу о рукописним Србуљама, па тек онда о штампаним.

А. Рукописне Србуље.

1. Учително Јеванђеље. — Формат фолио. Састоји се од 48 (мн) снопића са по 8 листа, свега дакле 364 листа. Писано је на јакој хартији, која је данас, послије дуге употребе, јако пожутјела. Рукопис је лијеп, уставан. Има занимљивих почетних слова киноваром (црвеном бојом) испуњених. По рукопису види се, да су га двије руке писале, пола једна а пола друга. То тврди и запис, који ћу мало ниже навести. Повез је толико попустио, да су листови скоро сваки за себе. Многи су листови ивицом, која је била у повезу, јако оштећени. Дучић га само спомиње под бројем 24. али не наводи запис, који је на крају. Овај запис опазио је др. Симоновић (Летопис Матице Српске, књ. 168., стр. 17.), али га није тачно преписао. Запис гласи:

Сїа кныга ꙋчителное еѵ͠лїе сьписа се при храмꙋ бл͠говѣщенїа прѣ͠стые и преблагословѣннїе б͠це и пр͠но д͠ви Марїе вь манастиры зовомꙋ Житомислићи. Поль же его сьписа своею рꙋкою тогда настоещи їгꙋмень кѷ͠р Висарїѡ͠н; дрꙋгоже поль вꙑ͠с хтиторь кѷ͠р Матнїашь Гаврїла їеромона͠х бра да͠ цѣнꙋ срѣбра ї͠в (12) гроша и поль и пречиста б͠гм͠ты давь з͠да имь сь вьсеми ст͠їми вь бꙋдꙋщи вѣкь. Лѣ͠т ,з.р.к.д. (7124.=1616.).

2. Студеничко Јеванђеље. — Опет фолио. На хартији, писано уставом. Не зна се које године. Повезано је у тврде кожне корице. Дучић га помиње у својој књизи под бр. 24. (Књижевни радови, књ. I., стр. 78.), Др. Симоновић под бр. 26. (Летопис 168., стр. 21.). Иларионов га не помиње. У манастирској књижници забиљежено је под бр. 119. На крају књиге има запис, одакле се чита ко га је писао, али се не зна кад, али судећи по рукопису писано је у XVII. вијеку. Поменути запис гласи:

Смерни попь Костадинь сьписа сїю кни͠г мц͠ м͠р кд. (24.) д͠нь.

Осим овога записа има на првој корици запис ове садржине:

Нека се зна каде грађани (мислим гатчани) похараше Дромлак (мислим Дробнак) и попалше аѱчд. (1794.) У др. Симоновића овај је запис погрјешно забиљежен.

На првом листу, испод текста, налази се запис, који Симоновић није у цјелини забиљежио. Ја га овдје износим онако, како је тамо забиљежен. Запис гласи:

Писа поп Марко сарандар Петра (?) и своемꙋ синꙋ за дꙋшꙋ Андрии за вечни спомен ,аѱчд. (1774.).

На посљедњем празном листу има запис, који није забиљежио ни Дучић ни Симоновић, па ни Иларионов. Запис гласи:

Сїе їевангелїе монастира Стꙋдѣницѣ. приложи попь Аврамь ѿ Станишанца, да мꙋ слꙋжи за свою дꙋшꙋ. И принесохь азь грѣшнїй їгꙋмень Пахомїе вь лѣто .зрод. (7174.=1666.)

Село **Станишанаць**, које се помиње у овом запису, мислим да је данашње село Станишинци, које се налази у срезу трстеничком округа крушевачкога.

На посљедњој страни овога јеванђеља налази се још овај запис:

Нека се зна, како похараше Тꙋрци Дробнаке и цркви ї шбꙋ кнїгꙋ ꙋзеше гатачкїе Тꙋрци пакь се намери Рꙋстемь бега диздара клобꙋчкога, те е изкꙋпи, те се донесе ꙋ манастирь Косїеревь игꙋманꙋ Кирилꙋ Андрїашевїћꙋ.

Ово јеванђеље назвах студеничким за то, што је било својина манастира Студенице, као што се види из записа мало час поменутог.

3. Минеј за мјесец март. — Опет фолио. Забиљежен је у манастирској књижници под бр. 122. Помиње га и Дучић и Симоновић,

први под бр. 14., други под бр. 30. Н. Иларионов не зна за њ. Цио минеј састоји се од 18 свежања са по 8 листа + 2. Свега дакле 146 листа. На листу 126. страна β утиснут је гаром печат, на коме се једва даје прочитати, да је манастира Пиве Успенија Богородице. У самом почетку, изнад уставног текста, има лијеп украс у облику прије правоугаоника но квадрата. Овај орнамент украшен је златом, црвеном, угасито црвеном, зеленом, жутом и плавом бојом. Разне су шаре у облику грана, птица и животиња. Запис има на другом листу, али га нетачно забиљежише и Дучић и Симоновић, а гласи:

Сїю кньгꙋ одькꙋпи Іеромонахъ Серафїмь Шолаѧ одъ нѣкоего Авгаранина егда плѣненъ бысть мтырь Острогъ в' предѣлѣкъ (зар?) Церной Горѣ. То времѧ быше военоначелници на Граовꙋ Дервиш-паша; на Острогъ Реис-паша а од Скадра Сераскеръ Омер-паша 1853. Марта 10. у Мостарꙋ

Іеромонах Серафим Шолаѧ.

На 48. листу α налази се овај запис:

✝ (въ лѣто) ,аѱмв. (= 1742.) мца марта аі. (11.) дан преステави се кир Филотїе ва монастирь Острогъ, того ради извествꙋемо слꙋжителем сее стїе обители еже се по сїм обретаютъ аще вазможно вамь бꙋдеть паметотворенїе творити на стаго оца Совронїа любви ради хве, ако да сподобить насъ гдь ва кꙋпе наследити црство его ва градꙋщемь веце. Аминь.

Минеј је писан средњим и читким уставом.

4. **Минеј за септембар.** — У манастирској књижници забиљежен је под бр. 129. Облик фолио. Дучић га помиње под бр. 11., др. Симоновић под бр. 15., а Н. Иларионов под бр. 2. Писан је полууставом, читак. На јакој хартији. На посљедњој страни има запис, који је код Дучића непотпун а код друге двојице нетачан, а гласи:

Сїи месечникь плати спахїа кирь Радовои синь Милисава спахинь зовомы Хракрень и приложи га храмꙋ благовещенїа пресветїа бгдце монастирꙋ Житомыслићꙋ на рецѣ Неретвеї прї ігꙋменꙋ кир Еѵдїмїю[1])... (једна ријеч нејасна) вь лѣто з.р.м.ѕ. (7146. = 1638.).

5. **Минеј за август.** — У књижници забиљежен под бр. 128. Облик фолио. Помиње га само Дучић под бр. 22. Доста је читак устав. Нема никаква записа. Не зна се ни кад је писан ни гдје.

6. **Минеј за мај.** — У књижници забиљежен под бр. 127. Облик фолио. Помиње га Дучић под бр. 19. Други га не помињу. Писан је као горњи на јакој и глаткој хартији. Нема никаква записа, те се не зна ни гдје је писан ни кад.

[1]) Ово име није јасно. Дучић га биљежи Евстатїю, Н. Иларионов Ефїмїю, др. Симоновић Еуфемїю. Ја сам прочитао, као што горе наведох Еѵдїмїю.

7. Челадково Јеванђеље. Ово јеванђеље назвах тако, што га је писао некакав дијак Челадко, као што ће се виђети из записа ниже наведеног. У манастирској књижници забиљежено је под бр. 121. Облик фолио. Писано уставом. У почетку сваког јеванђеља налази се лијеп украс у бојама. Свако јеванђеље почето је лијепим иницијалом у боји. Тако код Матеја К, код Марка З, код Луке П, а код Јована В.

Од поменутих писаца помиње га само Дучић под бр. 24. заједно са горе поменутим Студеничким Јеванђељем (гледај под 2). На крају налази се тајном буквицом овај запис:

фиодѕпљѕвѣпьедмць ѱд.

Кад се разријеши и замијени чита се:

Челадко дѣкь начрьта.

8. Минеј за декембар. — Рукопис на чврстој хартији. Забиљежен у књижници под бр. 132. Облик фолио. Помиње га архимандрит Дучић под бр. 6. и др. Симоновић под бр. 4. На крају има запис, који се не да лако читати. Оно што сам ја прочитао гласи овако:

Благоволеніемь . . . . ніемъ оца ігꙋмена и вьсего братства . . . . сы месечникь при храмꙋ Благовѣщеніа во монастирꙋ зовоми Житомислићіи въ лѣто зрді. (7119. = 1611.) рꙋкою смѣреннаго и грѣшнаго и хꙋдаго въ чловѣцѣхъ (?) Петра чрьталца чрьнилꙋ. Еже ії преда҆ семꙋ выше рѐнномꙋ храмꙋ на благословеніе ѿ своихъ трꙋдовъ.

9. Минеј за фебруар. Овај минеј забиљежен је под бројем 125. у манастирској књижници. Од поменутих писаца не помиње га ни један. Писан је средњим уставом, читким словима на бијелој хартији, која је храпава и доста од употребе потамњела. Лежећи раније на манастирском тавану јако је оштећен. Нема ни почетка ни свршетка. Не зна се ни кад је ни гдје је писан, јер нијесам могао наћи у њему помена о томе.

10. Минеј за новембар. Забиљежен под бр. 131. Облик фолио. Помиње га само Дучић под бр. 18. Оно што рекох за претходни (бр. 9.) вриједи и за овај. Нема ни године, ни ко га писа.

11. Минеј за април. — У књижници забиљежен под бр. 126. Облик фолио. Помињу га Дучић и Симоновић, први под бројем 23. а други под 2. На крају има запис, од кога је др. Симоновић навео годину и то погрјешно. Запис у цјелини гласи:

Вь лѣто з.р.к. (7120. = 1612.), сьписахь хꙋди и грѣхшный чрталаць чрьнилꙋ книѿдц (Петар) і за ѕі. (16) днїи евсхѡвꙋі икед евцдпвй [ни ѡ(к)ꙋсих вина ни ракие] и аще що обрѣтши косиꙋто, прости ме х҃а р҃а а погрѣшено исправи.

12. Петров Типик. — Писан уставом. Облик фолио. У манастирској књижници забиљежен под бр. 141. Помиње га Дучић (под бр. 7.) и

Симоновић (под бр. 29.). Рукопис је читак, врло лијепих слова. На 165. листу има ситан запис, који није опазио ни један од поменуте двојице. Запис гласи:

Ѡ ст҃ы оче їерѹ҃и ега творишь здѣ ст҃ѹю проскомидію помени ме грѣшна раб Петра писавша сію книгѹ господа ради лѣто ҂зркз. (7127. = 1619.). Осим овога има још један запис на крају, кога су забиљежили и Дучић и Симоновић. Тај је запис из 1832. год.[1]).

13. Минеј за март. — У манастирској књижници забиљежен под бр. 124. Облик фолио. Писан читким полууставом. Помињу га сва три горе поменута писца, Дучић под бр. 27., Н. Иларионов под бр. 3. а Симоновић под бр. 24. Овом минеју додато је још и ово: служба покрову Богородичином, слово св. Епифанију, служба св. архиђакону Стевану и најпослије слово светога Јована Златоустога. Занимљив лик св. Јована Златоустог у почетку овога слова. Он је насликан у архијерејској одежди са свитком у руци. Занимљива је и сама слика по својој изради. На посљедњем листу налази се запис, који су опазили и горе поменута три писца. Запис гласи:

Сїю книжицѹ исписа азь грѣшнїй и грѣхомъ брать Авакѹмь одь монастира Хопова и приложихь ю светомѹ монастирѹ Житомисличѹ вь храмь пр҃стое Благовѣщенїе при частноме ѿцѹ игѹменѹ кирь Константинѹ їеромонахѹ, вь лѣто ѿ битїа .зрпи. (7188.) а ѿ воплощенїа сн҃а божїа ҂ахч. (1690.) ѹ Сараевѹ.

14. Опет Минеј за март. — Рукопис са средњим уставом. Нема никаквога записа. Не зна се ни ко га писа ни кад. Не помиње га ни један од поменутих писаца. У манастирској књижници забиљежен је под бр. 123. Облик је фолио.

15. Минеј за октобар. — У књижници забиљежен под бр. 130. Помиње га Дучић (под бр. 15.) и Симоновић (под бр. 3.). Писан је у Житомишљићу. Облика је као и горњи. Устав обичан. На крају посљедњег писаног листа испод текста стоји запис:

Вь лѣто .зрка. (7121. = 1613.). За годином долази одмах тајном буквицом: нфцнрь = ефрмь. Значи дакле, да га је 1613. године писао некакав Јефрем. На крају посљедњега празног листа има запис ове садржине:

Сїй месечникъ плати Радое Иковићъ за материнѹ дѹшѹ. лѣта .зркѕ. (7126. дакле 1618.) Богъ да га прости.

[1]) Ради потпуности ја га износим овдје: Али ага Ризванбеговић би у Стоцу у мусери 1832. ове исте године оде у Цариградь и донесе ферманъ да бѹде паша у Херцеговини и тада би доста мѹке и зла хришћанима. и би војна међу Турцима и Црногорцима.

Поменут је у др. Симоновића али непотпуно. Код Дучића погрјешна година 1615.

16. Минеј за декембар и јануар. — Овај минеј забиљежен је у књижници под бр. 137. Облика је, као и поменути минеји, фолио. Писан је на хартији као и претходни уставним словима. Нема никаквога записа — бар ја не нађох, те се не зна ни ко га писа, ни гдје, ни кад. Дучић и Иларионов не помињу га. Др. Симоновић помиње га под бр. 10. и вели да је писан у Житомишљићу зркѕ. (7126 = 1618.)[1])

17. Псалтир спахије Стефана Аврамовића Храбреног. — Забиљежен у манастирској књижници под бр. 146. Облик је фолио, и то дужина 30 *цм*, ширина 21 *цм*. Сам текст захвата у дужину 21 *цм*, у ширину 12 *цм*. Помиње га Дучић под бр. 10., Симоновић под бр. 14. Иларионов га не помиње. На крајњем листу (144.) има запис, кога није опазио Дучић, а Симоновић га нетачно наводи. Запис гласи:

Сьписа се сьї ѱалтиръ ѿ китіа въ лѣто ͵зрм҃є. (7145.) а ѿ ро҃ж хр҃ѕа а.хлз (1637.) при игѹменѹ кр҃ѵ Савы іеромонахѹ трѹдомъ же и оусрьдіемъ кр҃ѵ Стефана спахіє Аврамовк҃ћ, зокомїи Храбрены и приложї ю монастірѹ Житомислк҃ћ, храмѹ блговѣщенїа бц҃е на реч҃ Нерѣтвѣ.

Овај запис писан је полууставом, док је цио псалтир писан крупним уставним словима, која су врло читка. Величина слова износи 4 *мм*, а проред између редова 7 *мм*. На страни једној има 19 редова. У редовима од 22 до 28 слова. Слова су писана црним мастилом, али не потпуно црним. Није било густо, када је њиме писано. Писано је на јакој глаткој хартији, која је већ нешто пожутјела особито у доњем дијелу, гдје се листови прстима преврћу. Реченице су растављане запетама и тачкама. Тачке су увијек састављене из два кружића, онако као што се на појединим картама представљају мјеста. Споља увијек црвен кружић а за тим зелен. Унутра остаје увијек бијела тачка. Сваки псалам обиљежен је и одвојен од другог тиме, што су ријеч ѱал҃о и редни број написани црвеним мастилом (киноваром). Осим тога сваки псалам почет је украшеним првим словом, који су изведени у разним бојама. Или су у зеленој и црвеној, или у зеленој, црвеној и плавој. Иницијала има тројаких. У почетку сваке катизме долази по један велики, ванредно украшен иницијал, као што се види из *слике 1.* Овај иницијал извучен је бојом црвеном, плавом и зеленом на бијелој хартији. Налази се на четвртом листу седамнаестог свежња. Исте је величине а такођер истим је бојама извучено и слово В као иницијал на стр. 2. листа 78., што се види из приложене *слике 2.*

[1]) Види „Летопис Матице Српске“. Књига 168., стр. 20.

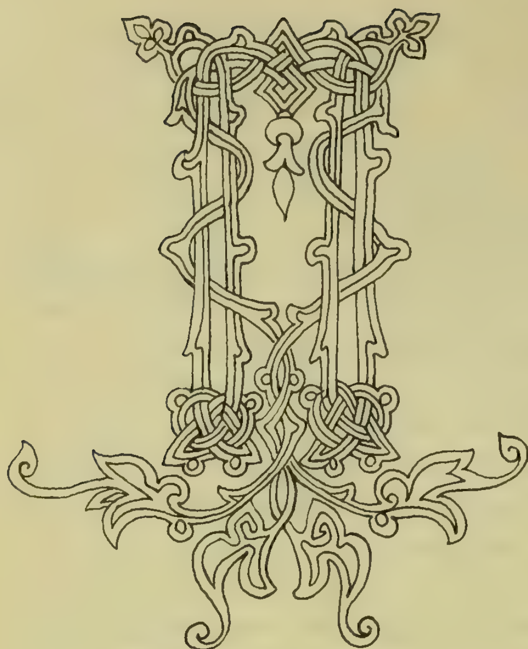

Слика 1.

Осим ова два иницијала већег облика износим овдје још два. Први је К, изведен плавом, зеленом, црвеном и затворено црвеном бојом *(слика 3.)*. За тим слово Р као иницијал на 34. листу у ријечи радоуите се. Изведено је плавом, зеленом и црвеном бојом *(слика 4.)*.

Поред ових великих иницијала има и других разне величине. Тако у почетку, одмах испод орнамента, који је на првом листу, налазе се лијепа слова, којима је отпочето писање псалтира *(слика 5.)*, што значи:

Давида пророка и цара пѣснь. Кадісма .а҃.

Оваким словима написане су само ове ријечи. Мањим, или сло-

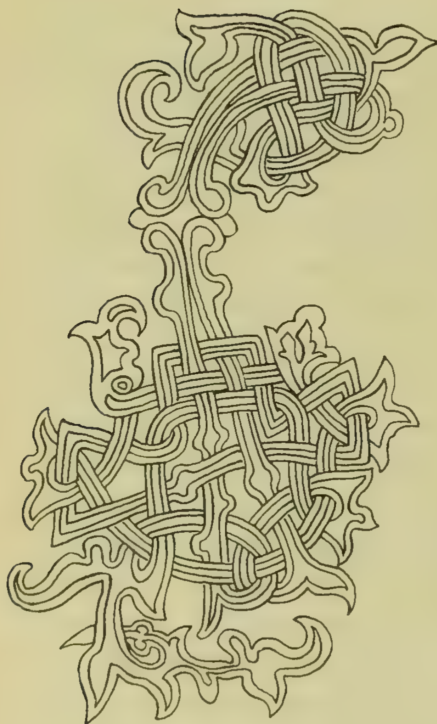

Слика 2.

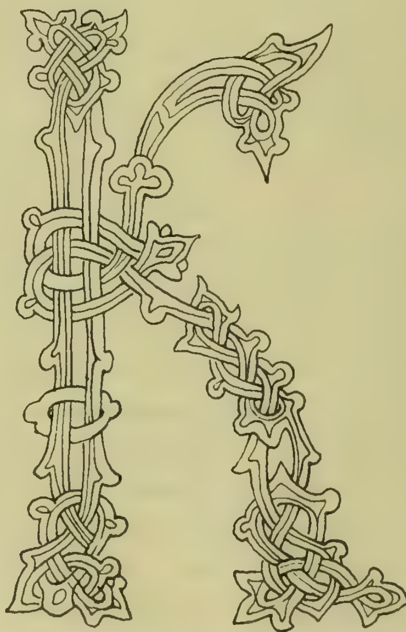

Слика 3.

Слика 4.

вима, која су слична овима почета је свака катизма. Као примјер износим зачеље десете катизме у *слици 6*.

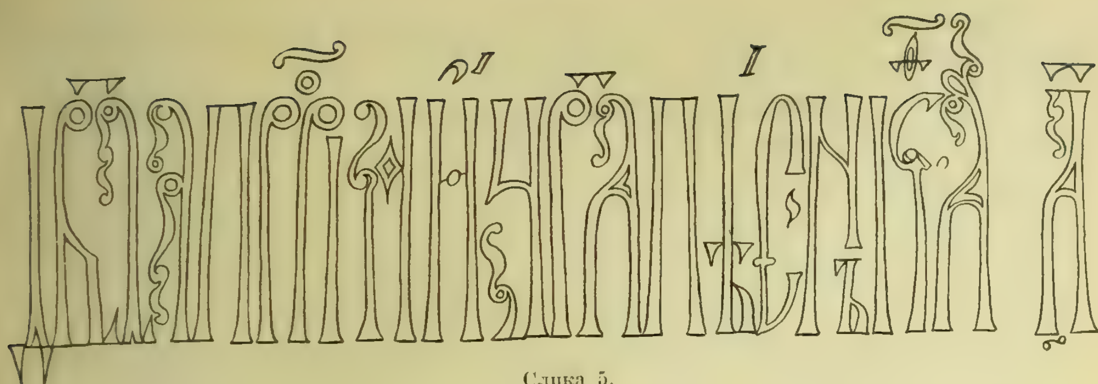

Слика 5.

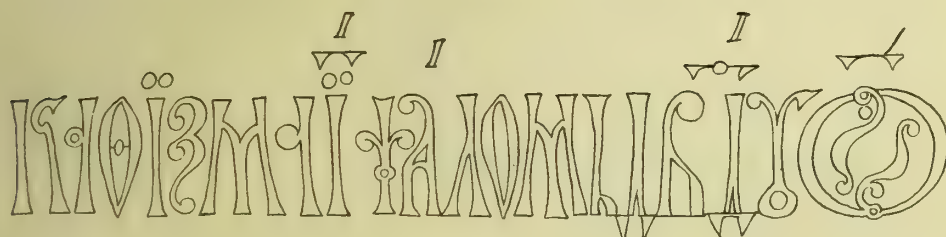

Слика 6.

Слика 7.

Слика 8.

Слика 9.

Осим овога износим овдје још неколико иницијала другог и трећег реда по величини, али такођер врло лијепа и укусно израђена, те су врло пријатни за око. Овдје прилажем: Д, Р и С, који су такођер изведени црвеним, плавим и зеленим мастилом. *(Слике 7., 8., 9.)*

Овима да додамо још три мањега облика, и то Б, Р и С. *(Слике 10., 11., 12.)*

Најпослије да изнесем и двије вињете, које се налазе на завршетку катизме десете и четврте.

Ова вињета при завршетку десете катизме *(слика 13.)* израђена је црвеним и плавим мастилом, док је она у *слици 14.* израђена црвеним и зеленим. У првој су само бобице плавим, остало све црвеним, у другој бобице зеленим, остало све црвеним мастилом.

Цио рукопис има 18 свежања, а сваки свежањ по 8 листа, свега дакле 144 листа. Свежњићи су означени редом по броју са а, в, г, д, є и т. д.

Рукопис је више пута повезиван те је доста искрпљен на мјестима, која су попустила било од конца, било од употребе. Корице су од древета и обвијене кожом. На њима је било утиснутих украса златом у сва четири угла и у средини, али се злато отрло, те се само шаре познају.

18. Лествице св. Јована Схоластика. — Ова књига забиљежена је у манастирској библиотеци под бр. 138. Спомиње је Дучић (бр. 28.) и Симоновић (бр. 7.). Облик књиге фолио. Ова књига има читаву историју. Њу је преписао некакав Петар у манастиру, који се звао Возућа (зовомѹ Воꙁѹща), храм св. Николе, из књиге коју је нашао у Папраћи. За тим је некако досиjела у Русију и отуда ју је донио папраћски игуман Лонин из лавре преподобнога оца Кирила чудотворца у Русији 7125. (1617.).

19. Апостол од године 1618. — У књижници под бр. 139. Облик фолио. Помињу га сва три горе поменута писца, Дучић под бр. 13., Иларионов под бр. 1., а Симоновић под бр. 1. Рукопис је врло занимљив. Писан је крупним уставом у манастиру Житомишљићу. У почетку свакога чланка има ванредно лијепих вињета. Међу првим листовима налази се у бојама добро очуван лик св. Луке, како сједи са свитком у руци писајући почетак: „Дјела светих Апостола“: Прьвое ѹбо слово. Изнад Јеванђелиста има натпис сти лѹка. На првом листу запис, који је и Иларионов забиљежио:

Сїа света и божєтавна (изостављено книга) глаголема апостолъ монастира житомислића храм благовѣщенїе прѣтые блчце нашее вцѣ и присно дви марие на рѣце Неретве ,зсмв (7242. = 1734.).

На 47. листу друга страна налази се овакав запис:

Доброжелателъ Михаїлъ Чолаковићъ.

Осим тога на претпосљедњем листу има још овај запис:

Сїа кнїга божтвена апл записа се при храму благовѣщенїа прѣтые и преблаженїе блдце наше бце и прно двы марие въ монастири зовомѹ Житомислић и поижe пп́а дїаконъ кѵръ Петронїе и поиже пп́а дїакъ кѵръ Петронїе и поиже кѵръ Їлїа Шако-

тиѣъ; даше цѣнꙋ сребра ві. (12) гроша и полъ. Бг҃ и прѣчїстаа богомати да баздатъ имъ честъ сьвсеми ст҃ими въ бꙋдꙋщи вѣкъ. лѣто ‚зрк҃ѕ. (7126. = 1618.).

20. Панегирик. — У манастирској књижници забиљежен под бр. 140. Нема никаква записа, те се не зна ни ко га писа ни кад. Облик средњи фолио.

Слика 10.

Слика 11.

Слика 12.

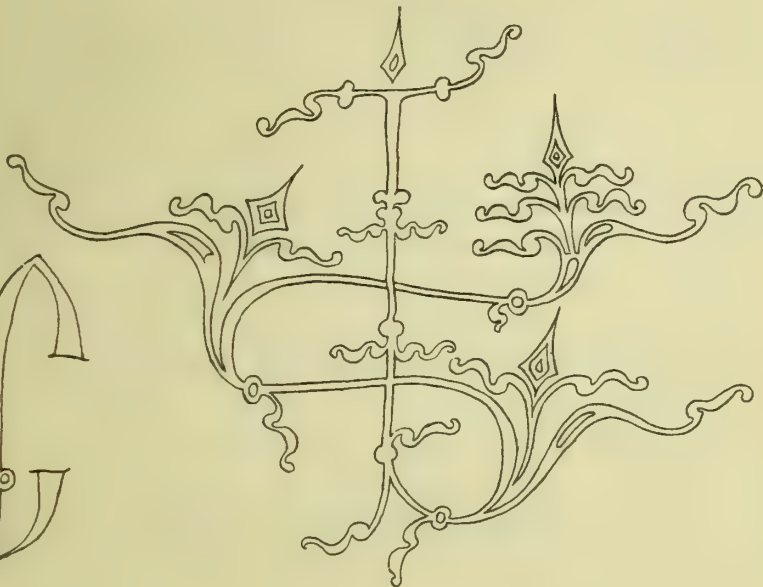

Слика 13.

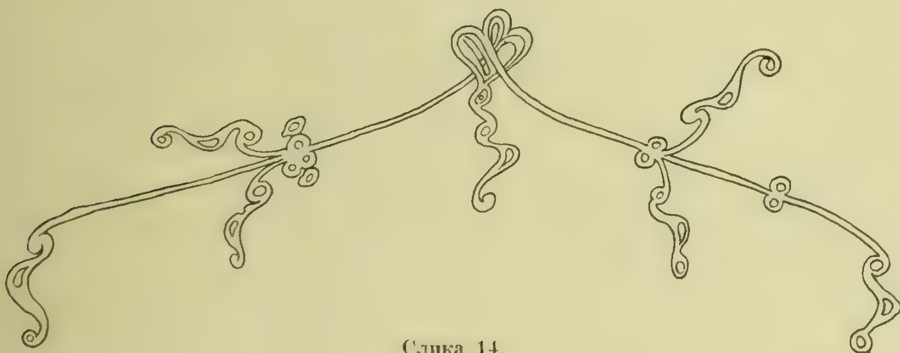

Слика 14.

21. Варламово Житије. — Забиљежено у књижници под бр. 135. Облик је фолио. Помиње га Дучић под бр. 16., Симоновић под бр. 17. Иларионов га не помиње. С почетка оштећено, те нема неколико листа. На посљедњем листу стоји забиљешка која гласи:

Писа се сїа кнїга ꙋ Мкїрꙋ на сиромъ стльпꙋ карейскомꙋ рꙋкою хꙋдаго Ѩва кира лѣть ‚зрма (7142. = 1633.). Манастиру Житомишљићу приложи га некакав јеромонах Виктор вь лѣто зрнк. (7152. = 1644.).

22. Златоуст — како га назива Дучић и Симоновић, иначе бесједе Јована Златоуста. У манастирској књижници под бр. 136. Облик фолио. Помињу га Дучић (под бр. 12.) и Симоновић (под бр. 11.). На првој страни првог листа налази се испред текста лијеп украс у облику квадрата. Цијела књига састоји се од 18 свежњића са по 8 листа и једним (деветнаестим) са 5 листа. Свега листа 149. Послије Златоустових бесједа долази бесједа Маѯіма ритора Оловола на Благовјести и има 15 листа. За овом долази друга нека бесједа, не знам чија, опет на Благовјести.

На крају књиге налази се запис, кога није у цјелини изнио ни Дучић ни Симоновић. Овај посљедњи управо преписао га је не са оригинала но од Дучића. И један и други записали су само два реда. Цио запис гласи:

Сїе лѣто .зркз. (7127. = 1619.) съписа се сїа кныга глаголаїема Златоѹстъ при храмѹ благовѣщенїа прѣсвтїе бце въ монастирѹ зовомѹ Житомислићъ и кѹпї сїю кнығѹ благочестиви и хртолюбивы кр Вѹкашин Ѡдабаша[1]) Брайчетићъ и дастъ ю семѹ выше реченомѹ храмѹ на слѹжбѹ себе же да иматъ вѣчны помѣнъ въ црствїе нбномъ млтва прѣстїе бце.

23. Хиландарски Псалтир с тумачењем. — Овај псалтир назвах тако за то, што је писан у српској лаври Хиландару у светој Гори, као што ће се видјети ниже из записа. У књижници записан је под бр. 145. Облик фолио. Дучић га помиње под бр. 8. Остала двојица не помињу га. Рукопис је писан полууставом. Има лијепих иницијала извучених црвеним мастилом. У почетку нема 10 листа. Док је био цио имао је 25 свежњића по 8 листа а од 26 само 1 лист. Цио рукопис имао је 201 лист. На посљедњем листу има два записа, које није опазио Дучић. Први запис гласи:

Сїи ѱалтирь сь протолкомь сьписа се иже вь стѣи Горы Адона оу монастироу великїе лаври Хиландарь при їгоуменоу кр Θеѡсїе їеромонах вь лѣто .зрми. (7148.) а ѿ рождства хва .ахм. (1640.).

Други је запис на истој страни само нешто ниже и гласи:

Ио сїмь сїю стѹю и дшеполезнѹю книгѹ приложи архимандрить кр Викторь Хиландарскы вь свой постригь вь монастирь Житомислићь вь Захлмїи за свои вечни помен бг его да прости ... (даље се не може прочитати).

24. Хиландарски Апостол с тумачењем — И овај рукопис, као што ће се видјети из записа, написан је у Хиландару. У књижници манастира Житомишљића забиљежен је под бр. 143. Облик је фолио. Дучић га помиње под бр. 1., али без записа. Помиње га и Симоновић

[1]) У Дучића погрјешно Одобаша.

под бр. 16., али је запис изнио по Иларионову. Ванредно лијеп полуустав. Врло пријатан утисак чини на око лијеп иницијал П у самом почетку апостола. Књига је потпуна и повезана. Састављена је из свежања, сваки свежањ са 8 листа. Свежања свега 31 плус 2 листа. Свега листа 250. На крају се налази запис, кога је доста тачно преписао Н. Иларионов (под бр. 5.). Исти запис ја сам овако прочитао:

Сїа кнїга глаголема апль сь протьлкомь писа се иже въ светѣи Гори Адона въ велицѣи лаври глаголiеми Хиландаръ при їгꙋменоу кѵ҇р Филимоноу въ лѣто .зрмд. (7149. = 1641.).

25. Препирка Јеврејина са Хришћанином. — На овом рукопису нема броја, под којим је забиљежен у манастирској књижници. Иларионов је не помиње. Дучић је само поменуо под бр. 26., али без године и пишчева имена. Симоновић је помиње под бр. 22., али не наводи цио наслов. Облик књиге је фолио. Писана је врло марљиво полууставом. На крају нема свију листа и не зна се колико не достаје. Онако оштећена има 250 листа. Наслов, како сам ја преписао гласи:

Месїа Истинныи Ї҇с Х҇с сн҇ бж҇їй

Ѿ начала мира пре въсе вѣки людемъ ѿ Б҇а ѡбѣщанно и ѿ людей чаемый и въ послѣднаа времена сп҇сенїа ради ч҇лвеческаго въ миръ посланыи; а ѿ недостоинаго Іеромонаха Їоаникїа Галiатовскаго Архимандрита Черниговскаго Жидови невѣрномоу различныи знаменiй ѡбразованiи же и пречьствы ѡ Месїи истинномъ написанними и въ х҇ѣ сн҇оу Бж҇омъ испльнїеными Рꙋскимъ показанни езыкомъ ѿ їеромонаха же Сомꙋила Бакачича на езыкъ Срьбскiй ѿ рꙋскаго (въ) с҇той Адонской Горѣ преведенны къ лѣто Сп҇сенїа ҂ахѯд (1669.).

26. Житије Јована Златоуста. — У књижници забиљежена под бр. 147. Облик је фолио. Писан полууставом. Овај рукопис помињу сва три горе помињата писца. Дучић под бр. 4., Симоновић под бр. 27. На крају 25. свежња има запис, да је овај рукопис писан у манастиру Дреновици, храм рождества пресвете Богородице. При дну тајном буквицом овакав запис:

ецчледꙋ і взхчнеі всапвчі

Кад се разријеши и замијени значи:

еромонахь їгꙋмень Їѡакимь.

Ја мислим да је овај Јоаким и писац овога рукописа, и да је, по обичају, сакрио своје име; тим прије то мислим, што је рукопис тајне буквице сличан са текстом.

Осим овога записа има још један запис на крају, кога су забиљежили сва три горе поменута писца. У том запису има једно име, које су Иларионов и Симоновић прочитали **Саланъ-паша**, а Дучић **Оланпаша**. Ово друго је са свим погрешно а оно прво у толико што раздво-

јено пише Салалъ од Сопа. Као што ћемо ниже видјети, ова се биљешка тиче босанскога беглербега и намјесника Сопасалан Ћамил-паше, кога зову неки и Ахмет-Ћамил-паша. Био је намјесник у Босни од 1755.—1757., кад га замијени паша Кукавица, који опет по други пут дође за намјесника Босне.

Ма да су овај запис донијели сва тројица горе поменутих писаца, донијећу га и ја, јер му је занимљива садржина:

Лѣто ,аψнѕ. (1756.) октомврїа .кє. (25.) прїиде у Мостарь ћехаıа Сопасалан-паше на церну гору и съ ньимь краина сва, и даша конакь мостаране на луци[1]), и ту попеше чадоре и преданише дань и другу ночь затворише ваше мостаране шехерь и не дадоше никоме одь чехаине ордїе у шехерь улести, ни шта купити, и ту ночь удари време, мало не изгинуше люди и кони, и кадь ви и ичиндїа почоше 4 алан-бега предь чамїю Шарича те запросише мостаране да отворе шехерь, и тако имь отворише, и отолень у ютру диже се ордїа у проклети Благан и ми дасмо конака 12.000 пакь у ютру поче Невесинску варошь пазарь.

Осим овога записа налази се на другој корици овог рукописа и овај запис:

Да се зна како приходи въ лѣто ,зсмв (7242. = 1734.) мѣсеца марта ӏд (19.) Арсеннїе Ӏоанновићъ патрїархъ.

27. Јефрем Сирин. У манастирској библиотеци забиљежен под бр. 142. Облик рукописа фолио. Помињу га сва три поменута писца. Дучић под бр. 3., Симоновић под бр. 28., Иларионов под бр. 4. Рукопис непотпун. Напријед недостаје неколико листа. Сад има 40 свежњића по 8 листа, свега 320. До 35. свежњића сваки је свежањ обиљежен словима а, в, г, д и т. д., одатле опет са а, в, г, д и т. д. И на крају нема свију листа. Рукопис је лијеп, марљив, писан полууставом, не зна се кад. На првом листу има запис:

Сїа свєта и душеполезнаıа книга, глаголема Єфремь, монастира Житомислича, близь рѣци Неретви, храмь Благовещенїа прєв. богородицы и присно дѣвы Марїи вь лѣто бытїа ,змн. (7248.) оть рож. Хва аψм (1740.) мѣсеца февралїа .кг. (23.).

28. Молитвеник са законоправилником. — Овај рукопис забиљежен је у манастирској библиотеци под бр. 155. Формат рукописа је 12°. Помиње га само Симоновић под бр. 18. Писан је врло лијепим ситним полууставом. Има свега 220 листа и то 27 свежњића са по 8 листа и један са 4 листа. Има при крају 26. свежњића запис, који је опазио Симоновић, али је из њега забиљежио само двије три ријечи, име писца и годину. Цио запис гласи:

[1]) Лука је крајњи дио Мостара.

Сїю книжицꙋ вьзе цѣною дїаконъ Лѣонтїе ѿ дховника Θеофила ера исьписана бисть цѣною сребра благословенїемъ ѿца и поспѣшенїемъ сна и съвршенїемъ стаго дха и чрта сїю книжицꙋ рекоми молитвеникъ съ приложенїем законоправилника богать въ грѣхсѣхъ ꙋбогїи въ добрыхъ дѣлехъ по вьсе данїи и нощи и часы въ мнго мѣжаѿ жити и маловрѣменомъ е езыкомъ и оумомъ въ сера валтеѕї(?) въ . . . . . [1]) еднако да рекꙋ собою лѣнивъ и раслабланъ и неподвижанъ и въ всемъ непотрѣбнъ ѡ горѣ падежꙋ лютомъ такѡже слишꙋ ѿ стыхъ пинїи дрꙋго и ѿ лютаго насилїа ѿ влающи тога. Сїе прчьтъ рци братъ Бг да проститъ їеромона Θеѡфи сїе чрьташа въ лѣтꙋ ,зрнз (7157. = 1649.) мца їоу .кв. (22.) ꙋтромь.

29. Октоик првог гласа. — У књижници забиљежен под бр. 149. Формат је 8⁰. Помиње га Дучић и Симоновић. Први под бр. 17. а други под бр. 19. Нема свршетка. Има цијелих 36 свежања по 8 листа, свега 288 листа. У почетку био је некакав запис, али га је буба изгризла толико да се не може прочитати. Изгледа као да је писан године ,зрни. (7158. = 1650.), али нијесам сигуран да ли је баш ова година.

30. Октоик првог гласа. — Забиљежен у књижници међу осталим књигама под бр. 152. Формат је 12⁰. Помиње га само Дучић. Нема ни почетка ни свршетка. Не зна се кад је писан, јер нема никакве забиљешке. Писан је на хартији као и остали рукописи.

31. Молитвеник. — Није забиљежен у књижници. Нема ни почетка ни свршетка. Не зна се ни ко га писа ни кад. Писале су га разне руке. Не помиње га ни један од писаца. Формат 8⁰.

32. Чудеса Богородице. — Овај рукопис забиљежен је под бр. 156. Рукопис је у 8⁰. Помиње га Дучић под бр. 33., а Иларионов под бр. 6. Симоновић га не помиње. У почетку нема једног свежњића од 8 листа. Кад је рукопис био цио имао је 164 листа. Распао се толико, да је сваки свежањ засебан. Рукопис је писан ситним полууставним словима. Има лијепих мањих иницијала. Цијела књига не садржи само чудеса Богородице, већ при крају има тумачење јеванђеоских прича од св. Атанасија Александрискога.

33. Откривање Јованово са номоканоном и степенима сродства. — Формат књиге 8⁰. У књижници забиљежен под бр. 151. Помињу га Дучић и Иларионов. Први под бр. 32., други под 8. Нема почетка, писан је ситним полууставом. Рукопис је марљив и лијеп. Одмах по свршетку налази се запис, кога је записао и Дучић и Иларионов[2]).

[1]) Не могох прочитати.

[2]) Запис гласи: Вь лѣто зрка (7129. = 1621.; ја сам ту годину прочитао овако: зрла) мца авгоуста г (3.) днь сьвршихомь сы книзе бытїе елико обретохомь вь нїеи. пина вь дни начелїа и власти, сирѣчь цртвїа сꙋлтань Ахмета. Тогда емꙋ подвигшꙋ се брань створи се Лѣси и съ секерьнїею страною.

34. Псалтир. — У књижници забиљежен под бр. 144. Формат 12°. Осим Дучића нико га не помиње. Поред псалтира налази се неколико листа номоканона и разних молитава. Из записа, који ниже наводим, не види се кад је и гдје је писан. Запис гласи:

Вь лѣто .зрАі. Холѯевцк (7111. = 1603.) оу Ломници.

По томе што је овдје у тајном писању глас н замијењен са є, и кад не би била означена година знало би се, да је овај запис из XVII. вијека, а да ли је тада и цио рукопис писан, не знам извјесно. Судећи по рукопису, рекао бих да јест.

35. Синаксар. — У књижници под бр. 148. Облика је 8°. Помиње га само Дучић (бр. 21.). У самом почетку има лијепих украса. Рукопис је пажљив и лијеп полуустав. Завршетка нема.

36. Требник. — У књижници под бр. 153. Осим Дучића (бр. 31.) нико га не помиње. Формат је 12°. Јако је оштећен. Нема ни свршетка ни почетка. Има доста лијепих и укусних почетних писмена.

37. Стихологијон. — Забиљежен под бр. 150. у манастирској књижници. Помиње га само Дучић (бр. 29.). Рукопис је потпун и повезан, има листа рои (178). Као што се види, овдје су биљежени листови црквеним бројевима. Писан је на Атону и писао га је, као што се види из насловног листа, јеромонах Герасим Хиландарац године ҂аѱкз. = 1727.

38. Служебник или устав Божије службе. — Забиљежен у књижници под бр. 154. Помиње га Дучић под бр. 30., а Симоновић под бр. 5. Има записа, које не помиње ни један од ове двојице.

У почетку има овакав запис:

Сїа ста и бжтвна лѹ храма блгвѣщенїа прѣстїє бце глими Житомислићи на рѣце Неретве лѣто .зрнд. (7159. = 1651.).

На крају 14. свежњића или на крају 112. листа налази се овакав запис:

Вь лѣто з кд (мислим, да је овдје случајно изостало р те би требало да стоји зркд. = 7124. или 1614.) пиcа сїа грѣшни Ратко дїакь ѿ стїє Троицє.

У 18. свежњићу, на листу 139. налази се запис: Ратко Ранковикь.

На крају служебника или на листу 155. стоји: Писа Ратко дїакь ѿрорничана (зар?)

Послије овога долазе у рукопису нека јеванђеља и упуства а при крају јеванђеља запис:

Вь лѣто з.р.к.д писє се и сьврши се сїа кнїга рѹкою многогрѣшнаго хѹ рака Ратка дїака.

Резултат свега овога: књига је писана 1614. године, писо је дијак Ратко Рајковић у манастиру св. Тројице.

39. Св. Атанасија, архијепископа александрискога реченице и „толкованиіє притчей стаго еѵнглія". Не помиње их ни један од поменутих писаца. У манастирској књижници забиљежене под бр. 160. Нема никаквог записа (бар ја не нађох), из кога би се сазнало ко их је и када писао.

40. Поменик манастира Житомишљића. — Формат књиге фолио. Рукопис је повезан. Из почетка писан врло лијепим уставом, гдје су почетна слова у боји (црвено). Доцнији рукопис није тако марљив као у почетку. Писан је на јакој глаткој хартији. Доктор Р. Симоновић у 168. свесци „Летописа Матице Српске" на стр. 18.—20. изнио је редом сва мјеста, која се у овом поменику помињу, а из којих је било приложника. Осим тога г. Богољуб Тирић, данас професор Гимназије Вука Стеф. Караџића у Биограду изнио је у XXXIV. „Споменику Српске Краљевске Академије" (1898.) стр. 71. и 72. „Помєникь срьпскихь господь" и „Помєникь архієпископь срьпскіимь".

*

Свих поменутих 40 рукописа разгледао сам у друштву са поштованим оцем г. Христифором Милутиновићем, сабратом манастира Житомишљића, који ми је доста помогао у рашчитавању записа, на чему му срдачно захваљујем.

Од рукописа, које помиње Нићифор Дучић нијесам видио у манастирској књижници:

1. Минеј за мјесец март, што га је писао јеромонах Панкратије 7098. = 1590. год., мањ ако то није онај минеј, што га ја поменух под бр. 14. (манастирске књижнице бр. 123.), али на њему не могох наћи никакав запис.

2. Минеј за мјесец јули. — Писан у Житомишљићу при игѹменѹ Сави зрдї. (7119. = 1611.) и патріархѹ срьпскомь Їоканѹ и митрополитѹ херцеговачкомь Леонтіи Милешевскомь. Симоновић га помиње под бр. 21., али по Дучићу; он сам није га видио.

3. Кронограф, како га Дучић назва у поменутој књизи својих радова стр. 80., под бр. 35. Међу тим у „Гласнику Српскога ученога Друштва" књ. XXXII., стр. 239. сам Дучић вели, да је на првом листу било записано „Цароставник", а на листу, гдје је довршена повјест „Тројединик". Овај рукопис није у манастирској књижници. Њега је узео собом Дучић и кад га је описивао 1871. год. у поменутој књизи Гласника Српскога Уч. Друштва, вели и сам да је код њега (стр. 241.). Ко жели да сазна шта има у њему, нека види поменути Гласник, стр. 241.—277.

Б. Штампане Србуље.

Међу књигама, које се налазе у књижници манастира Житомишљића, налази се и неколико штампаних Србуља. Поменућу их овдје.

1. Дучић на првом мјесту помиње међу печатаним књигама **Октоик првога гласа,** штампан у првој српској штампарији заповјешћу војводе Ђурђа Црнојевића год. 7001. (1493.)[1]).

Ма да сам међу књигама дуго тражио ову књигу, не могох је наћи. Изгледа да је приликом Ободске прославе послана на Цетиње па тамо и остала.

2. **Октоик петога гласа од год. 1536.** — У књижници под бр. 161. има три примјерка овога октоика; штампан је у Млецима 1536. године, као што се види из предговора. Помиње га и Дучић и Симоновић.

3. **Београдско Јеванђеље.** — У манастирској књижници налазе се два примјерка. Помиње га и Дучић и Симоновић. Вук Караџић у својим „Примјерима српско-словенскога језика“ на стр. 18. и 19. такођер помиње ово јеванђеље. Он наводи и цио предговор из овог јеванђеља, из кога се види, како је и кад је печатана ова књига. Штампана је у Биограду, као што се види из поговора:

Тогда же выточнимь странамь ѡбладающомꙋ великомꙋ амирехь сꙋлтань Сꙋленманꙋ.

Сьвршише се сіе светые кожьственіе книгы вь лѣто ҂ӡѯ҃. (7060. = 1552.) кроугь сльньцꙋ .д҃. (4.) лоуни .аі҃. (11.) мѣсеца авгоуста .д҃. (4.) дьнь, вь Бѣлграде дозда си ѡ десь,

Биоград, који се помиње овдје јесте данашњи Биоград, пријестоница Краљевине Србије[2]).

У примјерку, који је врло лијепо повезан и у сребро окован, на првим листовима испод текста налази се овај запис:

Сіе стое ёвг҃ліе даде митрополить белиградски хаџи кѵрь Иларион и даде га у монастирь Хопово вь лѣто .ӡрѯе. (7165. = 1657.) априла .г. (3.) и коупи га іеромонахь Ананіа и приложи ꙋ Житомишлићь.

Др. Симоновић, помињући га, наводи један одломак из поговора:

Повелѣніемь г҃дна Троіана Гоундꙋлика троудихь се съ семь писаніи азь грѣшныи . . . . . іеромонахъ Мардаріе ѿ монастыра глаголіемаго Мрькшина црква, иже есть близь Чрьніе гори (у Македонији?) . . . .

[1]) Н. Дучић, „Књижевни Радови“. Књига I., стр. 81.

[2]) Види за то Вука Караџића: „Примјери српско-славенскога језика“, стр. 19. и 20. – Затим чланак М. Ђ. Милићевића: „Старе српске штампарије“, који је печатан у Споменици четиристогодишњице Ободске штампарије. Цетиње. Стр. 64. и 65.

Као што се из ове заграде види доктор Симоновић пита се: гдје је манастир Мркшина Црква и мисли да није то негдје у Маћедонији. А то се никако не може ни мислити ни питати. Мркшина Црква као манастир постојала је на данашњем путу од Ужица идући Ваљеву; кад се пројеђе планина Црнокоса, силази се у једну питому равницу, гдје се стичу неколике воде: Сјеча Ријека и Годљевска Ријека, које, пошто се састану, добијају име Скрапеж и Кладоруба, која текући од Букова, пада у Скрапеж и у њему име своје губи.

Народна прича тврди да је овдје у селу Косјерићу на једном заравњаку источно од куће среза Црногорског, $^1/_4$ сах. далеко, под планином Црнокосом, била Мркшина Црква[1]).

О овом јеванђељу говорио је И. Каратаевъ у својој књизи: „Описаније славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами“[2]). Сн. П. Б. 1883., стр. 117.

4. Триод или **трипјеснац**. Штампан је у Млецима, у штампарији Вићентија Вуковића ѿ рожьства хв҃.а҃.ф҃.ч҃. За Вићентија овако је у књизи забиљежено:

„Вицинцє дє господинь Божидара Вꙋковѣ ѿ старца“. На крају има запис, који је изнио др. Симоновић.

И. Каратаевъ у поменутој књизи, стр. 126.—127. вели да оно .ч҃. ваља читати као ѯ҃, па је онда ово онај триод, што је печатан 1561. у Млецима, у штампарији Вићентијевој. Ја мислим да ипак треба ондје оставити број .ч҃. (90.) јер се тај триод разликује од онога из 1561. године. А то је

5. Триод, опет штампан у Млецима год. 1561., као што се види из записа: съврши сє вь лѣто ѿ с҃пасенаго пришествіа г҃а нашего і҃ӯ х҃а а҃ф҃ѯ҃а҃. мєсєца гєноувара на ѕ҃. вь б҃гохранимь градѣ венетскымь.

И о њему опширније говори И. Каратаевъ на поменутом мјесту.

6. Најпослије један мали **требник** без првих и посљедњих листова. Слог и слова потпуно потсјећају на млетачку штампу.

*

Осим ових рукописних и штампаних Србуља има у манастирској књижници велики број штампаних руских књига, али нијесам стигао да их прегледам.

[1]) М. Ђ. Милићевић: „Кнежевина Србија“, стр. 587., и од истог писца поменути чланак у „Споменици четиристогодишњице Ободске прославе“, стр. 63.—64.

[2]) Види: „Сборникъ отдѣленія русскаіо языка и словесности императорской Академіи Наукъ“. Томъ XXXIV., No. 2.

Травник.

Кад сам се вратио из Мостара у Сарајево, 20. јула, пробавио сам свега један дан у мјесту и одмах сутра дан, 22. јула кренем се за Травник и стигнем у сам мрак.

Овдје сам такођер нашао неколико србуља рукописних и печатаних. Наводим овдје:

1. Октоик. — Формат фолио. Без свршетка, без имена писца и године кад је писан. Књига је писана на јакој, доста углађеној хартији уставним словима. Оно што је од овога октоика остало у цјелини, лијепо је очувано, ма да је рукопис био забачен у неку сандучину на црквеном тавану. На посљедњој корици стоји овај запис:

Сиаа книга глѥма Окстои(к) попа Гаврила Теодосиѥвића коупи ю ценою три стотине аспри в Чоуроукѣ ва лето з҃.т.[1])г҃.л҃.ѕ҃. (7236. = 1728.).

Поп̃иса ю Атанасие Доволацъ роукою своею. прочитающе бл҃гословите а не клените.

За овим одмах са стране:

Тада би велика моука ѿ триклетне семена Боснии и Херцговини. тадай бише патриаръ Арсение, митрополить на Боснии Мелетие, на Херцговини митрополить Авентиь.

2. Литургијар. — Ово је штампана Србуља. Печатана у Млецима ,а҃.ф҃н҃д҃. (1554.) трудом Вићентија Вуковића. Ово је само прештампан онај литургијар Божидара Вуковића од 1519. године. Сигнатуре на овом примјерку, па разумије се и на цијелом издању обиљежене при дну, с лијеве стране латинским словима. У примјерку, који имам при руци, први табак — свих осам листа — оштећен је са стране, те тако не знам како је био обиљежен. Други табак има сигнатуру латинским писменима b, b_2, b_3, b_4. Трећи c, c_2, c_3, c_4. Четврти d, d_2, d_3 и d_4 и т. д. до z. Послије 23. табака сигнатура опет латиницом али великим и малим словима. Тако 24. табак обиљежен је са Aa, Aa_2, Aa_3, Aa_4 и т. д. до 30. табака, који је обиљежен са Gg, Gg_2, Gg_3 и Gg_4. Дакле у књизи има свега 30 табака.

На потпуној страни има 19 врста. Дужина врсте 9 *цм* и 5 *мм.* Стубац сложеног текста на страни висок $13^1/_2$ *цм.* Натписи и почетна слова печатана су црвеном бојом (киноваром). На трећем је листу чак одштампан и онај украс, који је на Божидаревом литургијару од 1519. год., и то у средини метнут крстић а испод тога бж҃., што ће рећи Божидар. При закључку или у поговору чак су остављена имена Божидара и Пахомира. Само су друкчија посљедња четири реда, гдје је и година. Тако стоји:

[1]) Јамачно ово .Т. значи **тисоущно.**

Повелѣнїемь гн҃а божїдара. Трудихсе ѡсем азь ѡкаайнейши имьнши кьйноцѣ їеромонахь пахомїе, ѿ црьнїе горь ѿ реке.

А посљедња два реда:

Сїе сьврьшисе. Вь лѣ ѿ рожьства хв҃а ҂афнд. Оубнецїе.

Унутра, на листовима налази се по гдје гдје какав запис, али нема никакве вриједности. На два празна листа између корица и текста налазе се ови записи:

Сия книга Летургиа Новице Поповића Себимилаца зома Михаиловића На 1797.

Испод тога:

Трибко Лугоня з Куприса Посла сїю Литургїю За свой Споменъ вѣчни во хра С: Архистратига Михаила во шихер Травник 1808. лѣта Іулиіа 18. Еромо Пахомїе Доволѣцъ.

О овој књизи говори и И. Каратаевъ у поменутом дјелу стр. 120. до 123. Али у оним примјерцима, што их он описује, сигнатура је првог табака аӑ, аӑш, дакле мијешана и ћирилица и латиница. Тако исто и други табак bв҃, bв҃ш и т. д. Док у овом примјерку, о коме говорим, судећи по другом табаку мислим да је и први, као што су сви остали, обиљежени латинским писменима.

3. Псалтир са Часловцем. — Овај је псалтир штампан у Млецима трудом Бартоломеја Гинамија 1638. год. на 4⁰ са 275 листа, који су обиљежени при врху, с десна арапским бројевима. Примјерак, кога имам при руци, нема прва два табака, али се види сигнатура табака по трећем, гдје је D, D_2, D_3 и D_4, а на другом и шестом листу с друге стране има и ћириловска сигнатура. На једној страни има 22 реда. Сваки ред дуг је 11 *цм*, а слог на страни од 22 реда захвата $15^1/_2$ *цм*.

Почеци псалама су црвеном бојом печатани (киноваром). Исто тако и поједини иницијали. Псалми Давидови су до 110. листа, а одатле настају Пѣснь Мωѵсеωва въисхωдѣ а.... На другој страни листа 126. долази поговор, који се почиње:

Слика 15.

зволенїемь ѡ҃ца и поспѣшениемь сн҃а и сьврьшенїемь ст҃го дх҃а.

На листу 127. стр. прва:

Сего ради и азь грѣшни имьиши вь чл҃вецѣхь їеролимь загоуровикь властелинь ѿ града котора потроудихсе ижеланиїемь вь жделѣхь кь дш҃епользнимь книгамь испльнити недостатьчьство иже оумалїеной, ирасхищеноїе изьманильтени боу попоущьшоуихь бывшоу ми

тогда вь западнихь странахь римьскихь вь славнѣмь градѣ венедїа бг҃омь наставлїаіемь вьзреновохь поспѣшенїемь ст҃го дх҃а троудолюбьзнѣ подьвизахсе сьставити слова вь іеже оугодна бити вьсакомоу прочитающоу и̓ того ради молю вьсакога вьзраста, старије и̓ юније бл҃сви́те а̓нескльнете. за сїе писанїе иже сьписахь вьлѣто .ахз҃и. іако да ѿ сїхь оучимсе кь добродѣтли бж҃їием. тѣмже молюсе и̓миль седѣю поющимь и̓ли стихологїетвоующимь, и̓ли прѣпи-соующимь а̓ко а̓щ боудеть щ погрѣшено а̓ вїи исправлїаите и̓нась ѿсемь бл҃свите оусрдно троудившасе ѿ многы́ми врѣменїи дондеже сьвршихомь, сїе дѣло иже гл҃етсе ѱалтирь по грьчьскомоу іезы́коу а̓посрьпскомоу іезыкоу пѣвць понїеже, прр҃окь двдь и̓вго ѿць ст҃ы́мь дхомь видѣ и̓ прозрѣ вьса ѿнисконїи вѣка боудоу-щаго даже и до страшнаго соуда бж҃їа проoувѣдеве и̓того ради сьписавь .рн҃г. ѱалмїи вь сѣмоу родоу чл҃чьскомоу іако даѿсихь оучимсе кьдобродѣтелїи бж҃їе іакоже и̓ хс҃ гл҃еть придѣте бл҃свени ѿц҃а моего наслѣдоуите цр҃ьствїа вь вѣкы́ вѣкомь а̓минь.

Од листа 128. настаје:

Послѣдованїе вьселѣтнаго. начьнша ѿ мц҃а сектемврїа. до мц҃а, а̓вгоуста прѣи̓мѣе тропариже и̓кондаци. празникомь и̓ нарочитим ст҃ынимь ·჻·

На листу 231. (други лист табака, који има сигнатуру Dd_2) испод украса, извученом само црном бојом, налази се нов наслов:

На̓ч҃ело ве̓ли̓каго поста недела вьнюже чьтетсе . . .

Између листа 235. и 236. налази се уметак један од 8 листа рукописа. Прва два листа су пасхалија а осталих 6 су:

Сл҃ужба повьсѐдневна: кь г҃оу нашемоу.

Овај рукопис је на глаткој хартији са по 28 редова на страни доста лијепим полууставом писаних.

На крају овога рукописа, на посљедњем (осмом) листу стоји врло ружним рукописом:

Сїа книга васе Ђорђевића.

На листу 136. (почетак табака са сигнатуром Gg) испод орнамента стоји:

Си̓це̓ почи̓наемь часословць.

И тако часловац све до листа 264. Између 264. и 265. опет су уметнута два листа рукописа, на којима је Ѱа́ло̓мь .д҃.

За овим се опет наставља даље часловац до краја (274. листа). Испод текста налази се орнаменат, *слика 16.*

Испод овога украса налази се ово:

сьвршиси ѱалтирь господинь Барто Гинамми и̓положи свои белег.

На посљедњем листу (275.), првој страни, налази се ово:

а, б, в, г, д, є, ж, ѕ, з, ї, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ь, ѿ, ѿ̓,
ѱ, ц, ч, щ, щ, ѣ, іа, ю, іє, ѯ, ѧ, ѵ̓, ї̓, ї

а҃се сїе колико кое слово држить на брои. а҃, в҃, г҃, д҃, е҃, ѕ҃, з҃, и҃, ѳ҃, ї҃, а҃ї, в҃ї, г҃ї, д҃ї, е҃ї, ѕ҃ї, з҃ї, и҃ї, ѳ҃ї, к҃, к҃а, к҃в, к҃г, к҃д, к҃е, к҃ѕ, к҃з, к҃и, к҃ѳ, л҃, м҃, н҃, ч҃, о҃, п҃, ч҃, р҃, с҃, т҃, оу҃, ф, х҃, ѿ, ѿ, ц҃, ҂а҃, сїе дозлѣ тисоущь ⁖

и҃ паки доуга слова знамена покнизѣ а҃, ї҃, и҃, п҃, ы҃, ы́, ч҃, ш҃, щ҃, ѥ҃, г҃, л҃, к҃а́, к҃о, у҃, п҃, со́, конць ⁖

азь барто марковь сїнь ѿ места нарицаіемь Венедїа ⁖ сьписахь сьи ѱалтирь вь лѣто .а҃х҃л҃и. а҃ѿрожениїа х҃ва. тисоущь и҃шесьть и҃тридесеть .и҃. Венедїа ⁖

Слика 16.

На дну листа је и овај орнаменат:

Слика 17.

О овом псалтиру с часловцем говори И. Каратаевъ у поменутој својој књизи под бр. 475. стр. 467. али врло кратко.

4. Требник или **Молитвеник.** — Печатан у Дугом Пољу[1]) 1635. г., на 4°. Има 216 листа (Каратаевъ вели 226 [?]). Листови су обиљежени

[1]) Варош у Влашкој на ријеци Валемаре, недалеко од ердељске границе.

црквеним бројевима при врху с десне стране. Сигнатура при дну на средини ћирилицом а, а^{в}, а^{г}, а^{д}, за тим б^{а}, б^{в}, б^{г}, б^{д} и т. д. Сваки печатан табак састоји од 4 листа. Свака страна 25 редова. Дужина ступца на свакој страни износи 12½ *цм*, а дужина свакога реда 9½ *цм*. Почетна слова и наслови печатани су црвеном бојом. На крају књиге речено је чијим је трудом штампано.

Изволе́нїемъ ѿца, и̑ спосп҃ѣше́нїемъ сн҃а́. и̑ съвръше́нїемъ ст҃го дх҃а. Повеле́нїемъже и̑ и̑ждиве́нїемъ Пресвѣ́тлаго и̑ бл҃гочести́ва Господара̀, Гд҇ра Іѡ Матдеа Басара́ба. Господи́на и Воево́ды Земль̀ Оу̑гровлахїи́ской, и̑ въсегѡ̀ подѹнавїа. и̑ про҇ч. Напечата́на бы́сть сїа Кни́га гл҃ема Еvхоло́гїонъ, е҃же е҃сть Мл҃твникъ, въ Бг҃о спаса́емо гра́дѣ Длъгомъ По́лю. мно́го грѣшнимъ, и̑ недо́стойнымъ рабо́мъ Тvмоѳе́емъ Алеѯа́дровичем Ве҃ [1]) Въ лѣто ѿсъ зда́нїа мі́рѹ. ‚з҃рм҃г. а ѿ въплоще́нїа хх҃а спса ‚ахм҃е. мц҃а Іюлїа, л҃. дн҃а.

Како је још П. Ј. Шафарик поменуо, с овим требником почињу се у Влашкој руска штампања, јер је цијело дјело руске редакције [2]).

На овом мјесту да поменемо, бар у двије три ријечи, како се почела развијати штампарска радња у Румунији. Први штампар, који је почео типографску радњу у Влашкој био је Србин Макарије, свештеник и штампар још за вријеме Ђурђа Црнојевића. Он је у Црној Гори, на Ободу штампао Октоик 1493., за тим Псалтир са Иследованијем 1495. и Молитвеник између 1493. и 1495. год. Макарије сам за себе вели:

Азь смѣ́реннїи и̑ сщ҃е́нныи мни́хь мака́рїе, ѿ црънїе го́ры.

Овај Макарије није био само прост штампар, изгледа да је био само главни технички фактор рада, који је предузео Ђурађ Црнојевић [3]). Овај Макарије, који је, као што рекох, био главни надстојник над оном осморицом штампарских радника, што је радило Србуљу од 1493.—1494. [4]), због несрећних политичких прилика међу Србима у Црној Гори, које насташе усљед турских освајања, мораде прекинути свој рад у Црној Гори, па прећи у Румунију и тамо наставити штампање црквених књига. Било је питања, да ли је овај Макарије, што је почео штампање Србуља на Ободу, исто лице са оним Макаријем, који се помиње као штампарски надстојник у Влашкој. О томе су недавно говорили, па и доказали да је то једно исто лице Иларион Руварац [5])

1) **Ве҃(бицкимъ).**

2) Погледај о томе чланак Ст. Новаковића: Буквари за Србе од 1727. и 1734. у Гласнику Срп. Уч. Друштва, књига 46., стр. 230. -242. За горње мјесто стр. 234.

3) Види В. Јагића: „Прва југославенска штампарија у XV. вијеку“ (у напријед поменутој Споменици Четиристогодишњице Ободске штампарије, стр. 68.

4) Ibid., стр. 69.

5) Глас Српске Краљевске Академије, књ. XL, стр. 25. -27. и 34. Ту је објашњен и начин одласка Макаријевог у Влашку.

и Ст. Новаковић[1]). О идентичности оба Макарија говори и В. Јагић у чланку: „Der erste Cetinjer Kirchendruck“ у „Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien“, св. XLIII.

Штампање књига у Румунији у XVII. вијеку јако је покренуо горе поменути влашки кнез и војвода Матија Басараба, старе владалачке лозе, а иначе врло предузимљив и окретан човјек. Примивши 1633. г. владу у своје руке, одмах, у почетку своје владе, стараше се о просвјети и књижевности. Он је желио да нађе човјека, који би знао словенски и разумијевао се у штампању. С тога је писао на разне стране и слао посланике. Чуо је био и за Рафаила Леваковића, који је око 1630. год. почео штампати у Риму[2]) црквене књиге за католике на словенском језику. Али није успио да Леваковића доведе у Влашку но се обратио и на другу страну. Сав овај рад Матије Басарабе лијепо се види из другог предговора горе поменутих Требника или Молитвеника, поводом кога и говорим ово. Цио предговор не ћу наводити, но само оно што се тиче труда Матије Басарабе око отварања штампарије. Други предговор носи наслов:

Предословіе къ Пресвѣломѹ и҆ Бл҃гочестивомѹ гдⷭ҇рѹ. Гдⷭ҇рѹ, І҆Ѡ МАТѲЕЮ Воеводѣ БАСАРАБОВИ.

Говорећи у овом предговору о добру, које чини Јован Матија Басараба вели: „Што̀ и҆ Гдⷭ҇тво твоѐ, не и҆́ною к се́ю мѣ́рою въ то́мъ дѣле ѿномѹ поревнова̑, не тъчі́ю ѿкрыва́ючи и҆ показѹ́ючи горѧ́чость и теплотѹ̀ м҃ти своеи кѹ народѹ своемѹ и҆ пор҇ѹчнымь, нъ и҆ ѕѣлѡ̀ любезнѣ ꙗ҆влѧ́ючи и҆ показѹючи и҆́мъ мѣ́рѹ и҆ ѿбразъ и҆сти́наго пѹ́ти, которꙑ̑ би мо́глы зайти, дойти̑, и҆ достѹпити ѿнаго дѣ́иства не́наго, натом̑ произволе́ніе и҆жела́ніе свое полага́еши, и҆ ѿтосѧ оу҆срънно тщи́шⷨ“.

За тим говори о предцима Басарабиним, који су се такођер старали о печатању књига: „не тъчі́юже цр҇кви Бж҃твенꙑѧ ѹ҆краша́юще, но̀ и҆ и҆́же вниⷨ Бгодѹхновеⷩ҇ныѧ книгы, крѣ́пко тщащесѧ безъ всѧ́коѧ премѣ́ны . . .“

Одмах за овим истиче труд Матије Басарабе овим ријечима:

Сегѡ ра́ди посла́ньми и҆ писа́ньми своими, мно́го стра́нъ далекихъ прохода̀, ꙗ҆кѡ ѹ҆грьскіѧ стра́ны, и҆ волы́нскіѧ предѣ́лы. да́же и҆ до столи́цѣ кнѧ́ѕьства кіевскаго. и҆ досама́го Намѣ́сника, и҆ всеѧ̀ Цр҇кви россійскіѧ строе́нію чиноначаль-

[1] Годишњица Николе Чупића, књ. XVII. чланак: „Српски штампари у Румунији“, стр. 331.—348.

[2]) У ово доба за католике штампане су књиге ћирилицом не само у Риму, но и у Млецима. Тамо је ове године штампана ова књига: Плач блажене дивице Марие, кои плач изписавши сарпски и исправивши многе ствари Богословац, фра Матие Дивковић . . . (Ову књижицу помиње Кукуљевић-Сакцински у Bibliogr. Hrvat. Zagreb. 1860., стр. 10., али је ставља под год. 1631. Каратаевъ пак исписује наслов и годину 1630. (види поменуто му дјело, стр. 420.—421.).

ника пречⷭ҇тнаго Петра̀ Могилы Архиепⷭ҇па Митрополита Кіевскаго достиѣлъ єсѝ. требꙋѧ єгѡ̀ сътщанїемъ, и моленїемъ прилежнымъ: тако людій наказанныхъ къ писанїихъ стыхъ, ꙗкоже и въхꙋдожествѣ томъ типографскомъ искꙋсныхъ. и сицевымъ въсесилныи Бгъ по ѡбычной своей блгости сподобитисѧ блгоизволи. людій бо, и дѣло то̀ престо настоѧщее, даршвалъ ти єстъ Влка Хс по достоѧнїю изѡбрѣсти. съ нимиже кꙋпнѡ, и съ инѣми многими наказаными въписанїахъ Бжттенихъ доволно съвѣтовалъ єсѝ, и съ ѡкщимъ съвѣтомъ и изволенїем единомысленыхъ Боѧровъ книги издалъ єсѝ. Что̀ не ꙋдобъ и невъзможно въ странѣ той мнѧсѧ, инѣже блгтїю крѣпкїѧ и всесилныѧ десница, и ѡвде ꙗснѡ зритъсѧ.

На крају овога предговора потписан је један од слово-слагара:

Наименшїй зтипографїй твоей Гдркой Мати, дѣлатє и Слꙋжитє. Іѡанъ Глѣбкови слово съставїтє съпрочїими желаетъ и привѣствꙋетъ.

Према томе види се, да је ово била типографија са више радника типографских, од којих ми знамо само двојицу: Тимотеја Александровића Вербицког и Јована Хљебковића. Има по гдјегдје у почетку лијепа вињета, као н. пр. у почетку првог табака, тако и у почетку листа 46.

Има и по гдјекоји занимљив иницијал, по којима би се дало судити да између ове штампарије и оне у Млецима има неке сличности. Тако износим овде **В**, Б и Г *(слике 18.—21.)*.

Слика 18.

Слика 19.

Слика 20.

Слика 21.

Најпослије да се задржимо на једном рукопису с краја XVIII. вијека. А то је **Зборник**. Дужина књиге 11 *цм* а ширина 9. Рукопис мјешовит. Има полуустава и обичнога рукописа. Гдје је полуустав има 14 врста, иначе различито. Књига је била повезана у дрвене корице, омотане кожом, али се распала тако да нема почетка. Многи листови погубљени су. Нема никакве пагинације ни сигнатуре. Садржина врло различита. Има бесједа, записа, лијекова, трепетник, заповједи, рожданик, громовник и мјесецослов. Од бесједа или слова само је једна у цјелини. Остале или немају почетка или свршетка. Занимљив је

језик и правопис у овом рукопису због уметања гласа є, јер га има и ондје, гдје му није мјеста и што глас ј свуда готово пише гласом ѧ. Примјера ради износим овдје једно „слово“, које по садржини у нeколико потсјећа на „Хожденије Богородице по моукамь“.

Селово перечисте бц ѿ перощеније мꙋкамй еже чатйтисе на васаки г. ѥзйникь йзаберанй во вереме ва покаѧанй чась ѿче белагослови: Како васиде перечиста на горꙋ елеѡнескꙋю й помолисе бꙋ й ре҃: ваимъ ѡца и сина и стаго дꙋа. да санидеть ко мени архаггль миѧайле, кой сетойть наде мꙋкамй да ми се каже васе мꙋке. ватй чась санйде арҳаггль миѧайль и се нимь :д҃: сто анеггла. .р҃. ѿ ваистока, .р҃. ѿ запада, .р҃. полꙋдене, р҃. ѿ полꙋнощи й целоваше перечистꙋю да исидемо. ире пречиста поведиме миаиле колико мꙋка даже мꙋчети се герешне дꙋше ире архаггелъ: меноге сꙋ мꙋке бесчесла. ире перечиста поведиме повасе мꙋка ире миѧаиле ѿкерите западе и ѿкерише западе й зинꙋ адь и тꙋ види перечиста народе меноги мꙋже й жене и велике пелаче й сожедижани, и ваперосй бца миѧайла: шето сꙋ ѿви вамꙋка? шето ли сꙋ сагерешили? ире араггелъ миайлъ: ти несꙋ вероваи ѡца й сина и стаго дꙋа, задо мꙋчети се тако. и види перечиста риекꙋ ѿгенанꙋ горекꙋ и зелꙋ й ва ꙋной народе меноги мꙋжие и жене й пелачи велики сождижанй. й они биаꙋ лꙋди, неки до поаса а ѿвй до ꙋа, а дерꙋзи до верека гелаве ва ѿгененой мꙋцй. ире перчиста: шето сꙋ ѿвй сагрешили? ире ахраггль: то сꙋ перимали келетвꙋ ѿца и матере и ѿ дꙋѿвеника, зато тако мꙋчетисе. ире перечиста да ѿви довреси чтосꙋ сагерешили? ире ахранегеле миаиле ѿно сꙋ кꙋместево и сародестево белꙋдоме ѿскевеќенили. зато тако мꙋчетнсе; да ови до ꙋа што сꙋ сагериешили? ире ахреггель ти сꙋ человечаско месо ѧали. ире перчиста: како може чкъ чка ѧсти?

ире ахраггель миайль: слиши перечиста, то сꙋ ровецй и кревопилец й зли беладецй, зато мꙋчети се тако.

ире перечиста да ѿвй до переко гелаве ва ꙋ мꙋци шето сꙋ сагериешили?

ире ахраггель: то сꙋ крестоме се часниме й животеворѧащимь келели се, за то мꙋчети се.

й паки види перечиста на еденоме местꙋ чка висѧаше заносе й цреви га ѧатꙋ ире перечиста: ѿвоме кои гре?

ире ахраггль: тае ꙋзимаш камтꙋ на новеце, зато мꙋчити се тако.

и види перечиста женꙋ висѧаше за ꙋши ва ꙋ мꙋцй й рече: шето герекь ѿвой жени?

ире ахраггль: та є ѿпадала й своего сꙋседа скверни и блꙋдоме, зато мꙋчити се.

й паке види перечиста ѿбелака церена посереде нега ѿдерови сталакꙋ. ѿгенаним црееви ѧдꙋ и земие ѧадꙋ. ире ахраггель ко перечистой деви ти несꙋ переодили вацрекове на ютеренꙋ вадꙋстꙋю нетелю него сꙋ лежале како и меретеви, те ми тако мꙋчети се.

ӣре перечӣста: аще кой немощане бѹдеть што би емѹ?

ӣре ахрагѓеле слиши перечиста аще ѿколо боника запалитисе доме са четӣри сетеране ӣ тако га ѿвиде ѿгаже ӣ неможеть ѹбежати ѿ шгена тако мѹченне герем ненимаде.

ӣ види перечиста наедоме местѹ чл̃ка ће га земне жадѹ имашь керила :г: а гелаве :г: ӣре перечиста: а ѿвоме што гере?

ӣре ахраггель ѿви бише свещенникь имедсѹ(?)чаше законѹ божнемѹ, а самне закона божнега нетворашь.

ӣ види ӣ перечиста жене лежаѹ ӣ зевери жадѹ и черевн лѹти ӣре перечиста што ѿвимь гере?

ӣре ахраггель: то сѹ калѹћерицѣ кое жашаѹ шдежедѹ ахрегелскѹ а безаконне тевоpе.

ӣре ти ахрангтель ѿдӣ перечиста да покажемтӣ горе мѹчение ћесь мѹчи роде человеческӣ ӣ пойди перечиста ӣ види ѿгена кервава река ӣ посреде реке сетое человеци лежаѹѹ немощни ӣре перечиста (што сѹ ѿвимь гере?)

ӣре ахрангтель: то сѹ белѹденицѣ.

Ово слово потсјећа нас на мало час поменуто: „Хожденне Богородице по моукамь“, који је чланчић изнио В. Јагић у „Prilozima k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga“. Zagreb 1868. стр. 45. Овај чланак, што га помиње Јагић, налази се и у глаголском и ћирилском рукопису. Одакле је горњи преписан, не знам. Само се у свему не слаже са оним, што га на поменутом мјесту изнесе Јагић. Да поменем на овом мјесту и оно, што је Јагић рекао уз овај апокрифни чланак:

„Међу врло омиљеле молитве нашег побожног народног пјесништва спада поход праведника у пакао и огледање разнијех пакленијех мука. Већ сам у историји књижевности на стр. 90.—91. навео знамениту пјесму друге књиге Вукове: „Огњена Марија у паклу“, којој се сада може поредити исто тако пјесма у зборнику Петрановићеву. Некоје омање пјесмице, као међу херцеговачким бр. 312.: „Сестра светога Петра“ бр. 313.: „Свети Петар и мајка му“, бр. 317.: „Свети Петар и грјешници у паклу“, или међу Петрановићевим сарајевским бр. 25.: „Блажена Марија и св. Илија“ — само су варијације о једној те истој главној теми, одломци једног те истог круга. Лако је докучити склоност нарави људске напрама таким питањима, као: о небу и паклу, с мукама, што грјешника у паклу чекају и т. д. Остављам читатељу, да из горе напоменутијех пјесама разбере, како си је те ствари фантазија нашега народа сликала. Мени је овдје до тога, да изнесем на видјело историјски извод народнога приповиједања — то јест да докажем, што се до сад више слутило, да се је апокрифна легенда Хожденне

Богородицє по моукамь, којој се до селе већ у рукопису XIII. вијека траг нашао, збиља и у нас сачувала.“

Тако о томе Јагић. Да напоменем само, да је један чланак о истом предмету штампао Тихоправов у свом зборнику. А из Јагића прештампао је Ст. Новаковић у својим „Примјерима књижевности и језика“. Издање 1889. год., стр. 544.—548.

Текст, што га ја износим из овог малог зборника, можда долази међу најмлађе преписе. Писан је 1786., јер је те године писан и цио зборник, као што се види по запису на једном од посљедњих листа. То изводим отуда, што је и годину и горе наведени текст писала једна рука, ма да у самом зборнику има и рукопис других руку, много позније писаних. Од тих познијих текстова изнијећу овдје неке биљешке и лијекове.

Једна од биљежака гласи:

Ѡвако се пише р8ком кой се чоек каже да є писац добар книги сакой Илиа диак Иѧнчичь села Кревае Асан-аге пећкога писар р8коделац книги сакой. ами(н).

За овим одмах стоји лијек од зуба:

Ѿде з8ба: каде ѿчеш да те не боле з8би. каде дође велика с8кота ишчешлаесь перие с8неца, паке на ѿной ч8пи, кога 8 чешл8 ѿстане, на нойзи се ѿкади. Никада те з8би заболети нече, паке више 8 с8бот8 никада се не ч(є)шлаєс вань ѿпеть 8 ѿн8 с8бот8 велик8.

На једном листу има запис:

Сиа книга попа Никодина Гл8шца.

На другом листу:

Писао Миле диак.

Испод тога:

А Миле Марианович, попа К8змана Мариановића.

На другом листу:

Када се лев8мь геради: то се метене еднако на теразие сребра и сичана, пак є га метн8ти 8 ватер8 све по мерева метати сичана.

Између осталих записа и поука има и овај:

П8щение челе: Перие с8нца 8земи перога, паке ѿвенеси тери п8та ѿко чела померева пероси поючи паке говоречи: каде чинилице и вещьтице ѿво перого пок8пиле ѿнеда онда пчелама 8чиниле. А кадесь п8ща перви рой 8зми ѿде ѡгенишета са четири сетране земле и 8зми изе начава тиесто паке переко рога перевацн, паке себе сев8ци (једна ријеч неда се прочитати изблиједила, можда кош8л8) паке на десни р8кавь погеледай на рой. паке ѿнда ѿв8ци кош8л8, паке кроз онай десни р8кавь нека ти теко дер8ги 8зме 8 р8к8 перога, паке керозе р8каве додае а ти севоеомь р8комь на севога

недра уземи ѿно перосо, паке посни по ѿние чела, паке реци: мое челе, да не снеме перосо, да ми рас(т)еть вече снемь да себи челе пелодите и копитите и тако неѿдиле куде ѿна душа кожа води севога мужа у севое пелеме не ѿдите у пеланину.

А каде се не теренке пуще, уземи ноже, се ноЖеме лето пероверети и ѿнаи ножь удари у землу нека сетои до нога дана, а каде ѿтеворишь уземи герабеле паке ѿнеда герабе са четири сетрань а нека те теко дерзги пита: шта то радишь? Ево геракимь мое челе, паке нека и ѡне себи герабе и носи са четири сетране и ѿде кума и ѿде перинатела, и ѿде перевога конешне......

У сваке теренке више лета начини керест ѿде кереча...

А ѿ чела. када нечесь челе да пущаю: узми ластавичи език[1]), паке ѿва лета са четири сетрань перотари, говоречи: рѡитесь челе.

Између осталих записа од главобоље има један овакав:

„Адама болаше глава, Адам каза Еви, Ева каза мору, море каза дубини, дубина песку, песак пени, пена брегу, брег травици, травица росици, росица магли, магла облаку, облак звезди, звезда Кристу.“

На другом мјесту је овај лијек од уједа змијина:

„Каде чоека уиее земиа наперечи му е лиек сетудена вода. Ако уие за ногу или за руку, метнути му ногу или руку у воду. За едан редь нече му нишета бити.“

Најпослије да завршим једном биљешком, која се налази у овој књижици:

„Вѡ славу истиноме рожденоме господу Богу Исусу Христу. Ва премноге мо(л)бе молени пресветне владичице наше Богородице и присной деви и Мари силою чесного животворащаго христа и свети сил бесплотни Михаила и Гаврила..... и Рафаила (и) всеж бесплотни сил небесного славнаго пророка предитече Крестителя Иѡана и свати славни и всехвални и сжлаго апостола правомученика архидиакона Стевана и свати правопрестола апостола Петра и Павла ... ниу, илисию, ... и авакума пророка .. И Благодат Божиа и сатию .д. Вангелиста: Марка и Матию, Луку и Ишана и сате трисатитела Василиа Великаго, Глигориа Богослова и Ишана Златоуста, и сатаго Ионана Милостива и сатаго архиереи(а) Чудотворца Николае, скораго помощника и теплаго заступпника, и сатаго великаго мученика Георгию, Димитрию, Прокопию, Теодора, Тироне, Теодора, Данила .. антенета, Теодора Стратила, Нестора мученика хирака и матере его иулити и сати .. есреников чудотворца Кузми и дамиана ... ира ишнана, Пантелеимона, Ермола, Самсона, Диомида, Мохиа и нихито и сати мученик Мина Виктора, Витенцию. Вацара Стевана ва Дечане .... и сати серски просветитела Симеуна Мироточи-

[1]) Мислим да је нека трава.

ваго. Сави сѧтитела чꙋдотворца и сѧатаго Хирила ꙋчителя славенскаго иже ва под криле Врꙋшкой гори, новоѧвление деспота Максима Владике и Иѡнана деспота, блажене Ангелине госпожеде и сѧтаго великомꙋченика Теодора ва ѡподлона, правовернаго хралѧ Милꙋтина ва совиѧана и сѧтаго кнеза Лазара ва Раваници, Совроние, Ѥкатарине, Текле, преподобне матере наше Параскеве Петке и сѧте .д. ѕѣезде просиѧвше на последна времена, Илариона Меленского, Иѡана Рилского, Икима Сараподинскаго (?) и Гаврила Лесновского и Прокора Пашинского и коришкога и Младога цара Ꙋроша ....

Овај рукописни зборник писан је негдје у Крајини, па је донешен у Травник, а отуда је, добротом једног мог пријатеља мени пао у руке.

(Свршиће се.)

Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka.

Piše

dr. Ćiro Truhelka.

A. Državno ustrojstvo.

1. Vladar.

Prvobitno sastojala se je Bosna iz nekoliko župa, a njihove poglavice, knezovi, bijahu neodvisni jedan od drugoga. Najvažnija od tih župa bila je sama Bosna, to jest područje oko izvora rijeke Bosne i njenih gornjih pritočica, onda Rama, Hum ili današnja Hercegovina, Usora ili krajevi s obje strane istoimene rijeke, Soli (današnja Tuzla) sa područjem rijeke Spreče, Dônji kraj ili područje od Vrbasa do Spljeta i najzad Podrinje ili područje Drine.

Megju tim županima Bosna bila je najvažnija. Njen vladalac, koji je već u XI. stoljeću nosio naslov bana, osvojio je župu D. Kraj, koja je tada spadala Hrvatskoj, a s vremenom se bosanski bani dovinuše stanovite supremacije nad ostalim knezovima, dok je Kulinu pošlo za rukom, da osnuje onu bosansku banovinu, kojoj pripadoše sve navedene župe.

Tvrtko, najugledniji i najmoćniji od bosanskih banova, poveća svoju državu daleko izvan granica same Bosne. On si uze naslov kralja, osnovavši kraljevstvo, koje je doduše trajalo samo 92 godine.

Vrlo je teško pitanje, u kakovom je odnosu stojala bosanska država spram Hrvatske odnosno Ugarske; ono do danas nije ozbiljno proučeno, pa se ni mi niti možemo niti hoćemo upustiti u to pitanje, već ćemo se samo zabaviti unutrašnjim državnim ustrojstvom bosanske države, kakovo je postojalo u srednjem vijeku.

Po tome ustrojstvu ban a kasnije kralj izvršavahu vrhovnu vlast te su bili snabdjeveni svima suverenskim pravima neodvisna vladaoca.

Oni upravljahu državom, a da nikomu za to ne odgovarahu, ratovahu i zaključivahu mir po vlastitoj uvigjavnosti, sklapahu sa susjednim

trgovačkim državama saveze i trgovačke ugovore, kako im se činilo da je najprobitačnije.

Po sredovjekom običaju ti bi se ugovori pri nastupu novog vladara ponovno potvrgjivali; kao što n. pr. povlastice dubrovačke po banu Tvrtku 1367., po njemu kao kralju 1378., po Dabiši 1392., Ostoji 1399., Tvrtku II. 1405., opet po Ostoji pri njegovom ponovnom stupanju na vladu 1409., po Stefanu Ostojiću 1419., ponovno po Tvrtku II. 1421., po Tomi 1444. i najzad po Stefanu Tomaševiću 1461.

Banovi i kraljevi, kojima je država bila već izrazom рѹсагь kao takova označena, imagjahu svoj posebni dvor — славни дворь, na kojem se je često sastajalo ugledno dvorjanstvo: „poštena dvorština“. Tu bi kraljevi, okruženi svojim najuglednijim dostojanstvenicima i zastupnicima najvažnijih župa, običavali rješavati najvažnije državne poslove, ili bi zaslužnim podanicima — кмети, слѹге, послѹшници — podjeljivali razne milosti, od kojih je najviša bila podjeljenje plemenite baštine.

To bi dvorjanstvo običavalo svojim potpisima ovjerovljavati povelje, izdane pri ovakovim zgodama, pa bi se potpisnici tada zvali svjedocima — свидоци ili рѹѵници, — ili pako rotnici — ротници, jer je svaka važnija povelja bivala potkrijepljivana prisegom.

Da je bosanska država i u srednjem vijeku bila pravna država potvrgjuje to, što su kraljevi priznavali ne samo vlastite obveze, već i obveze svojih predšasnika, pa makar ovi ne bili iz njihove dinastije. Tako je Stefan Ostoja 1398. preuzeo obvezu, da neki zajam od 2550 dukata, što ga je učinio Tvrtko I. u Dubrovniku, isplati u godišnjim obrocima po 500 perpera (M. 231.[1]), a Stjepan Tomašević obeća platiti ne samo dugove iza svoga oca Tome, već i one, što ih je učinio Tvrtko. (God. 1461. M. 488., 490.)

Pošto je Bosna bila izborno kraljevstvo, prirodno je da je vazda bio velik upliv plemstva. Plemstvo je bilo baš onaj faktor, što je ravnao sudbinom države, dok je kralj bio tek predstavnik. Samo Tvrtko I. bio je u tome slavna iznimka. On se je umio lišiti uplitanja plemstva te je vladu sam rukovodio vazda u korist veličine Bosne. Za gragjanskih se ratova to promijeni: kraljevi, po volji plemstva odabrani i svrgnuti, bijahu tek poslužno stranačko orugje.

To plemstvo je po tome sačinjavalo uz kralja neku vrst krunskog savjeta, a bez njegove privole kralj nije smio da ovrši važniji čin.

Da je taj savjet bio neka vrst sabora, doznajemo iz upute, što ju je savjet dubrovački podijelio svome poslaniku u Bosni: *Rezevessemo vostra litera scritta in Podvixochi ai XXV. del prexente mexe, per la qual ne*

[1]) M. = Miklošić, „Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii“. Beč 1858.

avixate de li ***parlamenti*** *sopra li fatti nostri al* ***Sboro*** *tra lo re et li baroni di Bossina.* (II. VII.[1])

Taj sabor dakle zvao se je sbor, a da su mu pripadala suverena prava doznajemo otuda, što je isti sbor skinuo kralja Ostoju i što su Dubrovčani svog poslanika nadalje uputili, neka isposluje, da dubrovačke povlastice potvrde vojvoda Sandalj i sbor s privolom bogumila, — ako se novi kralj ne bi izabrao.

Ali i u običnim vremenima bio je velik upliv plemstva. To doznajemo iz mnogo slučajeva. Tako kraljica Jelena, nasljednica kralja Dabiše, ukida carinu na Maslini kraj Stona (13. maja 1397.):

саветомь са богодариваними	savetom' sa bogodarivanimi
велможами властеω кралевь-	velmožami vlasteo kralev'-
ства ми русага босанскога,	stva mi rusaga bosanskoga,
с воѥводомь хрьвоемь и са	s vojevodom' Hr'vojem' i sa
кнеѕомь павломь и с воѥ-	knezom' Pavlom' i s voje-
водомь сандалемь и с тепа-	vodom' Sandalem' i s tepa-
чиомь баталомь и с инеми	čiom' Batalom' i s inemi
мнозими властели и вла-	mnozimi vlasteli i vla-
стеличики нашега кралевь-	steličiki našega kralev'-
ства, да ѥ виеки викома	stva, da je vieki vikoma
непоречено[2]).	neporečeno[2]).

Kralj Ostoja potvrdi Dubrovčanima 15. januara 1399. ponovnom cesijom posjed kraja od Kurila dveri do Stona:

с воломь паче с хотиниемь	s volom' pače s hotiniem'
властель и велеможь крале-	vlastel' i velemož' krale-
ства.	stva.

Sličnim načinom potvrdi poveljom od 16. augusta 1420. kralj Tvrtko Tvrtković u Pod-Visokom cesiju područja Konavlja i Sokola, što ga je Sandalj ustupio Dubrovčanima:

имавше чиль свить и ѕговорь	imavše cil' svit' i zgvor'
с властели и велможани кра-	s vlasteli i velmožani kra-
левства ми, кои се при кра-	levstva mi, koi se pri kra-
левству ми обритоше.	levstvu mi obritoše.

Sasvim slični izražaj upotrebljuje isti kralj u povelji od 18. augusta 1421., kojom se potkrepljuju povlastice grada Dubrovnika.

Dosta puta spominje se megju savjetnicima i kraljica. Dabiša i Ostoja izdaše nekoje povelje *„imavši svit' s bogom darovanom kraljicom, s vlastelom i velmožami rusaga“.*

---

[1]) II. = Пуцић, „Споменици сръбски од 1395. до 1423.“. Beograd 1858.

[2]) Miklošić, „Monumenta“, 230.

Imamo i za to dokaze, da je i sveukupni narod bio pozivan na zbor, a to u Dubrovačkoj kronici Gjona Restića, koji je riječ sbor preveo sa *„radunnanza generale di gente"*.

Takov zbor sazvan je godine 1421. u Konavljima, kad je Sandalj prodao Dubrovčanima svoj dio u Konavlju, te kad mu je s toga Radoslav Pavlović činio poteškoća. Sandalj poslao je na taj zbor svog logotheta Grubača, koji narodu proglasi predaju zemljišta te ga opomenu na vjernost spram novog gospodara. Opominjao je narod da se čuva Radoslava, koji da je turski udvorica te će izraditi, da onima, koji se povedu za njim, budu oduzeta dobra, a žene im odvučene u ropstvo. Takav zbor sazvan je u istoj stvari i god. 1423. u Konavljima.

2. Dohodci krune.

Državni dohodci u korist krune u Bosni bijahu ovi: desetina, porez na trgovinu, carina, solane, pravo kovanja novca i razni tributi.

a) Porezi.

Desetina, u listinama десетьксь, десетакь, десешина, bio je porez, običajan uopće u cijelom srednjem vijeku, koji se je za turske vladavine u Bosni u nepromjenjenom obliku održao, te je najprimitivnija vrst poreza. Desetinu su sakupljali posebni eksekutivni organi, globari, a plaćao ju je, kako je od sebe razumljivo, samo seljak — kmet ili kmetić — dok je plemić bio od nje oprošten. Osim toga bio je od nje oslobogjen i stranac, kako vidimo iz mnogih listina.

I porez na trgovinu bio je vrlo raširen u srednjem vijeku; u Bosni zvao se je trgovina ili polatinjeno *datium tergovine.* (Privileg Ostoje Mlječanima od god. 1404. Gl. dr. srp. slov. 12., 213.)

Već za bana Kulina, utemeljitelja bosanske države, nastojahu Dubrovčani da se dovinu slobodne trgovine u Bosni. Taj ban im ju je i dozvolio i ugovorio s Dubrovnikom prvi trgovački ugovor listinom od 29. augusta 1189. U njoj se on obvezuje, da će zaštićavati sve dubrovačke trgovce, koji budu putovali po njegovoj državi, i da će im pomagati savjetom i djelom kao sebi samom i u koliko mu dopuste njegove sile (M. 2.), a ta je listina važna već s toga, što je ona najstarija od poznatih nam bosanskih listina. Ta povlastica, koja svu bosansku trgovinu izručuje Dubrovčanima, može se smatrati osnovom sve kasnije moći Dubrovnika; jer kao što u Bosni, tako su Dubrovčani umjeli i u Srbiji i u Albaniji da steku slične pogodnosti i da time sebi osiguraju nepresušive izvore bogatstva. Kada

bi vlada prešla u druge ruke, razumije se, da nijesu nikada propustili da ishode obnovljenje tih povlastica pa, u koliko je bilo moguće, i njihovo proširenje. Tako im ih je potvrdio ban Ninoslav (1240.), Matija Stefan (1249.), Tvrtko i svi kraljevi poslije njega.

Od sebe se razumije, da te povlastice nijesu dobili zabadava; oni su morali „trgovinu“ za sve svoje trgovce otkupiti godišnjim dankom od 800 perpera —, ali ta svota nikako nije bila primjerena onoj velikoj koristi, što su je dubrovački trgovci i grad Dubrovnik crpali trgujući po Bosni. Pri tome su još umjeli da uskraćenjem ili otezanjem plaćanja ovog danka zabave kralju ili vladaru i da time još što šta steku, što im inače ne bi bilo moguće. Tako n. pr. morala je kraljica Jelena 1396. opominjati Dubrovnik, da taj danak plati, jer ga Dubrovčani ne htješe prije platiti, dok ona njima ne potvrdi povlastice. (II. 4.)

Do kakova upliva je dubrovačka trgovina došla u sjeverozapadnom dijelu Balkanskoga poluostrva proizlazi najbolje otuda, da je sultan Bajazit, pošto je osvojio velik dio Srbije, i kada Dubrovčani bojeći se turskog zuluma i nesigurnosti prestaše da svojim karvanima prolaze Srbijom, sam nastojao da ih sklone na obnovu trgovačkog saobraćaja u onim krajevima.

1394. pošalje sultan Šahinbega u Dubrovnik i pozove Dubrovčane, da proslijede trgovinu u osvojenim krajevima, a car da će se zadovoljiti neznatnim dankom. (Restić 179.)

U martu 1399. šalje njegov vojskovogja Pašant pismo Dubrovniku te obećaje svakog smaknuti, koji bi uvrijedio Dubrovčanina. U julu opetovao je Šarhanbeg isti poziv te se razvi o tome živahno dopisivanje izmegju Dubrovnika i turskih zapovjednika u Srbiji, a pošljedica mu bila je ta, da je Dubrovčanima pismeno zajamčena sloboda trgovanja do Morače i do Lima[1]).

I Mlečići nastojahu steći slične povlastice u Bosni, pa su ih i dobili već od bana Tvrtka, a ponovio ih je i Ostoja 2. aprila 1404.

U Bosni spominju se već za Tvrtkova banovanja četiri znamenita trgovišta, gdje se je usredotočavala bosanska trgovina. To su: Drijeva (ili Dveri), Ostružnica, Gradec i Dvorište. (II. 6., 22.)

U unutrašnjosti Bosne spominje se u listinama trgovište Desnica ili Dessinica 1412. (Thal.[2]), Dipl., 207.), Olovo, Srebrnica i dr.

Najvažnija megju trgovištima bila su Drijeva ili Driva, takogjer Dveri, u latinskim listinama pako *Forum Narentae*, koja su ležala kod današnje Gabele[3]).

[1]) Пуцић, str. 19., 21., 22., 25. i d.

[2]) Thal. = Thallóczy-Gelchich, „Diplomatarium ragusanum“.

[3]) Gabela, talij. = carinarnica, jer je tu od davnine postojao kraljevski carinarski ured.

Pošto se u tim trgovištima plaćala prevelika pijacarina (1 dinar od konjskog tovara), to pokušaše da i po drugim mjestima uvedu pazare. U Trebinju uvede Dabiživ trg ali srpski kralj Stefan (1345.) dokinu ga ušljed remonstracije Dubrovnika. (M. 117.)

Još dok je humska zemlja bila pod vladom srpskih kraljeva umješe Dubrovčani da isposluju, te se u primorju ne podigne nikakovo novo trgovište, a Tvrtko im potvrdi te povlastice god. 1382. (M. 201.)

b) Carine.

Još znatniji nego li dohodak trgovine bijaše dohodak od carine. Na svim većim saobraćajnim prugama bila je postavljena carinska prječnica i carinski ured (carina), gdje su posebni činovnici (carinici, *doganieri)* pobirali od prolazećih karvana uvozarinu ili provozarinu. Pošto je dohodak bio vrlo obilan, to je često puta na istoj pruzi iskrslo po nekoliko carinskih ureda, pa su trgovci za istu robu prije nego li bi došli do cilja, morali po nekoliko puta provozarinu plaćati. A bivalo je često te su knezovi i vojvode na svoju ruku postavili svoje carine te prisiljavali trgovce da plate carinu. Takvi nezakonit postupak često je ponukao Dubrovčane da se potuže u bosanskog kralja, a dobar dio tadašnjih listina tiče se takovih reklamacija.

Carine što su po pravu postojale u Bosni i koje su Dubrovčani priznavali, bile su: u Ledenici kod Brgata, koje se mjesto i danas naziva Carinom a upravljali su njome Pavlovići, zatim u Konavljima, kojom je upravljao Sandalj (sa sjedištem u Novom), u Crnici kod Korita, u Dverima, starome *Forum Narentae,* koje se mjesto i danas još naziva Gabela (talij. carinarski ured), pa u Vrapču, Gracu[1]), Konjicu, Olovu, Ustikolini, Srebrenici i Deževici kod Fojnice.

Pokušalo se je podići i po drugim mjestima carinskih prijećnica; tako je u Ljutoj Bogčin Korjenić silio Nikšićane, koji bi putovali za Dubrovnik, da plate carinsku pristojbu. Protiv toga su Dubrovčani prosvjedovali kod kralja Ostoje te su isposlovali, da je ta nezakonita carina ukinuta (II. 23.), jer su karavane, polazeći iz Nikšića u Dubrovnik i onako morale da progju carinu u Ledenici ili pak onu u Konavljima.

U samom Onogoštu (Nikšiću) podigao je i Sandalj carinu te su njegovi carinici jednom Dubrovčaninu, koji je pronosio sirovu kožu, oduzeli 10% u naravi, što je opet dalo povoda reklamacijama od strane Dubrovnika. (1411, II. 102.)

---

[1]) U „Libri Reformationum“, 1378. „Gredec“, IV., str. 184.

Take nezakonite carine opetovano postaviše i pred Stonom, jer je ovuda morala proći skoro svaka karavana iz Bosne na putu u Dubrovnik, pa im iskahu carinu, ma da su već u samoj Bosni, bilo u Srebrnici, Olovu, Konjicu, bilo na Drijevima platili carinu.

Tako je Grgur Vukosalić podigao carinu u Zablatu pred Stonom, ali ju je morao 1418. opet ukinuti, jer karavane moradoše prije Zablata svakako proći kroz carinaru u Drijevima (danas Gabela i Fort Opus).

Tako je morao biti napušten i drugi carinarski ured na brdu Maslini pred Stonom, a kralj Ostoja morao je da ukine takogjer i jedan carinarski ured u Popovu (1418.), što ga je podigao Grgur Nikolić. Protestirano je i protiv carinarskog ureda u Sutješkom klancu iza Čemernog.

Sve carine, što su u Bosni po pravu postojale davale su se obično za paušalnu svotu u zakup, a zakupnici bili su obično Dubrovčani, a gdje se je Bošnjak bavio s tim poslom sigurno je imao i po kojeg ortaka Dubrovčana.

U listinama spominje se na srpskoj megji samo jedan carinarski ured, i to u Srebrnici, koji je, kako doznajemo iz listina kralja Tvrtka I. i Dabiše, bio takogjer dat pod zakup (Jir. 39. 40.). Zanimljivo je pri tome to, da je zakupnik, Dubrovčanin Dragoje Bevenjutić pobjegao, ostavši dužan zakupninu od 100 funti finoga srebra. Srećom je Dragoje imao u dubrovačkom komunu poklad, kojim je kralj naplatio tu svoju tražbinu.

Kako su često puta bile velike i neopravdane carinarske napasti u srednjem vijeku razabrati je iz slučaja, koji se dogodio na carini u Drijevima (Gabela na Neretvi) u godini 1399. Tim uredom upravljahu u ime svoga gospodara Vlada knezovi Gjorgje i Vukić, te postaviše unaokolo tržišta carinarsku priječnicu. Pošto bi trgovci prešavši priječnicu i plativši carinu običavali tu i noćiti, i kako u samom trgu nije bilo ni napojišta ni pašnjaka, gonili bi konje izvan carinske ograde na vodu ili na pašu, a kad bi ih s napojišta ili ispaše vratili, zahtijevali bi carinici od njih iznova carinu. (II. 20.)

Razumije se, da je Dubrovnik protiv toga prosvjedovao, no ne zna se, da li s uspjehom.

O ustrojstvu tih carinarskih ureda znamo isto tako malo kao i o ustrojstvu solana, a to s razloga, što su Dubrovčani, koji su od starina bili zakupnici tih monopola, sve što se je na to odnosilo smatrali najvećom državnom tajnom, jer su rečeni monopoli bili najvažniji izvori njihova dohotka, pa se je bilo bojati konkurencije. Kako su strogo čuvali ovu tajnu, može se uvidjeti otuda, što je nijesu htjeli odati ni svom „prirodnom gospodaru“, kralju ugarskom. Godine 1403. naime bili su otposlani Rafael

Gučetić i Mihajlo Restić kao poslanici do kralja Sigismunda, pa su dobili opširne informacije. U njima im se nalaže, ako ih kralj upita o stvarima Bosne ili Dalmacije, pa ako su neznatne (ligiere), da odgovore kako znadu; ali ako su stvari važne (ponderosae) ili ako se tiču carine, solana ili tributa neka odgovore: da nijesu upućeni. Neka onda obećaju, da će pisati u Dubrovnik po nužne obavijesti. (Th., Diplomatarium rag., 130.)

c) Rudarina.

Da je regal rudarski donosio kruni priličnih dohodaka, možemo vjerovati na osnovu nekadašnjeg bogastva rudokopa u Srebrnici i Olovu. Ali njih kruna nije obragjivala na vlastiti trošak, već bi i njih davala pod zakup. Tako je n. pr. za vladanja Tvrtka I. srebrne rudnike Srebrničke držalo pod zakup neko dubrovačko društvo (II. б. 33.) Osim zakupnine plaćao se ali porez i za samu produkciju srebra, to jest od svega vagjenog i u „verge“ saljevenog srebra valjalo je platiti stanoviti postotak u ime poreza. Na one verge, za koje bi se platio taj porez, udarali bi poseban pečat (zato se ono zvalo i „bolano srebro“) te se je samo ono dalo u promet ili izvozilo. „Nebolano“, dakle neoporezovano bez milosti bi se zaplijenilo.

O postupku i o ustrojstvu tog poreza na srebro nemamo pobližih vijesti, te nam je moguće kao prilog navesti jedino povelju kralja Tomaševića, koju je 23. novembra 1461. izdao Dubrovčanima:

и ѡще створи госпоцтво ми	i ošte stvori gospoctvo mi
милость нашꙋ госпоцкꙋ ре-	milost' našu gospocku re-
ченомꙋ и многопочтованомꙋ	čenomu i mnogopočtovanomu
градꙋ дꙋбровникꙋ и свои	gradu Dubrovniku i svoj
ѡпћини властеѡ дꙋбровач-	općini vlasteo Dubrovač-
цихь по више реченихь вла-	cih' po više rečenih' vla-
стелехь и поклисарихь, да	steleh' i poklisarih', da
ѡдь сада напрѣда що би	od' sada naprjeda što bi
годи нихь трьговци или нихь	godi nih' tr'govci ili nih'
слꙋге сребра носили из на-	sluge srebra nosili iz na-
шега рꙋсага ꙋ дꙋбровникь	šega rusaga u Dubrovnik'
или инꙋде, кꙋде имь драго,	ili inude, kude im' drago,
що би се годи нашло ꙋ кога	što bi se godi našlo u koga
нихь трьговаць или слꙋга	nih' tr'govac' ili sluga
сребра неболана, да мꙋ се не	srebra nebolana, da mu se ne
море ино ꙋзети сребро него	more ino uzeti srebro nego
ѡнолико само, колико се	onoliko samo, koliko se
наиде сребра неболана, а	naide srebra nebolana, a
ѡнои що є болано, да носе	onoj što e bolano, da nose

слободно или мꙋ ꙋ дꙋбровникь или инꙋда кꙋда мꙋ драго без ниедне забаве кралевства ми, ни властеѡ моихь и ни власника ни царинника нашихь[1]).	slobodno ili mu u Dubrovnik' ili inuda kuda mu drago bez niedne zabave kralevstva mi, ni vlasteo moih' i ni vlasnika ni carinika naših'[1]).

Iz toga mogli bismo indirektno zaključiti, da je u prijašnje vrijeme bio običaj, da se u trgovca, u koga bi se našao komad nebolan, oduzimalo i srebro bolano, što bi u njega bilo.

d) Novac.

Jedno od najodličnijih prava krune jest pravo kovanja novca, *jus cudendae monetae.* Ono je u srednjem vijeku bilo tim važnije, što je iz njega proizlazio najveći dohodak krune, jer je kovani novac imao daleko manji sadržaj nego što mu bijaše prometna vrijednost, a razlika je išla u korist krune.

U Bosni se je otpočelo kovanjem novca prilično rano. Već ban Stefan Kotromanić kovao je novac, a od njega do pošljednjeg kralja Stefana Tomaševića poznajemo niz novaca, kovanih u Bosni. No taj niz nije potpun, jer do danas nije nagjen novac Dabišin.

U Bosni nalazimo u pogledu novčanog regala osebujnost, koja izravno protuslovi onim nazorima, što su o tome vladali u srednjem vijeku. U Evropi je po svim onim državama i gradovima, koji su kovali svoj novac, zabranjen bio uvoz tugjega pod strogim kaznama, dočim su u Bosni Dubrovčani imali povlasticu, da po volji unose svoj novac, premda je i Bosna imala svoj. Ovo doznajemo iz kronike Filipa Dediversisa (1434.), gdje se opisuju i dubrovački srebrni novci (groševi i polugroševi; *grossi* i *medianini* ili *mezzanini*), i gdje se dodaje: „*hae duo monetae per universam Bosnam tanquam bonae ac sunt expenduntur pretio et valore Ragusino*“.

Samo je bilo zabranjeno unositi sitni bakreni novac, takozvani folar.

Da je ta povlastica bila stara, doznajemo iz jednog pisma Ostoje republici Mletačkoj, od 2. aprila 1404.: „*Item promittimus, quod de brevi fieri faciemus monetam nostram, quae accureret per totum nostrum regnum taliter, quod predicti Veneti subditi et fideles Venetiarum erunt equales omnibus nostris subditis et aliis quibuscunque forensibus, qui venirent in nostro regno. Si vero deliberaremus, quod non fieret nostra moneta, promittimus facere cum effectu, quod moneta dicti domini ducis et communis Venetiarum accureret per*

[1]) Miklošić 487.

totum nostrum regnum sicut accurit ad presens moneta Ragusiniensis.“ (Gl. dr. sr. slov. 12., 213.)

Iz navedenoga mjesta može se naslućivati, da su Mlečani zavigjali Dubrovčanima, kojima je bilo dozvoljeno, da svoj novac šire Bosnom, te da su nastojali, da i oni steku sličnu povlasticu, ili da barem promet dubrovačkog novca u Bosni zapriječe, te su nukali kralja Ostoju, da sam kuje novac, ne bi li se na taj način stvorila Dubrovčanima konkurencija. Iz pomenute listine doznajemo takogjer, da Ostoja u ono vrijeme još nije novac kovao, a možemo i zaključiti, da ni za kratke vladavine Dabišine nije kovan. Po ovome nam je razumljivo, da se je valjalo zadovoljiti tugjim, dubrovačkim novcem, dok nije bilo vlastita.

Ostoja u ostalom obećava Mlečanima, da će i njima dati istu povlasticu kao i Dubrovčanima, ako se ne bi odlučio, da sam novac kuje.

Čini se, da je kralj Toma onu povlasticu Dubrovčanima oduzeo, jer kada je kralj Stefan Tomašević zasio na vladu, došlo je preda nj naročito dubrovačko poslanstvo, da ga zamoli za podjeljenje rečene povlastice. Kralj je tu molbu riješio ovako:

и насъ ꙋмилено помолише	i nas' umileno pomoliše
........да бисмо ѡслободили,	........da bismo oslobodili,
да пинезь нихь дꙋбровачки	da pinez' nih' dubrovački
ходи по рꙋсагꙋ кралевьства	hodi po rusagu kralev'stva
ми, како е и прьво ходиѡ,	mi, kako e pr'vo hodio,
и ми, чꙋвше нихь почтене	i mi, čuvše nih' počtene
и приличне мобе а праве,	i prilične môbe a prave,
сатворисмо милость нашꙋ	satvorismo milost' našu
господчкꙋ много почтованомꙋ	gospocku mnogo počtovanomu
градꙋ дꙋбровникꙋ, нашимь	gradu Dubrovniku, našim'
драгимь и срьчанимь прие-	dragim' i sr'čanim' prija-
телемь, кнезꙋ и властеломь	telem', knezu i vlastelom'
и свои ѡпћини властеѡ дꙋ-	i svoj općini vlasteo du-
броваччихь, ѡслободисмо и	brovaččih', oslobodismo i
ꙋчинисмо, да нихь динари	učinismo, da nih' dinari
дꙋбровачи ходе слободно	dubrovačci hode slobodno
и да се спрате по нашемь	i da se sprate po našem'
рꙋсагꙋ, да слободно нимь	rusagu, da slobodno nim'
трьгꙋю нихь трьговчи ини	tr'guju nih' tr'govci (i) ini
всаки чловѣкь, како е прьво	vsaki človjek', kako e pr'vo
било за прьве господе кра-	bilo za pr've gospode kra-
левь босаньсчихь; за то тврь-	lev' bosan'scih'; za to tvr'-
до заповидамо слꙋгамь кра-	do zapovidamo slugam' kra-
левьства ми, воеводамь, кне-	lev'stva mi, voevodam', kne-
зовомь, жꙋпаномь, цариникомь,	zovom', županom', carinikom',
всакога станиѣ лꙋдемь вса-	vsakoga stanija ludem', vsa-

комꙋ ꙋ свою правь, да имь	komu u svoju prav', da im'
никторь не има прѣзь тои	niktor' ne ima prjez' toj
ниеднꙋ забавꙋ ꙋчинити[1]).	niednu zabavu učiniti[1]).

e) Solane.

Jedan od najstarijih monopola, koji i danas još postoji, jeste monopol soli. Ovaj je bio od osobite važnosti za zemlju, čiji se narod zanima poglavito stočarstvom, kao što je to u Bosni slučaj. Bosna posjeduje bogate slane izvore kod Tuzle, koji su u srednjem vijeku cijelom okružju dali značajno ime „Soli“. Da su i prasjedioci te izvore izrabljivali, dokazuje već Strabo, koji nam izvješćuje: da su se dva najmoćnija ilirska plemena, Autarijati i Ardiejci prepirali o posjed njihov. Pošto ti bojevi padaju u vrijeme prije provala Kelta, ušljed kojih su Autarijati posve uništeni a Ardiejci zaćerani iz središta Bosne na obalu, to nam okolnosti dokazuju, da je u Bosni već u prvoj polovici pred-kršćanskog tisućljeća cvala industrija soli.

No sva je prilika da su ova slana vrela, čije bogatstvo tek u najnovije vrijeme naučiše cijeniti, u srednjem vijeku pala u zaborav, jer osim pokrajinskog naziva „Soli“ ne nalazimo da se ti izvori igdje ma i jednom riječcom spominju, pa kao da niko nije ni pomišljao na njihovo izrabljivanje.

Ne samo u Bosni već i u Srbiji i Bugarskoj tržila se isključivo morska sô, koju su dubrovački trgovci pronosili do u najzabitnije krajeve sjevernog Balkana. Gdje god je u ono vrijeme na Balkanu bio kakov monopol, gotovo uvjek su Dubrovčani bili zakupnici, pa su već vrlo rano ugovorima sebi osjegurali trgovinu i promet soli.

Najstariju opširnu vijest o monopolu soli u Bosni nalazimo u saveznom ugovoru, što su ga Dubrovčani u god. 1253. sklopili sa bugarskim carem Mihajlom Asjenom protiv srpskoga kralja Uroša. Tada mišljahu Dubrovčani, da će Asjenu poći za rukom ne samo da osvoji Srbiju, već da će on svoju vlast protegnuti sve do Jadranskog mora. Oni su s toga isposlovali, te im je već unaprijed potvrdio trgovačke povlastice, da naime „po starome pravu“ u području od Neretve do Drine ne će biti druge solane do one u Dubrovniku i da će car, opet „po starom pravu“ kao dohodak od one količine soli, što je Dubrovčani prodadu „raškim ljudima“ dobiti polovicu čistog dobitka. (M. 38.)

Iz te listine dakle doznajemo, da je monopolni relutum u XIII. stoljeću iznašao 50% od čistog dobitka i, ako se navodima dubrovačkim može vjerovati, da u Bosni tada nije bilo nikakova solnog ureda.

[1]) Miklošić 491.

No ova pošljednja tvrdnja čini se vrlo sumnjiva. Sva je prilika da Dubrovčanima nije bilo teško obmanuti bugarskog cara, kojemu valjda bosanske prilike nijesu bile dovoljno poznate, da u zapadnoj česti balkanskog poluostrva postoji jedan jedini solni ured i to u Dubrovniku, po čemu bi se oni na osnovi pomenutog ugovora isključivo dočepali monopola soli u tim stranama.

Ali tome se protivi činjenica, što se u ovom području po vremenu navodi više solana i to: u Drijevima (kod Gabele na Neretvi), u Dubrovniku, u Kotoru i u sv. Sergiju na Bojani u Zeti, a vojvoda Vladislav, sin hercega Stefana tvrdi u nekoj listini izričito, da te četiri solane postoje „od starine“. I fiskalnim nazorima onog doba protivilo bi se, da su se bosanski vladari dragovoljno odrekli tako važnog izvora dohotka, što više mi imamo i dokaza, da je kralj Tvrtko I. u Dračevici kod Novoga 1382. uz već spomenute solane podigao još jednu, te ju tek na silne reklamacije Dubrovčana opet ukinuo. (M. 201.)

Takov jedan solni ured, koji se ujedno bavio i proizvagjanjem varene soli i njenim prometom u velike, zvao se je glasom listina slanica, solilo, solište ili ukratko sô. Ali najstarija oznaka, što ju za taj ured nalazimo, jeste kumjerak (novogrčki κουμερκιον), koja riječ je možda nastala od latinskoga *mercatum*. Sô se u srednjem vijeku vagala ili na konjske tovare ili na spudove (ovu oznaku nalazimo već u god. 1198./99.), a biće da je ova riječ srodna sa ruskom pud.

Pa i centa — кентенар, *kentenar* — važila je u XIV. i XV. stoljeću kao jedinica za težinu, a godine 1406. plaćalo se je za jednu centu soli u Drijevima (Gabeli) 66 perpera (= oko 194 kruna!). Ova bosanska centa bila je ali za $^1/_3$ teža od dubrovačke, jer je tada dubrovačka centa soli vrijedila samo 44 perpera. (II. 81.) S toga se je i zvao drijevski spud „veli debeli spud“.

Ako se je regalno pravo kod ovakih zakupa isprva naplaćivalo stanovitim postotkom čista prihoda, doskora je ušlo u običaj da naplate monopol soli paušalnom svotom u gotovom bez obzira na čisti dohodak. O tome posjedujemo zanimljivu zakupnu ponudu, iz koje proizlazi, da je kruna takogjer morala preuzeti neke ruke obvezu spram zakupnika. Ta ponuda odnosi se na trogodišnji zakup kotorske solane, a kao zakupnici nugjaju se Dubrovčani Žive, Maro i Martolica. U ponudi nije doduše spomenuto ime kralja, no pošto listina pripada XIV. stoljeću, može se odnositi jedino na Tvrtka I., koji je u Kotoru i novac kovao. U toj se ponudi ona trojica obvezuju: da će platiti godišnje zakupnine 500 dukata, ako kralj uzjamči, da će njegovi „Vlasi“ od njih uzeti godišnje bar 10.000 tovara. Ako u kojoj godini ne bi došlo do tolikog prometa, tada oni ne bi bili obvezani platiti zakupninu za dotičnu godinu. (M. 246.)

Staro je iskustvo, da nema monopola bez kriomčarstva, pa s toga nailazimo na više mjesta, gdje se spominje kriomčarena sô, kao n. pr. u jednom pismu Dubrovčana Ostoji i Hrvoji (god. 1400., II. 31.).

No doznajemo iz jedne dubrovačke reklamacije iz god. 1397., upravljene vojvodi Sandalju i to, da se je kriomčarilo i u veliko. Ove godine doniješe neki ljudi vojvode Sandalja — možda njegovom privolom — u Novi u Sutorini množinu u tugjini kupljene soli, te je prodavahu seljacima. Dubrovčani prosvjedovaše protiv toga kod vojvode te se pozvaše na obećanje „blago preminuloga“ kralja Tvrtka, koji im je pismeno zajamčio, da se u Sutorini ne će nigda podignuti solana i da će narod potrebitu sô smjeti nabavljati jedino kod solnih ureda, zakonom dozvoljenih. (II. 11.)

Malo kasnije, 1411., opet doniješe u Novi, koji kano da je imao osobito povoljan položaj za kriomčarstvo, strani kriomčari veliku množinu soli i javno je prodavahu stanovnicima. Ono, što se nije moglo odmah prodati, odniješe u neku kuću pod gradom i prodavahu tu tako reći pod zaštitom kule. Dubrovčani nazrijevahu u tome opasnu konkurenciju i omalovažavanje svojih zakupnih ugovora i povlastica i posumnjaše — možda s punim pravom — da vojvoda Sandalj ovo kriomčarenje odobrava. Dubrovčani prosvjedovahu protiv toga pozivljući se na svoje, po kralju sankcionisane povlastice te zahtijevahu od Sandalja, da dokine tu zloporabu. (II. 107.)

Bivalo je u ono doba i drugih sredstava, što su ih bosanska gospoda na štetu dubrovačkih solana upotrebljavali. Narodu na megji dubrovačkoj bila je solana dubrovačka najbliža. Da novac, što se davao za sô ne ode sasvim u Dubrovnik dogagjalo se, da knezovi i župani humski, možda u sporazumu sa Sandaljem, upravo zabranjivahu svojim ljudima da dobavljaju sô iz Dubrovnika. Time je tamošnja solana dakako znatno štetovala, i opet se Dubrovčani god. 1444. u jednom pismu pritužiše Sandalju i pozivahu se na „krasni zakon“ i povlastice, koji su im od davnina bosanskom državom priznate i na stare običaje, kojih se je „narod rusaški“ držao, kupujući sô dubrovačku te smjereno moljahu velikoga vojvodu, da dozvoli svojim ljudima da bez zaprječivanja kupuju sô u Dubrovniku. (II. 123.)

Takove veksacije sigurno su se počešće dogagjale a bile su dobro srestvo, kojim su bosanski kraljevi i vlastela znali da Dubrovčane ako ih ustrebaju, učine sklonim svojim željama.

Koncem XV. stoljeća, kad je Bosna već bila pod turskim gospodstvom, posta u Novome u Konavlju nova solana, a upravljao je njome turski amaldar. Već Tvrtko I. htjeo je u Dračevici kod Novoga osnovati solanu te je možda ova u Novome nastala povodom rečenog Tvrtkovog neuspjelog nauma. Dubrovčani nijesu doduše mogli zabraniti Turcima osnivanje toga

ureda, što je njima činio konkurenciju, no ipak su se opetovano potuživali Porti zbog ovih nepodopština, te su isposlovali nekoliko naredaba, da se ograniče bar samovolje, koje je činila ova solana. (M. 474. 475. i 528.)

Poglavito pako prituživahu se Dubrovčani, što amaldari u Novome nijesu samo prodavali onu sô, što su je sami svarili, već bi, kad rasprodaju svoju sô, uvozili drugu iz tugjine da je prodaju. U tome nazrijevahu Dubrovčani po se opasnu konkurenciju, jer ne mogahu svoje soli prodavati. U spomenutim fermanima sultana Mehmeda II. i Bajazita, upravljenima hercegovačkim sandžakbezima, kudi se taj postupak te se naregjuje, da amaldari novski kad rasprodaju svoju sô, ne smiju drugdje uzimati soli nego u Dubrovniku.

f) Srpski dohodak.

Od tributa (danje, dan, dohodak'), što ga je kralj dobivao od Dubrovčana, valja najprije spomenuti takozvani srpski dohodak. On je iznosio godišnje 2000 perpera (mletačkih) a plaćao se je na dan sv. Dimitrije. Taj danak plaćao se isprvine srpskim kraljevima u ime odkupa „trgovine“, a kad je kralj Tvrtko, stekavši uz bosanski kraljevski naslov dobio i srpski, pripao je taj dohodak naravski njemu. Njegovi našljednici, premda nijesu bili kraljevi srpski, zahtijevahu dalje taj tribut, a da su ga Dubrovčani i njima plaćali dokazano je spisima za Dabišu 1392., Ostoju 1399. i 1414. i Tvrtka II., 1424. (M. 220. i Jir. 68., 75.)

g) Mogoriš.

Osobiti i ujedno najstariji danak, što ga Dubrovčani davahu Bosni, zvao se je mogoriš[1]) ili latinski *magarisium* — *margarisium* — a imao se plaćati o Miholju dne.

U pismu od god. 1406. pisao je bosanski vojvoda Sandalj Dubrovčanima:

... ПОСЛАХЬ ВАМЬ МОГА ЧЛОВѢ-	... Poslah' vam' moga človje-
КА У ИМЕ....ДА МИ ДАСТЕ МО-	ka u ime....da mi daste mo-
ГОРИШ, КАКО ВИ ѤЕ ГОСПОДИНЬ	goriš, kako vi je gospodin'
КРАЛЬ ТВРЬТКО ПО СВОМЬ ЛИ-	kral' Tvr'tko po svom' li-
СТУ УПИСАЛЬ, ДА МИ ДАСТЕ	stu upisal', da mi daste
ПО ЗАКОНУ КАКОНО СЕ ѤЕ ВЗЬ-	po zakonu kakono se je vz'-
ДА ДАВАЛЬ Ѡ МИХѠЛЮ ДНЕВѢ[2]).	da daval' o Miholju dnevje[2]).

[1]) Sravni o tome Jireček: „Handelsstrassen und Bergwerke in Bosnien“, str. 12., 13.

[2]) Пуцић 82.

Postanak tog mogoriša stavlja Dubrovčanin Restić u XI. stoljeće. On izvješćuje naime, da je god. 1017. sklopljen ugovor sa bosanskim „kraljem", koji zajamčuje Dubrovčanima u Bosni slobodu trgovine i oprost od poreza, a Dubrovnik se obvezuje, da će plaćati kralju godišnji danak od 500 perpera, dočim kralj njima svaki put mora poslati jednu kravu. Krava se je zvala *„vacca di Margarisio"* (mogoriška krava).

Možda ovaj izvještaj nije potpuno istinit, jer u XI. stoljeću još nije bilo bosanskih kraljeva, ali što se tiče krave izvještaj je ispravan.

U Dubrovačkim „Libri Reformationum" nalazimo naime u jednom zapisniku velikoga vijeća dne 13. septembra 1379. ovo zapisano: *Prima pars est de dando denarios margarisii domini regis Bossine et Rassie, accipiendo ab ipso unam bonam baccham. Capt. per omnes*[1]). (Prvi je predlog, dati kralju bosanskom i srpskom novac za mogoriš a od njega preuzeti jednu dobru kravu. Primiše svi.)

Spomenuta krava valjda je istodobno i prispjela te je pronagjena premršavom, tako da je vijeće odlučilo ne primiti je, već tražiti za nju debelu, pa je ovo 27. septembra[2]) i zabilježeno: *Prima pars est de non recipiendo istam baccham macram pro margarisio, set unam pinguem. Capt. per XI*[3]). (Prvi je predlog, onu mršavu mogorišku kravu ne primati već debelu. Primljeno od XI.)

U statutu dubrovačkom od god. 1272. nalazimo dapače i pobliže ustanovljeno, kako treba podijeliti tu kravu, te je rektor imao pravo na podrug butine, dočim je njegov zamjenik ostatak dijelio megju gragjane.

Rečeni danak davali su Dubrovčani od starina za pojedina područja u zemlji humskoj.

Pod srpskim kraljem Stefanom Vladislavom, koji je vladao i humskom zemljom (1234.—1240.) spominje se mogoriš, što ga Dubrovčani plaćahu za Žrnovnicu, te im se on oprašta. (M. 27.) Za Stefana Radosava (1234.) prašta im se takogjer mogoriš, koji se u dotičnoj listini zove izrično humski mogoriš.

Doznajemo iz jedne listine župana Sanka od 25. augusta 1364., kojom ovlašćuje kneza Upornicu da primi mogoriš, da je taj tribut iznosio šezdeset perpera „gotovih dinara". (Jireček, Spom., 33.)

Godine 1331. došlo je zbog mogoriša do nezadovoljstva izmegju Dubrovnika i Bosne a najzad i do rata.

---

[1]) Gelčić, „Monum. Ragusina", III., 240.

[2]) Jireček, „Handelsstrassen und Bergwerke in Bosnien i t. d." navodi na str. 12. u bilješci isti zaključak.

[3]) Gelčić, „Monum. Ragusina", III., 241.

Humski knez Ružjer prouzročio je u dubrovačkom contorniatu razna nasilja, na što Dubrovčani dne 3. septembra uskratiše mogoriš te mu se dapače zaprijete, da će ga tužiti banu.

U oktobru iste godine prispije u Dubrovnik pismo bana Stjepana, kojim energično zahtijeva mogoriš, te prijeti Dubrovčanima odmazdom, ako ustraju pri uskraćenju. Megju ostalim veli, da će im prisjesti voće i njihovo grožgje, ako ostanu pri uskraćenju.

Dubrovačko vijeće nije odgovorilo odmah na taj dopis, ali 28. oktobra odluči poslati banu odaslanika, koji će mu predati darove u čohi u vrijednosti od 200 perpera i razjasniti stvar. Pošto se je pročulo, da ban namjerava sam doći u Hum, to je odaslanik imao otići onamo pred bana. Megjutim ban ne dospje u Hum, a Ružjer je i nadalje harao okolicom dubrovačkom i napastovao dubrovačke gragjane. Zbog toga se u junu 1332. uputi u Bosnu poslanstvo, da preda banu darove, kojim je cijena ovaj put povišena na 300 perpera.

28. jula 1332. dobije rečeno poslanstvo upustvo s nalogom, da izjavi banu: mogoriš ne pripada niti kralju Srbije niti banu Bosne pa ni knezu humskom. To uopće nije nikakov tribut već stari običaj, po kojem su Dubrovčani dužni plaćati rečenu svotu stanovnicima Dudića i Popova, a ovi da su dužni zato dubrovačka zemljišta braniti i od štete čuvati. A ako se sluči kakova šteta, da Dubrovčani, kako to sav svijet zna, nijesu dužni platiti mogoriš. To je i ovoga puta slučaj, jer ih je Ružjer oštetio.

Ali ban kao da nije bio njihovog mišljenja, jer je nastao rat. U augustu pošalju Dubrovčani odaslanika kralju srpskomu, da ga predobije za njihovu stvar i da ga skloni, da posreduje za mir.

U septembru dogje napokon do sporazuma, a na dan sv. Mihovila bi ustanovljen stanik (obranički sud) na granici, na koji su obje stranke imale poslati po tri poslanika, da ispitaju zahtjeve obih stranaka.

Dubrovački poslanici dogjoše na odregjeno mjesto, ali su tri dana uzalud čekali Bosance te se moradoše ne obavljena posla vratiti.

Sad odaslaše Dubrovčani novo poslanstvo banu (6. oktobra 1332.), a ovo je u toliko uspjelo, što je sklonilo bana na mir, te je ovaj u opsežnoj listini od 23. oktobra 1332. potvrdio povlastice Dubrovnika u Bosni i zajamčio im slobodu trgovanja i redovitoga sugjenja. (Mikl. n. 85.[1])

Ali mogoriš plaćahu Dubrovčani kô i prije banu i kralju. Kako se može iz priznanica uvidjeti, podizao ga je u XV. stoljeću više puta vojvoda Sandalj, koji je po svoj prilici imao od kralja posebni nalog da taj danak diže u njegovo ime.

[1]) Pobliže u „Libri Reformationum", sv. V., str. 323., 332., 333., 352., 356., 360., 367.

Da mogoriš nije možda pripadao vojvodi humskom već jedino kralju, doznajemo otuda, što su njime raspolagali kraljevi. Tako je Dabiša 1393. taj mogoriš poklonio svojoj sestri Stanislavi i njenim sinovima Miliši, Vukoslavu i Petru (II. II. n. 52., 53.), a da su ga ovi i nadalje primali, dokazuje listina, kojom se Dubrovčani pozivaju, da isplate Miliši „pripadajući dohodak". (II II., str. 38.)

Kada Kotromanići izgubiše prijesto, pripao je mogoriš ponovno kruni, te ga je Ostoja n. pr. 1416./17. podigao za se po Grguru Vukosaliću u Dubrovniku. (Jireček, Spom. 69., 70.)

Te dvije listine zadnje su, u kojima se spominje mogoriš. Ukinuće plaćanja toga tributa možemo razjasniti time, da su god. 1419. Sandalj i Pavlovići župu Konavlje sa gradom Sokolom Dubrovčanima ustupili. U Konavlju naime obragjivahu od vajkada Dubrovčani pojedina zemljišta pa se po sebi razumije, da su za oto morali davati nekakav danak, a ovo je po svoj prilici bio onaj isti, što se u listinama označuje kao mogoriš ili *margarisium.*

Na to nas navodi ono mjesto u listini Stefana Radoslava, gdje se taj mogoriš spominje.

и могорьише хльмьске и дань,	i mogor'iše hl'm'ske i dan',
что даћете за рѣкоу и за за-	čto dajete za Rjeku i za za-
тоньске винограде и за по-	ton'ske vinograde i za po-
личке винограде, ѡдь тога	ličke vinograde, od' toga
вы ѡсвобага кралевьство ми	v'i osvobaga kralev'stvo mi,
да не даћете ничесаре; и за	da ne dajete ničesare; i za
винограде жрьновничьке ѡдь	vinograde žr'novnič'ke od'
дѣдь вашихь и одь ѡтьчь	djed' vaših' i od' ot'c'
вы дори до вась до дньсь	v'i dori do vas' do dn's'
что сте посадили лозиемь	čto ste posadili loziem'
земле кралевьства ми, или	zemle kralev'stva mi, ili
ће много или мало, пращаю	je mnogo ili malo, praštaju
вы, да сте ѡдь тога сво-	v'i, da ste od' toga svo-
бодни, и дани да не даће-	bodni, i dani da ne daje-
те · а ѡдь дьньсь по ѡноуге	te . A od' d'n's' po onuge
земле мое да не покриҥете	zemle moe da ne pokrijete
ни ћедне педи или лозовь	ni jedne pedi ili lozov'
или житомь или вокемь коимь.	ili žitom' ili vokem' koim'.

Dubrovčanima, kojima je općinsko područje bilo maleno i zidovima opkoljeno, bili su prinuždeni, da svoja polja i vinograde zasade izvan zidina na tugjem posjedu i morali su nastojati, da sebi osjeguraju potrebnu zaštitu za ove nasade. Već Konstantin Porphyrogenet izvješćuje, da su njihovi vinogradi ležali na tugjem području, i da su za to plaćali knezo-

vima od Terbunije i Zahuma godišnji tribut od 36 nomismata (zlatni novac) (De adm. imp. cap. 30.). Godine 1164. stekoše Žrnovnicu od nekoga kneza Devesije, kojemu su, po izvješću Restića, dali kao kupovninu jednu kacigu i jedan štit. Oslanjajući se na tu mitičnu tečevinu, osnivahu i dalje na tugjem teritoriju oranice i vinograde te proširiše malo po malo zasagjeni prostor sve do Rijeke (Omble) i zaokupiše sav Zaton (Amalfi).

Po sebi se razumije, da humski knezovi ne bi bili trpjeli takove usurpacije svoga zemljišta, da nijesu za to dobivali primjernu odštetu, a to je svakako bivalo posebnim porezom. Pa pošto se nikakav drugi porez u tom kraju ne spominje, biće da je to bio upravo onaj mogoriš, kojim ne samo da su kupili dozvolu za obragjivanje rečenih zemljišta već i potrebitu zaštitu.

Ovo možemo zaključiti iz navedene listine kralja Stefana Radoslava, u kojoj se humski mogoriš spominje u istoj rečenici, u kojoj se spominju i usurpirani težački posjedi u Žrnovnici, Zatonu, Poljicu i na Rijeci (Ombli), a to proizlazi i iz logične suvislosti dotičnoga mjesta. Pa i gore spomenute prijetnje bana Stefana, da će im prisjesti voće i grožgje, ako uskrate mogoriš, govori za to naše mišljenje, koje se i time potvrgjuje, što su Dubrovčani godine 1419. za 18.000 dukata kupili za vječita vremena od vojvode Sandalja zemljišta u Konavlju. Ipak Dubrovčani zajamčiše kralju Ostoji suzerensko pravo, obvezavši se prilikom sankcionisanja dotične ustupnice, da će svake godine na dan sv. Blaža plaćati kralju danak od 500 perpera. Stekavši Dubrovčani na taj način posjed ovih zemljišta naravno da nije bilo više ni potrebe da plaćaju mogoriš, pa se ovaj doista od toga vremena više i ne spominje.

Što se tiče toga danka, koji se plaćao o sv. Blažu, moram upozoriti na protuslovje, na koje nailazimo u poveljama, što o njemu govore.

Dok naime Sandalj 24. juna 1419. izdaje listinu o ustupu Konavlja (M. 289), te ju kralj Stefan Ostojić na 4. decembra 1419. potvrgjuje (M. 291) a Dubrovčani se glasom listine od 8. februara obvezuju, da će u to ime plaćati godišnji danak od 500 perpera na dan sv. Blaža (M. 295), nalazimo već jednu po kralju Ostoji, ocu Stefana Ostojića u februaru 1418. izdatu listinu, kojom ovlašćuje Hrvatina Mrgjenovića, da u Dubrovniku podigne danak, što se ima uplatiti na dan sv. Blaža. Uz to se nalazi opaska, da je Mrgjenović od rektora pred svjedocima Fiorentincima u maloj logjiji dubrovačke vijećnice dne 21. februara 1418. zaista primio 500 perpera (Jir., Spom. 70.).

To protuslovlje mogli bismo možda protumačiti na taj način, da je onaj ustup bio uglavljen još za živa Ostoje, a pošto je ovaj kratko vrijeme

iza toga umr'o a da nije dospio da izda dotične listine, to je njegov sin i našljednik preuzeo, da izda i ratifikuje potrebiti državni spis.

Drugo tumačenje riječi „mogoriša“, koje se ponešto razilazi od našega, nalazimo u često spomenutoj dubrovačkoj kronici Gjona Restića. On tvrdi, da se je mogoriš ili *margarisium* davao s toga, što su susjedni stanovnici zemlje Huma imali štititi i čuvati dubrovačku megju od neprijatelja. On to izvodi otuda, što su Popovljani godine 1332., kad je nastao mogoriški rat, stali zahtjevati, da se mogoriš nema plaćati niti srpskom kralju ni bosanskom banu, već njima, jer da njima valja da straže nad dubrovačkim megjašnim područjem. Da je mogoriš opredijeljen za tu stražarsku službu, zaključivahu oni iz okolnosti, što se u godini, u kojoj bi se u onom predjelu slučila šteta ili neprijateljstvo, nije plaćao.

Ta izjava već je s toga nepodesna, što bi bila anomalija, da se neka država u interesu druge susjedne države podvrgne čuvanju granice a u korist susjedne države. Takva stražarska dužnost bila je svakako potrebna u vrijeme turske provale, pa upravo onda nema nigdje spomena o mogorišu.

Da se pak danak nije plaćao onih godina, za kojih bi se u dotičnoj okolici dogodila neprijateljstva, to sasvim odgovara tadanjim nazorima, šta više: ovi su češće i uzakonjivani, pa i u listini, što ju je izdao Dubrovnik prilikom primanja Sokola i Konavlja 8. februara 1420. kaže se izrično: da oni danak od 500 perpera, što se plaća na dan sv. Blaža, nijesu dužni davati onih godina, u kojima bi na župu Konavlje zaratio bilo bosanski kralj bilo koji od njegovih velmoža. (M. 295).

Ova ustanova vrijedila je svakako i u prijašnje vrijeme i u pogledu mogoriša pa nije davala Popovljanima nikakvo pravo, da zahtijevaju mogoriš za sebe.

Ma da su Dubrovčani potpomagali Popovljane pri njihovim zahtjevima, ipak ovi ne uspješe, što već otuda proizlazi, da su Dubrovčani odsele kao i dosele plaćali mogoriš banu a kasnije kralju.

Za naše mišljenje, da se mogoriš ima shvaćati kao porez, što su ga Dubrovčani davali za njive i vinograde po Konavlju, možemo navesti još i to, da taj danak nijesu plaćali iz državne imovine, što bi svakako bio slučaj, da su se njime imali plaćati troškovi pogranične straže, — već je dvojica povjerenika (t. zv. *recollectores denariorum de margarsio* [Lib. Ref. 1319.]) sabiralo taj mogoriš u gragjana. Tako su i za godinu 1361. bili izabrani Matija de Ribica i Ballus de Bucignolo *„ad exigendum Margarisium“*. (Reform. A. 1361.)

Ovo se može ali samo tada razumjeti, ako se je mogoriš rasporezivao na one gragjane, koji su obragjivali zemljišta u Konavljima, te su tako bili obvezani da plaćaju porez.

U istinu kupljen je taj porez samo kod posjednika i to: za svaki se patronat uzimalo po 4 groša, samo nadbiskup i kaptol morali su plaćati 10 perpera, jer je u njihovu posjedu bio sav Rožat na ušću Omble. (Jireček „Handelsstr.“ 12.)

Ako dakle i ne možemo da se složimo sa tumačenjem kroniste Restića, to ono ima barem prednost, da je prvi pokušaj za razjašnjenje riječi mogoriš[1]).

h) Stonski dohodak.

Dalnji tribut, što su ga Dubrovčani imali plaćati vladarima Bosne, bio je stonski dohodak.

Ston i stonski rat (Punta di Stagno) bijahu po dubrovačko brodarstvo od velike važnosti. Poluostrvo Pelješac, koje se kao uska pruga daleko u more pruža, bilo je plovidbi u toliko na smetnji, što je njegovo obilaženje bilo skopčano sa gubitkom vremena. Transport je bio daleko lakši, kad bi se roba iskrcala kod Prevlake, gdje je poluostrvo jedva 1 kilometar široko, pa kad bi se preko toga komada na suhu prenijela pa onda opet ukrcala.

Tu „prevlaku“ nadvisila je tvrgjava stonska, oko koje se vrlo rano podigla ugledna naseobina. Posjednik Stona prema tome mogao je lako

---

[1]) Restića zavela je na njegovo mnijenje možda novo-latinska riječ *margarisium*, ili, kako on piše *margarisio*, nadovezujući na latinsko *margo, margina*. Ova će riječ i biti korijen oznake, jer je ovo područje i ležalo u kontornijatu dubrovačkom. Svakako je priličnije tražiti u ovoj riječi korjen nazivu mogoriša, nego da je po Miklošićevu mnijenju izvodimo iz arapskog, jer je svakako teško naći u Bosni ili Dubrovniku u XI. ili XII. stoljeću arabizma.

Ako i zalazim u potankost, držim da nije suvišno ako spomenem, što o mogorišu nalazimo u statutima dubrovačkim. U rukopisu, koji iznosi i popunjuje daljnim naredbama statut od god. 1272., nalazimo na kraju indeksa ovaj tumač:

Vacca de margarisio. *Sciendum est remp(ublicam) Racus(inam) antiquitus soluisse censum Regi Bossine, qui margarisium vocabatur, in receptione cujus regii ministri tribuebant reipub(licae) unam vaccam ut legitur in decreto Consilii Rogatorum edito die 23. Novembris anni 1435 in hac substantia: Prima pars est de acceptando nuntio Georgii Nicolich ad sibi dandum margarisium hujus presentis anni nomine Regis Tvaerdki, quod Regi debemus, dando nobis litteras opportunas et vaccam crassam secundum usum. Et in alio decreto ab eodem Consilio edito die 3. Maii anni 1436. declaratur, dictum Regem esse Regem Bossine et hec est illa vacca de margarisio contenta in cap. 16, lib. I, fol. 10 et in pluribus aliis capitulis.*

Ova mjesta statuta, na koja se zadnja primjedba odnosi, govore o načinu, kako valja dijeliti tu mogorišku kravu megju dubrovačke gragjane.

Ono mjesto na 10. listu statuta od god. 1272. glasi:

De vacha de margarisio Cap. XVI. *Comes habet de vacha pro margarisio danda* (u rukopisu pogrešno *„dandam“) coxam cum dimidio, ceteras carnes Vicarius dividat per bonos viros Racusii.*

Et est sciendum, quod D. Comes habere debet de vacha, que datur pro margarisio, coxam unam et dimidiam persictam pro honorificentia et Vicarius dividere ad peciam ad peciam totas alias carnes ipsius vace per bonos homines Racusii.

Dalje nalazimo u istom statutu na strani 18. ovaj zapis u poglavlju *„de eo quod habet Vicarius Cap. XXX.“* pod petom tačkom:

„Item de vacha de margarisio habeat corium et ubera Vicarius ipse . . .“

Na strani 19. u poglavlju *„de eo quod recipiunt riparii Cap. XXXIII.“* kaže se o njima na kraju: *„De vacha de margarisio habebunt caput et interiora“.*

uticati na razvitak dubrovačkog brodarstva duž sjeverne obale, te je posve razumljivo, da su Dubrovčani nastojali, da se dočepaju Stona sa Prevlakom. Već god. 1325. — tada još vladahu srpski vladari Humom — pogje Dubrovčanima za rukom, te kralja Uroša predobiše darom od 10.000 perpera, da im prepusti Stonski rat i Prevlaku uz godišnji danak od 500 perpera (M. 104). Taj tribut plaćao se o novoj godini (veliki dan) a zvaše se stonski dohodak. Kad je brzo poslije toga ban Stefan zbacio srpski jaram, i pošto je Bosna „od starine“ imala pravo na Ston, nastojahu Dubrovčani da im i on potvrdi posjed Stona, što je i uslijedilo listinom od god. 1333., a Dubrovčani mu dadoše za to dar od 1000 zlatnih perpera.

U toj listini poklanja ban Dubrovčanima za vječita vremena i do „zgorenja svijeta“ Stonski rat i Prevlaku i ostrva oko Rata sa svim šumama, lugovima, livadama, vodama i selima sa pravom vlasti i kaznenim pravom, vraždami i mirom. On im obećava, da će ih braniti i štititi protiv svake objede, dočim se oni obvezuju, njemu i njegovim našljednicima plaćati godišnji danak od 500 perpera i tada, kad on i njegovi našljednici ne bi vladali Bosnom. Zanimljivo je da tom prilikom ban Dubrovčanima dozvoljava:

ДА СꙊ ВОЛНИ ЗИДАТИ ЗАДИ	da su volni zidati zadi,
ТОРНЕ ГДИ ѤМЬ ХОТЕНꙖ И	torne gdi jem' hotenje i
ПРѢКОПАТИ ПРЕВЛАКꙊ ѠДЬ МОРА	prjekopati Prevlaku od' mora
ДО МОРА И НАПРАВИТИ НА СВОЮ	do mora i napraviti na svoju
ВОЛЮ И ХОТНЕНꙖ.	volju i hotjenje.

Ovo nam pokazuje na projekt, zaista vrlo važan za srednji vijek: da se prosjekom odstrani zapreka, koja je u velike smetala brodarstvu, projekt, koji doduše nije izveden, ali bi i danas, da se izvede, bio kadar da vrlo olakoti plovidbu obalom.

Kako su veliki bili naumi Dubrovački u pogledu Stona proizlazi i otuda, što je uz tvrgjavu Ston na onoj strani Prevlake sagragjena druga, Mali Ston, a oba Stona spojiše zidinama, koje bijahu pojačane mnogim kulama. Taj posao obavljen je za godinu dana. Sve zemljište je povjerenstveno razdijeljeno megju gragjane dubrovačke, ali se bez dozvole vijeća nije niko smio lišiti zemljišta, a najmanje prodati ga komu, koji nije bio gragjanin Dubrovnika. (Sr. Restićevu kroniku.)

Južni krajevi Hercegovine spadahu kako je poznato Srbiji, ali potpadoše malo po malo pod Bosnu. Kako oprezno postupahu Dubrovčani da posvema očuvaju za se posjed Stona dokazuje i okolnost, što, kako izgleda, nijesu vjerovali sretnoj zvijezdi Bosne, već su u tome pitanju ugovarali i sa srpskim kraljem. Premda je ustupna listina Stefanova bila izdata 15. marta 1333., ugovarahu ipak Dubrovčani u maju i junu iste godine takogjer sa punomoćnikom srpskoga kralja Stefana i Dušana radi otkupa Stona,

za koji su već prije nudili i platili svotu od 8000 perpera, kako doznajemo iz dvije listine. (II. II. br. 11., 12.)

Da Dubrovčani i spram Ugarske osiguraju svoje stečevine, dadoše svoje privilegije (1358.), megju ovima i ustup Stona, potvrditi po kralju Ljudevitu. U toj povlastici nalazi se zanimljiv stavak, koji glasi, da će Dubrovčani stonski dohodak davati kralju ugarskom a ne bosanskom banu, ako bi se ban s Dubrovčanima zaratio, a kralj bi Ljudevit bio Dubrovčanima u pomoć. (Thall., Dipl. 5.)

U ostalom cesija bana Stefana nije ostala bez prosvjeda. God. 1359. diže se humski župan Vojislav Vojnović tvrdeći, da zemlja Hum, pa po tom i Ston, ne pripadaju Bosni nego Srbiji, na Ston, koji je od starine bio sijelo župana, da ima samo on prava te se je grozio, da će razoriti i zidine i kuće i vrtove i polja Dubrovačka.

Na sve strane tražio je Dubrovnik pomoć, no kao da je došao u jadan tjesnac, jer je ponudio Vojslavu u otkup svojih prava 4000 perpera.

Vojslav pristane, da mu isplate tu svotu, ali onda postade još bezobrazniji tvrdeći, da ne samo da mu pripada Ston nego i sva okolica, što leži izvan zidina Dubrovnika.

Taj rat, za koji Dubrovčani znaše predobiti Stracimiroviće i Balšiće te tako najveću opasnost od sebe otkloniti, trajao je od 1360. do 1361. i kao da je dovršen u korist Dubrovnika, jer se od tog vremena više ne spominje, da im poricava Vojslav prava. (Th., Dipl. 8., 10., 11., 13., 14., 16., 17., 25.)

Možda je tom povoljnom riješenju doprinijela i okolnost, što su Dubrovčani raspisali na glavu svoga dindušmana Vojslava ucjenu od 10.000, a na glave njegovih sinova po 1000 dukata, pa se Vojslav valjda nije više osjećao sigurnim.

Dubrovčani pako plaćahu od tada stonski dohodak banu i kraljevima pa i danas još ima nekoliko priznanica, koje potvrgjuju primitak toga danka: tako priznanica bana Tvrtka 1342. (II. II. br. 18.), istoga kao kralja 1389. (na ozn. mj. br. 18.), njegove udovice Jelene 1398. (na ozn. mj. br. 58., 59.), Ostoje 1410. (II. 34.)

3. Društveni odnošaji.

Za vrijeme bosanske neodvisnosti dijelilo se je bosansko državno ustrojstvo, komu je na čelu prvobitno bio ban a kasnije kralj, u dva, jedno od drugog strogo odijeljena striša, u plemstvo i narod.

Narod, koji se je, kad se je o njemu kao predstavniku narodnosti govorilo, nazivao ukratko „Bošnjani“, sastojao se skoro od samih kme-

tova ili kmetića, a ovi su od gospodara dobivali u našljedno pravo zemljište na obragjivanje. Taj *praedium beneficiarium* zvao se je kmetština, a kmeti su morali davati gospodarima trećinu od priroda kao zakupninu, te se je gospodar zvao s toga i tretjenik. (M. 249.) U Srbiji se seljaci dijeliše na dvije skupine, u Meropse ili kmetove, koji su bili dužni da takogjer begluče i na Sokalnike ili slobodne težake, koji su jedino bili dužni da daju porez, zvan sok ili soć.

Na najnižem stepenu ljudskog društva u Bosni za srednjega vijeka bili su robovi. Oni su bili gospodarevo vlasništvo, pa ih je ovaj mogao po volji prodavati.

Ti robovi bili su ili ratni sužnji ili nevoljni kmetovi, koji nijesu više mogli da snose zulum svoga zemljegospodara te bi se dobrovoljno prodali u ropstvo. Na diku Bosne možemo reći, da se nigdje ne spominje ni jednom riječi, da su se bosanska kao druga prosvjetljena evropska vlastela okruživali četom robova, koji bi im služili, nego da se s trgovinom robova u Bosni zanimahu samo visoko civilizovani Dubrovčani. Ovi bi kupovali robove u Bosni te ih prodavali u inozemstvo za dobre pare. Trg robova na zlu glasu bijaše u Drijevima (današnjoj Gabeli), gdje je bilo lako robove na lagje ukrcati, jer je transport po suhu mogao lako da prouzroči negodovanje Bosanaca.

Mi imamo pozitivnih dokaza, da su bosanski kraljevi prosvjedovali protiv te trgovine, a prvi, koji je to učinio, bijaše kralj Stefan Ostoja, koji je godine 1400. radi jednoga u Dubrovniku zatvorenoga trgovca s robovima pisao dubrovačkoj općini. Dubrovčani odgovoriše na ovaj kraljev prosvjed, da su po svim svojim trgovima proglasili, da u buduće niko robova ni kupovati ni prodavati ne smije, jer i oni žele, da se više ne trguje ljudskim mesom. (П. 31.) Da je Ostoji bilo ozbiljno stalo do toga, da se dokine ta trgovina, dokazuje nam to, što je i vojvoda Hrvoja u istoj stvari pisao Dubrovniku, a Dubrovčani obećaše njemu isto što i kralju Ostoji. (П. 16.)

Da Dubrovčani toga obećanja nijesu ispunili, najbolje razabiremo iz toga, što je baš u XV. vijeku trgovina robljem u Dubrovniku u velike cvala i donosila općini znatnih dohodaka, i što je već statutom od god. 1272. ustanovljeno, da od svakog roba stanovite veličine, što bi se u Dubrovniku prodao, ide kneza dubrovačkog odregjena svota.

Devetnaest godina kasnije zauze se za istu stvar baštinik Hrvojin, Pavao Jurjević. Pisao je pismo Dubrovniku tražeći, da se ukine trgovina s robovima, a odgovor, što ga je dobio, tako je vješto sastavljen, da je vrijedno da se opetuje:

а що пишете ꙁа ѡне кои сꙋ
челꙗдь продавали тамо на
дрѣвѣхь · и тꙋдѣꙁи нашь
почтени приꙗтелю свѣтꙋ
скровно нѣ и всемꙋ рꙋсагꙋ
босанскомꙋ, да чѣча поч-
теньꙗ крꙋне босанске мно-
го смо трꙋдили, писали и
стратили, посилаѥ ꙁарꙋчаѥ
на вьсе стране колико се
ѥ наша мощь простирала · да
се непродаю · ѥрь с тога
бѣше прирокь рꙋсага а и намь
по латиньсчехь мѣстехь где
говорахꙋ : босна продаѥ лю-
ди а тамо ѥ босна близꙋ
вась а тои сте все ѥдно.
молимо, да ви тои добро
ꙁнате ѡ томь нашемь насто-
ꙗню. и кьди исходи славно
поменꙋтьѥ прѣсвѣтли краль
ѡстоꙗ ꙋ хльмьскꙋ ꙁемлю, ѥрь
посласмо наше поклисаре к
нѥмꙋ навластито ꙁа теи
работе, да се не продаю
молекѥ да педепше и кра-
лѥвьство мꙋ хотѣ нимь
простити и нась моли, да
имь простимо и простисмо
имь кои бѣхꙋ ꙋ томь, а да
векѥ нечине; а сьди ми не
вѣмо, ваша любавь тамо мо-
ре ихь болѥ ꙁнати ки тои
чине и с киме се свѣтꙋю[1]).

a što pišete za one koi su
čeljad' prodavali tamo na
Drjevjeh' i tudjezi naš'
počteni prijatelju svijetu
skrovno nije i vsemu rusagu
bosanskomu, da cječa poč-
ten'ja krune bosanske mno-
go smo trudili, pisali i
stratili, posilaje zaručaje
na v'se strane, koliko se
je naša mošt' prostirala, da
se ne prodaju. Jer' s toga
bješe prirok' rusaga a i nam'
po latin'sceh' mjesteh' gdje
govorahu: Bosna prodaje lju-
di a tamo je Bosna blizu
vas' a toj ste vse jedno.
Molimo, da vi toj dobro
znate o tom' našem' nasto-
janju. I k'di ishodi slavno
pomenut'je presvjetli kral'
Ostoja u hlm'sku zemlju, jer'
poslasmo naše poklisare k
njemu navlastito za tej
rabote, da se ne prodaju
molekje, da pedepše, i kra-
ljev'stvo mu hotje nim'
prostiti i nas' moli, da
im' prostimo, i prostismo
im', koji bjehu u tom', a da
vekje ne čine; a s'di mi ne
vjemo, Vaša ljubav' tamo mo-
re ih' bolje znati, ki toj
čine i s kime se svjetuju[1]).

Koliko je vjere u tome opravdanju, najbolje nam razjasnuje slučaj, što se je zbio godine 1397. u Srbiji. Tamo su Turci zarobili dva dubrovačka trgovca robova, jer su prodali nekoliko djece. Dubrovčani se obratiše kneginji Evgeniji i knezu Stjepanu s molbom, da se oni zauzmu za ona dva Dubrovčana: „jer da oni time nijesu griješili, pošto Mlečani i Gjenovezi i svi ostali jezici (narodi) po cijeloj carevini sve do Bruse kupuju roblje te ga vode kud ih je volja i dnevno ih vode kroz Dubrovnik, što oni vlastitim očima gledaju, a da s toga nikomu ne čine zaprjeka“. (II. 10.)

[1]) Пуцић 146.

U plemstvo računala se u Bosni samo imućna klasa posjednika, te se plemići za to i zvahu vlastela ili, kao n. pr. u jednoj listini bana Ninoslava od god. 1240., boljari.

Isprvice nije megju samim plemićima bilo razlike po stališu, ali naskoro razlikovahu se bogatiji od siromašnijih, te se prvi nazivahu vlastelom a drugi vlastelčićima. Svi državni dostojanstvenici morali su naravno biti plemići, te bi se ovi prema tomu razlikovali i po činu, jer bi one, što su bili postavljeni na veća zvanja, zvali velmožama, veomožama (magnati). Razlika megju višim i nižim plemstvom osjeća se osobito od onoga vremena, od kada nekoja zvanja postaše našljedna u porodici. No ta razlika nije mogla biti tako zamašna kao u drugim zapadnim državama već s toga, što je naslov, podijeljen usljed zvanja, pripadao samo poglavici porodice, dok se svi ostali članovi porodice moradoše zadovoljiti prostim naslovom kneza.

To je provagjano tako došljedno, da i samim kraljevskim princevima, dokle god ne prime vladavinu u svoje ruke, pripada jedino naslov prostoga „kneza".

U Dubrovačkoj pisarni se je dapače udomio običaj, i majku bana Tvrtka imenovati naslovom *comitissa* ili kneginjom. To se je tako uobičajilo, da se pod naslovom *comitissa Bossine* razumijevala vazda banova mati pa se njeno ime nije posebno ni spominjalo.

U srpskim listinama iz starijeg doba nalazimo, da je naziv „knez" obično skopčan sa pojmom kakova administrativna zvanja.

Ne može se sa sigurnošću dokazati, da li je tako bilo i u Bosni, premda to Daničić o. c. pretpostavlja. Ne može se dokazati s toga, što se u većine slučajeva rečenim nazivom izražava tek pojam plemstva.

Ako kralj u listinama štogod nalaže svojim vojvodama, županima i knezovima, ili ako nekolike vojvode zapovjedaju štogod svojim knezovima, valja nam pod nazivom „knez" razumijevati ono, što se inače po Evropi označivalo oznakom *barones regni*, a da se na to ne nadovezuje pojam dostojanstva.

Stalno je, da u starije doba mnogo rjegje nalazimo kneževski naslov nego u novije doba, kadno se svaki vlastelin, koji je imao pravo na naslov gospodina zove i knezom[1]).

[1]) Iz listina poznat nam je veliki broj bosanskih dostojanstvenika te bi nas daleko zavelo, kad bi ih htjeli sve navesti. Držim ali da je vrijedno ovdje bar one na po se spomenuti, što su nam poznati iz natpisa na nadgrobnim spomenicima ili sa inih epigrafskih spomenika.

Vojvode: Masan (Bubanić) za vrijeme bana Tvrtka (Drežnica), Miotoš s Lužina (Vlagjevina), Stefan i Petar (Radimnja kod Stoca), Vukosav Vlagjević (Vlahovići), Ivaniš (Pavlović?, Bukovica).

Veliki knez nad bosanskim Visokim: Batić (Kopošići), Radić, vel. knez bos. (Zabrgje kod Toplika).

Župani: Pribilša (Poljice), Nenac Čihorić, Milutin Draživojević i Vratko za vrijeme kralja Tvrtka I. (Veličani), Radić (Milavići), Juroe (Kruševo kod Stoca).

Knezovi: Radivoj Vlatković od Dubrava (Opličić), Pokrajac Oliverović za vrijeme Sandalja (Vrhpolje), Pavle (Radinović?, Vlagjevina), Radoje Vuković (Radimnja), Obrad (Podgradinje), Vlać Bijelić (Vlahovići); u Kruševu se spominje neki knez, bez oznake imena, kao sluga župana Juroe.

Naziv kneza drugačije se upotrebljavao u Dubrovniku te isti pristoji samo vladajućemu rektoru, a tek u kasnijoj dobi i četvorici vrhovnih sudaca, dok su se ostali patriciji zvali prosto vlastelinima.

Kad bi koji dubrovački vlastelin došao u Bosnu u poklisare, običavalo se je katkad i njih iz učtivosti osloviti počasnim naslovom kneza. To je Dubrovčanima godilo u takovoj mjeri, da su vrlo rado na to pristajali, te su naskoro i sami u listinama nazivali svoje poslanike knezovima. Ali što se je pristojalo ovima, pristojalo se i ostaloj vlasteli te oni sebi prisvojiše takogjer taj naslov; barem one 33 dubrovačke starosjediočke obitelji mišljahu, a neke misle i danas, da imaju prava nositi rečeni naslov.

Ako se, ko što je rečeno, i ne može pouzdano držati, da je u Bosni kneževski naslov upotrebljivan u drugačijem smislu nego li germansko baro, bilo je i druge vrste knezova, kojima je bez sumnje uz rečeni naslov bio i osobiti čin. Ovi se knezovi zovu knezovi bosanski te se opetovno spominju: za kralja Tvrtka II. bosanski knez Tvrtko Borovinić (1433.), za Tome bosanski knez Radić Mozolić (1446.), a u natpisima bosanski knez Radivoj (Toplik) i bosanski knez Batić (Kopošić).

Teško je ustanoviti, koje je bilo zvanje tih „bosanskih“ knezova, jer o tome nema nigdje pobližeg razjašnjenja, no moguće je, da su upravljali onim dijelom zemlje, koji se u ono vrijeme naročito naziva „Bosnom“, jer su u najstarije doba, prije nego li postaše administrativni vojvode, pojedinim krajevima vladali knezovi. Tako je bilo knezova humskih, knezova Usore, Soli, Donjih krajeva, Drine, a te su pokrajine na dvoru obično imali zastupnika, koji se u državnim listinama spominju u popisu svjedoka. Uz njih se knez bosanski možda samo zato ističe, što je oznaka pokrajine, koju je zastupao, izražena adjektivno, dočim se kod zastupnika ostalih pokrajina veli: od Usore knez N. N., od Dônjih kraja knez N. N. i. t. d.

Prije nego što pregjemo na pobliži opis pojedinih dvorskih i državnih zvanja, do kojih je mogao doći bosanski plemić ili „knez“, moramo nešto spomenuti i o povlasticama bosanskog plemstva. Istina, manjka nam dovoljno pisana materijala, da svestrano, historički i pragmatički prikažemo bosansko plemstvo, pa se s toga moramo ograničiti tek na neke podatke.

Plemstvo se je sticalo podjeljenjem vlastelinskog dobra. Po sebi se razumije, da je podjeljenje takova vlastelinskog dobra moglo uslijediti samo kraljevskom moći i za osobite, kralju učinjene usluge. Svakom takovom prigodom izdala bi se dotičniku državna povelja, provigjena kraljevskim pečatom. Nije lako ustanoviti, da li je posjednik takog lena bio dužan plaćati kruni kakav posebni danak, ali sva je prilika, da je vazal bio dužan da u svojih kmetova sakuplja desetinu, što je pripadala kralju, da je nadalje vlastelin za svoju osobu bio oslobogjen

od svakog poreza, i da je u stanovitim slučajevima morao služiti u ratu. U zadnjem pogledu vrijedna je spomena listina kralja Tome od g. 1450., kojom svome tajnom pisaru — logothetu — Stefanu podjeljuje takovo vlastelinsko dobro. Kralj daruje svome logothetu u Srbiji, kojom su ali već Turci zavladali, — dakle na neki način *„in partibus infidelium"* 100 kuća uz obećanje, da će ga gostoljubivo primiti i kod sebe držati, ako mu ne bi pošlo za rukom osvojiti Srbije. Zatim se govori u listini:

и ѡще оучини милость го-
спочтво ни почтеномꙋ вла-
стелиноу, нашемꙋ верномоу
слоуѕи, логофетꙋ стефаноу,
да е слободан, ѡнь и него-
ва детча и негова коуħа,
ѡть воиске ѡть тоурске и
ѡдь ине ѡдь всаке, изамше
када госпочтво ни греде
нашомь главомь на кою вои-
скоу, тада да и ѡнь боуде
полагь нась своими слоу-
гами[1]).

i ošte učini milost' gospoctvo ni počtenomu vlastelinu, našemu vernomu sluzi, logofetu Stefanu, da e slobodan, on' i negova detca i negova kuća, ot' voiske ot' turske i od' ine od' vsake, izamše kada gospoctvo ni grede našom' glavom' na koju vojsku, tada da i on' bude polag' nas' svoimi slugami[1]).

Da kralj pri podjeljivanju vlastelinskih dobara nije postupao neoprezno, nego da je odregjivao da se tačno ispita, ne će li se kroz to ovakakom darovnicom slučajno tugja prava taknuti ili povrijediti, dokazuje nam listina kralja Stefana Ostoje od 8. decembra 1400., kojom daruje vojvodi Hrvoji grad i župu Livno.

Da se osvjedoči, šta je u dotičnoj okolici bilo vlasništvo krune, a šta je opet bilo već lenski posjed, pisao je dva pisma, jedno Vukmiru Semkoviću, Vuku Nimičiću i županu Radoji, a drugo kaptolu. U prvome se naregjuje dotičnicima:

да ѕберꙋ владанѥ кь себи,
осиднике племените лꙋде
и-не врьсте добре лꙋди, кои
би се онде прѣминѣли, да
ихь питаю, да нихь роте,
тко би коѥ племенщине
одь корена ꙋ хливанскои
врьховини и ꙋ жꙋпи, почаn-
ши одь завода до врьховин-
не, що пристои градꙋ би-
стричкомꙋ, навластито када

da zberu vladanje k' sebi, osidnike plemenite lude (i) ine vr'ste dobre ludi, koji bi se onde prjeminjeli, da ih' pitaju da nih' rote, tko bi koje plemenšćine od' korena u hlivanskoj Vr'hovini i u župi, počanši od' Zavoda do Vr'hovine, što pristoi gradu bistričkomu, navlastito kada

[1]) Miklošić 481.

посла лаȣшь краль двадесеть и ·д· ротȣ, на моћехь поставити всакога ȣ нихь правими, и надь чимь тко ста онди ȣ оно вриме, ѥрь лаȣшь краль ваздa люблаше правдȣ с нашими прьвими[1].	posla Lauš' kral' dvadeset' i 4. rotu, na moćeh' postaviti vsakoga u nih' pravimi, i nad' čim' tko sta ondi u ono vrime, jer' Lauš' kral' vazda ljublaše pravdu s našimi pr'vimi[1].

Drugi sličan nalog dobio je kaptol, koji je čuvao registar (=ленштромь), što su ga načinili oni rotnici. Istom kad je kralj primio jednoglasnu, sa 15 pečata provigjenu izjavu toga povjerenstva, u kojoj bijahu nabrojeni svi privatnopravni odnošaji u onom kraju, podijelio je on slobodno zemljište vojvodi Hrvoji na vječita vremena kao „plemenito" sa gradom, župom, dohotcima i trgovinom.

Plemićem smatrao se u srednjem vijeku u Bosni samo onaj, koji je baštinio od svojih predaka zemljišni posjed, ili koji je za osobite zasluge kraljevskom poveljom dobio takov posjed. Taj posjed zvao se je baština, plemenita baština ili prosto plemenito. Podjeljivanje plemićkoga posjeda izražavalo se obično frazom „dati u plemenito".

Tu plemenitu baštinu cijenili su tako visoko, da se je običavalo naročito je spomenuti i na nadgrobnim natpisima, ako je umrli pokopan na svojoj baštini.

Tako je neki Ivan u Prečkom polju pokopan „na svojoj zemlji" (на свои земли), Hrela u Presjenici, braća Dobrilo i Viganj Boban u Žakovu i Radoje, sin vojvode Stipana kod Radimnje „na svojoj baštini" (на свои баштини ili на свои баштинои), braća Radivoj Vukčić i Radoslav na svom „plemenitom" (на свомь племенитомь) na Radimnji.

Obično se veli, da su pokopani na svojoj plemenitoj zemlji (на племенитои земльм ili на земли на племенитои), kao: Dragilo Miletić u Dopascima, Branko Benković kod Hana Čoršulića, Dabiživ Drašković kod Kalesije i knez Batić u Koprošićima (на свомȣ землиштȣ племенитомь) ili pako, kako se ukratko kaže na stećku Raća Galićina u Veličanima: (на свонои на племенитои).

Koliko se smatrao sretnim onaj, koga nakon smrti sahraniše na svojoj plemenitoj baštini, razabraćemo u dva natpisa: Na nadgrobnom kamenu Radoslava Valahovića u Nekuku kaže se:

ме спасе сама ере легохь на свои племенитои баштини.	me spase sama ere legoh' na svoj plemenitoj baštini.

[1]) Miklošić 248.

a za vojvodu Vukosava Vlagjevića veli se na njegovom nadgrobnom kamenu: „da pogibe na razmjernoj Krajini i da ga donesoše njegovi ljudi na njegovu plemenitu baštinu“.

Kako se ta plemenita baština u veliko cijenila, ponosilo se po njoj plemstvo časnim naslom „plemeniti gospodin“ ili „plemenstvo vi“, a taj naslov bio je tako visok, da su se prvobitno njime i kraljevi zadovoljavali a tek kasnijih vremena prisvojiše si kraljevi viši naslov.

Kralj kao vrhovni feudni gospodar imao je, kako se po sebi razumije pravo, da svome vazalu u stanovitim slučajevima oduzme leno, osobito ako bi se pronašlo da je kriv veleizdaje ili ako bi se pobunio, te bi ga radi toga osudio posebni ustanovljeni sud. Tako su prilikom gragjanskog rata oduzeta dobra Pavlu Klešiću, koji uteče u Dubrovnik; ali politički razlozi prinukaše kralja Ostoju, da ga pomiluje i da mu preda ponovo njegova dobra godine 1404.

Kralj Tvrtko zaplijenio je na taj način selo Kolo u Duvnu i rastjera prvašnje stanovnike s razloga, što su megjusobno ratovali i pri tome poubijali sedam ljudi.

To selo dao je onda kralj Tvrtko županu Vukmiru i njegovoj braći Tvrtku i Stjepanu u zamjenu za njihovo selo Jelšenicu: tu zamjenu potvrdi kralj Dabiša 17. maja 1395. ovako:

за нихь слȣжбȣ и вирȣ.....	za nih' službu i viru.....
и паки смисливьше нихь	i paki smisliv'še nih'
вирьне слȣжбе, що намь по-	vir'ne službe, što nam' po-
слȣжише всегда вирьно и	služiše vsegda vir'no i
срьдьчно, наивише ȣ тȣрачь-	sr'd'čno, najviše u turač'-
кихь боихь, не щедеће сво-	kih' boih', ne štedeće svo-
ихь главь за нась, потврь-	ih' glav' za nas', potvr'-
дисмо имь и дасмо нашимь	dismo im' i dasmo našim'
новимь даньѥмь реченомȣ	novim' dan'jem' rečenomu
жȣпанȣ влькьмирȣ и братȣ	županu Vl'k'miru i bratu
мȣ тврьткȣ и стипанȣ село	mu Tvr'tku i Stipanu selo
реченo коло на дльмни сь	rečeno Kolo na Dl'mni s'
всими правими котари и ме-	vsimi pravimi kotari i me-
ѣми, нѣмь и нѣхь послед-	jami, niem' i nieh' posled-
немȣ да есть за племенито	nemu da est' za plemenito
викȣ викома.	viku vikoma.

Važno je i do danas još neriješeno pitanje, da li su bosanske plemićke porodice bile ovlaštene da nose grbove[1]). Izmegju nekoliko hiljada sredovječnih nadgrobnih spomenika po današnjoj Bosni, koje narod zove steć-

[1]) Ja sam o tome pitanju ukratko raspravio već u „Glasniku“, god. 1891., str. 376., ali držim, da je vrijedno da isto i ovdje ponovim i popunim.

cima ili mašetima, nalazi ih se sto i nekoliko, uriješenih heraldičkim znakovima. Ovi imaju redovito oblik srcolika ili četverasta štita, a za ovim je od otraga okomito postavljeni mač. Na licu štita naći ćemo katkada posebne šare, koje su doduše slične heraldičkim tinkturama, ali je broj njihovih motiva vrlo malen i ograničava se na grede, koje su sad na desno sad na lijevo koso položene, te na zvijezde, koje su po volji porazmještane po štitu, najzad nalazi se gdjegdje i polumjesec. Da se te slike ne mogu shvaćati u smislu stalnih grbova, može se otuda zaključiti, što su sasvim samovoljno tako porazmještane, da se do danas nijesu našla ni dva slična te najzad iz toga, što velika većina štitova nema nikakovih tinktura.

Ako promotrimo otiske pečata bosanskoga plemstva, što su se do danas očuvali, to ćemo i tamo, s malo iznimaka, zaman tražiti grbova. Tako ima Sandalj u svom pečatu samo oba početna slova svoga imena С͠А, njegova braća Vuk i Vukac samo В|К i ВХ, njegov nećak, kasniji herceg Stefan monogram СФА.

I vojvoda Radić Sanković ima u pečatu samo jedno slovo, ali začudo takovo, kojega ni nema u njegovu imenu: Ꙉ

Ovi i slični slučajevi takogjer bi govorili tome u prilog, da bosansko plemstvo nije imalo porodičnih grbova, a to se dâ možda time razjasniti, što bosansko plemstvo nije bilo porodično plemstvo već plemstvo posjeda, te se pojam plemstva izvodio iz plemenite baštine a ne iz porodice. Za to govori i okolnost, što se u Bosni ne zna za porodična imena, bez kojih se ne da ni pomisliti porodično plemstvo. Uz svoje krsno ime služahu se u srednjem vijeku samo patronimikonom pa i to se ne spominje uvjek uz ime. Tako se sin vojvode Radina Jablanovića zvaše Pavao Radinović, njegovi sinovi opet Radoslav i Ivaniš Pavlović, a iza ovih ostaše opet imena Radosalić i Ivanišević.

Ako mi ipak govorimo o porodicama Pavlovića, Hranića, Kristića, Hrvatinića i t. d., to je samo običaj, uveden kasnijim povjesničkim istraživanjima. Unatoč rečenomu nalazimo ipak pojedinih znakova, iz kojih bismo mogli zaključiti, da su bosanske plemićke porodice ipak imale grbove. U popisu blaga, što ga je mati vojvode Sandalja, banica Anka, dala u poklad dubrovačkoj komuni, spominju se megju ostalima i ovi predmeti:

ЧАША ѤДЬНА ВЕЛИКА БѢЛА СРЕ- БРЬНА С ЗЛАМЕНИЕМ ВОѤВОДЕ САНДАꙖ,	čaša jed'na velika bjela sre- br'na s zlameniem vojevcde Sandalja.
БАЧИНЬ ЕДАНЬ СРЕБРЬНЬ С ЗЛА- МЕНѤМЬ ВОЕВОДЕ САНДАЛА.	bačin' edan' srebr'n' s zla- menjem' voevode Sandala.

Da se pod tim znamenjem ima razumijevati grb, dokazuje ovaj u rečenom spisku spomenuti komad:

ІКОНА ЕДНА СРЕБРЬНА НА СТЛЬ- ПѸ С ЗЛАМЕНІЕМЬ ѠДЬ ПЛЕ- МЕНИТѢХЬ ѠДЬ ЗАМОРЬІА[1]).	ikona edna srebr'na na stl' pu s zlamenjem' od' ple- menitjeh' od' zamor'ja[1]).

Da se pod riječi ЗЛАМЕНІЕ svakako ima razumijevati neki grb, dokazuje nam u ostalom sasvim jasno nadgrobni kamen bosanskog velikog kneza Radoje u Topliku kod Zabrgja, gdje je povrh štita prikazana neka krilata životinjska glava, a više ove se čita: СЕ ЗЛАМЕНЕ КНЕЗА = *„se zlamene kneza“*.

U jednoj listini vojvode Jurja od 12. augusta 1434. kaže se: da je provigjena ЗЛАМЕНИМЬ ВИСѸЋИМЬ ПЕЧАТОМЬ — *„znamenim“ visućim' pečatom'* — (M. 378.), te svakako nema sumnje, da je to znamenje na pečatu bilo grb, tim više, što je i predak Jurjev, herceg Hrvoja, imao grb na novcima i na pečatu.

Kao dalnji dokaz možemo još navesti pismo grada Dubrovnika od god. 1406. vojvodi Sandalju, gdje se veli:

·В· ЛИСТА ВАШЕ ПОЧТЕНЕ ПРИ- ІАЗНИ ПРИМИСМО И ШО НАМЬ ПИСАСТЕ Ѹ ІЕДНОМЬ, КАКОВО ЗНАМЕНЬІЕ ХОЋІЕТЕ ДА ВИ СЕ ПОСТАВИ НА ВРАТѢХЬ ВАШЕ ПОЛАЧЕ ТАКОЗИ СЕ КІЕ И ВРЬ- ШИТИ[2]).	2 lista Vaše počtene pri- jazni primismo i što nam' pisaste u jednom', kakovo znamen'je hokjete da Vi se postavi na vratjeh' Vaše polače takozi se kje i vr'- šiti[2]).

Spomenuta palača jeste ona, što ju je Dubrovnik poklonio vojvodi u znak počasti.

U posve sličnom predmetu viječalo je viječe dubrovačko u sjednici od 1. marta 1423. i postavilo dva alternativna predloga, koji su u sjedničkom zapisniku uvedeni na ovaj način: *Prima pars est de ponendo cemerialem armam lapideam, nunc perfectam, in domo Sandagl ex parte portus Ragusii. Secunda pars est de ponendo illam ex parte anteriori, videlicet versus ecclesiam sanctae Mariae.* (II. XXXI.)

U ovom je slučaju isključena svaka sumnja, da se je tu doista radilo o pravome, na kamenu izragjenom grbu vojvode Sandalja.

I na pečatima porodice Pavlovića nalazimo lik — gradsku kapiju sa tri tornja i s puškarnicama — koji se bez prigovora mora shvatiti kao grb i na nj nailazimo i na pečatima Radoslava Pavlovića i njegovog brata Ivaniša te njegovih sinova Petra i Nikole.

[1]) Riječju „zamorje“ kušalo se prevesti talijansku „ultramarin“, dakle je grb bio obojen modrom bojom.
[2]) Пуцић 80.

Pa i na pečatima i novcima kraljeva, počevši od kralja Tvrtka, nalazimo heraldičkih prikaza, a isto tako i na pečatima hercega Hrvoje i hercega Stjepana.

Sva ova vlastela bila su ali i dubrovački i mletački patriciji, pa je s toga sva prilika, da su uz patricijat tugjih država primili i grbove, jer se grbovi u Bosni tek od onog časa nalaze.

Ne samo bosanski velikaši, već i kraljevi su nastojali da steku patricijat u Dubrovniku i Mlecima. Možda ih je na to nukala taština a možda i strah, koji je Bosnom više od jednog stoljeća vladao, da će ju osvojiti Osmanlije, a plemstvo rastjerati, koje bi, zadobivši u Mlecima ili Dubrovniku patricijat, našlo u najgorem slučaju zaklonište.

Prvi od bosanskih velikaša, koji je stekao mletačko gragjanstvo, bio je vojvoda Sandalj (5. januara 1411.). No da i moćni Tvrtko I., koji je već godine 1364. zadobio mletačko gragjanstvo, nije držao ispod dostojanstva zamoliti mletačku republiku za patricijat, dokazuje podijeljena mu listina od 30. jula 1383., gdje se kaže, da je on *„suis meritis gratiosum plurimum et acceptum, nostram* (= dužda) *fecerit magnificentiam amicabiliter rogari, ut nobis placeret, ipsum ejusque filios et heredes, aliorum nobilium Venetorum nostrorum et fidelium numero gratiosius aggregare, ut beneficiis citadinatus dotati, nobilium et civium Venetiarum privilegio congauderent“.* (Glasnik dr. srpske slov., XII., 71.)

I njegov brat i našljednik Dabiša molio je za istu milost — u listini, kojom se postavlja gragjaninom, imenuje se on Stephan de Bissa; — isto je učinio i njegov sin Tvrtko II.

I herceg Stjepan nastojao je da steče mletački patricijat, te ga je odista dobio sa pridjevkom Kosača (Cossazza), dočim dubrovački patricijat dobiše ne samo svi kraljevi već i najugledniji bosanski vojvode, a sa gragjanskim pravom dobio je svaki i po jednu kuću u Dubrovniku.

Da se dubrovački patricijat nije podjeljivao za ništa, proizlazi otuda, da su ga samo onda podjeljivali, kad bi Dubrovniku pošlo za rukom da proširi svoje povlastice u Bosni, ili kad bi tamo stekao novog zemljišnog posjeda.

Leno, što bi se podijelilo bosanskom plemiću, ostalo bi i njegovim potomcima, dok ne bi počinili kakova prestupka protiv krune, koji bi opravdao, da im se oduzmu dobra. Našljedno pravo pako, koje vrijedi u Bosni, jeste slavensko, predajom očuvano, koje samo mušku lozu po pravu ancieneteta smatra našljednom. To potomstvo, komu pripada pravo našljedstva, često se spominje u listinama te se ovako definuje:

натрашнѥ наше що е по мꙋш-	Natrašje naše što e po muš-
комь колѣнꙋ од нашега срь-	kom' kolenu od našega sr'-

ча що би пощено и право натражње наше и племе що е по мȣшкомь коленȣ како крьвь подае[1]).	ca što bi pošteno i pravo natražje naše i pleme što e po muškom' kolenu kako kr'v' podae[1]).

Oznaka пощено и право натражње kao da isključuje našljedno pravo nezakonite djece.

4. Dvorski dostojanstvenici.

Bosansko plemstvo dijelilo se po manjem ili većem ugledu svome u vlastelu (= posjednike) ili velmože (= magnate).

Oni plemići, koji su upravljali pojedinim čestima zemlje ili pojedinim uredima, zvahu se „čestnici" (listina Kulinova) ili „vladalci" (listina bana Miroslava od god. 1240.), oni pako, koji su bili kod dvora u službi, dvoranici ili takogjer poštena dvorština (u listini kralja Ostoje od god. 1414.).

Od dvorskih zvanja imenuju se ova: dvorski, komornik, kaznac, tepčija, dijak, stavilac i peharnik.

Zvanje dvorskoga identično je sa *praefectus aulae* ili *palatinus* i po tome je to najviše dvorsko dostojanstvo u Bosni. Vrlo često nosi isti takogjer naslov dvorski knez.

Prvi, koji obnaša dostojanstvo dvorskoga jeste Vukosav Stefanović, 1378., drugi, što su ga obnašali: Mirko Radojević 1382., Stjepan Vlatković 1395., Stjepan Hlapčić 1398., Stjepan Ostojić 1409., Tvrtko 1409., Vukac Vukotić 1419., Petar Klešić 1421., Stjepan Vlatković 1444. i 1446., Vladislav Vuković 1451., Radoje Vladimirović 1461. i drugi.

Nekoji od njih nose uz naslov još i oznaku pristava, dvorskog pristava ili pristava od dvora. Riječ pristav ima ali isto značenje kao i prokurator ili još bolje asistent, čega radi je Daničić u „Rječniku književnih starina" uzeo, da se time ne označuje posebno dostojanstvo, već da je dotični dvorski knez asistirao u ime dvora pri izdavanju listina, kao što su obično i pojedine pokrajine pri tome bile zastupane posebnim svjedocima. Ti se svjedoci ali u listinama nazivlju свидочи ili рȣничи, pa kad se ovi tako imenuju, bilo bi nerazumljivo, zašto bi se baš dvorski povrh toga označivao pristavom. Ako je dvorskoga bila dužnost, da sudjeluje kod sastavljanja i stilizovanja državnih listina, pa ako je s toga dobivao uzgrednu oznaku pristava, to se ona svakako odnosi na tu funkciju, dakle je zvaničan naslov, ali to nikako ne isklju-

[1]) Listina Sandaljeva od 24. juna 1419.

čuje da je dvorski uz ostale svoje funkcije obavljao i poslove državnog tajnika, pa je naravno nosio i njen naslov pristav.

U prilog tome govori i to, što je bilo pristava, koji ne imagjahu naslov dvorskoga: Vukac Vladisalić, župan Radoje 1395. i Juraj Dragičević 1400., premda je u ono vrijeme već postojalo dostojanstvo dvorskoga.

Tumačenje oznake dvorski knez nalazimo u jednoj mletačkoj listini od godine 1452., kojom se potvrgjuje plemićka povelja, što ju je Ostoja godine 1417. izdao Vukašinu Vukčiću i njegovoj braći. Tamo se mjesto, koje u originalu po svoj prilici glasi: „i od dvora naš dvorski knez Nikola Kuklatović“ prevodi sa *„et el nostro maestro de la corte Nikola Cuclatovich“* [1]), U latinskom prevodu jedne plemićke povelje, što ju je izdao Dabiša Gojku Marnjaviću godine 1394., prevodi se to dostojanstvo sa *marsalcus aulicus* (M. 224.). Po tome je rečeno zvanje odgovaralo zvanju vrhovnog dvornika (Obersthofmeister) ili vrhovnog dvorskog maršala.

Po ovom je razjašnjenju takogjer razumljivo, da su i ugledni plemićki dvorovi imali posebne dvorske pristave, kao što je n. pr. nećak Hrvojin, vojvoda Juraj Vojsalić imao svog pristava: ωА ДВОРА ПРИСТАВЬ КНЕЗЬ ТОМАШЬ ЧАПНѦ 1434. (M. 379.), dočim je vojvoda Radoslav Pavlović imao Radiča Kopljevića kao dvorskog kneza.

Najbliži po činu dvorski činovnik bio je komornik. Ova riječ dolazi od camera = komora, koja je u srednjem vijeku značila isto što i riznica, a njen upravitelj bio je *praefectus aerario* ili, kako se je u Bosni zvao, komornik.

Dužnost mu je bila ne samo bditi nad gotovim kraljevim blagom, već i utjerivati sve kraljeve dohotke i o njima račune voditi. Kao i nekoje druge dvorske uredbe nalazimo i po manjim dvorovima komornike, pa je tako i herceg Stjepan imao svoga komornika Pribisava Vukotića.

Druga jedna oznaka za isto dostojanstvo bila je protovistiar (od *protovestiarius)*, to jest vrhovni nadzornik ruha, koja oznaka otuda potiče, što se je u srednjem vijeku blago velikaša sastojalo djelomice i od dragocjenih odjeća i nakita; ovi predmeti čuvali su se takogjer u riznici a bili su povjereni nadzoru protovistiarevu. Da su obje riječi istoga značenja dokazuje okolnost, što se komornik Tvrtka II. knez Restoje u listinama naziva čas komornik, čas protovistiar [2]). Njegov se naslov u jednoj mletačkoj listini prevodi sa *„camerarius“* (Gl. 10., 96.).

Slavenska oznaka za protovistiara bila je rizničar, od riza = ruho.

[1]) „Monumenta“, XXI., 433.

[2]) Drugi bosanski protovestiari bili su Tripo de Buchia 1389., Jir. 39., i Zore de Bechsa 1397., „Libri Reformationum“, 1350.

U kasnije doba nalazimo po dvorovima pojedinih velmoža — kao n. pr. hercega Stjepana — rizničare, koji su nosili naslov komornika (M. 496.).

I po manjim dvorovima, kao n. pr. na dvoru Pavla Radinovića, bilo je i protovistiarâ u službi.

Osobita vrsta dvorskog zvanja bilo je zvanje tepčije (тєпчіꙗ, тєпьчии. шєпачиꙗ). To je dostojanstvo obnašao za bana Stjepana Vukosav Tepčić (1332.), čije prezime pokazuje, da je i njegov otac bio tepčija, za Ninoslava Radona (1240.), za bana Tvrtka Sladoje (1367.), za Dabiše i Ostoje Batalo.

Do sada nije pošlo za rukom da se pobliže opiše djelokrug tih tepčija. U nekoj latinskoj listini, gdje se megju svjedocima spominje tepčija Batalo, nije njegov naslov ni preveden, već samo prosto latinizovan — *tepacius.* Uzmemo li osnovu ovoga naziva — tepac — kao tumač riječi, to ona označuje činovnika, koji je imao vrhovni nadzor nad dvorskim mladićima, pošto riječ „tepac“ u slovjenštini ima značenje mladoga momka.

U jednoj listini bana Stjepana od godine 1382. spominje se neki чєоникь хлапь иваньь бȣдисаликь — *čeonik hlap, Ivan Budisalić.* Daničić drži riječ hlap, koja stoji pred imenom, za nadimak, ali ja uza to nebi pristao iz dvaju razloga: prvo nije običaj stavljati nadimak u državne listine, — a drugo, kad bi to i bivalo, nadimak bi stajao iza očevog imena, kao što odgovara i današnjem običaju, gdje se nadimak stavlja iza patronimikona. Ja držim, da je ono hlap riječ za slovjensko hlap, hlapac = mladić, a „čeonik hlâp“ bio bi dakle „nadzornik mladih plemića“, te je dakle ta riječ starija izvan običaja stavljena oznaka za dostojanstvo, što ga je po našem tumaču obnašao tepčija.

Osobito važan čin na dvoru obnašao je dijak, za koga se je uobičajila i grčka oznaka logothet, logofet. Jednoč se dijak bana Ninoslava, Desoe, naziva i gramatikom (граматигь).

Dijakova je služba bila da obavi cijelu kraljevsku korespondenciju, da sastavlja državne listine i da ih što čistije i ljepše prepisuje.

Neki se dijak zvao i dijak veliki (za Kulina dijak veliki Radoje), ili takogjer „dijak veliki slavnoga gospodina bana Stjepana, Priboje“ (1352.). Katkad nalazimo i oznaku „dijak nadvorni“, što bi odgovaralo našemu „dvorskom tajniku“, ili dijak unutrnji = tajni pisar. (M. 505., 500.)

Takove dijake nijesu držali samo bani i kraljevi nego i velmože, koji su imali razgranjenu prepisku: vojvoda Radič Sanković, župan Nikola, knez Pavle Radinović, vojvoda Sandalj, Radoslav Pavlović, hercezi Stjepan i Vlatko te drugi: šta više, za vrijeme turskih provala u Bosnu bili su i

turski zapovjednici primorani, da za riješenje slovjenskih dopisa namjeste posebne dijake. Tako je Hamza-beg imao dijaka Radonu (1470.).

Dijak je imao pravo i dužnost, da pod svaki spis, koji bi napisao, stavi svoje ime; ako bi to propustio, sumnjalo bi se o istinitosti spisa. Tako je vijeće dubrovačke općine opravdavalo zakašnjenje prijepisa nekadašnje palače Hrvojine na njegovu udovicu i kasniju bosansku kraljicu time, što se je posumnjalo u odnosnu vjerodostojnicu, izdatu prije šest godina, jer se dijak u njoj ne spominje imenom:

ѡвь вашь лисmь видѣесмо	Ov' vaš' list' vidjesmo
да ние сврьшень лисmь, ꙁа-	da nie svr'šen' list', za-
що диикь ȣ немь не име-	što dijak' u nem' ne ime-
нȣие ки га е писаль. **1411.**[1])	nuje, ki ga e pisal. 1411.[1])

Osim tih dostojanstvenika spominju se u listinama još ovi: peharnik, kaznac i stavilac.

Pod peharnikom ima se razumjeti dvorski konobar, — *pincernarius*. Oni se spominju samo za vlade banova a naime: Grubeša 1249. za bana Matije Stjepana i Mirohna za Ninoslava 1240. Kasnije se ne spominju, možda s uzroka, što se je to zvanje smatralo podregjenim, pa se s toga oni i ne navode u listinama kao državni svjedoci.

Nesigurno je do danas, šta da se razumijeva pod kaznacem, i da li je pravilno mišljenje Daničićevo, koji tu riječ prevodi sa *cubicularius*, dakle „komornik“. Prvi kaznac Grdomil spominje se za bana Stefana 1249. Da je to bila ugledna čast dokazuje nam to, što ju je za Tvrtka I. obnašao osnovač jedne od najmoćnijih velikaških porodica u Humu (današnjoj Hercegovini) Sanko, otac velikoga vojvode Radiča Sankovića.

U Srbiji se dapače megju svjetovnim dostojanstvenicima spominje kaznac ispred svih ostalih vojvoda te kad godine 1302. Dubrovčani otpremiše odaslanstvo Urošu, opredjeliše oni za njegovog kaznaca — u latinskoj listini *casnecius* — u znak počasti dar od 100 perpera.

Iza Sanka nije u zvanju kaznaca slijedio njegov sin i našljednik Radič nego neki Krasoje, koji u dubrovačkim listinama iz god. 1376. do 1379. nosi naslov *„casnec domini regis Bosnie“*. To zvanje nije dakle bilo porodično.

Daničić misli, da je zvanje kaznačko kasnije prenešeno na dvorskoga, jer od kada se ovi u listinama imenuju, oni se više ne spominju.

Toj izjavi možemo mi suprotstaviti drugu, da je i danas još u Srbiji kaznac službena oznaka za blagajnika, a da je to bio slučaj i u srednjem

---

[1]) Пуцић 178.

vijeku možemo zaključiti iz jednog mjesta u „Libri reformationum" po kojem se godine 1360. Menči Menčetiću po dubrovačkom vijeću naregjuje da putuje u Ston, da donese u Dubrovnik novac, što su ga utjerali kaznaci *(casnaçii)*.

Zvanje kaznačko bilo je dakle slično zvanju komornika ili protovestiara, pa se je valjda samo u toliko razlikovalo, što su prvi pobirali, a drugi upravljali krunskim dohotcima.

Stavilac, čije zvanje takogjer nije razjašnjeno, spominje se samo dva puta, godine 1378. za Tvrtka I. neki Tvrtko Vlagjević i jedan stavilac za Dabiše. Pošto se oni u listinama spominju na zadnjem mjestu, može se misliti, da je njihovo zvanje bilo manje važnosti.

5. Državni dostojanstvenici.

Poslije kralja najviši dostojanstvenici bosanske države bili su vojvode. Kao što i samo ime kazuje, te vojvode bili su prvobitno vojskovogje. Po Daničićevu rječniku književnih starina, gdje je o tome sakupljeno mnogo mjesta iz odnosnih listina, nazivao se vojvodom do vremena bana Matije Ninoslava samo pravi vojskovogja *(belli dux)*.

Još godine 1379. imala je riječ ovo značenje, jer u „Lib. reform." nalazimo, da je neki župan označen kao *„voyvoda exercitus domini regis Bosnie"* a taj se naslov tamo katkada i sa *„vexillifer"* na latinski prevagja.

Ali doskora gubi riječ „vojvoda" to značenje u toliko, što dostojanstvo vojvode postaje našljedno, premda je možda i nadalje spadalo u dužnost vojvode, da u slučaju rata stavi oveći broj boraca.

No ovo vojvodsko dostojanstvo vazda je skopčano sa osobom starješine porodice, tako da su se sinovi vojvodini za njegova života zvali samo knezovima, a po njegovoj smrti prelazio bi naslov na najstarijega sina, odnosno na najbližega našljednika, a za slučaj maloljetnosti, na najbližega rogjaka maloljetnikova, te bi ovaj nosio taj naslov sve do punoljetnosti štićenikove.

Prvi osnivači bosanskih vojvodskih porodica bili su Vlatko Vuković 1378.—1382., Vukac Hrvatinić 1378. i Radič Sanković 1391.—1401.

Sva se trojica spominju kao vojvode za vrijeme vladavine Tvrtka I., po čemu možemo držati, da je Tvrtko uveo našljedstvo vojvodskog dostojanstva. Prije podignuća na vojvodsku čast nosili su oni i njihovi pregjaci naslov župana ili knezova.

Kako se vojvodska čast našljedovala baštinom u drugom stepenu srodstva razjasniće nam ovi slučajevi: Sa Hrvoje prijegje naslov vojvode na njegova sinovca Jurja Vojsalića, komu je otac Vojslav samo knez; sa

Sandalja Hranića, koji nije imao djece prešao je naslov u našljedstvo njegovome sinovcu Stefanu, sinu Vukca Hranića, koji je kasnije dobio i naslov hercega; Petar Pavlović namrije naslov bratu Radoslavu, a ovoga sin Ivaniš takogjer bratu svome Petru, dočim su ostali rogjaci rečenih vojvoda nosili jedino naslov kneza.

Od tih vojvoda[1]) najmoćniji nosio je naslov **velikog vojvode bosanskog**, a njemu su bili pokorni druge vojvode. Sredinom XV. stoljeća umnožava se broj vojvoda u toliko, da se u jednoj listini od 23. novembra 1461., koju je kralj Stefan Toma izdao Dubrovčanima, spominje megju svjedocima ništa manje nego devet vojvodâ.

Te vojvode, koje su prvobitno bili samo zastupnici kralja u svojim pokrajinama, osiliše s vremenom tako, da su kralja priznavali samo po imenu, u ostalom su pak sasvim samostalno vladali svojom zemljom. Toj njihovoj moći najviše je doprinijela borba o prijestô izmegju Ostoje i Tvrtka II., pri čemu su oni sad jednog sad drugog potpomagali i time sami u moći i ugledu u toliko rasli, da su i suverenska prava za se svojatali. Tako n. pr. Juraj, nećak Hrvojin daruje svojoj braći, Vlatku i Pavlu Jurjeviću velika zemljišta (1434.), a nekoji vojvode sklapahu dapače posebne ugovore sa susjednom dubrovačkom republikom, šta više prodavahu ili davahu u zakup republici zemljišta, koja su sami tek kao leno posjedovali.

Tako je Radič Sanković ugovorom od 25. augusta 1399. ustupio Dubrovčanima Lisac u Primorju, ali je, valjda na zahtjev samih Dubrovčana, tu ustupnicu dao po kralju potvrditi.

Evo nekojih mjesta iz te ustupnice, jer nam zanimljivo predočuju, kako je vojvoda u ono doba još uvažavao autoritet krune.

---

[1]) Od vojvodskog još više dostojanstvo bilo je hercečko, koje je ali bilo tugje u bosanskoj državi te ga nijesu podjeljivali bosanski kraljevi. Prvi je herceg bio bosanski veliki vojvoda **Hrvoja**, koji je u gragjanskom ratu zastupao interese Magjara, Dubrovniku pomogao do zemljišnog posjeda u Konavlju i Primorju, te kad je ugarski kralj Ladislav posjetio Dubrovnik i upoznao vojvodu Hrvoju, podijelio mu je hercoško dostojanstvo sa naslovom hercega **spljetskog**. Uz taj naslov nosio je on ali i nadalje takogjer naslov velikog vojvode bosanskog i značajno je, da je naslov vojvode prešao na njegove našljednike, a herceški nije.

Drugi herceg bio je našljednik **Sandaljev**, veliki vojvoda **Stefan Vukčić**, koji od godine 1446. uze naslov hercega od **sv. Save**, po kojem je dostojanstvu njegova zemlja dobila današnje ime **Hercegovina**. Kada i od koga je dobio taj naslov, nije do danas razjašnjeno. U listinama nalazimo ga kao hercega tek od godine 1450., ali u nizu poznatih listina nalazimo baš u to doba praznina, jer nam baš iz prethodnih četiriju godina manjkaju spisi. Obično se uzima, da mu je taj naslov podijelio car Fridrik III. (IV.). Jedna mletačka vijest od god. 1448. naprotiv tvrdi, da je nekako u to vrijeme nastojao da steče herceštvo spljetsko pa je to signoria i dojavila bosanskom kralju. (Gl. dr. sr. sl. 10., 99.) Druga jedna, takogjer mletačka vijest tvrdi, da je (1449.) molio kralja aragonskog, da mu podijeli hercesko dostojanstvo (Cons. Rogat., XVIII., 82.). Najzad treća jedna mletačka vijest iste godine tvrdi, da mu je taj naslov podijelio papa u ime nagrade za to, što je prešao na katoličku vjeru (Ljubić, Monum., I., 3.). Ova će biti najtačnija, pošto predikat „sv. Sava“, koji se nikako ne slaže sa ostalim svojstvima Stefanovim, ima neki crkveni karakter.

и погохь ꙋ босьнꙋ прѣсвѣтло-
мꙋ господинꙋ кралꙋ ѡстои
и поменꙋхь мꙋ вь славноѡ
ꙋзвишение кралевства прѣчь-
снꙋ слꙋжбꙋ и разлике прѣ-
цѣне даре, кое сꙋ примали
господа босьньска ѡдь дꙋ-
бровьника, моле славꙋ кра-
левства, да бꙋде мило-
срьдьнь дꙋбровьникꙋ чьсть-
ними дарьми; и тꙋи ми се
ѡбѣетова кралевство а го-
воре: кьда доидꙋ кь мнѣ
посли[1]) властеле дꙋбровьчь-
ци, хоке бити видимо вса-
комꙋ, како кꙋ дꙋбровникь
даровати жꙋпомь, влада-
ниемь како срьчане прија-
теле.
и азь радичь тои слишавь
ѡть кралевства, весело и
много всесрьдно ꙋписахь
господѣ дꙋбровьчкои, моле
и просе, да пошьлю покли-
саре господинꙋ кралꙋ и на-
вѣщꙋе даре, кое имь ке
господинь краль дати. и го-
спода дꙋбровьчка примише
за свѣть брата своего ра-
дича и послаше господинꙋ
кралꙋ (и) властели свое по-
клисаре слачѣми и много
почьтенними рѣчми и сь чьсни-
ми дарми. и тꙋи..........
призвавь име христа бога
господинь краль и вса босна
дарова и записа ꙋ племени-
тоѡ вь вѣки градꙋ дꙋбровь-
никꙋ...... i t. d.[2]). (Slijedi opis mjesta.)

i pogoh' u Bos'nu prjesvjetlo-
mu gospodinu kralu Ostoi
i pomenuh' mu v' slavnoo
uzvišenie kralevstva prječ'-
snu službu i razlike prje-
cjene dare, koe su primali
gospoda bos'n'ska od' Du-
brov'nika, mole slavu kra-
levstva, da bude milo-
sr'd'n' Dubrov'niku č'st'-
nimi dar'mi; i tuj mi se
objetova kralevstvo a go-
vore: k'da doidu k' mnje
posli[1]) vlastele dubrov'č'-
ci, hoke biti vidimo vsa-
komu, kako ku Dubrovnik'
darovati župom', vlada-
niem' kako sr'čane prija-
tele.
I az' Radič' toj slišav'
ot' kralevstva, veselo i
mnogo vsesr'dno upisah'
gospodje dubrov'čkoi, mole
i prose, da poš'lju pokli-
sare gospodinu kralu i na-
vještue dare, koe im' ke
gospodin' kral' dati. I go-
spoda dubrov'čka primiše
za svjet' brata svoego Ra-
diča i poslaše gospodinu
kralu (i) vlasteli svoe po-
klisare slacjemi i mnogo
poč'tenimi riječmi i s' č'sni-
mi darmi. I tui..........
prizvav' ime Hrista Boga
gospodin' kral' i vsa Bosna
darova i zapisa u plemeni-
too v' vjeki gradu Dubrov'-
niku...... i t. d.[2]).

I Sandalj i Pavlovići ustupiše republici dubrovačkoj svoje posjede u Konavlju, Sandalj upotrebljuje dapače u dotičnom ugovoru izraze, koji bi pristajali jedino listini, izdatoj po kakovu vladaocu, jer on veli: da je on ta zemljišta posjedovao kao „plemenito" i uživao s njih dohotke,

[1]) посли = поклисари.
[2]) Miklošić 241.

„podjeljivajući svojim slugama, plemenitim ljudima, po vlastitoj volji baštine i plemstvo“, a da sada to pravo prelazi na Dubrovnik. (24. juni 1419.)

I ovaj ugovor je doduše predložen kralju na odobrenje, ali svakako opet na zahtijevanje samih Dubrovčana, i ono je ušljedilo 4. decembra 1419., pri čemu je kralj sebi krunsko pravo osigurao na taj način, da je obvezao Dubrovčane na plaćanje godišnjeg danka od 500 perpera kroz vječita vremena za ona područja, izuzimajući samo one godine, za kojih bi Bosna ratovala u Konavlju.

Da su bosanske velmože sebi prisvajali pravo ratovanja, razumljivo je obzirom na nesretne gragjanske ratove u prva dva decenija XIV. stoljeća. Tako je Radoslav Pavlović ratovao sa Dubrovčanima, ali je kralj još imao moći, da zapovjedi „čestitom vojvodi Radoslavu“: „da učini mir i dobru volju sa poštenom i mudrom vlastelom dubrovačkom“ (M. 375.), a „njegov vijerni, pošteni i uzmožni vojvoda Radoslav posluša tu zapovijed“, te je tako kralju bilo moguće „da im blagosovi mir“. (Na ozn. mj.)

Kako je važna bila ta afera proizlazi otuda, što je sam Radoslav Pavlović utanačenje mira porti notificirao (M. 369.).

Dovoljno je poznato, do koje je moći u Bosni dospio herceg Stjepan, baštinik Sandaljev, jer je on prije turske invazije igrao važnu ulogu, na žalost, ne u korist Bosne.

Spomenuti već vojvoda Radoslav je dapače izdao 10. aprila 1411. Dubrovčanima listinu, u kojoj im u svom području zajamčuje slobodu trgovanja, a ta je listina sastavljena baš na kraljevski način:

да трьговци госпоцтва ду-	da tr'govci gospoctva du-
бровачкога имаю ходити	brovačkoga imaju hoditi
слободно по нашемь русагу,	slobodno po našem' rusagu,
по нашехь мѣстехь беза	po našeh' mjesteh' beza
всаке худие забаве, саблю-	vsake hudie zabave, sablju-
дени[1]) и обаровани[2]) нами и	deni[1]) i obarovani[2]) nami i
нашими слугами плакаюке	našimi slugami plakajuke
праве законите царине[3]).	prave zakonite carine[3]).

Po sebi se razumije, da su pojedine velmože, čiji su predci Dubrovčanima ustupili zemljišta ili povlastica, nastupajući baštinu ove cesije potvrgjivali, ali da su se pri tome pozivali na sabor, doznajemo iz jedne takove listine kneza Petra Pavlovića od 15. jula 1454., kojom potvrgjuje povlastice dubrovačke:

---

[1]) саблюдени = „ljubljeni“.
[2]) обаровани = „štićeni“.
[3]) Miklošić 405.

савѣтовавше се нашими са-
витници по обичаю з го-
сподомь строиници чрькве
босанскіе и слугами и бли-
жикамі с властели госпоч-
тва ни.

savjetovavše se našimi sa-
vitnici po običaju z go-
spodom' stroinici cr'kve
bosanskie i slugami i bli-
žikami s vlasteli gospoc-
tva ni.

Po dostojanstvu i zvanju bio je vojvodi najbliži veliki knez, jer su kao što vojvodi tako i njemu bili podložni župani. Tako veliki knez Andrija humski, godine 1249. naziva županima svoja obadva sina Bogdana i Radoslava.

Osim ovog jednog velikog kneza poznajemo još jednoga, Radivoja, čiji se nadgrobni kamen nalazi kod Toplika kraj Kreševa, gdje se on imenuje: knez Radivoj, veliki knez bosanski.

Budući to dostojanstvo doskora iščezava, možemo uzeti, da je ono zamijenjeno vojvodskim naslovom, pošto se naslov kneza prije ima smatrati plemićkim predikatom nego administrativnim zvanjem.

Najbliži u časti dostojanstvenik jeste župan. Ime dolazi od župe, te je po tome identično sa njemačkim „Gaugraf". Najstarije državno ustrojstvo u Slovjena zna uopće samo za župane u svojstvu političkih poglavica. Iz najodličnijih županskih porodica postale su kasnije vladalačke dinastije, ali u kasnije vrijeme ta je čast u toliko spala, da su kao što spomenusmo župani bili potčinjeni velikim knezovima i vojvodama.

Tako je vojvoda Radič Sanković zapovijedao županima Dabiživu Čihoriću i Božičku Brliću, Sandalj županima Toliši i Bogeti, Radoslav Pavlović županu Radoslavu Glaviću.

Ostali državni zvaničnici, što dolaze poslije župana bili su niže kategorije a zvahu se naredbenici (II. 11., 32., 35.), ili vlasnici (M. 487.). To već proizlazi otuda, što nijesu morali biti plemićkog podrijetla.

Bili su to carinici, globari i katunari. Carinici ili carinarski činovnici pobirali su carinu i porez, dok su globari vršili istu službu, što i naši ovrhovoditelji te su se poglavito bavili utjerivanjem globa, na temelju sudbenih osuda. Tako se bar u zakoniku cara Dušana njihova služba definuje ovako:

глобари, кои стое при су-
диахь, что ѡсоуде соудіе и
оуписавше даде глобаремь
тьи глобье да оузимають
глобаріе.

globari, koi stoe pri su-
diah', čto osude sudie i
upisavše dade globarem'
t'i globje da uzimajut'
globarie.

Riječ katunar nije slovjenskog već albaneškog porijetla, i primljena je od susjednih arnautskih plemena. Dolazi od katund, katun, a korijen je

svakako identičan sa romanskim cantone, te znači selo. Po tome je katunar oznaka za seoskog starješinu, a dužnost mu je bila da nadzire stanovnike sela.

Do sada nerazjašnjena oznaka bosanskog zvaničnika jeste kotopan; tu riječ nalazimo jedan put i u formi potopan.

Jedno Hrvojino pismo donio je 1407. kotopan drijevski u Dubrovnik (II. 90.). Možda je ta riječ korumpirana od riječi kapetan, pošto je u Drijevima bio od starine utvrgjeni grad, komu se ruševine sačuvaše u današnjem Opuzenu (Fort Opus), a zapovjednici takovih gradova zvali su se već tada kapetanima.

U Bosni se doduše ne može dokazati da je oznaka kapetan bila običajna već u doba prije osmanlijske vladavine, ali je bila vrlo običajna u Dubrovčana, te su se tim imenom zvali ne samo upravitelji mornarice već i zapovjednici utvrgjenih mjesta (Stona, Kotora i t. d.).

(Svršiće se u drugoj svesci.)

Три наметнице: Viscum album L., Loranthus europaeus L. и Arceuthobium Oxycedri M. B. у Херцеговини и неким дијеловима Босне.

Пише

професор **А. Пихлер (Pichler)**, Мостар.

На својим далеким и честим путовањима по Херцеговини посматрао сам вазда, истражујући марљиво флору те земље, три врло знамените наметнице нашег дрвећа и грмља, и то: *Viscum album* L., *Loranthus europaeus* L. и *Arceuthobium oxycedri* M. B.

Од ових је трију наметница имела или мела, *Viscum album* L. готово најчешћа; она се намеће у густим и честим колонијама на разно дрвеће и грмље, које на бјелогорицу, које опет на црногорицу. Има је у равници и по хумљу, по брдима и доста високим горама. Ако и најволи присојне пристранке у завјетарју, опет она сасвијем добро успјева и на странама, низ које зими бјесни најљућа бура.

Гледом на врсте дрвећа и грмља, на које се намеће, посакупио је мој колега г. др. Ђ. Ђокић старију литературу у занимљивом чланку „О наласку имеле, *Viscum album* L., у Босни" („Гласник зем. музеја у Босни и Херцеговини", 1899., стр. 125. и „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", VII. св., 1900.). Осим поменуте литературе имаде података још и по главним флорама за Балканско полуострво и то:

Висиани (Visiani), „Flora dalmatica", III., стр. 23. „Parasiticum ad ramos *Piri communis silvestris* circa Mavice circa Vrlika, ad *Qu. Cerris* in Zagorje circa Muešić et in monte Velebit";

Шлосер (Schlosser) et Вукотиновић, „Flora croatica". „In ramis *arborum Mali, Piri* et *Pini* totius Croatiae et Slavoniae";

Др. Г. пл. Бек (Beck), „Flora von Südbosnien und der angrenzenden Hercegovina", III., Bosnien: „auf Laubhölzern hie und da um Sarajevo (Hofmann, Beck)";

idem VIII. дио: „Auf Apfelbäumen bei Visoko (Formanek); auf Apfel- und Birnbäumen bei Kobilja glava nächst Sarajevo (Beck); bei Budanj in Zagorje (Adamović); auf Obstbäumen bei Brod nächst Foča; auf einem Birnbaume bei Konjica.“

Што се тиче форама те врсте, налазио сам у нашим крајевима индивидуа уска лишћа и индивидуа особито широка лишћа, које ме подсјећају на Борбашове форме *V. album*, varietas *latifrons* и varietas *angustifrons*.

Од до сада посматраног дрвећа и грмља, на ком сам налазио имелу, наводим ово:

На јели, *Abies pectinata* DC., на Вележи и на Смрчњу.

На букви, *Fagus silvatica* L., на Вележи, на Смрчњу, на Бишини и на Ивану.

На црној тополи, *Populus nigra* L., код Лисичића.

На бијелој врби, *Salix alba* L., код Коњица. Врло лијепи егземплар налази се у збирци техничке школе у Сарајеву. На особито старој врби код Лукавца, између Невесиња и Сто́ца.

На бијелом јасену, *Fraxinus excelsior* L., код Блажуја и Хаџића.

На старој ситнолистој липи, *Tilia ulmifolia* Scop. у врло честим колонијама код Пазарића.

На питомој шљиви, *Prunus domestica* L., код Јабланице и Коњица.

На питомој трешњи, *Prunus avium* L., код Острошца и Солакове Куле.

На глогу, *Crataegus oxyacantha* L., у Порину код Сухе Чесме.

На црном трну, *Prunus spinosa* L., у Бишини.

На питомој крушки, *Pirus communis* L., код Острошца, на Бишини, код Прозора, у Невесињу, код Кифина Села у Шурманцима, у Хамзићима, у Хумиму и Лишанима, у Бијелом Пољу код Мостара, у Рами, код Лисичића, на Ивану и у Хаџићима. Од питомих се крушака најчешће може наћи на „такиши“.

На јабуци, *Pirus malus* L., у Острошцу, на Бишини, код Прозора и на Ивану.

На јаребици, *Sorbus aucuparia* L., код Прозора.

На ораху, *Juglans regia* L., код Љубушкога.

На клену, *Acer campestre* L., има имеле код Поцрња у котару љубињскоме.

Како су у нашим јужним крајевима неке врсте средње-европскога дрвећа замијењене другим врстама, тако је имела сегнула својом паразитском природом и за овим дрвећем, па се на њем настанила, и то у доста знатној множини.

Ево до сада посматраних врста дрвећа, за које мени позната литература не спомиње, да се је на њем виђала имела, док је у нас има и на томе дрвећу.

Prunus mahaleb L. На рашељки у нашим крајевима имела баш није рijетка. Има је у једној колонији у Меѓинама изнад Мостарскога Блата, велика колонија у Горанцима и на неким другим мјестима.

На јавору, *Acer pseudoplatanus* L., има је у Пориму на више мјеста, тако исто на Бишини.

На црноме бору, *Pinus nigra* Arnold, има је код Ластве у котару требињском и код Коњица на Врталици.

На смрчу, *Pinus leucodermis* Antoin, бијаше у Пориму у Црним Стијенама једна колонија, коју ми показа један шумар код лова на дивокозе. Код поновних опходња не могох више наћи ове рijетке и занимљиве колоније.

На мукињи, *Sorbus Aria* Crtz., може се почешће наћи по која омања колонија и то у Вележи код Доброг Дубља, у Пориму код Сухе Чесме и у Бишини. Увјерен сам, да би се и у средњој Европи, гдје мукиње често расту, могла наћи на њима по која колонија имеле.

На брекињи, *Sorbus torminalis* Crtz., има је у велешкој Црној Гори.

Још занимљивија је појава на смрчу и да се имела може наћи, али врло рijетко, на меѓетки, *Corylus Colurna* L., и то у велешкој Црној Гори, у Меѓинама и у Горанцима.

На крушки трновачи, *Pirus amygdaliformis* Vill., је имела за чудо рijетка. Нашао сам је само на Планиници котара мостарскога и то само једну колонију.

На дивљој ѓанарици, *Prunus insititia* L., има је на Планиници у котару мостарском.

Почешће је наћи имелу на клену, *Acer monspessulanum* L., Огромна је колонија код села Горанци у котару мостарском, и то које на клену, које на рашељки, *Prunus mahaleb* L.

На храсту рудељу, *Quercus conferta* W. K., има имеле у Градниѓима у католичком гробљу и недалеко од Широког Бријега у котару мостарском.

На једном дубу, *Quercus pubescens* Ehr., у шуми Бишини измеѓу Јасена и Грепка.

На церу, *Quercus Cerris* L., има је код Клобука у котару љубушком. Мимогред спомињем, да ми је за чудо, како је не могох наћи на честим бијелим липама, *Tilia argentea* Desf., у Пориму и Вележи, а познато је, да се она иначе врло радо намеѓе на друге врсте европских липа.

Ако овим посматрањима придодамо старија дата проф. вит. Бека, проф. Форманека и обилни број факата др. Ѓ. Ѓокића, онда ѓемо наћи,

да се у Босни и Херцеговини имела до сада нашла на 27 врста дрвећа и грмља, а ја сам увјерен, да ће се та штетна наметница наћи још на многом другом дрвећу и грмљу.

По овом се попису види, да је имела у нас чешћа на лиснатом дрвећу, рјеђа на конифорама, а најчешћа на питомим и дивљим воћкама, а да је на питомој крушки далеко најчешћа.

За другу врсту наметница, лијепак или жуту имелу, *Loranthus europaeus* L., може се рећи, да је она у нас управо ријетка. У литературн наших и сусједних земаља, коју знам, спомињу ју:

Шлосер и Вукотиновић у „Flora croatica“: „in ramis *Quercuum, Tiliarum* et *Castaneae Vescae* in Croatia et Slavonia copiosissimus“;

Висиани у „Flora dalmatica“, III., стр. 24.: „in Dalmatia hucusque invisus etsi proximam Croatiam incolat“;

Др. Ђ. Ђокић напомиње у већ познатој радњи, да имаде лијепка на дубу у једноме гају код Травника;

Проф. др. витез Бек је не спомиње никако.

У пространим крајевима Херцеговине, што сам их обашао, нашао сам лијепак на овим мјестима:

У Крехину Грацу у Мијатовића огради на храсту неозначене форме из врсте *Quercus pubescens* Willd.

У Љубљеници, сјеверно од Сто́ца, на храсту, *Quercus pubescens* Willd.

На Широком Бријегу, котара мостарског на храсту.

На пристаром храсту огромне и честе колоније у селу Крушеву на Мостарском Блату.

У Дубравама, котара мостарскога на храстовима.

Трећа и сигурно најрјеђа наметница је *Arceuthobium Oxycedri* M. B. Она расте у нас само на смреци, *Juniperus Oxycedrus* Koch и то само на старом дрвећу. Мој покојни пријатељ Фиала нашао је ову наметницу око Неум-Граца, Тасовнћа (биће Тасовчића у котару столачком) и Требижата. („Гласник зем. музеја у Босни и Херцеговини“, VIII., 1896., стр. 305.) Ја сам је нашао само на Хотњу код Почитеља у котару столачком и код Читлука у котару мостарском.

———

Starine iz Albanije.

Piše

Teodor Ippen,

c. i kr. generalni konzul.

---

1. Ruševina u Čafkišu u Hotima.

Sjeverno od Skadra leži područje plemena Hoti. U ovome kraju, na zemljištu zvanom Čafkiša, nalazi se jedna ruševina. Čafkiša je zapadni

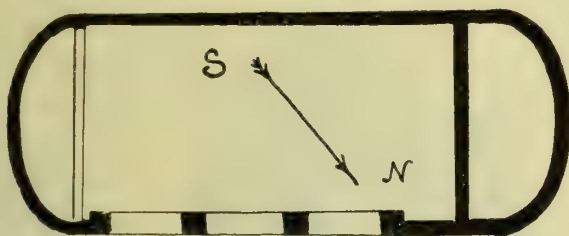

Slika 1.

rub doline Spinje, a odavle salazi se u ravnicu Tusi. Cafkiša znači „crkveno sedlo“, prijelaz preko humka, koji rastavlja dolinu Spinje od ravnice Tusi. Rečena ruševina dala je ime tome sedlu; predanje dakle drži, da je ona ruševina crkva. Tome u prilog govori i okolnost, što se unaokolo ruševine nalazi groblje.

Po očuvanim zidinama, u koliko se tiče njihove česti nad zemljom, ne može se tačno raspoznati njihov karakter. To je četverokut, dug 14, širok 5 koraka, a uske su mu strane zaobljene, ko da su apside neke crkve. *(Slika 1.)* Uzdužna os ruševine je u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Sjevernu uzdužnu stranu sačinjavaju tri luka, koja počivaju na 4 zidana stupa.

Da se nagju nastavci onih zidova, što su nad zemljom, moralo bi se okolo zgrade zemljište otkopati, jer po njima samima ne može se pouzdano utvrditi, čemu je zgrada služila.

Megju unaokolo razbacanim kamenjem nalazi se jedan 90 *cm* dug ulomak, po svoj prilici od arhitrava, koji je nekada bio smješten više vrata; na njemu je ovaj natpis:

\CCCC·IX·PF·ANDRE·ACOC·AR

Usječena rupa na desnoj strani kamena upućuje na to, da je nekad uza nj bio priključen drugi kamen sa drugim dijelom natpisa.

2. Dva prehistorička nahogjaja.

Sjekira od bakra. Sjekira nije potpuna, jer je s gornje strane odlomljen komad nad ušicom. *(Slika 2.)* Ovaj ulomak sjekire dug je 17 *cm* (biće da je negdašnja potpuna duljina oko 30 *cm*); oštrica je široka 8 *cm*, ušica preko rupe 3 *cm*. Najdeblja je kod rupe, naime 4 *cm*, prama oštrici sve je tanja, pa izgleda kao klin. Ulomak ima težinu od 1250 *gr*. Dodajemo u *slici 3.* rekonstrukciju ove sjekire prema mnogobrojnim sličnim eksemplarima iz bakrenog doba.

Slika 2.

Slika 3.

Slika 4.

Nagjena je u ravnici Tusi na sjeveroistočnoj obali Skadarskog jezera. Po kazivanju nalaznika nagjena je osamljena i plitko u zemlji.

Šuplji kelt od bronca. *(Slika 4.)* Dug je 8 1/2 *cm*, na oštrici je širok 5 1/2 *cm*, preko ušice 5 *cm*. Ima rupu za držak, a urešen je, počevši od ušice prama oštrici, trima ispupčenim prugama. Po kazivanju vlasnika, koji nije ujedno i nalaznik, nagjen je kraj Skadra u selu Drišti, koje leži na obronku brijega, što opasuje dolinu Kiri.

3. Sredovječni nahogjaji.

U Skadru se nalaze dva mramorna skulpturna fragmenta, kojima se mjesto nahogjaja ne može tačno da ustanovi, jer se sada ti fragmenti nalaze već u drugoj ili trećoj ruci.

Jedan je komad sjedeći lav, koji je služio za česmu. Tijelo je naime probušeno, te je voda na otvoru stražnice ulazila a izlijevala se kroz

Slika 5. Mramorni lav, pogled s prijeda.

Slika 6. Mramorni lav, pogled sa strane.

Slika 7. Mramorna ptica, pogled s prijeda.

Slika 8. Mramorna ptica, pogled sa strane.

ždrijelo. Duljina lika je 80 *cm*. Rep uzdignut iznad legja naprijed je savinut; griva je stilizovana; noge su odlomljene. *(Slike 5. i 6.)*

Držim, da ovaj laviji lik potječe iz doba mletačke vladavine nad Skadrom. Drugi su mnijenja, da je mnogo stariji, valjda iz rimskog doba.

13

Drugi skulpturni fragmenat je lik neke ptice. Kako je glava odbijena, ne da se pouzdano utvrditi, što taj lik upravo predstavlja; ja držim goluba. Sklopljenih krila sjedi ptica na nekakovu podnožju, koje je 25 *cm* dugo; duljina ptičijega tijela iznosi 30 *cm*, visina od podnožja do vrata 23 *cm*. (*Slike 7. i 8.*)

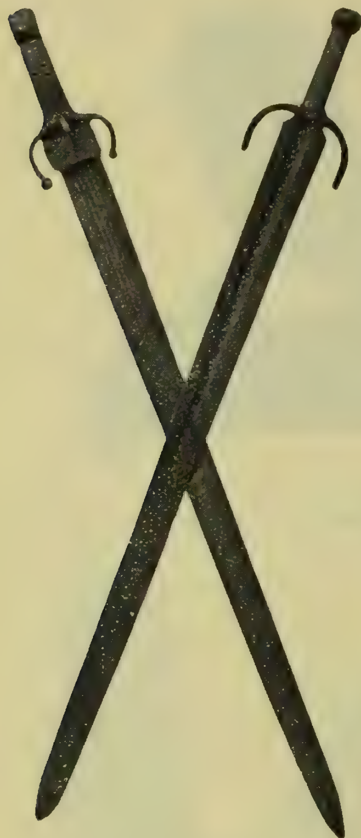

Slika 9. Dva mača iz Skadra.

Slika 10. Gvozdeni buzdovan iz Skadra.

Izgleda, da ova skulptura potječe od neke crkvene ruševine u dolini Drina, a iz okolice Dušmani i Toplana. Hahn spominje neku crkvenu ruševinu Š' Leš (sv. Aleksander) u onome kutu, što ga čini utok potoka Šale u Drin u području plemena Toplana. Posjednik kamena zna samo toliko, da ga je dobio od nekog seljaka iz rečene okolice.

Slika 9. pokazuje dva mača, što su u Skadru nugjena na prodaju. Za jedan mi rekoše, da je nagjen u selu Drištu (Drivastum). Dug je 101 *cm*, od čega otpada 88 *cm* na oštricu. Ova je kod drška široka $5^1/_2$ *cm*. Jabuka je od bronca, balčaka nema, a rukobran i oštrica je od željeza. Drugi mač ima ponešto drugačiju jabuku, obavijenu kožom. Ovaj mač ide u ono oružje, kojim su bili oboružani mletački konjanici, zvani stradioti.

Ima i kraćih, po prilici 60 *cm* dugih mačeva sa srazmjerno užom oštricom, takogjer od željeza, kojima su svakako bile oboružane pješačke čete mletačke u XV. stoljeću.

Daljnja *slika 10.* predočuje gvozdenu čest buzdovana, koje je oružje bilo običajno kod ratnika srednjega vijeka na Balkanu. Drveni držak fali. Nije se moglo ustanoviti mjesto nahogjaja; kupljen je u Skadru na pazaru.

Кратки пријеглед балканских дуодец-државица од XIII. до XV. вијека.

Припопћио

др. **Ф. М.**

Којему од наших читатеља није познато, како су кнежевске обитељи у Њемачкој раздробиле царство у безброј малих државица, кад је централна царска власт ослабила? Кому нијесу познате бројне градске републике у Италији за средњег вијека? Кому није познато, како се је из многобројних вазалних државица у Француској или у Шпанији садјеловала јединствена монархија? Без двојбе сваки би се од нас, који радимо на пољу знанственом, сматрао недотјераним у наобразби, кад тога не би знао. А колико имаде недвојбено наображених људи, који припадају балканским народима, па ипак ни из далека не познају размјерно доста недавну прошлост полуострва на ком живу! Коликима су њемачке дуодец-државице можда до у потанкости познате, а да нити не слуте, да је на Балкану било од 13. до 15. стољећа више такових државица, него у Њемачкој.

Нама је познато, да је послије пада западно-римскога царства спадао Балкан дуго времена под моћно источно-римско или византинско царство. Нама је познато, да су се крај римскога царства једно за другим подизале моћне славенске државе: велика Хрватска, велика Бугарска, велика Дукља, велика Србија, па нам не пада на памет, да би крај тих држава и још увијек моћнога византинског царства могло преостати мјеста и за мале државице. — Није наша кривња што ми ово пошљедње не знамо, пошто би бадава тражили и у најопширнијим и у најсавјеснијим повјесним дјелима макар и кратку повјест ових државица. О њима се може наћи тек која монографија, што је међутим велика ријеткост, дочим се најбројније вијести о њиховом бивствовању сачуваше понајвише у дипломатичким врелима. — Но

није ни чудо, што се до сада о тим државама никаква повјест није написала, јер за страни свијет некадања егзистенција тих државица нема никакве практичне вриједности. Изузмемо ли Црну Гору, све остале државице утонуше у османлијско море, па ако се која помоли пригодом османлијске осеке на површину, не пада јој ни на крај памети да рекламира некадањи партикуларизам, већ се све уједињује око народносне идеје у једну цјелину.

Него што нема за страни свијет интереса, то може имати за нас. Јер све и кад не би ту било какове практичне вриједности за данашње околности, то би нас већ сама просвјета морала нукати, да истражујемо и расвјетљујемо прошлост нашег полуострва. — Али уз ову просвјетну задаћу налазимо ми и практичне вриједности у познавању повјести ових краткотрајних државица у прошлости. — Ове мале државице или да правилније рекнем њихови владари стоје наиме међусобно, па и са владајућим обитељима већих балканских држава у тако преплетеној свези, да без познавања повјести ових малених државица човјек не може нити потпуно разумјети или написати повјест ових већих балканских држава. — Узмимо само један или два примјера. Кому од наших читатеља није познато име Карло Драчки? А ипак колико их има, који Драчу или драчкој војводини можда ни за име не би знали, кад не би стајало као придјевак уз Карла. Или да споменемо име Дукагин. И народна пјесма познаје „бана Дукагина“ те тиме свједочи у које је вријеме никла, но ко ће јој старост знати, ако се не истражи: ко је, што је и одакле је тај Дукагин? Ко није чуо уз име Краљевића Марка за Топлицу Милана? Но какова корист отале, ако не позна кнежевску обитељ Топија (Thopia) и њену кнежевину. — Такових примјера могли бисмо на претек навести, али мислимо, да би тиме самој ствари мало користили. Много више вриједи, ако обрадимо саму ствар т. ј. повјест тих државица. — Ми смо покушали да то учинимо па смо на ту цијељ прибрали доста материјала, но жалибоже не достаје нам времена, да га систематски обрадимо и да тако израдимо омашније дјело. За овакав посао треба више руку. За сада износимо овдје тек малени нацрт и понешто материјала за зграду, која би се касније имала изградити. И нађемо ли насљедоватеља, који ће имати воље и времена, да онај по нама наведени материјал проуче те га по споменутом нацрту изграде, ми ћемо се радовати у мисли, да смо тиме своју цијељ постигли. — Нека се од нас овом приликом не очекује какова систематско приказивање повјести. Ми ћемо изнијети систем у таковој форми, да сваки пријатељ повјести може на своју руку у којегод било вријеме коју партију обрадити. Али ми сами морамо се

ограничити на то, да барем споменути нацрт до краја изведемо. С тога смо ми присиљени дотакнути се тек којом ријечи топографије дотичне кнежевине и генеалогије владајућих обитељи, припоменув уз то врела и литературу. Овиме мислимо, да ћемо угодити особито нашим млађим хисторичарима, подавши им на руке пријеглед литературе, што је обично код повјесничког истраживања најнужнији посао.

А сада прелазимо на саму ствар.

ПРВИ ДИО.

К стварању малених државица на Балкану много су допринијела нарочито два велика догођаја. Први од њих био је први пад Цариграда год. 1204., кад га крижари освојише те на мјесто грчкога византинског царства успоставише тако звано латинско царство. Освојивши Цариград бацише се латински баруни на византинске покрајине, те сваки војвода, који је у себи ћутио снаге, уграби који комад византинскога царства, да створи за себе и своју династију посебну државу под сузеренством „латинскога“ цара у Цариграду. — Истина, ово царство није постојало ни пуних шездесет година, али га зато ове вазалне државице далеко преживише.

Други велики догођај, који је изазвао стварање оваковић државица, била је смрт српскога цара Стјепана Душана Великога (1355.). Послије ових двају догођаја ницале су мале државице као гљиве послије благе кише. — И тако видимо крајем XIV. стољећа на Балкану ове државице:

а) Деспотија од Епира или од Арте, коју називају такођер Романијом.

б) Деспотија или грчко царство од Тесалоника.

в) Војводина од Патрацика (Неопатрас) или од велике Влашке.

г) Кнежевина од Албаније.

д) Кнежевина од Мореје.

ђ) Кнежевина од Ахаје.

е) Војводина од Атене;

Онда кнежевине од Мегаре, Салоне, Тебе, Ларисе и од Еноса·

Војводина од Филипија.

У Албанији војводина од Кроје, Јанине, Драче.

Кнежевина Миридитија.

Кнежевина Зета.

Кнежевина Црна Гора и још некоје мање државице. Осим тога готово на сваком грчком острву подигла се која самостална државица.

И ако смо ми навели све ове државице у ту сврху, да покажемо, у колико се је области раздробио Балкан у речена три стољећа, то

ипак не мислимо код сваке и најнезнатније кнежевине губити времена. Ми ћемо се само обазријети на оне славенскога рода, па уза то и на оне друге, које су играле знатнију улогу у повјести Балкана.

У овом првом дијелу говорићемо најприје о славенским државицама и о њиховим буди географским сусједима, буди дионицима повјесних догођаја. — У ту сврху мислимо да је најзгодније, ако почнемо са оним кнежевинама, које су се подигле иза пада српскога царства. — Ту долази прва на ред

I. Зета.

У повјесничким споменицима долази Зета и под именом Зента и Цеда (Cedda). Она је била дио дукљанске краљевине, која се послије Бодинове смрти распала дијелом под навалама српских, дјеломице под интригама византинских владара, а понајприје је расточише нутарње династичке размирице. — Двије године прије смрти Василеуса Емануела Комнена освоји ју Стјепан Немања са својим братом Мирославом. Послије смрти Мирослављеве доби ју Вукан, млађи син Стјепана Немање. Овому отме хрватски војвода Андрија, потоњи угарско-хрватски краљ Андрија II. Захумље и Травунију. Остали дио остане под српским владарима све до смрти Душанове. Послије његове смрти налазимо Зету у власти породице Балшића. — За владавине ове породице протезала се Зета око Скадра и Бојане до у близину которскога залива. Главнија мјеста била су Скадар (Scutari) као главни град, затим Дулцињ, Дриваст и Будва.

Гледе породице Балшића постоји мнијење, да су то потомци француске племићске обитељи де Бо (Baux)[1].

Двије године по смрти Душана јавља се као господар Зете *Балша I.* те влада једанаест[2]) година, дакле до год. 1368. Остави иза себе три сина: Страхимира или Стражимира, Ђуру I. и Балшу II. Кћи Војсава или Катерина уда се за кнеза Карла Топију (Thopia), кнеза од Албаније и господара од Драча.

Послије смрти очеве наслиједе га у влади сва три сина. Дне 25. маја 1368. управља наиме папа Урбан V. писмо „nobilibus viris Strazimiro et Georgio et Balsa fratribus, zupanis Zente“[3]). Око год. 1373. умре Стражимир. — Ђуро спомиње се као кастелан Будве у служби млетачке републике[4]). А спомиње се и у свађи са српским краљем[5]).

[1]) Исп. Ди Канж (Du Cange), „Hist. de l'emp. de Constantinop.“, св. II., стр. 285. — Ф. Ленорман (Lenormant). „Deux dynasties françaises chez les Slaves méridionaux“ у „Correspondent“. 1861.

[2]) Предели (Predelli), „Commemoriali di Venez.“, св. III., стр. 88., бр. 538.

[3]) Рајналди (Rainaldi), 1368., св. XXVI., стр. 169.

[4]) Предели, озн. дј. стр. 88., бр. 538.

[5]) Љубић, „Monum. Slav. merid.“, св. IV., стр. 90., 93.—97.

По првој жени Милици[1]) био је у роду с краљем Вукашином Мрњавићем. Друга његова жена била је кћи Твртка Деановића, удова иза Твртка Мерешића[2]). Ђуро умре у јануару год. 1379. без потомака. И тако преоста сада од три брата једино *Балша II.* Овај погине 1385. у боју код Саурe. — Остави иза себе кћер Регину, која се уда око год. 1350. за Мирчу Палеолога.

По смрти овога преузме владу у Зети *Ђуро II. Балша,* син Стражимиров. Овај долази у талијанским листинама под именом Giorgio de Strazimir dei Balsi, signore de Zenta. Умре око год. 1405.

Овај Ђуро II. Балша живио је у добрим одношајима са Венецијом. Године 1388. 28. фебруара даје он Венецији повољне увјете за трговину у Дулцињу, те по читавом свом владању све до Дања[3]).

Ово пријатељство Ђурино са млетачком републиком бивало је све срдачније те је довело до тога, да је Ђуро важнију половину своје очевине уступио Венецији.

Мјесеца новембра 1395. именује Ђуро своје заступнике, који су имали уговарати у тој ствари са млетачким заступницима[4]). Преговори трајали су неколико мјесеци. Коначно буде уговор ратифициран у мјесецу априлу 1396. — По том уговору постане Georgius Stracimeri de Balsiis, dominus Zente млетачким племићем са правом гласа у великом вијећу и са годишњом плаћом од хиљаду дуката у име одштете за дохотке од онога територија, што га је уступио републици. Тај је териториј обухваћао: 1. град Скадар са језером и ријека Бојана сва до мора: 2. град Дриваст и 3. тврђава Сати (Satti). За себе, своју жену и своје нашљеднике придржа Ђуро градове Дулцињ, Бар (Antivari) и сав предио за Бојаном[5]).

Четрнаест дана послије тога навали на њега Радић Черノјевић, господар од Црне Горе те му стане отимати дједовину. Ђуро му изађе у сусрет те га у боју убије. Ту радосну вијест јавља 31. маја исте године (1396.) млетачком дужду и додаје, да ће предати скадарски териториј у руке млетачкоме проведитуру у смислу горе споменутога уговора[6]).

Око год. 1406. био је Ђуро или тешко болестан или већ мртав, јер млетачка република анектира уз уступљени териториј такођер град Дулцињ, што га је Ђуро био резервисао за себе и за своје потомке.

[1]) Лежер (Léger).

[2]) Хопф. „Chronic. graeco-rom.“.

[3]) Предели, озн. дј. св. III., стр. 190., бр. 277.; Љубић, озн. дј. св. IV., стр. 245.

[4]) Предели, озн. дј. св. III., стр. 235., бр. 13.; Љубић, озн. дј. св. IV., стр. 350.

[5]) Предели, озн. дј. св. III., стр. 237., бр. 22.; Љубић, озн. дј. св. IV., стр. 365.

[6]) Предели, озн. дј. св. III., стр. 239.; Љубић, озн. дј. св. IV., стр. 377.

По жени био је у роду са кнезом Лазаром Гребљановићем; овај му је био таст. Послије мужевљеве смрти уда се његова удовица по други пут за Сандаља Хранића, гласовитог босанског војводу. — Очевину наслиједи тек око год. 1407. Ђурин син, Балша III. Са очевином достане се Балша III. и љутог окапања с млетачком републиком. Та ено она му је при очевој смрти отела била град Дулцињ, највриједнији дио баштине. Дође и до окршаја, гдје је очух Балшин војвода Сандаљ снажно помагао свога пасторка. Напокон дође до мира у Драчу[1]) у јуну 1408., гдје буде углављено:

1. Балша III. и његова мајка Јелена вратиће Венецији сва мјеста, која је Ђуро Страживир придржао за себе те их у баштину дао њима и која се налазе у окружју града Скадра, Дриваста и другдје.

2. Венеција запосједа град Дулцињ и његов територij без икаквих даљних увјета и задржаће Бар (Antivari).

3. Венеција враћа Балши град Будву и читаву горњу Зету.

4. Балша има се споразумјети са Деспотом Стјепаном од Србије, ујаком своје матере и са Маром удовом господара Вука (Бранковића), те ће се по томе свратити у Венецију и споразумјети се са републиком. Донле остаје питање о крају за Бојаном in suspenso.

5. Заробљеници пуштају се на слободу.

6. Уговори склопљени са пок. Ђуром ступају у ваљапост.

7. За овај уговор јамче: Деспот Стјепан, ујак Јелене; Мара удова господара Вука; Иван Кастриота; Мирча господар од Валоне; кнез Топија господар од приморске Албаније. Овај уговор буде потврђен на грчком језику од кнеза Никете[2]).

Како се из овога види, биле су тешке погодбе, што их је Венеција наметнула Балши, а Балша је опет имао одвећ моћну родбину, а да би озбиљно био извршио овај уговор. Напети одношаји и свађа потрају још наредних година. Венеција није се пače устручавала да ступи у савез с Османлијама. Год. 1431. склопи уговор са принцом Мусом, сином Бајазитовим, којим му она уступа оне земље и градове у Албанији, што су некоћ припадали Ђури Страживиру и Ђури Балши, његовом сину[3]). — Напокон овому харању учини крај војвода Сандаљ, који се заузме код Венеције за свога пасторка и испослује да је дошло до мира између Балше и Венеције. Балша добије

[1]) Љубић, озн. дј. св. V., многи на ото се протежући листови из год. 1406., 1407., 1408., које је употребио и Предели, озн. дј. св. III., стр. 330. і 331., 337., 343., бр. 101.

[2]) Љубић, озн. дј. св. V., стр. 102. — Предели, озн. дј. св. III., стр. 331., бр. 76., стр. 337., бр. 82., стр. 343., бр. 101.

[3]) Предели, озн. дј. св. III., стр. 354.,´бр. 137.

Будву и Дулцињ[1]). Уговор буде ратифициран дне 30. јануара 1430., индикције VI.

Балша имао је за жену Марију, кћер кнеза Топије. Из овога брака роди се Јелена, која се уда за Стјепана Косачу, Сандаљева синовца, који тиме здружи Зету са Захумљем и своје владање прозва Херцеговином. То је ето повјест Зете у ужем смислу и владајуће породице Балшића.

II. Кнезови Чернојевићи, господари Црне Горе.

Црна Гора обухватала је у почетку само онај дио данашње Црне Горе, што га народ назива Брдима. Али мало по мало на рачун Балшића прошири се Црна Гора до на море. Ми смо видјели, како се је кнез Ђуро Стражимир упустио у дебело пријатељство са Венецијом, док је у исто вријеме имао да одбија навале од стране Црногораца, дотично Радића Чернојевића. Па ипак је република већ год. 1392. примила и овога Радића у круг своје властеле. Том згодом издала му је повељу „privilegium magnifici domini Radic de Cerune domini, Zente, Budve etc. partium Sclavoniae“[2]).

Говорећи о Зети ми смо већ споменули, како је дне 25. априла 1396. Ђуро Стражимир убио Радића Чернојевића. Овога наслиједи његов син Стјепан, назван Црни. Овај се завади са Балшом III. и отме му комад Зете. Год. 1423. учини Жабљак својом пријестоницом. Умре 1449. године.

По жени Војсави био је у роду са гласовитим јунаком Ђуром Кастриотом Скендербегом, који јој је био отац.

Стјепан Црни остави иза себе два сина, Ивана и Ђурђа. Иван га је наслиједио, дочим је Ђуро годину дана иза смрти очеве погинуо у рату против Османлија. Овај Ђуро био је ожењен са Војсавом, кћерком Луке Дукагина, господара од Мирдитије у Албанији. Оставио је иза себе сина Стјепана, који је завладао Црном Гором тамо негдје око год. 1497. и двије кћери, Анђелију и Катерину. Ова потоња била је удата за Радула, господара Влашке. Други син Петар потурчи се; постао је турским пашом и добио Скадар као пашалук са наслиједним правом. Он завлада у Скадру под именом Скендербег I. Између његових нашљедника, који су такођер били мухамеданци и нашљедника његове браће, који су остали господари Црне Горе, потраја кроз два вијека крвав бој, који је опјеван у многој народној пјесми. Стјепана

[1]) Предели. озн. дј. св. III., стр. 361., бр. 164.—167.

[2]) Љубић, озн. дј. св. IV., стр. 301.

Црнога наслиједи Иван I. Црнојевић год. 1449. Владао је све до своје смрти год. 1490. У народној пјесми и приповјести живи још и данас под именом Иван-бег. Жена му је била Марија, кћерка босанскога краља Стјепана Томе. Ова му је родила два сина, Ђуру и Стјепана. Овај потоњи се потурчи и доби име Скендербег II.

Год. 1453. спомиње се на једном мјесту Стјепан Црновић, господар од Зете. Да ли је то овај исти, што се је потурчио, или је син онога Ђурђа, што је 1450. погинуо у боју са Османлијама, не могосмо утврдити.

Иван-бега наслиједи његов син Ђуро I. год. 1490. Владао је до 1497. Под притиском Османлија прислони се уз Венецију. Ожени кћер млетачкога дужда Моченига (Mocenigo) и задоби млетачко племство.

Њега наслиједи год. 1497. Стјепан II., син Ђуре I., брата Иванбегова. Како је стар наступио владу умре већ након двије године владања год. 1499.

Његов син Иван II. владао је до год. 1515. Остави иза себе два сина, Ђуру II. и Максима, названог Петра, који се потурчи.

Ивана II. наслиједи његов син Ђуро II., али умре већ наредне год. 1516. Био је ожењен са Елизабетом Моченигo, која му је родила три сина: Луиђа-Константина, Саламуна и Илију. Наслиједи га најстарији син Луиђ Константин 1516. И овај се ожени из Млетака од обитељи Контарини. Жена му роди сина Ивана, који опет ожени Млечанку Валерију Орета (Oretta). Овај Иван имао је опет сина Виктора.

Како се види, ова се династија под конац посве отуђила од народа и готово се поталијани. Ђуро II. одрече се пријестола и преда жезло и власт тадашњем митрополиту Вавили. Привољењем народа остане врховна власт у рукама црногорских митрополита, који се прозову владикама. Ове је бирала народна скупштина. Црна Гора претвори се дакле у теократичку државицу и остане таква све до владике Данила Петровића Његуша (1697.—1737.). Овај учини владичанску част наслиједном у својој породици, те је част прелазила увијек на којег од владичиних синоваца.

Гласовит је био владика Петар I. (1782.—1830.). За културни напредак народа црногорског заслужан је Петар II. (1830.—1851.). Петар II. био је посљедњи владика. С њиме престаје теократичка влада. Његов синовац Данило не хтједе се завладичити, већ мјесто владичанскога наслова прозва се књазом и господаром слободне Црне Горе и Брда[1]).

[1]) Фарлати, „Illyr. Sacr.“, VII., Делари (Delarue), „Le Monténégro“, Париз 1862. Киудина (Chiudina), „Storia del Montenero“, Сплит 1882. Андрић, „Geschichte Montenegros“.

III. Кнезови од Албаније: обитељ Топија (Thopia).

Кнежевина Албанија дио је епирског или тесалског царства. Анжувинци, који су завладали у првој половици XIII. стољећа Напуљем, захватили су Драч и Албанију под своју власт. Зато се кнезови тарентско-анжувински називају господарима Албаније и Драча, макар да ове земље не држе фактично у власти. Њихови се наиме намјесници доскора учинише слободнима. Године 1304. спомиње се Казнесио, син Блада Блевисти кнезом од Албаније. Владао је до год. 1318. У исто вријеме, већ од год. 1304., спомиње се његов син Вилим као маршал Албаније те постаје кнезом год. 1318. Умре 1328. На његово мјесто ступи као кнез од Албаније Танусио Топија (Thopia), син Севаста Топије, рођака Блада Блевисти. Владао је десет година и умре 1338. Наслиједи га Карло Топија. Као противладара поставе му Анжувинци из Напуља године 1336. неког Андрију Мусакија (Mussachie), који се прозва „деспотом од Албаније“. Овај умре год. 1372. у Драчу. По својој прилици није имао никакве власти у Албанији.

Осим овога побијао је Карла Топију и Никефор II. Орсини, деспот од Епира. Али га год. 1358. потуче Топија, који прими наслов принципа од Албаније, те учини Кроју[1]) својом пријестоницом. Год. 1366. задобије Карло Топија „господар приморске Албаније све до Драча“ млетачко племство[2]), а год. 1386. мјесеца аугуста уговара са млетачком републиком, која га назива принципом од Албаније и господаром Драча[3]). У то вријеме справио је он дакле под своје господство и град Драч. Он умре у јануару 1388. Жена му је била Војсава или Катерина Балшићка, кћи Балше I. зетског господара. Иза себе остави доста бројну обитељ, једнога сина и двије удате кћери, али га ова дјеца једва за десет година преживјеше. Ђуро Топија, син његов наслиједи пространу очеву владавину, али само за кратко вријеме. Год. 1392. у мјесецу марту уступи град Млечанима, а већ мјесеца октобра исте године умре[4]). Старија кћи Карлова господарила је у Кроји од 1392.—1395. и умре ваљда год. 1401. Иста се била удала прије год. 1392. за Марка Барбарига, но овај буде осуђен на тамницу од млетачкога вијећа и умре год. 1428. Карлова жена Јелена, рођена Топија удаде се 1395. за Константина Кастриоту. Њезина сестра Војсава умре некако у исто вријеме кад и Јелена око год. 1400. Била је удата за кнеза од Мирдитије Пругана II. Дукагина.

[1]) Хопф. „Chronic. graeco-rom.“, стр. 30.—32.

[2]) Предели. озн. дј. св. III., стр. 46., примј. 259.

[3]) Предели, озн. дј. св. III., стр. 181., бр. 231., 230.

[4]) Предели, озн. дј. св. III., стр. 384.

Удајом Јелене Топија за Константина Кастриоту пређе власт над Кројом на обител Кастриота. Овај Кастриота дође у сукоб са Млечанима, хотећи да за своју жену освоји Драч, кога бјеше год. 1392. њезин брат Ђуро Топија Венецији уступио.

IV. Кнезови Кастриоти, господари од Кроје.

Као први господар од Кроје из рода Кастриота спомиње се неки Бранило (1368.), господар од Канине. Он заглави негдје 1379. године у Јанини, гдје га смакне кнез од Јанине, Тома Прељубовић.

Послије њега спомиње се Павле Кастриота, господар од Сигна, но већ год. 1391. спомиње се Константин Кастриота, који се назива господаром Сигна и Кроје. Године 1402. погине у Драчу, гдје му Млечани дадоше главу одсјећи. Жена му је била Јелена Топија, у чије је име себи присвајао право на град Драч. Око год. 1406. спомиње се као господар од Кроје брат Константинов Иван Кастриота, господар од Мата; овај је признавао врховништво османлијско а иначе живио је у приличном миру све до год. 1443. Жена му је била Војсава Трипалда, која му роди гласовитог јунака Скендербега Ђуру Кастриота, најславнијег јунака на Балкану у своје доба. Овај је владао од 1443.—1468. Жена му се звала Андроника Арианити Топија, која му роди сина Ивана Кастриота. Овај завлада послије очеве смрти (1468.), али није имао снаге да се уздржи против Османлија. С тога уступи град Кроју Млечанима, а сам се повуче у Напуљ. Млечани напусте год. 1448. Кроју Османлијама, а некадањи господар града Иван Кастриота умре 1485. као војвода од S. Pietra in Galatina. Жена му је била Ирена, кћи Лазара III. Бранковића, деспота од Србије. Имао је три сина, који се у напуљску господу претворише[1]).

V. Обитељ кнезова Дукагина, господара од Миридита[2]).

Оно што се говори о кнезовима Балшићима, да су наиме поријетлом Французи, то исто вели се и за ову обитељ. — Ко би се занимао поближе за то, нека проучи ону исту литературу, што ју напоменусмо говорећи о Балшићима.

Иначе се кнезови Дукагини мање спомињу него други, па бисмо с тога рекли, да су тек у другој линији неку важност посједовали,

[1]) Хопф, „Chronic. graeco-rom.“, стр. 543. Лежер, „Notes Slaves“.

[2]) Хопф, озн. дј. стр. 533.; Ди Канж, „Histor. de l'emp. de Constantinop.“, изд. Бишон (Buchon), св. II., стр. 285.

али политичке велике улоге дуго не играју. Одатле долази, да их боље познајемо по женама и женидбама, него по мужевима и дјелима.

Први од ове обитељи спомиње се по имену Пруган I. За њим долази други по имену познати Дукагин, такођер Пруган II. или Прогано. — Овај је имао за жену Војсаву, кћерку гласовитога Карла Топија, кнеза Албаније и Драча. Ова је умрла око год. 1400. — Иза Пругона и Војсаве остао је син Димитрија.

Димитрија задобије млетачко племство, па му се потомци преселише онамо и постадоше Талијани.

Гласовитији је његов братић Лука Дукагин. Његова кћи Војсава била је удата за онога Ђуру Черњојевића, који је 1450. погинуо у боју са Османлијама. И сам Лука је јунаковао. Но још гласовитији био је његов син Никола Дукагин. Овај је у савезу са Влатком Вукчићем сином Стјепана Херцега покушао године 1481.[1]) да изагна Османлије из Босне, Херцеговине и Албаније. Народна га пјесма такођер често спомиње.

VI. Деспоти српскога рода у грчко-албанским земљама.

Око год. 1350. освоји Душан грчко-албанеске кнежевине, о којима ће бити говора у другом дијелу. Великој Влашкој даде за главара некога Прељубовића, а свога брата Симеона учини главаром у Етолији. Послије смрти Душанове још се више осили Прељубовић на рачун Симеонов, којега потисне у Касторију. Управо годину или двије прије тога (1356.) био је овдје загосподарио над деспотатом од Епира и Тесалије Никефор II. Орсини. Како је овај намјеравао, да свуколику Албанију справи пода се, сукоби се са једнаким силецијом Карлом Топијом. Не могући сам надвладати Топију позове у помоћ Османлије. Али ни то му не помогне. Код Ахелоја разбије му Топија војску (1358.), гдје и сам Никефор главу изгуби. Иза њега остане сестра Томајида Орсини. Ову прогласе њени присташе (1358.) деспотицом. Симеон ожени сада ову Томајиду те постане тако господаром не само Епира него и Тесалије[2]) (1359.). Симеон раздијели Етолију у двије покрајине; једну даде Албанезу именом Гин (Ghin) Буа, а другу Петру Љошу. А град Јанина, који се не хтједе овим Албанцима покорити, замоли Симеона да му даде посебнога главара. — Симеон имао је са Томајидом Орсини кћер Анђелину. Ову удаде за Тому, сина свога некадањега непријатеља

[1]) Макушев, „Истор. споменици јужних Словена", II., стр. 101.; Ферменџин, „Acta Bosnae", I., 292.

[2]) М. Крусиус (Crusius), „Hist. Constantinop. Epirotica", изд. Бон (Bonn), стр. 209. и д. Хопф, озн. дј. стр. 531.

Прељубовића те овому преда деспотство над Јанином године 1367. — Тома био је страховити силник те остави иза себе омражено име. Владао је све до 1381., кад га на сам Бадњак његови дворјаници убише[1]).

Тома Прељубовић имао је са Маријом Анђелином једно дијете, кћерку Ирену, коју је још у дјетинској доби удао (1373.) за Гина Љоша, деспота од Арте. Ова умре већ након двије године брачног живота (1375.). — Иза смрти Томине преостане једино његова удова Марија Анђелина. Ова се уда неколико мјесеци послије мужевљеве смрти (1376.) за Изаију Буонделмонта (Buondelmonte), господара од Кефалоније. Марија умре год. 1394., а Изаија се ожени касније за Ирену, кћер Гина Спата. И тако добио је Изаија деспотство над Јанином по својој жени Ирени и задржи га све до године 1399.

Ове године навали на Изаију Буонделмонта његов шура Гин Сеневиси, господар племена Макаси, севастократор од Аргирокастра, баци га у затвор и освоји Јанину, коју је држао до год. 1403. — Умре 1418.

Изаија био је ожењен, како већ рекосмо, са кћерком Гина Буа Спате, деспота од Арте. Имао је четверо дјеце, сина Буа Топија, господара од Аргирокастра од 1418.—1434. Ове године отеше му Османлије посјед. — Други син звао се Амаса, који се потурчи. Кћи Марија уда се за Перота д' Алтавила (Perrota d' Altavilla), баруна од Крфа. Кћи Ана, дама од Грабосе била је удата за Андрију Мусакија.

Деспотат над Јанином присвоји за себе год. 1403. Мавро Буа Спата Сгурос, који поста год. 1400. деспотом од Арте. Против овога дигну се нећаци Изаије Буонделмонта, Леонард и Карло де Токо (Tocco), те му овај пошљедњи 1418. дефинитивно отме Јанину, након што га је потукао и убио. Иза њега остала је кћерка, која се спомиње као жена Никете Топија, деспота од Кроје.

Деспотат од Јанине пређе дакле год. 1418. на Карла де Токо, кнеза од Кефалоније и војводу од Леукаде. — Године 1422. шаље деспот од Јанине, деспот од Мисистре (Мореје) и деспот од Ахаје своје посланике у Венецију, да обнове пријашње уговоре. У листини од 1. септембра 1423. спомиње се „magnificus dominus Janine, illustris dominus Despotus Misistre, magnificus dominus princeps Achaie“[2]). Биће свакако да је то један те исти господар свих трију кнежевина. — Године 1433. изгуби деспот од Арте Јанину[3]). — По једној вијести

[1]) М. Крусиус, озн. дј. стр. 216.—230.

[2]) Сатас (Sathas), озн. дј. св. I., стр. 128., исп. стр. 151.

[3]) Исп. Сатас. озн. дј. св. I.. стр. 174.; св. III., стр. 245.; Лунзи, „Isole Jonie“, стр. 151.—157.

освојише је Османлије 9. октобра 1431., други веле 1430., а неки мисле да је већ 1424. пала под власт османлијску[1]).

Осим овдје напоменутих господара било је према горе напоменутој раздиоби Епира, како га бијаше подијелио краљ Симеон, још неких мањих владара, о којима ће бити говора у поглављу VII.

VII. Некоји Срби и Албанези кнезови у Албанији.

Кад је год. 1358. Карло Топија разбио Никефора II. Орсинија и узео наслов принципа од Албаније, прогласише неки великаши сестру Никефорову Томајиду Орсини деспотицом од Епира. Наредне г. 1359. буде јој признат и наслов принципа од Тесалије. На то се уда за Симеона Уроша[2]), братића Душанова, који је владао над оним дијелом Тесалије, што га Душан бијаше освојио. Овај је настојао да у своје руке добије и деспотат од Епира[3]).

У исто вријеме носи наслов деспота од Епира неки Александар Ђорић, кнез од Валоне. Млетачка република признаје му тај наслов.

Његов син и нашљедник Ђуро Ђорић, кнез од Валоне називље се такођер деспотом од Епира. Године 1372. зарати се са Балшом, кнезом од Зете те буде потучен.

Исте год. 1358., кад је била проглашена Томајида Орсини деспотицом од Епира, именује краљ Симеон Урош неког Петра Љоша, главара албанског племена Мазарака, деспотом од Арте и Рога. До сада носили су деспоти од Епира уједно и наслов деспота од Арте. Петар Љош умре год. 1374. Њега наслиједи његов син Гин. Но овај већ у наредној години изгуби деспотат, који му отме Гин Буа Спата. Отимајући се с овиме за деспотат умре Гин, Љошов син већ год. 1377. Његова жена била је Ирена Прељубовић, кћерка Томе Прељубовића, деспота од Јанине. Ирена умре у млађахној доби без одвјетка.

Онај Гин Буа Спата, што је преотео деспотат Ирени Прељубовић и њеном мужу Гину Љош, био је син Петра Буа Спата, господара од Ангелокастра. Кад је побиједио Гина Љоша прогласи се год. 1475. деспотом од Арте и од Лепанта.

Он умре у мјесецу октобру год. 1400. Остави иза себе незаконитог сина Павла Спату, који постане деспотом од Лепанта. Овај уступи Лепанто већ иза неколико година (1407.) млетачкој републици.

[1]) „Epirotica“, изд. Бон, стр. 246.
[2]) Март. Крусиус, изд. Бон.
[3]) Хопф. озн. дј. стр. 531.

Године 1400., кад је умро Гин Буа Спата, деспот од Арте и Лепанта, преузме деспотство од Арте његов брат Мавро Буа Спата Сгурос. Године 1403. послије многих неприлика буде проглашен деспотом од Арте и Јанине. Овај је имао многе бојеве са породицом Токо (Tocco), кнезовима од Кефалоније, који себи присвајаше деспотство над Епиром. Године 1410. умијеша се млетачка република између ње те изради да је дошло до нагодбе између Мавра и Леонарда II. из обитељи Токо. У листинама, састављенима том пригодом, назива се Мавро „dominus Mauritius Spata Arte". Године 1418. послије смрти Леонардове дође опет до боја између Мавра Спате и Карла, брата и нашљедника Леонардова. Карло ухвати и убије Мавра Спату те уједини деспотат од Јанине и Арте са кнежевином од Кефалоније[1]).

Године 1418. здружи Карло I. Токо, брат Леонардов, деспотат од Епира, Јанине и Кефалоније у својој обитељи. Али ова не уздржа све у посједу[2]). Под конац истога стољећа учине Османлије крај њиховом господству.

Ми бисмо могли још навести некоје кнежевине, које су такођер спадале к Душановом царству па се мање или више неодвиснима учиниле од централне владе, али нам се то не чини згодним, јербо ови српски вазали, ма колико иначе и били непокорни централној влади, ипак ју бар номинално признаваше. Њихова повјест садржана је дакле у повјести Србије до оног доба, док и овој османлијска сила не учини крај.

Осим тога било је на Балкану још некојих држава, које у почетку нити не споменусмо, као н. пр. Булгарија, Влашка и Молдавска. Не узесмо ове у обзир, јер оне имаду већ обрађену своју повјест. — Зато прелазимо на оне мале државице, које су настале на балканском полуострву, кад се је стало византинско царство дробити, особито када се је на развалинама грчкога царства подигло ефемерно латинско царство год. 1204. Али да нашим читатељима ипак на неки начин подамо неку цјелину, споменут нам је старију прошлост Влашке и Молдавске бар са двије — три ријечи.

Сјеверни дио данашње Румуњске, Молдавска или Богданска са главним градом Јаси (Jassy), била је у најстарија времена под господством Гота, Хуна, Словјена, Бугара, Мађара, Кумана, Печенега и Монгола, тако да се данас тешко може опредијелити, чији су поглавито потомци данашњи Румуњи. Око год. 1290. спомиње се као одлични кнез Богдан I. Од тог доба па до Богдана II., који се је год. 1513. покорио султану Селиму I., спомиње се какових двадесет владара, који су били дијелом

[1]) Исп. Сатас, „Doc. hist. de Grèce", св. I., стр. 34.; св. II., стр. 234.; св. III., стр. 321., 324.

[2]) Сатас, „Doc. sur l'histoire de Grèce", св. III., стр. 321. Хопф, „Chronic. graeco-rom.", стр. 530. и 531.

под сузеренством угарских краљева, дијелом посве неодвисни. — Године 1538. претвори султан Сулејман II. досадању вазалну кнежевину Молдавску у османлијски пашалук, што остане овако све до мира у Дринопољу (14. септ. 1829.), кадно доби Влашка и Молдавска своју слободу. Године 1859. здружи се Молдавска с Влашком те здружене сачињавају данашњу краљевину Румуњску. Јужна Румуњска или Влашка са главним градом Букурештом имала је скоро на влас посве сличну прошлост као њена посестрима Молдавија. — Године 1241. спомиње се као први владар Радул Црни. Како је Влашка била боље изложена османлијским навалама, спадне готово 100 година прије Молдавске под османлијско господство. Године 1421. покори се Владе II. Османлијама, а ови придржаше себи право да именују и скидају влашке господаре. — Иначе вриједи и за Влашку све оно што споменусмо о Молдавској.

ДРУГИ ДИО.

Државице, одломци византинског царства.

Оријашка напрезања трију ваљаних владара из куће Комнена течајем равних 100 година (1080.—1180.) подигоше византинску државу до таког угледа, да се је неко вријеме причињало, е је засјала звијезда Јустинијана или Василија II. над Цариградом. Ко би био рекао, да не ће проћи ни два деценија па ће ова звијезда потамнити, а на скрханом пријестолу Комнена да ће се подићи латинско царство? — Средином априла 1204. освоје Цариград на јуриш крижари Французи и Млечани, они исти, који су пред неколико мјесеци разорили Задар Млечанима за вољу. — Послије пада Цариграда, кад је нестало централне владе, намјесници у појединим грчким покрајинама прогласише се неодвисним сувереним владарима. С друге опет стране кнезови-освојитељи Цариграда као вазали латинскога цара у Цариграду разграбише међу се преосталу оставину византинског царства. Тако настане читав низ држава, у којима с једне стране владају грчки принчеви а с друге стране француски кнезови. Како се пак ови међу собом жене, па у то домаће сродство увлаче и бугарске и албанешке кнезове, настаје на Балкану тако измијешана по крви и имену генеалогија кнезова, да јој у повијести ваљда нема пара. Одатле велике потешкоће и замршености, које повјесничарима при истраживању повјести појединих балканских народа често приправљају големе потешкоће. — Држимо, да ће свакому ко се занима испитивањем прошлости на Балкану, добро доћи пријеглед овога многостраног родословног укрштавања, ако се све то скупи у кратку и прегледну цјелину.

Латинско царство на грчком темељу већ се је могло сматрати кржљавим недоношчетом кратка вијека. Нити Римљани кроз четири вијека своје владе нијесу могли грчкому Оријенту утиснути римски биљег, а то се још могло мање очекивати од малобројних Франака, што су освојили Цариград. Придодамо ли к тому још до скрајности слабу моћ латинских царева, дакле скрајну немоћ оне централне владе, која је имала да чува јединственост, онда је јасно, да се оваково „царство“ морало почети дробити већ од првога дана. — Први цар, храбри Балдуин I. гроф од Фландрије царевао је само двије године. Његов брат Хенрик владао је десет година, држећ једва оно што је добио. Послије њега дођу два грофа Куртнеј (de Courtenay), два слаба и од својих вазала слабо пажена цара. Још већа пометња настане у латинском царству, кад ту завлада 10-годишњи дјечак Балдуин II. (1228.). — Све ове околности учинише да су вазали мало по мало заборавили на своје дужности спрам свога „цара“. А кад је то једном настало, изникне одједном толико суверених кнезова, колико је било, како би Нијемац рекао „Garnisons-Commandant“-а. — Разумије се по себи, да ми не можемо све набрајати; ми ћемо се ограничити само на веће кнежевине и гласовитије обитељи.

I. Грчки цареви од Тесалоника.

Тесалоник или данашњи солунски вилајет (Салоник) био је г. 1204. до 1222. главни град латинскога краљевства од Салоника. Године 1204. постане му господаром Бонифације, маркез Монфера (de Montferat). Рекли бисмо, да овај није носио наслов краља[1]). По другој жени био је Бонифације у роду са угарским краљевима Андријом II. и Емериком. Владао је до год. 1207. Ове године га наслиједи Димитрије Монфера, којег 1222. скинуше с пријестола. Ове године освоји град Салоник Теодор Комнен, син византинског цара Алексија III., који је био деспот од Епира тамо од 1214. године. Овиме здружи Теодор краљевство од Салоника са деспотатом од Епира и прогласи се царем. Владао је до године 1230.

Њега наслиједи год. 1230. брат му Еманујел Комнен, који је владао до год. 1240. Овај изгуби год. 1237. деспотат од Епира, који му преотме Михајло II. Комнен, његов синовац.

Њега наслиједи год. 1240. Иван Комнен, син пријашњега Теодора. Овај носи наслов цара до год. 1242., а наслов деспота до 1244. год.

---

[1]) Исп. Шлумбергер (Schlumberger), „Numismatique de l'Orient latin“: печат Бонифацијов.

Послије Ивана Комнена долази његов млађи брат Димитрије Комнен. Обај буде детронизован 1246. године.

Мало послије спомиње се још као цар од Тесалоника Андроник Палеолог, син византинског цара Емануела Палеолога[1]).

До мало пређе деспотат од Салоника на Деспоте од Епира и Арте.

II. Франачки владари од Тесалоника.

Видјели смо, како је год. 1222. прешао деспотат од Епира у руке грчких принчева. — Ови су у истину владали над Тесалоником, дочим су Латинци истовремено носили тек наслов. Насљедници онога Деметрија де Монфера, који је био год. 1222. детронизован, били су обично фактични владари које друге покрајине, дочим су наслов тесалоничких краљева носили само у толико, да тобоже истакну своје право властништва. Да ни сами ови краљеви нијесу пуно држали до овога краљевства и наслова, види се најбоље одатле, што су се за другу какову реалнију корист лако свога наслова одрицали.

Од онога Деметрија, што га скинуше год .1222. па до Еугена IV. војводе од Бургоње (Bourgogne) и кнеза од Ахаје, који је год. 1320. одступио своје наслове и права Филипу Анжувинцу Тарентскоме, који је био, — како се чини — похлепан за оваквим царским и краљевским насловима, јер је већ носио и наслов цара од Константинопоља — спомиње се којих десет до дванаест оваквих номиналних краљева од Тесалоника из франачких кнежевских обитељи. — Ми их овдје не ћемо да набрајамо, јер нити по свом дјеловању ни по својим женидбеним свезама не стекоше какове веће знаменитости на балканском полуострву.

III. Деспотат од Епира и Арте, или од Романије.

Када Латини освојише Цариград, био је у Епиру византинским намјесником Михајло, незаконити син цара Алексија III. Ангела и неке принцезе Комненке. Он надјене себи наслов деспота од Романа (т. ј. Грка) те учини Арту главним градом своје државе. — Латини признадоше ову државу. А јер је у почетку спадала овамо и Етолија Акарнанија, називају они Михајлову државу сад деспотатом од Романије, сада опет деспотатом од Епира, па онда и деспотатом од Арте, па и од Етолије[2]).

---

[1]) Хамер (Hammer), „Geschichte des osmanischen Reiches“, св. II., стр. 266.

[2]) Томас (Thomas), „Diplom. veneto-levant.“, стр. 358.; исп. Сатас, озн. дј.; Предели, озн. дј. на много мјеста.

Год. 1266. потуче Карло Анжувинац у боју код Беневента Манфреда и отме му напуљско краљевство. Манфред имао је за жену Јелену Комненку, која му је била донијела право на Епир, Етолију и Тесалију. Освојивши Карло Напуљ, држао је да је тим постао и господаром мираза Јелене Комненке те сматра деспоте од Епира и Етолије својим вазалима, па стави ове земље и у свој наслов[1]). Па доиста су извршивали нашљедници Карла Анжувинеа неку ефективну власт над овим епирским кнезовима, који се стављаше сад под окриље Млечана, сад под оно византинских царева, да се отму напуљском господству. То је потрајало све до год. 1386., када Млечани узеше Крф у фактични посјед, проширујући одавле своју власт на копно и на острве.

Михајло I. Комнен владао је реченим покрајинама од г. 1204.—1214. Женио се два пута из цариградске патрицијске породице Мелисена (Melissena). Од дјеце спомена је вриједан Михајло II. с придјевком Константин, који је год. 1237. отео своме ујаку Емануелу епирски деспотат.

Михајла I. наслиједи у влади његов брат Теодор Комнен. Овај је био најприје од 1208.—1209. господар од Коринта. Затим се домогне Науплије и Аргоса (1208.—1212.). Године 1214. завлада Епиром, а кад је оно год. 1222. био свргнут Деметрије у Тесалонику, присвоји и ову државу па се прогласи царем. Као такав владао је до год. 1230. Ове се године зарати с Иваном Асјеном царем бугарским, који га потуче и зароби. Године 1240. даде своју кћер Ирену цару Ивану Асјену за жену, а овај га пусти на слободу те га учини господаром од Водене, Старидола и Острова (1241.—1254.). По првој жени из обитељи Петралифас (Petraliphas) био је у сродству с бугарским царем Светиславом, који му је био пашанац, јер је имао за супругу сестру његове жене. Најстарији његов син Иван постане год. 1240. царем од Тесалоника, који наслов носи до год. 1242. Задње двије године до своје смрти (1244.) назива се деспотом. — Други син Деметриј наслиједи г. 1244. свога брата у тесалонском деспотату. Овај буде већ послије двије године (1246.) детронизован. — А кћерка Ирена, како већ споменусмо постане бугарском царицом (1240.).

Кад је Теодор пао у бугарско ропство, прогласе његовог млађег брата Мануела Комнена провизорно, док се брат врати из ропства, деспотом од Епира и царем од Тесалоника. — Године 1237. отме му деспотат од Епира његов стричевић Михајло назван Константин, син

[1]) Шлумбергер, „Numismatique de l'Orient latin", стр. 387. и 388.

оног Михајла I. Тиме се одвоји епирски деспотат од тесалонског царства. — Мануел умре 1240. Био је ожењен са кћерком бугарскога цара Ивана Асјена.

Године 1237. завлада Епиром Михајло II. Комнен, син Михајла I. са другом женом из рода Мелисена. Неки мисле да је био незаконити син[1]). У почетку буде прогнан од својих стричевића. Године 1237. отме Мануелу Епир, а домало освоји и острво Крф[2]). Умре год. 1271. Остави иза себе бројну обитељ. Најстарији син Никефор наслиједи га у влади. — Кћер Јелену уда 1259. за Манфреда краља од Сицилије (незаконитог сина Фридерика II. Хохенштауфенског). Кад је овај Манфред био год. 1266. потучен код Беневента од Карла Анжувинца, падне Јелена у ропство те као заробљеница умре год. 1271.[3]). Кћи Агна или Агнеза била је удата за Вилима II. кнеза од Мореје, који умре год. 1270., па се по други пут уда год. 1280. за Николу II. господара од Теба. — Син Михајлов Димитрија с придјевком Михајло[4]) имао је за другу жену неку булгарску принцезу. С овом имао је сина Ивана, господара од велике Влашке или Тесалије[5]).

Послије смрти Михајлове наслиједи га у епирском деспотату најстарији син Никефор. Овај се мораде признати вазалом напуљскога освојитеља Карла I. Анжувинца. Средином априла 1279. шаље Карло I. два посланишства до војводе Никефора, да приме од њега заклетву вијерности и некоје градове, што их је посједовао краљ Манфред, муж Никефорове сестре Јелене[6]). Никефор умре год. 1296. Био је два пута ожењен. Прва жена Марија Ласкарис не остави му дјеце[7]). Друга жена Ана, нећакиња цара Михајла VIII. Палеолога, остави му сина Тому, који га наслиједи и кћер Катарину, која се уда 1296. за Филипа Анжувинца напуљскога принца, који завлада великим дијелом Епира и Албаније. Други син Михајло буде послан 1281. за таоца у Напуљ те умре у младим годинама. Друга кћи Марија уда се за Ивана I. Орсинија, кнеза од Кефалоније те му тиме донесе неко право на Епир.

Кад је Никефор умро год. 1296. наслиједи га његов тринаестгодишњи син Тома. Мјесто њега владала је његова мати Ана Кантакузенка под сузеренством Филипа Анжувинца кнеза од Тарента. Кад

[1]) Ник. Грегора, изд. Бон, II., стр. 47.

[2]) Предели, озн. дј. св. III., стр. 377., бр. 186.

[3]) Дом. Даванзати Форже (Forges), „Dissertaz. sulla seconda moglie del re Manfredi", Напуљ 1796. Лунзи, „Delle isole Jonie sotto il dominio veneto". Млетци 1860. Стр. 54.

[4]) Грегора, озн. дј. стр. 47., 1366.

[5]) Грегора, озн. дј. II., 8.; IV., стр. 47. и 110.

[6]) Минијери Ричио (Minieri Riccio), „Codice diplom.", св. I., стр. 174., бр. 183. и 184.; стр. 175., бр. 185. Напуљ, изд. 1878.

[7]) Грегора, озн. дј. стр. 47., 1366.

је Тома подрастао запосједне Арту, Јанину, Ахелој и Лепанте. — Године 1318. умори га Никола Орсини, син његовог шуре, а његову жену Ану кћерку цара Михајла IX. присили да се уда за њ[1]). Никола баци Ану у затвор, гдје умре око г. 1320. не оставивши дјеце.

Овиме пређе деспотат од Епира са грчке породице Комнена на латинску породицу Орсинија.

Обитељ Орсини у Епиру.

Никола Орсини, уморивши деспота Тому Комнена, постане г. 1318. деспотом од Епира, пошто је већ год. 1317. постао кнезом од Кефалоније. Никола био је син Ивана I. Орсинија, кнеза од Кефалоније и Марије кћерке Никефора I. Комнена, деспота од Епира, која је умрла год. 1317. Према томе био му је Тома ујак по матери. Уморивши ујака присили удовицу, како горе видјесмо, да се уда за њ. Г. 1320. освоји Арту. Одметне се од католичке вјере и прими грчку; одбаци родбинско име Орсини и прими грчко име Ангела Комнена; одметне се од напуљскога краља и призна се вазалом цариградскога вазилеуса. Године 1323. умори га његов рођени брат Иван II.

Иван II. дочепа се овим злочином деспотата над Епиром и кнежевине Кефалоније. По оцу и по матери био је Иван рођени брат Николин. Владао је дванаест година, до своје смрти год. 1335. Како веле, отровала га његова жена Ана Палеолог кћерка Протостратора Андроника Ангела. Ова је владала у име свога сина Никефора Орсинија до год. 1339., када Епир анектира византиско царство. И тако остане све до год. 1356.

Године 1356. освоји Никефор II., син Ивана II. Орсинија и Ане Палеолог, деспотат од Епира и Тесалије. Године 1358. прохтије му се читаве Албаније. Здружи се са Османлијама да ју отме Карлу Топији. У боју код Ахелоја убије га Карло Топија и растјера му војску. Жена му је била Марија Кантакузен, побожна кћерка цара Ивана, једина честита душа у овој обитељи. — Послије смрти мужеве оде у Цариград, гдје ступи у манастир и умре ондје као калуђерица.

Познато је, да је послије тога брат Душанов Симеон оженио сестру Никефорову Томајиду, па се по њој достао Епира и Тесалоника, и да је Симеон послије раздијелио Епир међу Албанезе: Љоша и Спату, те Прељубовића. На концу падне тај деспотат под власт обитељи де Токо (Тоссо) године 1418.

[1]) Томас, „Diplom. veneto-levant.“, стр. 138. — Пределли, „Commemor.“, св. I., стр. 229., стр. 144., бр. 161.

Године 1423. понуди деспот од Салоника у име своје и својих поданика земљу млетачкој републици, јер се је бојао, да је не ће моћи обранити од Османлија[1]). Договори водили се у мјесецу јулу па су ваљда већ те године уродили споразумком, јер већ наредне године држи република своју посаду у Салонику. Осим посаде налази се ту и млетачка управа са проведитуром на челу[2]). Двије године касније (1426.) уговарају Млечани са султаном Муратом о Салонику па настоје да обезбиједе и осигурају ову земљу[3]). — Но султан, који би можда био могао видјети овакав град у рукама каковог кнеза, који је овисан од његове милости, није га могао видјети у рукама једне од највећих у оно вријеме велевласти. Зато одбије све понуде и у марту год. 1430. освоји на јуриш град Салоник, а пошто се је овај јуначки бранио, препуштен буде љутому плачкању солдатеске[4]). И тако сврши „тесалонско царство".

IV. Војводина Велика Влашка или Неопатрас.

У средњем вијеку називали су Великом Влашком некадању стару Тесалију. Велика Влашка била је по наслову војводина те је непрестано мијењала и границе и господаре. Простирала се Термопилима на сјевер и заливу Зејтуну или Ламији на запад. Главни град био јој је Неопатрас, који се данас зове Патраџик. Понајвише била је ова војводина везана уз Епир и Тесалоник. Од год. 1265.—1271. влада њоме Иван I., незаконити син Михајла II. Комнена, званог Константина, деспота од Епира и Арте. Године 1271. одрече се овај владе на корист свога сина Константина, који влада до 1295. За малољетнога његовог сина Ивана II. влада у његово име Гиј де ла Рош (Guy de la Roche). Од 1303. влада Иван II., а кад овај умре год. 1318., оставивши иза себе жену Ирену Палеолог, незакониту кћерку цара Андроника II., спадне ова војводина под Николу Орсинија[5]).

V. Грчки деспоти од Мисистре или Мореје.

Мисистра ново је име старога града Лакедемона, саграђена недалеко од старе Шпарте. Мисистра био је главни град грчких владара од источне Мореје. У овој војводини били су још знаменитији градови:

[1]) Сатас, озн. дј. св. I., стр. 133.
[2]) Сатас, озн. дј. стр. 163., 164., 181.
[3]) Сатас, стр. 184.—186.
[4]) Хамер, озн. дј. св. II., стр. 269.
[5]) Хопф, озн. дј. стр. 529.

Калаврита, Тавија, Никли и Монембасија или Малвисија. На сјеверу међашила је са кнежевином Коринт, којом су владали кнезови Ачајуоли (Acciaiuoli), а на западу јој је лежала латинска кнежевина Мореја. — Године 1315. припадала је Мисистра још непосредно к царству и царским доменама[1]), а 1348. спомиње се као апанажа кнезова Кантакузена[2]). — Године 1373. пређе у руке Палеолога, год. 1460. освојише је Османлије, а четири године послије освоји је натраг млетачки генерал Малатеста.

Цар Иван VI. Кантакузен именује год. 1348. свога сина Мануела деспотом од Пелопонеза, те је овај владао до год. 1380. Њега наслиједи брат му Матија, који умре већ год. 1383.

Матија остави бројну обитељ, сина Деметрија, који га је наслиједио и Ивана, који се у годинама 1355. и 1356. спомиње као деспот. Овај је опет имао двоје дјеце, сина Теодора и кћерку Хелену, која је била удата за Фридерика Арагонског, кнеза од Салоне. Теодор син Иванов имао је опет три сина, Деметрија-Ставромата, Мануела, који је био протостатор од Мореје и Ивана, који је био гувернер од Коринта 1446.—1459. Мануел протостратор од Мореје, син Теодоров, имао је четверо дјеце: Тому, који умре 1458. у 27. години; кћер Јелену, удату за цара Давида II. Комнена, василеуса од Требизонде; Ирену, која се уда год. 1435. за деспота Ђуру I. Бранковића; Ђуру Сакетаја, деспота од Албаније под именом Гин. Овај пошљедњи умре у Угарској око год. 1460.

Године 1384. заузме Мореју Теодор I. Палеолог, млађи брат цара Ивана V., изагнавши Деметрија, сина Мојсије Кантакузена. Млетачке листине називају га напросто „magnificus dominus despotus Misistre“[3]). У мјесецу мају 1394. склапа Теодор Палеолог Модоми са посланицима млетачке републике у име своје и у име своје жене василисе (царице) пријатељски уговор, којим се Палеолог обвезује, да ће вратити републици град и териториј Аргос[4]). Осим тога обвезује се Теодор, да не ће ковати новац сличан млетачкоме[5]). Република се опет обвезује, да ће вратити Мегару његовом тасту Нерију Ачајуолију, господару од Коринта[6]). У једној листини назива се Теодор поносито porphirogenitus Moree despotus[7]). — Он умре год. 1407. без законите дјеце.

[1]) Предели, озн. дј. св. I., стр. 209., бр. 182.

[2]) Кантакузен (Cantacuzen), изд. Бон, св. III., стр. 63., 358.

[3]) Сатас, св. I., стр. 15.; св. II., стр. 155.—157., 166.

[4]) Предели, св. III., стр. 206., бр. 343., 345.

[5]) Шлумбергер, озн. дј. стр. 322., 346.

[6]) Предели, св. III., стр. 223., бр. 408,; стр. 224. и 225., бр. 409.—413.

[7]) Милер (Müller), „Doc. Toscani“, стр. 150.

Био је ожењен (1388.) са Бартоломејом Ачајуоли, кћерком Нерија I. Ачајуоли, кнеза од Коринта и војводе од Атене.

Теодора Палеолога наслиједи Теодор II. Палеолог. Овај је био син цара Мануела II. и Ирене Драгасис, кћерке Константина Драгасиса, деспота једне српске покрајине на Вардару. Године 1407. постане деспотом Мореје иза смрти свога стрица. До 1428. владао је прилично мирно, али од ове године непрестано је морао да брани своја права и посјед против своје браће Константина и Томе. Напокон га Константин лиши свега год. 1443. те му отме Мисистру са цијелом Морејом. Од тада до своје смрти (1448.) живио је Теодор као једноставни господар Селимбрије. — Савремени списи називају га сада „Graecorum despotus porfirogenitus"[1]) или „porphirogenitus Moree despotus"[2]); више пута „despotus Moree" или „Amoree"[3]); често и „despotus Grecorum"[4]). Али понајчешће долази под насловом „despotus Misistrae"[5]). — Године 1421. ожени Клеопатру Малатеста де Песаро, која умре већ друге године. Била је сестра Пандолфа Малатесте, бискупа и господара од Патре. — Око год. 1430. освоје му Османлије бискупију и он умре у Песару г. 1441.

Године 1443. отме дакле Константин своме брату Теодору II. Мисистру, након што му је год. 1430. отео Патрас, а г. 1432. Калавриту. Године 1448. буде Константин проглашен за цара те као пошљедни цар, јуначки бранећи Цариград против Мухамеда II., погине г. 1453.

Кад је Константин засио царски пријесто, наслиједи га у господству над Морејом његов брат Деметриј[6]). Године 1454., поводом устанка Албанеза, шаље млетачка република свога посланика к Деметрију „деспоту од Мисистре или источне Мореје" и к његовом брату Томи, деспоту од Ахаје или западне Мореје[7]). — Године 1460. отму Османлије Деметрију његову војводину, а он оде у калуђере те умре г. 1470. у једном самостану у Дринопољу под именом калуђера Давида. Био је два пута ожењен. Друга жена роди му год. 1442. кћерку Јелену, која доспије 1462. у харем Мухамеда II. те умре год. 1481.

Године 1464. млетачки генерал Сигисмунд Малатеста де Римини освоји од Османлија Мисистру те јој остане управитељем у име млетачке републике[8]).

---

[1]) Сатрас, св. I., стр. 186.
[2]) Г. Милер, „Diplom. Toscani", стр. 150.
[3]) Сатас, св. III., стр. 183., 321., 336.—338., 366.
[4]) Сатас, св. I., стр. 188.; св. III., стр. 323.
[5]) Сатас, св. I., стр. 88., 109., 116., 125., 127., 151., 157. и т. д.
[6]) Хопф, озн. дј. стр. 536.; Милер, „Diplom. Toscani", стр. 177.—188.
[7]) Сатас, св. I., стр. 218., 225.—228.
[8]) Исп. Сатас, св. I., стр. 245. и 246.; св. VI., стр. 93., 98.—100.

VI. Западна, латинска Мореја или Ахаја.

Како већ само име каже протезала се ова државица западно од пријашње. Настала је год. 1205., кад ју је латински цар Балдуин даровао Вилиму де Шамплит (Champlitte). — У овој кнежевини владали су готово кроз цијело вријеме франачки великаши. Године 1210. уступи Вилим де Шамплит своју кнежевину Гофроа-у I. де Вилардуен (Goffroy I. de Villehardouin). — У овој обитељи остане све до г. 1278., кад ју Изабела уступи Филипу Анжувинцу, који је у то доба већ носио наслов цара од Константинопла. У обитељи Анжувинаца остане до год. 1370. — Три године касније спомиње јој се као господар Јакоб де Бо (Baux), како неки мисле, рођак Балшића, зетских кнезова. Послије њега прелази ова војводина у руке разних обитељи.

Године 1429. заузме ову кнежевину Тома Палеолог, брат пошљедњег цариградског цара Константина и брата му Димитрија, војводе од источне Мореје или Мисистре. Године 1460. отму Османлије Томи његову војводину, а он побјегне у Рим, гдје је од папе добивао новчану помоћ за уздржавање. Ондје умре год. 1465.

Сви ови кнезови нијесу играли какву особиту улогу на Балкану, барем не обзиром на Славене, зато о њима више и не говоримо. Кога би занимало да што више о њима сазнаде наћи ће података у збирци млетачких депутација „Miscell. della reale deputazione Veneta“, св. II., Венеција, 1883. Имаде и извадак из ових млетачких релација под насловом „Les princes de Morée ou d'Achaïe“, Париз, 1883.

Под ову војводину спадало је више мањих кнежевина, које су се признавале вазалима ахајских војвода. Ми их набројисмо до којих тридесет. Знаменитије и често спомињане јесу ове: Аргос и Науплија, Аркадија, Авлона или Валона, Воденица и Восела, Калаврита, Каландрика, Кларенка, Коринт, Грикена, Пасава, Патрас, Велигости и Дамала, Андравида и т. д.

VII. Војводе од Атене.

Војводина од Атене била је вазална држава, која је признавала сузеренство сад латинских цариградских царева, сада опет краљева од Салоника, затим војвода од Мореје, онда краљева од Напуља, док је напокон освојише Османлије год. 1456.

Године 1205. добије ову војводину кнез Отон де Ла Рош од цара Балдуина. У његовој обитељи остане све до године 1300. Од тада спомињу се као војводе де Бријени (Brienn) и Ангијени (Enghien), али ово су били, рекли бисмо, тек насловни војводе, дочим су фактично

као војводе владали од 1318.—1380. принчеви Арагонски. Године 1385. спомиње се Неријо Ачајуоли (Acciajuoli). Године 1396.—1405. држи ову војводину млетачка република. Послије тога до год. 1456. влада њоме обитељ Ачајуоли. Ове године падне Фрањо Ачајуоли Османлијама у руке, који га удаве, а Атену приклопе турском царству. — И тако проживи атенска војводина пад Цариграда само за три године[1]).

VIII. Војводе од Драча.

Већ је Роберт Гискард (Guiscard) водио због Драча љуте бојеве са Алексијем Комненом, византинским царем, но није успио. У том га је слиједио и његов син Боемунд, који такођер не успије да трајно освоји Драч. Истом Вилим, син Танкредов, некако стотину година касније домогне се Драча. Послије добије Манфред краљ сицилски, син Фридерика II. наслов и нека мјеста у Епиру са својом женом Јеленом Комненком. — Када је Манфред у боју код Беневента (1266.) изгубио круну и живот, пређу сва његова права и наслови на Карла I. Анжувинца и његове потомке. Анжувинци још су ова права проширили и кроз дуље времена ефективно извршивали. Године 1294. спомиње се Филип I. Анжувинац као фактични господар Тарента и Крфа, а г. 1307. као војвода од Ахаје, од Драча и од краљевине Албаније. Њега наслиједи као војвода Драча његов брат Иван, осми син Карла II. и Марије, принцезе угарске. Њега наслиједи његов син Карло Анжувински, који умре год. 1348. Овога опет наслиједи Људевит Анжувинац Драчки, а овога опет Карло с придјевком Малени или Мирољубиви, братић пријашњега Људевита. То је онај у хрватској повјести познати несретни Карло Драчки. Послије тога пређе фактично господство на обитељ Топија[2]).

IX. Разне незнатније кнежевине.

У Маћедонији: војводина од Филипоља[3]). Филипополис, данас Филибе, сјеверо-западно од Дринопоља, преда у лено цар Балдуин I. год. 1204. као вазалну војводину Ренијеру де Три (Renier de Trit).

Концем децембра год. 1228. састану се у Цариграду великаши латинскога царства, да уреде државне послове; тада је на царски пријесто ступио Балдуин II., којему је било једва десет година. Међу осталим буде закључено обзиром на ову војводину, да је Балдуин II.,

[1]) „Miscell. della deputazione Veneta", св. III.
[2]) Исп. Хопф, „Chronic. graeco-rom.", стр. 532.
[3]) Исп. Бишон, „Rech. et matériaux", I., стр. 61. — Ди Канж, „Histor. de Constantinop.", I., стр. 39.

кад постане пунољетан и буде проглашен царем од Никеје, припоји својим доменама, без обзира на то, ко ће у то вријеме држати Филибу у својем посједу[1]).

У Тракији: кнежевина од Ајне или Еноса (Ayne, Aenos). Ова дође најприје у руке француске обитељи Мери (Méry), а онда пређе у посјед талијанске обитељи Гатилучо (Gattiluccio). — Домала загосподује ова обитељ и над Филипољем. — Занимљив је одношај ових кнежевина с једне стране спрам сусједне Булгарије, која је баш у то вријеме стала своја крила ширити, те спрам цариградских владара латинског царства. — Ми ћемо о том говорити до скора у посебној расправи.

У Тесалији још је спомена вриједна кнежевина од Ларисе. — Ова је мијењала сузерене већ према томе, који јој је сусјед био јачи. Сада је слушала тесалонске, сад опет епирске деспоте.

На отоцима подигле су се такођер неке кнежевске обитељи, које су утјецале и на развитак одношаја на копну. Од тих обитељи спомињемо: 1. кнезове и војводе од Кефалоније; 2. кнезове од Крфа (Korfu); 3. кнезове и војводе од Леукаде или Сан Моро; 4. кнезове од Зенте.

Млечани завладаше Критом, Негропонтом; Геновези Кијосом (Chios), Лемносом и Лесбосом.

Спомена је вриједна још геновешка колонија[2]) Пера и Галата у Цариграду. То су биле на неки начин геновешке републике на грчком територију. Главари ове колоније звали су се подесте, те су и властити новац ковали[3]), који је много наличио млетачком цекину. — Понајвише ради ове колоније пружила је Генуа онако издашну помоћ Цариграду одмах на први позив. И ради ове колоније је геновешки адмирал Ђустинијани (Giustiniani) онако јуначки до задњега часа бранио грчки град.

Године 1260. прогласи се у Никеји царем Михајло Палеолог, скинувши с пријестола дијете Ивана IV. и давши га ослијепити. Смиони и подузетни овај човјек освоји већ у мјесецу јулу наредне године (1261.) Цариград и сруши тако латинско царство. — Послије тога још су доста дуго носили неки франачки кнезови наслов цариградских царева, ну Цариграда више не запосједоше. — Овај владар, а послије њега његови нашљедници, у колико их претендентске борбе не сметаху, прегоше радити око тога, да опет уједине државу, коју су Латини онако тешко били распарали и раздробили. Но ово настојање тек им дјеломице успије. — Ваљски непријатељи, а поглавито нутарњи

[1]) Љубић, „Monum. Slav. mérid.“, III., стр. 401.

[2]) Сарли, „Colonia dei Genovesi in Galata“; Промис: „Statuti della colonia di Pera“; Канале (Canale), „Nuova storia di Genova“, Фиренца 1860.

[3]) Шлумбергер, озн. дј. стр. 447.

бојеви поспјешише други и дефинитивни пад Цариграда. Али овај пут падне у руке генијалнога државника, који је умио трајније господство утемељити него Латини. — За Цариградом учини он конац и свим осталим државицама на Балкану. — Био је то султан Мухамед II., који створи јединствену апсолутну монархију, Турску.

Закључак.

Овиме закључујемо овај наш пријеглед. Није нам била намјера писати повјест нити приказивање зачинити занимљивим разлагањем. Наша намјера била је само у што могуће краћим цртама испунити овај мањак у нашим повјесним дјелима, који отешкоћава рад и повјесничарима од заната; а држимо да ће добро доћи и другим читатељима нашега „Гласника", који се за прошлост Балкана занимају.

Што се тиче наслова „дуодец-државице" признајемо радо, да при избору нијесмо били баш најсретније руке, јер за појам, што га Нијемац изразује за ријеч „Zwergstaat" не могосмо наћи згодна израза.

Осим тога чини се да ова ознака често и не пристаје на оне државе, које стависмо под овај појам. Тако н. пр. државе Ђуре Кастриота, тесалонски деспотат, епирски деспотат, знаду више пута заузети такав опсег, да заслужују пуним правом ознаку краљевства. Али ваља имати пред очима, да су се те државе у својој нутрашњости опет састојале од више готово суверених малих кнежевина, које је тек сила појединог човјека довела у некакво јединство. Уз све то, што овако велике државе изгледају као јединствене државе, њихов међусобни вез још је климавији него онај здружених држава, што га Нијемци називају „Staatenbund". — Кад један Комнен год. 1222. уједини епирски, артски и тесалонски деспотат у својој руци па се прозове царем, то се може чинити на први поглед јединствена држава. У истину пак то није ништа друго него скупина од којих тридесет и више „господштина", које тек номинално признавају једног врховног господара, а иначе свака напосе у државоправном и међународоправном смјеру обавља суверене акте. Оваково групирање сваки час се догађа међу овим државицама под којим другим владарем, па зато кад се створи од часа до часа који већи скуп, тада то није државоправни савез, него међународоправни; овдје није настала каква реална унија него персонална; и то персонална у оном смислу, за који Нијемац има згодну ријеч, „zufällige Personalunion". Ове каткада велике државе нијесу дакле за право државе, него скупови од више држава. За то управо мислимо, да силно негријешимо, ако за све те државице придржимо једну те исту ознаку.

Različito. — Различито.

Sedmine.

Izmegju ostalih običaja, sačuvanih iz prvih vremena kršćanstva, sačuvaše nam se i *agape*. Ovaj je običaj u našemu narodu svuda rasprostranjen, ali se je u nekim mjestima već počeo gubiti (n. pr. u Ćilipi-Konavlju) ili odalečivati od prvobitnog značenja. — Držim s toga da je vrijedno ako ukratko zabilježim, što još i danas postoji pod imenom „Sedmine“ te nas sjeća starokršćanske *agape*.

Kako je poznato iz starokršćanskih ustanova, bilo je za vrijeme prvih vjekova kršćanstva tri vrste zajedničke gozbe[1]), koje su poznate pod imenom *„agapes“*. Svrha im je bila, da bi se što više učvrstio vez megjusobne uzajamne ljubavi megju vjernicima; i samo ime *agape* označuje ljubav, a Tertulijan veli o njima: *„vocatur enim ἀγάπη id quod dilectio penes graecos est“*.

Ove su gozbe bivale: 1. Kada su se slavila *„natalitia martyrum“*, a zvale se: *„agapes natalitiae“*; 2. kada su se činile svadbe vjernika, a zvale se: *„agapes nuptiales;* 3. napokon u čast uspomeni preminulih vjernika, a zvale se *„agapes funeraticiae“*, koje bi se običavale obdržavati u istoj crkvi. — K ovima mogli bismo kao četvrte nadodati one, što bi se činile pri posvećenju crkve.

Od ovih različitih vrsta *„agapes“* sačuvale su nam se najbolje *„agapes funeraticiae“* pod imenom „Sedmine“ ili „Krmina“ (carmina, star.-slov. „krъma“). I druge dvije vrste sačuvale su se, ali samo u gdjekojim ostancima.

Ja ću ovdje sada ukratko opisati „Sedmine“, što postoje po nekim mjestima u Dalmaciji. U cijelosti posvuda su iste, a samo pogdjegdje opažavaju se neke karakteristične razlike. Uzeo sam kao središte ovog opisivanja Kaštel-Stari (Castelvecchio) kod Spljeta, jer mi je to rogjeno mjesto i u tankostima poznato. Razlike pak, što postoje u drugim mjestima, označiću gdje treba.

„Sedmine“ obavljaju se u onaj dan, kad se mrtvac sprovodi i ukopa. Ako je sprovod — ukop — prije pôdne, tad se sedmine slave o pôdne. Ako je sprovod poslije pôdneva, onda su sedmine u večer. — U Arbanasima kod Zadra uvijek su u večer.

„Agapes funeraticiae“ znamo da su se slavile pred večer u doba „kad se svijeća užiga“, kako nam vele *„Constitutiones ap.“*; s toga je tom prilikom *„instrumentum tricliniorum“* sadržavao svijeće, zvane *„bilychenes“*[2]).

---

[1]) Armellini: „Sezioni di archeologia cristiana“, str. 357.—360. Maringola: „Institutiones antiquitatum christian.“, sv. II., str. 121.—123.

[2]) Armellini, ozn. dj.

Na „sedmine“ pozvaće naš narod svojtu, rodbinu, tjesnije prijatelje i četvoricu (šestoricu, osmericu), koji su nosili mrtvaca sa remetom. — Dok su pogani od svojih *„parentalia“* i *„silicernia“* isključili svakoga osim rodbine *(„praeter cognatos et affines nemo interponebatur“)*, prvi bi kršćani osim svojte i rodbine zvali i udovice i siromahe[1]), da time počaste uspomenu pokojnika i ujedno da dokažu ljubav, brastvo i kršćansku jednakost spram nevoljnih. Kao u staro doba zovu i danas u Arbanasima i župnika na tu gozbu. U S. Filip-Jakovu, Biogradu, Kaštelima i još nekim mjestima ne zovu župnika, ili da bolje kažem „sedmine“ se obavljaju bez župnika. No ja bih rekao da ovome nije kriv samo narod nego u neku ruku i sam župnik, koga su prvo pozivali, ali on ne bi dolazio. — Sv. Injacij Antiochenac kaže, da su ovim gozbama uvijek prisustvovali Apostoli, a kašnje njihovi zamjenici biskupi: *„non licitum est sine eppiscopo agapem facere“*. — Naprotiv vele *„Constitutiones apostol.“* da je obično prisustvovao svećenik ili djakon, koji bi se pomolio te bi kruh blagoslovio, razlomio i megju pozvanike razdijelio. Ako pak ne bi bilo svećenika — nego svjetovnjak *„laicus“*, taj ne bi blagoslovio kruh, jer nije smio[2]). Po ovom zadnjem naime: *„Const. ap.“* dalo bi se već zaključiti, da nije *„de necessitate“* morao biti prisutan svećenik.

Prije i poslije jela moli se i danas nekoliko „Očenaša“, „Zdravo Marija“ i „Pokoj vični“ za preminuloga, a istodobno preporučuju se molitvi i ostale duše svih mrtvih one kuće i obitelji (Kaštela, Boka-Kotorska, Brač, Hvar i t. d.).

Ako je župnik prisutan, moliće i *„De profundis“* (Arbanasi kod Zadra).

Jelo zgotavlja i pripravlja obično najbliža svojta. Jede se u kući žalosti. — U S. Filip-Jakovu, Biogradu i okolici služi za stolom brat, otac, sin, majka, kćerka, sestra pokojnikova. — U Kaštelima, Spljetu, Solinu i okolici kao i po otocima služi svojta.

Gotovo uvijek jede se na „sedminama“ „veliki angriz“ (pirinč). — U Splitu „žuti angriz“. Po nekim mjestima nije *manistra* specificirana. — Odatle je i ostala riječ u Kaštelima, kad se hoće reći komu, da se je mislilo, e će umrijeti: Mislio sam se najesti velikoga (Splićani žutoga) angriza! — I kod prvih Kršćana bijaše za te mrtvačke gozbe odregjena posebna vrsta jela.

Za jela obično se šuti ili, ako se govovi, govori se o vrlinama i zaslugama pokojnika. Zreliji prisutnici svrnuće pak govor drugamo, da time barem za čas utješe ucviljene i žalosne, znajući i sami da je nužna utjeha u ovim prigodama.

Još postoji običaj, da se za tri dana odmah poslije smrti, pa bio pokojnik još u kući na odru — na večer mole sv. Ružarije (krunica, čislo) i druge molitve sa „Lauretanskim litanijama“; kod ovih prisutni odgovaraju onome, koji ih moli mjesto „Pomiluj nas“ — „Pomiluj njega“, mjesto „Moli za nas“ — „Moli za nj“. Na „Jaganjče“ i t. d. odgovaraju „Prosti njemu“.

Sravniv ove narodne „sedmine“ sa starokršćanskim agapama u čast pokojnika naći ćemo mnogo što nam dozvoljava da im tražimo iskon u davnini. I sedmine i agape slave se u čast pokojnika, pred noć, prisustvuje im rodbina i bližnja svojta, a vjerski karakter u sedminama obilježen je tim, što je molitva za pokoj duše preminuloga glavni dio te svetkovine.

Josip C. Trešnjić.

[1]) Ozn. dj.
[2]) Ozn. dj.

Народно вјеровање у Босни и Херцеговини.

Пише учитељ **Фрањо Мартинчевић**.

а) За што ластавице вију гнијезда у кући?

(Биљешка из околице мостарске.)

Било је вријеме, кад је Бог одлучио вас дуњалук потопом уништити, осим јединог Ноу-пејгамбера.

Овому дакле Бог заповједи да сагради ђемију толику, како ће у њу моћи од сваке животиње по двоје узети, да се животињско племе не заметне. Што је Бог заповједио, то пејгамбер божији и начинио, а Бог онда навалио потопом, од којега нико жив остао није.

Кад је било негдје усред воде, провртио миш ђемију, те ова почне тонути и била би утонула, да се није змија у клупко савила и рупу зачепила.

Јер је змија тако вас свијет спасила, стави јој Бог на вољу, каковом се год храном жели хранити да јој и буде.

Одабравши змија човјечије и птичије месо, оде к Богу да му каже свој избор; али је на путу стигне ластавица, те је упита: куд ће и за што ће к Богу.

Чувши ластавица змијин избор, рече јој: „Еј, моја драга! Нека си одабрала птичије месо; али се чудим, куд си одабрала човјечије месо! Мислиш ли ти, да је лако човјечије месо јести? К томе треба, моја драга, имати добар језик за преврћање! Де, да ти видим језик!“

Змија се превари, те испружи језик, да га покаже, а ластавица њу кљуном цвок! па у језик, те јој га тако пропара, ко што је и дан данас, па онда одлети.

Змија настави свој пут к Богу, те дошавши пред лице божије, хтједе да му свој избор каже и да му се уједно на ластавицу потужи. Али како јој је био пропаран језик, не могаше чисто изговарати, него је само језиком нешто дробила и мрсила, а Бог ће јој на то: „Кад си така, нека су ти храном жабе!“

Враћајући се змија натраг, сретне путем опет ластавицу, која ју је била тако преварила, те јој у својој љутини рекне: „Ти си мене преварила, али за то не ћеш моћи од мене евлада подгојити“, а ластавица ће јој на то: „А ја ћу се привит уз човјека, па ћу евлад отхранити“.

Како је ластавица казала, тако је и учинила, те од оно доба вију ластавице гнијезда само по кућама.

б) Камени сватови.

(Причица из околице Горњо-Вакуфске.)

Некако на пола пута између Бугојна и Горњег Вакуфа налази се село Грачаница, које с јужне стране просијеца поток, што га тамошњи житељи зову Грачаничка ријека.

Идући мало уз овај поток, долази се у гудуру, у којој се уз воду налазе стијене, у којима народна машта виђа људске ликове. Те стијене, које се ондје на

осам ко̂че, зове народ „Камени сватови“ и држи, да су то били људи, које да је некоћ Бог казнио и у камен претворио. О тим каменим сватовима приповиједа народ ову причицу: Ишли сватови на коњима, те их пут нанесе баш на поменуту рјечицу, на којој — вели се — да је некака баба рубине прала.

Како су сватови били пићем угријани и — као што то већ обичају сватови бити — обијесни, то у својем ћеифу натјераше коње на бабу, те ју јадницу згазише.

Сватови нагазише на ријеку, да свој пут наставе, а баба остаде муку мучећи и зликовце преклињајући. У својој муци закле баба сватове, да се окамене. И ну! Бог услиша њену клетву, те се сватови, чим пријеђоше ријеку окаменише, па се по том те стијене и данас зову „Камени сватови“.

в) Одакле име „Дрина“.

(Народно приповједање из бос. Подриња.)

О постању имена „Дрина“ приповједа се у мухамеданског народа ово:

Кад је султан Мехмед II. пошао на Босну с намјером, да ју фет учини, морао је прећи преко неке силне ријеке.

Како се није могла прегазити, то је Мехмед дао начинити мост, па кад је био готов, пошао је он први преко њега. Прије него ће на мост нагазити, захвати златном чашом воде, да се напије и да неким начином симболизира заузеће Босне; али му при том чаша паде у воду. Пошто је чаша била драгоцјена, то се одмах ронци дадоше на посао, не би ли је нашли. Но пошто је узалуд тражише, рече султан Мехмед: „дерин“ т. ј. „дубоко“, и тако од ово „дерин“ постаде „Дрина“.

г) Кугин вилајет[1]).

(Прича из околице брчанске.)

Био некакав Сарајлија, који се даде на пут, да нађе кугин вилајет. Не нашавши што је тражио, дође након дуга, дуга путовања у једно мјесто, гдје га стиже ноћ, и дошавши до једне куће замоли за конак.

Укућанин му рече, да чека, док старији дође.

Није дуго потрајало, кад ето ти у кућу старца, сва запухана.

„Помоз Бог! Могу ли овдје преноћити?“ упита Сарајлија, а дошљак му одврати: „Причекај, док нам се домаћин врати.“

Око пола ноћи дуну вјетар, врата се отворе, а у собу унiђе домаћин, па како уђе, сва се соба напуни смрадом.

Сарајлија, опазивши домаћина, устане са скемлије, те га, назвавши му Бога, умоли за конак.

Домаћин, пошто га је испитао, одакле је и куда иде, те дознао, да је Сарајлија и да се кани сјутри дан кући вратити, дозволи му да ноћи.

Сарајлија легне под клупу, те се притаји као да спава; међутим је домаћа дружба имала сијело, у којем је домаћин дијелио заповједи.

---

[1]) Ову сам приповијетку слушао у опћини буквичкој од некога старца Драге, који је тврдио, да ће на скоро бити некака болест или на људма, или на хајвану, јер се опет у Гајевима ($^1/_2$ сата јужније сеоце) чуо некакав „дрекавац“, — неко мистично биће — које да се у разним облицима приказује и навјешта такову болест, у каком се облику прикаже, т. ј. ако у подоби двопапкара, тад ће бити марвинска болест, ако у подоби дјетета или жене, онда ће бити куга на људима.

Кад тамо, ал' ти Сарајлија чује, гдје једној удовици и једној снаши дође реда, да иду у Сарајево и да тамо на људма проведу хасталук.

Удовица се веселила, гдје ће многа мајка, чоек, братац, сеја и љуба закукати, дочим је снаша плакала, што мора отићи од свога дјетета.

Кад би пред зору на два сата, а оно дођу удовица и снаша те пробуде Сарајлију и позову га, да иде с њима.

Он устаде, па кад дођоше на двор, узеше га оне на руке и дигоше се с њиме у зрак, рекавши му прије: „Затвори очи, јер ако прогледаш, готов си; а кад дођеш кући, добро се затвори и не излази никуда — ма ни по воду да нијеси ишао — а немој баш никога ни у кућу пуштати!“

И није прошао ни чејрек сата, па ето их у Сарајеву, гдје Сарајлију спустише, а он чим прогледа, наже својој кући и учини како му рекоше.

Кад у јутро, а оно цијелим Сарајевом хасталук заредао, од којега је мало ко жив остао; само се том Сарајлији није ништа догодило.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, april—juni, juli—sept. **1901.** Сарајево, април—јуни, јули—септ.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka.

Piše

dr. **Ćiro Truhelka.**

B. Sudstvo.

1. Sudbeni postupak.

Bosanski ustav ne poznaje u srednjem vijeku sudački stališ. Ban, a poslije kralj su po regalnom pravu najviši sudci u zemlji, ali oni su lenom podjeljivali i pravo sugjenja posjednicima lena, te je tako vazal sa lenom dobio i zvanje sudca nad svojim podanicima. Tako je svaki vojvoda, svaki župan i knez ujedno sudac u svom području.

No i ovi su samo rijetko sami vršili sudstvo te se obično zadovoljavali time, da predsjedaju kod sudbenih rasprava i da se osuda u njihovo ime izriče, dok su porotnici bili pravi sudci. Za porotnika bio je sposoban u prvom redu vlastelin, u gradovima pako gragjanin ili purgar. Po selima je pripuštan k poroti i kmet, ako se je radilo o njegovim vršnjacima.

Ovi porotnici su se zvali dobri ljudi, jer je pravičnost osude u prvom redu zavisila od njihovog osobnog poštenja.

Na svjedočanstvo „dobrih ljudi“ (u latinskim listinima *„boni homines“*) pozvao se je dapače i ban Tvrtko u nekoj listini, gdje izjavljuje, da su zakupnici carine u Drijevima na Neretvi platili svoju zakupninu (Jir. 32).

Kada je vojvoda ili knez sam sudio svome narodu, sjedio bi na izvišenu mjestu pod vedrim nebom u hladu kakvog drveta, sakupio bi oko sebe porotu te bi izricao osudu. Do sada je nagjeno više kamenih stolova, koje narod drži sudačkim stolicama bosanskih vojvoda i knezova.

Najzanimljiviji od njih nagjen je u Osovu na Buni a na njemu je po strani uklesan značajni natpis:

СИ КАМИ ВАРДА[1]) ЧИЛИ Є БИО ЧИЛИ Є САДЕ ЧИЛИ НЕЋЕ БИТИ:

Si kami varda[1]) čili je bio, čili je sade čili neće bitiI

Drugi jedan sudački stô sa skulpturama i grbom nalazi se u dolini Neretvice kod Bukovice, a ima natpis: СИ Є СТО ПАВЛОВИЋА ИВАНА: *Si je stol Pavlovića Ivan(iš)a.* Dva se stola najzad nalaze u selu Ošanićima kod Stôca, kome je valjda ime ostalo od ovih stolova.

Ti sudovi, koji nijesu poznavali ni pisanih zakona niti kaznenih ustanova, obdržavali bi se sasvim u smislu narodnog predajnog prava, i još prije nekoliko decenija moglo se je u Hercegovini i Crnoj Gori naići na sličan postupak.

Postanak tih narodnih sudova, koji bi se od slučaja do slučaja sastajali i koje u listinama nazivaju *stanik* ili *stanak* (СТАНИКЬ, СТАНЬКЬ, СТАНАКЬ), polatinjeno *stanicus,* svakako je prastar i siže možda u vremena, kada su Slaveni naselili balkanske zemlje. Najstariji, na listini osnovani dokaz za takav sud siže u XII. stoljeće. To je spis, što ga općina Popovo u današnjoj Hercegovini šalje općini Dubrovačkoj, gdje se u najprimitivnijem načinu pisanja i izražaja veli:

ТО ЄРЕ СМО ȢГОВОРИЛИ СТАНЬКЬМ О ȢЗМѢХЬ[2]) Ȣ НЕДѢЛȢ, ДА ВИ НИСТЕ РЕКЛИ, ДА СЕ СТАНЕМО НА НОИ СТРАНѢ РѢКЕ, НЕ КЕМО ИТИ КЬ ВАМЬ НА ОНȢ СТРАНȢ, ДѢ НИ НѢ ЗАКОНЬ, ДѢ ВИ РАДОСЛАВȢ ДАВЬШЕ РȢКȢ, ТЕРЕ ГА ВЕЗАСТЕ. ДА АКО КЕМО ПРАВОМȢ СТАНЬКȢ, Ȣ КИ ДЬНЬ, ДȢРЬГЕВЬ ДЬНЬ, Ȣ ТЬДЕ ДЬНЬ ДА СЕ СТАНЕМО Ȣ ЗАТОНѢ ДѢ ИМАМО ВЛАСТЕЛЬСКȢ ПОТРѢБȢ. И КАКА Є ВАША ПРАВИНА, ȢГОВОРИСТЕ, ДА ПȢТНИКА ПРѢДАДЕ ТРСЬТЕНИЧАНЕ НА СТАНЧѢ, ТЕРЕ -ЕКЛИ МѢНИКЕВИКЬ ХРАНИШȢ Ȣ ГРАДЬ ПРИВЕЛ. БОГЬ ВИ ДАИ ЗДРАВИЕ[4]).

To jere smo ugovorili stan'k'm o uzmjeh[2]) u nedjelju, da vi niste rekli, da se stanemo na (o)noj stranje Rjeke, ne kemo iti k' vam' na onu stranu, dje ni nije zakon', dje vi Radosavu dav'še ruku, tere ga vezaste. Da ako kemo pravomu stan'ku, u ki d'n', Đur'đev' d'n', u t'de d'n' da se stanemo u Zatonje, dje imamo vlastel'sku potr'jebu. I kaka je vaša pravina, ugovoriste, da putnika[3]) prjedade Trs'teničane na stancje, tere (r)ekli Mjenikevik' Hranišu u grad' privel'. Bog vi dai zdravie[4]).

Nemajući daljnjih vijesti u stvari, o kojoj se tu govori, nije ta listina u cijelosti razumljiva, no iz nje razabiremo, da su se Popovljani

---

[1]) ВАРДА = gle!

[2]) О ȢЗМѢХЬ = o vaznu.

[3]) Koji je valjda počinio nasilje nad Radoslavom.

[4]) Miklošić 7.

pozivali na to, da ih se „po zakonu“ ne bi moglo pozvati na onu stranu Rijeke, koja je sačinjavala megju, već da im je po njihovoj vlastelinskoj „potrebi“ Zaton najpodesnije mjesto za stanak, gdje je nasilje izvršeno.

Definiciju tih stanaka nalazimo u dubrovačkoj kronici Junija Restića, gdje govori o stanku, uglavljenom izmegju Spljeta i Dubrovnika. Restić piše o tome:

„Pošto ću morati u ovoj povjesti često o tim stancima govoriti, koji su u Slavena vrlo običajni, mislim da mi treba opisati ih i kazati, što su. To su dakle sastanci sudaca, odabranih jednakim brojem od obih općina, da prijateljskom osudom izmire sve parbe, koje bi nastale megju njihovim podanicima, a tu (osudu) vrše obje stranke bez ikakog silovanja; ako se jedna stranka ustručava, da navedenu osudu ovrši, dozvoljeno je drugoj stranci, da se posluži represalijama protiv osobe i imetka ne samo osugjenika nego i njegovih sugragjana, ne bi li se ovi pobrinuli, da se ono vrši, što je na stanku uglavljeno.“

Nadalje veli Restić, da su se stanici obdržavali na ustanovljenim mjestima i da se osugjivalo većinom glasova. Ako su glasovi bili jednako podijeljeni, odlučivao bi glas predsjedatelja, koji je na staniku izmegju Dubrovnika i Spljeta bio rektor dubrovački Giov. Tiepolo.

Taj po slavenskom običaju izmegju Dubrovnika i Spljeta uvedeni stanik sastajao se je u prvoj nedjelji uskršnjeg posta na Stonskoj prevlaci, dakle na bosanskom teritoriju, te je sazivan od slučaja do slučaja. Ona stranka, koja bi prva došla na ročište bila je dužna da čeka šest dana na drugu stranku, a kad ova ipak ne bi došla, osudilo bi ju se iz ogluhe. Protiv ove osude nije bilo priziva. Ako je koja od stranaka sumnjala o pouzdanosti kneza humskog ili gospodara stonskog, te se ne bi usudila iskrcati se na prevlaci, tada bi sazivači stanika morali doći na palubu protivničke lagje, pa bi se tamo stanik obavljao.

Samo *„vis major“* smatrala bi se zakonitom isprikom i jedino ona je opravdavala, ako koja stranka nije došla na stanik.

Takve stanke, gdje se je sudilo ne samo o političkim rekriminacijama, već i o privatnopravnim, obiteljskim i kriminalnim slučajevima, spominje Junije Restić često u svojoj kronici[1]) te ih označuje starodrevnim slovjenskim običajem.

Da pri takovim stanicima nije manjkalo i neke svečanosti vigjamo otuda, što je veliki vojvoda bosanski, naumivši (1422.) da putuje u Bosnu na stanik, poslao odaslanika u Dubrovnik, da mu iz njegovih, tamo pohranjenih poklada, donese dva srebrna čabra i dva pehara, po svoj prilici da se stanak dostojnim slavljem završi (II. 169).

[1]) Sr. izdanje „Monumenta“ jugosl. akademije, sv. XXV., str. 84.—86., 90., 93., 95., 101., 124., 139., 376. i dr.

Tečaj takovih bosanskih sudbenih sjednica bio je ovaj:

Ako je ko protiv koga imao svadu (parnicu), zatražio je od svoga vrhovnog gospodara stanak, a ovaj bi odredio rok, kada bi se rasprava imala obaviti.

Kada se porota sastala, tužitelj bi izgovorio svoju optužbu, iza njega pitali bi optuženoga, na što bi sud izrekao osudu.

Osuda je navjek glasila: da krivac ima naknaditi štetu; pa i u slučaju gdje se je radilo o umorstvu ili ožljedi, sudilo bi se na odštetu u novčanoj vrijednosti. Osim toga osudili bi krivca na globu u korist kralja, bana ili njegovog zastupnika. Ova globa zvala se globa, osud, sudstvo, a visina zavisila je od težine zločina. Tako je za razbojstvo i gusarstvo pripadala banu globa od šest volova na svakog pojedinog okrivljenika.

Takav sud nije poznavao dokaznog postupka, već se okrivljenik imao prisegom očistiti od krivnje. Tužitelja ili tuženoga — zavisilo je to o diskreciji porote — osudili bi da se zakune, da su njegove izjave istinite, a na osnovu ove prisege izricali bi osudu.

Za prisegu ali nije bila dovoljna jedna osoba, već je svaka morala staviti toliko „rotnika“ ili „kletvenika“ (prisežnih pomagača), koliko bi odredio sud. Ti pomagači morali su sa svojim tuženim prijateljem zakleti se „Bogom i svojom dušom“, da su im iskazi istiniti.

Broj tih rotnika odregjivala je porota. Zaklinjalo se je sa dva (samtreti), sa pet (samšesti), sa šest (samsedmi) pomagača.

Broj porotnika zavisio je o veličini zločina. Pri teškim slučajevima sastojalo se sudište od 24 porotnika, u bagatelnim stvarima samo od šest. Na čelu porotnika bijaše sa svake strane po jedan „pristav“.

Slično su spram veličine zločina odregjivali i broj „rotnika“ (Eidhelfer). Ali je protivnička stranka imala pravo, da od postavljenih rotnika polovicu „pobjegne“ (=zabaci), pa se na mjesto ovih morali dobavljati drugi. Samo ako su rotnici bili vlastela, nijesu ih mogli otkloniti.

Sredovječno sudstvo u Bosni razlikuje se od sudstva svih ostalih zemalja Evrope time, što ono nije moglo odsuditi niti na smrt niti na zatvor, pošto je to pravo imao samo kralj. Doduše mogao je vlastelin neposlušna kmeta zatvoriti, ali nikada nije moglo obično sudište izreći kaznu zatvora ili smrti. I u teškim slučajevima, gdje se je radilo o umorstvu, krivca bi osudili samo na novčanu globu.

Ova kazna za ubojstvo zvala se krv ili vražda te je iznosila 500 perpera.

Riječ vražda nije slovjenska, a znači isto što i naša riječ „krv“ ili njemačka „Blutsühne“. Oblici koji od riječi vražda potječu kao: vražde-

vati = *odisse*, vraždevanje = *odium*, vraždenik = *hostis*, te imadu uvijek neko neprijateljsko značenje, nestali su iz današnjeg narodnog govora, a već to bi moglo opravdati mišljenje, da je ona riječ pozajmljena te se i lako izgubila iz narodnog jezika.

Korijen te riječi držim da valja tražiti u arnautskom jeziku (vra = ubijati, vras-i = ubojica, vrasi-ja = umorstvo, vrašm-i = ubojica). To je tim vjerojatnije, što je Slovjenima krvna osveta od starine nepoznata, te su se valjda najjužniji ogranci Slovjena naučili krvnoj osveti i mirenju krvi od susjednih Arnauta, pa je izvršivali u ponešto blažijem obliku.

Dok se u Arnautluku i danas još nemilice ište krv za krv, u Bosni je već u srednjem vijeku zamjenjivao krvnu osvetu krvni mir.

Ako se je slučilo umorstvo, bila je dužnost porodice umorenoga da ište krvni sud ili vraždu. Iz jednoga slučaja, koji se je zbio god. 1447. u Trebinju doznajemo, kako se je pri tome postupalo. Umoreni je bio Trebinjac, optuženici bili su Dubrovčani, po čemu je u zadnjoj instanciji riješenje pripadalo sudu dubrovačkom, koji je o tome izdao ovu osudu:

да се зна, како изиде на
сѹдѹ Радосавь Ивановикь ись
Трѣбина за се и за свою
братю и за све своѥ брат-
цво прѣедь кнезомь дѹбро-
вачцем Пиерькомь Бѹникемь
и неговехь сѹдиа Никшомь
Пѹцикем, Жѹхомь Гочети-
кемь, Ꙗкобомь Тамарикемь,
Стипаномь Жамановикемь
и Никшомь Гѹндѹликемь,
говореке:
Ѹбише ми брата Радича на
име Иванишь Богоѥвикь и
Ратко Иликь и Милко Остоикь.
и Ꙗкша Радетикь; и с Ꙗк-
шомь се начинисмо и плати
ми свои четьврьти одио. Хо-
ћѹ да ми и ови ·г· плате,
що на нихь стои.
Одговори мѹ Иванишь и Рат-
ко и Милко:
Недаи богь, не ѹбисмо, не-
го нась обѹзрочише крьвю
и ѹзесмо мегю се ·ві· дѹ-
бровачцехь кмети а ·ві· срьп-
сцехь кмети и два прѣста-

Da se zna, kako izide na
sudu Radosav' Ivanovik is'
Trjebina za se i za svoju
bratiju i za sve svoje brat-
cvo pr'jed knezom' dubro-
vaččem Pier'kom' Bunikem'
i negoveh sudija Nikšom'
Pucikem, Žuhom' Gočeti-
kem', Jakobom' Tamarikem',
Stipanom' Žamanovikem'
i Nikšom' Gundulikem',
govoreke:
Ubiše mi brata Radiča na
ime Ivaniš' Bogojevik' i
Ratko Ilik' i Milko Ostoik'
i Jakša Radetik'; i s Jak-
šom' se načinismo i plati
mi svoi čet'vr'ti odio. Ho-
ću da mi i ovi 3 plate,
što na nih' stoi.
Odgovori mu Ivaniš' i Rat-
ko i Milko:
Nedai Bog', ne ubismo, ne-
go nas' obuzročiše kr'vju
i uzesmo megju se 12 du-
brovačceh' kmeti a 12 srp-
sceh' kmeti i dva prjesta-

ва, єдань дȣбровачки, илиꙗ
радосалик а дрȣги србски
томко богосалик, и води-
смо ȣ дȣбровникȣ два стан-
ка и на границȣ ·г· роке, и
ѡндеи ȣчинише речени кме-
тие четврьти рокь зарочни
на дань светога марька:
ако ми не догемо на рокȣ,
да ѡстанемо за крива, ако
не доге радосавь али братьꙗ
мȣ али тко нихь братчва
на речени зарочни рокь, да
веке не има що искати. и
ми догосмо на зарочни рокь
на границȣ, како ие ȣгово-
рено са кмети и сь прѣста-
ви, а радосава ни братие мȣ
ни братчва мȣ ни тко нихь
дрȣги за нихь не хтеше
доки. и послаше з границе
кметие томка нихь прьста-
ва на кȣке радосавȣ и бра-
тие мȣ и братчвȣ имь, како
да би дошли на границȣ на
зарочни рокь, али радосавь
али мȣ брать али мȣ брат-
чво, како ие ȣговоре(но), ко-
емь добремь людемь бивь
томко прѣставь на домȣ
радосавȣ и братие мȣ и брат-
чвȣ мȣ радосавь не хтиѡ
поки ни братьꙗ мȣ ни брат-
чво имь ни тко нихь, како
ие речено, на таи зарочни
рокь. чекасмо ихь с порот-
ници и с прьстави до звѣз-
де на границе по законȣ, а
радосавь ни брать мȣ, ни тко
нихь братчва не догоше. и
ми сврхȣ речени ꙗкобовики
догосмо ȣ дȣбровникь с
кмети и с пристави кнезȣ
дȣбровачкомȣ и сȣдиꙗмь и
казасмо, како дȣгованиꙗе
стои. и кнезь и сȣдье испи-
таше кмети и прьставе и ре-

va, edan' dubrovački, Ilija
Radosalik' a drugi srpski
Tomko Bogosalik', i vodi-
smo u Dubrovniku dva stan-
ka i na granicu 3 roke, i
ondei učiniše rečeni kme-
tije četvr'ti rok' zaročni
na dan' svetoga Mar'ka:
ako mi ne dogemo na roku,
da ostanemo za kriva, ako
ne doge Radosav' ali brat'ja
mu ali tko nih' bratcva
na rečeni zaročni rok', da
veke ne ima što iskati. I
dogosmo na zaročni rok'
na granicu, kako je ugovo-
reno sa kmeti i s' prje-
stavi, a Radosava ni bratje mu
ni bratcva mu ni tko nih'
drugi za nih' ne hteše
doki. I poslaše z granice
kmetje Tomka nih' pr'sta-
va na kuke Radosavu i bra-
tje mu i bratcvu im', kako
da bi došli na granicu na
zaročni rok', ali Radosav'
ali mu brat' ali mu brat-
cvo, kako je ugovore(no), ko-
em' dobrem' ljudem' biv'
Tomko prjestav' na domu
Radosavu i bratje mu i brat-
cvu mu Radosav' ne htio
poki ni brat'ja mu ni brat-
cvo im' ni tko nih', kako
je rečeno, na tai zaročni
rok'. Čekasmo ih' s porot-
nici i s pr'stavi do zvjez-
de na granice po zakonu, a
Radosav' ni brat' mu, ni tko
nih' bratcva ne dogoše. I
mi svrhu rečeni Jakoboviki
dogosmo u Dubrovnik' s
kmeti i s pristavi knezu
dubrovačkomu i sudijam i
kazasmo, kako duogovanije
stoi. I knez' i sud'je ispi-
taše kmeti i pr'stave i re-

коше никше звѣздикю ди-
ꙗкȣ срьпскомȣ. да ȣпише
све по редȣ, и ми хотесмо
видѣти, що биеше рекао
кнезь и сȣдьѣ ȣписати све
напоне, да ѣ ωвако писано
лани ωсми дан по светога
марька дневи · и ωщь намь
ȣказаше ȣ латинскои канже-
лерьѣ писано ωдь латин-
скога диꙗка, како миотошь
брать радосаль ωслобогава
четьврьтога ꙗкшȣ за се и
за братю и за све своѣ
братчво, що га сȣ творили.
а говоре да га смо права
ωбнашли, како се веке на-
пȣони ȣ писмѣхь ȣдрьжи.
а ми кнезь и сȣдьѣ, хотевь
чȣти векекрать еднȣ странȣ
и дрȣгȣ и видесмо сва пи-
сма, коѣ хотеше стране намь
показати а навлащито, що
бѣхȣ ·ві· кмети и два прь-
става рекли кнезȣ и власте-
ломь: а не споведахȣ, да ȣ
ωномеи врьменȣ, када за-
рочни рокь биеше, ниеданьȣз-
рокь ние био, за кои неби
могли доки радосавь али кои
годе нию брать али братчво
имь на зарочни рокь недоки,
како да се море томȣ сврь-
ха ȣчинити.
а сада радосавь ȣзрокь на-
ходи, да ние мого доки на
зарочни рокь, чемȣ би запо-
вѣдь господина воѣводе
кнезȣ павкȣ на воискȣ поки.
а ми виде, да нѣ порота
била са кнезомь паокомь
него с ивановики и ш нихь
братчвомь, како се ȣ пи-
смѣхь находи, за то ми ре-
чени кнезь и сȣдьѣ, не
могие дѣлити ωдь правде,
нашимь ωбичаѣмь и рȣшас-

koše Nikše Zvjezdikju dijaku sr'pskomu, da upiše sve po redu, i mi hotesmo vidjeti, što bieše rekao knez' i sud'je upisati sve napone, da je ovako pisano lani osmi dan po svetoga Mar'ka dnevi. I ošt' nam' ukazaše u latinskoj kanžeier'je pisano od' latinskoga dijaka, kako Miotoš' brat' Radosal' oslobogava čet'vr'toga Jakšu za se i za bratju i za sve svoje bratcvo, što ga su tvorili. A govore, da ga smo prava obnašli, kako se veke napuoni u pismjeh' udr'ži.
A mi knez' i sud'je, hotev' čuti vekekrat' ednu stranu i drugu i videsmo sva pisma, koje hoteše strane nam' pokazati a navlaštito, što bjehu 12 kmeti i dva pr'stava rekli knezu i vlastelom': a ne spovedahu, da u onomei vr'menu, kada zaročni rok' bieše, niedan' uzrok' nie bio, za koj nebi mogli doki Radosav' ali koj gode niju brat' ali bratcvo im' na zaročni rok' nedoki, kako da se more tomu svr'ha učiniti.
A sada Radosav' uzrok' nahodi, da nie mogo doki na zaročni rok, čemu bi zapovjed' gospodina vojevode knezu Pavku na voisku poki.
A mi vide, da nije porota bila sa knezom' Paokom' nego s Ivanoviki i š nih' bratcvom', kako se u pismjeh' nahodi, za to mi rečeni knez' i sud'je, ne mogie djeliti od' pravde, našim' običajem' i rušas-

чемь, сиедеки на миестꙋ до-
стоиномꙋ правде, прѣесꙋ-
дисмо и ѡслободисмо ꙁгорь
реченѣехь иваниша и ратка и
милка, да веке ѡ томь рие-
чи ние нашѣемь ѡбичаѣемь и
правѣем сꙋдомь[1].

cem', siedeki na miestu do-
stoinomu pravde, pr'jesu-
dismo i oslobodismo zgor'
rečenieh' Ivaniša i Ratka i
Milka, da veke o tom' rie-
či nie našiem' običajem' i
praviem sudom'[1].

Kao važan prinos za poznavanje povjesti vražde priopćujem ovdje tri strane rukopisnog statuta dubrovačkog od godine 1272. i važnijih ustanova, koje su uslijedile u XIV. vijeku, kojemu se originalni prepis nalazi u našem muzeju a potječe iz kuće onog, toliko puta već spomenutog dubrovačkog kroniste Junija Restića.

Iz toga mjesta razabraćemo najprije to, da se po dubrovačkom pravu ubojica osugjivao na smrt, ali ako je mrtvac bio Slovjen, bilo Bošnjak bilo Srbin, da se nije na ubojici vršila smrtna osuda, već da je i Dubrovčanin u tom slučaju plaćao vraždu, pošto i Slovjeni megju sobom u takom slučaju plaćaju vraždu.

Dotična poglavlja nalaze se u VIII. knjizi statuta a glase:

De poena Urasdae. Cap. LVIII[2].

Anno Dni MCCCVIII Ind. VI Die XXIX. Septembs.

Antiqua consuetudo fuit per omnes Reges et homines Sclavonie et totius regnaminis cum omnibus Comitibus et homines Racusii, quod si aliquis Racuseus interfecerit aliquem de Sclavonia et de toto regimine, quod solverent pro Urasda ip̃pos quingentos et e contra facerent homines de Sclavonia, et de Regimine. Tempore vero nobilis viri D. Belleti Faletro tunc Comitis Racusii casus contigit, quod per Racuseum interfectus fuit quidam Sclavus et dictus D. Comes voluit servare dictam consuetudinem, sed noluit procedere secundum Statuta D. Joannis Teupoli, ad que servanda dicebat se per Sacramentum esse astrictum, et ex hoc fuit discordia inter dictum D. Comitem et homines Racusii et super his per ipsum et homines Racusii missum fuit ad D. Ducem et Coẽ

O kazni vražde. Pogl. LVIII.

Ljeta gospodnjeg 1308. Ind. VI., dana 29. septembra.

Bijaše stari običaj u svih kraljeva i ljudi slovjenskih i cijele države sa svim knezovima i ljudima dubrovačkim, ako bi koji Dubrovčanin ubio koga iz Slovjenske i cijele države, da plati u ime vražde 500 perpera i tako isto radili su i ljudi iz Slavonije i države.

U vrijeme pako plemenitog muža gosp. Beleta Faletra, tada kneza dubrovačkog, dogodi se slučaj, da je neki Slovjen ubijen od Dubrovčanina i rečeni knez ne htjede da se drži rečenog običaja, nego htjede da postupa po statutima g. Ivana Teupola, za koje veljaše da je zakletvom vezan držati ih, i iz tog nasta nesloga izmegju rečenog g. kneza i dubrovačkih ljudi i radi toga se slalo (poslanstvo) gosp. duždu i općini mletačkoj, a saslušav njihove

---

[1]) Jireček: „Spomenici srpski", str. 85. i 86. Slična jedna osuda u stvari vražde izmegju Trebinjca Stezoje Baljenovića i izmegju bratstva Klokurića, koja se sudila u Žrnovnici, nalazi se u Pucića II. 106.

[2]) Slijedi sitnijim slovima kratki sadržaj a onda sami tekst kako je gore.

Venetiarum, quibus questionibus et controversiis auditis, D. Dux et Coē Venetiarum mandavit, quod dictus Comes tunc procederet in dicto casu secundum dicta Statuta.

Tempore autem nobilis viri D. Andree Davro Comitis Racusii successoris dicti D. Belletii in dicto comitatu Racusii missi fuerunt solemnes ambassatores ad D. Ducem et. Coē Venetiarum pro parte D. Comitis et Coīs Racusii suplicando reverenter et requirendo et instanter rogando, quod ei placeret, dicta antiqua consuetudo Urasde seruaretur. Quibus ambassatoribus per D. Ducem et Coē. Venetiarum fuit responsum et per Ducales literas D. Comiti et. Coī Racusii scriptum in mandatis, quod deberent mittere ad D. Regem Uroscium et eum requirere et instanter rogare, quod ei placeret, justitiam, que Deo et hominibus et toti mundo amabilis est, seruare; ita quod ipsum homicidam mortis suplicio puniret, quod si facere vellet, D. Comes et homines Racusii parati erant facere similem justitiam, si Rex non esset contentus et non vellet facere dictam justitiam, scilicet punire mortem pro morte, sed vellet omnino seruare dictam consuetudinem Urasde, quod D. Comes et homines et Coē Racusii eandem Urasdam et ipsam consuetudinem Urasde servare teneatur et facere dicto D. Regi et hominibus Sclavonie et totius regiminis non obstantibus in hoc casu statutis et capitulis D. Joannis Teupoli. Unde visis et intellectis dictis litteris D. Ducis, ipse D. Comes et Coē Racusii miserunt ambassatores juxta mandatum D. Ducis ad dictum D. Regem, supplicantes reverenter et eum requirentes instanter, ostendendo ei etiam litteras predictas D. Ducis, quod ipse faceret justitiam de suis hominibus, et totius regnaminis secundum modum supradictum si casus consigerit, quod Deus avertat, quod si facere vellet, D. Comes et homines Racusii parati erant de suis Racusiis facere illud eidem. Quibus auditis dictus D. Rex respondit, quod in hoc nullo modo assentiret et quod nollebat spargere sanguinem suorum, sed volebat servare et tenere anti-

zahtjeve i tužbe g. dužd i općina mletačka naredi, da rečeni knez u rečenom slučaju postupa prema rečenim statutima.

Ali za vrijeme plemenitog muža gosp. Andrije Davra, kneza dubrovačkog, nasljednika rečenog g. Baleta u rečenom kneževstvu dubrovačkom, poslani su svečani poklisari g. duždu i općini mletačkoj sa strane g. kneza i općine dubrovačke, moleći pokorno i zahtijevajući i stanovito ištući, da se izvoli rečeni stari običaj vražde obdržavati. Ovim poslanicima bi odgovoreno od g. duždа i općine mletačke i duždovim pismom bi pisano g. knezu i općini dubrovačkoj, da imaju poslati g. kralju Urošu i iskati i stanovito moliti ga, da izvoli održati pravdu, koja je Bogu i cijelom svijetu draga, tako da se sam ubojica kaznom smrti kazni. Ako to htjedne učiniti, g. knez i dubrovački ljudi bijahu spremni sličnu pravdu činiti, ako li kralj ne bi bio zadovoljan i ne bi činio rečene pravde, to jest kažnjavao smrt za smrt, nego bi htio cjelovito da čuva rečeni običaj vražde, neka su dužni g. knez i ljudi dubrovački držati se istog običaja vražde i da je čine rečenom g. kralju i ljudima Slavonije i cijele države, a da u tom slučaju ne važe statuta i kapitula g. Ivana Teupola.

I videći i razabrav sam g. knez i općina dubrovačka rečeni list g. duždа, poslaše poslanike prema nalogu g. duždа rečenom g. kralju, ponizno moleći i silno zahtijevajući, pokazav ujedno i gore rečeni list g. duždа, da sam sudi svojim ljudima i cijeloj državi na gore spomenuti način, ako bi se desio slučaj, što neka sahrani Bog, pa ako bi to htio činiti, da je g. knez i općina dubrovačka spremna svojim Dubrovčanima učiniti isto.

Saslušav to rečeni g. kralj odgovori, da na to na nikoji način ne će pristati i da ne će proljevati krvi svojih, nego da hoće čuvati i uzdržati stari običaj vražde

quam consuetudinem Urasdae predecessorum suorum et suam et quod aliud non faceret aliquo modo, quia hoc etiam firmaverat per Sacramentum et quod Racuseis facerent de suis Racuseis quiquid vellend, sed ipse aliud non faceret de suis hominibus nisi secundum dictam consuetudinem Urasdae. Et hec omnia firmavit sacramento ambassatoribus nostris et dedit eis pro Coĩ. Racusii authentica et solemnia privilegia. Unde nos Andreas Davrus Comes Racusii cum nostris minori et majori consiliis cum laude populi in publica concione in platea Coĩs ad sonitum campanarum more solito congregati, volentes litteras et mandatum Dni nostri D. Ducis reuerenter seruare, bono statui hominum et ciuitatis Racusii sollicite prouidere, statuimus et firmamus, quod si aliquis Racuseus de cetero aliquem de Sclavonia vel de toto regnamine interfecerit, solvat ippos quingentos pro Urasda secundum dictam antiquam consuetudinem Urasdae et si dictam Urasdam non solvet, sit in banno civitatis et districtus Racusii, donec dictum Urasdam integre solverit.

svojih predšasnika i svoj, a drugo da ne će činiti ni na koji način, jer je i on to potvrdio zakletvom, a Dubrovčani neka rade svojim Dubrovčanima kako im je volja, on pako da svojim ljudima ne će inako nego po rečenom običaju vražde. I sve to potvrdi zakletvom našim poslanicima i dade im za općinu dubrovačku vijernu i svečanu povelju.

Prema tome mi Andrej Davro, knez dubrovački, sa našim manjim i većim vijećem, privoljenjem puka u javnoj skupštini na općinskoj pijaci uz zvonjavu zvona sastavši se običajnim načinom, voljni da pismo i nalog gospodina našeg g. dužda vijerno držimo, da se za dobro stanje ljudi i grada Dubrovnika brižno poskrbimo, odregjujemo i utvrgjujemo, da ako koji Dubrovčanin u buduće ubije kojega iz Slavonije ili cijele države, plati 500 perpera za vraždu po rečenom starom običaju, a ako rečenu vraždu ne plati, da je prognan iz grada i cijelog dubrovačkog područja, dok ne naplati potpuno rečenu vraždu.

De justitia facienda de illis, qui occiderint Sclavos. Tenor literarum D. Ducis Venetiarum super poena Urasdae. Cap. LIX.

Petrus Gradenicus Dei gratia Venetiarum, Dalmatie atque Croatie Dux quarte partis et dimidie totius Imperii Romani Nobili et Sapienti viro Andree Davro, de suo mandato Comiti Racusii et universitati ciuitatis ejusdem fidelibus suis dilectis salutem et dilectionis affectum. Ad nostram venientes presentiam nobiles viri Ursatius de Budaza, Marinus de Daersa et Nicola de Gundula, ambassatores vestri nobis pro parte vestra humiliter suplicarunt, quod cum in commissione Comitis vestri contineatur inter alia, quod qui interfecerit alium, debet mori et Rex Urosius suos Sclavos, qui vestros interficiunt Racuseos mori non faciat, sed eos solvere facit quingentos ippos pro maleficio commisso, nec poenam aliam patian-

O pravdi, koju valja činiti onima, koji bi ubili Slovjene. Sadržaj pisma g. dužda mletačkog o kazni vražde. Pogl. LIX.

Petar Gradenigo, Božjom milosti dužd mletački, dalmatinski i hrvatski plemiću četvrtog i pol dijela cijelog rimskog carstva, plemenitom i mudrom mužu Andriji Davru, po njegovom nalogu knezu dubrovačkom i cjelokupnosti istoga grada, svojim vijernim i ljubljenim pozdrav i osjećaj ljubavi. Došavši pred nas plemeniti muževi Orsat Budačić, Marin Držić i Nikola Gundulić, vaši poslanici, moljahu nas u ime vaše pokorno, da pošto se u nalogu vašega kneza megju ostalim nalazi i to, da ako ko koga ubije mora umrijeti, a kralj Uroš svoje Slovjene, koji bi vaše Dubrovčane ubili, ne smiče već daje da plaćaju za počinjeno zločinstvo 500 perpera, te se drugom kaznom ne kažnjavaju, pa da bi udostojali

tur, et dignaremur vobis concedere de gratia speciali, quod in hoc ceteris similem conditionem cum Sclavis predictis, non obstante commissione Comitis vestri predicti, scilicet, quod si aliquis Racuseus aliquem Sclavum occiderit, solveret poenam predictam quingentos ippos et penam aliam non haberet. Super quibus prudentie vestre scribimus per nos et nostra consilia minus et majus vobis precipiendo mandantes, quatenus mittere debeatis ad D. Regem Rassie, quem faciatis requiri et instanter rogari, quod cum quelibet lex divina et humana precipiat et sic per mundum servetur, quod qui interficit alium moriatur pro conseruanda justitia, placeat ei esse contentum, justitiam, que tantum Deo et hominibus placet, seruare et facere de suis Sclavis, qui occiderint Racuseos similiter facere eos mori, cum vos parati sitis, sicut esse debeatis, ipsam justitiam seruare et facere de vestris Racuseis, qui occiderent suos Sclavos, similiter facere eos mori. De quo, si ipse Rex erit contentus vos sic observare et justitiam facere ut dictum est inviolabiliter observetis. Si autem ipse Rex de ipsa facienda justitia nollet esse contentus, sed vellet se tenere et servare predictam consuetudinem quingentorum ippo-rum, tunc in arbitrio vestro relinquimus servandi in predictis similem consuetudinem vel consuetudines erga Sclavos, quas ipsi erga Vos servabunt, non obstante puncto commissionis predicte vr̄i Comitis, quod quantum in hoc, duximus reuocandum.

Datum in nostro Ducali palatio die VIII. Mensis Aprilis VI. Indictione.

osobitom milosti dozvoliti vama, da u tome u buduće imate slične uredbe sa Slovjenima rečenim, usprkos komisije gore rečenog kneza vašeg, da ako koji Dubrovčanin ubije kojeg Slovjena plati rečenih 500 perpera a druge kazne da nema. O tome pišemo vašoj mudrosti u naše i u ime našeg malog i velikog vijeća, nalažući vam naredno, da imate poslati g. kralju raškom te ga imate moliti i usilno iskati, da onaj, koji drugog ubije, umire za uzdržanje pravde, i da se on izvoli zadovoljíti i pravdu držati, koja je Bogu i ljudima draga, te dati da se pogube oni njegovi Slovjeni, koji bi ubili Dubrovčane, kao što jeste i morate biti i vi spremni da držite istu pravdu i da činite vašim Dubrovčanima, koji bi ubili njegove Slovjene, da ih i vi date pogubiti.

Ako isti kralj bude zadovoljan s time, nastojaćete nepovrjedljivo, da se toga držite i pravdu činite kako je rečeno. Ako isti kralj ne bude zadovoljan, da se taka pravda čini, već bi htio da drži i čuva rečeni običaj pet stotina perpera, ostavljamo vašoj uvigjavnosti, da se držite u rečenom sličnih običaja ili običaja prema Slovjenima, kojih će se i oni prema vama držati, a da ne važi tačka gori rečene komisije vašega kneza, koju, u koliko se toga tiče, opozivljemo.

Dano u našem duždovom dvoru dana 8. mjeseca aprila VI. Indikcije.

Da se za mrtvaca u ratu poginula nije mogla tražiti vražda, to odgovara ratnom pravu, a da je ovaj nazor vrijedio i u Bosni, tome ima više primjera. U ratu Dubrovčana s Vojislavom Vojnovićem ubijeno je i nekoliko ljudi kaznaca Sanka, a ovaj odasla god. 1361. Milšu Uporicu (Oporiza) u Dubrovnik, naredivši mu megju ostalim, da ište za njih vraždu. U kronici Junija Restića, gdje se ovo spominje, nema doduše daljnjeg razjašnjenja o ovom slučaju, ali po uputstvu, što ga je dobio odaslanik Nikolò Saraca, kojega poslaše k Sanku, možemo naslućivati, o čemu se u toj stvari radilo.

Radilo se naime o nekom Milmanu i Milošu. Dubrovački odaslanik imao je u pogledu Milmana očitovati, da je uvrijedio ne samo Dubrovčane nego i strance, Apuljane, Mlečane i Markijance, a kad je takov stranac uvrijegjen, on će se i osvetiti ne mareći za nikoju opasnost. Što se tiče Miloša valjalo mu reći, da ga je na zemljištu kneževu (Vojslavljevu) ubio jedan od kneževih ljudi. No da ga je baš i koji Dubrovčanin ubio, ne bi ga se moglo na vraždu osuditi, pošto je bilo ratno vrijeme. (Lett. et Com. di Levente 1361.) Takvih slučajeva moglo bi se još više navesti a iz njih proizlazi, da za ubojstvo u ratu nema prava vražde.

Kao porte, koje su imale u srednjem vijeku da sude u prvoj inštanciji o vraždi, bila su sastavljena i ona narodna sudišta, što su još do prije nekoliko godina riješavala u stvari krvi i krvnoga mira po južnoj Hercegovini i Crnoj Gori.

I u ova narodna sudišta birana su za obje stranke po dvanaest porottnika, koji su se zvali kmeti ili dobri ljudi, a ovi su izbirali jednog starješinu, koji se — kako vidjesmo u spomenutoj listini — u srednjem vijeku naziva pristavom.

Takovo sudište zvalo se krvno kolo, i pred njim bi svojta umorenoga razložila svoju tužbu, naznačujući svotu, koju bi tražila za krv.

Pošto bi se sudište i obje stranke o tome složili, izišao bi i „krvnik“ (= ubojica), koji se je do tada sakrivao. Prišao bi na način, koji je odavao najdublje kajanje: plazeći na rukama i nogama, sa puškom ili nožem, kojim je zločin izvršio, o vratu dovukao bi se do oca ili brata umorenoga te bi mu predao oružje, kojim je počinjeno umorstvo. Ovaj bi naperio smrtno gvožgje na ubojicu. Ali u taj tren udarila bi krvnikova svojta u jauk i lelek, zaklinjajući osvetnika Bogom i svetim Jovanom, neka se smiluje. I krvni sud bi se zauzeo za pokajnika, a osvetnik bi spustio oružje, podigao bi ubojicu, te bi ga ogrlio i poljubio u znak mira. I ostali učesnici bi se po redu izljubili, te bi time sklopili krvni mir.

Završetak ovih krvnih kola bio je blagoslov, što bi ga pozvani svećenik podijelio, te — krštenje djece.

To krštenje obavljalo se s osobita razloga. Usprkos sklopljenog krvnog mira mogla bi planuti osveta i mržnja te zatražiti krv za krv; da se to za sva vremena zapriječi, zakumile bi se obje svojte te bi time došle u srodstvo, koje isključuje svaku daljnju osvetu. S toga se ona djeca, što bi se rodila u obje svojte od časa kad bi pala krv, ne bi sve dotle krstila, dok se ne sklopi krvni mir, a tek tom prilikom kumuju obje stranke jedna drugoj. Ako nije bilo u svojtama nekrštene djece, ili ako su pri krvnom neprijateljstvu sudjelovali muslomani, obavljalo bi se šišano kumstvo, koje se je držalo isto tako svetim, to jest: zamolili bi kuma, da prvi put ostriže kosu maloj djeci.

Imamo karakterističan historički dokaz, da je šišano kumstvo stari a ne možda pod dojmom islamske vjere nastali običaj, jer se ta procedura i u srednjem vijeku vršila prilikom dokončanja neprijateljstva, na neku ruku kao jamstvo protiv novih nemira.

Vojvoda Radoslav Pavlović ratovao je dugo vrijeme sa Dubrovčanima zbog posjeda Konavlja i grada Sokola. Godine 1432. dokončan je taj rat mirom, pri čemu su zarobljenici uzajamno pušteni na slobodu, a u dodatku kronici Junija Restića, koji opširno opisuje taj rat, kaže se još: „*Fornite tutte queste cose, ricerettero anche li nostri Radoslavo in compaternità, e li nostri ambasciatori si trovanno all' atto, o cerimonia, di tagliar i capelli al garzon di Radoslavo.*“ (Obaviv [Dubrovčani] sve to, primiše naši Radoslava i u kumstvo, a naši poslanici prisustvovaše činu ili svetkovini šišanja kose na Radoslavljevu sinu.)

To je novi dokaz, da su nekoji, još i danas u Bosni živući običaji, prastari.

Da se je pako u srednjem vijeku osjeguravao krvni mir osim kumstvom i brakom, obavljenim megju zavagjenicima, pruža nam dokaz krvni mir, što su ga 22. decembra 1437. sklopili Njegušani i Orahovčani pred mletačkim sudom u Kotoru.

Oba bratstva, Njeguši i Orahovci, pali su naime u krv, ali sklopiše pred kotorskim sudom krvni mir, pri čemu ih odsudiše na vječna vremena da miruju i da zaborave uvrede; uz to moradoše se Njegušani, valjda začetnici krvne svagje obvezati, da će četvoricu iz njihova bratstva oženiti s četiri djevojke iz Orahovačkog bratstva bez ikakva miraza, dočim su trojica Orahovčana morala oženiti tri djevojke iz Njeguševa plemena, ali dobivši običajni miraz.

Ako bi koja od stranaka to propustila, imali bi platiti globu od 100 perpera, od koje je polovina pripadala povrijegjenoj stranci, a druga polovina komori kotorskoj.

Pri toj parnici zastupali su Njeguše Danko i Radič Hrsović, a Orahovčane Ivaniš Brajčović i Dabiživ Radonjić, te su ova četiri pouzdanika morala jamčiti, da će se rečena osuda ispuniti, ili će inače oni imati da plate rečenu globu[1]).

I pri krvnim sudovima novijega vremena uspostavljao bi se krvni mir novčanom globom, koju je valjalo ili odmah položiti, ili, ako je krvnik bio siromašan, valjalo ju je zajamčiti zalogom. Osvetnik naime imao je pravo, da prisutnima oduzme od srebrnog oružja ili nakita sve, što mu se svidjelo, a ovi su to morali mirno trpiti. Dužnost krvnikova

[1]) Jireček: „Spomenici srpski“, str. 79.

bila je onda, da marljivošću i štednjom što prije steče i naknadi one svote, što bi ih dotičnici tražili za svoje oružje, a niko ne bi ni za koje blago zaiskao od krvnika ni ciglu paru više, nego što je oduzeti predmet u istinu vrijedio — bilo bi mu inače na obrazu.

I nije se dogodilo, da bi iko od njih zaiskao što nije prȁvo ili da krvnik ne bi, pa makar i poslije mnogo godina, ispunio svojih obveza.

Ovo kratko izvješće o krvnom miru pribilježio sam po pričanju ljudi, koji su kod takovih sudišta lično prisustvovali, a upućujem takogjer na cijeli niz sličnih izvješća u Bogišićevom zborniku pravnih običaja našega naroda, gdje se tečaj pobliže opisuje.

Kako je gore rečeno, obično bosansko pravosugje srednjega vijeka nije poznavalo smrtnu kaznu, samo veleizdajstvo kaznilo bi se kaznom smrti, ali nam nije poznat ni jedan slučaj, da je ušljed sudskog pravorjeka u srednjem vijeku u Bosni ovršena, premda upravo tada nije manjkalo veleizdajnika. Da se veleizdajniku u istinu prijetilo smrću, doznajemo iz dviju listina.

U nekoj listini Gjorgja, nećaka hercega Hrvoje kaže se naime:

да имь се згора писано не море порећи ни претворити ни узети никадаре ни за едну нихь згриху ни криви-ну, що ихь неби опитао го-сподинь викарь сь фратри и с нами наши добри луде, за що би достоино племени-тимь лудемь главе одьсићи и нихь племеньщине узети: ну ли би се згодило тере би кои одь нихь толико зьгришио, да му се има глава одьсићи оному кои е сагри-шио[1]).	da im' se zgora pisano ne more poreći ni pretvoriti ni uzeti nikadare ni za ednu nih' zgrihu ni krivi-nu, što ih' nebi opitao go-spodin' vikar' s' fratri i s nami naši dobri lude, za što bi dostoino plemeni-tim' ludem' glave od'sići i nih' plemen'štine uzeti: nu li bi se zgodilo tere bi koi od' nih' toliko z'grišio, da mu se ima glava od'sići onomu koi e sagri-šio[1]).

Po tome postojala je kazna odrubljenja glave, dok iz druge jedne listine od 24. juna 1405. kralja Tvrtka Tvrtkovića vidimo, da je za veleizdajnike postojali kazna razapinjanja, jer se veli u toj listini:

ко е господцьтву невирань, да се распе[2]).	ko e gospoc'tvu neviran', da se raspe[2]).

[1]) Miklošić 379.
[2]) Miklošić 256.

Osobiti pravni pojam, koji je i u Bosni u srednjem vijeku bio raširen, dopuštao je, da se kod stanovitih prestupaka zovu na odgovornost i osugjuju bližnji rogjaci ili družba zločinčeva, ako nije bilo moguće ovog samog pozvati na red. Ovaj prenos kazne zvao se je „preuzam“, jer je jedan preuzimao kaznu drugoga. Čini se da se je taj način presude osobito rabio pri novčanim tužbama; ali u listini Uroša II. (u M. p. 52.) spominje se, da se je rabio i u slučajevima teških zločina, — jer se u njoj veli: ako momak počini umorstvo, da je gospodar dužan izručiti ga; ne izruči li ga, tada mora gospodar platiti vraždu.

Koliko je u Srbiji nazor o „preuzmu“ uplivisao na pravosugje, razabiremo iz Dušanovog zakonika, gdje se skoro sve kriminalne ustanove osnivaju na uporabi toga postupka. Tako se ustanovljuje za otimačinu i kragju, da se razbojnik strmoglav objesi a lopov oslijepi, starješina sela pako, gdje se zločin počini, da se svezan dovede pred cara i da plati svu štetu u zajednici sa stanovnicima sela. I samog njega bi u buduće smatrali razbojnikom i lopovom. U istom se zakoniku često opetuju ustanove, po kojima jedna općina odgovara za zločine, počinjene u njenom području.

Po sebi se razumije, da ovakav na primitivnim nazorima narodnog pravosugja osnovani postupak nije mogao steći pristaša megju Dubrovčanima, te je razumljivo što su nastojali, da se kraljevskim poveljama osjeguraju protiv takog postupka. Poznato nam je nekoliko povelja, po kojima se Dubrovčanima u slučaju parbe u Bosni zajamčuje, da se na zamjenu zločinčevu ni misliti ne smije, već da se može osuditi samo pravi krivac ili istac.

Da je megju balkanskim Slovjenima bilo rašireno vjerovanje, da se neko za prestupak svojte ili druga može na odgovornost pozivati, potvrgjuje nam osim navedenih ustanova u zakoniku srpskog cara Dušana još i ova okolnost: ako bi u nekom selu, makar i bez dozvole čeonikove ili gospodara seoskog prenoćio trgovac, te bi mu što nestalo, imao je štetu platiti čeonik i cijelo selo.

Dubrovčanima u Srbiji je opetovano pismeno zajamčeno (M. 206., 208., 267., 270.), ako bi njihovim trgovcima razbojnici nanijeli štetu, da stanovnici dotičnog sela jamče za štetu.

2. Sudbena rasprava u XV. stoljeću.

Kao zanimljiv primjer sredovječne sudbene rasprave u Bosni navodim raspravu, što se dne 10. novembra 1457. obdržavala u Srebrnici zbog kragje, počinjene u kući Dubrovčanina Žuže Dragojevića Gučetića, koji

se je bio nastanio u Srebrnici. Za nju znamo iz jednog prepisa sudbenog zapisnika, sačuvanog u dubrovačkoj arkivi (Lamenti de foris 1457., str. 264. i d.).

Taj je zapisnik prilično opširan te nam pruža jasan uvid u tadašnju sudbenu praksu, čega radi ga iznosim u cijelosti i u prevodu, ispravljajući ujedno neke očite pisarske pogrješke, koje je svakako počinio prepisivač.

вь име ѡца и сина и светагѡ дꙋха, аминь.
авѡ, какѡ изидоше на сꙋдь прѣдь воеводꙋ милоша и предь кнеза николе брата јакетꙋ радꙋлиновића и предь пꙋрьгаре и властеле сребрьничке маринь радосаликь и добрꙋшкѡ браноевикь (сь) степаномь, кнеза жꙋха момкомь, и сь иванишемь и сь братомь иванишевимь и сь иваномь, момькомь мартолице грьбичића.
говори маринь и добрꙋшкѡ: „богь есть правда и господина деспота сꙋдь! брате степане, иванишꙋ з дрꙋжиномь сврьхꙋ реченомь, доидосмѡ из дꙋбровника и донесосмѡ свите ·ві· комадь и продасмо ю милше, слꙋзе жонка цеониковића ѡни вечерь, кои доидосмѡ изь дꙋбровника, за стѡ и ѡсамьдесеть дꙋкать, и ꙋзамше дꙋкате доидосмѡ к вамь, степане, на стань с(ь) врьхꙋ реченомь дрꙋжиномь ꙋ кꙋћꙋ кнеза жꙋха драгоевића. тꙋгере с вами беше на станꙋ радое ѡблега с момкомь. и легосмѡ спати з дꙋкати и кеда се пробꙋдисмѡ презь ноћь, али кавадь[1]) прорезань и дꙋкати ꙋкрадени, ни кꙋћа програгена ни подькопана,

V' ime oca i sina i svetago duha, amin'.
Evo, kako izidoše na sud' prjed' voevodu Miloša i pred' kneza Nikole brata Jaketu Radulinovića i pred' pur'gare i vlastele srebr'ničke Marin' Radosalik' i Dobruško Branoevik (s') Stepanom', kneza Žuha momkom', i s' Ivanišem' i s' bratom' Ivaniševim' i s' Ivanom' mom'kom' Martolice Gr'bičića.
Govori Marin' i Dobruško: „Bog' est' pravda i gospodina despota sud'! Brate Stepane, Ivanišu z družinom' svr'hu rečenom', doidosmo iz' Dubrov'nika i donesosmo svite 12 komad' i prodasmo ju Milše, sluze Žonka Ceonikovića oni večer', koi doidosmo iz' Dubrovnika, za sto i osam'deset' dukat', i uzamše dukate doidosmo k vam', Stepane, na stan' s' vr'hu rečenom' družinom' u kuću kneza Žuha Dragoevića. Tugjere s vami beše na stanu Radoe Oblega s momkom'. I legosmo spati z dukati i keda se probudismo prez' noć', ali kavad'[1]) prorezan' i dukati ukradeni, ni kuća progragjena ni pod'kopana,

[1]) кавад = „kabanica".

ни врата ѡтворена! — хтели бисмо богомь и правдом и господина деспота сꙋдомь, да намь дꙋката платите, или намь кривча даите, ерь дꙋкате изьгибоше мегю вами.
„И када ни дꙋкате ꙋкрадоше, изидосмѡ с вами на правдꙋ предь кнеза Николꙋ, и тꙋгере бѣше на правде Радое ѡблега с момкомь, кога Радосавь с момькомь не сьда ѡвде на сꙋдꙋ и на рокꙋ, кои намь ѥ рокь ꙋчиниѡ господинь херьчегь и господа дꙋбровачка.
„И що нами сꙋди кнезь Никола, ви знате сами, защо се таи сꙋдь не сврьши: ѡблега Радое с момкомь побеже и ти Иванишꙋ такое поге, и ꙗ Маринь з братомь погохь ви терати Радосава с момкомь и тебе Иванишꙋ и Радосава ѡблегꙋ с момкомь терахь и позивахь предь господина херчега, да ми господинь херчегь на нихь сꙋди. И господинь херчегь к вами властеле писа, да намь сꙋдите и домькнете правдꙋ, где е сꙋдь почеть и крага ꙋчинѥна.
„И сь тобомь Иванишемь стахь ꙗ Маринь на сꙋдь предь господом дꙋбровачкомь, и господа дꙋбровачка послаше насъ на сꙋдь ꙋ Сребрьницꙋ, где ѥ крагꙗ ꙋчинѥна а правда почета, ѡнде да се и саврьши, како есꙋ ꙋ тебе, кнеже ꙗкета с властели, три книге ѡдь господе дꙋбровачке, да намь сꙋдь домькнете, гди е почеть и крагꙗ ꙋчинѥна.“

ni vrata otvorena! — Hteli bismo bogom' i pravdom i gospodina despota sudom', da nam' dukate platite, ili nam' krivca daite, jer' dukati iz'giboše megju vami.
„I kada ni dukate ukradoše, izidosmo s vami na pravdu pred' kneza Nikolu, i tugjere bješe na pravdi Radoe Oblega s momkom', koga Radosav' s momkom' nije s'da ovde na sudu i na roku, koi nam' je rok' učinio gospodin' her'ceg' i gospoda dubrovačka.
„I što nam' sudi knez' Nikola, vi znate sami, zašto se tai sud' ne svr'ši: Oblega Radoe s momkom' pobeže i ti Ivanišu takoe pogje, a ja Marin' z bratom' pogjoh' vi terati Radosava s momkom' i tebe Ivanišu i Radosava Oblegu s momkom' terah' i pozivah' pred' gospodina hercega, da mi gospodin' herceg' na nih' sudi. I gospodin' herceg' k vami vlastele pisa, da nam' sudite i dom'knete pravdu, gde je sud' počet' i kragja učinjena.
„I s' tobom' Ivanišem' stah' ja Marin' na sud' pred' gospodom' dubrovačkom', i gospoda dubrovačka poslaše nas' na sud u Srebr'nicu, gde je kragja učinjena a pravda početa, onde da se i savr'ši, kako esu u tebe, kneže Jaketa s vlasteli, tri knjige od' gospode dubrovačke, da nam' sud' dom'knete, gdi je počet' i kragja učinjena.“

ѡдьговара стѣпань и ива-
нишь з дрȣжиномь сврьхȣ
реченѡмь:
„марине и ти добрȣшкѡ, не
знамѡ ѡ чемь тои говори-
те, ми тѣхь дȣкьта ȣкрали
вамь несмѡ, ни смѡ видели
теи дȣкате, есте л-и-хь к
нами донесли на стань или
несте, где ли вамь сȣ ȣкра-
дени. нисмо ми тоѕи краги
ни свеча ни часничи.“
и ꙗ воевода милошь и ꙗ-
кета с властели, чȣвше
еднȣ странн и дрȣгȣ, сȣди-
смѡ, да се закȣне маринь и
добрȣшкѡ, сваки ѡдь нихь
самоседамь богомь и дȣ-
шѡмь своѡмь, како сȣ ѡнде
донесли на стань кь нимь
ȣ кȣћȣ кнеза жȣха к сте-
панȣ и кь иванишȣ (сь) сврхȣ
реченомь дрȣжьбом ·рп· дȣ-
кать златехь и ѡнде имь
ȣкрадени. ако се закȣнȣ, да
имь се дȣкати изь мегю
себе плате сви ѡсам, кои
сȣ ѡнде били на станȣ, за-
едно, сваки свои дио, ако
ли се не закȣнȣ, да маринь
и добрȣшкѡ не имаю що
питати.
и маринь з добрȣшкѡмь се
заклеше и ш ними ·ві· по-
ротниковь богомь и дȣшами
своеми како маринь и до-
брȣшкѡ донесоше ȣ кȣћȣ
кнеза жȣха драгоевића и кь
стипанȣ и кь иванишȣ з
братѡмь и кь иванȣ, момкȣ
мартоличе грьбичића и кь
радою ѡблези с момкомь
·рп· дȣката златехь и мегю
ними погибоше. и ѡсȣди-
смѡ[1]) степана и иваниша сь

Od'govara Stjepan' i Iva-
niš' z družinom' svr'hu
rečenom':
„Marine i ti Dobruško, ne
znamo o čem' toi govori-
te, mi tijeh' duk'ta ukrali
vam' nismo, ni smo vidjeli
tei dukate, jeste li ih' k
nami donesli na stan' ili
niste, gdje li vam' su ukra-
deni. Nismo mi tozi kragji
ni savjetnici ni česnici.“
I ja voevoda Miloš' i Ja-
keta s vlasteli, čuvše
jednu stranu i drugu, sudi-
smo, da se zakune Marin' i
Dobruško, svaki od' nih'
samosedam' Bogom' i du-
šom' svojom', kako su onde
donesli na stan' k' nim'
u kuću kneza Žuha k Ste-
panu i k' Ivanišu s' svrhu
rečenom' druž'bom 180 du-
kat' zlateh' i onde im'
ukradeni. Ako se zakunu, da
im' se dukati iz' megju
sebe plate svi osam, koi
su onde bili na stanu, za-
edno, svaki svoi dio, ako
li se ne zakunu, da Marin'
i Dobruško ne imaju što
pitati.
I Marin' z Dobruškom' se
zakleše i š nimi 12 po-
rotnikov' Bogom' i dušami
svojimi, kako Marin' i Do-
bruško donesoše u kuću
kneza Žuha Dragojevića i k'
Stipanu i k' Ivanišu z
bratom' i k' Ivanu, momku
Martolice Gr'bičića i k'
Radoju Oblezi s momkom'
180 dukata zlateh' i megju
nimi pogiboše. I osudi-
smo[1]) Stepana i Ivaniša s'

[1]) U Jirečeka valjda pogrješno: ѡдадосмѡ.

сврхȣ реченωмь дрȣжинωмь, да плате Маринȣ и Добрȣшкȣ сви ωсамь, кои сȣ били на станȣ ωнȣи ноћь, кеда се ωни дȣкати ȣкрали, по разлогȣ, сваки за себе, ωть стω и ωсамдесеть дȣката. Воевода Милошь и кнезь Ꙗкета с властели, видивше, ерь Радое ωблега с момкомь не доиде на рокь и на сȣдь, хотеће и савише ȣчинити слȣгамь господина херцега него дрȣземь людемь, рокь имь ꙗе био Дмитровь дань, а по рокȣ ȣчинисмо ωсамь дана, да е сьвише да доидȣ с момкωмь: и Радоꙗ с момкωмь и на таи рокь не би. Зато, що бȣде волꙗ господина херцега, тои ће ȣчинити надь своеми слȣгами.

а за глобе воеводине и кнеже(ве) сȣдисмо, да се законе Стѣпань и Иванишь (сь) свьрхȣ реченωмь дрȣжинωмь, сваки ωдь нихь самωшести, Богωмь и нихь дȣшом, како ни светничи ни частничи ни проводачьꙗ несȣ краге Маринове и Добрȣшкове ωдь сто и ·п· дȣката · ако се законȣ, да сȣ слободни, ако ли се не законȣ, да сȣ криви по законȣ мѣста, що ихь законь покаже.

м(ѣ)сеца новембра ·і· дни рожаства Христова на ·ѵȣ· и ·н· и ·з· лѣто ȣ Сребрьничи писано.

и ꙗ Маринкω по заповѣди господина ми кнеза и нꙗеговѣхь сȣдьꙗа исписахь изь исписа сребрьничкога сȣдь више писани, а що се кь ωвомȣ сȣдȣ пристои, що сȣ до-

svrhu rečenom' družinom', da plate Marinu i Dobrušku svi osam' koi su bili na stanu onui noć', kada se oni dukati ukrali, po razlogu, svaki za sebe, ot' sto i osamdeset' dukata. Voevoda Miloš i knez' Jaketa s vlasteli, vidivše, jer' Radoe Oblega s momkom' ne doide na rok' i na sud', hoteće i saviše učiniti slugam' gospodina hercega nego druzem' ljudem', rok' im' je bio Dmitrov' dan', a po roku učinismo osam' dana, de je s'više, da doidu s momkom'. I Radoja s momkom' i na tai rok' ne bi. Zato, što bude volja gospodina hercega, toi će učiniti nad' svoim slugami.

A za globe voevodine i kneževe sudismo, da se zakune Stjepan' i Ivaniš' s' svrhu rečenom' družinom', svaki od' nih' samošesti, Bogom' i nih' dušom, kako ni svetnici ni čestnici ni provodadžije nisu kragje Marinove i Dobruškove od' sto i 80 dukata. Ako se zakunu, da su slobodni, ako li se ne zakunu, da su krivi po zakonu mjesta, što ih' zakon' pokaže.

Mjeseca novembra 10. dni rožastva Hristova na 1457. ljeto u Srebr'nici pisano.

I ja Marinko po zapovjedi gospodina mi kneza i njegovjeh' sudija ispisah' iz' ispisa srebr'ničkoga suda više pisano, a što se k' ovomu sudu pristoi, što su do-

тегли господинь кнезь и	tegli gospodin' knez' i
сѹдьѥ, писано ѥ ѹ ѡвомеи	sud'ije, pisano je u ovome
либрѹ на ·р· и ·і· книга.	libru na 110. knigi.

O izvršenju ove osude nema u listini spomena, ali iz daljnjih bilježaka u „Lamenti de foris“ doznajemo, da je osuda djelomice izvršena u Dubrovniku. Tamo je imao u parnici osugjeni Ivan Boškoević kod općine poklad u srebru i zlatu te mu se pozivom na srebrničku osudu od toga poklada odbio dio globe u iznosu od $22^1/_2$ dukata (Jireček ozn. dj. 88.).

Uz ovu u Srebrnici izrečenu osudu ima se ponajprije istaći, da se ne osniva ni na istrazi ni na dokaznom postupku. Sudci se zadovoljavaju time, da ustanove sam čin preslušanjem obiju stranaka, a na temelju toga izriču osudu. Taj postupak odgovara sasvijem načinu narodnog sugjenja, koji je još do prije nekoliko godina bio u običaju u Bosni, te takogjer nije poznavao istrage, već se je izricala osuda nakon saslušanja stranaka.

U slučaju, o kojem govorimo, sudjelovalo je osam osoba: Marin Radosalić i Dobruško Branoević kao oštećenici, Stjepan, momak Žuže Dragojevića Gučetića, u čijoj je kući kragja počinjena, Ivaniš (prezimena Boškoević, što doznajemo iz kasnijih spisa), Ivan, sluga Martolice Grbičića, Radoe Oblega i njegov sluga kao sumnjivci.

Optuženih ima u svemu šest, osuda pako glasi, da svaki ima naknaditi osmi dio ukragjenog novca, po tome se i svaki od tužitelja osugjuje da plati osminu. Kako vidimo postupak je sumaran i u toliko nedovoljan, što se izvršenje osude u pogledu Ivaniša Boškoevića prepušta općini dubrovačkoj, koja slučajno upravlja nekim njegovim pokladom, dočim Radoju Oblegu i njegovog slugu, koji se na opetovano pozivanje nijesu odazvali, ostavlja hercegu Stjepanu, kao njihovom gospodaru, da im sudi.

Umjesto dokaznog postupka traži sud od obojice tužitelja, da se o dogagjaju „Bogom i svojim dušama zakunu“ i to „samosedmi“ (самоседми).

To će reći, da svaki od njih mora dovesti još šest kletvenika, koji se s njima zajedno imaju zakleti.

Po tome je u srednjem vijeku i u Bosni bila običajna institucija prisežnih pomagača i zaista ona se često spominje. Tako se moraju i ona šestorica optuženih, svaki samošesti, podvrći prisegi, da zaista nijesu počinitelji kragje, da ih ne odsude još i na sudbenu globu, koja je kao neka vrst parbenog troška pripadala knezu i vojvodi.

Zakletva „samošestim“ jeste običajnija formula zakletve i prisižu pri tome osim onoga, koji se pre još i petorica pomogača, „kletvenika“. Tehnički izraz „samošesti“ kao da se je tako uvukao u praksu, da se prvobitni brojnik sad adjektivno sad substantivno tako upotrebljava, da se pod samošesta (gen. samošeste) razumijeva zakletva sa još pet pomagača.

Zakletva samošestim stara je institucija u sudbenoj praksi bosanskoj te se već spominje u listinama bana Stjepana od god. 1332. Tamo se naregjuje optuženiku radi duga, „da mu se nareče priseći samošestu“ (да мѹ нареҹе прѣсеки самошестѹ dva put), pa i kod kragje konja izrekla bi se ista presuda. (M. 101., 102.)

Ali dok je u slučaju, što se je u Srebrnici pretresao, odsugjen tužitelj da zakletvom potvrdi tužbu, ima se po spomenutoj listini bana Stjepana tuženi zakletvom oprati. A biće da je ovo potonje bilo pravilo, premda je možda u nekim slučajevima ovisilo o diskreciji sudišta, da odredi koja se stranka ima zakleti.

Još prije nekoliko godina mogao se u južnoj Hercegovini prilikom narodnog sugjenja naći običaj, da se optuženi pomoću kletvenika „otklinje“, a to je bivalo osobito u svim onim slučajevima, gdje nije bilo moguće pozitivno dokazati krivicu. Kod toga „otklinjanja“ bijaše običaj, da je svaki kletvenik držao po jedan kamen u ruci te bi jedan udario o drugi zakljinjući se.

Takovi kletvenici zvali su se u srednjem vijeku rotnici, od „rotiti se“ (= zaklinjati se), a otuda došao je i naziv porota za porotno sudište.

3. Plemićki sudovi.

U povlastice bosanskoga plemstva spadalo je, da su plemićima mogli suditi samo njima ravni. Kasnije ćemo navesti listinu bana Stjepana od god. 1332., iz koje se doznaje, da je banu ravnom velmoži ili njegovom suplemeniku mogao biti sudcem jedino istoplemenik ili vršnjak.

Često je bio običaj, da se u plemićkim poveljama ili inim listinama označuje sudište, koje je vlasno da plemiću izreče osudu. Kao osobit primjer te vrste navodim slučaj, za koji se je pobrinuo veliki vojvoda Sandalj, kad je primio k sebi svoju mater, banicu Anku. U dotičnoj povelji, gdje je uvjerava o potpunoj djetinjoj ljubavi, pobrinuo se naime i za onaj slučaj, ako bi banica štogod skrivila.

Obećaje, da je nikada ne će napustiti, ali veli da će to učiniti:

сѹпроћѹ мани таково ѹчине-
ние, како би могли реħи до-
бри лѹдие, ки се именѹю
ѡдь Босне и ѡдь Хрвать и
ѡдь Бнетка и ѡпħине дѹ-
бровачка, да е за то подоб-
но ѡставити синѹ матерь
свою.

suproću mani takovo učine-
nie, kako bi mogli reći do-
bri ludie, ki se imenuju
od’ Bosne i od’ Hrvat’ i
od’ Bnetka i općine du-
brovačke, da e za to podob-
no ostaviti sinu mater’
svoju.

Sandalj zajamčuje time svojoj materi megjunarodni sud.

U mnogo, pa kako se čini u većini slučajeva, pozivalo se je, kad se je radilo o sudu plemića, i svećenstvo u porotu.

Tako se veli u jednoj listini od 12. augusta 1434., kojom Gjorgje Jurjević, nećak hercega Hrvoje, poklanja zemljište braći svojoj Nikoli, Vlatku i Pavlu, da im se ista ne mogu oduzeti, izuzevši takov slučaj, da bi skrivili što god, te bi vikar i njegovi fratri s jedne strane, a darivalac i njegovi „dobri ljudi“ s druge strane osudili da je čin takov, da se plemić može radi njega pogubiti a dobra mu zaplijeniti. Ova kazna stiže ali samo krivca, dočim ostala braća ostaju i nadalje u posjedu dobara.

Kao što su u katoličkim krajevima, ko što su bili Dônji Kraji, prizivali vikara k plemićkim sudovima, tako su i u bogumilskim krajevima bili i bogumilski crkovnjaci sudci kod plemićkih sudova.

Tako podjeljuje kralj Stjepan Toma 22. augusta 1446. sinovima Ivaniša Dragičića prostrana zemljišta oko Ključa i uvjerava ih u darovnici:

да имь се тои не има по-
рећи ни потворити ни на ма-
не донести ни за еднȣ не-
вирȣ ни згрихȣ кралевьствȣ
нашемȣ, що не би ѡгледано
господином дидомь и црь-
квомь босаньскомь и добри-
ми Бошнани. и с тими са
всимь више писанимь при-
дасмо ихь господинȣ дидȣ
конь дида ȣ рȣке црьковне[1]).

da im' se toi ne ima po-
reći ni potvoriti ni na ma-
ne donesti ni za ednu ne-
viru ni zgrihu kralev'stvu
našemu, što ne bi ogledano
gospodinom didom' i cr'-
kvom' bosan'skom' i dobri-
mi Bošnani. I s timi sa
vsim' više pisanim' pri-
dasmo ih' gospodinu didu
kon' dida u ruke cr'kovne[1]).

Iz ovoga vidimo, da je bogumilskom djedu pripadala u neku ruku funkcija plemičkog maršala. Gornjim primjerima dodajem još i izvadak iz one listine hercega Stjepana od 19. jula 1453., kojom sklapa mir sa svojom suprugom Jelenom i obojicom svojih sinova Vlatkom i Vladislavom te ustanovljuje, kako se u buduće imaju vladati:

ако ли би се коꙗ годѣ
сȣмнꙗ нашла по коѡи годѣ
рѣчѣ мећȣ реченнȣ госпоȣ,
да не могȣ ни хоћȣ ꙗа го-
сподинь херчег стефань ȣчи-
нити ниꙗедно злоѡ ни не-
правдȣ ни немилощȣ кȣћамь
нашиꙗемь, госпоꙗе еленѣ и

ako li bi se koja godje
sumnja našla po kooj godje
rječje megju rečennu gospou,
da ne mogu ni hoću jaa go-
spodin' herceg' Stefan' uči-
niti nijedno zloo ni ne-
pravdu ni nemiloštu kućam'
našijem', gospoje Elenje i

[1]) Miklošić 440.

синовомь ми кнезꙋ влади-
славꙋ и кнезꙋ влаткꙋ, докле
годѣ не бихь ѡбискаѡ и
ѡбнашаѡ правоѡ и циело и
истинноѡ господиноѡмь дѣ-
дѡмь црькве босьнске и ·ві·
строиникома меѓꙋ коиеми
строиници бꙋде господинь
гость радинь за свога жи-
вота и к томꙋ ·ві· властела
нашиехь поглавитѣхь, кои
хоте правоѡ: що ли би наш-
ла више реченна правда до
кога ѡдь тѣхи кꙋће наше,
да га ѥ волиань господинь
херцегь цѣкати и карати на
своѥ волю що мꙋ сꙋдь по-
каже.

sinovom' mi knezu Vladislavu i knezu Vlatku, dokle godje ne bih' obiskao i obnašao pravoo i cielo i istinnoo gospodinom' djedom' cr'kve bos'nske i 12 strojnikoma, megju kojemi strojnici bude gospodin' gost' Radin' za svoga života i k tomu 12 vlastela našieh' poglavitjeh', koi hote pravoo: što li bi našla više rečenna pravda do koga od' tjehi kuće naše, da ga je voljan' gospodin' herceg' cjekati i karati na svoju volju što mu sud' pokaže.

Ovaj navedeni primjer jeste ujedno značajan prilog k postupku pri sugjenju u obiteljskim razmiricama.

4. Jus asili.

Najzanimljivija pravna ustanova sredovječne Bosne jeste pravo utočišta *jus asili*, što su ga priznavali u stanovitim slučajevima, naročito gdje se je radilo o veleizdajstvu ili sličnim zločinima.

Takovo pravo imala je ponajprvo općina dubrovačka, koja je vazda bila u najživljem saobraćaju sa Bosnom i koja je velikim dijelom imała njemu da zahvali svoju važnost i ugled. Ne samo da je Dubrovnik tjerao trgovinu sa Bosnom već je obavljao i bankovne poslove, te su svi kraljevi i velmože bosanske običavali svoje blago pohranjivati uz primjereno jamstvo kod općine dubrovačke. I tako je sasvim prirodno, da je svaki velmoža u slučaju počinjenog zločina ili bune protiv svoga kralja ili gospodara i u slučaju nužde bježao onamo, gdje mu je ležalo blago, a bilo je u interesu Dubrovnika, da najsavjesnije održi i brani to svoje pravo utočišta.

Bosanska nam je povjest zabilježila mnogo slučajeva, kako su se ne samo bosanski velmože već i kraljevi poslužili tim dubrovačkim pravom zaklona: šta više nalazimo u mnogim ugovorima izmegju Dubrovnika te bosanskih kraljeva i dostojanstvenika često izrično obećanje, da će im Dubrovnik za slučaj nužde pružiti sigurna zakloništa.

Samo u slučaju rata izmegju Bosne i Ugarske, Dubrovnik, vazda vijeran ugarskome kralju, uskraćivao bi zaklon ratujućim strankama.

Sasvim jasno se to očituje u saveznom ugovoru, što ga je 9. aprila 1387. sklopio kralj Tvrtko s Dubrovnikom:

ако ли би наша господгꙗ мар- ѣꙗ будуће свободни у свою ѡбласть, како ѥ реченѡ, тѣ- рала, искала господина кра- лꙗ стефана, чеса богь упаси, прѣге него ли би ѡнь улѣ- зль у дубровнѣкь и не бу- дећи ѡнь у дубровнѣку, ть- дии ѡпћина и градь дубров- нѣкь да нѣ дрьжань приꙗти у граду господина кралꙗ стефана волꙗ нѥгове вла- стеле и люди волꙗ нѣхь иманѣѥ супротѣвь чьсть и вѣре наше племенѣте кра- лице марѣѥ угрьске[1]).	ako li bi naša gospogja Mar- jeja buduće svobodni u svoju oblast', kako je rečeno, tje- rala, iskala gospodina kra- lja Stefana, česa Bog' upasi, prjege nego li bi on' ulje- zl' u Dubrovnjek' i ne bu- deći on' u Dubrovnjeku, t'- dii općina i grad' dubrov- njek' da nje dr'žan' prijati u gradu gospodina kralja Stefana volja njegove vla- stele i ljudi volja njeh' imanjeje suprotjev' č'st' i vjere naše plemenjete kra- lice Marjeje ugr'ske[1]).

Ali iz sastavka rečenice razumjeti je, da bi se utočište samo tako dugo uskraćivalo, dok bi se kralj i njegovi ljudi nalazili još izvan grada, dočim pravo zaklona u času, kada bi stupili u grad, ipso facto stupa u krijepost.

U ostalom to pravo zaklona vrlo je jasno definirano u pismu općine dubrovačke od 20. septembra 1406. vojvodi Sandalju:

ѥрь всакь тко бѣжи или прѣдь босномь или прѣдь нѣмь господиномь у градь, море прити и стоꙗти сло- бодно по закону[2]).	jer' vsak' tko bježi ili prjed' Bosnom' ili prjed' injem' gospodinom' u grad', more priti i stojati slo- bodno po zakonu[2]).

Izmegju mnogo slučajeva evo jednoga značajnoga, kako je Dubrovnik izvršivao to pravo zaklona. U gragjanskom ratu bosanskih velikaša protiv Ostoje, kojom su prilikom postavili protukralja Tvrtka Tvrtkovića, mnogi je plemić morao bježati u Dubrovnik, megju ovima i Pavle Klešić, kome su zaplijenili sva dobra. Ostoja, koji se sve slabijim osjećao, nastojao je da se pomiri sa Klešićem, ali ovoga ne izručuje Dubrovnik sve dotle, dok mu kralj ponovo ne podijeli oduzeta lena.

Ali da Klešić bude posve sjeguran, pisao je osim kralja i biskup „bosanske crkve“ (bogumilske crkve) općini dubrovačkoj, šaljući svoje crkvene dostojanstvenike u Dubrovnik, da dovedu Klešića i da ga postave

---

[1]) Miklošić 211.

[2]) Пуцић 80.

u njegova zvanja: „starac“ Mišljen, „starac“ Ljeljko i „kršćani“ Stojan, Ratko, Radosav, Radak i Dobrašin.

Kralj pako u svojoj listini pridodaje ovu značajnu rečenicu:

и с тими га сь всѣмь прѣдасмо господинꙋ дѣдꙋ и нѥговѣмь строиникомь и всои црькви босаньскои ꙋ нихь рꙋке и ꙋ нихь ѡбарованиѥ и да мꙋ се не ꙋчини никадаре нѣдно хꙋдо, що би га неѡгледала црьква босанска и властеле босансцѣ[1]).	i s timi ga s' vsjem' prjedasmo gospodinu djedu i njegovjem' strojnikom' i vsoi cr'kvi bosan'skoi u nih' ruke i u nih' obarovanije i da mu se ne učini nikadare njedno hudo, što bi ga neogledala cr'kva bosanska i vlastele bosanscje[1]).

Otuda proizlazi sasvim jasno, da se Klešiću u krilu bogumilske crkve zajamčuje novo utočište i to nam razjašnjuje, zašto je ništa manje već 7 dostojanstvenika bosanske bogumilske crkve odaslano u Dubrovnik, da bjeguncu služe kao sjegurna pratnja.

Da je i bogumilskoj crkvi pripadalo *jus asili,* za to imamo sasvim jasna dokaza. Istovremeno sa Klešićem potražio je i Radišić zakloništa u Dubrovniku. Godine 1404. poslaše Dubrovčani kralju Ostoji u Podvisoko odaslanstvo sa posve opširnim uputstvom. Megju ostalim navodi se tu, šta će odaslanstvo da odgovori kralju, ako ih interpelira zbog Radišića.

Odgovor imao je glasiti: *„et se ne da colpa del Radissich, che sta in Raguza, et* ***vuy defendete cum la liberta de la terra*** *e pluy qu' el ha 1-n altro Radissich in preson sua e lo terzo in mezo del so regno* ***in una caxa de Patareni*** *et manzava lo pan vostro, et era francho* ***per le franchicie dej Patareni; se ben fatto a non rompere le franchicie loro, quanto mayormente dee esser libera la franchicia de Raguza, la qual e citta murada.*** *“* (H. V.) (i ako nas radi Radišića okrivi, što se nalazi u Dubrovniku, obranićete se sloboštinom zemljišta i još time, da on drži drugog Radišića u svom zatvoru, a treći da se nalazi usred njegovog kraljevstva u jednoj patarenskoj kući i jede Vaš [kraljev] kruh, te je slobodan poradi sloboština [= azilnog prava] Patarena; ako je dobro ne dirati u njihove sloboštine, koliko više treba da je slobodno pravo utočišta u Dubrovniku, koji je grad utvrgjen.)

Riječ *franchicia* preveo sam sa pravom utočišta, a slovjenski izraz, koji je isto značio, što ga nalazimo u listinama, glasi ѡбарованѥ. Ovaj izraz je Daničić (Rječnik književnih starina) preveo sa *servatio*, ali nije time iscrpio potpuno značenje te riječi.

---

[1]) Пуцић 50.

Ovdje spomenuti dogagjaj zanimljiv je i sa historičkog gledišta, jer je ovdje spomenuti Radišić istovjetan sa onim Pavlom Radišićem, kojega je protežirao veliki vojvoda Hrvoje i kojega je na mjesto Ostojino htjeo da ga izaberu za bosanskog kralja. Ovo doznajemo iz njegovog pisma od 15. januara 1404., upravljenog dubrovačkoj općini (M. 252.).

Da je Bosna pravo utočišta, osobito dubrovačko, u istinu priznavala, možemo zaključiti iz listine bana Stjepana od 15. marta 1333., kojom Dubrovčanima poklanja Stonski rat, Ston i Prevlaku, ali uz naročiti uvjet, da ne smiju služiti kao zaklon bosanskim bjeguncima:

и още се ѡбетѹѥ ѡпкина	i ošte se obetuje opkina
дѹбровачка, да не прѣмемо	dubrovačka, da ne prjememo
ѹ прѣневлакѹ и ѹ стонь и ѹ	u Prjejevlaku i u Ston i u
рат и ѡнези ѡтоке, ке смо	Rat i onezi otoke, ke smo
ѹзели ѡдь господина бана	uzeli od gospodina bana
стефана, негова властелина,	Stefana, negova vlastelina,
ки бѹде немѹ неверань и не-	ki bude nemu neveran' i ne-
говемь синовомь и неговѹ	govem sinovom' i negovu
сименеви до згорения свита[1]).	simenu do zgorenja svita[1]).

Kako su pak Dubrovčani znali odlučno braniti svoje pravo zaklona, vidimo opet iz istog Radišićeva slučaja, s kime su zajedno i Radivojevići tražili utočišta u Dubrovniku, te je kralj Sigismund, koji je začetnik domaćeg rata protiv Ostoje, zahtijevao od Dubrovčana, da ih predadu njemu.

Oni poslaše 1403. kralju odaslanika Pavla Gundulića i uputiše ga, da odgovori, ako kralj zatraži izručenje Radivojevićâ: „da oni to ne mogu učiniti obzirom na ugovore i pravo utočišta, jer ako bi ih samo jedan put povrijedili, ne bi ih nikada bili kadri pravom uspostaviti“. (Th. Diplom. 115.)

Odaslanik Stjepan Lukarević, koji je istovremeno bio poslan vojvodi Hrvoji, imao je u stvari Radišića da izjavi: „da je njihova zemlja slobodna za svakoga, bilo malog bilo velikog; da oni ne mogu protiv nikoga, koji u njih zatraži utočišta, postupati, niti na zapovjed bilo kojeg gospodina ovoga svijeta, pa niti istoga kralja ugarskog, ni onda, kad bi sami htjeli dotičnika istjerati. Oni bi voljeli trpiti, da im se razore zidovi njihove zemlje, nego da im se okrne sloboštine, jer ako ih izgube, sebi bi malo koristili a drugima još manje, dočim se zidovi opet mogu podići“. (Ib. 116., 117.)

Iste godine u decembru poslaše opet poslanstvo s nalogom, ako bi se spomenula stvar Radišićeva, da upute na to, da su i kralj Dabiša i knez

[1]) Miklošić 106.

Sanko, kad ih je prognao Tvrtko (II.), tražili zakloništa u Dubrovniku, i da su Dubrovčani, kad je Tvrtko došao pred Dubrovnik, njemu svaku čast iskazali, ali i bjegunce zaštitili. I sami „dobri“ ban Tvrtko, otac ugarske kraljice Jelisave, tražio je i našao utočišta u Dubrovniku, sve dok mu ne dopustiše prilike da se povrati u svoju zemlju (Ib. 152.).

To uporno podržavanje stare humanitarne ustanove može se samo slavno spominjati.

Da su nazori, na kojima se je u srednjem vijeku osnivalo azilno pravo, bili jako rašireni po balkanskom poluostrvu, dokazuje okolnost, što su i u Srbiji bili zakonom ustanovljeni. Tamo je imao pravo zatočišta carski dvor i dvor patrijarkov, a u zakoniku Dušanovu nalazimo paragraf, koji ipso facto daje potpunu slobodu onom uzniku, kojemu bi pošlo za rukom da uteče iz tamnice i da se na carevu dvoru sakrije.

5. Megjunarodni pravni odnošaji.

a) Sa Dubrovnikom.

Bosna, odijeljena od mora dalmatinskim gradovima, osobito Dubrovnikom, bila je kopnena država i prepustila je dobrovoljno Dubrovčanima ne samo izvanjsku nego i unutrašnju trgovinu.

Oni umješe isposlovati za se već za bana Kulina ugovorom od 29. augusta 1189. potpunu slobodu trgovanja u Bosni, pri čemu ban za tu povlasticu nije za se tražio nikakove otštete, „osim, što mu ko dragovoljno pokloni“ (разьвѣ що ми кьто да своиовь воловь поклонь M. 2.). On obećaje dubrovačkim trgovcima slobodu, zaštitu i da će im „dati pomoći i savjeta kako sebi i koliko more“ (и дати имь сьвѣть и помокь, какоре и себи, коликоре моге).

Po sebi se razumije, da se je samo tada mogao razviti življi saobraćaj, kad se je stranim trgovcima zajamčila pravna zaštita, te su se kasnije vazda trudila „vlastela“ dubrovačka, da sebi pismeno osjeguraju tu zaštitu. U svima povlasticama, što ih je Bosna davala Dubrovčanima, nalazimo na ustanove, koje se na to odnose, te su malo po malo dospjele do megjusobnoga, na reciprocitetu osnovanoga sudbenog postupka.

Prvo, doduše još nejasno natucanje u tome pogledu nalazimo u povelji velikoga kneza humskog Andrije (1234.—1240.), gdje se veli:

а правина да есть, а ваш	a pravina da est', a vaš
чловѣкь, ки приде у землю	človjek', ki pride u zemlju
мою неволовь, кому е искана	moju nevolov', komu e iskana
правина и неиспльнена му	pravina i neispl'nena mu
буде, да стане и да учини	bude, da stane i da učini

ПРАВИНУ: АКЕ ЛИ ПРИДЕ ТАКЬ ЧЛОВѢКЬ, КОМУ НѢ ИСКАНА ПРАВИНА, ДА МУ СЕ НЕ УЗЬМЕ НИ ТЬНКЬ КОНЬЦЬ, ДОКУ ПОИДЕ У СВОЕ МѢСТО И ТАМО ДА УЧИНИ ПРАВИНУ[1]).

pravinu: ake li pride tak' človjek', komu nije iskana pravina, da mu se ne uz'me ni t'nk' kon'c', doku poide u svoe mjesto i tamo učini pravinu[1]).

Smisao te ponešto nejasno sastavljene ustanove jeste svakako, da se u Hercegovini može sudbeno postupati samo protiv onog Dubrovčana, koji je, prije nego što je onamo došao, stojao pod optužbom, dočim je onaj, protiv kojeg je podignuta optužba kad je već boravio u Hercegovini, bio nepovrediv sve dok se kući ne povrati, gdje bi mu sudili.

Pošto se je u saobraćaju sa Dubrovnikom često slučila parba izmegju Bosanaca i Dubrovčana, stalo je bilo Dubrovčanima do toga, da se sudbena nadležnost ugovorom ustanovi. Oni se pri tome držahu uvjeta, što su ga 1395. u pismu srpskoj kraljici Evgeniji i njenom sinu Stjepanu ukratko ovako precizovali: da nije zakon niti se pristoji, da se Latinin za Srbina otklinje ni Srbin za Latinina. (II. 3.)

U povelji, kojom kralj Ljudevit 1358. potvrgjuje dubrovačke povlastice, ovo je načelo još jasnije izrečeno, jer se tamo veli: *actor teneatur sequi forum rei nisi persone repeciantur in loco delicti vel contractus, tunc alter alteri teneatur respondere coram judice loci predicti.* Po tome je tužitelj imao birati sudca prema narodnosti okrivljenika, izuzevši slučaj, da je na činu zatečen, u kojem je slučaju imao suditi sudac dotičnoga mjesta. (Th. Dipl. 6.)

No u toj povelji kaže se baš izrično: da ova ustanova ne vrijedi za Dalmaciju, za zemlju Humsku, Bosnu i Zetu, pošto grad Dubrovnik ima posebne ugovore i običaje, koji su utanačeni privolom naroda onih zemalja.

Kakove su naravi bili ti posebni ugovori sa Bosnom, doznajemo, do duše nepotpuno, iz čitavog niza listina, što su se do današnjeg dana sačuvale.

Tako već ban Matija Ninoslav (1234.—1240.) opredjeljuje u povlastici, izdatoj Dubrovčanima:

АКО ВѢРРОУЕ СРЬБЛИНЬ ВЛАХА, ДА СЕ ПРИ ПРѢДЬ КНЕЗЕМЬ[2]); АКО ВѢРУЕ ВЛАХЬ СРЬБЛИНА, ДА СЕ ПРИ ПРѢДЬ БАНОМЬ[3]).

ako vjerue Sr'blin' Vlaha, da se pri prjed' knezem'[2]); ako vjerue vlah' Sr'blina, da se pri prjed' banom'[3]).

Još jače izbija ta uzajamnost u onoj povelji, kojom sklapa vječiti mir s Dubrovnikom, 22. marta 1240., i gdje se veli:

[1]) Miklošić 24.
[2]) Dubrovačkim.
[3]) Miklošić 25.

и ако некьто ѡдь моихь	i ako nek'to od' moih'
кьмети или ѡдь моихь лю-	k'meti ili od' moih' lju-
дие чине ви кривину, да се	die čine vi krivinu, da se
при предь мновь, и ꙗ да имь	pri pred' mnov', i ja da im'
суду прави судь и ꙗко ви	sudu pravi sud' i jako vi
ꙗ правинѣ не чину, то то	ja pravinje ne činu, to to
ꙗ кривь........ ако вѣруѥ сер-	ja kriv'........ ako vjeruje Ser-
блинь влаха, да сѣ при предь	blin' Vlaha, da sje pri pred'
кнеземь дубровьчькимь; и	knezem' dubrov'č'kim'; i
ꙗко веруѥ влахь серблина,	jako veruje Vlah' Serblina,
да се при предь баномь и	da se pri pred' banom' i
иному влаху и иномь сер-	inomu Vlahu i inom' Ser-
блину да не исьма[1]).	blinu da ne is'ma[1]).

Istu odredbu, skoro istim riječima, nalazimo i u listini bana Matije Stjepana od marta 1429., samo se tamo u pogledu izvršenja osude veli još ovo:

и да не никѣре изьма на ина-	i da ne nikjere iz'ma na ina-
го серблина ни на инаго влаха	go Serblina ni na inago Vlaha
лише на самога исьча[2]).	liše na samoga is'ca[2]).

Opširnije su obrazložene ustanove o sudbenom postupku izmegju Bosne i Dubrovnika u ugovoru mira, što ga je Dubrovčanima izdao ban Stjepan 23. oktobra 1332. Ovom se listinom potvrgjuje, kako se u njoj veli, samo već postojeći zakon, i pošto je u njoj opširnije opisan u Bosni rabljeni sudbeni postupak, vrijedno je da se odnosno mjesto opširnije opetuje. Ono glasi:

......господинь бань степань	......gospodin' ban' Stepan'
утврьди законь, ки ѥ прьво	utvr'di zakon', ki je pr'vo
био мегю босномь и дубров-	bio megju Bosnom i Dubrov-
никомь, да зна всаки чловекь,	nikom', da zna vsaki človek',
кои ѥ законь прьво биль.	koi je zakon' pr'vo bil'.
ако има дубровчанинь кою	1. Ako ima Dubrovčanin' koju
правду на бошнанину, да га	pravdu na Bošnaninu, da ga
позове прѣдь господина бана	pozove prjed' gospodina bana
или прѣдь негова владаоца;	ili prjed' negova vladaoca;
рока да му не буде ѡдго-	roka da mu ne bude odgo-
ворѣти.	vorjeti.
ако бошнанинь запши да ние	2. Ako Bošnanin' zapši da nie
дужань, да му нареве прѣ-	duožan', da mu nareče prje-

[1]) (Miklošić 29.) изьмь gen. исьма isto je što i „**preuzam**"; ovime se označuje onaj pravni postupak, po kojemu je u pomanjkanju pravoga počinitelja mogao biti udaren krivicom i rogjak krivčev. Daničić prevodi taj izraz nepotpuno sa *sumptio, executio.*

[2]) (Miklošić 33.) изьмь = ovrha, izvršenje osude; исьчь, pravo исьтьчь = krivac.

секи[1]) самошесту, кое любо постави бань родь; ако буде подобань ѡдь банова рода тко, да му су поротници ѡдь негова племена, кога му хотенѥ.

а тои да се зна, да не може техеи побегнути, а веке не може прѣдь никога му на реки.

ако ли говори бошнанинь на дубровчанина, да га позове прѣдь дубровчани на пореду, ако запши, да му нарече прѣсеки самошесту, кои су у босни на свою волю, а дубровчанинь да може побегнути трехь; аколе прѣѥмь, коѥму нарече бошнань, а рока такоге да не буде дубровчанину, кои су у босни, да тому поротници у босни, а кои у заврьшю а ниемь у заврьши, тими у заврьши такое поротници да су и бошнани нуз дубровчани.

а кто дубровчанинь убиѥ алли посече у босни или бошнанинь дубровчанина, таи правда да ѥ прѣдь господиномь баномь, а ѡсудь да греде бану на нихь; ако буде свада бошнанина з дубровчаниномь у дубровници, да суди кнезь дубровачки и суде, а глоба ѡпкини.

ако има свадꙋ дубровчанинь с другомь своѥмь у босне, господинь бань да не има печали; ако ли се позову прѣдь бана, да даде ѡсудь господину бану, у що се осуде.

ако бошнанинь ухити у дубровчанина за кона[2]), а ѡнь

seki[1]) samošestu, koje ljubo postavi ban' rod'; 3. ako bude podoban' od' banova roda tko, da mu su porotnici od' negova plemena, koga mu hotenje.

4. A toj da se zna, da ne može tehej pobegnuti, a veke ne može prjed' nikoga mu na reki.

5. Ako li govori Bošnanin' na Dubrovčanina, da ga pozove prjed' Dubrovčani na poredu, ako zapši, da mu nareče prjeseki samošestu, 6. koi su u Bosni na svoju volju, a Dubrovčanin' da može pobegnuti treh'; akole prjejem', kojemu nareče Bošnan', a roka takoge da ne bude Dubrovčaninu, koji su u Bosni, da tomu porotnici u Bosni, a koi u Zavr'šju a niem' u Zavr'ši, timi u Zavr'ši takoe porotnici da su i Bošnani nuz Dubrovčani.

7. A kto Dubrovčanin' ubije alli poseče u Bosni ili Bošnanin' Dubrovčanina, tai pravda da je prjed' gospodinom' banom', a osud' da grede banu na nih'; ako bude svada Bošnanina z Dubrovčaninom' u Dubrovnici, da sudi knez' dubrovački i sudje, a globa opkini.

8. Ako ima svadu Dubrovčanin' s drugom' svojem' u Bosne, gospodin' ban' da ne ima pečali; ako li se pozovu prjed' bana, da dade osud' gospodinu banu, u što se osude.

9. Ako Bošnanin' uhiti u Dubrovčanina za kona[2]), a on'

---

[1]) = priseći.

[2]) = konja.

бѹде ѹкраденъ или ѹхѹшенъ, а прави дѹбровчанинъ: мо ѥ конь влащи, волꙗ: га самь кѹпио, не ꙁнамь ѡдь кога, волꙗ повиѥ, ѡдь кога ѥ кѹпленъ, волꙗ прѣсеже самошесть, чисть дѹога да бѹде. и ако бошнанинъ бѹде дѹжань, а побегне иꙁь босне ꙁ дѹогомь, да мѹ ниѥ виере ни рѹке ѡдь господина бана.

и ако бошнанинъ иꙁьме добитакь дѹбровачки на верѹ, и книга бѹде ѹ дѹбровници, ако кнеꙁь и сѹдѥ пошлѹ, да ѥ книга права, да ѥ верована, да плати дѹбровчанинѹ и беꙁ прѣставщине[1].

ако ли тать или хѹсарь ѹꙁме дѹбровчанинѹ ѹ бановѹ владаню, тко се ѹвѥ[2]), да плати дѹбровчанинѹ беꙁь приставщине а господинѹ банѹ всаки шесть волова на свою главѹ.

и да се врате, ако рать бѹде, чеса богь ѹлиши, мегю боснѡмь ꙁ дѹбровникомь, да да господинь бань степань рокь дѹбровчанѡмь .ѕ. мисеца, да си погю ѹ дѹбровникь слободно...[3]).

bude ukraden' illi uhušen', a pravi Dubrovčanin': „mo(j) je kon' vlašti", volja: ga sam' kupio, ne znam' od' koga, volja povije, od' koga je kuplen', volja prjeseže samošest', čist' duoga da bude. 10. I ako Bošnanin' bude duožan', a pobegne iz' Bosne z duogom', da mu nije viere ni ruke od' gospodina bana.

11. I ako Bošnanin' iz'me dobitak' dubrovački na veru, i kniga bude u Dubrovnici, ako knez' i sudje pošlu, da je kniga prava, da je verovana, da plati Dubrovčaninu i bez prjestavštine[1]).

12. Ako li tat' ili husar' uzme Dubrovčaninu u banovu vladanju, tko se uvje[2]), da plati Dubrovčaninu bez' pristavštine a gospodinu banu vsaki šest volova na svoju glavu.

I da se vrate, ako rat' bude, česa Bog' uliši, megju Bosnom' z Dubrovnikom', da da gospodin' ban' Stepan' rok' Dubrovčanom' 6 miseca, da si pogju u Dubrovnik' slobodno...[3]).

Taj zakon sadržaje dvanaest sudbenih ustanova, tek u principu označenih, koje su ali mogle zadovoljavati pravnim potrebama i nazorima onoga vremena, ali u pojedinim slučajevima te ustanove nijesu bile dovoljne, pa se je često dogagjalo, da se koja stranka morala uteći diplomatskim reklamacijama. Osobito u pograničnim kotarima često je dolazilo do prekršaja pravde, a krivci lako bi umjeli da se otmu njenim posljedicama. U takovim slučajevima bi se republika obraćala na bana ili kralja bosanskog, tražeći da se vrši pravda.

[1]) = accessio.

[2]) = sazna, pronagje.

[3]) Miklošić 101., 2.

Evo primjera takove reklamacije, datirane 13. novembra 1407.

велнчьство кралћевьства тн море ȣзнать, ћерь кралћевьствȣ тн пнсасмо, како власн кралћевства тн кнкюрнкн[1]) самоснльћемь наступахȣ на нашь котарь н на нашȣ землю с конмн н сь добнтчн н становьмн, н нашѣмь велнке щете ȣчнннше попашомь. н к томȣ чловѣка нашега ȣбнше на смрьть н мн кралћевьствȣ тн много ȣмнлћено пнсаннће н молбȣ за то посласмо. н велнчьство кралћевьства тн по твоћен мнлостн наамь ȣпнса, ћерь нмь сте ȣпнсалн, да на наше не наступаю. н да се сь ωнѣмн люȣдьмн нашѣмн за враждȣ начнне н плате . н мн да бȣдемо родьщннȣ ωдь ωнога ȣбѣнога послать кь ннмь . н мн ће посласмо. н ωдь тога ннщорь ωнн власн не хωтѣше ωправнтн, а мн вндевь ваше работе, коће вн сȣ бнле, немогосмо вн за то пнсать; а сьдн велнкость кралћевьства тн да зна, ћерь нмь не бн задовольно ȣ злȣ, коће прьво ȣчнннше н ȣ непослȣхȣ кралћевьствȣ тн, сьдь ωщь слободннће начеше на наше наступать н щетȣ чннитн н к томȣ ћеднога ωдь нашѣхь людн раннше . много ȣмнлћено молнмо кралћевьство тн, бȣдн тн мнлость вашȣ заповѣдь кь ннмь н ωбѣтованьће к намь сьврьше н да на наше не наступаю да ȣзрокь не бȣде мегю ннмн хȣгћега[2]).

Veličʼstvo kraljevʼstva ti more uznatʼ, jerʼ kraljevʼstvu ti pisasmo, kako Vlasi kraljevstva ti Kikjuriki[1]) samosilʼjemʼ nastupahu na našʼ kotarʼ i na našu zemlju s konmi i sʼ dobitci i stanovʼmi, i našjemʼ velike štete učiniše popašomʼ. I k tomu človjeka našega ubiše na smrʼtʼ i mi kraljevʼstvu ti mnogo umiljeno pisanije i molbu za to poslasmo. I veličʼstvo kraljevʼstva ti po tvojei milosti naamʼ upisa, jerʼ imʼ ste upisali, da na naše ne nastupaju. I da se sʼ onjemi ljudʼmi našjemi za vraždu načine i plate . I mi da budemo rodʼštinu odʼ onoga ubjenoga poslatʼ kʼ nimʼ . I mi je poslasmo. I odʼ toga ništorʼ oni Vlasi ne hotješe opraviti, a mi videvʼ vaše rabote, koje vi su bile, nemogosmo vi za to pisatʼ; a sʼdi velikostʼ kraljevʼstva ti da zna, jerʼ imʼ ne bi zadovolʼno u zlu, koje prʼvo učiniše i u neposluhu kraljevʼstvu ti, sʼdʼ oštʼ slobodnije načeše na naše nastupatʼ i štetu činiti i k tomu jednoga odʼ našjehʼ ljudi raniše . Mnogo umiljeno molimo kraljevʼstvo ti, budi ti milostʼ vašu zapovjedʼ kʼ nimʼ i objetovanʼje k namʼ sʼvrʼše i da na naše ne nastupaju da uzrokʼ ne bude megju nimi hugjega[2]).

[1]) T. j. Čihorići, od kojih se jedan spominje u glasovitom natpisu u Veličanima.

[2]) Пуцић 91.

Opisani slučaj nije samo kao primjer diplomatske rekriminacije od interesa, nego i s toga, što otuda uvigjamo, da je i u srednjem vijeku bio običaj u naroda pregoniti stoku na tugje zemljište, da se na uštrb susjeda ishrani, što se je zvalo popaša, a dalje razabiremo, da se je u slučaju ubijstva tražila vražda od „rodštine“ ili svojte umorenoga.

Kao primjer, da je mješoviti postupak, što je vrijedio izmegju Bosne i Dubrovnika, bio nedovoljan, navodim parnicu, što se je god. 1419. dogodila u Drijevima na Neretvi. Dubrovčanin Lukša Matulinović držao je u zajednici sa Marojem Puljkovićem, Cvjetkom Gudelićem i čovjekom Pavla Radinovića carinu drijevsku pod zakup. Maroje i Ivanac, valjda da udese obračun o dohotku carine u svoju korist, dogju u kuću Lukšinu i silom mu oduzmu knjige (кватерьне = *Quaternio*), koje su sadržavale račune o dohotku carine. Pošto Lukša nije mogao tih knjiga dobiti, tužio je u Dubrovniku. Ovaj delegira sudce u Drijevima da riješe spor, ali niti Maroje niti Ivanac ne htjedoše priznati nadležnost ovoga po Dubrovniku postavljenog suda tvrdeći, da u toj stvari može odlučiti jedino kralj. Samo je Cvjetko Gudelić bio sklon, da odgovara pred „dobrim ljudima“, odaslanim od Dubrovnika, davši izjavu, da će i on samo kralju odgovarati. Sudci ga opomenuše, neka promisli, da je njegov brat Dubrovčanin, ali on ostade kod svoje izjave. (Jir. 71.)

Ovo zadnje mjesto, po kojem se je kanilo izvesti pritisak na Cvjetka, postaje nam jasno tek iz jednog dubrovačkog pisma vojvodi Pavlu Jurjeviću, gdje se ovome 4. septembra 1419. javlja: da je i Cvjetko Gudelić bio dubrovački gragjanin, no da je izagnan zbog nevaljanštine i izdajstva (П. 145.), dočim je njegov brat bio još dubrovački gragjanin. Taj se sud dakle, ako ne i izravno, prijeti preuzmom na bratu njegovu, premda se baš Dubrovčani toliko puta opirahu postupku preuzma u Bosni.

Nejasno je u gornjem sudbenom zapisu, što o ovome Cvjetku iz rečenoga pisma doznajemo, da je već 4. septembra mrtav bio, dok je onaj zapisnik, gdje je njegovo preslušanje sadržano, datirano 24. oktobra. To bi dokazalo, da se i sredovječni sudbeni postupak nije mogao brzinom pohvaliti.

*

Pošto Osmanlije redom osvojiše razne pokrajine balkanskog poluostrva, umjeli su Dubrovčani, koji zadržaše trgovinu i nadalje u svojim rukama, da za sebe isposluju kod porte sudbeni postupak, koji se je osnivao na istim načelima. Po njemu je Dubrovčanin u slučaju parnice sa turskim podanikom imao da tuži kod kadije, ali u slučaju parnice izmegju samih Dubrovčana dopušteno je bilo i na turskom zemljištu da sami sebi sude.

Prvi sultan, koji im je pismeno zajamčio te povlastice, bio je Murat II. (1442.); Bosna doduše još nije bila u njegovoj vlasti, već je samo prolazno osvojio bio rudnike i grad Srebrnički, no on je njihove povlastice izričito proširio i na Srebrnicu. Poslije njega potvrdiše te povlastice osvojitelji Bosne Mehmed II. i Selim I. (1517.) bez promjene smisla i jedino uz neke stilističke preinake i proširenja.

U spomenutoj povelji Muratovoj veli se:

и още имь ꙋчини милость царьство ми, за све дꙋогове, коѥ имаю или ѡдь ново ꙋчине дꙋбровчане ꙋ срьпскои земли али ꙋ бꙋгарьскои али ꙋ срьбрьнице, тер имь дꙋожникь ꙋдри ꙋ бахь[1]), да се закꙋне дꙋбровьчанинь самьтрети своѥ дрꙋжине, и да мꙋ се тои плати. а коꙗ годе би пра била мегю мꙋсломанина и дꙋбровчанина, да поидꙋ прѣдь кадию, терь како ѥ божѥ повеленѥ, такои да имь се сꙋди. и ѡще имь ꙋчини милость царьство ми: кою годе би прꙋ имали дꙋбровьчани мегю собомь за иманѥ или за кою сагрехꙋ, да ѡни тои мегю собомь сꙋде; ако ли ѡдь нихь кои ꙋзище, да поиде предь кадию, да имь кадиꙗ сꙋди. и ѡще имь госпство ми посꙋди, да не бꙋде прѣꙋзамь ѥдномꙋ за дрꙋгога, нꙋ истаць, кои бꙋде дꙋожань, да плати[2]).

i ošte im' učini milost' car'stvo mi, za sve duogove, koje imaju ili od' novo učine Dubrovčane u sr'pskoi zemli ali u Bugar'skoi ali u Sr'br'nice, ter' im' duožnik' udri u bah'[1]), da se zakune Dubrov'čanin' sam'treti svoje družine, i da mu se toi plati. A koja gode bi pra bila megju Muslomanina i Dubrovčanina, da poidu prjed' kadiju, ter' kako je Božje povelenje, takoi da im' se sudi. I ošte im' učini milost' car'stvo mi: koju gode bi pru imali Dubrov'čani megju sobom' za imanje ili za koju sagrehu, da oni toi megju sobom' sude; ako li od' nih' koi uzište, da poide pred' kadiju, da im' kadija sudi. I ošte im' gospstvo mi posudi, da ne bude prjeuzam' jednomu za drugoga, nu istac', koi bude duožan', da plati[2]).

Riječ прѣꙋзамь, premda se često nalazi u listinama, kao da ni Daničić nije razumio, jer je on i ne spominje u svom riječniku, a u ovoj listini nalazimo joj jasan tumač. Ako sravnimo sva mjesta, u kojima se ona spominje, to ćemo dobiti za nju isto značenje, koje se i ovdje nalazi, to jest da se preuzmom mogao zvati neko na odgovornost za tugju krivicu. Isti smisao proizlazi iz listine Stjepana Tomaševića od 23. novembra 1461. (M. 487.), gdje se kaže:

[1]) Zataji.

[2]) Miklošić 410.

да ѡдь сада напрѣда не бѹ-	da od' sada naprjeda ne bu-
де никадарь веће ѹ нашемь	de nikadar' veće u našem'
рѹсагѹ ниедномѹ дѹбровча-	rusagu niednomu Dubrovča-
нинѹ ни слѹгамь нихь ни-	ninu ni slugam' nih' ni-
еднога прѣѹзма ни за едно	ednoga prjeuzma ni za edno
тѹђе прѣдѹжие, него да се	tugje prjedužie, nego da se
наиде по законѹ, тко бѹде	naide po zakonu, tko bude
дѹжань, ѡнаи истачь да има	dužan', onai istac' da ima
платити, а да се правомѹ	platiti, a da se pravomu
не може ѹзети за кривога	ne može uzeti za krivoga
ни едно имание правога:	ni edno imanie pravoga:

Spomenuto mjesto Muratove povelje opetuje se istim poretkom riječi i u povelji sultana Mehmeda (M. 525.), ali u povelji Selimovoj od god. 1517. (M. 551.) još je jasnije opisano:

и пак за тожда[1]) чловѣка	i pak za tožda[1]) človjeka
дога ради добровничанїн	doga radi Dobrovničanin
чловѣкь да се не хвати:	človjek' da se ne hvati:

Osim dubrovačkih trgovaca bio je još jedan znamenit tugji elemenat u zemlji, naime Saski naseljenici, koji su radili po bosanskim rudnicima, naročito u Srebrnici i Olovu. Premda nemamo nikakovih pismenih podataka o pravnim ustanovama, po kojima se je njima sudilo, sva je prilika, da je i njima bilo dozvoljeno posebno sudište, što su ga mogli sami birati i kojemu je naravno predsjedao knez ili vojvoda njihovoga kraja. To proizlazi već iz toga, što su „purgari“ stekli posebno gragjansko pravo.

U srpskim listinama nalazimo pobliža razjašnjenja o tome postupku, pa možemo držati, da su i u Bosni postojale slične ustanove, tim više, što je najvažniji bosanski rudnik, Srebrnica, neko vrijeme bio pod vlašću srpskih despota. Ja s toga navodim samo jedno mjesto, koje je suglasno u poveljama despota Lazara i Vuka i Stefana i Gjorgja, te se njime uregjuje sudbeni postupak izmegju Sasa i Dubrovčana:

ако ѹзимаю[2]) кою прѹ саси з	Ako uzimaju[2]) koju pru Sasi z
дѹбровчани, такогерѣ да се	Dubrovčani, takogerje da se
сѹде како и срьбле: поло-	sude kako i Sr'ble: polo-
вина сась сѹдии и половина	vina Sas' sudii i polovina
дѹбровчань . и да не позива	Dubrovčan' . I da ne poziva
срьбинь дѹбровчанина на сѹдь	Sr'bin' Dubrovčanina na sud'
никамо тькмо прѣдь ѡнези	nikamo t'kmo prjed' onezi

[1]) U Miklošićevim „Monumenta“ po svoj prilici pogrješno чожда za тожда. U listini, s malo iznimaka, piše se о mjesto ѹ.

[2]) Ovo nije istovjetno sa uzimati (= nehmen), nego sa „imati“ s prepozicijom „uz“, te se time opisuje kondicional.

сꙋдие . такогере и сасинь да се прѣ прѣдь ωнемизи сꙋдиꙗми . и да се не мꙋче прѣдь господство ми ни прѣдь кефалию . и ако кои дꙋбровчанинь кꙋпи конꙗ, и ωногази конꙗ ако ꙋхвати срьбинь или сасинь и рече: ꙋкрадень ми ѥ или гꙋшень, да се ωдкльне дꙋбровчанинь, како ние светьца ωномꙋзи коню ни гꙋсе ни татбе, нꙋ га ѥ кꙋпиль; ако бꙋде драгω срьбинꙋ ꙋзети свога конꙗ или сасинꙋ, що бꙋде даль дꙋбровчанинь за ωногази конꙗ, този да мꙋ вратѣ, а конꙗ личнега да нее вольнь ꙋдрьжати[1].

sudie . Takogere i Sasin' da se prje prjed' onemizi sudijami . I da se ne muče prjed' gospodstvo mi ni prjed' kefaliju . I ako koi Dubrovčanin' kupi konja, i onogazi konja ako uhvati Sr'bin' ili Sasin' i reče: ukraden' mi je ili gušen', da se odkl'ne Dubrovčanin', kako nie svet'ca onomuzi konju ni guse ni tatbe, nu ga je kupil'; ako bude drago Sr'binu uzeti svoga konja ili Sasinu, što bude dal' Dubrovčanin' za onogazi konja, tozi da mu vratje, a konja ličnega da nee vol'n' udr'žati[1].

Sudbene odnošaje, koji su za srednjega vijeka postajali u megjusobnom odnošaju izmegju Bošnjaka i Dubrovčana, razjasniće nam i sudbene ustanove, koje su vrijedile u samom Dubrovniku, ako se parnica vodila izmegju Dubrovčana i Bošnjaka. Cijelo sudstvo dubrovačko osniva se u srednjem vijeku na stanovitim naredbama velikog i malog vijeća, a prvi, koji je sabrao te naredbe u jednu knjigu, bijaše dubrovački knez Marko Giustiniani, koji ih je u god. 1272. složio u jednu knjigu, nazvanu statut. Taj se statut popunjavao, a nama je na očima u taj čas kasniji prepis, koji sadržaje dopunke i naredbe, izdane do druge polovine XIV. vijeka.

U tom statutu imade i nekih ustanova, koje se odnose na sudbeni postupak u parnicama, što je Dubrovčani vogjahu sa susjednim Slovjenima, navlastito sa Humljanima ili žiteljima današnje Hercegovine, sa Bošnjacima, sa raškim i zetskim ljudima.

U tim ustanovama primjetićemo ravnopravnost izmegju Dubrovčana i njihovih susjeda. Pošto ćemo u njima naći dosta zanimljivosti, iznosim ovdje najvažnije a uza njih i prijevod, u koliko mi je bilo moguće naš jezik prilagoditi kurijalnom stilu tih sredovječnih naredaba.

U knjizi III. tih statuta ističu se ove utanove, koje će nas pobliže zanimati[2]).

---

[1]) Miklošić 205., 208., 267., 270., 353., 434.

[2]) Većina ovih naredada ima na čelu zabilježen kratki sadržaj, a samo kratke naredbe nijesu „summirane“. Da ne opetujem dvaput isto, ispušćam taj „*summarium*“.

De his quae *(sic!)* petuntur in Stanico. Cap. XX.

(Lib. III.)

Racuseus qui supra aliquem forestierum ad statutum stanicum petere voluerit rationem. possit, si vult, procuratorem suum ad stanicum mittere, qui pro eo interpellet et faciat omnia, que ipse faceret si esset presens ita tamen, si hoc ordinate faciat cum notitia D. Comitis.

O onima, koji se zovu na stanik. Pogl. XX.

(Knj. III.)

Dubrovčanin, koji bi tražio po staničkoj ustanovi razlog od koga stranca, može ako hoće slati na stanik svog zastupnika, koji će za nj pitati i raditi sve što bi on činio da je tamo prisutan, ako bi se to uredno učinilo sa znanjem g. kneza.

De forestiero, qui aliquid recipit a Racuseo et super hoc vocatur. Cap. XXI.

Forestierus aliquis existens in Racusio, recipiens de bonis alicujus Racusei, si, antequam de Racusio exeat, super bonis ipsius per eundem Racuseum vocetur ad curiam, teneatur coram D. Comite et sua curia facere rationem, habendo inducium trium dierum tantum et non plus, si terminum petierit forestierus ipse.

O strancu, koji štogod prima od Dubrovčana te se zato poziva. Pogl. XXI.

Stranac, koji se nalazi u Dubrovniku, primajući od imetka kojeg Dubrovčana, ako prije nego što ode iz Dubrovnika bude radi tog imetka pozvan od Dubrovčana na sud, dužan je da dade razlog pred g. knezom i njegovim sudom, imajući odgodu od tri dana i ne više, ako bi to sam stranac zaiskao.

De forestiero, qui habet cartam super Racuseum. Cap. XXII.

Si vocaverit forestierus aliquem Racuseum ad curiam super aliquo debito et cartam vel cartas ostendat ad usuram vel sine usura et super ipsum Racuseum vel bona ejus appareant carte antiquiores, id est facte ante cartam vel cartas forestierii supradicti, volumus, quod carta vel carte, que prius facte apparent, primo debeant judicari et placitari et firme haberi et bona illius Racusei illi debeant assignari, qui cartas primo factas ostendit, nisi aliquis alicui in viagium eunti mutuaverit pecuniam vel crediderit merces suas, tunc enim in illo primo viagio prius debet ei satisfacere de bonis mobilibus, etiam si appareant alie carte prius facte; quod si plures fuerint ipsi creditores primi viagii omnibus solvatur pro rata, nec unus possit habere plus quam alter.

O strancu, koji ima list (obveznicu) od Dubrovčanina. Pogl. XXII.

Ako bi stranac pozvao kojeg Dubrovčanina na sud radi kojeg duga, te bi obveznicu ili obveznice pokazao bilo sa kamatama ili bez kamata, a protiv istom Dubrovčaninu ili njegovom imetku iznesu se starije obveznice, to jest izdane prije obveznice ili obveznica rečenog stranca, hoćemo da obveznica ili obveznice, koje su prije izdane, budu prije osugjene i raspravljene i da se drže tvrdima, a dobro onog Dubrovčana mora se onom doznačiti, koji pokaže prije načinjene obveznice, ako ne bi koji kome polazećem na put pozajmio novac ili mu na vjeru dao robu svoju, onda valja onome na prvom putu iz nepokretnog imetka zadovoljiti, ako bi se iznijelo i obveznica prije načinjenih; ako bi bilo više ovakovih vjerovnika prvog putovanja, da se plati po razmjeru svakome, a ni jedan da ne može dobiti više od drugoga.

De consvetudinibus inter Raguseos et homnies comitatus Chelmi. Cap. LI.

Et si aliquod discordium vel debitum aut aliquod malefactum deveniret inter homines Racusii et homines Chelmi de Comitatu et Comes Racusii cum Coẽ Racusii et Comes de Chelmo propter hoc vellent ordinare constitutum terminum esse ad stanicum, sciendum est, quod utraque pars debet esse ad locum constitutum ad S. Stefanum in Malfo de foris et ibi debant se conjungere ad plenarium stanicum.

Et debent elligere tot judices ex una parte, quot ex alia, qui debent jurare ad S. Dei Evangelia, judicare omnes questiones et placita que ibi fient bona fide, sine fraude, secundum antiquam consuetudinem.

Et D. Comes Racusii tenetur et debet facere, ut omnes Racusei, qui tempore illo inveniuntur in Racusio et vocati fuerint a Sclavis ad stanicum ad rationem, veniant ad stanicum illud aut debeant mittere pro eis ad faciendum rationem ad illud stanicum.

Et comes de Chelmo simili modo tenetur facere, ut homines de Chelmo omnes, qui vocati fuerint ad stanicum, veniant ad faciendum rationem ad illud stanicum vel debeant mittere pro eis.

Et si per illos judices judicatum fuerit sacramentum ad aliquem Comitem vel ad ejus filium vel filios, licitum sit illi, cui judicatum fuerit, ut per se faciat jurare unum de suis nobilibus viris et ille, quando jurat, debet stare prope illum, pro quo jurare debet ad latus ejus et debet osculari cum ore.

Et si comes de Chelmo per se habuerit ad querendum rationem supra Comitem et Coẽ Racusii vel supra aliquem de Racusio, hoc debet esse primum placitum, quod placitari prius debet ibi et si Comes de Chelmo per se non habuerit ad querendum rationem supra Comitem et Coẽ vel aliquem de Racusio et Comes vel Coẽ Racusii ad querendum habuerit supra Comitem vel aliquem de Chelmo, istud debet esse primum placitum, quod ibi placitetur. Et sit primum placitum

O običajima izmegju Dubrovčana i ljudi kneževine humske. Pogl. LI.

I ako bi nastala kaka nesloga ili dug ili kaki zločini izmegju dubrovačkih ljudi i ljudi humskih iz kneževine, a knez dubrovački s općinom dubrovačkom htjeli bi da se zato odredi rok na stanik, valja znati, da obje stranke treba da budu na ustanovljenom mjestu kod Sv. Stjepana u Zatonu i tamo da se sastanu u javni stanik.

I moraju izabrati toliko sudaca s jedne koliko i s druge strane, koji valja da se zakunu sv. evangjelima božjim, da će sva pitanja i parbe, što bi se ondje vodile, suditi dobrom vjerom i bez prijevare po starom običaju.

A g. knez dubrovački dužan je i mora narediti da svi Dubrovčani, koji bi se u ono vrijeme našli u gradu a pozvani su od Slovjena na stanik, dogju na odgovornost na onaj stanik ili da moraju koga slati na onaj stanik, da mjesto njih odgovara.

I knez humski na isti način dužan je da čini, da svi humski ljudi, koji bi bili zvani na stanik, dogju na onaj stanik na odgovornost ili da moraju slati zamjenika.

I ako bi oni sudci dosudili kojemu knezu, da se zakune on ili sin mu ili sinovi, neka mu je dozvoljeno onome, koji je odsugjen, da se jedan od njegovih plemića zanj zakune, a onaj kad se zaklinje mora da stoji kraj onoga, za kog se kune, uz bok njegov i mora uhom da sluša.

I ako bi humski knez imao da se za sebe pre protiv kneza i općine dubrovačke ili protiv koga iz Dubrovnika, treba da ta parnica bude prva, koja će se raspravljati tamo, a ako knez humski za sebe nema da se pre protiv kneza dubrovačkog i općine ili protiv koga iz Dubrovnika, a knez i općina dubrovačka imaju da se pru protiv kneza ili kojega iz Huma, ima ova rasprava da bude prva, koja će se raspravljati. I neka bude prva rasprava kneza humskog,

Comitis de Chelmo, secundum debet esse Comitis vel Coīs Racusii; et si Comes et Coē Racusii et Comes de Chelmo per se non habuerint ad querendum, alii homines, qui ibi fuerint ad querendum rationes suas, debent ponere tesseram, que pars debeat prius incipere placitare et illa pars, que per tesseram vicerit, debet primo placitare et alia pars secundo et sic complentur omnia placita usque ad finem, una pars unum placitam, alia pars aliud placitum.

Et ille homo, qui perdiderit placitum suum per sententiam illorum judicum de quacumque parte, Dñus ejus sine mora debet facere rationem illi, qui vicerit placitum, nisi ipse se ad invicem concordaverit.

Et si stanicum plenarium non fuerit ordinatum et aliquis homo de Chelmo venerit ad querendum rationem supra aliquem hominem Racusii ante curiam Racusii, si Racuseus voluerit respondere et facere ei rationem ante curiam Racusii ad constitutum locum et ad certum terminum, secundum quod ordinatum fuerit ante curiam, quelibet pars debeat esse in illo loco: pars Racuseorum cum judicibus Racusii, quos portare voluerit et pars Sclavorum cum judicibus Sclavis quos ducere voluerit, et sint tot judices ex una parte, quot ex alia. Et quecumque ex illis partibus non veniret ad terminum constitutum sine impedimento Dei et dominationis terre, sit torta et perdiderit placitum.

Et si Sclavus non concordaret se cum Racuseo ante curiam Racusii, Racuseus debet ordinare ante D. Comitem et curiam Racusii certum terminum eundi ad stanicum cum Sclavo.

Et in illo die Racuseus ad suam voluntatem debet elligere judices ab uno in supra et Sclavus simili modo debet facere, qui judices sine Sacramento debent judicare placitum vel placita, que ibi fient.

Et si aliquis Sclavus venerit Racusium et comprehensus fuerit ab aliquo Racuseo in aliquo debito vel malefacto, licitum sit Racuseo ducere Sclavum ante D. Comitem et suam curiam, et si Sclavus ille sua voluntate per placitum

a druga mora da je općine dubrovačke. I ako knez i općina dubrovačka i knez humski za sebe ne bi imali parbe, moraju ostali ljudi, koji bi ondje bili da raspravu vode, stavljati kocku, koja stranka će prije imati da započme parbati, i ona stranka, koja bi kockom pobijedila, mora najprije da raspravlja a druga stranka na drugom mjestu, i tako se sve parbe svršavaju do kraja, jednoj stranci prva rasprava, drugoj druga rasprava.

I onaj čovjek, koji bi svoju parnicu po osudi onih objestranih sudaca izgubio, gospodar mu mora bez odvlake dati zadovoljštinu onome, koji bi pobijedio u parbi, ako se sami ne bi megjusobno nagodili.

A ako se ne bi naredio stanik pod vedrim nebom a Humljanin bi došao da traži pravo protiv Dubrovčanina pred dubrovačkim sudom, ako mu Dubrovčanin ushtjedne odgovarati i dati razlog pred dubrovačkim sudom na ustanovljenom mjestu i u ustanovljeno doba, kako je to odregjeno pred sudom, valja da se na onom mjestu nagju obje stranke: dubrovačka stranka s dubrovačkimi sudci, koje bi htjela dovesti, a slovjenska stranka sa slovjenskimi sudci, koje bi htjela dovesti, i da bude toliko sudaca s jedne koliko i s druge strane. A koja god od onih stranaka ne bi došla na ustanovljeni rok bez zaprjeke božje i gospodstva zemlje, neka je kriva i gubi parbu.

I ako se Slovjen ne bi složio s Dubrovčanom pred dubrovačkim sudom, treba da Dubrovčanin pred g. knezom i dubrovačkim sudom naredi stalan rok, kada će sa Slovjenom izići na stanik.

I na taj dan mora Dubrovčanin po svojoj volji izabrati sudce od jednoga gornjih, a Slovjenin ima da čini na isti način, a ti sudci moraju bez zakletve da sude parnicu ili parnice, koje bi se ondje vodile.

I ako bi koji Slovjen došao u Dubrovnik a Dubrovčanin bi ga zatekao radi kakvog duga ili zločina, da je slobodan Dubrovčanin voditi Slovjena pred g. kneza i pred njegov sud i ako bi onaj Slovjen svojevoljno

voluerit facere rationem Racuseo, D. Comes cum sua curia debet ei facere rationem; et si voluerit et petierit stanicum, licitum sit utrique parti ordinare stanicum ad suam voluntatem secundum predictam formam et ordinem.

htio da Dubrovčaninu daje razlog, g. knez sa svojom kurijom mora mu dati razlog, a ako ne bi htio i ako bi iskao stanik, slobodne su obje stranke, da odrede po svojoj volji stanik po rečenom načinu i redu.

Et etiam si Racuseus se concordare voluerit cum Sclavo illo per stanicum aut alio quocumque modo, antequam eum ducat ad D. Comitem, ipse bene potest facere hoc, et erit firmum. Et si aliquis Racuseus venerit ad D. Comitem et petierit ei litteras suas et voluerit ire ad Comitem de Chelmo cum litteris ad querendum rationem supra aliquem Sclavum de Chelmo, D. Comes debet ei facere litteras suas et Racuseus cum litteris suis debet ire ad Comitem de Chelmo et ille Sclavus, qui debet facere rationem Racuseo ante Comitem de Chelmo, debet placitare et facere rationem Racuseo et illa sententia, que data fuerit per Comitem de Chelmo erit firma.

I ako bi se Dubrovčanin sa Slovjenom na taj način složio radi stanika, ili inače, prije nego bi ga odveo pred g. kneza, može to dobro činiti i biti će mu stalno.

I ako bi koji Dubrovčanin došao pred g. kneza te bi iskao od njega list i htio poći knezu humskom s tim listom da traži razlog od kojega Slovjena humskog, mora mu g. knez načiniti svoj list i Dubrovčanin mora s njegovim listom da ide knezu humskom, a onaj Slovjen, koji treba da čini Dubrovčanu razlog pred knezom humskim, mora da se pre i da daje razlog Dubrovčaninu, a osuda, što je dadne knez humski, biti će tvrda.

Et quecumque pars non venerit ad stanicum constitutum et vocata fuerit et, nisi habuerit justum impedimentum clare factum, videlicet impedimentum Dei et contradictionem Dni terreni, et judicata fuerit, perdiderit placitum et erit torta.

A koja god stranka ne bi došla na urečeni stanik a zvana je, osim ako ima prave zaprjeke i jasno dokazane, to jest božje zaprjeke i zabrane zemlje gospodara, a njoj sude, izgubiće parnicu te će biti kriva.

Et si judicatum fuerit sacramentum Racuseo in stanico, Sclavus non potest dicere Racuseo: volo quod talis et talis juret tecum, sed Racuseus jurare debeat cum illis suis propinquis, quos ipse habere poterit.

A ako se dosudi Dubrovčanu na staniku da se zakune, ne može Slovjen reći Dubrovčanu: hoću da se taj ili onaj kune s tobom, već Dubrovčanin mora da se kune s onim svojim bližnjacima, koje mogne dobaviti.

Et etiam si aliquis Racuseus habuerit ad querendum rationem supra aliquem Sclavum, et ordinatum fuerit stanicum plenarium et Racuseus ille voluerit ire da stanicum illud ad querendum rationem suam, illud non prejudicat in suo jure et bene potest manere; et si Sclavus ille inde antea venerit Racusium, Racusius non potest vetare ei terram Racusii nec potest eum pignorare vel facere pignorari et nec depredare eum pro ratione sui, donec placitum suum definitum fuerit per rationem et per legis sententiam pro eo quod voluit ire ad deffiniendum ad stanicum.

I takogjer ako bi koji Dubrovčanin imao da traži razlog protiv kojega Slovjena a odredіše javni stanik, a Dubrovčanin onaj neće da dogje na taj stanik da brani svoju parnicu, ne će mu to prejudicirati njegovom pravu i može mu dobro ostati, a ako bi onaj Slovjen u buduće došao u Dubrovnik, ne može mu Dubrovčanin braniti dubrovačko tlo ili ga činiti taocem ili ga oglobiti radi svoje parnice, dok ne svrši svoju raspravu razložnom i zakonitom osudom za to, što nije htio ići da je svrši na staniku.

De consuetudinibus inter Racuseos et homines Bossinae. Cap. LII.

Et si aliquis Racuseus ad querendum habuerit rationem supra Ducem de Bossina, vel supra aliquem hominem de Bossina, Racuseus ille cum litteris D. Comitis Racusii debet ire ad Ducem Bossine ad querendum rationem suam et sententia, que data fuerit ei ibi, sit firma. Et simili modo facit Dux de Bossina de suis hominibus, qui habent ad querendum rationem supra Racuseos et veniant Racusium cum litteris sui Ducis ante D. Comitem et sententia, que data fuerit, sit firma.

O običajima izmegju Dubrovčana i bosanskih ljudi. Pogl. LII.

I ako bi koji Dubrovčanin imao da traži osudu protiv vojvode (bana) bosanskog ili protiv kojega od bosanskih ljudi, mora onaj Dubrovčanin da sa pismom g. kneza dubrovačkog ide vojvodi (banu) bosanskom da traži svoj razlog i osuda, koja se ondje dadne, da je stalna. I istim načinom čini vojvoda bosanski svojim ljudima, koji imaju da traže razlog protiv Dubrovčana i neka dogju u Dubrovnik s pismom svoga vojvode pred g. kneza i osuda, koja se dadne, da je tvrda.

De consuetudinibus inter Racuseos et dnōs Sclavoniae. Cap. LVI.

Quicumque Racuseus aliquam messitationem habuerit cum Rege Rassie in terris Rassie, cum Duce Bossine in terris Bossine, vel cum Comite de Chelmo in terris de Chelmo vel cum Comite de Genta in terris de Genta et messitatio illa poterit probari vere secundum antiquam consuetudinem, Racuseus tenetur ire ad illam Signoriam ad paccandum et complendum messitationem, illam quam habet in vita sua. Et si Racuseus moriretur ante quam vocatus esset ad rationem, sciendum est, quod uxor vel heredes ejus aut illi, qui possident bona sua, tenentur et debent facere rationem in civitate Racusii pro mortuo. Et si Racuseus nollet respondere et facere rationem ante curiam Racusii et peteret stanicum secundum antiquam consuetudinem, utraque pars debet ordinare stanicum ad suam voluntatem ante D. Comitem Racusii.

Et si uxor vel heredes illius mortui aut illi, qui possident bona ejus, non possiderint aliquid de bonis mortui aut vellent dejactare se de possessionibus suis, ipsi non tenentur nec debeant facere rationem secundum antiquam consuetudinem.

O običajima izmegju Dubrovčana i gospode Slovjenske. Pogl. LVI.

Koji god bi Dubrovčanin imao koju obvezu sa kraljem raškim u zemlji raškoj, sa banom bosanskim u zemlji bosanskoj, ili s knezom zetskim u zemlji zetskoj i ona obveza može se dokazati pravom polag starog običaja, treba Dubrovčanin da ide onome gospodstvu da izmiri i popuni onu obvezu, koju ima za svoga života. I ako bi Dubrovčanin umro prije nego je pozvan na odgovornost, valja znati, da mu supruga ili baštinici ili posjednici njegovog imetka moraju u gradu Dubrovniku dati razlog. I ako Dubrovčanin ne bi htio odgovarati i dati razlog pred sudom dubrovačkim te bi zahtijevao stanik po starom običaju, moraju obje stranke pred g. knezom dubrovačkim po svojoj volji odrediti stanik.

I ako supruga ili baštinica onog mrtvaca ili oni, koji štogod od njegovog imetka posjeduju, ne bi imali štogod od imetka umrloga ili bi se htjeli odreći njegovog posjeda, nijesu držani i ne moraju davati razloga po starom običaju.

De consuetudine inter Racuseos et Sclavos. Cap. LVII.

Et si aliquis Racuseus ad querendum habuerit rationem supra aliquem Sclavum,

O običajima izmegju Dubrovčana i Slovjena. Pogl. LVII.

I ako bi koji Dubrovčanin protiv kojeg Slovjena ili Slovjen protiv Dubrovčana imao

vel Sclavus supra Racuseum, et Racuseus Sclavo, vel Sclavus Racuseo dixerit: volo respondere tibi ad plenarium stanicum et non ad proprium et stanicum plenarium non fuerit ordinatum per Signorias, sciendum est, quod aliqua ex illis partibus non debet nec potest pettere stanicum plenarium sed utraque pars ordinet parvum stanicum ad certum terminum et ad illud stanicum debet deffinire questiones suas secundum antiquam consuetudinem.

da traži pravo, a Dubrovčanin bi rekao Slovjenu ili Slovjen Dubrovčaninu: hoću da ti odgovorim na cjelokupnom staniku a ne na posebnom, a javni stanik se po vladi ne bi odredio, valja znati, da nikoja od onih stranaka ne smije i ne može zahtijevati cjelokupni stanik, nego da obje stranke ustanove mali stanik u stanovitom roku i na tom staniku imaju riješiti svoja pitanja po starome običaju.

De advocatoribus pro Sclavis. Cap. LXIII.

Statuimus, quod nullus Racuseus pro aliquo Sclavo seu Sclava, tam in Racusio coram magna et parva curia, quam etiam in stanico avdeat advocare; et si quis contra fecerit solvat pro banno Coī Racusii ip̄p unum et dictum ejus pro nihilo habeatur in placito illo.

O odvjetnicima za Slovjene. Pogl. LXIII.

Naregjujemo, da ni jedan Dubrovčanin ne smije nikojemu Slovjenu ni Slovjenki ni na velikom ni malom sudu u Dubrovniku kao što ni pred stanikom da odvjetnikuje; i ako bi tko činio protiv tome, da plati u ime globe općini dubrovačkoj jedan perper, a riječ njegova da se uzme za ništa u onoj parnici.

b) Sa Mlecima.

O trgovačkim sudbenim odnosima Mletačke i Bosne nalazimo jasnih razjašnjenja u povelji kralja Tvrtka od 23. augusta 1385., kojom potvrgjuje mletačku povlasticu. Ova povlastica se odnosi svakako samo na Kotor, jer se mletačka sfera interesa odavle na jug pružala, dok su Dubrovčani za se monopolizovali poglavito trgovinu u unutrašnjosti Bosne i Srbije.

U toj se listini kaže: *Item quod si aliquis civis nostre civitatis Cathari vel quiscumque fidelis noster teneretur alicui Veneto debitum cujuscumque conditionis contracto, quod regimine dicte nostre civitatis vel alii subditi nostri, quibus ratio pertinebit, teneantur eidem omnimodam satisfactionem adhibere, videlicet quod predicti debitores realiter et personaliter constringantur carceribus, mobilia ipsorum et immobilia vendantur ad solvendum debitum, et de carcere non dimittantur usque quo non sit integra satisfactio.*

Et e converso, si aliquis Venetus vel subditus ducalis dominii, dare tenerentur alicui Catharensi vel fideli nostro debitum quocumque modo contractum, quod debeat ipsum citare ad presentiam consulis Venetorum, moranti in predicta nostra civitate, et quod predictus consul Venetorum teneatur omnimodam et plenam satisfactionem super predictos debitores adhibere, videlicet quod prefati

debitores, realiter et personaliter carceribus constringantur, mobilia ipsorum et immobilia vendantur ad solvendum debitum et de carcere non dimittantur, usque non fit integra satisfactio debitori.

Si vero prefatus consul in predicta nostra civitate tunc temporis non reperiretur, extunc eligetur unum Venetum, alium vero Catharense, vel quiscumque noster fidelis, et hii duo inter ipsos judicent de dicto et de facto. Si autem illi duo ipsos concordare non poterunt infra octo dies, tunc adhibeant sibi alios duos, quod illi quatuor inter ipsos judicent, et usque ad VIII dies vel terminum per ipsos deputatum, per majorem partem de predictis quatuor plenissima satisfactio adhibeatur[1]).

Otuda razabiremo, da je kralj Tvrtko priznavao već u XIV. stoljeću konzularno sudstvo i da se nadležnost sudbena ravna po narodnosti tuženog.

Osuda pako glasila je u Kotoru pri takovim vjerovničkim tužbama: na zatvor dužnika i na zapljenu i prodaju njegovih pokretnina i nepokretnina do potpunog pokrića duga.

6. Ratno pravo.

Zanimljiv dokumenat bosanskog pravosugja u srednjem vijeku jeste listina kralja Tvrtka Tvrtkovića, izdata u Bijelim Selištima na Trstivnici dne 24. juna 1405., kojom on sa Dubrovčanima, koji su takogjer sudjelovali u bosanskom gragjanskom ratu, sklapa mir i ustanovljuje sud za sve možda još neporavnane sporove.

Rečeno mjesto glasi:

а и ѣ господинь краль учи-
нихь з господиномь херьце-
гом и по свиту с властели
босаньчими и више тогаи, да
е видимо всакомю, тько го-
ди е бошьнанинь али краль-
ства босаньскога прѣдь рати·
биль дльшань[2]) кому годи
дубровьчанину вола покладь
ималь ѡдь дубровьчанина
вола на вири мю узето на
госпоскои, моге дубровьча-
нинь този истиномь показа-
ти, да се има дубровьчани-

a i ja gospodin' kral' uči-
nih' z gospodinom' her'ce-
gom i po svitu s vlasteli
bosan'cimi i više togai, da
e vidimo vsakomju, t'ko go-
di e Boš'nanin' ali kral'-
stva bosan'skoga prjed' rati
bil' dl'šan'[2]) komu godi
Dubrov'čaninu vola poklad'
imal' od' Dubrov'čanina
vola na viri mju uzeto na
gosposkoi, moge Dubrov'ča-
nin' tozi istinom' pokaza-
ti, da se ima Dubrov'čani-

---

[1]) Šafarik „Gl. srp. uč. dr.“ 1860., str. 81. i 82.

[2]) Dužan.

нȣ вратити и платити, и
всакое ȣбиство чловиче, крь-
ви пролитьѣ, кое сȣ ȣ ѡвȣи
неправеднȣ рать ȣчинена, и
всакое ране и ȣбьеньѣ и зле
рѣчи и хотиньѣ зла, коѣ сю
била мею босаньцими лȣдь-
ми и дȣбровьчцими, ѡбои
ѡбьлȣбисмо, ере господинь
херьцегь този мею нами на-
прави, и едносрьдно прости-
смо и благословисмо . и та-
кози правимо и повеливамо,
да нитко не ȣсможе ни сми-
ти бȣде ȣспоменȣти ни ис-
кати крьви н и не ѡсвете
ни вражде ни ȣ едно вриме
до коли стои свить.
тко ли се ѡбрите се потво-
ривь, да е госпоствȣ ми не-
вирань и да се распе.
а що е ȣзель воевода сань-
даль и кнезь паваль ради-
новићь вола ини бошьнанинь
лȣбо кральства босаньскога
комȣ годи дȣбровчанинȣ
добитькь, вола ине рѣчи[1]) ȣ
сью рать, томȣ ȣзетью да
е сȣдьѣ кнез влькаць хра-
нићь и ш нимь властелинь
дрȣги босаньски, кога ш нимь
кральство ми пошле и к нимь
и ш ними заедьно да бȣ-
дȣ сȣдье ·в̄· властелина дȣ-
бровьчка, коѣ ѡпьћина дȣ-
бровьчка пошле . а томȣи
бȣди ѡвимь сȣдьѣмь ста-
накь ȣ конавлахь али ȣ тре-
бинȣ али ȣ поповȣ. ѡдь овихь
трехь мѣсть едно, гьди бȣ-
де хотинье кнеза влькьца
хранића. а що бȣде ѡтлȣ-
чено и познано по ѡвихь
четирѣхь сȣдьѣахь или по
већемь дѣлȣ ѡть четирехь

nu vratiti i platiti, i
vsakoe ubistvo človiče, kr'-
vi prolit'je, koe su u ovui
nepravednu rat' učinena, i
vsakoe rane i ub'en'ja i zle
rječi i hotin'ja zla, koje sju
bila meju bosan'cimi lud'-
mi i dubrov'čcimi, oboi
ob'lubismo, ere gospodin'
her'ceg' tozi meju nami na-
pravi, i ednosr'dno prosti-
smo i blagoslovismo . I ta-
kozi pravimo i povelivamo,
da nitko ne usmože ni smi-
ti bude uspomenuti ni is-
kati kr'vi ni (i)ne osvete
ni vražde ni u edno vrime
do koli stoi svit'.
Tko li se obrite se potvo-
riv', da e gospostvu mi ne-
viran' i da se raspe.
A što e uzel' voevoda San'-
dal' i knez' Paval' Radi-
nović' vola ini Boš'nanin'
lubo kral'stva bosan'skoga
komu godi Dubrovčaninu
dobit'k', vola ine rječi[1]) u
s'ju rat', tomu uzet'ju da
e sud'ja knez Vl'kac' Hra-
nić' i š nim' vlastelin'
drugi bosan'ski, koga š nim'
kral'stvo mi pošle i k nim'
i š nimi zaed'no da bu-
du sud'e 2 vlastelina du-
brov'čka, koje op'ćina du-
brov'čka pošle . A tomui
budi ovim' sud'jam' sta-
nak' u Konavlah' ali u Tre-
binu ali u Popovu, od' ovih'
treh' mjest' edno, g'di bu-
de hotin'e kneza Vl'k'ca
Hranića. A što bude otlu-
čeno i poznano po ovih'
četirjeh' sud'jeah' ili po
većem' djelu ot' četireh'

[1]) рѣчь označuje ovdje „stvar“, „robu“.

сѹдьѣ реченихь, да е криво
ѹзето и не по правьди лѹ-
демь дѹбровьчцим, да се
има платити и вратити. и
що годи бѹдѹ ѡтлѹчити
речени сѹдье сврьхѹ тогаи
ѹзетьѣ, да е тврьдо и ста-
новито и да нитькорь тогаи
не море потворити.
а томѹи станькѹ ѹ реченомь
мѣстѹ бѹди рокь шесть мѣ-
сечь ѡть данась наприда.
ако ли кнезь вѹкьчь и дрѹги
властелинь босаньски рече-
ни сѹдье не дошли на ѡвомь-
зи рокѹ за кою годи потрѣ-
бѹ кральства босаньскога, али
ѡна ·в· властелина дѹбровь-
чька не дошла за никѹ по-
трѣбѹ дѹбровьчкѹ, да имаю
доити ѡви речени сѹдье
наибрьже що могѹ на рече-
номь мѣстѹ тѹи правьдѹ по-
знати.

sud'ja rečenih', da e krivo
uzeto i ne po prav'di lu-
dem' dubrov'ccim, da se
ima platiti i vratiti. I
što godi budu otlučiti
rečeni sud'e svr'hu togai
uzet'ja, da e tvr'do i sta-
novito i da nitkor' togai
ne more potvoriti.
A tomui stan'ku u rečenom'
mjestu budi rok' šest' mje-
sec' ot' danas' naprida.
Ako li knez' Vuk'c' i drugi
vlastelin' bosan'ski reče-
ni sud'e ne došli na ovom'-
zi roku za koju godi potrje-
bu kral'stva bosan'skoga, ali
ona 2 vlastelina dubrov'-
č'ka ne došla za niku po-
trjebu dubrov'čku, da imaju
doiti ovi rečeni sud'e
naibr'že što mogu na reče-
nom' mjestu tui prav'du po-
znati.

Трећи прилог к познавању флоре ресина (алге) Босне и Херцеговине.

Приопћио

др. Ђорђе Протић.

Градиво, што је у овом набрајању наведено, — изузимајући градива из Борачкога језера, које сам пријашњих година сабирао — скупио сам прошлих ферија на мојим ботаничким екскурзијама на далматинску границу и на Враницу планину[1]). Градиво око Тарчина сабрао сам такођер прошлих ферија, за вријеме мога боравка у овоме мјесту.

Муљевито Прокошко језеро у Враници планини, које ми је, како се из набрајања види, много и јако занимљива градива дало, лежи од прилике 1500 *м* над морем. Шаторско језеро у Шатор планини (висина 1488 *м*) и Борачко језеро (висина 405 *м*), која се са својом бистрином и пјесковитим дном одликују, пружише ми релативно мало градива. Мочварна околина Тарчина дала ми је опет много и занимљива градива; а Бушко блато (код Ливна, висина око 700 *м*) дало ми је нешто мање градива од Мостарскога блата, које сам у 4. свеску „Гласника зем. музеја“, 1897. дјелом обрадио.

Од 335 набројених врста 87 врсте нијесу прије мене нађене, те се с тога за ове земље имају сматрати као нове врсте: оне су у набрајању обиљежене са *.

I. разред: **Rhodophyceae.**

Ред: *Florideae.*

Фамилија: **Hildebrantiaceae.**

Род: **Hildebrantia** Nardo.

1. *H. rivularis* Ag. Kirchner, „Die mikroskopische Pflanzenwelt des Süsswassers“, II. издање, сл. 1. На камењу у потоку Корчи код Тарчина и у Шаторском потоку, ријетко.

[1]) Резултате ових екскурзија — *Kryptogamae vasculares* и *Phanerogamae* — приопћио сам у 3. и 4. свеску „Гласника зем. музеја“, 1900. Тамо сам и пут мој потанко описао.

Род: **Bangia.**

*2. *B. atropurpurea* Ag. Kirchner, н. мј. сл. 2. На млинском колу једне млинаре у ријеци Фојници, недалеко од Фојнице.

Род: **Chantransia** Fr.

3. *Ch. chalybea* Fr. Kirchner, н. мј. сл. 3. На камењу и дрвећу у потоку Корчи, Шаторском потоку; у Фојници.
4. *Ch. pygmaea* Kg. На дрвећу у потоку Корчи, веома ријетко.

Род: **Batrachospermum** Roth.

5. *B. moniliforme* Roth. Kirchner, н. мј. сл. 4. У једном поточићу код Тарчина; у једној бари код Преодца.

Род: **Lemanea** Bory.

6. *L. fluviatilis* Ag. Cooke, „Brit. Freshw. Algae“, таб. 128., сл. 1. На камењу у Шаторском потоку; у Будмилићком потоку код Тарчина; у потоку Пориче близу Бугојна.
7. *L. torulosa* Ag. Kirchner, н. мј. сл. 5. На камењу у потоку Пориче, само једном посматрао.

II. разред: **Chlorophyceae.**

Ред и фамилија: ***Characeae.***

Род: **Chara** Vaill.

8. *Ch. foetida* A. Br. У плитким поточићима око Тарчина, Бугојна, Фојнице и Преодца.

Род: **Nitella** Ag.

*9. *N. syncarpa* Thuill. У једној јами на Хрбљини. Са плодом.

Ред: ***Confervoideae.***

Фамилија: **Coleochaetaceae.**

Род: **Coleochaete** Bréb.

*10. *C. orbicularis* Pringsh. На подводним биљкама у Бушком блату и у једној јами код Тарчина.
11. *C. scutata* Bréb. Kirchner, н. мј. сл. 11. У Бушком блату.

Фамилија: **Oedogoniaceae.**

Род: **Oedogonium** Link.

12. *O. vaucheri* A. Br. Kirchner, и. мј. сл. 12. У једној јами код Гламоча; у једној јами код Тарчина.
13. *O. rothii* Prings. Cooke, и. мј. таб. 50., сл. 6. На подводним биљкама на истим мјестима као пређашња врста, а осим тога још и у једној јами код Преодца и Купреса.
*14. *O. undulatum* A. Br. Cooke, и. мј. таб. 59., сл. 9. У Бушком блату, ријетко.
15. *O. tumidulum* Kg. Cooke, и. мј. таб. 63., сл. 5. Међу другим алгама у Бушком блату; у једној јами код Купреса и у једној јами код Тарчина.
*16. *O. ciliatum* Prings. Cooke, и. мј. таб. 61., сл. 3. У једној јами код Тарчина, међу другим алгама; у једној јами код Купреса.
*17. *O. concatenatum* Wittr. Wildeman, „Flore des Algues de Belgique“, стр. 26., 27., сл. 9. Само једном посматрао у једној проби из једне јаме код Тарчина.

Род: **Bulbochaete** Ag.

18. *B. setigera* Ag. Kirchner, и. мј. сл. 13. У муљу Прокошког језера, ријетко.
*19. *B. pygmaea* Wittr. Wildeman и. мј. стр. 24., сл. 6. Прирасла на алги *Conferva bombycina* Ag. (?). У Бушком блату и у Прокошком језеру; а осим тога још и у једној јами код Купреса.

Фамилија: **Sphaeropleaceae.**

Род: **Sphaeroplea** Ag.

*20. *S. annulina* Ag. Kirchner, и. мј. сл. 14. У једној јами код Тарчина, и на једном поплављеном мјесту код Фојнице.

Род: **Cylindrocapsa** Reinsch.

*21. *C. involuta* Reinsch. Kirchner, и. м. сл. 15. Међу другим алгама у једној јами код Преодца.

Фамилија: **Confervaceae.**

Род: **Prasiola** Ag.

*22. *P. crispa* Kg. По влажној земљи, на хладовитим мјестима у Купресу, Тарчину и Фојници.

Род: **Chaetophora** Schrk.

23. *Ch. pisiformis.* Kirchner, н. мј. сл. 20. У потоку Пориче код Бугојна, у потоку Корчи код Тарчина; у једној бари код Купреса и у једној јами код Преодца.
24. *Ch. elegans* Ag. Cooke, и. мј. таб. 78., сл. 1. На подводним биљкама у јамама око Тарчина и око Фојнице.

Род: **Draparnaldia** Bory.

25. *D. plumosa* Ag. Kirchner, н. мј. сл. 18. У Шаторском потоку, у потоку Корчи; у Бушком блату и у једној јами код Тарчина.
26. *D. glomerata* Ag. Cooke, таб. 75., сл. 1. У Бушком блату, у потоку Пориче код Бугојна и у Прокошком језеру.

Род: **Stigeoclonium** Kg.

27. *S. tenue* Kg. Kirchner, и. мј. сл. 23. На подводним биљкама у јамама и барама око Тарчина, Купреса и око Преодца.
*28. *S. longipilum* Kg. Као и пређашња врста, али само око Тарчина и то ријетко.

Род: **Ulothrix** Kg.

29. *U. zonata* Kg. У Шаторском потоку, у потоку Корчи; у потоку Прокошког језера и у Зујевини између Пазарића и Хаџића.
30. *U. aequalis* Kg. На маховини и другим подводним биљкама у јамама и у једном потоку код Тарчина, Преодца и у потоку Пориче.
31. *U. subtilis* Kg. У барама и јамама око Тарчина доста често; у једној бари код Купреса и у једној слабо отицајућој води код Гламоча.

Род: **Microspora** Lagerh.

32. *M. amoena* Rbh.; *Conferva amoena* Kütz. Kirchner, н. мј. сл. 26. У једном потоку код Тарчина у мноштву; у једној јами код Купреса.
33. *M. floccosa* (Ag.) Thur.; *Conferva floccosa* Ag. У једној споро отицајућој води код Преодца, међу другим алгама. У Бушком блату.

Род: **Conferva** Link.

34. *C. bombycina* Ag. У Бушком блату; у јамама и барама око Тарчина, Преодца и око Купреса; а осим тога и на другим мјестима обична.
35. *C. tenerrima* Kg. У јамама око Тарчина и Купреса.
36. *C. utriculosa* Kg. У једној јами код Тарчина; у једној јами код Преодца и код Гламоча.

37. *C. vulgaris* (Rabh.). У једној јами код Тарчина; у једној бари код Купреса.

Род: **Cladophora** Kg.

38. *C. fracta* Kg. Cooke, и. мј. таб. 55., сл. 1. и 2. У барама око Тарчина и Купреса; око Преодца. У Бушком блату.
39. *C. glomerata* Kg. Kirchner, и. мј. сл. 24. У потоку Корчи и Будмилићком потоку код Тарчина, у потоку Пориче, у Шаторском потоку; у Прокошком потоку.
40. *C. fluitans* Kg. У Шуици и потоку Милацу код Горњег Малована; у потоку Пориче, и у Стурби код Ливна.
*41. *C. crispata* Kg. Cooke, и. мј. таб. 55., сл. 3. и 4. На камењу у Шаторском потоку; у потоку Корчи.

Род: **Rhizoclonium** Kg.

42. *R. hieroglyphicum* Kg. У потоцима око Тарчина; у Шаторском потоку, ријетко.

Ред: *Siphoneae.*

Фамилија: **Vaucheriaceae.**

Род: **Vaucheria** DC.

43. *V. sessilis* (Vauch.) DC. У води и на влажној земљи око Тарчина, Бугојна, Гламоча, Купреса и Фојнице.
44. *V. geminata* DC. Kirchner, и. мј. сл. 27. У јамама око Тарчина, Купреса и Преодца, није честа.
45. *V. hamata* (Vauch.) Walz. Cooke, таб. 48., сл. 10. и 14. У води или крај воде око Тарчина, Купреса, Шуице, Преодца и Фојнице.
*46. *V. terrestris* DC. Cooke, таб. 49., сл. 1.—3. На влажној земљи, крај јама и потока око Тарчина, ријетко.

Род: **Botrydium** Wallr.

47. *B. granulatum* L. По влажној земљи крај бара и потока око Тарчина, Шуице, Купреса и Фојнице.

Ред: *Protococcoideae.*

Фамилија: **Volvocaceae.**

Род: **Volvox** Ehrb.

*48. *V. globator* Ehrb. У једној јами код Тарчина.

Род: **Pandorina** Bory.

*49. *P. morum* Bory. Wildeman, н. мј. сл. 24. У једној јами код Тарчина, и у једној јами код Преодца.

Род: **Chlamydococcus** A. Br.

*50. *Ch. pluvialis* A. Br. (*Protococcus pluvialis* Kg.). У котлинама сакупљеној кишњици у Враници планини и на Хранисави. У једној јами близу Вагња.

Фамилија: **Protococcaceae.**

Род: **Hydrodictyon** Roth.

51. *H. utriculatum* Roth. У једној бари код Тарчина у великом мноштву.

Род: **Pediastrum** Meyen.

*52. *P. simplex* Meyen. Wildeman, и. мј. сл. 29. У једној јами код Тарчина и у једној бари код Купреса.

53. *P. boryanum* (Turp.) Menegh. У Бушком блату; у једној јами код Преодца.

54. *P. pertusum* Kg. Kirchner, и. мј. сл. 30. У Бушком блату, и у Прокошком језеру, ријетко.

55. *P. ehrenbergii* A. Br. Wildeman, и. мј. сл. 30. Међу другим алгама у Бушком блату; у једној бари код Тарчина и у једној јами код Купреса.

Род: **Sciadium** A. Br.

*56. *S. arbuscula* A. Br. У једној јами код Тарчина.

Род: **Coelastrum** Näg.

57. *C. naegelii* Rabh. Kirchner, и. мј. сл. 31. У јамама код Тарчина и Купреса. У Бушком блату.

Род: **Sorastrum** Kg.

58. *S. spinulosum* Näg. Kirchner, и. мј. сл. 32. Као и пређашња врста, а осим тога још и у Прокошком језеру, ријетко.

Род: **Characium** A. Br.

59. *Ch. sieboldii* A. Br. Kirchner, и. мј. сл. 33. У јамама око Тарчина и Купреса, на другим нитастим алгама.

*60. *Ch. ornithocephalum* A. Br. Wildeman, и. мј. сл. 35. Само једанпут посматрао у једној јами код Тарчина.

Род: **Protococcus.**

61. *P. infusionum* Kirchner.
62. *P. botryoides* Kirchner. Обје врсте у барама и јамама често свуда.
63. *P. viridis* Ag. По дрвећу, влажним стијенама и по зидовима свуда често.

Фамилија: **Palmellaceae.**

Род: **Dictyosphaerium** Näg.

64. *D. ehrenbergianum* Näg. Kirchner, н. мј. сл. 38. У јамама и барама око Тарчина, овдје ондје. У барама око Купреса; у једној јами код Преодца.

Род: **Mischococcus** Näg.

*65. *M. confervicola* Näg. Kirchner, н. мј. сл. 39. У једној бари код Тарчина, само једанпут посматрао.

Род: **Tetraspora** Ag.

*66. *T. gelatinosa* Desv. Kirchner, н. мј. сл. 43. У барама и јамама око Тарчина, Купреса и у једној јами код Гламоча.

Род: **Schizochlamys** A. Br.

67. *S. gelatinosa* A. Br. Kirchner, н. мј. сл. 44. У јамама и мочварама око Тарчина и Купреса. У Прокошком језеру и у Бушком блату.

Род: **Botryococcus** Kg.

68. *B. braunii* Kg. Kirchner, н. мј. сл. 50. У Прокошком језеру, у Шаторском језеру, Бушком блату и у једној бари код Купреса.

Род: **Scenedesmus** Meyen.

69. *S. obtusus* Meyen.
70. *S. acutus* Meyen.
71. *S. caudatus* Corda. Све три врсте нашао сам у Бушком блату; прве двије врсте пак често у барама и јамама око Тарчина и Купреса.

Род: **Gloeocystis** Näg.

*72. *G. rupestris* (Lyngb.) Rbh. По влажним стијенама уз поток Корчу, код Тарчина.
73. *G. gigas* Lagerh. Kirchner, н. мј. сл. 49. На подводним биљкама у Бушком блату, и у једној јами код Купреса.

Род: **Nephrocytium** Näg.

74. *N. agardhianum* Näg. Kirchner, и. мј. сл. 51. У мочварама око Тарчина и код Купреса.

Род: **Oocystis** Näg.

75. *O. naegelii* Kirchner и. мј. сл. 52. У једној бари код Купреса.

Род: **Rhaphidium** Kg.

76. *R. polymorphum* Tres. Kirchner, и. мј. сл. 53. У Прокошком језеру; у барама око Тарчина и Купреса, у Шаторском језеру; у Бушком блату честа гдје сам и var. *falcatum* (Corda) Rabh. посматрао.

Род: **Polyedrium** Näg.

77. *P. trigonum* Näg. Kirchner, и. мј. сл. 58. У барама, јамама и мочварама око Тарчина и Купреса. У Прокошком језеру и у Бушком блату.

*78. *P. enorme* (Ralfs) Rbh. Cooke, и. мј. таб. 13., сл. 4. Са пређашњом врстом заједно али ријетко.

Род: **Acanthococcus** Lagerh.

79. *A. hirtus* Lagerh. Kirchner, и. мј. сл. 57. Само једанпут посматрао у једној проби из Бушкога блата.

Род: **Pleurococcus** Menegh.

80. *P. vulgaris* Menegh. По дрвећу, стијенама и по земљи свуда често.

Род: **Eremosphaera** De Bari.

*81. *E. viridis* D. By. Kirchner, и. мј. сл. 56. По мочварним мјестима око Прокошког језера и Бушког блата; у јамама код Тарчина ријетко.

Ред: *Conjugatae.*

Фамилија: Zygnemaceae.

Род: **Mougeotia** Wittr.

82. *M. genuflexa* Ag. Cooke, и. мј. таб. 43., сл. 1. У барама и јамама око Тарчина и Купреса; у једној јами код Преодца.

Род: **Staurosperum** Kg.

*83. *St. quadratum* Kg. Cooke, и. мј. таб. 43., сл. 2. У једној јами код Тарчина.

Род: **Zygnema** Kg.

84. *Z. stellinum* (Vauch) Ag. Kirchner, н. мј. сл. 60. У барама око Тарчина и Купреса; у једној јами код Гламоча.

85. *Z. cruciatum* (Vauch) Ag. Као и пређашња врста, али рјеђе од ње.

86. *Z. pectinatum* (Vauch) Ag. У барама око Тарчина.

Род: **Spirogyra** Link.

87. *S. tenuissima* (Hass) Kg. У једној јами код Тарчина.

88. *S. weberi* Kg. Cooke н. мј. таб. 39., сл. 2. У јамама и локвама око Тарчина, Купреса, Преодца и Шуице.

89. *S. communis* (Hass) Kg. По шумама око Тарчина, овдје ондје.

90. *S. varians* (Hass) Kg. Као и пређашња врста, а осим тога још и око Купреса и Гламоча.

91. *S. longata* (Vauch.) Kütz. Cooke, н. мј. таб. 36., сл. 2. У јамама код Купреса и Преодца.

92. *S. quinina* Kg. Kirchner, н. мј. сл. 59. Често и у мноштву по свим стајаћим водама.

Род: **Sirogonium** Kg.

93. *S. sticticum* Kg. Wildeman, н. мј. сл. 49. У барама око Тарчина и Купреса доста често; у једној јами код Преодца.

Фамилија: **Desmidiaceae.**

Род: **Desmidium** Ag.

*94. *D. swartzii* Ag. Kirchner, н. мј. сл. 66. У тресетном муљу Прокошког језера; у тресетној води код Тарчина.

95. *D. cylindricum* Greg. Hansgirg, „Prodromus der Algenflora von Böhmen“, стр. 172., сл. 103. У Бушком блату и у Прокошком језеру ријетко.

Род: **Hyalotheca** Ehrb.

*96. *H. dissiliens* Bréb. Kirchner, н. мј. сл. 64. У једној јами код Тарчина и у једној јами код Преодца.

Род: **Gonatozygon** De Bary.

*97. *G. asperum* Ralh. Kirchner, н. мј. сл. 65. У тресетним водама око Тарчина; у Прокошком језеру.

Род: **Sphaerozosma** Corda.

*98. *S. vertebratum* Ralfs. Kirchner, н. мј. сл. 69. У барама око Тарчина и Купреса; у једној бари код Гламоча.

Род: **Mesotaenium** Näg.

*99. *M. braunii* D. Ву. На влажној земљи међу маховином око Тарчина.

*100. *M. endlicherianum* Näg. Kirchner, н. мј. сл. 72. У једној јами код Тарчина; у једној јами код Преодца.

Род: **Spirotaenia** Bréb.

*101. *S. condensata* Bréb. Kirchner, н. мј. сл. 74. У тресетним јамама код Тарчина. Око Прокошког језера.

Род: **Closterium** Nitzsch.

102. *C. juncidum* Ralfs. Cooke, „Brit. Desm.", таб. 13., сл. 7. У Прокошком језеру; у Бушком блату, и у једној јами код Тарчина.

103. *C. gracile* Bréb. Cooke, н. мј. таб. 13., сл. 8. У Борачком језеру, и у једној јами код Купреса.

*104. *C. carniolicum* Lütkemüller, „Desmidiaceen aus der Umgebung des Millstättersees in Kärnten". „Verhandl. der k. k. zool.-bot. Gesellschaft in Wien", св. 2. и 3., стр. 61.. таб. 1., сл. 7. У муљу Прокошког језера ријетко.

*105. *C. angustatum* Kütz. Coke, „Brit. Desm.", таб. 11, сл. 3. У једној јами уз пут у Борке.

106. *C. acerosum* Ehrb. Kirchner, н. мј. сл. 71. На истом мјесту као и пређашња, а осим тога још и око Тарчина, Купреса, Фојнице и Преодца.

107. *C. striolatum* Ehrb. Cooke, и. мј. таб. 11., сл. 1. Око Тарчина и у Бушком блату често; у Борачком језеру и у Шаторском језеру.

*108. *C. attenuatum* Ehrb. Wildeman, н. мј. сл. 59. Само једанпут посматрао у једној јами уз пут на Борке, али овдје у знатној множини.

109. *C. lunula* Ehrb. Око Тарчина, Прокошког језера и око Купреса. У Бушком блату и Борачком језеру.

*110. *C. costatum* Corda. Cooke, н мј. таб. 10., сл. 3. У једној јами код Купреса, у Шаторском језеру, и у једној јами код Тарчина.

111. *C. dianae* Ehrb. Cooke, н. мј. таб. 13., сл. 3. У јамама око Тарчина; Прокошко језеро, Бушко блато.

112. *C. parvulum* Näg. Око Тарчина и у једној јами уз пут на Борке; у једној јами код Купреса.

113. *C. ehrenbergii* Menegh. Cooke, таб. 12., сл. 2. У Прокошком језеру, Бушком блату и у јамама око Тарчина.

114. *C. setaceum* Ehrb. Wildeman, н мј. сл. 60. У једној јами код Купреса; у једној јами код Преодца.

115. *C. leibleinii* Kg. Cooke, и. мј. таб. 13., сл. 1. У Борачком језеру, Бушком блату, Прокошком језеру, Шаторском језеру и у јамама око Тарчина, доста често.

116. *C. moniliferum* Ehrb. Cooke, и. мј. таб. 12., сл. 3. Као и пређашња врста, доста често.

117. *C. rostratum* Ehrb. Cooke, и. мј. таб. 14., сл. 3. У једној јами код Преодца.

Род: **Penium** Bréb.

118. *P. lamellosum* Bréb. Kirchner, и. мј. сл. 73. У Бушком блату, у јамама око Тарчина, овдје ондје. У једној јами уз пут на Борке, и у Борачком језеру.

*119. *P. digitus* (Ehrb.) Bréb. Као и пређашња врста, али чешће од ње.

*120. *P. interruptum* Breb. Wildeman, и. мј. сл. 61. Прокошко језеро, Бушко блато и Борачко језеро.

*121. *P. brebissonii* Cooke, и. мј. таб. 17., сл. 3. У јамама око Тарчина; у једној јами код Преодца.

*122. *P. margaritaceum* (Ehrb.) Bréb. Cooke, и. мј. таб. 17., сл. 1. У Прокошком језеру; у Бушком блату и у једној јами код Купреса.

Род: **Tetmemorus** Ralfs.

*123. *T. brebissonii* Ralfs. Kirchner, и. мј. сл. 75. У Прокошком језеру, Борачком језеру и у тресетним јамама око Тарчина.

124. *T. granulatus* (Bréb.) Ralfs. Cooke, и. мј. таб. 18., сл. 8. и таб. 19., сл. 1. У Прокошком језеру и у једној јами око Тарчина.

Род: **Docidium** Bréb.

125. *D. baculum* Bréb. Kirchner, и. мј. сл. 77. У Бушком блату, у једној мочвари код Купреса.

Род: **Pleurotaenium** Naeg.

126. *P. nodulosum* D. By. Kirchner, и. мј. сл. 78. У јамама око Тарчина; у Прокошком језеру; у Бушком блату и у једној јами уз пут на Борке.

127. *P. trabecula* (Ehrb.) Naeg. У Бушком блату; у једној јами код Купреса; у једној јами код Преодца.

Род: **Calocylindrus** D. By.

*128. *C. turgidus* Kirch. Kirchner, и. мј. сл. 76. Само једанпут посматрао у Бушком блату.

Род: **Cosmarium** Corda.

*129. *C. anceps* Lund. Cooke, и. мј. таб. 36., сл. 8. У једној бари код Тарчина и у једној јами уз пут на Борке.

130. *C. granatum* Bréb. Cooke, и мј. таб. 36., сл. 9. У Прокошком језеру, Шаторском језеру и Бушком блату.

131. *C. cucumis* Corda. Cooke, и. мј. таб. 36., сл. 11. У мочварама око Тарчина и Купреса.

132. *C. beckii* Gutw. Gutwiński, „Гласник зем. музеја у Босну и Херцеговину", VIII., 3. и 4., 1896., стр. 376, сл. 9. У мочварама око Тарчина и око Прокошког језера.

133. *C. phaseolus* Bréb. Cooke, и. мј. таб. 37., сл. 3. У јамама око Тарчина и у једној јами код Преодца. У једној јами уз пут на Борке.

134. *C. meneghinii* Ralfs. Cooke, и. мј. таб. 37., сл. 11. У барама око Тарчина и Купреса, доста често; у једној јами код Гламоча.

135. *C. crenatum* Ralfs. Cooke, и. мј. таб. 37., сл. 13. У Бушком блату; Борачком језеру и у Шуици.

136. *C. tetraophthalmum* Bréb. Cooke, и. мј. таб. 38., сл. 1. У Прокошком језеру и у једној јами код Тарчина.

137. *C. brebissonii* Menegh. Cooke, и. мј. таб. 37., сл. 2. У Шаторском језеру, само једанпут посматрао.

138. *C. margaritiferum* Cooke, и. мј. таб. 39., сл. 2. У јамама око Тарчина; у једној бари код Купреса; у Бушком блату.

139. *C. botrytis* Menegh. Kirchner, и мј. сл. 83. Око Тарчина, Купреса, Преодца, а и на другим мјестима, по стајаћим водама често.

*140. *C. coelatum* Ralfs. Cooke, и. мј. таб. 50., сл. 3. У Борачком и Шаторском језеру, ријетко. У Прокошком језеру.

*141. *C. ornatum* Ralfs. Cooke, и. мј. таб. 50., сл. 4. У Прокошком језеру и у Бушком блату, ријетко.

*142. *C. moniliforme* Ralfs. У Бушком блату, ријетко; у једној јами код Тарчина.

Род: **Arthrodesmus** Ehrb.

143. *A. convergens* Ehrb. Kirchner, и. мј. сл. 84. У јамама око Тарчина; Бушко блато, Прокошко језеро, Шаторско језеро, ријетко.

144. *A. incus* (Bréb.) Hass. Cooke, и. мј. таб. 47., сл. 4. У мочварама око Тарчина. Борачко језеро; Шаторско језеро, ријетко.

145. *A. octocornis* Ehrb. Cooke, и. мј. таб. 47., сл. 2. У Прокошком језеру и Бушком блату.

Род: **Xanthidium.**

146. *X. armatum* Bréb. Cooke, и. мј. таб. 45., сл. 1.

147. *X. aculeatum* Ehrb. Kirchner, и. мј. сл. 85. Обје врсте у Бушком блату, ријетко.

Род: **Euastrum** Ehrb.

148. *E. oblongum* Ralfs. Kirchner, и. мј. сл. 81. *A* и *B.* У мочварама око Тарчина; у Прокошком језеру и Бушком блату, ријетко.

*149. *E. verrucosum* Ehrb. Cooke, и. мј. таб. 31., сл. 1. У барама око Купреса; у Борачком језеру, ријетко.

*150. *E. binale* Ralfs. Cooke, и. мј. таб. 35., сл. 6. У Прокошком, — Шаторском — и Борачком језеру; у Бушком блату, и у јамама око Тарчина.

151. *E. elegans* (Bréb.) Kütz. Cooke, и. мј. таб. 35., сл. 3. У Бушком блату и у јамама око Купреса.

*152. *E. ansatum* (Ehr.) Ralfs. Cooke, и. мј. таб. 33., сл. 5. У Борачком језеру и Бушком блату.

Род: **Micrasterias** Ag.

153. *M. truncata* Bréb. Cooke, и. мј. таб. 25., сл. 2. У мочварама око Тарчина и Купреса, ријетко.

154. *M. papillifera* Bréb. Kirchner, и. мј. сл. 80. У Бушком блату и Борачком језеру.

*155. *M. apiculata* (Ehrb.) Menegh. Cooke, и. мј. таб. 48., сл. 1. У Прокошком језеру, ријетко.

Род: **Staurastrum** Meyen.

156. *S. muticum* Bréb. Cooke, и. мј. таб. 51., сл. 6. У Прокошком и Шаторском језеру; у Бушком блату.

157. *S. dejectum* Bréb. Cooke, и. мј. таб. 49., сл. 1.

*158. *S. cuspidatum* Breb. Cooke, и. мј. таб. 49., сл. 5. У једној јами уз пут на Борке.

159. *S. hirsutum* (Ehrb.) Bréb. Cooke, и. мј. таб. 52., сл. 1. У јамама око Тарчина; у Бушком блату; у Шуици.

*160. *S. orbiculare* Ralfs. Cooke, и. мј. таб. 51., сл. 7. У једној јами код Тарчина; у једној јами уз пут на Борке.

*161. *S. aculeatum* Menegh. Cooke, и. мј. таб. 60., сл. 2. У једној јами код Купреса.

*162. *S. controversum* Bréb. Cooke, и. мј. таб. 60., сл. 1. У Бушком блату; у Борачком језеру.

163. *S. furcigerum* Bréb. Kirchner, и. мј. сл. 79. *A* и *B*. У јамама око Тарчина; у Прокошком језеру.

*164. *S. dilatatum* Ehrb. Cooke, и. мј. таб. 54., сл. 8. Око Тарчина; у једној јами код Преодца.

*165. *S. bifasciatum* Lütkemüller, и. мј. стр. 77. сл. 43.—47. У тресетарама Прокошког језера; веома ријетко.

166. *S. punctulatum* Bréb. Cooke, и. мј. таб. 54., сл. 6. У барама и јамама око Тарчина; у једној јами код Преодца; у једној мочвари код Купреса.

167. *S. teliferum* Ralfs. Cooke, и. мј. таб. 52., сл. 2. У Бушком блату и у Борачком језеру.

Разред: **Bacillariaceae (Diatomaceae).**

Amphora Ehrenb.

168. *A. affinis* Kütz. V. Heurck, „Synopsis des Diatomées de Belgique", таб. I., сл. 2.[1]) У потоку Пориче код Бугојна; у Стурби код Ливна и у Шаторском језеру.

169. *A. ovalis* Kütz. I., 1. У Шаторском језеру; у потоку код Тарчина; у Бушком блату и Борачком језеру.

Cymbella Ag.

170. *C. ehrenbergii* Kütz. II., 1.—2. Око Тарчина доста често; у потоку Пориче и у Будмилићком потоку.

171. *C. gastroides* Kütz. II., 8. Као и пређашња врста доста често. Осим наведених мјеста још и око Купреса, Фојнице, Преодца и Шуице.

172. *C. lanceolata* Ehrb. II., 7. У Шаторском језеру, Бушком блату, Прокошком језеру и у Стурби.

173. *C. cistula* Hempr. II., 12. и 13. У потоку Корчи; у ријеци Фојници.

174. *C. cymbiformis* Kütz. Bréb. II., 11. У Шаторском језеру, ријетко.

Encyonema Kütz.

175. *E. prostratum* Ralfs. III., 9.—11. У потоку Пориче и Корчи. У Шуици, Будмиличком потоку; у Бушком блату и у једној јами код Купреса.

176. *E. ventricosum* Kütz. III., 17. Доста често, као и пређашња врста, а осим тога још и Прокошком и Шаторском језеру.

[1]) И сви идући бројеви односе се на ово дјело. Римски бројеви означују број таблице, а арапски број слике.

Stauroneis.

177. *S. phoenicenteron* Ehrb. IV., 2. Доста често у потоку Корчи, Шуици и Милацу; у Прокошком и Шаторском језеру; у Стурби.
178. *S. acuta* W. Sm. IV., 3. Доста често, али ипак рјеђе од пређашње врсте.
179. *S. anceps* Ehrenb. IV., 4. и 5. У барама и јамама око Тарчина; у Бушком блату.
180. *S. smithii* Grun. IV., 10. Ријетко у једној бари код Купреса.

Navicula Bory.

181. *N. nobilis* Ehrenb. У јамама око Тарчина; у потоку Поричe. У Шаторском и Прокошком језеру.
182. *N. major* Kütz. V., 3. и 4. Раширена и честа свуда.
183. *N. viridis* Kütz. V., 5. Најобичнија врста овога рода; свуда честа.
184. *N. borealis* Ehrenb. VI., 3. Ријетко у потоку Корчи.
185. *N. brebissonii* Kütz. V., 7.—9. У Шаторском и Прокошком језеру; у Бушком блату.
186. *N. stauroptera* Grun. VI., 6. Ријетко у Шаторском језеру, и у једној јами код Тарчина.
187. *N. appendiculata* Kütz. VI., 18.—20. У потоку Поричe; у Фојници, Шуици, и у потоку Милацу.
188. *N. mesolepta* Ehr. VI., 10., 11. Доста често око Тарчина и Купреса; у Прокошком и Шаторском језеру; у једној јами код Преодца.
189. *N. termes* Ehrb. VI., 12., 13. Са пређашњом заједно, али рјеђе од ње.
190. *N. legumen* Ehrb. VI., 16. Ријетко у потоку Корчи, Поричe и у Шаторском језеру.
191. *N. oblonga* Kütz. VII., 1. У јамама и барама око Тарчина; у Бушком блату; у једној јами код Преодца; у Стурби и Шуици.
192. *N. gracilis* Kütz. VII., 7., 8. У Шаторском језеру; у Фојници, и у потоку Милацу.
193. *N. radiosa* Kütz. VII., 20. У потоку Корчи, Стурби, Фојници, у јамама и барама око Тарчина и Купреса, у једној јами код Гламоча; у Прокошком језеру.
194. *N. cryptocephala* Kütz. VIII., 5. У свима потоцима доста често, а осим тога још и у Шаторском и Борачком језеру.
195. *N. rhynchocephala* Kütz. VII., 31. У Бушком блату и Прокошком језеру и у барама око Купреса.
196. *N. dicephala* Kütz. VIII., 33., 34. У јамама око Тарчина; у јамама око Преодца; у Шуици и Милацу. Бушко блато.

197. *N. elliptica* Kütz. X., 10. У Бушком блату; у Шаторском језеру; у потоку Корчи, Пориче и Будмилички поток.

*198. *N. scutum* Schum. XI., 14. Само једанпут посматрао у једној проби Шаторског језера.

*199. *N. cuspidata* Kütz. XII., 4. У Борачком и Прокошком језеру, у једној бари код Тарчина; у Бушком блату.

200. *N. ambigua* Ehrb. XII., 5. У Прокошком језеру; у мочварама око Тарчина; у Шуици и Милацу; у једној јами код Преодца.

201. *N. limosa* Kütz. XII., 18. У барама око Тарчина; у Бушком блату. У мочварама око Купреса; у Шуици и у једној јами код Преодца.

— var. *gibberula* (Kütz.) Grun. XII., 19. Као и пређашња, али рјеђе од ње.

*202. *N. fontinalis* Grun. XII., 33. Само једанпут посматрао у Шаторском потоку.

203. *N. iridis* Ehr. У потоку Пориче, ријетко. У јами код Преодца.

204. *N. bacillum* Ehr. XIII., 5. Мочваре и баре око Тарчина; у једној мочвари код Купреса. Бушко блато.

205. *N. binodis* W. Sm. Schumann, „Diatomeen der Hohen Tatra“, таб. IV., сл. 60. У Шуици, ријетко.

206. *N. atomus* Näg. XIV., 24. По мочварама око Тарчина.

Vanheurckia Bréb.

207. *V. rhomboides* Bréb. var. *crassinervia (Navicula crassinervia* Bréb.), XVII., 4. и 5. У тресетном муљу Прокошког језера. Око Тарчина; у Бушком блату и у Шуици.

Amphipleura Kütz.

208. *A. pellucida* Kütz. XVI., 14. и 15. У једној јами код Тарчина; у Бушком блату, веома ријетко.

Pleurosigma Sm.

209. *P. attenuatum* (Kütz.) W. Sm. XXI., 11. Само у једној проби из Бушкога блата, и то ријетко.

210. *P. acuminatum* (Kütz.) Grun. XXI., 12. Са пређашњом заједно, а осим тога још у једној јами код Тарчина.

Gomphonema Ag.

211. *G. constrictum* Ehr. XXIII., 5. Око Тарчина доста често, а осим тога још и у Борачком језеру, Бушком блату, и у барама око Купреса.

212. *G. acuminatum* Ehr. XXIII., 16. Као и пређашња, доста често.
213. *G. capitatum* Ehr. XXIII., 6. У Прокошком језеру; у јамама око Тарчина; у једној бари код Купреса; у потоку Милацу.
214. *G. parvulum* Kütz. XXV., 9. var. *lanceolatum* V. H. XXV., 10. У Бушком блату и Шаторском језеру; Борачком језеру.
215. *G. olivaceum* Ehr. XXV., 20. У Прокошком, Шаторском и Борачком језеру; у Бушком блату; у јамама око Тарчина и Купреса; у једној јами код Преодца.

Rhoicosphenia Grun.

216. *R. curvata* (Kütz.) Grun. XXVI., 1., 3. У Шуици, у Бушком блату; у потоцима Поричне и Корчи. У једној бари код Тарчина.

Achnanthes Bory.

217. *A. exilis* Kütz. XXVII., 16., 19. У једној бари код Тарчина; у једној јами код Преодца, ријетко.
218. *A. minutissima* Kütz. У барама и јамама око Тарчина; у Прокошком језеру, Бушком блату; у једној код Купреса.
219. *A. hörmanni* Gutw. Gutwiński, „О алгама, сабраним око Травника“. Сеп. отисак из „Гласника зем. музеја“, X., 1898., стр. 12., сл. 2. У Прокошком језеру и Бушком блату.

Cocconeis Ehr.

220. *C. pediculus* Ehr. XXX., 28.—30. У Прокошком, Борачком и Шаторском језеру; у Бушком блату; око Тарчина, Купреса и Фојнице доста често, и то већином на нитастим алгама.
221. *C. placentula* Ehr. XXX., 26. и 27. Као и пређашња врста, али рјеђе од ње.

Epithemia Kütz.

222. *E. turgida* (Ehr.) Kütz. XXXI., 1. и 2. Око Тарчина често; а осим тога у Прокошком и Борачком језеру, у Бушком блату; у мочварама око Купреса; у једној јами код Гламоча; око Фојнице.
223. *E. gibba* (Ehr.) Kütz. XXXII., 1. и 2. Као и пређашња врста, често.
— var. *ventricosa* Grun. У барама око Тарчина; у Бушком блату.
224. *E. argus* (Ehr.) Kütz. XXXI., 15., 17. У Корчи код Тарчина; у Шуици код Малована; у једној бари код Купреса.
225. *E. zebra* (Ehr.) Kütz. XXXI., 11., 13. У Бушком блату и Шаторском језеру; у потоку Милацу; у Фојници.

Eunotia Ehr.

226. *E. arcus* Ehr. XXXV., 2. У потоку Корчи; у Шаторском потоку; у Прокошком језеру и Бушком блату.

227. *E. gracilis* (Ehr.) Rbh. XXXIII., 1. и 2. У потоку Пориче, у Шуици, у Шаторском језеру, ријетко.

228. *E. pectinalis* (Kütz.) Rbh. XXXIII., 15. и 16. У јамама око Тарчина и Купреса; у једној јами код Гламоча и у Бушком блату.

— var. *minor* Rbh. XXXIII., 20. Са пређашњом заједно, али рјеђе од ње.

229. *E. robusta* Ralfs XXXIII., 11., 13. Само једанпут посматрао у једној проби из Прокошког језера.

230. *E. triodon* Ehr. XXXIII., 9. и 10. У једној јами код Тарчина, ријетко.

231. *E. lunaris* Grun. XXXV., 3., 4. У барама и потоцима око Тарчина; у Бушком блату; у једној јами код Преодца.

Ceratoneis Ehr.

232. *C. arcus* Kütz. XXVII., 7. Само једанпут посматрао у једној проби из потока Корче.

Synedra Ehr.

233. *S. ulna* (Nitzsch) Ehr. XXXVIII., 7. У Прокошком, Борачком и Шаторском језеру; у Бушком блату. У потоцима Корчи, Пориче и у Шуици.

— var. *splendens* V. H. XXXVIII., 2. У барама око Тарчина.

— var. *amphirhynchus* V. H. XXXVIII., 5. У једној јами код Купреса.

234. *S. acus* (Kütz.) Grun. XXXIX., 4. Доста често у потоцима и у барама око Тарчина; у Бушком блату и Прокошком језеру; у једној јами код Преодца.

235. *S. vaucheriae* Kütz. XL., 19. У Борачком језеру; у једној бари код Тарчина.

236. *S. amphicephala* Kütz. XXXIX., 14. У потоку Пориче, Корчи, Шуици, у Шаторском језеру.

237. *S. radians* Kütz. XXXIX., 11. Око Тарчина доста често; у Борачком језеру; у једној јами код Преодца.

Fragilaria Lyngb.

238. *F. virescens* Ralfs XLIV., 6. У барама, јамама и потоцима око Тарчина, Фојнице, Преодца, Купреса и Гламоча; у Бушком блату, Борачком и Шаторском језеру.

— var. *oblongella* Grun. XLIV., 6. У једној бари код Купреса; у једној јами код Тарчина.

239. *F. capucina* Desm. XLV., 2. Око Тарчина и Купреса.

— var. *mesolepta* XLV., 3. Као и пређашња врста, а осим тога још и у Бушком блату и Прокошком језеру.

240. *F. construens* (Ehr.) Grun. XLV., 26. и 27. У потоцима око Тарчина; у Шуици, Пориче и Фојници.

Denticula Kütz.

241. *D. tenuis* Kütz. XLIX., 28.—31. У потоцима око Тарчина; у Шаторском потоку; у потоку Милацу.

Diatoma De Candolle.

242. *D. vulgare* Bory. L., 1.—6. Око Тарчина; у Шаторском и Борачком језеру, у потоку Пориче.

243. *D. hiemale* (Lyngb.) Heib. LI., 1. 2.

— var. *mesodon* (Ehrb.) Grun. LI., 3. и 4. У барама и потоцима око Тарчина; у Прокошком, Борачком и Шаторском језеру; у Бушком блату; у барама око Тарчина, у Шуици.

244. *D. anceps* (Ehrb.) Grun. LI., 5.—8. У Бушком блату и у једној јами код Преодца.

Meridion Agardh.

245. *M. circulare* Ag. LI., 10.—12. У једној јами уз пут на Борке, у великом мноштву (април). У јамама око Тарчина.

246. *M. constrictum* Ralfs LI., 14. i 15. Са пређашњом на првом мјесту ријетко.

Tabellaria Ehr.

247. *T. fenestrata* LII., 6.—8. Око Тарчина, Купреса, Гламоча и Преодца: у Борачком и Прокошком језеру; у Бушком блату доста често.

248. *T. flocculosa* (Roth.) Kütz. LII., 10.—12. Као и пређашња, такођер доста често, особито у Бушком блату.

Tetracyclus (Ralfs) Grun.

*249. *T. rupestris* (Bréb.) Grun. LII., 13. и 14. У Борачком језеру, само једанпут посматрао.

Cymatopleura W. Sm.

250. *C. elliptica* (Bréb.) W. Sm. LV., 1. У потоцима око Тарчина; у Шуици, Шаторском потоку, у Милацу и потоку Пориче, код Бугојна.

251. *C. solea* (Bréb.) W. Sm. LV., 5.—7. Са пређашњом на истим мјестима, а осим тога још и у Борачком језеру и Бушком блату, доста често.

Hantzschia Grun.

252. *H. amphioxys* (Ehr). Grun. LVI., 1. и 2.
— var. *vivax* Grun. Обје уједној бари код Купреса, а друга још и у једној бари код Тарчина.

Nitzschia Grun.

253. *N. dubia* W. Sm. LIX., 9.—12. У мочварама око Тарчина; у барама око Купреса. У једној јами код Гламоча.
254. *N. thermalis* (Kütz.) Grun. LIX., 20. У једној јами код Преодца и у једној јами код Купреса.
255. *N. sigmoidea* (Ehr.) W. Sm. LXIII., 5.—7. У Бушком блату, Борачком језеру и у једној бари код Тарчина и код Гламоча.
256. *N. linearis* (Ag.) W. Sm. LXVII., 13.—15. Око Тарчина доста често; а осим тога још и око Купреса, Фојнице и Гламоча, такођер доста често.
— var. *tenuis* Grun. LXVII., 16. Са пређашњом на истим мјестима, а осим тога и у Бушком блату и Борачком језеру.
*257. *N. subtilis* Grun. LXVIII., 7. и 8. У барама око Тарчина; у Бушком блату; у једној бари код Купреса.
258. *N. palea* (Kütz.) W. Sm. LXIX., 22. У Прокошком, Борачком и Шаторском језеру; у барама, јамама и мочварама око Тарчина, Купреса, Шуице и Преодца доста често.
— var. *tenuirostris* (Kütz.) V. H. У једној мочвари код Тарчина.
259. *N. communis* Rbh. LIX., 32. Око Тарчина и Купреса доста често, а осим тога још и у Бушком блату; у једној јами код Преодца.
260. *N. amphibia* Grun. LXVIII., 1.—16. У барама око Купреса; у једној јами код Гламоча; у једној јами уз пут на Борке.
261. *N. frustulum* (Kütz.) Grun. LXVIII., 28. и 29.
— var. *perpusilla* Rbh. LXIX., 8. У барама око Тарчина; у Прокошком језеру, Бушком блату и у једној јами код Купреса.

Suriraya Turp.

262. *S. biseriata* Bréb. LXXII., 1.—3. У мочварама око Тарчина и око Купреса; у потоку Шуице.
263. *S. splendida* (Ehr.) Kütz. LXXII., 4. Као и пређашња врста, а осим тога још и у Прокошком језеру и у једној јами уз пут на Борке.

264. *S. ovata* Kütz. LXXIII., 5.—7. У Прокошком, Борачком и Шаторском језеру; у барама и мочварама око Тарчина и Купреса, у потоцима Корчи, Шуици и Милацу, доста често.

— var. *minuta* Bréb. Као и пређашња, такођер доста често.

— var. *pinnata* (W. Sm.) V. H. LXXIII., 13. У једној мочвари код Тарчина.

Campylodiscus Ehr.

265. *C. hibernicus* Ehr.

— var. *noricus* V. H. LXXVII., 4.—6. У Прокошком језеру, ријетко. У Бушком блату, само у једној проби.

Melosira Ag.

266. *M. varians* Ag. У једној јами уз пут на Борке у мноштву (април). У Бушком блату; у Прокошком, Борачком и Шаторском језеру; у потоцима Корчи, Шуици и Милацу, доста често.

267. *M. distans* Kütz. LXXXVI., 21.—23. У једној јами код Тарчина; у једној бари код Купреса.

— var. *nivalis* Sm. V. H. LXXXVI., 27. Као и пређашња, а осим тога још и у Бушком блату.

268. *M. crenulata* Kütz. LXXXVIII., 3.—5. У мочварама око Тарчина и Купреса.

Cyclotella Kütz.

269. *C. operculata* Kütz. У једној јами уз пут на Борке; у Бушком блату; у потоку Корчи.

270. *C. kützingiana* Thw. XCIV., 1., 4. и 6. Ријетко, у једној јами уз пут на Борке.

Coscinodiscus Ehr.

*271. *C. lacustris* Grun. V. H. atlas supl. сл. 42. У муљу Прокошког језера, ријетко.

Ред: *Gloeosipheae.*

Фамилија: **Nostocaceae.**

Род: **Calothrix** Ag.

272. *C. fusca* Born et Flah. Kirchner, н. мј. сл. 124. У једном поточићу код Тарчина, као наметница на стељи од *Batrachospermum*-а; на *Nostoc*-у у Прокошком језеру.

273. *C. parietina* Thur. (*Schizosiphon parietinus*, Nägeli, „Tab. Phyc.“, II., таб. 48., сл. 3.). На камењу и комадима дрвета у потоку Корчи, Пориче и у Стурби.

Род: **Gloeotrichia** Ag.

274. *G. natans* Rbh. Kirchner, н. мј. сл. 126. У барама око Тарчина; у Бушком блату; у једној бари код Купреса.

275. *G. pisum* Thur. Као и пређашња врста, осим тога још и у једној јами уз пут на Борке; у једној јами код Преодца често.

Род: **Rivularia** Ag.

276. *R. minutula* Born et Flah. Kirchner, н. мј. сл. 127. На воденим биљкама и камењу, у потоцима Корчи, Пориче и Шуици; у Шаторском потоку; у једној јами уз пут на Борке.

Род: **Hapalosiphon** Näg.

*277. *H. pumilus* Kirchner, н. мј. сл. 128. У барама око Тарчина; у једној бари код Купреса.

Род: **Stigonema** Ag.

278. *S. ocellatum* Thur. Kirchner, н. мј. сл. 129. У Прокошком језеру; у Бушком блату и по мочварном тлу око Тарчина.

Род: **Scytonema**.

279. *S. figuratum* Ag. Kirchner, н. мј. сл. 13. По влажним стијенама међу маховином, око Тарчина; по стијенама уз Шаторски поток.

*280. *S. myochroum* Ag. Kirchner, „Algenflora von Schlesien“, стр. 225. Као и пређашња, а осим тога још око Купреса.

*281. *S. alatum* Bzi. Kirchner „Die mikroskopische Pflanzenwelt des Süsswassers“, стр. 41. По влажним стијенама око Тарчина; у једној бари код Купреса, ријетко.

Род: **Tolypothrix** Kütz.

282. *T. distorta* Kütz. Kirchner, н. мј. стр. 41. На биљкама у барама око Тарчина и Купреса; у једној јами уз пут на Борке; у Бушком блату.

283. *T. lanata* Wartm.

*284. *T. tenuis* Kütz. Обје у барама око Тарчина, и у једној јами код Преодца.

285. *T. penicillata* Thur. Kirchner, н. мј. сл. 132. На камењу у Шаторском потоку; у потоку Пориче и Корчи.

Род: **Aulosira** Kirch.

*286. *A. laxa* Kirchner, и. мј. сл. 133. Само у једној проби из једне јаме код Тарчина.

Род: **Nostoc** Vauch.

287. *N. linkia* Born. У јамама и барама око Тарчина, Купреса и Гламоча.

288. *N. carneum* Ag. Слободно пливајући у једној бари код Тарчина, и у једној јами код Преодца.

*289. *N. muscorum* Ag. Kirchner, „Algenflora von Schlesien", стр. 234. По стијенама и влажној земљи међу маховином на Шатор-планини, код Преодца.

290. *N. commune* Vauch. Доста често по влажним ливадама и по земљи око Тарчина, Купреса, Преодца, Фојнице и Гламоча.

*291. *N. pruniforme* Ag. У Прокошком језеру.

*292. *N. lacustre* Kütz. У једној бари код Тарчина.

293. *N. verrucosum* Vauch. У Шаторском потоку и у потоку Пориче.

294. *N. sphaericum* Vauch. Kirchner, „Die mikroskopische Pflanzenwelt", сл. 142. У Прокошком језеру; у Борачком језеру и у Бушком блату.

Род: **Cylindrospermum** Kütz.

*295. *C. stagnale* Born et Flah. Kirchner, и. мј. сл. 134. У барама и јамама око Тарчина, у једној бари уз пут на Борке и у једној јами код Преодца.

Род: **Aphanizomen** Morren.

296. *A. flos aquae* Allm. Kirchner, и. мј. сл. 135. У јамама око Тарчина; у једној јами код Преодца у великом мноштву; у једној бари код Купреса.

Род: **Anabaena** Bory.

297. *A. flos aquae* Bréb. У барама око Купреса и Тарчина; у једној бари код Преодца.

298. *A. oscillarioides* Bory. Kirchner, и. мј. сл. 136. У мочварама и јамама око Тарчина; у једној мочвари код Купреса и у једној јами код Преодца.

Род: **Chamaesiphon** A. Br. et Grun.

*299. *C. confervicola* A. Br. Kirchner, и. мј. сл. 137. На нитастим алгама у јамама и барама око Тарчина; у Борачком језеру.

*300. *C. incrustans* Grun. Као и пређашња, а осим тога још и потоку Пориче и Шуици.

Фамилија: **Oscillariaceae.**

Род: **Lyngbya** Ag.

301. *L. lateritia* Kirchner, „Algenflora von Schlesien“, стр. 241. (*Hypheothrix lateritia* Kütz.). По влажном камењу уз Шаторски поток и уз поток Пориче. На влажној земљи око Тарчина, доста често.
302. *L. ochracea* Thur. (*Leptothrix ochracea* Kütz.). У жељезнатим изворима око Тарчина.
303. *L. membranacea* Thur. (*Phormidium membranaceum* Kütz.). По камењу и дрвету у Шаторском потоку, у потоку Корчи, у Будмилићком потоку и у потоку Пориче.
304. *L. vulgaris* Kirchner. (*Phormidium vulgare* Kütz.). По хладовитим и влажним мјестима на камењу око Тарчина, Фојнице, Купреса и Преодца.
305. *L. papyrina* Kirchner. У потоцима око Тарчина, у потоку Пориче и у Шуици.

*306. *L. obscura* Kütz. У једној јами код Тарчина, и у једној бари код Купреса.

Род: **Microcoleus** Desm.

307. *M. terrestris* Desm. По влажној земљи око Тарчина, Купреса и Фојнице, а и на другим мјестима.

*308. *M. variecolor* Kirchner, „Algenflora von Schlesien“, стр. 244. На влажној земљи око Тарчина.

Род: **Inactis** Kütz.

309. *I. homoetricha* Kirchner, и. мј. стр. 245. У Шаторском потоку и у потоку Пориче, ријетко.

Род: **Oscillaria** Bosc.

310. *O. tenerrima* Kütz. У барама око Тарчина и Купреса, у једној бари уз пут на Борке, и у једној јами код Преодца.
311. *O. leptotricha* Kütz. У јамама и барама око Тарчина често, а и на другим мјестима обична.
312. *O. tenuis* (Ag.) Kirch. Око Тарчина, Купреса, Преодца и Фојнице, обична и честа.
313. *O. nigra* Vauch. У Прокошком језеру; у Бушком блату.
314. *O. natans* Kütz. Као и пређашња врста, а осим тога још и у Борачком језеру и у једној бари око Купреса.
315. *O. brevis* Kütz. У локвама око Тарчина.

316. *O. froelichii* Kütz. Kirchner, „Die mikroskopische Pflanzenwelt“, сл. 144. У јамама и барама око Тарчина и Купреса доста често; а осим тога још и у Прокошком језеру и у Бушком блату.

317. *O. maxima* Kütz. У Прокошком језеру, ријетко.

Род: **Spirulina** Lk.

318. *S. jenneri* Kütz. Kirchner, н. мј. сл. 145. У једној бари уз пут на Борке, и у једној бари код Купреса.

Фамилија: **Chroococcaceae.**

Род: **Merismopedia** Meyen.

319. *M. elegans* A. Br. Kirchner, н. мј. сл. 149. Слободно пливајућа у Бушком блату, и у једној бари код Купреса.

320. *M. glauca* Näg. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној бари код Тарчина.

Род: **Coelosphaerium** Näg.

321. *C. kützingianum* Näg. Kirchner, н. мј. сл. 151. Појединце међу другим алгама у једној бари код Купреса и у једној јами уз пут на Борке.

Род: **Clathrocystis** Henfr.

*322. *C. aeruginosa* Henfr. Kirchner, н. мј. сл. 152. У једној бари код Тарчина.

*323. *C. roseo-persicina* Cohn. У котлинама скупљеној води на Враници планини и на Хранисави.

Род: **Microcystis** Kütz.

324. *M. marginata* Kütz. Kirchner, н. мј. сл. 154. У мочварама око Тарчина и Купреса.

Род: **Chroococcus** Näg.

325. *Ch. minor* Näg. У јамама око Тарчина и Купреса а и на другим мјестима, доста често.

326. *Ch. minutus.* Као пређашња врста, често.

327. *Ch. turgidus* Näg. Kirchner, н. мј. сл. 155. У мочварама око Тарчина; у муљу Прокошког језера.

Род: **Gloeocapsa** Näg.

*328. *G. purpurea* Kütz. Kirchner, „Algenflora von Schlesien", стр. 256. По влажним стијенама око Коњица и Тарчина.

329. *G. montana* Kütz. Kirchner, и. мј. стр. 257. По влажној земљи око Тарчина.

*330. *G. muralis* Kütz. По зидовима око Фојнице и Тарчина.

*331. *G. conglomerata* Kütz. По влажној земљи и међу маховином око Тарчина, Купреса и Преодца.

*332. *G. dermochroa* Näg. По влажном камењу и стијенама око Купреса.

*333. *G. kützingiana* Näg. Као и прећашња врста.

Род: **Aphanocapsa** Näg.

334. *A. pulchra* Rbh. У барама око Тарчина; у једној јами код Преодца.

335. *A. cruenta* (Ag.) Hansg. (*Palmella cruenta* Ag.). По влажној земљи и зидовима, често у Тарчину, Купресу и Фојници.

Род: **Aphanothece** Näg.

*336. *A. microspora* Rbh. Kirchner, и. мј. стр. 252. У барама око Тарчина и Купреса; у једној јами уз пут на Борке.

*337. *A. prasina* A. Br. У једној бари код Тарчина.

*338. *A. stagnina* A. Br. Као и прећашња врста, а осим тога и у једној бари код Купреса.

———

Prehistorička sojenica u koritu Save kod Dônje Doline.

Priopćio

dr. Ćiro Truhelka.

I. Nalazište.

Već pred nekoliko godina dospjelo je u naš zemaljski muzej nekoliko prehistorijskih predmeta iz okolice D. Doline kod bos. Gradiške, a megju njima i lijepa broncana kaciga, opisana u „Glasniku", god. 1897., str. 662., tab. III.

Nastojanjem g. Mirka pl. Gjurkovečkog u Bos. Gradiški, koji se najvećom požrtvovnošću zauzeo za sabiranje i sačuvanje starina u tamošnjoj okolici, došlo je i poslije u zemaljski muzej nekoliko manjih komada, a megju njima i krasno izragjeni bodež od bronca, nagjen u samoj D. Dolini. Sve ovo, pa i vijest spomenutoga gospodina, da se u D. Dolini nalazi gradina, pod kojom je u koritu Save opazio za niske vode mnogo kolaca, koji bi mogli pripadati kakvoj prehistoričkoj sojenici, ponuka me već god. 1899., da pod kraj zime razgledam nalazište. Na samom mjestu u selu, gdje je nagjen onaj bodež, nije se doduše ništa drugo našlo. Neki seljak nabasao je na nj kopajući hendek, te nije uza nj našao ni kostiju niti drugih predmeta, koji bi opravdavali mnijenje, da je taj komad namjerice ondje sahranjen. Ni uokolo nije se našlo tragova starom naselju, ali tim zanimljivijom pokazala se sama gradina.

Ta gradina je jajolika humka; plosnati joj vršak nadvisuje za kakih 4 *m* savsku obalu, koja je na tom mjestu i onako dosta visoka, jer za obične vode nadvisuje površinu rijeke bar za 5 *m*. Ta humka, na kojoj se danas nalazi katoličko groblje, gotovo je puna ulomaka od posuda, kostiju i drugih prehistoričkih utaraka, koje bi seljaci čas na samoj površini čas kopajući dublje nalazili u groblju i posvuda uokolo u njivama.

Da je ta humka, koja se podigla tik nad obalom Save, te daje izmegju sebe i nje jedva mjesta uskom putu, bila prikladna za naselje, lako je shvatljivo. Onaj kraj topi Sava svake godine bar jedan put, a gdjekoje

godine i do tri puta, pa kada bi upravo i tako nabujala, da bi vas kraj na daleko i široko pretvorila u more te bi voda dopirala i u same kuće, potopiv i soje, na kojima su posagragjene, izdigla bi se gradina još uvijek iznad površine vode, te bi na njoj zatražio i narod i stoka, kao za velike povodnje uz okupaciju, zakloništa i suha dna pod sobom. Baš radi toga, što gradina nije bila toliko izložena povodnjama, odabraše je za grobište, da u njemu sahrane, što im je najmilije — svoje pokojnike.

U davno doba bijaše ali ta gradina i naseljem i branikom, u kojem se narod ne samo uz povodnju već i za druge nevolje zaklonio.

Kroz dugo vremena nakupilo se naokolo tragova ljudskog živovanja, koje je zemlja pokrila te nam nakon hiljadu godina izmiljaju iz njenog krila.

Pod tom gradinom, u samom koritu rijeke, nalazila se sila ulomaka od posuda, a osobito mnogo lijepo ornamentiranih zemljanih bombaka. Da se i tu nagjoše, lako je razumljivo: niz strmu obalu popadao bi sa gradine po koji komad sam od sebe, neke bi bacili starosjedioci ove gradine u vodu, a neke survala je i sama voda, kidajući komad po komad od obale. Ali uz te ostanke staroga naselja vidio sam, kako iz obale savske i iz samog korita proviruju ovršci kolaca, gotovo istruhlih, što je primjetio i gosp. pl. Gjurkovečki.

U prvi mah nijesam doduše pomislio, da su ovi kolci ostanci sojenica, jer je bilo teško vjerovati, da će drvo, izvrženo neprestanim mijenama vode, čas bujici, čas opet za ljetnih suša sunčanoj žegi a zimi mrazu, biti kadro, da kroz hiljade godina prkosi uplivu atmosfere, koja bi inače organičke tvari u brzo rastvorila i uništila. Tek kada započeše iskapanje na ovom mjestu, dokazalo se, da se tu u koritu same Save doista nalazila ovelika naseobina na sojenicama, koja se, kako se za sada razabire, prostirala u duljini od blizu 200 *m* niz današnju obalu, a u zalegju joj bijaše ona humka, koju narod danas zove „Gradina“.

No ova naseobina mogla je ondje samo onda postojati, ako se pretpostavi, da se je lice Save tečajem stoljeća znatno promijenilo. Rijeka Sava u današnjem svojem normalnom stanju natapa kolje, koje je nosilo stare sojenice, a za redovitih godišnjih naplava diže se toliko, da bi natopila te kuće do iznad krova te ne bi dakle bilo moguće naći opstanka u njima. Zato držim, da je korito Save u doba, kada je u tim sojenicama živio ribarski narod, bilo barem 3 ili 4 *m* niže nego je danas, a tek vremenom da se je podiglo i zasulo ove sojenice, dok ih nova obala nije prekrila. To mnijenje opravdano je i samom prirodom rijeke, kaka je Sava, jer svaka rijeka, koja izvire u gorskom kraju te strmo brza niza strane u ravan, u gornjem tijeku prokapa svoj put sve dalje u dubinu, dok bi u ravni, gdje

sporije teče, svoje korito sve više dizala. Zemlja i kamenje, što ju kida i niza strminu sobom nosi, slaže u ravninu te joj korito ušljed toga postaje sve višim, a obale sve nižima. Tako je i Sava, kako je na tome mjestu dokazano, povisila svoje korito, dok nije dospjelo na onu visinu, koju ima danas.

No ove sojenice uz gradinu nijesu jedini tragovi prehistoričkog naselja. Malo niže gradine, jedva kojih pedesetak koračaja, nalazi se manja humka (današnje pravoslavno groblje), koju narod zove za razliku od prijašnje malom gradinom, pa i na njoj je svuda tragova naseobini. Tih tragova naći je i naokolo po svim njivama, te bi narod pri oranju i kopanju iskopao u svako doba po koji stari ulomak.

Kakovih sto koračaja više gradine, u tako zvanom Gornjem Polju nagjene su i grobnice ovih prehistoričkih naseljenika, a u njima po gdjekoji predmet od bronca ili pečene zemlje. Kako se ovi po obliku i ornamentici posve podudaraju sa sličnim predmetima, nagjenim u sojenicama, nema dvojbe, da su to grobnice starosjedioca, koji življahu u sojenicama.

Na žalost nije se moglo sasvim prekopati ovo grobište, jer je zemljište zasagjeno. Mi imademo odanle tek nekoliko predmeta, nagjenih slučajno i prigodom pokusnog kopanja.

Ali i ostanaka iz rimskog doba našlo se u D. Dolini za Gradinom, a pod Gornjim Poljem razabire se, kako se iz močvara diže široki, na vrhu slabo zaobljeni nasip, koji se proteže pravcem prema Gornjoj Dolini. Taj nasip pokrit je na površini kamenjem, kojeg je tu u naplavi inače vrlo rijetko naći te nema dvojbe, da je nanešen i da je taj nasip služio kao cesta. Ta rimska cesta ide pravcem do Laminaca a odavle k poznatoj rimskoj naseobini u Laktašima i dalje na Banjuluku. Ona dakle ostavlja bos. Gradišku, kod koje se dosad tražio prelaz rimske ceste preko Save 14 *km* na više, te prelazi rijeku negdje ispod Gradine. Da li je u doba, kada je ovuda provedena rimska cesta, još postojala stara prehistorijska naseobina, to danas još ne možemo prosuditi, ali je dosta vjerojatno, da su Rimljani s istih razloga proveli ovuda svoju cestu, s kojih su stari naseljenici pronašli, da je to mjesto osobito prikladno za naseobinu.

Istraživanje sojenica u D. Dolini skopčano je velikim poteškoćama, jer ove leže u sâmom koritu rijeke, kojoj je površina vrlo promjenljiva. Samo usred ljeta, uz najveću žegu i duge suše spala bi voda tako nisko, da bi sva sojenica došla na suho. Tim vremenom valjalo se što bolje koristiti, jer bi voda lako iznenada nabujala pa bi potopila mjesto, na kome se započelo kopati i obustavljala bi tada svaki daljni rad, sve dok ne bi opet spala. U takim periodama valjalo je kopati u višim slojevima.

dok ne bi voda opala i dopustila da se nastavi istraživanje na dnu sojenica.

Istraživanje započeto je u ljetu 1899. Na donjem kraju sojenica, spram seoskog mlina, otkopala se na najnižem mjestu pruga od 10 *m* pravcem prema obali. Na žalost nije dala voda, da se tim smjerom neprekidno radi, pa kada je nadošla, valjalo je obustaviti ovaj posao te dok ne spane pokušati kopanje na raznim mjestima gradine. Kopajući tu za pokus jarke, opazilo se, da kulturni slojevi ne prestaju ni u dubini od 5 *m*, što dokazuje bez ikakve dvojbe, da je prostor sojenica i u duljinu i u širinu bio znatno velik, i da se ove protežu daleko u obalu.

Ove godine nastavilo se kopanje na istom mjestu i proslijegjeno je uza nj dalje uz vodu. Taj dosele raskopani prostor vrlo je malen. Nema ga svega više od 300 m^2, a ipak je valjalo svladati velikih poteškoća, jer što se više ulazilo u obalu, to se ova dublje i strmije obarala prema plohi, koja se istraživala, tako da se napokon nad njom nadvisila kao zid za 7 *m* visine. Pa i u toj velikoj dubini, gdje su se već pomiljali vršci većine kolaca, nalazilo se u gustom mrkom kulturnom sloju još dosta predmeta, koji su bili vrijedni da se prikupe.

Ma da je dosele prekopani prostor još neznatan, valjalo je preturiti razmjerno veliku masu materijala — oko 1000 m^3 — ali je muka obilno naplaćena, jer se našlo obilje zanimljivih starina, a iskopine dopuštaju nam, da već sada stvorimo sebi bar približnu sliku o životnim prilikama starosjedioca ovih sojenica.

Bio je to napredan, radin narod, koji je sebi na onom golemom hrastovom kolju sagradio tvrde, tople kuće od hrastovih i jasenovih balvana. Da se je bavio u velike ribarstvom naravno je, ta živio je usred rijeke, koja obiluje ribama, pa se i nalazilo u sojenicama mnogo ribljih kosti, zemljanih koluta, koji su se kao utezi nizali na dônjem kraju mreže, drvenih koluta, koje su nizali na gornjem kraju umjesto pluta, i zemljanih mosura, na koje bi nasukali uzicu od udice. Uz ribarenje bavio se je taj narod i lovom, a najobičnija lovina bijaše vepar, srna i jelen. Osobito rado lovili su jelena, kojeg je danas iz ovih krajeva nestalo, a njegovi rogovi i parošci bili su dragocjeni materijal za izragjivanje svakovrsnog orugja.

Ali i kao težak bijaše taj narod vrijedan, jer se nalazilo na mnogo mjesta raznovrsnog žita i sjemenja. Ovo žito spravljali su valjda u koševima, na tavanu ili u povećim posudama, koje se vremenom slomiše, te je žito s njihovim hrbinama pomiješano nagjeno u zemlji, koja ga je posve dobro sačuvala do današnjega dana.

Od tog sjemenja, koje će se kasnije strukovnjački opredijeliti, neke se vrste lako raspoznaju na prvi pogled; tu je naročito bilo u izobilju ječma,

pšenice, prohe, neka mala vrsta graha, lješnjaka i oraha. Žito mljelo se na malim ručnim žrvnjevima, od kojih se našao jedan sa promjerom od 40 *cm* prilično čitav uz mnoge ulomke od manjih žrvnjeva.

Žene u ovom naselju bile su marljive tkalje, jer se našlo vrlo mnogo zemljanih uteza, kojima su rastezali osnovu na stanu, a ljudi, kada ih nije zabavio lov na ribe ili na zvjerku, bavili su se lončarstvom, što nam zasvjedočuju uz nebrojene ulomke raznovrsnih posuda i dvije lončarske peći, nagjene u razvalinama te sojenice.

Kako se čini cvala je ta naseobina već u doba bronca pa se uzdržala i kroz slijedeće periode sve do doba la-tènskog, iz kojeg nam se sačuvaše najmlagji predmeti ove sojenice. Možda tik pred provalu rimskih osvajača napustiše naseljenici ovo naselje, koje je voda potopila, da ga slažući po njem svoj talog, s vremenom sasvim zatrpa.

II. Vertikalni i horizontalni profil.

Vertikalni profil.

Oblik gragjevina prehistorijske naseobine u D. Dolini ne može se na osnovu dojakašnjih istraživanja sasvijem pouzdano ustanoviti. Istraženi je prostor na tu cijelj premalen, a podatci dosadanjeg istraživanja nijesu dostatni, a da bi poredano mogli rekonstruisati prvotnu sliku stanova tih pražitelja savske doline. Što se tiče starijih slojeva, valjda nam ni daljnja opširenija istaživanja ne će dati na ruku dovoljnih pomagala, da ustanovimo oblik kuće, u kojoj življahu žitelji najstarije periode sojenica u D. Dolini. Jedna generacija za drugom izgragjivala i ponavljala je starije gragjevine, pridržavajući isprva možda i prvotni oblik, a nemareći kasnije više za nj, i tako se prvotni oblik kuća vremenom promjenjivao, dok nije nastao onaj raspored, u kojemu bijaše ta naseobina, kada je njeni žitelji konačno napustiše. Kako nam dosadanji nalazi pokazuju, bilo je to u doba, kada je ovim krajevima zavladala la-tènska kultura. Dojakošnja a i daljna istraživanja u tom pogledu moći će nam dakle samo ustanoviti oblik naselja i kuća, kakov bijaše u toj krajnjoj periodi opstanka sojenica u D. Dolini.

U priloženim slikama *A* i *B* na *tabli I.* iznosim nacrte slojeva, kako ih opažamo po rezultatima dojakošnjih iskapanja. Prvi nacrt prikazuje slojeve na dnu prostora, raskopana u širini od 19 *m* i na krajnjoj liniji, do koje se dosele dospjelo, kopajući od rijeke k obali. Drugi nacrt prikazuje uzdužni profil obale, koji se nalazi 2 *m* bliže rijeci od prvašnjeg, počevši od četrnaestog metra, koji odgovara pregjašnjem profilu i proslijedio se dalje uz obalu do 35 *m*. U oba nacrta korespondira dakle razmak od 14 do 19 *m*, samo što je jedan pred drugim odaljen za 2 *m*.

Za razumijevanje obih nacrta dodati mi je, da crna boja u njima označuje drvo, kojemu se struktura u toliko sačuvala, da se razabire prvotni oblik kolja, dasaka, greda i podnica; jednomjerno šrafirane plohe označuju sivkastu ilovaču, u kojoj se obično nalazi pomiješano ugljena, sitnih trunaka istrula drveta, crijepovlja, ulomaka lonaca, nagorjele ilovače i drugih primjesa, te i po koji bolje sačuvani predmet, koji je uvršćen u zbirku našeg muzeja. Bijele plohe označuju konačno slojeve jednomjerne žute ilovače bez ikake strane primjese, kako ju je voda za raznih perioda svoga nabujanja i padanja u homogenim vrstama staložila.

Na našim nacrtima opazićemo, da se ta dva raznobojna sloja ilovače nalaze prilično pravilno 1 *m* iznad linije, koju označismo u oba nacrta nulom, dočim se pod njom nalazi sloj zemlje mrke boje, mjestimice posve crne, kojoj postanje ne ćemo tumačiti samo naplavom. Ispitujući pobliže taj sloj opazićemo, da u njemu imade vrlo mnogo organičkih tvari: trula granja, slame, lišća i gjubreta, a u to je pomiješan po koji komad orugja od rožine, kosti, ilovače i dr. Taj sloj postao je dakle od smeta, što ga stanovnici ovih sojenica izbaciše iz svojih kuća pod podnicu sojenice, i što ga je ovdje vremenom i voda izmegju gustog kolja naplavila, a na nekim mjestima još se dobro vidi gjubrište, koje se nakupilo oko torova. Osobito se to jasno vidi u sloju, koji se nalazi izmegju 30. i 35. *m*, gdje je bila smještena staja za svinje i gdje se još nagjoše i ostanci korita *(N na slici B)*, u kome se krmcima bacala hrana.

Kad proslijedimo profile na obim slikama primjetićemo u njima u stanovitim razmacima tijesne uvale, ispunjene nejednakom zemljom. Komadi žute i sive ilovače izmiješani su ovdje sa komadima humusa, šljunkom, utarcima posuda, kamenjem, uglevljem, natrulim drvetom i t. d. te ćemo na prvi pogled nagagjati, da su to bile jame, poredane okomitim smjerom prema obali, koje je vrijeme, kiša i naplava ispunila s ovim utarcima. I u tim jamama nagjen je pogdjekoji komad vrijedan da se sačuva za našu zbirku.

Te jame, označene na našim nacrtima slovima *E*, *F*, *L* i *M*, ograničuju samo jednomjerne slojeve žute i sive ilovače.

Pitanje je, kako su u stanovitim razmacima nastali ti osovni slojevi nasute zemlje, koji se poredaše kao duvarovi niz obalu, presjecavajući i ograničujući pravilne slojeve naplave. Odgovor na to pitanje držim da je dosta zanimljiv, jer nam on razjašnjuje ne samo historijski razvitak naplava u ovim sojenicama, već nam takogjer tumači dosta jasno, kako je to naselje opûstilo.

Na prvom našem nacrtu opazićemo izmegju obih uvala *E* i *F* pravilni niz greda, položen upravo 1 *m* visoko po kolju; ove su grede služile kao podnice jednoj zgradi.

Ovaj se pod prostire upravo od jedne uvale do druge duljinom od 12 *m*. od tačke, označene sa *C* do tačke *D*, a na sredini poda opazio se sloj na pola spaljene ilovače, *A B*, koji nam predstavlja ostanak ognjišta. Nema dakle sumnje, da je na tom mjestu stajala kuća, a u nje bijaše kao i danas u seoske bosanske kuće ognjište upravo u sredini.

Kako je daljne istraživanje i na tom pa i na drugim mjestima sojenice pokazivalo, bijahu duvarovi, koji opasaše kuće, načinjeni od greda, položenih jedna nad drugom uokolo kuće te im bijahu krajevi na ćoškovima uglavljeni. Ovo je najprimitivniji način konstrukcije, koji je još i danas u običaju u Bosni u krajevima, koji obiluju šumom.

Dva taka duvara ograničila su dakle prostor izmegju obih tačaka *C* i *D*.

Pomislimo sada, da stanovnici, bilo s kog mu drago razloga, napuste tu kuću. Sava, koja svake godine poplavi kraj, ako dosegne visinu duvarova, ne će moći unositi u kuću granja i krupnije naplave, jer ju duvarovi ogradiše, a samo sitni mulj prodiraće kroz šupljine i pukotine izmegju greda kao kroz sito u nutrinu kuće. Ova muljevita voda pokupiće sve što je sitnije i drveno u kući, pa kad se slegne ostaće sloj mulja, izmiješan sitnijim primjesama, koji će vremenom, kada organičke stvari u njem strunu, dobiti sivkastu boju.

Kašnje, kada mulj prikrije sve sitnije i laglje predmete i utarke u kući, donijeće naredne poplave samo čisti žuti mulj, koji će se staložiti iznad prijašnjih slojeva. Pošto su kuće bile gragjene od hrastovine, možemo pretpostaviti, da će i duvarovi i krov predurati cijeli niz takih poplava, dok vremenom ne istrunu. Prvi će se srušiti krov, koga ćemo lako prepoznati u gustom mrkom sloju istrula drveta, što se proteže izmegju tačaka *G* i *H*. Da je to zbilja ostanak krova, a ne možda prosto naplava trule gragje, dokazuje nam najbolje to, što se duž desne i gušće pole ovog sloja sredinom njenom nalazilo mnogo žita i sjemena, a pod žitom i nad njim ostanci greda i dasaka. Taj dio kuće imao je dakle tavan, koji je kao i u današnje doba služio kao hambar i spremnica, dočim je druga pola kuće bila bez tavana, tek krovom prikrita.

Pošto se krov srušio, naplavila je voda sve više mulja, koji se slegao u kući te ju vremenom do vrha ispunio. Megjutim se ali napunio i prostor izvan kuće, a pošto tu nije bilo ograde, da brani većim komadima pristup, sleglo se oko kuće sve što bi voda nanijela: mulja, kamenja, crijepovlja, granja, te bi pomalo istrule grede, koje kuću opasaše, i smiješale bi se u tu naplavu, koja bi, pošto bi grede sasvim istrunule, opasale kao duvar prostor, što ga je nekoć zapremala kuća.

Tako nastaše izmegju kuća, koje su stajale kako se čini dosta tijesno jedna do druge, nasipi od naplavljene zemlje, koji se bojom i sastavinom svojom na prvi pogled razlikuju od ostale naplave.

Ako ovo uvažimo, valja da dogjemo do mišljenja, da je naseobina od jednoć napuštena. Jer da je kuća za kućom tečajem godina propala i napuštena, bilo bi lice mjesta drugačije. Preostali žitelji porušili bi ostanke napuštenih kuća, što je valjane japije i gragje utrošili bi, što je slabe, popalili bi ili odbacili, te ne bi ostalo drugo osim kolja, koje je teško povaditi iz zemlje.

Mi imamo dakle razloga da mislimo, da je naseobina od jednoć napuštena uslijed stanovite katastrofe, — bilo uslijed rata, bilo, što je naravnije, uslijed koje neobično velike povodnje, koja je od jednoć cijelu naseobinu do šljemena poharala.

Na drugom nacrtu opazićemo još tri taka kubusa naplavljene zemlje, ogragjena pouskim duvarovima nasipa, te prema tomu u duljini od 35 *m* možemo konstatovati svega četiri zgrade.

I u njima razabire se posve jasno pod, osobito u drugoj zgradi, u kojoj je doduše savit, ali je ostao približno u prvotnom položaju, dočim je u trećoj zgradi isprelomljen i djelomice raznešen od prvotnog mjesta.

Prva zgrada, koja je imala duljinu od blizu 12 *m* jamačno je služila kao stan, dok su ostale služile kao nuzgredne zgrade te su bile znatno manje, jedva 6 *m* dugačke. (Isporedi i *tablu II.* i *III.)*

Horizontalni profil.

Kad s onijem, što razabiremo iz vertikalnog rasporeda dosele prokopanog dijela isporedimo horizontalni raspored, kako nam proizlazi iz priloženih ovdje horizontalnih nacrta *(tabla IV.— VIII.)*, to ćemo opaziti, da se oba rasporeda podudaraju.

Metoda, koje sam se držao kod iskapanja i bilježenja svojih opažanja, sasvim je jednostavna te nam dozvoljava sravnivanje rezultata u pojedinim dubinama.

Kao bazu svojih nacrta uzeo sam liniju, koja je udaljena od prilike 15 *m* od najniže linije, do koje bi Sava ljeti za velikih suša pala te ide s njome usporedo. Prostor izmegju te linije i Save razdijelio sam u parcele, koje odgovaraju jednom kvadratnom metru, a što bi se za raznih faza iskapanja u svakom kvadratu primjetilo, zabilježilo bi se u dotični kvadrat. Tako sam dobio tlorise, koji nam prikazuju situaciju u raznim dubinama i koji nadopunjuju jedan drugoga.

Za kontrolu ovih nacrta služile su mi još i fotografije tla, razdijeljena u pojedine kvadrate, koji odgovaraju kvadratima nacrta.

Ovakovo postupanje bilo je ovdje potrebno. Iza jake kiše može voda i usred ljeta poskočiti preko noći za dva do tri metra te bi oborila sve,

što nije imalo dovoljno snage, da se opre bujici. Na osnovu pomnjivog nacrta bilo je u takom slučaju vrlo lako ustanoviti prvašnju situaciju i kad voda spane mogla su se pravilno nastaviti daljna istraživanja. Kako sam u uvodu spomenuo, obala Save je na tom mjestu dosta strma te se koso obara prema koritu rijeke. Prošle godine započeto je iskopavanje na dônjem kraju sojenica u duljini od 29 *m*, ali samo u prvoj poli bijaše moguće dospjeti do linije koja služi kao bazom te je u nacrtima označena sa znakom o. Pa ni na tom tijesnom prostoru nije bilo moguće svu površinu posve raskopati, jer je nadošla voda, kad je posao dospio tek do polovine te je valjalo ostaviti kopanje u dubljim, natopljenim slojevima a nastaviti u višim. Dospjevši do naše osnovne linije mogla se obala isprva tek do 4·5 *m* dubljine otkopati a poslije, pošto je Sava opet spala, doprlo se od prilike do 6 *m* dubljine, ali je ostao ipak još gotovo netaknut izmegju Save i otkopana duvara na srijedi prostor od 4 *m* širine. Uz ovaj komad počelo se otkopavati na dônjem rubu obale bližnji komad, dug 10 *m*, ali proslijedivši jedva 3 *m* prema obali opet je nadošla voda te je prekinula svaki daljni rad. Rezultat ovog iskapanja prikazan je na *tabli IV.*

Ljetos (1900.) nastavilo se kopanje na istom prostoru, te je pošlo za rukom raskopati ga sve do osnovne linije a u dubinu do 7 *m*. Osim toga započeto je raskapanje obale sve do 35 *m* duljine, ali se u tom pravcu dospjelo tek 2 *m* do pred osnovnu linije a u dubinu tek do 4 *m*. U ovom dijelu razabire se samo vertikalni profil, dočim se kolje sojenica tek pomilja na površini.

Ako sada razmotrimo naše nacrte opazićemo prije svega na *tabli IV.* prema koritu rijeke gusto nanizani red kolčića, koji krivudastim smjerom slijedi tijek rijeke. Ovim kolčićima, svezanim nekoć pleterom, bijaše ogragjeno korito Save, da voda na ovom mjestu, gdje bijaše naseobina, nebi odviše odirala obalu. Taj red kolčića udaljen je od prilike 10 *m* od današnje obale te je prema tome Sava svoje korito na tom mjestu tečajem vremena proširila za 10 *m*.

Za ovim kolčićima opazićemo uz obalu red nepravilno poredanih kolaca, koji su možda služili na to, da uza njih privezuju čamce ili lagje. Kako su ovi kolci bili izloženi vremenu, nabrzo su istrunuli, pa bi ih nadomjestili drugima i tako ih se nakupilo krajem obale dosta veliki broj.

Što bliže današnjoj obali to se sve na gušće poredalo kolje, a osobito u dônjem dijelu raskopanog prostora nanizana je soja do soje. (Sr. *tablu V. i VI.*).

Već iz tog obilja kolaca možemo zaključiti, da se tu nalazila kroz dugi niz godina naseobina, gdje je jedna kuća nastala na ruševinama druge. Ovdje se ponavljalo naselje za naseljem, dok nije naseobina sa svijem izginula.

Mjenjajući i pregragjujući prvobitni raspored, upotrebljivalo se staro još zdravo kolje za nove gradnje, a uz to se ukopalo u zemlju i novo, i tako je nastao onaj gusti nepravilni niz kolja, što ga vigjamo u našim nacrtima. Ovo kolje pomilja se već u dubini od 4 *m*, a proslijedivši kopanje nalazilo se sve do u dubinu od 7 *m* pa ni tu se još nije našao vršak svakome. U raznim dubinama izmegju oba niveau-a nestaju neki, koji su se u gornjim slojevima pokazali a drugi se pomiljaju, te opet nestaju. Tek najjače kolje prolazi kroz sve slojeve.

U našim nacrtima označeni su kolci, koji se pokazaše u dva ili tri sloja posebnim načinom šrafiranja: oni, koji su tamno obilježeni prolaze kroz sve slojeve.

Na *tabli VI.* prikazan je raspored sviju kolaca raskopanog dijela sojenice u horizontalnoj plohi. Kada tu sliku razmotrimo, opazićemo uz svu prividnu nepravilnost, da su neki kolci ipak posve pravilno poredani, bilo pravcem rijeke bilo pravcem, koji je s njime okomit. Kuće bile su dakle četveraste a čelom okrenute Savi, uz koju se jedna nanizala do druge. U raznim periodama mijenja se taj pravac valjda prema tome, kako se je promjenjivala obala i tako ćemo opaziti, da se neko kolje nanizalo redom, koji ponešto divergira od prijašnjeg.

Dalje ćemo primjetiti, da je u dônjoj polovini kolje mnogo gušće nego u gornjoj, a razlog je tomu taj, što je ovdje bila poveća kuća, kako to vidjesmo i po vertikalnom nacrtu, dočim su u gornjem dijelu bile smještene manje zgrade.

Ova je kuća bila sagragjena „na osjek“, kako veli naš narod, to jest duvarovi bili su načinjeni od balvana položenih jedan protiv drugoga, a uglavljenih na ćoškovima. Ta konstrukcija pokazala se i u ove kuće a i na jednom mjestu jedno 100 *m* više nje, gdje se osula obala te se pomolio ćošak i pregrada jedne kuće, sagragjene „na osjek“ (= blockhausartig).

Do ove kuće, koja se prostirala do 14 *m* i o kojoj tek prema vertikalnom nacrtu primjetismo, da je imala na srijedi ognjište a u gornjoj polovini tavan, bijaše druga zgrada, u koju se ulazilo preko nekoliko još dobro sačuvanih stepenica, *tabla V.*, nacrt *A* (ordin, *I., 10., 11.).* Podnica ove kuće a i ostanci krova još se dobro razabiru u prosjeku. Pred tom zgradom našlo se u drugom i trećem redu jedno 14 *m* od kraja ognjište, postavljeno na pojakoj podnici; oblik mu je okruglast, a promjer ima 2 *m*. To ognjište bijaše načinjeno od 15—20 *cm* debela gusta sloja ilovače, koja se je u gornjem dijelu od plamena i žari dobro ispekla, dok je dônji dio ostao nepečen te se na vlagi raskiselio. Na tom garištu bijaše poslagana hrpa ćunjastih zemljanih uteza četverasta oblika, provigjenih na gornjem kraju rupom, kroz koju se imala provući vrpca. Većina tih uteza bijaše dobro

ispečena, nekoji tek na pola te se na zraku raspadoše, a nekoji ne bijahu gotovo nikako pečeni pa su se raspali već pod uplivom naplave.

Nema sumnje da je to ognjište služilo isključivo za pečenje zemljanih uteza i drugih predmeta od zemlje, i da je to ognjište zatekla povodnja u onom času, kada bijaše nakrcano utezima, koji se imali ispeči. Oni komadi, koji bijahu poredani po srijedi, — bilo ih je 30 — ispekli su se već, kada je voda nadošla, a oni drugi, koji su bili poredani krajem, ostaše prijesni te su se na zraku raspali.

Ovo je jedan od najzanimljivijih primjera prehistoričke keramičke peći, koji nam je dosele poznat. Peć bijaše, kako možemo pretpostaviti otvorena, tek možda drvenim krovom pokrita, da se obrani od kiše. Ova tehnika pečenja ilovače na otvorenom plamenu sačuvala se u ovom kraju sve do današnjega dana. Prigodom opisaću taj način primitivnog lončarstva u našeg današnjeg naroda u Posavini, koji nam u mnogome tumači keramičku tehniku prehistorijskih naroda.

Da je ova peć bila dugo u uporabi, zaključićemo po tome, što se tik do nje nakupila velika gomila pepela i ulomaka razlupanih lonaca; ovaj je sloj i danas još preko 1 metar visok.

Nekoliko metara poviše od ove peći bila je smještena slično sagragjena, ali nešto manja peć bez ikakih predmeta u njoj; megju obima nakupila se spomenuta hrpa pepela, što bi ga izbacili svaki put, kad bi vadili gotovo posugje iz peći.

Daljni raspored sojenice neda se još ustanoviti, jer je komad obale što slijedi tek slabo raskopan uskom prugom od jedva 3 *m* duljine i 4 *m* dubljine, ali kako već dojakošnje istraživanje te razmjerno vrlo malene površine od jedva 300 m^2 pokazuje, možemo od daljnega istraživanja iščekivati znamenitijih rezultata, te je sva prilika, da ćemo, kad dovršimo iskapanje ove sojenice, moći sebi stvoriti dosta vijernu i živu sliku o prvobitnom rasporedu tog za sada svakako najvažnijeg prehistoričkog naselja u Bosni.

U najdubljim slojevima, u kojima se nalazi kolje što je nosilo podnicu ovoga naselja, našlo se veliki broj predmeta, koji su vremenom bačeni ili popadali pod podnice te ih je tu zemlja prikrila. Našlo se tu osobito mnogo kosti, koje su otpale sa stola starih naseljenika, koji su kako se čini hranili sve domaće životinje, koje i mi hranimo, ali se gostili i drugima, koje bi na lovu ulovili. Bilo je tu u velikoj množini rožina i kosti od jelena, srne, dabra, ali i kosti životinja, koje su već izumrle. Ove potonje, od kojih spominjemo samo prabika, valja tek osteologički ispitati, te će se rezultat tog istraživanja u svoje doba iznijeti. Osobito obilno bijaše rožina od jelena.

Osim toga nagjene su u najnižim slojevima ostanci lešina. Jedna je nagjena u dubini od 4·5 *m* kod pokusnog kopanja u godini 1899., a bila je položena pravcem od zapada k istoku. Lešina ležala je u 8. i 9. četvornom metru prvoga reda.

Od prilike dva metra dalje od nje nagjene su u dubljim slojevima druge dvije lešine, položene usporedo i to glavom prema obali a nogama prema rijeci. Jedan kostur odrasla čovjeka bio je položen na četverastoj drvenoj, gore slabo užlijebljenoj kladi, pokritoj redom hrastovih dasaka, koje su bile poredane kao krov više lešine. Ta grobnica nagjena je u dubini od 7 *m* a zabilježena je u tlorisu *D* na *tabli V.* i u slikama na *tabli VIII.*

Tik do nje nagjena je u nešto višem sloju u dubini od 6 *m* druga grobnica.

Bijaše to kostur djeteta u dobi od kakovih 8 godina, sahranjen u koritu, načinjenom od hrastovine a sličnom današnjim koritima *(slika 1.)*.

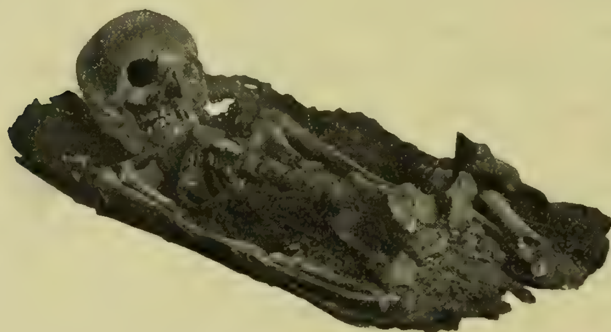

Slika 1. Lešina sahranjena u drvenom koritu.

Slika 2. Zglavak provrtan za hamajliju.

Pošto je korito već kad se upotrijebilo kao lijes bilo trošno te mu je na jednom mjestu bilo prošupljeno dno, popraviše ga time, da su onu rupu zatvorili okruglom daskom u podobi pladnja, te na njoj leže prsa i glava okostnice. To korito pokrilo se daskom i tako sahranilo u zemlju.

Uz djetinji kostur našao se u tom grobu samo provrtan špaponjak, koji je služio pokojniku možda kao hamajlija *(slika 2.)*. Takovi zglavci od kosti a prošupljeni, da se kroza njih mogla provući vrpca, nijesu nimalo rijetki u prehistoričkim grobnicama, a u našem muzeju se sakupilo već nekoliko njih. Sva je prilika, da uporabu njihovu valja tumačiti praznovjerjem, koje ljudskim i živinskim kostima pripisuje stanovitu dobrotvornu moć, koja je imala otklanjati od osobe, koja bi tu hamajliju nosila svakojako zlo.

Da su ti grobovi vrlo stari slijedi iz toga, da su se ondje nalazili prije nego je bilo kuće nad njima, jer gradeći kašnje kuću, probio je jedan od većih kolaca korito onog djetijeg groba u donjoj polovini te ga tu posve razmrskao a i nožne kosti, koje je iznad koljena zahvatio. Tako

se sačuvala samo gornja polovina te zanimljive grobnice, koja je donešena naš muzej. Drvo bijaše vrlo trošno, natrulo i krhko, ali je ipak uspjelo konservirati ga, tako da se taj spomenik spasio za naš muzej.

III. Nalasci.

Kako je Sava dosta brza rijeka, kojoj se lice uslijed svakog meteorologičkog pojava mijenja, prirodno je, da se i njena obala s vremenom mijenja. Ne samo da joj se visina diže, već se i horizontalni razvoj vrlo brzo mijenja. Kad navali bujica osipala bi se obala na okukama u velikim komadima, koje bi voda ponijela da ih ostavi na mirnijem mjestu, do kojega ne dopire struja matice. Danomice se opaža, kako na nekim mjestima nastaju nove uvale, a na drugim napisi, što ih voda sama nanosi. I gradina, akoprem je srećom na mjestu, koje je zaštićeno od navala struje, mijenjala bi svoju obalu, koja bi se mjestimice osula, bacajući u dubinu i one predmete, što ih je otrgnuti grumen zemlje dosele krio. Tako se osobito na podnožju obale izmiješaše ulomci predmeta, što ih je voda izaprala iz sojenica, a zato i nije čudo, da su se vrlo često nalazili uporedo predmeti, koje su nekoć jedno od drugog vijekovi odjeljivali. Tako je protumačiti, ako bi se razmjerno mlad predmet nalazio u dubljem sloju, a stariji sasvim na vrhu. Srećom su kulturni slojevi porazbacani i izmiješani samo na podnožju obale u samom koritu rijeke te na njenoj perifiriji, a što se dublje prodire u obalu, to se oštrije luče kulturni i naplavni slojevi jedan od drugoga.

Kao primjer, kako su često na takim mjestima najstariji slojevi izbačeni na površinu, navodim ulomak lijepo izragjene sjekire od granita, koji je nagjen u najvišem sloju sojenica tik pod humusom (sr. *tablu XXV., slika 8.).* Taj komad dosele je jedini pouzdani ostanak kamenoga doba u ovoj sojenici, a mjesto bi mu bilo u najnižem sloju barem 7 *m* niže nego je nagjen. Ali valjda ga negdje voda za koje velike povodnje izbacila na suho, gdje ga je na novo pokrila zemlja. Možda taj komad ali ni ne potječe iz ovih sojenica, te ga je Sava negdje dalje gore izrovila i ponijela sobom, dok ga nije na ovom mjestu izbacila.

Već okolnosti, pod kojima je ta sjekira nagjena, ne daju nam dakle dovoljnog razloga da ustvrdimo, da su te sojenice postojale već u kameno doba, pa prema tomu valja bar za sada, dok se ne nagju drugi predmeti kamenog doba u netaknutim kulturnim slojevima, uvrstiti postanje većeg dijela sojenica najranije u doba bronca.

U slijedećim stranama iznosim popis najvažnijih predmeta, nagjenih do sele u sojenicama i u njenoj okolici. Za sada u taj popis nijesam uvrstio

sjemenja, kosti i rožine i neke druge tvari pa i cijeli niz primjeraka zemlje, promiješane sa organičkim tvarima. Nijesam ih uvrstio s toga, jer ove predmete treba da ispita stručnjak, a tome do sele nije bilo vremena ni prilike.

I sa pojedinim predmetima nijesam se potanje bavio, jer držim da će biti tome bolja prilika, kada se sasvim dovrši iskapanje sojenice te dogje vrijeme, kada će se moći cjelokupni rezultati njenog proučavanja pregledati. Zadaća mome izvješću neka se dakle sastoji za sada u tome, da upozorim na tu važnu prehistoričku naseobinu i da u velike ocrtam njene ostanke i spomenike.

Predmeta od bronca našlo se u samim sojenicama razmjerno malo, ali je ipak bilo i tu nekoliko zanimljivih komada. Daleko više nagjeno je ali u okolici samih sojenica i to u grobnicama „Gornjeg Polja“ te na drugim mjestima oko gradine. Lako je razumljivo, što je u samim sojenicama malo bronca bilo; ta kovina, danas gotovo bezvrijedna, bijaše onda skupocjena. Napustiv sojenice ponijeli su žitelji sve što je bilo od vrijednosti, pa tako nalazimo broncanih predmeta samo u grobnicama i skrovištima, gdje su ih namjerice ostavili, ili pako na drugim mjestima po koji izgubljeni ili kao bezvrijedan bačeni komad.

Da su se pražitelji ovih sojenica kitili broncanim nakitom, to nam dokazuju nagjeni predmeti. Mnogi od tih komada dobavljeni su iz tugjine, ali mnogi komad načinili su i sami naseljenici, koji se nijesu samo bavili ribarstvom, lončarstvom i obragjivanjem kosti i rožine, već su bili i vješti lijevanju i obragjivanju bronca.

Kao dokaz, da su se sami naseljenici ove sojenice bavili metalurgijom, služe nam 5 kalufa za izlijevanje broncana nakita. Ti kalufi bili su načinjeni ili od pjeskovita škriljavca ili su načinjeni od ilovače pa ispečeni. Najbolje sačuvani komad je ulomak kamene ploče oblika dugoljaste četvorine; u njoj bijaše izduben kalup za prilično masivni broncani kolut i zaglavice dviju uresnih igala, koje su na vrhu pokićene krugljicom a šipka im je prema samoj igli ćunjasto izbočena. Sr. *tablu XXV., slika 3.*

Drugi kameni kaluf još je slabije sačuvan od pregjašnjeg te i na njemu razabiremo utiske dviju igala, od kojih je jedna bila uriješena sa dvije glavice. *Tabla XXV., slika 5.*

Ostala tri kalufa načinjena su od ilovače te u vatri ispečena. Imadu oblik dugoljaste četveraste ploče a služili su za izlijevanje manjih pupčastih dugmeta. U dva komada ta su dugmeta radialnim zarescima bila zvjezdoliko uriješena, a i treće bilo je slično uriješeno, ali je kaluf oštećen te se taj ornamenat ne razabire više jasno. *(Tabla XXV., slika 7.)*

Svi ovi kalufi nagjeni su u najnižim slojevima sojenice, bilo u obali, bilo u samom koritu rijeke.

Drugi trag metalurgičkog djelovanja starosjedioca dolinskih nalazimo u dva malešna jajolika zemljana lončića, prikazana na *tabli XV., slika 17.* i *19.* Prva misao, koja nam se namiče promatrajući te posudice jest ta, da su ti lončići služili za kaljenje kovine. Sličnu posudicu našao je i A. B. Meyer na Gurini[1]), te on drži da je služila u istu svrhu. Taj eksemplar imade na šiljatom dnu malu rupicu, koja bi se dok je lonac bio u vatri, začepila možda sa malo zemlje, a kad bi se kovna masa u njem rastalila, izvadio bi se čep te bi tekuća kovina kroz tu rupu pravilnije oticala u kaluf.

U naših komada nema te rupice, ali je na njima nešto primjetiti, što se odnosi na postupak pri žarenju i rastaljivanju bronca.

Oba lončića zaodjeta su naime na vanjskoj površini podebelim slojem staklene mase. Nije to ali ni email ni caklilo, koje je imalo da dade posudi ljepši izgled, već sloj običnog stakla, koji ih je zaodjeo, a ta staklena kora imala je izvjesnu zadaću.

Naši bosanski kujundžije, koji se još i danas služe primitivnim prastarim halatom i receptima, služe se i takovim jednostavnim zemljanim lončićima. Ti lončići nijesu načinjeni od posebne mase, koja prkosi svakoj žari, kao lončići moderne industrije, već su načinjeni od obične bijele ilovače kao i oni dolinski.

Naravno da takovi lončići kada dogju u veliku vatru rado pucaju, a kujundžije kad opaze i najmanju pukotinu odmah je zalijepe sa komadićem obična stakla, rastopljena u vatri. To staklo brani posudi da puca a ako bi i puknula, da se tekuća kovina po vatri prolije.

Kujundžija, koji rado štedi lončiće, oblijepiće ih već prvi put, kada koji stavi u vatru staklom po cijeloj površini, te će mu takov lončić moći dosta dugo služiti. Nema sumnje, da su i stari metalurgi dolinske sojenice u istu svrhu oblijepljivali staklom svoje lončiće za kalenje. To je novi dokaz, kako se u Bosni sačuvaše kroz dugi niz stoljeća tehničke tradicije, kojima zametak siže u prastaro doba, kada je u ovim krajevima živio drugi narod.

Držim da je i ulomak posudice, prikazan na *tabli XV., slika 18.* služio u sličnu svrhu, a zanimljiv je s toga, što se sastoji od troske (Schlacke). Moguće je da je namjerice baš načinjena od troske, ali je moguće i to, da je prvobitno bila i ona od zemlje načinjena pa tako dugo oblijepljivana staklom, dok se u onoj velikoj vatri, kojoj je bila izvržena, nije masa

[1]) Gurina, str. 70. i tab. XII., sl. 29.

stakla i zemlje pomiješala u neku vrstu troske. To pitanje mogla bi nam samo kemička analiza komada razjasniti.

Od broncanih predmeta nagjenih u D. Dolini valja nam na prvom mjestu spomenuti šljem, iskovan od tanka broncana lima, na rubovima pokićen ćenarom oblih plosnatih dugmeta. Taj šljem, koji je slučajem pred nekoliko godina nagjen u D. Dolini, opisao je pokojni Fiala u ovom „Glasniku", god. 1897., str. 662. te upućujem na taj opis. Samo ću tu pripomenuti, da spada u onu za naša nalazišta prvog gvozdenog doba tipičnu vrstu, koja je proizašla od korintijskog šljema, ali se od njega razlikuje time, što više nema štita, koji je imao da brani nosnice.

Slika 3. Broncani bodež iz D. Doline. 1/3 nar. vel.

Slika 4. Broncani mač iz D. Doline. 1/3 nar. vel.

Mačevi.

Popis predmeta, nagjenih prigodom samog iskapanja u sojenicama D. Doline i u njenoj okolini, započinjem sa nizom broncanih predmeta, kojima ide već s toga prvo mjesto, jer su najprikladniji za ustanovu vremena, u kojem su te sojenice bile napučene. Ostale predmete, koji nam za determinaciju ne služe tako sigurno kao ovi, slijediće redom za njima razlučeno prema tome da li su nagjeni u samim sojenicama ili u njihovoj najbližoj okolini, bilo na gradini bilo u grobnicama, koje su tik do gradine nagjene.

Dobom najstariji a i najljepši komadi, nagjeni u D. Dolini jesu bodež i mač od bronca.

Bodež *(slika 3.)* ima oštricu dugu 37 *cm* lisnata oblika te se završuje u oštri šiljak. Na srijedi pojačano je lice oštrice te sačinjava plosnati povor. Držak bodeža, dug 9 *cm*, obao je, gore pokićen okruglom plohom u promjeru od 4·4 *cm*; donji mu je kraj sploštenten te se savio polukružno u obliku potkove, uokvirujući gornji kraj oštrice, koja se tu proširila do na 6·2 *cm*, dočim je na srijedi samo 3·5 *cm* široka. Taj polukružni potkovasti dio drška pokićen je sa svake strane sa pet pupčastih dugmeta.

Taj bodež saljeven je u jednom komadu, ali nas po obliku sjeća onih starijih bodeža broncane dobe, u kojih su oštrica i sap napose iskovani te bi se ujedno spojili na taj način, da bi se u žlijeb usadio gornji kraj oštrice, koja je bila zarezana u potkovastom kraju sapa te bi se uza nj pričvrstila nizom čivija, na koju nas još sjećaju spomenuta dugmeta.

Od ostalog uresa opaziti je niz paralelnih zarezaka, koji se poredaše niza sap: lice koluta na njem pokićeno je takogjer nizom koncentričnih kružnica, dočim je oštrica uriješena paralelnim zarescima.

Bodež odlikuje se patinom krasne zelene boje, koja mjestimice prelazi u malahitnu boju, ali joj je površina hrapava i zrnovita.

Istom razdoblju broncanom, ako je i nešto možda mlagje, pripada mač, što ga je našao neki seljak pri kopanju u blizini gradine *(slika 4.)*.

Oštrica tome maču duga je 46·5 *cm*, lisnata je oblika a na srijedi 2·8 *cm*, pod sapom 1·7 *cm* široka, te se završuje u oštri šiljak. Od bodeža razlikuje se ta oštrica time što nema povora, ali je i ona pojačana, jer je sredina koja slijedi konturu oštrice znatno izbočena i time dobiva oštrica veću jakost.

Sap ovog mača dug je 7·5 *cm*, dolje je 4·5 *cm* širok, a po strani opasan je povorom te je u nj bila uklopljena sa svake strane po jedna ploča od kosti ili rožine a pričvršćena sa četiri čivije. Kontura tog sapa na srijedi je proširena a prema oštrici završuje sa dva divergentna kraka.

Ovaj mač zaodjela je glatka tamnozelena, nešto smegjasta patina.

Istoga oblika bijaše i drugi jedan mač, od kojeg se takogjer na gradini našao samo sap i komad oštrice.

Ovo oružje za nas je za to znamenito, jer u njemu možemo izvjesno nazrijevati najstarije predmete, nagjene dosele u sojenicama dolinskim.

Bodež spada u onu vrstu, koja je po Oskaru Monteliusu („Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland", str. 128. i d.) postala od italskog kratkog bodeža sa trouglatom oštricom. Dočim se u ovog sekundarnog oblika oštrica produljila a kontura joj postala vijugastom, oblik sapa ostao je isti kao i u italskih uzornika. Montelius drži da je ova vrsta bodeža, koja se prostire od Alpa do Skandinavije, a kako naš komad dokazuje i po Balkanu, suvremena sa prvom italskom perijodom dobe bronca.

Istoj dobi pripadaju i spomenuti mačevi, kojima je oblik još općenitiji nego li onaj u spomenutog bodeža.

Od Mykena do Skandinavije, od Španije do Kavkaza nalazimo ga svuda, a kao što taj oblik prelazi i južnu obalu sredozemnog mora do Egipta, prelazi valjda i dalje na istok, jer i u transkavkaskim i sibirskim nalazištima nalazimo noževa i mačeva, koji nas oblikom bar donekle sjećaju ovog tipa.

Već ta dva oblika dovoljno nam pokazuju, kako se daleko prostirao obim kulture broncane dobe, obim, komu se periferija mnogo dalje i jednomjernije protezala nego li onaj grčko-rimske civilizacije.

Fibule.

Od broncanih predmeta, kojima možemo kronologički ustanoviti mjesto u nizu vremena, što je proteklo preko naših sojenica, važne su i fibule. Od opisanih mačeva rastavlja ih dugi niz godina i stoljeća, a već nam to dokazuje važnost naseobine, koja je proživila tolika stoljeća.

Istina nije se nalazilo osobito lijepih eksemplara te vrste nakita a nije ih ni obilno brojem, ali su dosele nagjeni komadi u toliko zanimljivi, jer nam u suvislom nizu predočuju odsjek prehistoričke kulture u našim krajevima, koji je bio i za historički i za etnički razvoj zemlje vrlo važan.

Slika 5. Spiralna fibula iz gornjeg pala. Bronca. $^{1}/_{2}$ nar. vel.

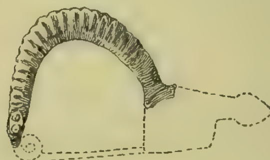

Slika 6. Fibula oblučasta sa Gradine u D. Dolini. Bronca. $^{2}/_{3}$ nar. vel.

Niz fibula započimlje sa najstarijim domaćim oblikom našeg gvozdenog doba, spiralnom fibulom na oblik slova S *(slika 5.)*.

Ova fibula iz grobišta u Gornjem Polju je malešna, duga 6 *cm* a savita od tanke oble broncane žice. Krajevi njeni s donje strane produženi su i kukasto saviti te se njima pričvrstila fibula uz koju podlogu.

Ta fibula prati s tolikom došljednošću pojave našeg prvog gvozdenog doba, te se u našim radovima tako često spominjala, da o njoj i ne treba dalje spomena. Ona je najobičniji spomenik čiste ilirske kulture, koja još nije osjetila dojmove stranih naroda.

Uz spiralnu fibulu vrsta se po vremenu najbliže oblučasta fibula, koju nam dosele megju dolinskim nalazima reprezentiraju tri glasinačke varijante, koje bar za sada možemo smatrati špecifički bosanskim tipovima. U prve je luk uriješen nizom nabora. Nagjen je prilikom poljskog rada blizu gradine tek jedan ulomak, komu fali nožica a i igla je odlomljena, te su uz gornji kraj luka prikovali sa dvije čivijice drugu, koja se je takogjer odlomila *(slika 6.)*

Ma da u tog komada baš najvažniji dijelovi fibule fale, ipak je sam luk tako karakterističan, da po njem samom možemo ustanoviti prvo-

bitni oblik čitave fibule, koja spada u red mlagjih fibula glasinačkih, u kojih je nožna ploča povelika te se produljuje i završuje u plastičnu glavicu.

Osim na Glasincu nagjeno je fibula ove vrste na Sobunaru i u Grudama, ljubuškog kotara.

Druga fibula srodna je pregjašnjoj. I u nje je luk polukružan ali i gladak, tek na oba kraja zarezima uriješen, a igla čini samo jednu zavojku, ali je oblik nožice drugi. Nožna ploča, u koliko se to razabire po ulomku koji je sačuvan, bijaše oblika četverasta te se jednim ćoškom hvata luka. I ona nam reprezentira domaći tip prvog gvozdenog doba, koji se na raznim mjestima Bosne često nalazi, a izvan nje još nije. Ta fibula nagjena je u koritu Save, u koje je bez sumnje spala sa sojenica ili sa gradine.

Slika 7. Oblučasta fibula iz sojenica D. Doline. Br. $^2/_3$ n. v.

Slika 8. Oblučasta fibula iz D. Doline. Bronca. Nar. vel.

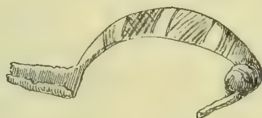

Slika 9. Italska fibula sa Gradine. Bronca. $^2/_3$ nar. vel.

Treća oblučasta fibula takogjer je okrnuta, fali joj igla, a nožna ploča, nekoć lopatasta oblika, na rubovima je okrhana. Ipak ćemo po sačuvanom komadu moći uvrstiti tu fibulu u grupu onih fibula, u kojih bijaše s obje strane luka petlja, od kojih je u našeg komada ona sa glavice odlomljena. Varijante dvopetljastih fibula sa polukružnim lukom u nas su vrlo obilne a razlikuju se megjusobno po obliku nožne ploče, koji se u našeg komada ne da ustanoviti. Srodnih komada mnogo je nagjeno na Glasincu, u Babinom potoku kod Jajca, u Sjeverskom i dr., ali ćemo ih naći i širokom prugom, koja opasuje sjevernu obalu jadranskog mora te spaja Balkan sa Apeninom.

Ima ih u Hrvatskoj, Kranjskoj, Istri, a mnogo i u Italiji.

Uz ove lokalne oblike fibula prvog gvozdenog doba našla se i dva italska oblika: ćunjasta fibula sa produženom nožicom, u koje je spruženi luk lisnata oblika izbočen a gore uriješen linearnim ornamentom, koji se sastoji od dva široka pasa kosih i dva uža pasa paralelnih zarezaka. Igla čini na vršku luka dvije zavojke, kako je to običaj u italskih fibula mlagje halstatske perijode. Ta fibula iskopana je u gustom sloju pepela na gradini.

Slika 10. predočuje nam opet karakteristički primjerak čertoške fibule, koju smo do sele i u Bosni, osobito u nekropolama po Krajini našli u vrlo

Slika 10. Čertoška fibula sa Gradine. Bronca. 2/3 nar. vel.

Slika 11. Ulomak čertoške fibule. Bronca. 2/3 nar. vel.

Slika 12. Fibula iz sojenica. Br. 1/2 n. v.

Slika 13. Fibula iz sojenica. Bronca. 2/3 nar. vel.

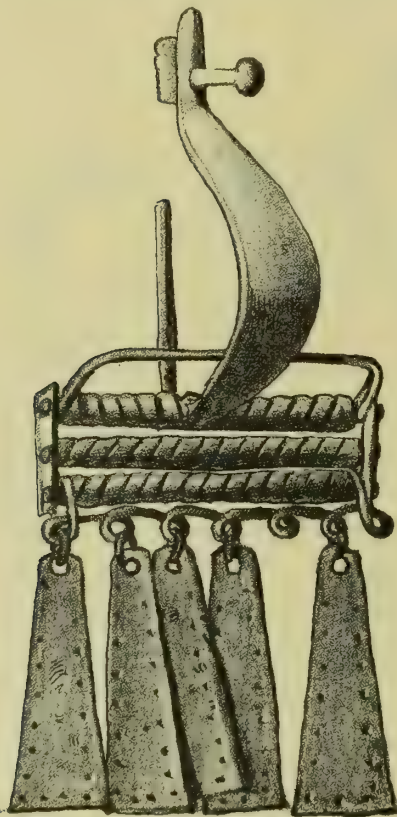

Slika 14. Fibula iz Sanskog Mosta, koja odgovara gornjoj.

lijepim eksemplarima. I ulomak fibule, prikazan u *slici 11.*, bez sumnje potječe od fibule čertoškog oblika. Oba komada nagjena su slučajno u blizini gradine.

Niz tipova fibula prvog gvozdenog doba u sojenicama dolinskim završuje posve zanimljiv oblik, koji se našao u dva žalibože nepotpuna komada. *(Slike 12.* i *13.)*

Oba su iskopana u samim sojenicama.

Ove fibule spadaju već u vrstu onih, u kojih je luk napose, a igla sa svojim spiralnim mekanizmom opet napose izragjena te se oboje čivijom spojilo u jedno. U oba nagjena komada vidi se na gornjem kraju rupa, kroz koju se čivijom pričvrstila spiralna zavojka, iz koje je izvirala igla.

Luk ovih fibula spružen je kao u čertoške a nožica imade isti oblik kao u ove, te niče iz nje na poduljem dršku dugme. U jedne je luk izobljen, zarescima uriješen, u druge plosnat, lisnata oblika te je uriješen uzdužnim povorima po srijedi i po rubovima.

Želimo li ustanoviti prvobitni oblik te fibule, valja se sjetiti posebne vrste, koja je u nas dosele nagjena u više eksemplara u grobištu kod Sanskog Mosta. Tu je kroz onu petlju na gornjem kraju luka provučena i pričvršćena poduga gvozdena ili broncana čivija.

S jedne strane luka ovila se onda broncana žica u nekoliko zavoja, pa došav do kraja čivije savila bi se pod lukom žica u oblik ovelikog luka, te bi se opet pošav s drugog vrha čivije prema sredini u nekoliko

zavoja ovila oko čivije. Na srijedi produžio i zašiljio bi se ostali komad žice te bi služio u mjesto igle.

Ta fibula, koja u tipologičkom pogledu stoji na prvom mjestu u nizu fibula na oblik slova T, našla se počesto u ovom obliku u Sanskom Mostu, a inače nije nam iz Bosne poznat nego jedan komad iz Čavarina.

U Sanskom Mostu okitiše tu fibulu još posebnim lokalnim nakitom, te za onom čivijom, osukanom žicom smjestiše uporedo još dvije, jednu za drugom, a uza njih povješaše niz trouglatih privjesaka. *(Slika 14.)*

U nekih fibula iz Sanskog Mosta završuje se nožica mjesto zrnom sa životinjskom, najragje konjskom glavicom.

Te fibule, kako god su oblikom neobične, u ostalom nijesu rijetke. U muzeju lubljanskom imade jedna iz Dobrave sa dva niza zavojnica — treći je valjda izgubljen — i druga iz Sv. Magdalene[1], koja završuje glavicom.

Dosta mnogo fibula istog oblika iskopano je u grobištu kod Santa Lucije u Istri a Dr. Hörnes, koji je fibule i ostale predmete ovog grobišta potanko tipološki ispitao te ih razlučio u dvije vrste, ubraja ove fibule u mlagje doba ovog grobišta („Archiv", god. 1895.). On čini to s punim pravom, jer se u nekim eksemplarima iz Santa Lucije još bolje razabire nego li u onim iz Sanskog Mosta, kako su postali od tipa čertoškog. Luk i noga naime je istovjetna u obe vrste i to tako, da bi se komad, komu slučajno fali vršak luka, mogao istim pravom uvrstiti u jednu ili drugu grupu.

Ako su prema tome eksemplari iz Santa Lucije klasičniji dokumenti za tipologički postanak te fibule nego što su naši, zanimljiva su i dva komada iz Sanskog Mosta (iz groba 107. i 136.), jer se u njih noga vraća i proširuje u pupčastu kružnicu pa nas time sjeća oblika, koji vrlo često nalazimo u nizu rano la-tènskih fibula.

Jedan od najzanimljivijih komada fibule ove vrste nagjen je u Gurini, te ga je opisao A. B. Mayer u svom djelu o ovoj nekropoli *(tabla V., slika 13.)*.

Ta fibula naime sastoji se od dva dijela, luka i na njemu tri niza špiralnih uvojaka, ponamještenih kao u naših fibula iz Sanskog Mosta. Zanimljivo je ali u te fibule to, da njen luk spada poznatome italskom obliku ćunjaste fibule sa dugom, na kraju dugmetom pokićenom nožicom. Luk sam je obilno uriješen te spada megju bolje komade ove vrste. Ćunjasta fibula ali ima isključivo samo s jedne strane luka po dvije, najviše po tri špiralne zavojke, što ih čini igla prije nego što se pruža prema nožici, pa

[1] „Müllnerov Album", tab. XXII., 13. i XXIII., 4.

ako se od jednoć taj tip, koji ne pozna još objestranih širokih špiralnih zavojnica nalazi provigjen njima, tumačiti je to, kao što to čini i A. B. Mayer time, da se prvobitna igla odlomila pa ju nadomjestiše s iglom, koja izvire iz špiralne cijevi, pričvršćene čivijom uz donji kraj luka i upirući se o donji kraj luka polukružnim krajem žice.

Ako je taj novi mekanizam dobio još za ures i ove dvije karakteristične špiralne cijevi te se time oblikom približuje istome tipu, koji nam reprezentiraju i naše fibule iz Sanskog Mosta i lukovi fibula iz Doline, dokazuje nam to, da taj oblik nije bio sporadičan, već da je za neko vrijeme bio dapače u većoj cijeni nego i sami italski oblici. Bar ne bi inače taj sigurno italski oblik preradili na način, kojim je to opisano, već na način, koji po stilu više odgovara italskim fibulama i koji bi bio i jednostavniji.

Mi dakle imademo u tim fibulama nazrijevati oblik dosta utvrgjen i dosta rasprostranjen u području izmegju jadranskog mora, jugoistočnih obronaka Alpa i krajiških nekropola u Japudiji, odakle se taj oblik lako širio tijekom rijeke i niza Savu.

Ja sam se namjerice svrnuo na postanje te fibule, od koje iz D. Doline doduše imademo samo dva nepotpuna komada, da pokažem, kako ona rekbi neorganički spaja elemente raznih tipova i baš time karakteriše neko prelazno doba, u kome se očituje težnja za nekim novim štilom, prije nego li se stari posve preživio.

Da je porijetlo toj fibuli u Italiji netreba napose isticati, pošto nam se spomenuti komadi iz Santa Lucije sasvim jasno kao varijante čertoškog tipa prikazuju, a komad iz Gurine posve jasno nam pokazuje, kako se još stariji oblik od čertoškog ovom novom obliku prilagogjuje.

Da se taj oblik ne drži samog prizemlja, koje na sjeveru okružuje jadransko more, dokazuju nam slični primjerci iz samog Hallstatta, iz Koruške, Švajcarske i Bavarske.

Druga perijoda gvozdenoga doba sačuvala nam je u D. Dolini tri fibule la-tènskog tipa. Dvije od ovih uvrstićemo u raniju perijodu la-tènske kulture; one spadaju ovim tipovima:

1. Rana la-tènska fibula od bronca iz grobišta u Gornjem Polju, kojoj noga završuje u životinjsku glavicu okrenutu prema luku, a gornji kraj luka prelazi u četiri simetrički poredane špirale te se produžuje u iglu. Ova fibula reprezentira u Bosni najstariji oblik la-tènske fibule, te se je doselе u više puta nalazila i na drugim mjestima. Najzanimljiviji nalaz te vrste jesu deset sličnih fibula, nagjenih u dvije grobnice kod Vrućice, kotara tešanjskog, ali ih je nagjeno i u Gorici, Sanskom Mostu, Posušju, na Sobunaru i na Glasincu.

Slika 15.
Rano la-tènska fibula iz Gornjeg Polja.
Bronca. $^{3}/_{5}$ nar. vel.

Duljina ove fibule iznosi 43 *mm.*

2. Rana la-tènska fibula od bronca iz istog grobišta, koja se tipološki razvila od prvašnje time, što se mjesto životinjske glavice na zavinutom

Slika 16. Rano la-tènska fibula iz Gornjeg Polja. Bronca. $^3/_5$ nar. vel.

Slika 17. Ulomak la-tènske fibule iz Gornjeg Polja. Bronca. Nar. vel.

kraju smjestila pokrupna bobica, a broj zavojaka na gornjem kraju se podvostručio.

Duljina je 5·5 *cm*, nalazište: grobište u Gornjem Polju.

Te fibule nagjene su u više eksemplara u grobištu jezerinskom, ali i na Glasincu je sličan komad, uriješen dugim lančićem, nagjen u jednoj gromili kod Rusanovića.

Treći komad, iskopan takogjer u grobnicama Gornjeg Polja, okrnut je te mu fali nožica a i lijeva polovina špiralnih zavojnica, pa se zato neda pouzdano ustanoviti, kojemu la-tènskom tipu pripada. Ali pošto zavojka špirale nema smjer prema nutrini luka, kako je to bez iznimke obično u fibula prvog gvozdenog doba, nego protivni, ne može biti sumnje, da nam valja i tu fibulu uvrstiti u niz la-tènskih.

Ona je dakle daleko mlagja od dojakošnjih, a nastala je možda pod kraj la-tènske dobe.

Novci.

Megju najvažnije nalaze iz potonjeg doba sojenica i gradine u D. Dolini spadaju bez sumnje novci, što se u njima nagjoše uz druge starine.

Nagjeno je svega 8 komada, od kojih su tri nagjena u samim sojenicama a ostali u okolici gradine prilikom poljskoga rada te su ih nalaznici predali zemaljskom muzeju, bilo putem kotarskog ureda u Bos. Gradiškoj, bilo putem gosp. Mirka pl. Gjurkovečkog. Od tih 8 komada jedan je bakreni a ostali su srebrni.

Svi bez iznimke su iste vrste — barbarske imitacije macedonskih tetradrahma Philippa II. (356.—336. prije Isusa), te prema tomu spadaju u onu obilnu vrstu novaca, koji su pod dojmom keltskih struja u tolikoj množini kovani po Panoniji, Daciji, Noriku, te su, kako nam ovi komadi dokazuju, bili rasprostranjeni i po Bosni.

Novci nepravilna su oblika, duguljasti, na rubu nejednaki, promjera od 21—24 *mm*, a debljine od 3 *mm.*

Težina im se razilazi od 8·2 do 9·2 *g* te prema tomu ne dosižu ni težinu tridrahme.

Od svih komada samo je jedan, koji se bar donekle u tehnici približuje originalnim macedonskim novcima.

Na licu vigjamo glavu Zevsa na desno prilično vijerno našljedovanu, ali su pramovi kose već krupni i u mjesto vijenca opasani nizom bobica, koje se u kašnjih eksemplara u više redova ponavljaju.

Na zaličju prikazan je konj, ali ne više u mirnom kasu, kako ga vigjamo na macedonskim izvornicima, već u živom skoku (na desno), kako se obično nalazi na keltskim imitacijama *(slika 18.)*.

Slika 18. Srebrni novac kovan po uzoru macedonskom.

Ostalih sedam komada daleko se udaljilo od ovoga, prem svi pripadaju istom tipu. Zevsove glave na licu već nije prepoznati, ona se gubi u neurednom nizu konvencionalnih utisaka. Samo vijenac, koji je opasao glavu, proširio se te je sastavljen od tri niza gusto poredanih krupnih zrna, koji kao široka pruga prolaze sredinom novca. Kosa gubi se u neurednoj vrevi konvencionalnih zareza i zavojaka, a konturama lica nema više ni traga. One nepravilne crte, što imaju da predoče lice, svega će nas drugog sjećati nego li ljudskog lica.

Na zaličju prikazan je i tu konj, ali već je konvencionalno stilizovan pravi barbarski pokus nasljedovanja uzora, koji je daleko natkrilio slabe sile barbarskih umjetnika.

Slike 19.—22. Četiri srebrna novca kovana po uzoru macedonskom.

U *slikama 19.—22.* prikazana su četiri najbolje sačuvana komada te vrste, a i ostali su slični. Pripomenuti je, da ni cigla dva komada nijesu iz istog kalufa, već im je i lice i zaličje u potankostima različno.

Ovi novci, kako rekoh, nijesu ni malo rijetki. Ne obazirući se na Daciju, Norikum i sjevernu Panoniju spomenuti je samo južnu Panoniju,

gdje se u području Hrvatske i Slavonije ti keltski novci vrlo često nalaze. Profesor Brunšmid, opisujući našašće keltskih novaca u Narti („Vjestnik hrv. ark. dr.“, 1895., str. 97. i d.), naveo je cijeli niz hrvatskih mjesta, gdje su dosele nagjeni novci ove vrste.

IV. Ostali nalazi iz sojenica.

A. Predmeti od rožine i kosti.

Kako je već rečeno, nalazilo se osobito u nižim slojevima sojenice ispod podišta veliko mnoštvo kosti i rožine. Kosti većinom tek su ostanci, koji su otpadali sa stola starosjedioca ovog naselja, te bi ih kao bezvrijedne bacili, dočim su rožine upotrebljavali kao materijal za izragjivanje raznovrsnih halatki. U onoj velikoj množini rožine, što je dosele ovdje, osobito u nižim slojevima sojenice ispod podnice nagjeno, nije bilo gotovo ni jednog komada roga, na kome se ne bi opazio trag ljudske ruke. Tu je zasjekla sjekira, da izgladi hrapavu površinu roga, tamo je komad ovrška odsječen, da od njeg načine šilo ili ostvu, neki komadi tek su rascijepani a drugi dovršeni i dotjerani u halatku.

Kao orugje kod obragjivanja služila je najprije sjekira, ali sva je prilika, da je ta još bila dosta mehka, jer su zaresci, učinjeni jednim mahom, dosta plitki, a često se opaža na njima, da su načinjeni hrapavom oštricom. Samo u nekih komada opaziti je, da su odrezani pilom i to valjda pilom, kojom se i danas na nekim mjestima kamen pili — to jest jednostavnom žicom i pijeskom.

Oveće rupe prokopali bi u rožini takogjer sjekirom ili možda dlijetom, a samo manje rupe provrtane su burgijom.

Važno pomagalo kod dotjerivanja ovih rukotvorina bijaše brus od ljuta pješćenjaka, te se našao jedan čitav i više ulomaka. Taj brus je dugoljasta ploča od 40 *cm*, posve sličan onima, što se nagjoše u neolitičkom naselju butmirskom te su služili za glagjenje kamenih rukotvorina. Sličnost ta nije neobična, jer tehnika obragjivanja kamena i rožine sublizu je ista.

U tri priložene *table IX.—XI.* prikazani su najbolje sačuvani predmeti od rožine i kosti, što su nagjeni u sojenicama.

U *tabli IX., br. 1.* i *2.* vigjamo dva jednogodišnja roga od srne, koji su valjda služili kao šila ili možda u lončarstvu za provrtanje zemljanih saćama, što bi ih ponizali po mrežama.

Br. 3. na istoj tabli predstavlja komad jelenjeg roga, a u njem je zasagjen oštri utarak cjevanice, te se tim halatom lako moglo zaparati bilo u meso ili u drugu mekanu tvar.

Brojevi 4., 5. i *7.* predočuju nam ovrške rogova, od kojih onaj pod *brojem 4.* potječe od govečeta, dočim je onaj pod *brojem 5.* šupalj a na površini odasvuda pomno otesan, te se možda kao koplje naticao na dugi prut.

Pod *br. 8.* iste table prikazan je donji parožak jelenjeg roga, otesan po cijeloj dužini ravno polovinom, a s druge strane opažaju se takogjer tragovi izradbe.

Pod *br. 6.* vigjamo opet komad roga, iz koga je trebalo načiniti mlat, ali je posao ostao nedovršen.

Najobičnija vrsta halatke, što bi ih načinjali od jelenje rožine, ima donekle oblik sjekire. Uzeli bi u tu svrhu komad stablike roga, utesali bi u nj rupu za sap, a oštricu načinili bi time, što bi rožinu s jedne strane koso otesali i dobili tako brid, koju bi na kamenu još i izbrusili.

Po obliku razlikujemo tri vrste ove halatke. Jedna nas posve sjeća keltova, jer je rupa za sap načinjena kao u keltova na gornjem kraju a ide uzdužnim smjerom *(tabla X., slike 4.* i *5.)*, te bi po tome mogli zaključiti, da je taj oblik suvremen sa dobom bronca.

Druga vrsta *(tabla X., slike 2., 3., 6.* i priložena *slika 23.)* imadu sap, provrtan poprijeko a smjerom okomitim prema smjeru drška, dakle na način motike. Ti komadi mogli su prema tome samo kao motike služiti, a ako su i prema današnjim gvozdenim motikama vrlo nesavršeni, ipak se moglo njima služiti u onom mekom, pjeskovitom, Savom natopljenom tlu.

Slika 23. Halatka od jelenog roga. $^1/_2$ nar. vel.

Dočim je u ovih komada gornji kraj ravno odrezan, našao se još jedan, koji i na tom kraju imade oštricu, ali je pravac te oštrice okomit s pravcem donje *(tabla X., slika 1.)*. On dakle nalići u tome današnjoj kamzi, koja takogjer služi rataru, ili onim poznatim sjekirama sa dvije oštrice, koje tako često nalazimo megju ostancima bakrenog doba.

Na *tabli XI.* prikazano je nekoliko raznovrsnih predmeta od rožine i kosti, od kojih je spomenuti nožnu kost, u koju je duljinom utesan duboka žlijeb *(slika 1.)* dalje nekoliko probušenih cijevi od rožine *(slike 2., 3., 6.)*, ovršaka od parožaka, koji su se naticali na štap i čivijom uza nj pričvršćivali *(slike 4.* i *5.)*, držak noža ili druge halatke *(slika 11.)*, šilo *(slika 8.)* i jedna igla od kosti sa kratkom oštricom a dugačkom, gore ravno prerezanom glavicom *(slika 12.)*.

Često se nalazilo i ulomaka koštanih žlijebova i cijevi, provrtanih na više mjesta. Čemu su ti komadi služili, teško je ustanoviti, tek nam i oni dokazuju raznovrsnu uporabu rožine *(tabla XI., slike 9.* i *10.)*.

Još je spomenuti jedno šilo, načinjeno od metakarpalne kosti (*tabla XXVII., slika 9.*) i vršak strjelice od kosti, nagjen u koritu Save pod sojenicama, prikazan na istoj tabli u *slici 10.* Strjelica je duga 12*cm*, gornja prizmatična polovina završuje u šiljak, donja obla rastanjena je te se usagjivala u šipku od strjelice.

Najpomnije izragjeni komad od rožine je mosur promjera od 4*cm*, na gornjoj strani izobljen, na donjoj ravan a probušen unakrst sa četiri rupe, koje se s donje strane na srijedi sastaju, te su tu provedene na površinu (sr. *sliku 24.* i *tablu XXV., slika 9.*).

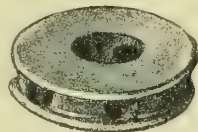

Slika 24. Mosur od jelenjeg roga. ½ nar. vel.

Slika 25. Životinjski zub, probušen. Nar. vel.

Da je i taj narod nosio protiv uroka hamajlije, dokazuje nam osim gore već spomenutog koštanog bombaka iz dječije grobnice jedan vučji zub, provrtan na jednom kraju, da se kroza nj mogla provući vrpca, te se nositi oko vrata. Take životinjske hamajlije u našim prehistorijskim naseljima nijesu baš rijetke, a sa samog Glasinca mogli bismo navesti cijeli niz vučjih i megjegjih zubova, koji su služili kao hamajlije.

B. Predmeti od ilovače.

Savski mulj, što ga rijeka svake godine iza naplava slaže, sastoji se od čiste, sitno samljevene i oprane ilovače. Konzistencija te ilovače u nekim slojevima je tako sitna i pravilna, da je gotovo i ne treba dalje čistiti i uregjivati, ako se želi upotrebiti je u keramičke svrhe. Kod obilja tako izvrsnog keramičkog materijala nije ni čudo, da se narod u savskoj dolini danas još rado bavi keramikom, a da se je njome bavio i prije tisuće godina. Kako se je taj zanat prastarom tradicijom sačuvao do današnjega dana, dokazuje nam to, što u današnjih posavskih lončara nalazimo po koju tehničku osebitost, koju smo mi dosele držali karakteristikom prehistoričke keramike. Tu valja spomenuti na prvom mjestu, da se i danas stanovite posude peku na otvorenoj vatri, kako su to radili prehistorički lončari: u ilovaču miješaju i danas vapneni pijesak, koja primjesa nam je dosele isključivo karakterisala prehistoričke posude, a lončari upravo oko D. Doline upotrebljuju posebni postupak, da im posude dobivaju crnu grafitnu površinu, koja karakteriše mnoge prehistoričke posude.

Drugom prilikom opisaću to narodno lončarstvo, kako stoji u paraleli spram prehistorijske tehnike, a ovdje tek ću opisati najobičnije predmete, što su ih prasjedioci sojenica načinjali od ilovače.

Što se materijala tiče razumije se, da se je prema finoći ilovače lako obragjivao i pekao. Crijep je skroz i skroz iste konzistencije, a bojom blijedo-crven ili žučkast. I pokrupni komadi većinom su dobro ispečeni. Pjeskovite primjese opaziti je samo u nekih krupnijih utaraka, koji su valjda imali doći na vatru te trebali da budu ljući. U posve krupnih predmeta umijesili bi, kako se to jasno razabire takogjer nešto pljeve, da se komad ne bi raspao prije nego bi se osušio i ispekao.

a) Posude.

Ulomaka posuda nagjeno je u D. Dolini u izobilju. Poveće posude na žalost su tako skrhane i razbacane, da su većinom nagjene u takovom stanju, koji ne dopušta da se slože u cjelinu. Uslijed naplava porazbacala je i voda te ulomke pa ih je tako izmiješala, da danas gotovo nije moguće iz one velike hrpe ulomaka povećih posuda, što je dosele iskopano, izlučiti pojedince one, što potječu od istog komada.

Manje posude bolje su se sačuvale, to jest, ako su i bile slomljene, lako je bilo probrati komade, koji zajedno spadaju ili ih bar u najgorjem slučaju nadomjestiti.

Ovdje iznosim popis tih posuda, upućujući na slike njihove u priloženim *tablama XII.—XV.*, koje će taj popis najbolje nadopuniti.

1. Zdjela široka zjala, a užeg dna, visoka 4 *cm*, u gornjem promjeru 11 *cm*, sa kosim stranama, *tabla XIII., slika 3.*

2. Polukrugljasta zdjela. Vis. 7 *cm*, široka na zjalu 14 *cm*, *tabla XII., slika 1.*

3. Zdjela slična pregjašnjoj, ali joj se otvor nešto suzuje, te je opasan nešto ugnutim ćeranom, *tabla XII., slika 9.* Vis. 4·5 *cm*, promjer zjala 9·5 *cm*.

4. Slična zdjela sa jednom pupčastom kvrgom s jedne strane. Vis. 4·5 *cm*, šir. zjala 9·5 *cm*, *tabla XII., slika 4.*

5. Slična zdjela sa dvoje diametralno poredane kvrge. Vis. 4·5 *cm*, šir. zjala 9·5 *cm*, *tabla XII., slika 3.*

6. Slična zdjela sa dvije diametralne kvrge pod gornjim rubom, u proporciji nešto viša od pregjašnjih, *tabla XII., slika 2.* Vis. 7 *cm*, šir. zjala 11·5 *cm*.

7. Plitka zdjela sa oblo uvinutim rubom, uokolo uriješena slabim tek primjetljivim oblim izbočinama, *tabla XIII., slika 8.* Vis. 4 *cm*, šir. 9 *cm*.

8. Plitka zdjela, dolje jako proširena, a prema zjalu sužena, pokićena na donjem rubu grla nizom utisnutih piknjica, *tabla XIII., slika 2.* Vis. 4·5 *cm*, šir. 10 *cm*.

9. Okrugla posuda, na srijedi znatno izbočena, prema dnu i grlu sužena, *tabla XII., slika 7.* Vis. 8 *cm*, šir. 5·5 *cm*.

10. Velika, prema dnu tek slabo sužena kupa sa dvije diametralne kvrge pod zjalom, *tabla XII., slika 5.* Vis. 19·5 *cm*, šir. 15$^1/_2$ *cm*.

11. Slična manja kupa sa četiri kvrge, *tabla XIII., slika 7.* Vis. 8 *cm*, šir. 10 *cm*.

12. Slična malešna kupa od sivkaste, u ljutoj vatri ispečene ilovače sa četiri kvrge: nagjena je u koritu Save pod sojenicama. *(Tabla XXVII., slika 4.)* Vis. joj je 4·8 *cm*, šir. grla 5·5 *cm*.

13. Mala uska kupa cilindrična oblika, pod grlom i nad podnicom nešto uvinuta. Vis. 8·5 *cm*, šir. 3·5 *cm*, *tabla XII., slika 10.*

14. Kupa, pri dnu sužena, ravnih pobočnih strana, s krupnom drškom, koja nešto nadvisuje gornji rub posude te završuje u šiljak, *tabla XII., slika 6.* Vis. 6 *cm*, šir. zjala 8 *cm*.

15. Slična kupa s jednom drškom, samo da su pobočne strane slabo zavojite, *tabla XV., slika 6.* Vis. 8 *cm*, šir. zjala 12·5 *cm*.

16. Kupa iste vrste sa jednom drškom, *tabla XIV., slika 6.* Vis. 5 *cm*, šir. 12 *cm*.

•17. Manja kupa iste vrste, *tabla XIV., slika 3.* Vis. 4 *cm*, šir. 9·5 *cm*.

18. Malešna polukružna kupa s jednom drškom po strani, *tabla XIV., slika 9.* Vis. 2·5 *cm*, šir. 6 *cm*.

19. Kupa krugljasta oblika sa nešto uvinutim vratom i jednom ručicom. Vrat je uriješen sa 4 horizontalna žlijeba. *Tabla XII., slika 8.* Vis. 5·8 *cm*, šir. 6 *cm*.

20. Niz kupa završuju dva oblikom slična, ornamentirana komada. Oba su znatno izbočena a završuju niskim, nešto suženim grlom.

U jednog, komu ručica fali, sastoji se ornamentika od nizova horizontalnih zarezaka, koji zarubljuju gore i dolje vrat posude, a pod njima je red kosih zareza, koji se u grupama po tri naizmjence obratnim smjerom opetuju te nas u jednu ruku sjećaju zupčastog ornamenta, u drugu pletera. *Tabla XIII., slika 6.* Vis. te posude je 9 *cm*, šir. 14·5 *cm*.

Ovim kupama sa jednom ručicom nalazilo se je podosta sličnih sa dvije diametralno poredane drške. Kako su te kupe malešne a obično ili pomno izragjene ili bilo kako ornamentirane, sva je prilika, da se njima nije svaki dan služilo, već bi ih upotrebljavali kod posebnih prilika ili za spremanje dragocjenijih stvari.

21. Najjednostavniji komad imade oblik slabo izbočene kruglje podulja vrata, a ručice tek nešto nadvisuju grlo, *tabla XV., slika 5.* Vis. 5 *cm*, šir. 5·5 *cm*.

22. U drugog primjerka je oblik sličan, ali znatno više izbočen, *tabla XV., slika 2.* Vis. 6·5 *cm*, šir. 7·5 *cm*.

23. Slijedeći, na *tabli XV., br. 1.* prikazani komad razmjerno je opet viši nego širi, a izbočeni dio u njeg već nije zaobljen nego prilično oštro izražen. Vis. 8·5 *cm*, šir. grla 6·5 *cm*.

24. U istu kategoriju dvoručnih kupa spada jedna, u koje je rub opasan sa dva horizontalna žlijeba; donja joj je pola uriješena nizom vertikalnih žlijebova. *Tabla XIII., slika 1.* Vis. 6 *cm*, šir. 6 *cm*.

25. Druga ornamentirana kupa te vrste uriješena je dolje nizom kosih žlijebova te je vis. 5·5 *cm*, šir. 5·3 *cm*. *Tabla XV., slika 4.*, dočim napokon

26. treća imade pod grlom i po izbočini po jedan pâs, načinjen od četiri horizontalna žlijeba. Vis. 6·2 *cm*, šir. 4·8 *cm*. *Tabla XV., slika 3.*

27.—29. Niz posuda završićemo sa tri komada, koji se od ostalih odlikuju nešto savršenijom ornamentikom.

Slika 26. Posuda od ilovače iz sojenice. 1/10 n. v.

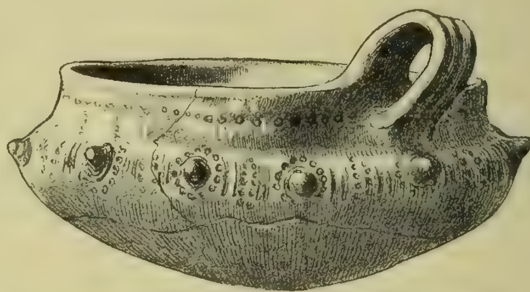

Slika 27. Posuda od ilovače. 1/4 nar. vel.

Jedna od njih, vrč od crno obojene ilovače s jednom rukom, prikazan u priloženoj *slici 26.* je 9 *cm* visok, te se ističe osobito lijepim shvaćanjem oblika i isticanjem pravilnog razmjera izmegju pojedinih njegovih česti. Uriješen je na srijedi ispod linije, koja dijeli grlo od trupa posude, nizom kosih zarezaka, kako smo ih opazili i u kupe na *tabli XIII., slika 6.*

Druga posuda još je bogatije uriješena. Imade oblik dolje zaobljene jako izbočene zdjele u vanjskom promjeru od 25 *cm*, a visoke 9 *cm*, kojoj se ali grlo naglo suzuje te čini niski, uvinuti vrat. (Sr. *slika 27.*) Taj vrat uriješen je po srijedi nizom rupica, poredanih horizontalnim smjerom, a izbočina trupa u pravilnim razmacima oblim visoko izbočenim bradavicama. Svaku od njih okružuje kolo piknjica, u njima smješteni su sa svake strane po dva vertikalna žlijeba, a ove odjeljuju opet dva vertikalna niza piknjica.

Držak nadvisuje prilično posudu te je uriješen sa dva uzdužna žlijeba. Posuda ta, na žalost slomljena, bila je vrlo pomno izragjena, ilovača što bolje pročišćena, dobro pečena a na površini izglagjena.

Treća posuda je istina malešna, ali je s toga zanimljiva, jer je imala oblik ptice. U nje je istina glava okrnuta, ali se taj oblik ipak posve dobro razabire, jer je sačuvan ostali dio ptice. Površina posude uriješena je nizom rupica, koje opasaše otvor i izbočinu posude, a megju njima, kako se čini

nepravilno, poredane su manje rupice. Ta posudica dakle je novi dokumenat plastičke umjetnosti prehistoričke. *(Tabla XXVI., slika 11.)*

30. Kašike. Kašika, načinjenih od ilovače, bijaše u D. Dolini, kako se čini vrlo mnogo te su najbolje sačuvani komadi prikazani na *tabli XIV., slike 1., 2. i 8., tabla XV., slike 7.—10.*

One imadu oblik vrlo plitke i tanko izragjene zdjelice, uz koju je smještena povelika obla ručica. Ta kašika, koja se oblikom istina razilazi od naše današnje, koliko god je jednostavna, dosta je dobro mogla poslužiti pražiteljima sojenica, koji već sudeći po tom halatu nijesu bili baš na najnižem stepenu civilizacije.

Zanimljiva je kašika, prikazana na *tabli XIV., slika 7.*, u koje je drška ravna i uzduž prošupljena, tako da čini cijev, kroz koju je mogla tekućina iz same kašike oticati. Ja držim da se ta kašika upotrebljavala kao sisaljka za malu djecu, koja još nijesu bila kadra da se posluže običnom kašikom, te bi na onu cijev sisali hranu.

*

Lončari, koji su radili u ovim sojenicama, čini se da su vrlo rijetko uriješavali svoje posude ornamentima, jer u onoj velikoj množini dosele nagjenih hrbina bilo je jedva tridesetak ornamentiranih komada. To je tim začudnije, što ćemo na pr. i na zemljanim utezima i na zrnima primjetiti obilnu i lijepu ornamentiku, a osobito ornamentika zrna spada megju najsavršenije, što do sele u tom primitivnom zanatu poznajemo.

To rijetko nahagjanje ornamenata na posudama možda ćemo najbolje na taj način protumačiti, ako uzmemo da su obilnije uriješavali samo posude, koje su bile namijenjene za više, bilo sakralne bilo sepukralne svrhe, a kućno i kuhinjsko sugje moglo je služiti i bez ornamenata. Sakralne posude valja nam ali tražiti na grobištima, a u sojenicama tek ono, što je svaki dan služilo, te bi se, kad se skrhalo pobacalo pod podnicu. Time dakako nije rečeno, da se u buduće ne će naći i u sojenicama bogatije uriješenih posuda, pa nam ni ono malo dosele nagjenih ulomaka ne prikazuje potpunu skalu ornamentalnih elemenata, kojima su se služili stari majstori dolinski.

Od najprimitivnijih motiva, koje nalazimo već u kameno doba, ističe se tu samo ornamentalna pruga, uriješena nizom utisaka prsta *(tabla XVI., slike 11.—14.)*, ali taj ornamenat naći ćemo i u mlagje doba do današnjega dana, te prema tomu nije sposoban za opredjeljivanje vremena. Drugi ornamenat, koji se takogjer pojavljuje već u neolitično doba, te sastoji od utisaka sukane žice ili ju nasljeduje, ovdje začudo fali, prem ćemo ga naći na zemljanim zrnima.

Ostali ornamenti sastoje se od linearnih elemenata, a spadaju i oni u onu skupinu ornamenata, koji nam ne mogu služiti kao pouzdano pomagalo za kronologičku klasifikaciju.

Linije sad dublje sad pliće uparane u meku ilovaču, paralelno su nanizane u pojedine grupe, te su obično smještene vertikalnim smjerom pod vratom posude. *(Tabla XVII., slike 7., 8., 11.—15.)* Druga vrsta ornamenata čini zupčasti motiv, složen od trokuta, ispunjenih kosim zarescima *(tabla XVII., slika 4.)*, ili pako opasanih sa dônje strane paralelnim linijama *(tabla XVII., slika 3., 9., 10.)* Često su ti ornamentalni motivi opasani još i nizom ukopanih piknjica *(tabla XVII., slike 5., 7., 9., 13., 15.)*.

Ovi ornamenti, prem ih možemo proslijediti počevši od neolitičkog doba kroz doba bronca u doba gvozdeno, ipak držim da spadaju u ovo potonje, jer nam pokazuju najveću sličnost sa keramičkom ornamentikom Sanskog Mosta, gdje ćemo i po obliku naći najbliže analogije posudama iz naše sojenice.

Zanimljivi su u sojenicama neki krupni ornamenti sa velikih posuda, koji se sastoje od plastično uzdignutih paralelnih linija *(tabla XVI., slike 15.—19.)*, kojima se ovršci katkada završuju u spiralu *(tabla XVI., slika 20.)*.

Na *tabli XVI., slike 2.—10.* i *tabli XVIII., slike 1.—4.* prikazani su najobičniji oblici drška posuda, koji nam takogjer ne prikazuju novih oblika, ali valja i tu istaknuti osobito one, koji su uriješeni sa dva roga ili dvije kvrge te prema tome spadaju u grupu rogatih držaka (ansae cornutae). Taj oblik, posve tipičan za teramare sjeverne Italije, nalazi se i u nas počesto na Sobunaru i u Sanskom Mostu, te spada u vrstu onih južnih oblika, koji su se u brzo raširili središnjom Evropom te dospjeli i u njene sjeverne krajeve.

Osobito se od tih ansa cornuta dolinskih ističe jedan komad, nagjen u savskom pijesku *(tabla XVIII., slika 7.)*, jer je držak uriješen plastičkim povorima, koji se i oko rogova spiralno ovijaju.

b) Utezi.

Najčešće nalazilo se u sojenicama ćunjastih zemljanih uteza i to, kako je već spomenuto, cijela jedna peć, nakrcana takovim utezima, od kojih je izvagjeno 30 dobro ispečenih komada, dočim ih se podosta, tek na pola ispečenih, raspalo.

Ta peć nalazila se je izmegju 12. i 50. metra (sr. tloris *A* na *tabli V.)* te je bila postavljena na samom podištu, koje se bez dvojbe cijelim sojištem prostiralo, te se njegovi ostanci, zaštićeni debelim slojem ilovače, sačuvaše upravo pod samom peći.

Do nje, izmegju 15. i 17 *m* bijaše druga manja peć, a megju njima visoki sloj pepela, koji se tu nakupio.

Takovi utezi ali nijesu se nalazili samo na tom ognjištu, nego se nagjoše porazbacani po cijelom prostoru sojenice, obično u sloju nad podnicom, a samo krajem obale, gdje se je ova obarala, nagjeno ih je u raznim slojevima, a nekoji komadi bijahu izbačeni i na površinu.

Tih zemljanih uteza nagjeno je svega 116 komada: od njih je 41 komad bio ornamentiran na ovršnoj plohi.

Po obliku razlikujemo dvije vrste uteza. U jedne je podnica i ovršna ploha kvadratična, u druge nešto dugoljasta, a sve imadu u gornjoj polovini transverzalnu rupu, kroz koju se provlačila vrpca. Ovaj potonji dugoljasti oblik (sr. *tabla XIX., slika 3., 10., tabla XX., slika 14.* i *tabla XXI., slika 8.)* vrlo je rijedak, a ja ne bi znao sličnih nalaza osim onih iz Velem-Szt. Vida kod Šopronja, što se spominju u „Verhandl. der Berl. Anthropolog. Gesellsch.“ 1898., str. 108.

Još različniji su ti utezi po svojoj veličini. U najmanjih je visina tek 6 *cm*, u najvećih 20 *cm*; podnica u potonjih zaprema četvorinu od 14 × 13 *cm*. U ovim granicama razilaze se veoma dimenzije te nije naći ni dva posve jednaka komada.

Na *tabli XIX.* prikazano je 14 uteza, koji nam predočuju razne varijante ovih oblika.

Većina uteza, nagjenih u sojenicama, imade na ovršnoj plohi i neke ornamente.

Najjednostavniji ures sastoji se u tome, da se na vrhu onih uteza, kojima je gornja ploha malena, utisnula obla rupa, *tabla XX., slike 1.—3.;* na jednom komadu se ta rupa opasala utisnutim kolom *(slika 5.).*

U drugih opet smješteno je koso unakrst pet takih oblih udubina *(tabla XX., slike 4., 6., 7.).*

Ta nakrstica pravila se i na taj način, da su se ćoškovi spojili diagonalnim žlijebom *(tabla XX., slike 8., 10., 11., 12., 14.);* katkada bi se i megju krakove toga krsta utisnule oble rupe i time bi postao ornamentalni motiv, koji se zove croix cantonée. *(Tabla XXI., slike 5., 7.)*

Okomita nakrstica prikazana je na istoj tabli, *slike 6.* i *10.*, a ista kantonirana na *slici 4.*

Najbogatije uriješen je od ovih uteza komad, prikazan na *tabli XXVI.* u *slici 1.* Utez, visok 8 *cm*, širok 3·6 *cm*, uriješen je nesamo na ovršnoj plohi nego i na pobočnim stranama. I tu je upotrebljena kao ornamentalni motiv kosa nakrstica. Na ovršnoj plohi križa tu nakrsticu još okomiti krst; na stranama spojene su po dvije take kose nakrstice okomitim krstom, kojemu kraci spajaju diagonalne kutove četvorine izmegju obje nakrstice.

Osim ovih ornamenata, koji se sastoje od plitko ižlijebljenih linija, opazićemo ali i razne druge ornamente, koji se takogjer osnivaju na jednostavnoj kombinaciji pravca, a zanimljivi su megju njima oni, u kojih je pravac nadomješten nizom malih oblih utisaka. (Sr. *tablu XX., sliku 9.* i *tablu XXI., slike 1.—3.* i *12.)*

Kako je ovaj ornamenat nastao, najbolje će nam razjasniti u priloženoj *slici 28.* prikazani komad, koji je vrijedan da se osobito spomene. Oblika je kao i ostali. Podnica mu iznosi 14 × 13 *cm*, ovršna ploha 7 × 7 *cm*, visina 20 *cm*.

Ovršna ploha uriješena je kosom nakrsticom od utisaka izmjenice oblih i duguljastih. Promotrimo li pomno te pravilno nanizane utiske, lako

Slika 28. Ornamentirani zemljani utez. 1/4 nar. vel.

Slika 29. Ornamenat na utezu slika 28. 1/3 nar. vel.

Slika 30. Broncana narukvica iz Sanskog Mosta, s kakom je načinjena ornamentika na utezu slika 28. 1/3 nar. vel.

se je dosjetiti, kakom su halatkom utisnuti. Služilo se u tu svrhu jednom od onih broncanih narukvica, kojima je gornja strana uriješena nizom pupčastih zrnolikih izbočina, a ta zrna razlučena su sa dvije šipke.

U mlagje doba hallstattsko vrlo se često uriješavao nakit ornamentom, koji nasljeduje niz biserna zrnja. Mi ćemo taj motiv naći ne samo na narukvicama, koje su u toj formi baš postale tipične za mlagja hallstattskog grobišta u Kranjskoj i Istri, nego i na luku fibula, na velikim grivnama što se sapinjale oko nogu i na broncanim ogrlicama. Osobito često nalazimo taj zrnasti ornamenat u Vaču, Krainburgu, Podzemlu, Sv. Magdaleni u Kranjskoj i u Sv. Luciji u Istri.

Ali i u Bosni je taj ornamenat počesto nagjen u Sanskom Mostu, te ga je vidjeti na jedno desetak komada broncanih narukvica iz tog grobišta. Zanimljivo je primjetiti, da taj motiv na Glasincu posve fali, prem ćemo tamo naći iste tipove fibula, koje se njime u Kranjskoj uriješavahu. To je dokaz, da je to lokalni ornamentalni motiv, koji se kulturnih naselja u središnjoj Bosni nije dojimao.

U priloženoj *slici 30.* prikazana je taka jedna narukvica iz Sanskog Mosta, a kad je prispodobimo sa utisnutim ornamentom očevidno je, da se sličnom narukvicom poslužio majstor, koji je onaj utez načinio.

Mi dakle u tom zemljanom predmetu opažamo novi način ornamentiranja zemljanih rukotvorina, a komad je zanimljiv, jer mu se postanje bez ikakve dvojbe dade uvrstiti sublizu tačno u drugu perijodu hallstattsku. To je tim važnije, jer je ustanovljenje vremena baš ove vrste predmeta inače po samom obliku vrlo nesigurno i dvojbeno.

Osim ovih jednostavnih ornamenata našlo se tu 2 ulomka i jedan čitavi komad, koji su bogatije uriješeni te ćemo o njima govoriti, opisujući pobliže keramičku ornamentiku u D. Dolini.

Pitanje, čemu su ti utezi služili, riješeno je od kada je poznato, da se neki nomadski narodi centralne Azije još i danas služe sličnim utezima, da njima razapnu osnovu na tkalačkom stanu.

c) Zemljane sačme.

Još češće nego zemljani tkalački utezi nalazili su se u sojenicama i po gradini u D. Dolini zemljani bombaci, probušeni smjerom njihove osi. Sličnih zemljanih kruglјica naći je gotovo u svakom prehistoričkom naselju, ali se oni iz D. Doline pred svim do sada poznatim odlikuju time, što je samo malo njih neuriješeno, dočim je većina uriješena dosta obilnom a i raznolikom ornamentikom. Dosele je nagjeno u D. Dolini 125 komada tih zrna, a megju njima je 56 lijepo ornamentiranih.

Te vrste zemljanih sferoida obično se dosele nazivali pršljenovima, jer se drži, da su ih nasukali na drvenu preslicu te ih tako upotrebljavali kod predenja vune i konoplje.

Tek u novije doba, u jednoj sjednici berlinskog antropološkog društva, potaknuo je gosp. A. Götz pitanje, da li su oni sferični zemljani komadi, što se tako često nalaze u prehistoričkim slojevima, doista služili kao pršljenovi. („Verhandl. der Berl. Anthropolog. Gesellsch.“, 1896., str. 473.) Malo za tim iznio je u istom listu i gosp. W. pl. Schulenburg u tom pitanju klasični sud jednoga seljaka iz Šleske, komu se djed bavio predenjem na preslici (ib. 1897., str. 168.). U oba slučaja proizlazi, da su se stari njemački pastiri, koji su se bavili predenjem vune ili konoplje, služili samo lakim drvenim preslicama, a ako bi na njoj bio nataknut posebni pršljen, bio je i on od drveta ili da bude što lakši, od kore. Spomenuti šleski seljak izrekao je dapače odlučno svoje mnijenje, da zemljani pršljeni, što bi se često iskapavali, nijesu bili nikako prikladni za predenje.

Nama nije nužno da potražimo u tom pitanju sud u seljaka, koji je predenje preslicom posve zabacio, te ga nalazi ili spominje kao veliku rijetkost, jer se u nas taj način predenja i danas općenito upotrebljava. U nas ima dvije vrste preslice: jedna je tanka, do 25 *cm* duga šipka na srijedi izbočena, na oba kraja zašiljena. Ona služi za predenje lana, konoplje, vune i kozje dlake. Ona se oblikom ni malo ne razlikuje prema materijalu, koji se ima oppresti, već tek veličinom prema tomu, da li se ima na njoj oprest laglji ili teži, sitniji ili krupniji materijal.

Druga preslica slična je ovoj ali krupnija i dulja, a na dônjem kraju nataknuto je na nju drveno kolo u promjeru od 6 do 10 *cm*. To kolo je na gornjoj strani posve ravno, na dônjoj, prema dônjem vrhu preslice, izbočeno je u šiljak. Ta preslica ali ne služi za predenje, nego za sukanje konca, te joj je prema tome oblik promijenjen. Pošto se konac iz dva klupka gotove pregje brže suče nego se prede, to bi se obična malena preslica časom napunila te bi je valjalo promijeniti. Zato je preslica dulja — do 35 *cm* — a dolje ima ono kolo, da se gotovi konac pravilnije i šire omata oko preslice, ne bi li klupko osukane žice bilo što veće. Kolo je široko zato, da se preslica pravilnije okreće i da pravilnije suče žicu, a ne možda zato, da bude preslica teža, jer za tinji čas osukaće vješta prelja oko te preslice više pregje, nego što važe i najteži dosele poznati prešljen od ilovače, nagjen u prehistoričkom naselju.

Da to kolo na preslici nema da otešča preslicu, dokazom mi je i jedna sredovječna preslica u našem muzeju, načinjena od srebra. U nje je preslica srebrna žica, a prešljen srebrno kolo sa četiri tanka paoka. Da je prešljen imao povećati težinu preslice, sigurno mu ne bi probijali i time olakšali površine, već bi ostavili cijelu ploču u jednom komadu.

U Bosni naći je svaki dan na hiljade preslica, ali meni dosele nije došla ni jedna na oči, na kojoj bi bio nataknut prešljen, bilo od zemlje, bilo od kosti, kovine ili druge stvari. Samo po katkada može se naći, da prelje natiču na jedan od oba vrška preslice po jedan ili po dva malešna bombaka od modrog stakla kolik grašak, a to bi učinile tek da okite svoju preslicu, a ne da je učine udesnijom za predenje.

Po tome mi dakle ne nalazimo analogije, koja bi nam dozvolila, da ona mnogobrojna sferička provrtana zrna od ilovače, što se u prehistorijskim slojevima nalaze, smatramo, kako se dosele učinilo, prešljenovima.

Slučajno našao sam im i tumač, koji im bolje pristaje nego dojakošnji. Putujući jednom Krajinom, stigao sam pod Brekovicom na Unu, te zamolim jednog ribara, koji se zabavio popravljajući mrežu, da me preveze preko rijeke.

Dok je on bio još u poslu posmatrao sam ga i opazio sam na velikom vlaku na dônjem kraju cijeli niz zemljanih zrna, posve sličnih i oblikom i veličinom našim prehistoričkim prešljenovima.

Ribar mi na moje pitanje protumači, da je u njih od starine običaj metati na vlakove zemljana zrna mjesto olovnih, jer da je to jeftinije i bolje, pošto ne plaši ribe kao olovo, koje se u vodi sjaji. U njega vidjeh veliku množinu sličnih zrna, a pošto sam jedan prelomio te opazio u zemlji od koje je ispečen primjesu pijeska, koja je karakteristična za naše prehistoričke „prešljenove“ posumnjao sam, da ih nije slučajem našao i pobrao u kojem prehistoričkom naselju. Na moje pitanje ali odgovori mi, da ih kupuju „preko u Latina“ to jest negdje u Lici, ali mi na žalost nije mogao označiti mjesto, gdje se ti zanimljivi komadi prave.

Svakako je ovo što sam ovdje opazio posve razumljiv i dovoljan tumač prehistoričkih „prešljenova“, a taj tumač potvrgjuju i naši prehistorički nalazi u Bosni. U velikoj množini nalazili su se dosele na Sobunaru, u Ripču i u D. Dolini, a pod svakom ovom naseobinom nalazi se rijeka — Miljacka, Una, Sava — obilna ribom. Nasuprot na Glasincu i u drugim bezvodnim naseljima tih „prešljenova“ nema, a ono malo, što ih se nalazilo, služilo je možda kojem priprostom čeljadetu kako zrno u gjerdanu.

Ako je prema tome posve vjerojatno, da su ta sferička zrna služila umjesto saćme, ostaje nam, osobito za one, koji su urije̊šeni lijepom ornamentikom, još i taj tumač, da su ih upotrebljavali kao nakit u gjerdanu ili u pletenicama.

Mreže, koje su bile pokićene na dônjem rubu tim zemljanim saćmama, bile su slične našim današnjim vlakovima, koji su na gornjem rubu pokićeni komadima pluta kolutastog oblika, da uzmogne vlak plivati. Razumljivo je, da se u sojenicama nijesu našla taka pluta, jer su istrunula, ali ipak je nagjeno tri mala koluta, izrezana od laka drveta, koja su služila umjesto pluta na vlaku.

Dva od ovih koluta imadu na srijedi jednu rupu, a treći imade dvije. Drvo ako je i starinom pocrnjelo ipak se dobro sačuvalo. Promjer ovim kolutima je 3—4·2 *cm (tabla XXV., slika 10.—12.).*

U tri *table XXII.—XXIV.* priopćujem najobičnije i najkarakterističnije vrste ovih dolinskih „prešljenova“.

Malo ne polovica nagjenih saćama je ornamentirana.

Najrjegji su oni, u kojih je ornamenat izražen tek slabim žlijebovima *(tabla XXII., slike 7., 8.)*, utiscima vrška prsta *(slika 9.)*, nokata *(slika 10.)* ili na drugi jednostavni način.

Tako je u *slici 11.* i *12.* iste table i površina uriješena nizom kosih žlijebova, u *slici 15.* tek nesuvislim zarescima, a u *slici 17.* diametralno poredanim kukama.

U većine ostalih osniva se ali ornamentika bilo na kružnici bilo na spirali, a pošto su ti motivi smješteni na površini elipsoida, razumijeva se po sebi, da i kružnica i spirala dobiva oblik eliptičan. Najjednostavnije

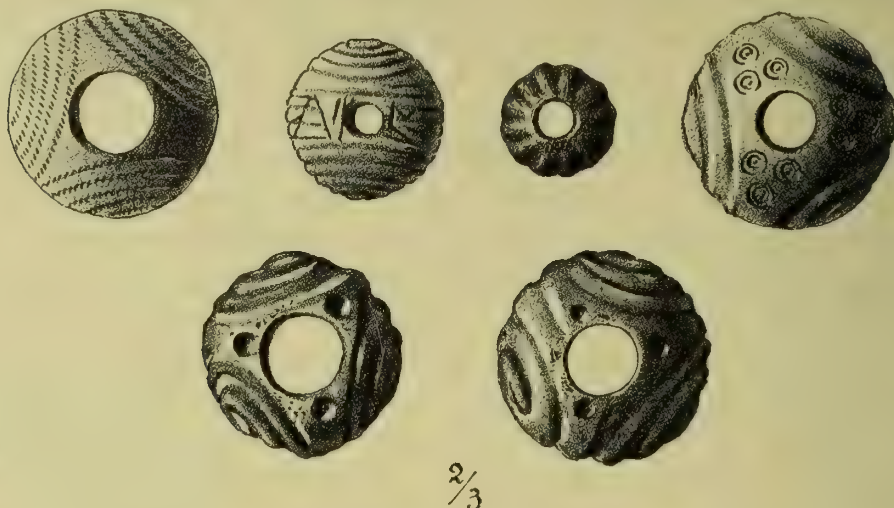

Slike 31.—36. Ornamentirane zemljane sačme. 2/3 nar. vel.

urneke te vrste vigjamo na nekim pomanjim zrnima, gdje se ornamentika sastoji tek od nekoliko redova koncentričnih kružnica, koje u dvije do četiri skupine opasaše obodnicu zrna *(tabla XXII., slike 18.—25.)*.

U nekih komada posve se dobro razabire, da su te kružnice ili spirale utisnute sukanom vrpcom ili žicom na način, kako se je utiskavao i sukani ornamenat kamenoga doba. Ali doskoro ostavlja se ta tehnika, te se ornamenat načinio tupim dlijetom ili tupo zaobljenim šiljkom kosti.

Slika 37. Zemljana sačma spiralnim ornamentom. 2/3 nar. vel.

Kao karakteristične primjere koncentričnog motiva navodim one u *tabli XXIII., slike 7.—12.*, a taj motiv obično se površinom ponavlja tri puta, rjegje četiri puta.

Još savršenije izragjen je spiralni motiv, koji se redovito tri puta ponavlja.

Spirala je ili jednostavna, to jest počimlje s jedne strane te se, opisav više puta krivulju spiraloidnim pravcem, završuje u središtu spirale (sr. *tablu XXIII., slike 13.—20.)*, ili je povratna, to jest ona se iz središta vraća protivnim smjerom prema svome ishodištu te ondje prelazi odmah u drugu spiralnu grupu. Osobito tačno razabrati je kompoziciju takve povratne spirale na *tabli XXIV., slika 7.* i u priloženoj *slici 37.*

Obe vrste spirala ograničuju na sploštenoj strani zrna trouglasti prostor, a taj prostor uriješen je ili jednim ili sa tri plitka okrugla utiska.

U nekih komada ti se utisci sastoje od dvije koncentične kružnice *(slika 34.* u tekstu i *slika 5.* na *tabli XXIV.).* Ovi utisci u toliko su zanimljivi, što je u sojenicama nagjena i halatka, kojom su utisnuti; to je parožak jelenjeg roga, na vrhu ravno podrezan a u njem je izdubljen kalup za te kružnice, koji se veličinom na dlaku slaže sa koncentričnim utiscima na zemljanim sačmama. (Sr. *tablu XXV., slika 13.)*

Dosele su ornamentirana zemljana zrna vrlo rijetka. U velikom obilju tek su se našli u Troji, ali u tih komada ornamentika tek se sastoji iz hitrih zareza, urezanih kakim šiljastim drvetom ili trnom. Tek svastika, što je često u njima nalazimo, predstavlja nam izvjesni ornamentalni elemenat, dočim se inače zaresci ponavljaju nepravilnim redom kao u dolinskom zrnu, prikazanom na *tabli XXII., slika 15.*, tako da ih nije moguće svesti na stanoviti ornamentalni elemenat.

U naših zrna ali imademo posve razboritu ornamentiku, koja se ne samo na istom komadu nego i na cijelom nizu pravilno i smišljeno ponavlja, a takih primjera na drugim je mjestima malo navesti. Zemljano zrno sa spiralnim motivom dosele mi je tek poznato iz Pizzugha uz broncane predmete čertoškog oblika (Amoroso, tabla IX., slika 7.) i iz Velem-Szt. Vida u Ugarskoj, gdje je nagjeno više ornamentalnih komada, megju kojima ćemo uz druge ornamente, slične dolinskim, naći i savršeni spiralni ornamenat. (Sr. „Verhandl. der Berl. Anthropolog. Gesellsch.“, 1898., str. 108.)

Ta bogata ornamentika dolinskih zrna nuka nas da pomislimo, da bar ljepše uriješeni komadi nijesu služili kao saćme na mrežama, već se njima, nanizanim u gjerdan, narod valjda i kitio.

Kao nakit shvatiti nam je svakako dva zemljana komada u obliku zvijezde *(tabla XXII., slike 6.* i *14.).* U jednog je zvijezda sa četiri trake, u drugog sa pet; u potonjeg je svaka traka uriješena nizom žlijebova a na dnu utiskom. Ovaj potonji komad od crne pečene ilovače jedan je od najljepših prehistorijskih zemljanih nakita, koji nam je dosele iz Bosne poznat. On nas po obliku i ornamentici živo sjeća broncanog nakita, nagjena na Gurini (A. B. Meyer, Gurina, XII., 17.). Slična zvjezdolika, crno obojena sačma sa 6 trakova nagjena je i na gradini *(tabla XXVII., slika 7.),* te nam dokazuje, da ta zvjezdolika zrna nijesu bila neobična vrsta nakita u naseljenika dolinskih sojenica.

d) Razni drugi predmeti od ilovače.

Plastična ilovača služila je i za načinjanje raznovrsnih drugih predmeta, koji su starosjediocima sojenica služili u razne svrhe. Najprije je spomenuti zemljane mosure, oko kojih bi navijali žicu svojih udica. Nagjeno

je čitavih 16 komada a naliče oblikom našim mosurovima, oko kojih namatamo konac ili uzicu, samo se po veličini vrlo razilaze. Imade ih, koji su tek 4 *cm* visoki a i takih od 10 *cm* visine pa je bilo i većih, ali su se raspali jer su bili slabo ispečeni. Skoro svaki od tih mosura ima na ovršnoj i podnoj plohi utisnutu oblu rupu. Odvijajući žicu sa mosura uzeli bi je izmegju palca i srednjeg prsta lijeve ruke te bi se, pošto bi vršci prsta u onim udubinama našli dovoljna uporišta, mosur lako okretao, kad bi s njega žicu odmatali. *(Tabla XV., slike 14.—16. i 20.)* Mosur sploštena oblika, nalik kolu sa žlijebom na obodnici, prikazuje nam *slika 14.* na *tabli XXIV.*

Dosele neobična sprava imade oblik slova T, u koje je drška na okomitom kraku provrtana. *(Tabla XII., slika 12., tabla XV., slika 21., tabla XVIII., slika 6.)* Prečaga te halatke na dônjoj je strani ravna i izglagjena te je valjda služila za glagjenje ili „pranje“ posuda, koje bi tim postupkom dobile glatku površinu. Na *tabli XXVI., slika 10.* prikazan je ulomak jedne velike posude, u koje je rub bio provigjen sa poširokom cijevi smjerom ruba, a iz sredine te cijevi provedena je okomito gore kratka, još šira cijev. Čemu su te cijevi na rubu posude služile, nije mi moguće ustanoviti. Posuda sama, sudeći po nagjenim ulomcima bila je vrlo velika, promjerom od prilike 1 *m*, uz to plitka (duboka 15 *cm*) i opasana debelim zidinama od 3 *cm*. Kako je bila slabo ispečena sasvim se raspala te su se čitavi našli samo komadi, provigjeni cijevima.

Nagjene su dvije take posude a svaka imala je po dva slična prošupljena dijela.

Od ostalih manjih komada vrijedno je spomenuti: mali, transverzalno probušeni konički komad ilovače, koji nas donekle sjeća lijevka *(tabla XVIII., slika 9.)*; okrugla ploča od ilovače, debela 12 *mm* a u njoj gustim redom nanizane rupe, te se umetnuv je u grlo prikladne posude kroza nju kao kroz sito cijedile tekućine, *tabla XVIII., slika 12.*; obruč od tanke ilovaste ploče promjera od 14 *cm*, komu je uporaba nepoznata *(tabla XXV., slika 4.)*; napokon masivni kolut ilovače *(tabla XVIII., slika 11.)*, koji se možda kao utez vezao uz mrežu ili udicu.

e) Igračke.

Već se na Sobunaru megju ostalim posudama nalazilo često sićušnih, od nevješte ruke izragjenih posudica, koje su za praktičnu svrhu neprikladne, te ih zato držimo za dječinje pokuse. Djeca gledajući starije, kako od zemlje prave posude, u igri su ih nasljedovali, a valjda ih i lako nagovorili, da njihove posudice s ostalima ispeku. Take male posudice vigjamo na *tabli XV., slike 11., 12., 13., 19.* i na *tabli XVIII., slika 10.*

Jedan komad, *tabla XVIII., slika 5.* ovih sićušnih radnja osobito se ističe, jer imade oblik cipele te nam pokazuje, da je ta obuća bila u nas poznata već u prehistorijsko doba.

V. Nalasci sa gradine.

Pošto se otpočelo prekopavanje sojenica, stao se narod u D. Dolini malo življe zanimati za sve što bi zabavljen poljskim poslom iz zemlje izbacio, te se tako prikupilo podosta predmeta, vrijednih da se sačuvaju. Od ovih, što su većinom nagjeni na gradini ili u njenoj najbližoj okolini valja spomenuti na po se ove:

Narukvica od oble broncane šipke, na srijedi deblje, na oba kraja nešto sužene, te joj krajevi nešto pregjoše na sastavu. Ona nije ni malo uriješena, ali je ipak zanimljiva, jer nam reprezentira tip, koji je mnogobrojno zastupan megju glasinačkim starinama. Promjer te narukvice je iznutra 5·5 *cm.*

Druga narukvica od broncane prutice, koja se savija u 20 ovoja te sačinjava povisoku 6·5 *cm* široku cijev. Prutica od koje je načinjena u prorezu je bridasta. Narukvica dobro je sačuvana te na jednom kraju nešto savita. Sličnih narukvica našlo se i u grobnicama nedaleko u Gornjem Polju.

Dalje mi je spomenuti dva ulomka uresnih igala *(slika 38.).*

Prvi je ulomak neznatan te nam predočuje tek dio glavice jedne povelike igle. Glavica je na vrhu posve ravna, dolje zaobljena i suzuje se u žlijeb. Dalje se opet proširuje u jabučicu a uriješena je nizom paralelnih zareza, koji je opasaše u tijesnim razmacima. Koliko god je malen taj ulomak, ipak ćemo u njem opaziti tip, karakterističan za dobu bronca.

Drugi ulomak je nešto veći te nam bar pokazuje čitavu ornamentiku glavice. Ova je slična splоštenoj kruglji, pokićenoj sa četiri trnasta zrna. S jedne strane vigjamo na toj kruglji malu glavicu na poduljoj ršci, a s druge strane je šipka igle opasana sa dva porazdaleko smještena koluta te je uriješena nizom horizontalnih žlijebova. Ova vrsta igala mlagja je od prijašnje a uvršćujemo je u prvo gvozdeno doba. Posve sličnih komada nagjeno je počesto na Glasincu (osobito u Ararevoj gromili), pa i u nalazu gorićkom naći je komada, koji imadu analogan raspored.

Slika 38. Dvije broncane uresne igle sa gradine.

I broncano kolo, prikazano u priloženoj *slici 39.*, pokićeno na obodu sa šest plosnatih šipki, nagjeno je na gradini. Svojim oblikom sjeća nas sličnih uresnih komada, koji su počesto nagjeni na Glasincu.

Od broncanih predmeta nagjenih na gradini spomenuti je još podebeli broncani kolut promjera 3·5 *cm*, dalje fibule, prikazane u *slikama 6., 9., 10.* i ulomak rimske fibule na oblik slova T, u koje su krajevi i sredina prijećnice bili pokićeni šiljatim glavicama (tako zvana Zwiebelkopffibel).

Nedavno stigla je posredovanjem gosp. pl. Gjurkovečkog zemaljskom muzeju i broncana šipka, prikazana na *tabli XXVII., slika 12.*, duga 12·7 *cm*,

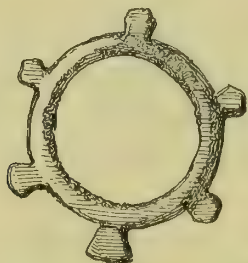

Slika 39. Broncano kolo sa gradine. $^2/_3$ nar. vel.

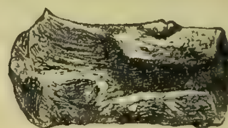

Slika 40. Gvozdena sjekira sa gradine. $^1/_3$ nar. vel.

koja je pokićena u pravilnim razmacima sa 10 poširoka, zarescima uriješena koluta.

U tu šipku bijaše zasagjen komad gvozdene žice ali je sasvim ishrgjao. Njena ornamentika sjeća nas sličnih komada, nagjenih na Glasincu u Sokolačkom polju, gromili II. i u Osovu, gromili I.

Od gvozdenih predmeta, nagjenih raznim prilikama na gradini, spomenuti valja osim bezobličnih istrošenih ulomaka jednu sjekiru sličnu keltu, duga je 9 *cm* a široka 4·5 *cm* *(slika 40.)*.

Kako sam već istaknuo nalazi se posvuda u okolici sojenica i gradine u oranicama obilje ulomaka zemljanih posuda, a osobito je taj sloj gust na samoj gradini. Tu je nagjeno i tri čitava komada manjih posuda.

Najbolji komad je kupa, prema dnu i grlu konički sužena, sa jednom drškom po strani. Širina joj je 9·7 *cm* (visina 7·5 *cm*) *tabla XXVII., slika 1.* Druga je posuda oblika krugljastog, promjera 7·8 *cm*, gore uska grla a do njega provrtane su diametralno dvije rupice, kroz koje bi se provlačila vrpca, *tabla XXVII., slika 2.* Treća je napokon malena zdjelica trouglasta oblika, u koje su ćoškovi znatno izbočeni *(tabla XXVII., slika 3.)*.

Od koštanih predmeta nagjeno je i na gradini nekoliko komada; najbolje sačuvani komadi su okov sa koplja, dug 12 *cm*, debeo 1·9 *cm*, dolje

zašiljen, gore provigjen sapom i sa dvije rupe, od kojih je jedna odlomljena, te se njima prikovala uz držak koplja. *Tabla XXVII., slika 11.*

Drugo je mali ćošasti šiljak s jedne strane prošupljen te je služio možda umjesto vrška strjelice. *Tabla XXVII., slika 8.*

Prigodom kopanja jednog jarka, da se osvjedočim do koje dubine na samoj gradini dopiru kulturni slojevi, otkrio se je i grob djeteta sa nešto malo nakita. Bilo je tu: dvije narukvice od bronca, jedna od šipke debele 6 *mm*, druga od tanje (debljina 3 *mm*, *slika 41.*), zatim jedna narukvica od uske broncane šipke, na jednom kraju provigjena rupicom, a na drugom kukom, koja se u nju zadijevala. Prutica uriješena je nizom urezanih, na koso položenih četverokuta, obrubljenih zarezima. Dalje je tu bila vrlo oštećena trouglasta privjeska od tanka broncana lima, druga privjeska od srebrne žice, na koju je bila nasukana cijevčica od zelene paste, a do nje srebrna cijevčica i napokon oveće zrno od crna stakla, uriješeno nepravilno poredanim piknjicama žute, crvene, tamno- i svjetlo-modre paste.

Slika 41. Dječinja narukvica od bronca sa gradine.

Uz to nagjeno je još nešto ulomaka broncanih lančića.

VI. Nalasci iz Gornjeg Polja.

Već od prije nalazili bi seljaci kopajući kukuruz u oranicama tako zvanog Gornjeg Polja po koji komad ljudskih kosti i sitnih komadića bronca, a to nas je ponukalo da pokušamo istražiti ono mjesto. Tom prilikom nagjeno je nekoliko plitkih grobova i niže opisani predmeti, koji su se našli bilo uz kosti, bilo pako na površini, gdje ih je raznijelo ertalo. Da su te grobnice u savezu sa sojenicama, najbolje nam dokazuju neki zemljani prešljenovi, koji imadu istovjetnu ornamentiku kao oni, što su iskopani u samim sojenicama.

Te grobnice bile su na žalost tako plitke, da ih je ertalo jako oštetilo. Kosti su porazbacane, pomiješane, gdjegdje i izbačene na samu površinu, tako da nije bilo moguće ustanoviti situaciju pojedinih grobnica.

Po svom sadržaju nijesu bile baš najbogatije, ali je ipak nagjeno podosta zanimljivih starina.

Fibula nagjeno je tu tri dobro sačuvana komada i dva ulomka, što sam ih već gore opisao (sr. *slike 5., 16., 17.).*

Od ostalih predmeta spomenuti je najprije:

1. Ures sa probitim urnekom nalik kolu, označenom na srijedi nakrsticom. Iz tog kola niču sa dvije strane po dvije šipke a sa druge dvije po pet paoka, uriješenih koncentričnim kružnicama. Taj ures bio je sa

dvije čivije od bronca prikovan uz kaku podlogu, možda uz pas od kože, te je služio kao mnogi slični glasinački komadi, s kojima se u stilu ornamentike posve slaže, kao pafta. *(Slika 42.)*

2. Jedno dugme na oblik dvostruka krsta, pokićena na srijedi i na ovršcima krakova bobicama. Megju starinama glasinačkim ima mnogo komada, sličnih ovom dugmeta. *(Slika 43.)*

3. Obla ploča od tanka broncana lima, 6 *cm* u promjeru, uriješena sa jednim izbočenim pupkom na srijedi i sa četiri slična, do obodnice radijalno

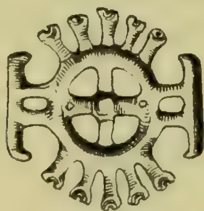

Slika 42.
Pafta od bronca iz Gornjeg Polja. $^1/_2$ nar. vel.

Slika 43.
Broncano dugme iz Gornjeg Polja. $^1/_2$ nar. vel.

Slika 44.
Uresna ploča od bronca iz Gornjeg Polja. $^1/_2$ nar vel.

poredanih pupaka. Uz obodnicu poredan je ćenar, načinjen od niza sitnih s donje strane iskalemljenih zrna, a sličnim zrnima opasani su i megjusobno tangentno spojeni ono pet pupaka. U cjelini nas taj ornamenat sjeća zavojite svastike, koja je, kako se čini, bila ovdje dosta poznata. *(Slika 44.)*

4. Par narukvica, savitih od plosnate, s gornje strane tek slabo zaobljene broncane prutice, koja se ovija u 20 zavoja te čini cijev, dugu 7 *cm*

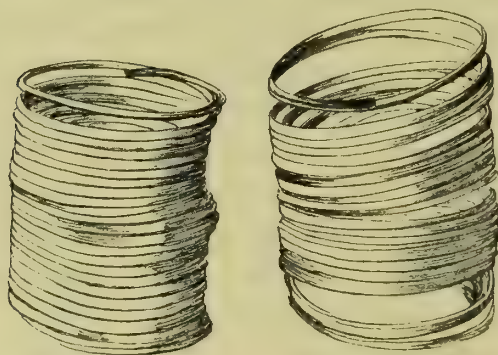

Slika 45. Broncane narukvice iz Gornjeg Polja. $^1/_2$ nar. vel.

Slika 46.
Broncana narukvica iz Gornjeg Polja. $^1/_2$ nar. vel.

sa promjerom od 6 *cm.* *(Slika 45.)* I ova vrsta narukvica nije rijetka megju spomenicima prvog gvozdenog doba.

5. Jednostavnija je narukvica prikazana u *slici 46.* Savita je od tanke tek 2 *mm* debele, zarescima uriješene žice te čini kolut, koji se svija $1\,^4/_5$ puta. Promjer joj je 5·5 *cm.*

6. i 7. Svojim karakterističnim oblikom ističu se ulomci dviju narukvica, od kojih nam jedan prikazuje *slika 47.*

Ta narukvica bijaše pokićena nizovima od tri obla zrna, megju kojima je po jedno dugoljasto zrno. Take „pulane" narukvice vrlo su obične u nalazima druge halštatske periode, te je u to doba vrlo običan motiv narukvice, koja u broncu našljeduje niz bombaka. Naša spada u najbogatiju vrstu ovakovih narukvica, jer se sastoji od trostrukog niza oblih zrna, koja se izmjenjuju dugoljastim zrnom.

Drugi je komad istog oblika, samo što nema na njem dugoljastih zrna, umetnutih megju nizove oblih. Ulomak, što je nagjen, predstavlja trećinu oboda čitave narukvice a sastoji se od 5 redova po tri zrna.

8. Ulomak druge narukvice vigjamo napokon u *slici 48.* Bila je načinjena od plavkastog stakla, na licu zaobljena, s oba kraja zarubljena

Slika 47. Ulomak broncane narukvice iz Gornjeg Polja. $^2/_3$ n. v.

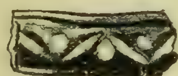

Slika 48. Ulomak staklene narukvice iz Gornjeg Polja. $^2/_3$ n. v.

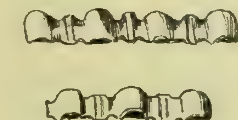

Slika 49. Broncane šipke kojima se kitili pâsovi iz Gornjeg Polja. $^1/_3$ n. v.

Slika 50. Broncani koluti iz Gornjeg Polja. $^2/_3$ n. v.

Slika 51. Srebrne spirale iz Gornjeg Polja. $^2/_3$ n. v.

pruticom a duž cijelog obima uriješena nizom kosih ubrušenih žlijebova, a megju njima plastičnim zrncima žute neprozirne paste.

Taj ulomak uvrstiti nam je u zadnje doba ove sojenice, jer staklene narukvice nalazimo tek u najmlagjem prehistoričkom nalazu jezerinskom, dakle opet u la-tènsko doba.

9. Tri broncane šipke, prikazane u *slici 49.*, nalik astragalu, provigjene prema broju zrna tog astragala s donje strane sa četiri petlje, kojima su se nizale na uzicu. Duljina 5·5 *cm.* Te šipke nagjene su na Glasincu u velikom broju te su tamo bile nanizane u čitave pasove a pokićene lijepim kitama od bronca.

10. Dva broncana koluta, promjera od 3 *cm* od četveraste žice, pokićena na vanjskom rubu nizom radijalnih, gusto poredanih zarezaka. Oba komada visjela su na nekom gvozdenom predmetu, jer ih je gvozdena hrgja tako sastavila, da ih nije moći odvojiti *(slika 50.).*

11. Dvije male spiralne cijevčice od vrlo tanke srebrne žice, koja se ovija u 20 zavojaka. Visina im je 2 *cm*, promjer 5 *mm* *(slika 51.).*

12. Mali broncani kolut od debele broncane žice, u promjeru 1·5 *cm* velik.

Osim ovih, većinom dobro sačuvanih komada, našlo se i ulomaka drugih: dva mala pupčasta dugmeta, komadi luka dviju la-tènskih fibula i razni komadi broncane žice.

Od ostalih predmeta valja mi najprije spomenuti pet zemljanih posuda, kojih su se komadi dali sastaviti u cjelinu.

13. Jedno je poveliki lonac jajolika oblika, načinjen dosta surovo i žuto-crvenkasto ispečen. Visina mu je 19·5 *cm*, a širina grla, koje se malo proširilo iznosi 15·5 *cm*. Pod tim grlom ponamještene su četiri pupčaste izbočine. *(Tabla XIII., slika 5.)*

Ostale posude su kupe sa jednom ručkom a različita oblika.

14. Najjednostavnija je kupa ravna dna, dolje uža, gore šira, a uza nju jednostavna obla ručica. Visina kupe iznosi 7 *cm*, širina grla 12 *cm*. *(Tabla XIV., slika 5.)*

15. U druge se trbuh dosta izbočio, te je pokićen sa tri diametralno poredane oštre kvrge. Grlo posude znatno se suzuje prema vrhu te je pokićeno gustim redom plitkih žlijebova, koji ga naokolo opasaše. I drška, koja je podosta nadvisila grlo, urješena je sličnim uzdužnim žlijebovima Visina posude je 10·5 *cm*, širina grla 14 *cm*. *(Tabla XIII., slika 9.)*

16. U treće kupe je posuda polukružna a zanimljiv je u nje držak, jer je gore pokićen sa dva roščića. To je dakle novi primjer za pojav italskog oblika anse cornute, koja se u našim krajevima sve češće nalazi te dokazuje, da se je upliv italske kulture za raznih prehistoričkih faza osobito u našim sjeverozapadnim stranama uzdržao. *(Tabla XIV., slika 4.)* Kupa je visoka 8 *cm*, široka 14 *cm*.

17. I četvrta je kupa *(tabla XIII., slika 4.)* zanimljiva, jer nas ona opet sjeća oblika, koji su iz južnih krajeva dospjeli u naše krajeve. Po obliku spada ona u vrstu posuda, koje se zovu oinohoë (vinski vrč) te se isti taj oblik u Grčkoj i u zemljama, koje su u pradavno doba s njome općile, vrlo često nalazi. Karakterističko obilježje tih posuda, kojim se od drugih sličnih razlikuju jest to, da im je povisoko grlo tek slabo uvinuto a ručica, takogjer dugoljasta, nadvisuje grlo gotovo za polovicu. Najbliže analogije nalazimo na Glasincu, a tu se čini, da je taj oblik imao neko sakralno značenje, jer je velika većina posuda, što su ih u tamošnjim grobnicama prilagali, imala isti taj oblik.

18. Od zemljanih predmeta valja mi spomenuti i mali četverasti, prema vrhu suženi utez, urješen na ovršnoj plohi polukružnom udubinom. *(Tabla XXIV., slika 16.)* On je vrijedan osobita spomena jer je načinjen od dobro pročišćene zemlje, a bio je obojen crnom sjajnom bojom, što dokazuje da su lončari ove naseobine imali običaj svoje finije radove obojiti bojom. Ta boja valjda je vrsta pokosti, slična onoj, kojom su se i grčke posude obojile.

19. Dalje je tu nagjeno i pet prešljenova, svi redom uriješeni ornamentima. Tri najmanja uriješena su radijalnim žlijebovima, a dva oveća ovalnim koncentričnim kružnicama.

20. Kao zanimljiv plastični pokus istaknuti nam je malu, od zemlje načinjenu volovsku glavicu, obojenu crnom bojom, koju nam prikazuje *slika 5.* i *6.* na *tabli XXVII.* Ta glavica je istina stilizovana, plosnato izragjena, nema u njoj traga modelaciji, ali je ipak uspjelo njenom majstoru da orise glave prilično vijerno naslijedi.

Ta glava bila je pričvršćena za ures ili kao drška uz koju posudu ili drugi predmet. Mi ju s toga osobito ističemo, jer je to jedini dosele nagjeni plastični pokus u tim sojenicama, dočim je na pr. u ripačkim takih pokusa u obliku nespretno izragjenih idola mnogo nagjeno.

21. Sitniji nakit. I stanovnici naše sojenice upotrebljavali su u svome nakitu staklene i jantareve bombake. Od stakla nagjeno ih je u Gornjem Polju tri: jedan obli od žutog, neprozirnog stakla, uriješen trnolikim protuberancama od bijelog prozirnog stakla. drugi od žute paste sa dva reda modrih očiju, a treći od modrog stakla. Jantarevih zrna nagjeno je četiri, dva nalik kolaču, u promjeru od 2 *cm*, probušena poprijeko i dva obla u promjeru od 1·5 *cm*.

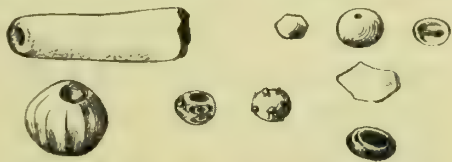

Slika 52. Zrna od kosti, stakla i jantara. $^2/_3$ nar. vel.

Niz ovih predmeta nagjenih u Gornjem Polju završuje cijev od kosti, duga 4·5 *cm*, koja je bila smještena na nekakvoj halatki kao drška *(slika 52.)*.

VII. Prehistorička kućna peć.

U sojenicama D. Doline nagjeno je na dva mjesta ulomaka podebelih ilovastih ploča s jedne strane ispečenih, s druge na pô prijesnih. Jedno od ovih mjesta nalazi se jedno sto koračaja više onog mjesta, na komu se započeše iskapanja. Tu je voda potkopala obalu, te se ova osula, a prije nego li će je odnijeti, dao sam onaj dio obale pretražiti i našao sam uz druge manje predmete i spomenute ploče. Drugo mjesto gdje su se ti komadi nalazili bilo je u onom dijelu prve kuće, što je bio, kako sam to gore na strani 233. razložio pokrit tavanicom, dakle u sobi.

Ove zemljane ploče bile su uriješene krupnim kukastim ornamentom, koji spada u onu grupu ornamentalnih motiva, koje zovemo meandrom. Vrpca tog ornamenta široka je od prilike 2 *cm* a izdigla se nad površinom od prilike za jedan centimetar. Pošto su ti ulomci bili vrlo krupni a ravnoplošni. nije bilo pomisliti da potječu od koje velike posude, a nije

se to moglo pomisliti ni s toga, što su baš na nutarnjoj, dakle na neornamentiranoj strani bolje ispečeni, nego na vanjskoj.

Pregledavši sve komade te vrste, od kojih se je na žalost većina raspala čim se iznijela na dan, opazio sam, da su neki komadi ćošasti (sr. *sliku 61.*). drugi bridasti (*tabla XXVI., slika 3.*), a jedan nam pokazuje ugao kubičnog tijela (ib. *slika 4.*). Dalje je bilo i ulomaka od ćenara, koji je ostalu ploštinu za 3 *cm* nadvisio te je bio urješen kukastim ili vrpčastim ornamentom. (*Tabla XXVI., slike 5., 6.* i *8.*)

Svi ornamentalni motivi, ako su i nagjeni tek fragmentarno, sigurno su bili ravnoplošni (*tabla XXVI., slike 2., 7.* i *9.* i *58.* u tekstu); to nam najbolje potvrgjuju ćoškasti komadi ornamentiranog ćenara, koji su samo pravokutne plohe mogli zarubljivati (v. *tablu XXVI., sliku 3., 4.* i *sliku 61.* u tekstu).

Svaki i najmanji ulomak dakle svjedoči nam, da potječe od ravnoplošnog, bilo kubičnog bilo prizmatičkog predmeta kvadratične osnovnice.

Nadalje bila je, kako to već opazismo, nutarnja strana tih ulomaka bolje ispečena od vanjske a mjestimice još i garava, te nema sumnje, da je tu vatra iznutra gorjela. Ti ulomci potječu dakle od peći, koja je imala da obrani stanovnike tih sojenica od ljute zime. Da je tome doista tako, dokazuje nam i množina pepela i ugljena, koja se uvjek uz te ulomke nalazila.

Oblik te peći dakako nijesmo kadri ustanoviti, ali možemo ustanoviti bar princip, po kome je bila sagragjena.

Prije nego što bi se započela zidati, načinili bi od dasaka kalup, koji je imao oblik te peći. Oko ovih dasaka oblijepili bi 3—5 *cm* debeli sloj ilovače, a na tom drvenom kalupu bi izmodelirali peć, te ju radi boljega izgleda išarali ornamentom. Oveće plohe ispunili bi meandrom, koji bi se pravilno preplitao te ispunio cijelu plohu kao labirint (sr. *sliku 58.*); ćenarove, kojima bi katove na vršku a možda i na srijedi opasali, urijesili bi jednostavnim meandrom, koji se nastavlja horizontalnim pravcem, ili ornamentom, koji ima oblik krivuljice, *tabla XXVI., slika 8.* Na slični način uokvirili bi i ćoškove te peći, a na vršku pokitili bi je dosta ukusno išaranom jabučicom, koja se našla uza svaku peć po jedna (*slika 53.*).

Slika 53.
Jabuka od ilovače sa peći. 1/3 nar. vel.

Pošto bi se isušila ilovača, kojoj iznutra načinjeni kalup ne bi dao da se sruši, naložili bi u peći oprezno vatru, koja bi najprije sagorjela drveni kalup, a davajući sve veću vatru ispekla bi se peć bar iznutra u toliko, da bi dobila dovoljno tvrdine te bi mogla služiti kroz više godina.

Ako bi na kome mjestu ispucala, lako je bilo oblijepiti je slojem ilovače te bi mogla na novo služiti. Takav popravak opaža se primjerice

na ulomku, prikazanom u *slici 5., table XXVI.*, u kog se razabiru dva sloja ilovače, položena jedan viš drugog, te je u donjem ornamenat oštrije izražen nego u gornjem.

Da se je peć na opisani način sagradila razabiremo odatle, što se na većini nagjenih ulomaka s donje strane opažava struktura hrastovih dasaka, od kojih je bio načinjen kalup peći.

Ovaj način gragjenja peći u mnogome nas sjeća današnjih bosanskih peći, koje su u glavnome takogjer načinjene od ilovače, samo što danas u ilovaču usagjuju lončiće. I naš pećar, da mu se pod rukama ne obori nedotjerana peć, podbočiće ju iznutra u uglovima i po ćenarovima usagjenim letvama, koje bi, kad se peć osuši, na prvoj vatri izgorjele.

Peći otkopane u D. Dolini razlikuju se ali bitno od naše bosanske, te su od ove tehnički savršenije. Dočim je naime u ovih ognjište ravno, tek od nabite zemlje ili cigle ozidano, u otkopanim pećima upotrebljavala se već pećna rešetka (= Rost). Bila je to 4—5 *cm* debela dobro ispečena ploča od ilovače, u kojoj su bile u stanovitim razmacima provrtane rupe promjera od 2—5 *cm.* Imala je dakle oblik krupna sita. Ta ploča bila je smještena nešto više podzida peći te se na njoj ložila vatra. Kroz šupljine rešetke imao je zrak boljeg pristupa do naložena drveta te je ovo brže dogorijevalo a pepeo je mogao laglje propadati, tako da je ventilacija bila pravilnija a prema tomu i efektivna toplina veća.

Ulomaka ovih rešetaka nagjeno je vrlo mnogo, ali nije bilo moguće sastaviti ih u cjelinu.

Držim da je vrlo važno, što smo prigodom iskopina u sojenicama D. Doline imali priliku naći ostanke, koji nedvojbeno potječu od peći, koja je služila za ogrijev ljudskog stana. Ovo je s toga važno, jer se dosele držalo, da su Rimljani bili prvi, koji su se, došavši iz tople Italije u sjevernije krajeve, u zimno doba poslužili pećima. Uzimlje se, da su se te prve peći razvile od rimskih hipokausta, kojima se u termama ispod zemlje grijao zrak i para, pa da su u sobama načinili manje take peći, koje bi, da se zrak lasnije ugrije, po duvarovima pokitili loncima.

Prema onome, što utvrdismo u D. Dolini, naravno da pada ova teorija. Naseljenici sojenica u D. Dolini, kako vidjesmo, poznaju peć davno prije nego što je rimski osvajač stigao u ove krajeve, a ako iz toga, što u savskoj dolini opažamo, možemo suditi na prilike u drugim krajevima, držali bi, da su i ostali barbari srednje Evrope prije dolaska Rimljana znali za peć.

Ali ako Rimljane i ne ide zasluga, da su oni izumitelji peći, ne smijemo im poreći drugu zaslugu, da su primitivnu barbarsku peć, načinjenu tek od ilovače, usavršili time, što su u zemljani oklop peći usadili

lonce, čime se ne samo povisila efektivna toplina nego se takogjer postiglo, da je peć postala trajnijom.

U Vjesniku bečkog antropološkog društva god. 1897., str. 225. i d. priopćio je prof. R. Meringer opširniju raspravu o postanku peći sa lončićima. On ne pristaje uz prijašnje mišljenje, da je peć postala od hipokausta ili, kako neki hoće, od lonca, nego da se kućna peć razvila od lončarske peći, u koju su Rimljani osobito na svodu, da ga olakšaju, uzidali lonce, kako je to bilo u običaju i kod gragjenja većih svodova. Ti lonci bili su s obje strane oblijepljeni zemljom a opažanje, da se kod žarenja peći bolje ugrijao onaj dio, u kome bijaše uzidan lonac, lako je ponukalo, da se i u peć, koja je služila za ogrijev, uzidalo lonaca.

Tu kategoričku tvrdnju o postanku domaće peći pobija naš nalaz, jer u D. Dolini nalazimo u prehistoričkom naselju istina samo od zemlje sazidanu peć, ali ta ima sva kriterija današnje peći — ravne plohe, četverasti oblik i rešetku, tek što u njoj fale lončići. Te lončiće uvrstili su kako rekosmo Rimljani i usavršiše time samu peć. Pri tome dakle nije trebalo uzimati za uzor lončarsku peć, koja u svemu odgovara posve drugoj svrsi, nego već postojeću peć barbarskih starosjedioca, koju su napredniji Rimljani bitno usavršili, te se tako usavršena uzdržala do današnjeg dana.

Zanimljivo je za to pitanje, što se je u našim sojenicama uporedo uz ovu kućnu peć našla i lončarska, ali ta je bila otvorena a ne svedena, jer se našao samo jedan sloj nažežene ilovače, na komu su bili, kako je gore spomenuto, poslagani zemljani utezi. Da je ta peć bila svedena, trebalo bi bilo naći ma kakih tragova tog svoda od nažežene ilovače, ali mjesto toga pokrivao je tu peć tanki sloj istrula drveta, ona je dakle bila pokrita krovom da ne pokisne. U našem slučaju je dakle dokazano, da su starosjedioci sojenica poznavali kućnu već prije nego što su lončarsku peć pokrili svodom, a ako su obje vrste peći u genetičkoj svezi, kućna je peć bar u ovim stranama starija od svedene lončarske.

Dojakošnja iskapanja u D. Dolini iznijela su i druge sprave, koje su služile za pečenje.

U *slici 11.* na *tabli XII.* prikazan je ulomak ovalne zdjele sa povisokim vertikalnim rubom; diagonalom te zdjele utisnut je u dnu žlijeb, koji je išao duž cijelog dna. Ta zdjela služila je bez sumnje za pečenje debelog mesa, a onaj žlijeb bio je za to smješten, da se u njemu kupi suvišna mast Sličnih zdjela naći je još danas u primorskih ribara, koji u njima zejtinom frigaju ribu.

U *slici 1., 2.* na *tabli XXV.* vigjamo dalje dva drška neke sprave, koja je slična kapku. Sličnih komada nagjeno je i u sojenicama ripačkim.

(Sr. izvještaj Radimskog u „Glasniku“, 1895., tab. XXXI., sl. 232. gdje je prikazan posve sličan ulomak i tab. XXVIII., sl. 171. gdje je prikazan jedan dobro sačuvani eksemplar).

Prvi je tamo opisan kao „fragmenat poklopca“, a drugi kao „poklopac posude“.

Ovo tumačenje megjutim nije dovoljno. I ripački i dolinski komadi odviše su masivno izragjeni — u debljini 2—3 *cm* — a da bi mogli služiti kao poklopci posude. I ripački i dolinski komadi su sivkaste prašljive boje, ali samo na površini, dočim iznutra pokazuju običnu boju pečene ilovače. Ta sivkasta prašljiva boja dolazi od sitnih zrna organičkog pepela, koji se uvukao u šupljine i sitne pukotine crijepa te ga zaodjeo sivom korom. Svi ti komadi dolazili su dakle u doticaj sa pepelom, dakle su služili na ognjištu.

Ako sravnimo oblik onog čitavog komada ripačkog i rekonstrukciju dolinskog, koju nam prikazuje *slika 1.* na *tabli XXV.*, to ćemo opaziti, da su ti komadi posve slični i oblikom i veličinom „saćevima“ ili „crjepuljama“, kojima se još i danas služi naš narod kada peče svoj kruh.

Naseljenici naših sojenica pekli su dakle svoj kruh na isti način kao što to danas čini bosanski seljak: ugrijali bi dobro ognjište, metnuli bi onaj „crijep“ na vatru, a pošto bi se ognjište i crijep dobro ugrijali a drvo ražarilo, pročistili bi ognjište, položili bi na nj hljeb, taj bi pokrili crijepom, a sve skupa zatrpali bi žeravicom i pepelom.

To je dakle najprimitivniji oblik krušne peći, koji se u Bosni u svom prvobitnom obliku uzdržao više od 2000 god.

VIII. Osobiti ornamenti.

Opisujući posude što su nagjene u dolinskoj sojenici, spomenuli smo i njihovu ornamentiku. U njoj nijesmo našli ništa osobito neobična, što više mogli smo opaziti, da je ornamentika vrlo jednostavna i razmjerno rijetka, osobito ako je sravnimo sa bogatijom ornamentikom, kojom su uriješavali inače malo kada ornamentirane uteze i sačme. Ipak imade u Dolini komada, koji se odlikuju vrlo obilnom geometričkom ornamentikom.

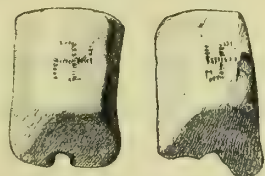

Slika 54. Ulomci dvaju uteza, uriješen svastikom. 1/4 nar. vel.

Tu se ističu najprije dva ulomka uteza, koji su na ovršnoj plohi uriješeni kukastim krstom (svastikom). U jedne svastike kuke idu na lijevo, u druge na desno (sr. priloženu *sliku 54.*). U oba slučaja utisnut je ornamenat sukanom žicom. Treći jedan utez, visok 7·5 *cm*, širok 3·5 *cm*, još je obilnije uriješen, jer mu na vrhu vigjamo

plastički izragjenu svastiku sa kukama, okrenutim na lijevo, a četiri strane uriješene su mu bilo utisnutim piknjicama, bilo vrpčastim ornamentom. Piknjice poredane su na dvije protivne plohe u tri trokuta, od kojih je srednji veći od dônjeg i gornjeg, a vrpčasti ornamenat, koji se u slabom reliefu izdiže nad ostale dvije plohe uteza, zanimaće nas osobito već zato, jer ćemo u njemu prepoznati meander, koji nam je već iz ruševima grada Mikene poznat *(slika 55.)*.

Ali ćemo u D. Dolini na ulomcima peći naći i drugih još savršenijih ornamentalnih motiva, koji se razviše na osnovi svastike i meandra i na kombinaciji obih ornamentalnih elemenata.

Otkada je Schliemann u Troji iskopao onu množinu prešljenova sa kukastim krstovima (svastikama), a u Mikeni i Tirinsu našao najstarije

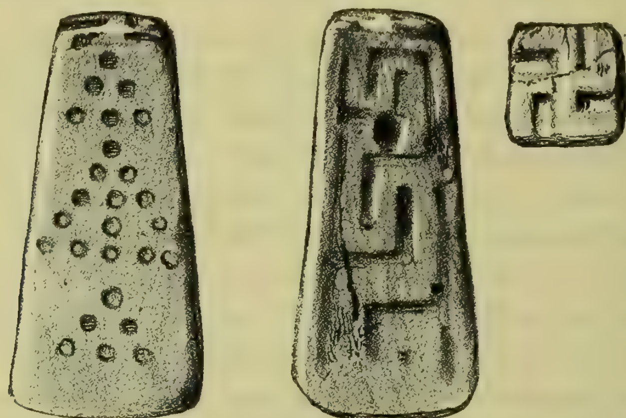

Slika 55. Ornamenat na zemljanom utezu iz D. Doline. $^2/_3$ nar. vel.

evropske dokumente meandra, počelo se življe zanimati za tumačenje ovih elemenata prehistorijske ornamentike, a do skora zavladala je neka simbolistička struja, koja u svakom iole općenitom dekorativnom elementu nazire neki simbol — naravno transcendentalnog pojma. Svastika, trikvetrum, salamonski krst, Alijin muhur (Alikreuz) i cijeli niz ornamenata, koji su se razvili od kuke, koja se okreće oko stanovite tačke ili se nastavlja stanovitim pravcem u liniji ili plohi, postaše simbolima, kojima stari narodi izražavahu svoja božanstva, simboli svjetskog zametka, životnog principa, vatrenog sunčanog kola, koje se beskrajno okreće oko sebe i u svemiru opisuje svoj beskrajni, neizmjernom meandru slični put. Takovo simbolističko tumačenje odiše nekom poezijom, ono će lako naći pristaša u svijetu, koji mimo naravnog, svakome lako razumljivog tumačenja, traži neki drugi uzvišeniji; ali ja držim da se u tome pitanju i neopazice mijenja stanovište umjetnika, koji se služi tim ornamentima i učenjaka, koji ih procjenjuje. Ovaj potonji suponira, da je umjetnika kod stvaranja tih ornamentalnih

motiva vodila više refleksija, dapače i transcendentalna spekulacija, nego umjetnička fantazija, koje se nasuprot učenjak prihvatio, da protumači proizvode umjetnika. Ornamenat, pa bio koje vrste, ima da zahvali svoje postanje prije obliku, materijalu i svrsi predmeta, tehnici i časovitom impulzu umjetnika, nego li refleksiji.

Ja bi s toga prije ovim dojmovima pripisao postanje jednog ornamentalnog motiva, nego li simbolizmu, koji im je tek kašnje sugeriran.

U našem bi slučaju ornamenti, o kojima govorim, spadali u veliku grupu ornamenata, koji nam simbolizuju kultus božanstva vatre u neke „zajedničke", davno uginule prareligije, a priznati je, da ti ornamenti, ako im je simbolističko tumačenje ispravno, doista ne bi uza što drugo pristajali, nego baš uz peć, koja ima da za dugih zimnih noći ogrije tijelo i dušu prasjedioca naše Posavine.

Ali uza sve to ne bi njihovo postanje u D. Dolini doveo u savez ni sa najtamnijom vjerskom reminiscencijom o nekom zajedničkom praarijskom božanstvu, nego nazirem u njima naprosto barbarsko našljedovanje grčkog meandra, koji se razvija plohom.

Da je grčki upliv na polju umjetničke djelatnosti u prehistoričko doba bio znamenit, dokazano je u mnogo i mnogo slučajeva, a naši ornamenti à la grecque — kako bi ih umjetnici tehnički nazvali — nijesu nego novi dokaz tome uplivu.

Ali nam taj ornamenat u našem slučaju ne dokazuje direktni upliv grčke umjetnosti u našim krajevima, već je amo dospio posredovanjem jedne struje, koja je u osvitku historičkog doba prostrujila cijelom srednjom Evropom, te je u tijesnom savezu sa razvitkom la-tènske kulture.

Začetnici te kulture bili su kako je poznato Kelti.

Kako su grčki motivi došli tim Keltima, na to nam odgovaraju najprije obilni keltski novci, koji su nagjeni svuda, gdje bijaše keltskih naselja. Velika većina tih novaca nasljeduje grčke ili bolje rekuć macedonske tipove prealeksandrinske V. i IV. vijeka prije Isusa. Ovi tipovi, dakako barbarizovani, podržaju se u keltskim krajevima dugo i poslije doba Aleksandrova, a nestaju tek časom, kad je keltska kultura podlegla rimskoj.

Na pitanje, kako su ti macedonski tipovi došli u ruke Keltima, najbolje nam odgovaraju historijske vijesti o provalama Kelta na balkanskom poluostrvu, koje zaredaše petim vijekom prije Isusa i koje ih dovedoše preko Macedonije u Grčku. Borba balkanskih naroda protiv Kelta trajala je dva vijeka; u Macedoniji osnovali su valjda prolazna naselja, a kada ih napokon suzbiše na sjever, poniješe u svoju pradomovinu, s kojom su bez sumnje i za boravka svoga na Balkanu ostali u svezi, ove grčko-macedonske novce, koje našljedovahu kako su upravo znali.

Ali i po koji drugi umjetnički impuls bijaše posljedicom te keltske invazije. Ja držim da je nesamo trikvetrum, što ga u La-Tènu često opažamo[1]), nego i cijela ona krivudasta ornamentika, koja karakteriše keltske nacrte na mačevima i kopljima, istog južnog podrijetla kao i tipovi keltskih novaca. Kao klasični dokaz tome služi mi jedno koplje, uriješeno na listu s desne strane povora bogatim graviranim ornamentom.

Sredina ovog trokutnog ornamenta obilježena je kosom četvorinom, uriješenom à la grecque, a ćoškovi trokuta ispunjuje simetrički krivudasti ornamenat. Glavni motiv tome krivudastom ornamentu je posve korektno našljedovana grčka palmeta, a okrajci, kojima je sa strane okićena, već

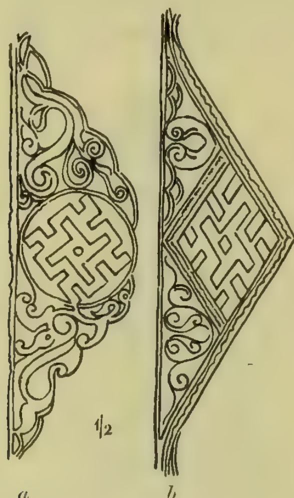

Slika 56. Ornamenti na la-tènskim kopljima *a* iz Thielle, *b* iz La-Tène (po Vouga-u).

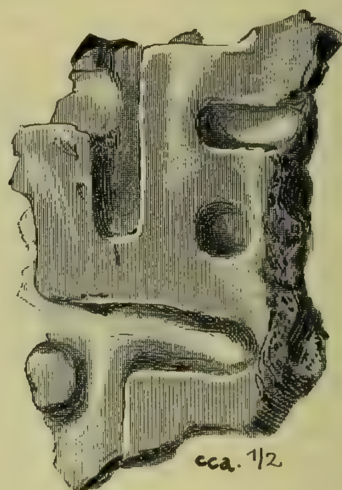

Slika 57. Ulomak peći ornamentiran à la grecque.

nas sjećaju onih nepravilnih, zlo shvaćenih krivuljica, koje su karakteristične za la-tènsku ornamentalnu umjetnost.

U priloženoj *slici b* reproducirao sam nacrt toga koplja, a u onoj drugoj (*a*) nacrt na drugom koplju iz Thielle, ne samo da upozorim na tu barbarizovanu palmetu, već i na očitu srodnost, koja postoji izmegju glavnih ornamentalnih motiva ovih kopalja i izmegju onih na ulomcima peći iz D. Doline.

To će nam najbolje razjasniti rekonstrukcija toga motiva po ulomcima, sačuvanim u D. Dolini.

U priloženoj *slici 57.* prikazan je najveći od tih ulomaka, koji potiče od ovećeg plošnog ornamenta te u njemu razabiremo dobrano polovicu tog motiva. U narednoj *slici 58.* rekonstruiran je taj motiv, kako se je nekoć

---

[1]) Sr. faleru i ploču s probitim urnekom iz La-Tène u Vouga, tab. XIX., sl. 1. i 10.

razvio u plohi, a kad ga sravnimo sa motivima à la grecque na spomenutima kopljima iz Thielle i La-Tène, opazićemo ne samo veliku srodnost nego i to, da se oba spomenuta motiva, ako bi ih željeli upotrebiti kao ornamentalnu jedninu za veću plohu, morala posve na isti način razviti, kako se razvija rekonstruirani ornamenat sa naše peći.

Primjetiti je da su oba motiva na kopljima istovjetna, samo što se na koplju iz Thielle razvija na kvadratnoj a na la-tènskome na rombičnoj plohi.

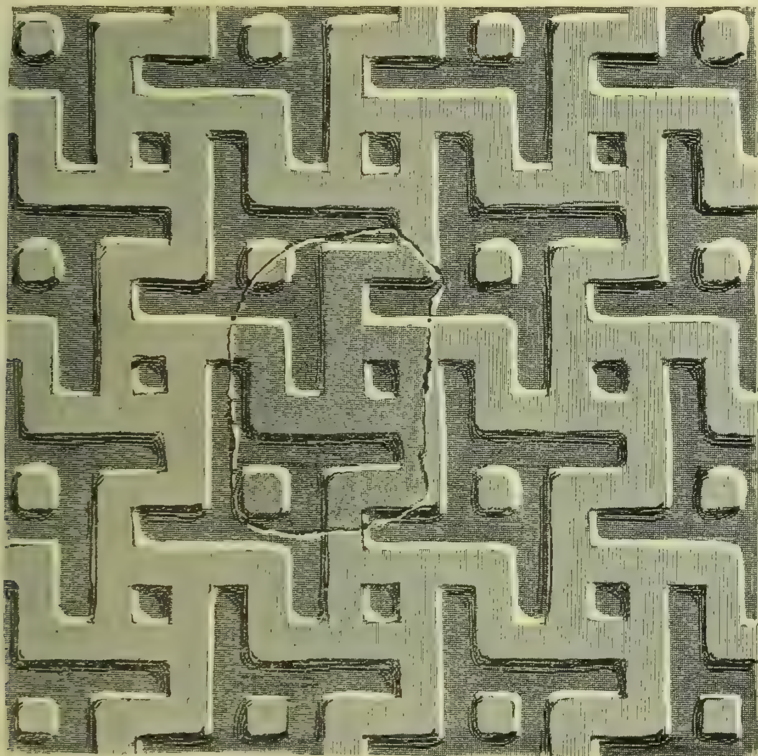

Slika 58. Plošni ornamenat, rekonstruisan na osnovi ulomka (slika 57.), koji je u ovoj slici tamnije označen.

U *slici 60.* prikazan je drugi jedan ulomak, a uza nj rekonstrukcija njegovog motiva *(slika 59.)*. I u njemu ćemo naći srodnu vrstu ornamenta, osnovana na svastici, kojoj su okrajci bogatije išarani. I ti okrajci sjećaju nas ornamenata na navedenim kopljima.

Slika 61. prikazuje nam komad sa ćoška jednoga ćenara, koji bijaše uriješen meandrom najjednostavnije vrste; sličnih ulomaka naći je i na *tabli XXVI., slike 3., 4., 7.*

Na istoj tabli imade još nekoliko ornamentiranih ulomaka sa sličnim motivima, ali mi nije pošlo za rukom da ustanovim, kako se ti motivi u cjelini razviše. Ulomci su premaleni, a fale na njima bitni dijelovi, tako

da se za sada ne može drugo ustanoviti nego da i oni spadaju u istu grupu kao i pregjašnji.

Svi ti ornamenti izragjeni su, kako je rečeno, na krupno, prostoručno, ali se baš uslijed toga ističu velikom plastičnošću, te nema sumnje da je peć, išarana tom ornamentikom imala dekorativni efekt, koji je daleko natkrilio onu priprostu tehniku, kojom je taj efekt polučen. To daje tim ulomcima neki osobiti interes, a važnost im podaje činjenica, da su to prvi prehistorički dokumenti dekorativnog karaktera, nagjeni dosele u Bosni i Hercegovini.

Da je ta ornamentika dospjela posredovanjem Kelta u naše krajeve, ne dokazuju nam samo spomenuta koplja već i to, da se taj ornamenat vrlo često upotrebljava i u ornamentici italskoj,

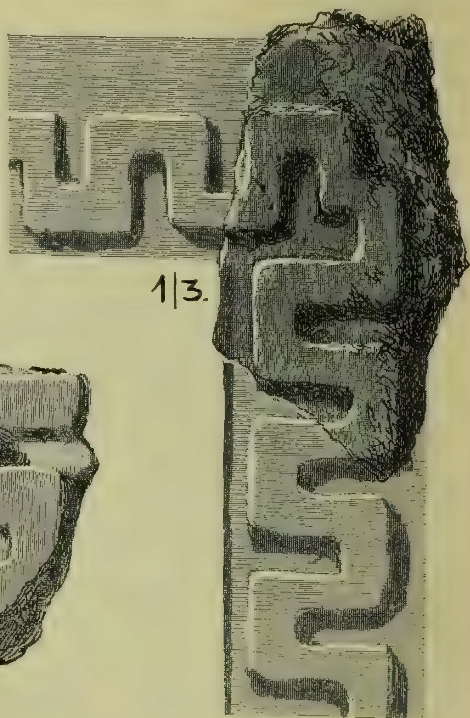

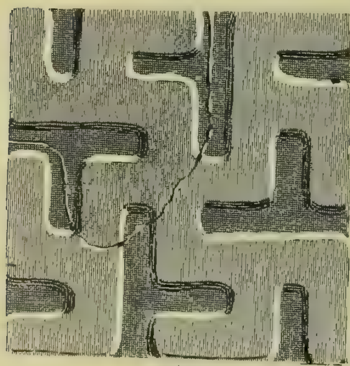

Slika 59. Svastika sa peći, rekonstruirana po motivu slike 60.

Slika 60. Motiv, koji je služio kao osnova rekonstrukcije slike 59.

Slika 61. Ugao ćenara peći, uriješen prostim meandrom.

te sam u svom izvješću o krematoriju u Gorici proglasio Kelte posrednicima izmegju italske i balkanske kulture. U Italiji ga prihvatiše u doba hallstattsko, kako nam to najbolje dokazuju broncani pojasi i posude, nagjene u okolici Verucchia i Pizzuga, a u la-tènskoj keramici taj je motiv još obilniji. Od posuda uriješenih ovim ornamentom a nagjenih izvan Italije spomenuću samo komad iz Wiesa, što ga navodi Dr. Hörnes („Urgeschichte der prähistorischen Kunst“, sl. 175.) te cijeli niz ornamenata, sličnih našemu po temeljnom motivu, takogjer na zemljanim posudama iz naselja kod Tuklata u Češkoj („Pámatki arkeolog.“, 1897., tab. 39. i 38.). Ovi potonji su iz doba kasno la-tènskog. Na posudama se u kasno la-tènsko pa i u rimsko doba ponavljaju ti motivi vrlo često i dopiru na sjever do Jütlanda.

Ali i u Bosni nagjeni su slični ornamentalni motivi još na drugom mjestu, u la-tènskom grobištu jezerinskom. Jednostavniju vrstu meandra, kakovom se zarubljivale u D. Dolini ornamentalne plohe, što nam je prikazuju *slika 61.* i na *tabli XXVI., slike 2., 3., 4.*, nalazimo naročito u Ripču na posudama (sr. „Glasnik", 1893., tab. XLV., sl. 7. i 9., nešto savršenije na sl. 1.).

Posude uriješene s tim meandrima obojene su, to jest ornamenat našaran je crvenkasto-mrkom bojom na žutoj ilovači, te prema tome spadaju mlagjoj la-ténskoj periodi toga grobišta.

Kako su ti motivi dospjeli preko Alpa u Česku, tako su dospjeli i u naše krajeve: predavajući ih od ruke do ruke sigurno nijesu stari lončari puno razmišljali o „beskrajnom vatrenom kolu sunčanom".

Simboliste uvršćuju u istu kategoriju s meanderom i spiralnu ornamentiku. Oni vide u spirali, osobito ako je povratna, „vatreni svrdao" to jest ono drvo, koje se upiralo na meku daščicu te kojim bi, okrećući ga vrpcom kao zvrk proizveli takozvanu živu vatru. Ta živa vatra još danas u Bosni igra u narodnoj medicini veliku ulogu, kao što i spirala u tekstilnoj umjetnosti, gdje se pod imenom „kuke okretuše" osobito u vezu zlatnim zehom nebrojeno puta upotrebljava, a još češće u vezu na zobunima naših Krajišnika.

Premda mi poznajemo živu vatru te joj narod i danas pripisuje neka vrhunaravna svojstva, i premda je spiralni ornamenat u našoj narodnoj umjetnosti gotovo preobilan, ipak još niko nije čuo, da su ta dva pojma bila ma u kakom megjusobnom odnošaju.

Mi dakle ni u spirali ne ćemo drugo nazirati nego ornamentalni elemenat i to elemenat najprimitivnije vrste, koji se po sebi namiče, gdje god valja žicu ili oblu vrpcu ornamentalno upotrijebiti i gdje je moguće, da se takav ornamenat utisne u meku tvar, kakva je ilovača. Već smo spomenuli, da su ornamentirana zemljana zrna vrlo rijetka, a još rjegja su taka zrna sa spiralama. Meni nijesu poznata nego dva nalazišta, gdje su dosele nagjeni slični komadi, a ta su Pizzughi kraj Parenza u Italiji i Velem-Szt. Vid u Ugarskoj.

U Pizzughima nagjeno je u jednoj gradini zrno, uriješeno spiralom, koja je ali proširenija nego li u našim zrnima (sr. Amoroso, „La Necropoli dei Pizzughi", tab. IX., sl., 7.) zajedno sa broncanim predmetima čertoškog tipa. Tamo je nagjeno i žara tipa Villanove, koje su uriješene posve sličnim spiralnim pasom. U Velem-Szt. Vidu opet nagjen je cijeli niz „prešljenova", a megju njima ima komada, koji apsolutno naliče našima.

Ako sam dobro razumio nacrte nekih komada, priopćene u „Verhandl. der Berl. Anthropolog. Gesellsch.", god. 1898., str. 10., imade tu obje

vrste krivudaste ornamentike i to složene od koncentričnih elipsa i od spirale, koja se pravilno opetuje.

Za nas je taj spiralni motiv zato znamenit, jer je nagjen u vrlo mnogo pomnjivo izragjenih utaraka posuda u neolitičkom naselju kod Butmira. Njihov nalaz na tom prastarom naselju prenerazio je stručni svijet kao nešta neobična, ali se u slojevima iste starine nalazio taj motiv, ako i ne onako savršeno izragjen i na drugim mjestima Balkana, na pr. u Bugarskoj, gdje je Škorpil („Mogili“) uz neolitičke spomenike primjetio i taj ornamenat.

Kao primjer iz drugih zemalja spomenuo je Dr. Hörnes „Urgeschichte der prähistorischen Kunst“, sl. 6. posudu iz Reggio d' Emilia u Italiji, a ja bih tome dodao jedan neolitički crijep, uriješen spiralom iz Pražina u Češkoj („Mittheil. der Anthropolog. Gesellsch. in Wien“, 1889., str. 75.) te ulomke iz naselja na gradištu u Šarcima, u Ljutomjericu, Dobranu i Reporima u Češkoj. (Sr. Pič: Čechy, tabla XL., 2., tab. LV., 4., 11., LVI., 25., LVII., 11., 12.)

Ovi primjeri dokazuju nam tek relativnu starinu postanja ovog ornamentalnog motiva, dočim su za ustanovu apsolutne starine pojedinih predmeta, na kojim ga nalazimo, mjerodavne druge okolnosti, jer isti spiralni motiv — da ne govorimo o klasičnim mjestima kao Mikena, Troja i dr. — nalazimo kroz čitavo broncano doba na kovnom orugju i na nakitu. Kao primjere navodim samo tri krasne glasinačke ogrlice od bronca iz Maravića, Mlagja i Živaljevića.

U doba gvozdeno vraća se taj motiv opet na predmetima od ilovače, na kojima ga u kameno doba prvi puta izradiše, a primjerima što ih navodi Hörnes (sr. sl. 174. i na tablama XXIII., sl. 3., XXIV., sl. 3., 6. i XXII.) iz Šopronja, Gemainlebarna i Fröga u Koruškoj i dr. možemo nanizati cijeli niz drugih, od kojih nas kao najbliži zanimaju lijepe posude iz sv. Margarete i iz Rovišća u Kranjskoj (sr. Müllerov „Album ljubljanskog muzeja“, XVI., sl. 5. i 8.).

Kako ovi primjeri pokazuju, nijesu takovi elementarni motivi zgodni za ustanovu apsolutne starine pojedinog predmeta, jer se njihova uporaba prostire velikim odsjekom vremena i prostora.

Tek ćemo opaziti u razno doba neke stilističke razlike. Tako na primjer na neolitičkim komadima vigjamo da je spiralna ornamentika ili savršeno plastički izragjena, ili se bar pokušalo prikazati ju prividno plastičnom; u mikensko doba i u doba bronca upotrebljava se taj motiv gotovo isključivo na kovinama, dočim su u drugoj periodi gvozdenog doba, kojemu ćemo pripisati spiralama uriješena zrna iz D. Doline, te spirale ukopane tupom halatkom.

IX. Zaključak.

Najbliže analogije nalascima iz savskih sojenica u D. Dolini naći ćemo u Novigradu, kotara brodskog na Savi u Slavoniji. Tamo nagjene predmete opisao je prof. Brunšmid u „Vjestniku hrv. arheol. društva“, 1900., str. 43. i d. Akoprem nije bilo do sada prilike da se ta jamačno važna naseobina sistematički prouči, sva je prilika da je i ta naseobina bila sagragjena na sojenicama, jer su lokalne prilike na slavonskoj strani iste kao u našoj Dônjoj Dolini.

Sudeći već po obilju predmeta, što je tu slučajno nagjeno i tek mimogred pobrano, bijaše i ta naseobina vrlo bogata i može se samo željeti, da se i ona sistematički pretraži, jer bi u njoj našli ne samo zanimljivu analogiju našim sojenicama nego i novi dokaz, da je Savska dolina u prehistoričko doba bila naseljena od naroda, koji je živio uregjenim životom i imao vrlo naprednu kulturu.

Glavniji predmeti osim raznovrsnog orugja od kosti, a osobito od rožine, nagjeni u tim sojenicama, jesu dvije broncane sjekire (keltovi), jedna broncana uresna igla i jedan vrlo zanimljiv bodež, koji imade na donjem trouglastom kraju tri u trokut poredane rupe, u koje se čivijom pričvršćivao uz balčak. Taj bodež spada po svom obliku u najstarije doba bronca. Dalje je ovdje nagjen ulomak broncanog srpa, komu je oštrica ispravljena te je služio i umjesto noža. Svi ovi komadi pripadaju dobu bronca, ali da je naseobina i kasnije još postojala dokazuje nam ulomak (igla) jedne fibule la-tènskog tipa, takogjer od bronca. Ako je taj komad jedini dosele nagjeni, nije to dovoljan razlog da ga držimo sporadičnim i da uvrstimo postanje sojenica isključivo u doba bronca, kako to čini prof. Brunšmid, jer u la-tènsko doba broncani je nakit uopće rijedak, a ako ga nalazimo, nalazimo ga daleko češće u grobnim žarama nego u opustjelom naselju, iz koga su žitelji napustiv ga ponijeli sve što ima neku vrijednost. S toga primjerice u samom La-Tènu ima vrlo malo bronca prema onoj sili gvozdenih i drugih predmeta.

Tako se je nadati i u Novigradu još po kojemu predmetu, koji je dobom mlagji od broncanog doba.

Kao što u D. Dolini tako se i tu nalazilo dosta „prešljenova“ ili bolje zemljanih zrna, koji su služili kao saćme. Oni su i oblikom srodni našima, akoprem megju dosele poznatim nema tako bogato ornamentiranih kao što su oni iz sojenice donjo-dolinske.

Druga nam je analogija sojenica u Uni kod Ripča, koju je opisao pokojni Radimský. („Glasnik zem. muzeja“, god. 1895.)

Ove sojenice razlikuju se od dolinskih već uslijed razne naravi rijeka Une i Save. Sava je rijeka, koja za naplava nosi mnogo mulja i natapa

svoju dolinu, dočim je Una gorska brzica, koja ne nosi mulja, ali sadržaje mnogo rastopljena vapnenca, što ga u svom koritu u obliku sige staložuje u sitne naslage. Dočim je dakle Sava zasula naselje uz njenu obalu cijelim rekao bih brdom naplave, u Ripču ta naplava nije tolika, a promiješana je mjestimice slojevima sige. I ovo naselje postojalo je već u doba bronca, ali je napučeno i u kašnjem vremenu, jer se u Ripču nagjoše ne samo slojevi iz rimskog doba nego i iz srednjega vijeka.

Još bi bilo prerano da potanko prispodobimo sojenice dolinske sa ripačkim, jer istraženi prostor u obih još nije razmjeran: dok je u Ripču raskopano preko 5000 m^2, u Dolini nije pretraženo nego 300 m^2; ali to možemo već sada reći, da je broj predmeta, nagjen na tom malom prostoru u Dolini razmjerno daleko obilniji nego onaj iz Ripča.

Od keramičkih proizvoda fale nam dosele u Dolini oni karakteristični, nespretno izragjeni idoli, što su nagjeni u Ripču (sr. „Glasnik“, 1895., tab. XXIV., sl. 116.—120.) Ostali keramički proizvodi u sojenicama ripačkim srodni su sa dolinskim, osobito ćemo naći u oba naselja iste oblike posuda, ali ćemo primjetiti na njima obilniju ornamentiku, dočim u Ripču nema one lijepe ornamentike, ko'om se odlikuju zemljane saéme u Dolini. U Ripču ćemo naći samo rijetke komade, jednostavno uriješene zarescima ili nazubljenom šipkom na oblik sukane uzice („Glasnik“, 1895., tab. XXX., sl. 212.—219.), a spiralnoj ornamentici nema ni traga.

Obilnije i većim komadima zastupani su u Ripču kalufi za ljevanje broncanog orugja, a osobito se ističu oni za razne oblike keltova.

Životne prilike bile su u obih sojenica iste. To nam dokazuju mnogi sitni predmeti svakdanje potrebe, koji se u svemu podudaraju.

Uz rečene dvije, dosele u savskom koritu poznate sojenice, naći će se vremenom i druge, jer je tok velikih rijeka naravni put, kojim se prosvjeta širi.

Da je dolina Save bila u staro doba napućena, dokazuju nam neolitička naselja u Klakaru kod Broda na bosanskoj strani i više Broda na slavonskoj strani i niz drugih znamenitih nalaza, nagjenih tečajem vremena u dolini savskoj.

Na bosanskoj strani valja nam spomenuti oveći nalaz broncanog doba, nagjen blizu same Doline kod sela Mačkovca nekoliko kilometara uz vodu, koji se je sastojao od broncanih sjekira, keltova, srpova, sulica i dr. (sr. „Wissenschaftl. Mittheil.“, VI., str. 142. i tab. VI.).

Dalje su nagjene blizu Save u lugu Sitnežu, ispod Doline, na desnoj strani Vrbasa u kotaru Prnjavoru dvije zlatne spiralne uvojnice na oblik slova S.

Nešto dalje od same rijeke nagjene su kod Vojskove u kotaru gradiškom dvije broncane narukvice broncanog doba. Spomenuti valja još i

obilni broncani nalaz istoga doba, nagjen u Drenovoj dolini u brčanskom kotaru.

Svi ovi nalazi sahranjeni su u zemaljskom muzeju u Sarajevu; spomenućemo još dva nalaza iz vremena prije osnutka tog muzeja, koji su dospjeli u narodni muzej u Zagreb. Oba su bogata skrovišta broncanog doba: jedan je nagjen kod Orašja blizu Tolise i reprezentira tipove bakrenog doba, drugi je iz Šamca te se sastoji od množine broncanih kopalja, keltova, srpova i t. d. Opisana su oba nalaza u Ljubićevu „Popisu“ nar. muzeja zagrebačkog na str. 89.—91. i 84. do 85.

Na slavonskoj strani savske doline valja spomenuti nalaz iz Odvoraka kot. Nove Gradiške (Ljubić, „Popis“, tab. X., 40.), onda onaj iz okoline Broda (ib. str. 74.) i veliki nalaz iz Mačkovca, koji se našao s onu stranu bosanskog Mačkovca. Bilo je u tom nalazu 30 komada iz doba bronca i mlagjih perioda gvozdenog doba („Popis“, str. 77. i 76.).

Sve te nalaze iznio je puki slučaj na površinu. Oni nam dokazuju ne samo da je dolina Save bila i u kameno i u kovno doba gusto naseljena, nego nas učvršćuju u mnijenju, da će pomnije istraživanje i proučavanje savske doline iznijeti još više nalaza i spomenika prehistorijskih naselja.

Zanimljivo je što se najvažniji nalazi redaju baš oko same Doline: nalazi iz bosanskog i slavonskog Mačkovca, iz Grede nešto niže Mačkovca i iz Sitneža, koja se sela nalaze u najbližem susjedstvu Doline, pokazuju nam, da se je kod Doline, dotično u području ušća Vrbasovog nalazilo središte velikog i kako se čini bogatog naselja.

Zadaća daljnih istraživanja biće da osvijetle životne prilike ovog središta i da popune već dosele poznati obilni niz spomenika.

Uz članak „Prehistorička sojenica u koritu Save kod Dônje Doline".

Tabla I.

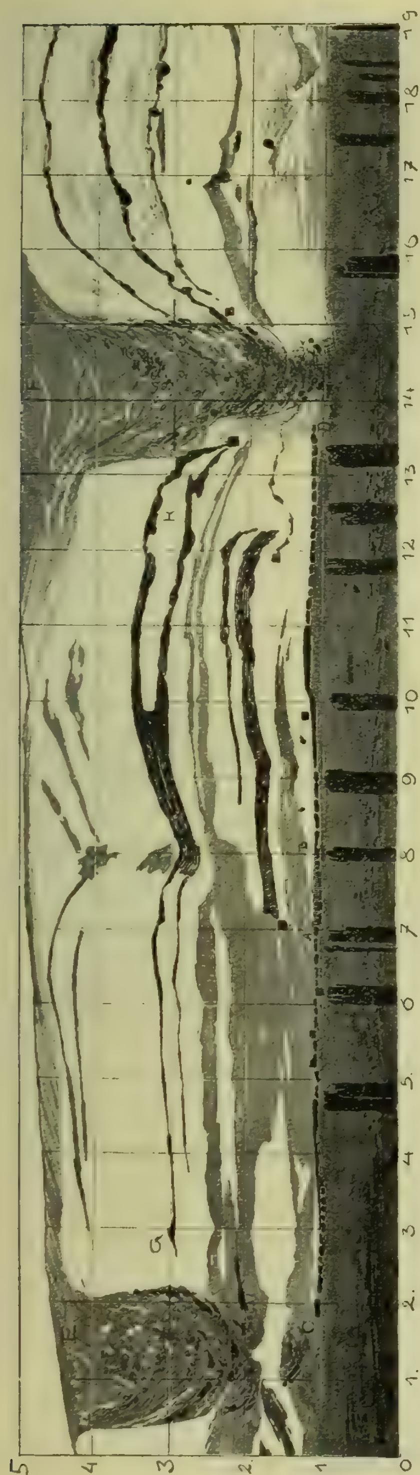

A. Vertikalni profil sojenice u D. Dolini od 1. do 19. metra na liniji, označenoj u tlorisu sa 0.

B. Vertikalni profil od 14. do 35. metra na liniji, koja leži 2 metra bliže rijeci nego prvašnja.

Uz članak „Prehistorička sojenica u koritu Save kod Dônje Doline“.

Tabla II.

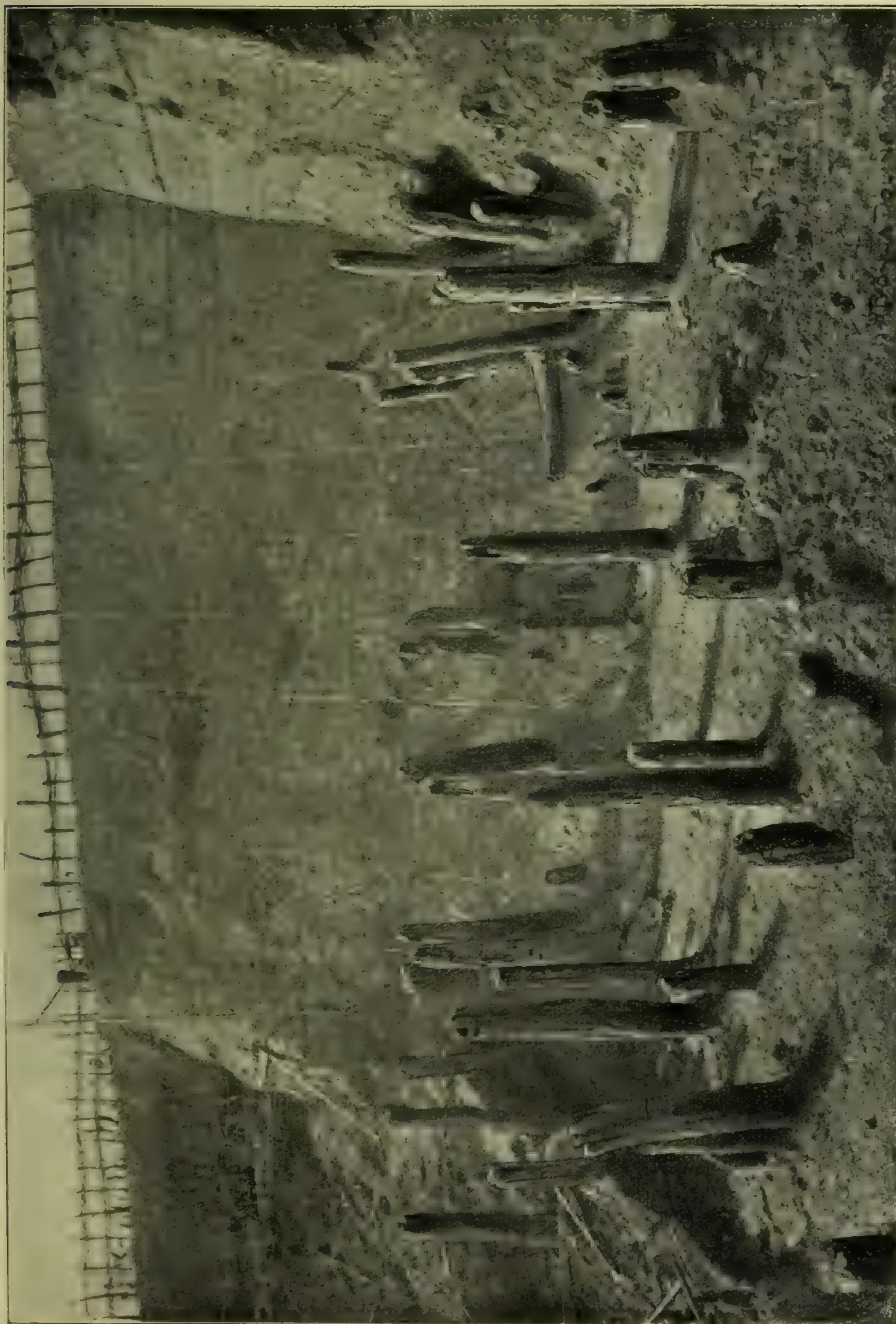

Vertikalni profil do najdubljeg sloja, iskopana u sojenicama D. Doline, od 10. do 19. metra. Dubljina 7 *m.*

Tabla III.

Vertikalni profil iskopina u D. Dolini od 10. do 19. metra. Dubljina 5·5 m.

Tabla IV.

Tloris sojenice u D. Dolini od 1. do 19. metra po iskopinama u god. 1899. Dubljina 4 *m.*

Tabla V.

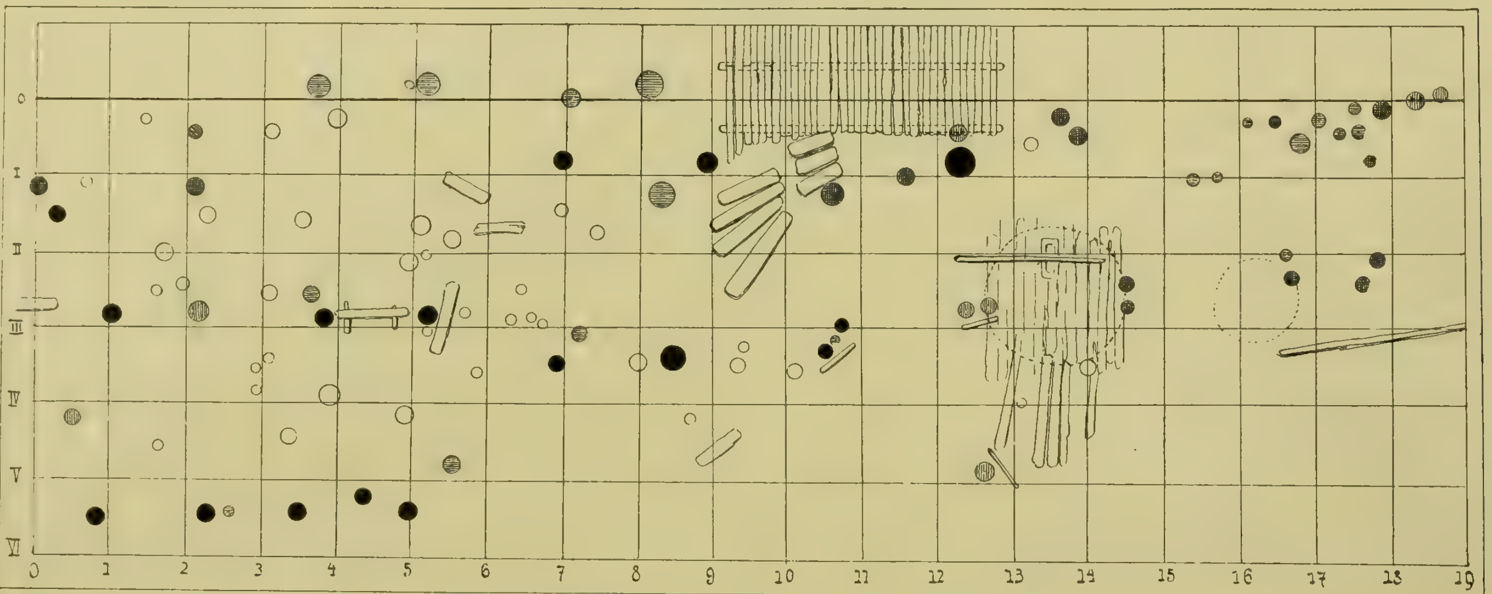

A. Tloris prostora od 1. do 19. metra u dubini od 4 *m*.

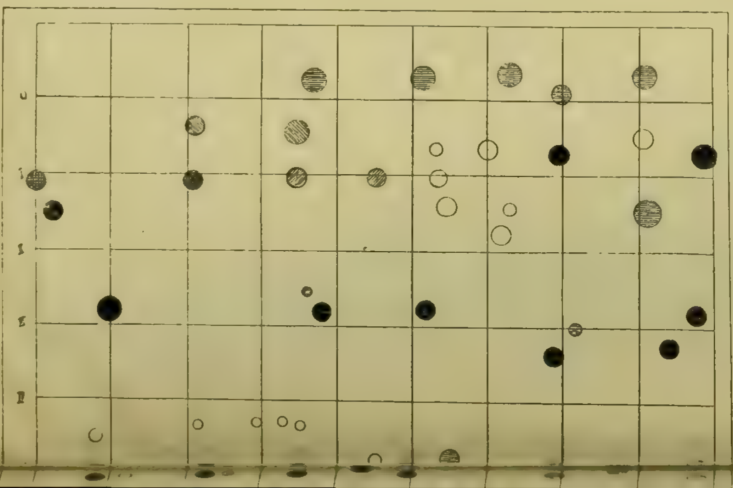

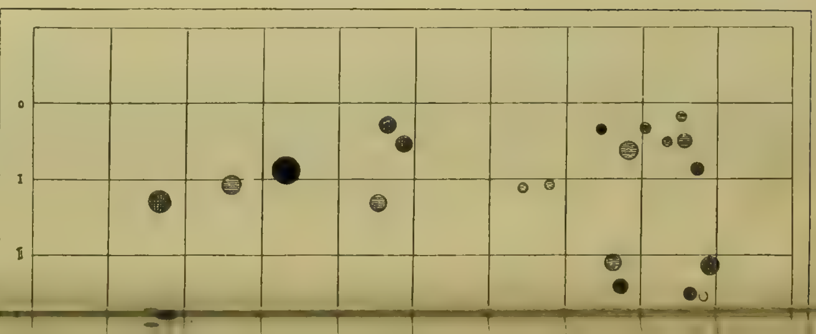

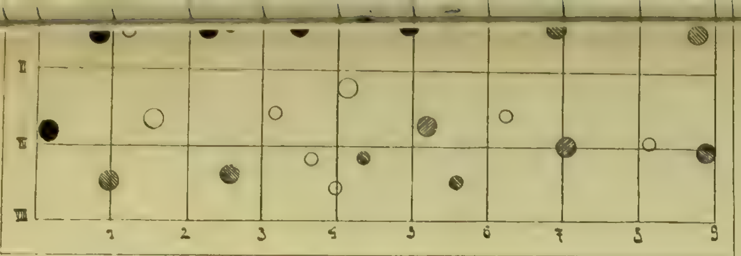

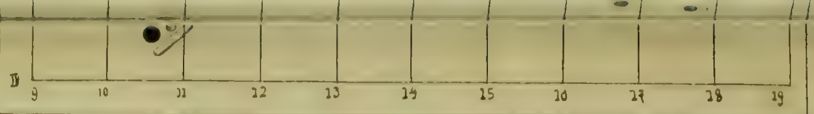

B. i *C.* Tlorisi istog prostora u dubini od 5 *m.*

D. Tloris prostora u dubini od 7 *m.*

Tloris iskopanog dijela sojenica u raznim stadijama iskapanja u god. 1900.

Tabla VI.

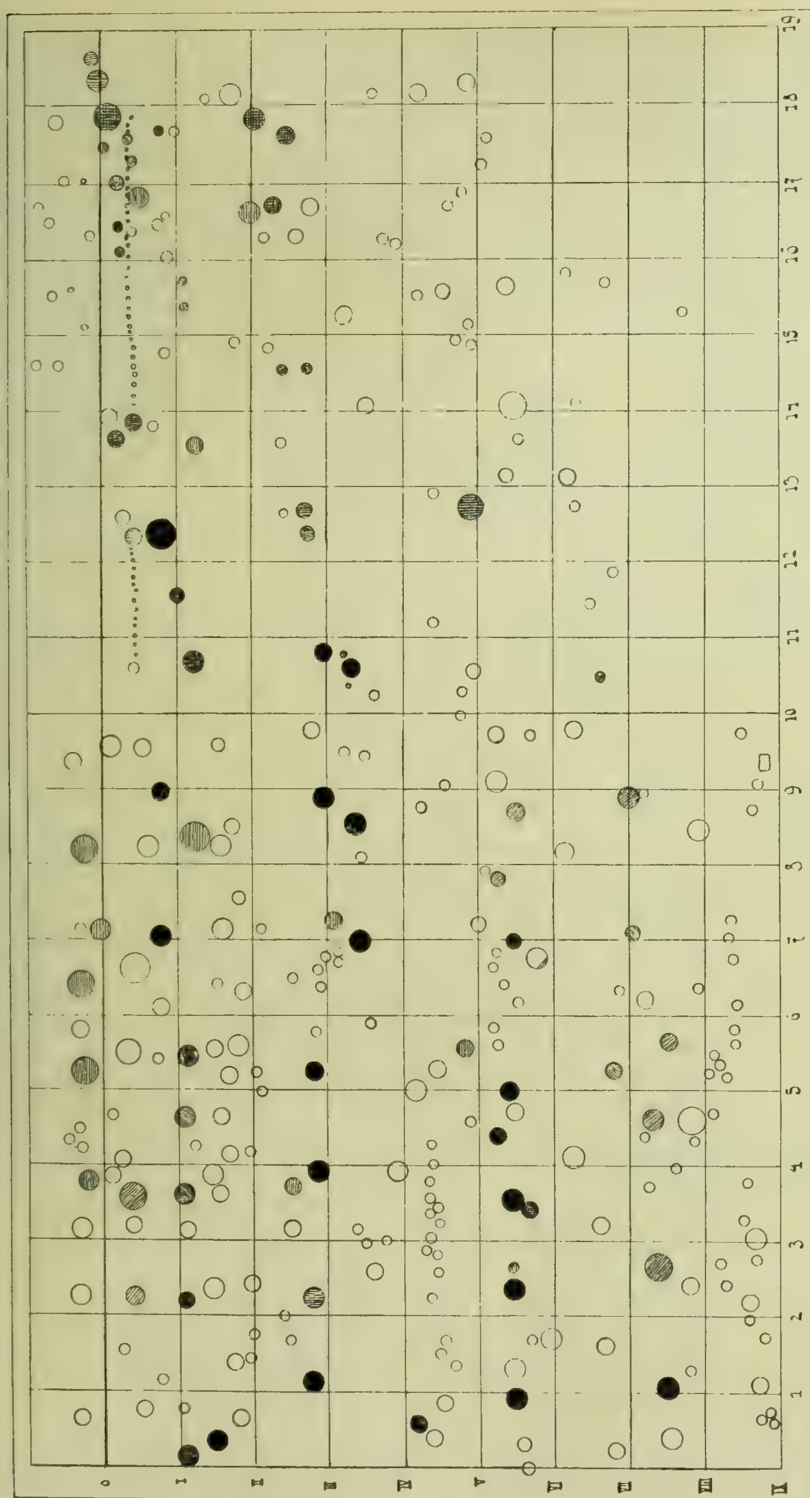

Tloris prostora od 1. do 19. metra sojenice, koji rezultira uvršćujući u najdublji tloris i kolce, nagjene u višim slojevima. Kolci, koji prolaze kroz sve slojeve, označeni su crno, a oni koji prolaze kroz dva ili tri sloja označeni su posebnim šrafiranjem.

Tabla VII.

Horizontalni raspored kolaca u dubljini od 6 *m* na prostoru izmegju 19. i 5. metra. Pogled s obale.

Tabla VIII.

Horizontalni raspored kolaca, odgovarajući prijašnjem sa grobnicom u pročelju.

Horizontalni raspored u istom dijelu sojenice (19. do 5. metra) sa ispražnjenim lijesom u pročelju. Dubina 7 *m*.

Tabla IX.

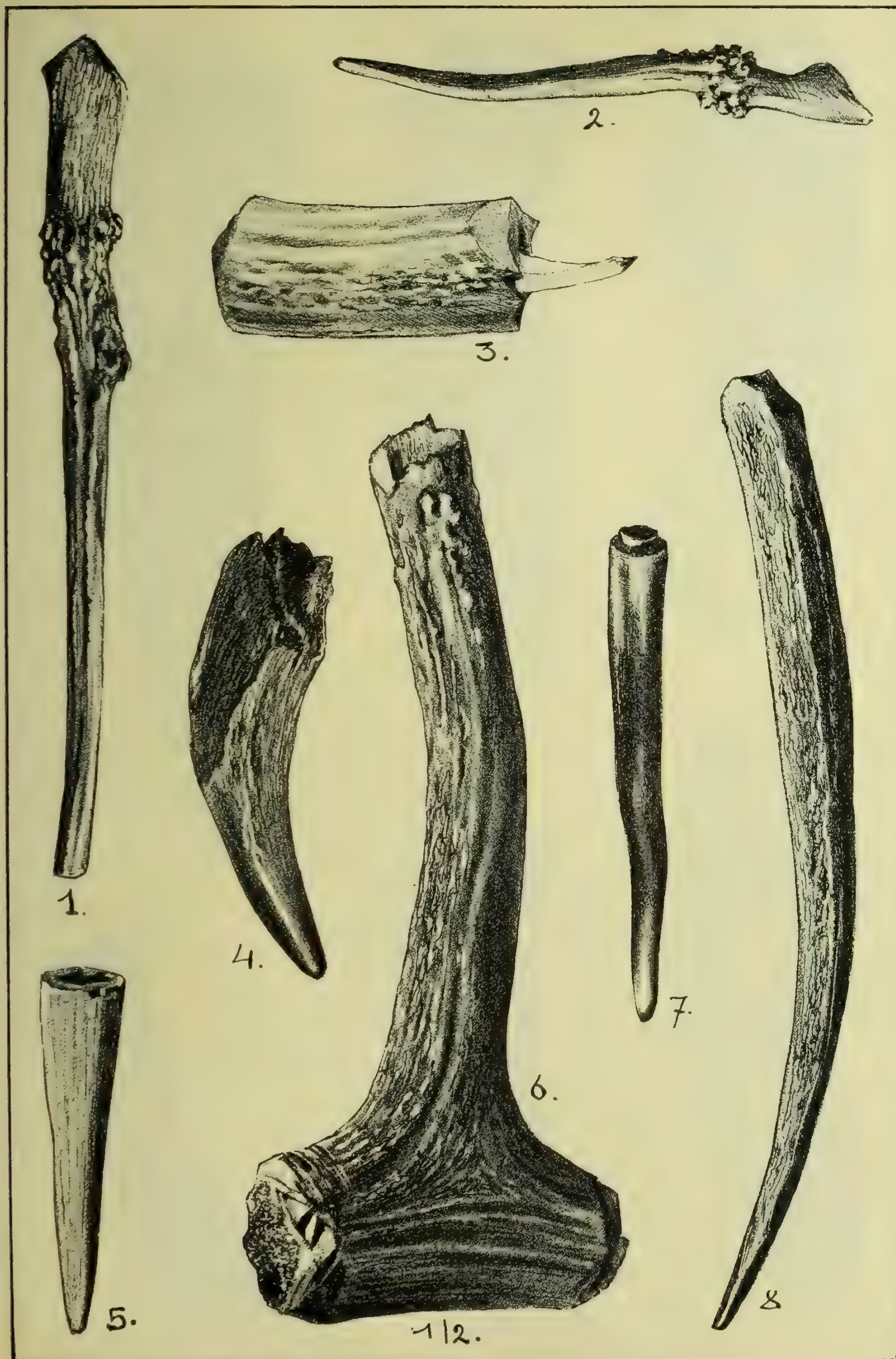

Halatke od rožine iz sojenica u D. Dolini. $^2/_3$ nar. vel., slika 6. $^1/_2$ nar. vel.

Tabla X.

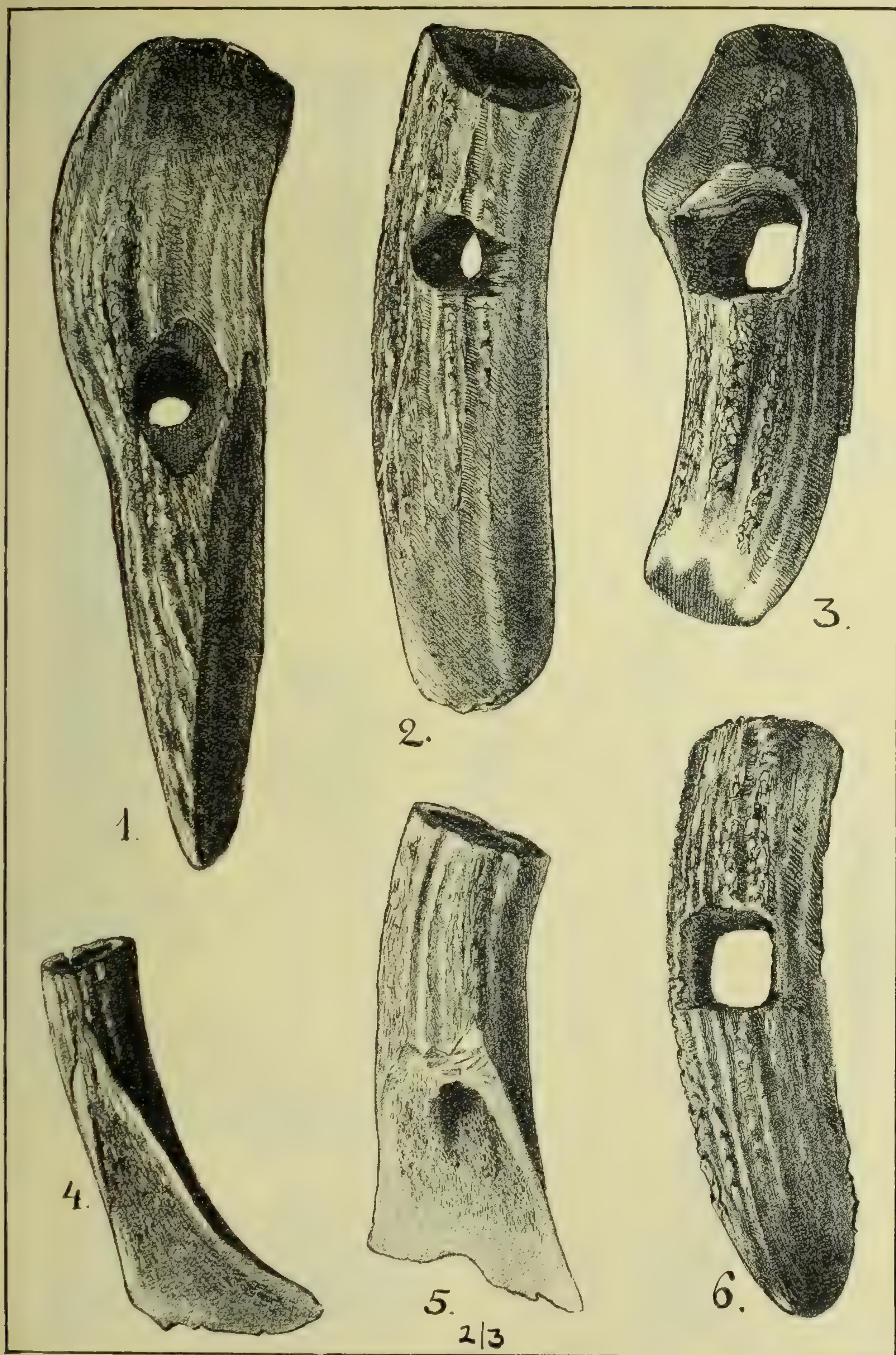

Halatke od rožine iz sojenice u D. Dolini. $^2/_3$ nar. vel.

Tabla XI.

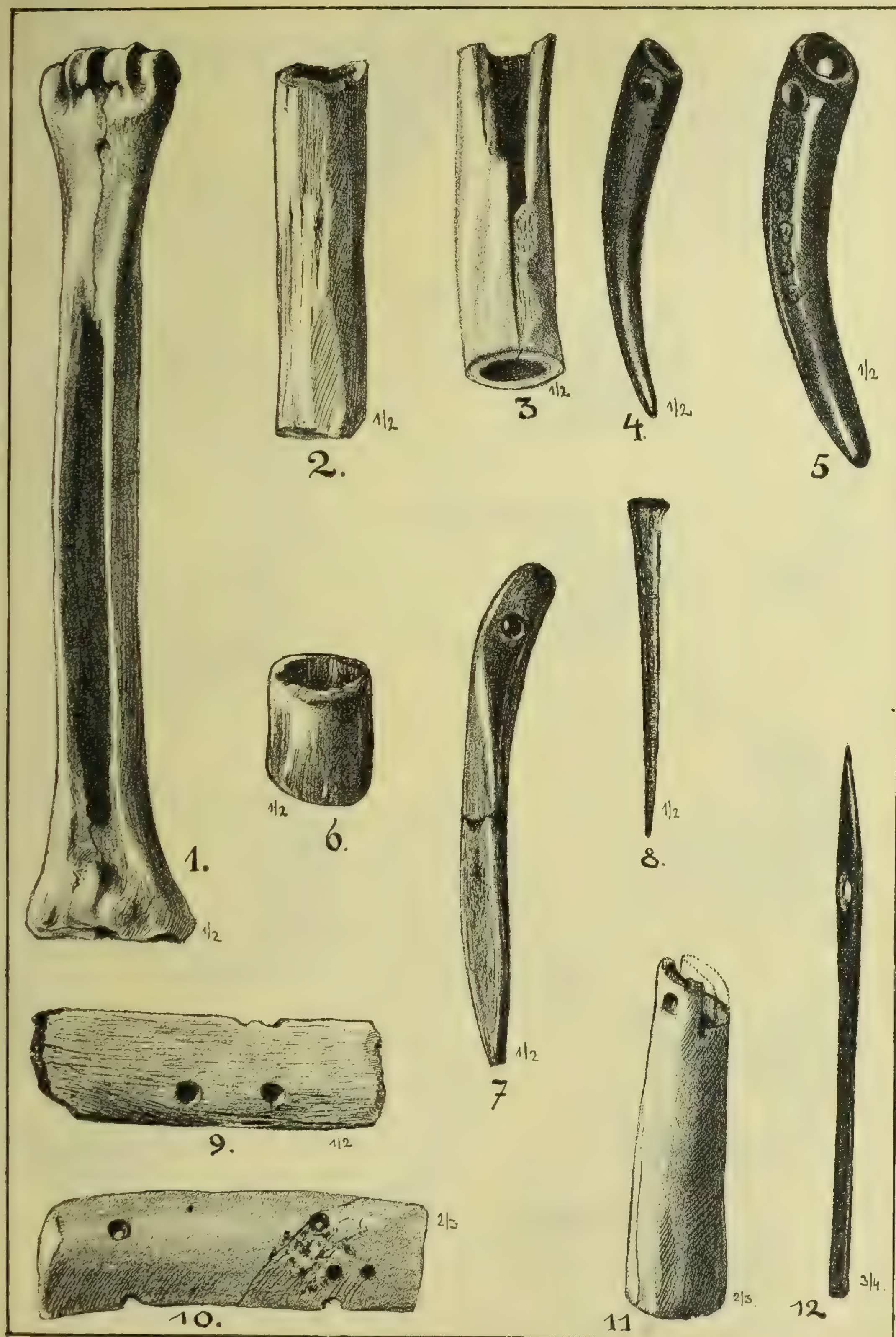

Predmeti od kosti i rožine iz sojenica u D. Dolini. (Veličina je označena.)

Tabla XII.

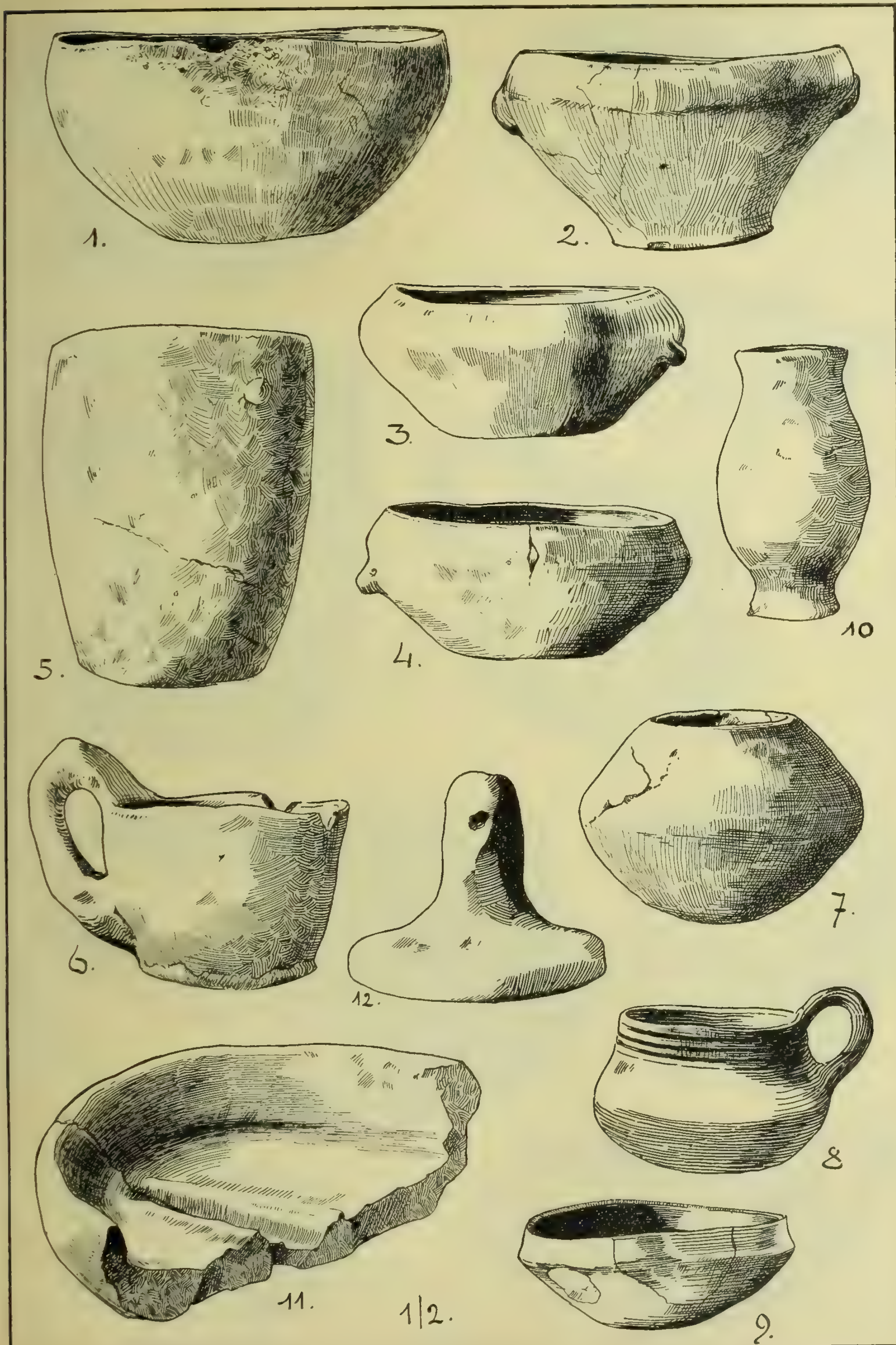

Zemljane posude iz D. Doline. 1/2 nar. vel.

Tabla XIII.

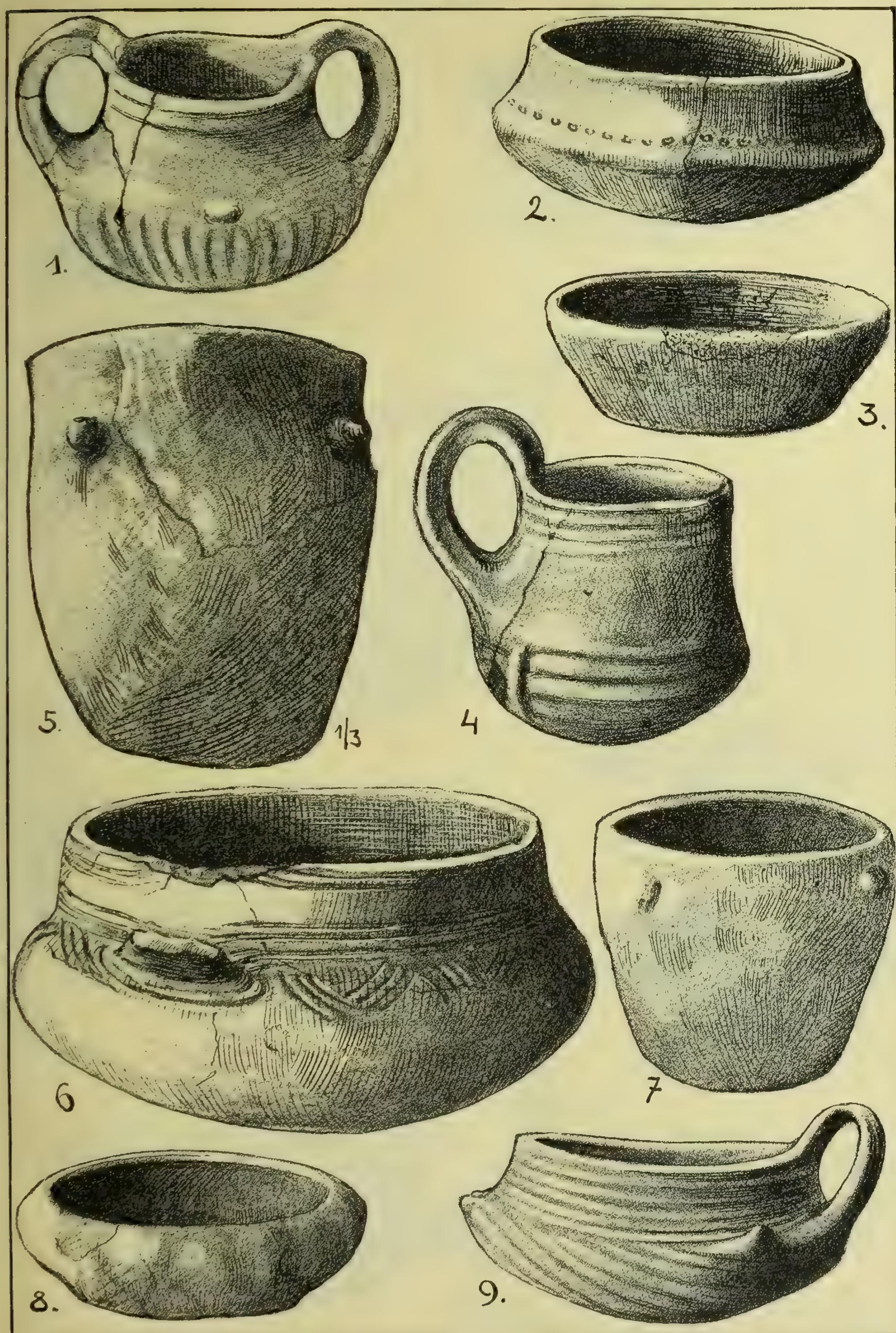

Zemljane posude iz D. Doline. $^{2}/_{3}$ nar. vel., slika 5. $^{1}/_{3}$ nar. vel.

Tabla XIV.

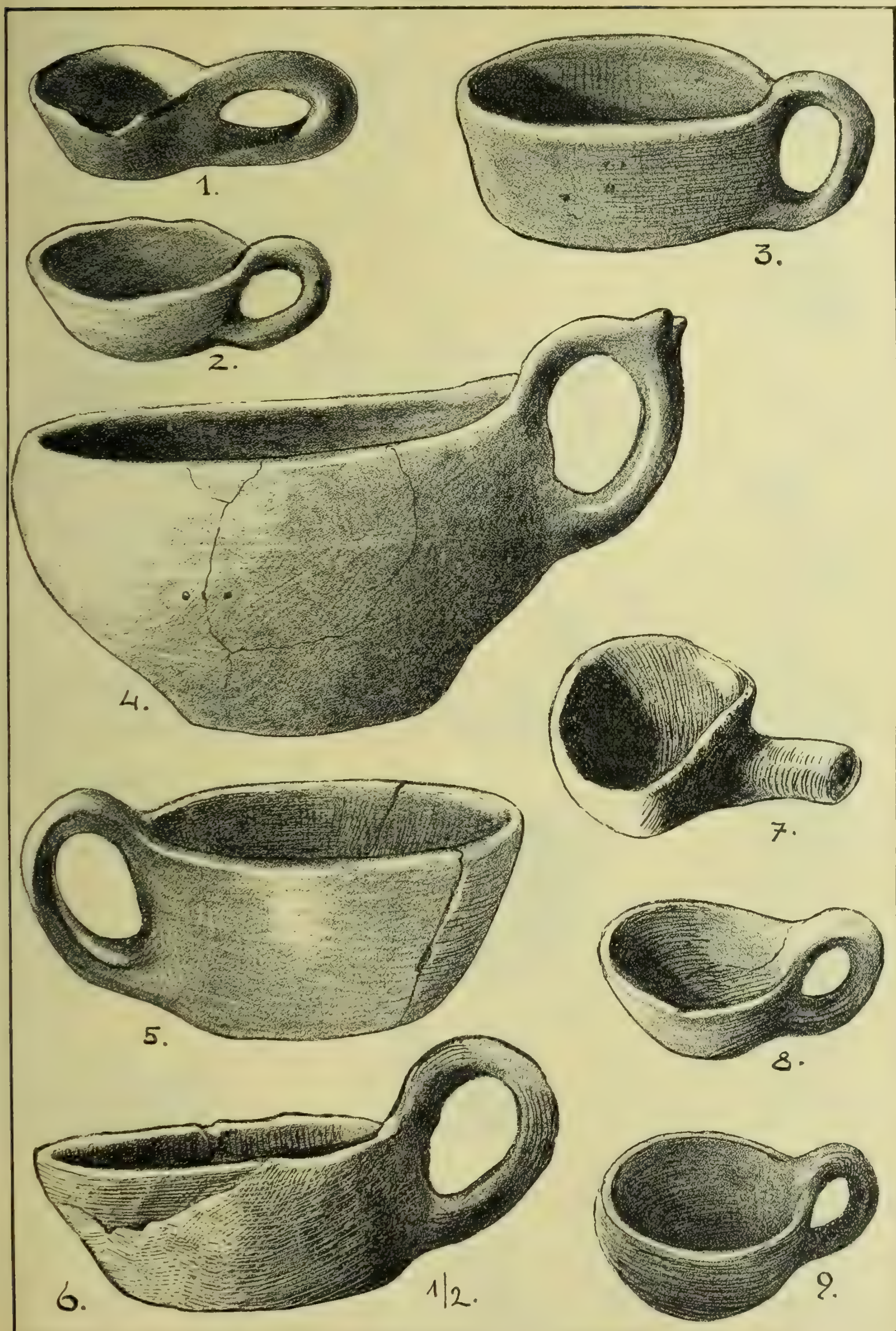

Zemljane posude iz D. Doline. 1/2 nar. vel.

Tabla XV.

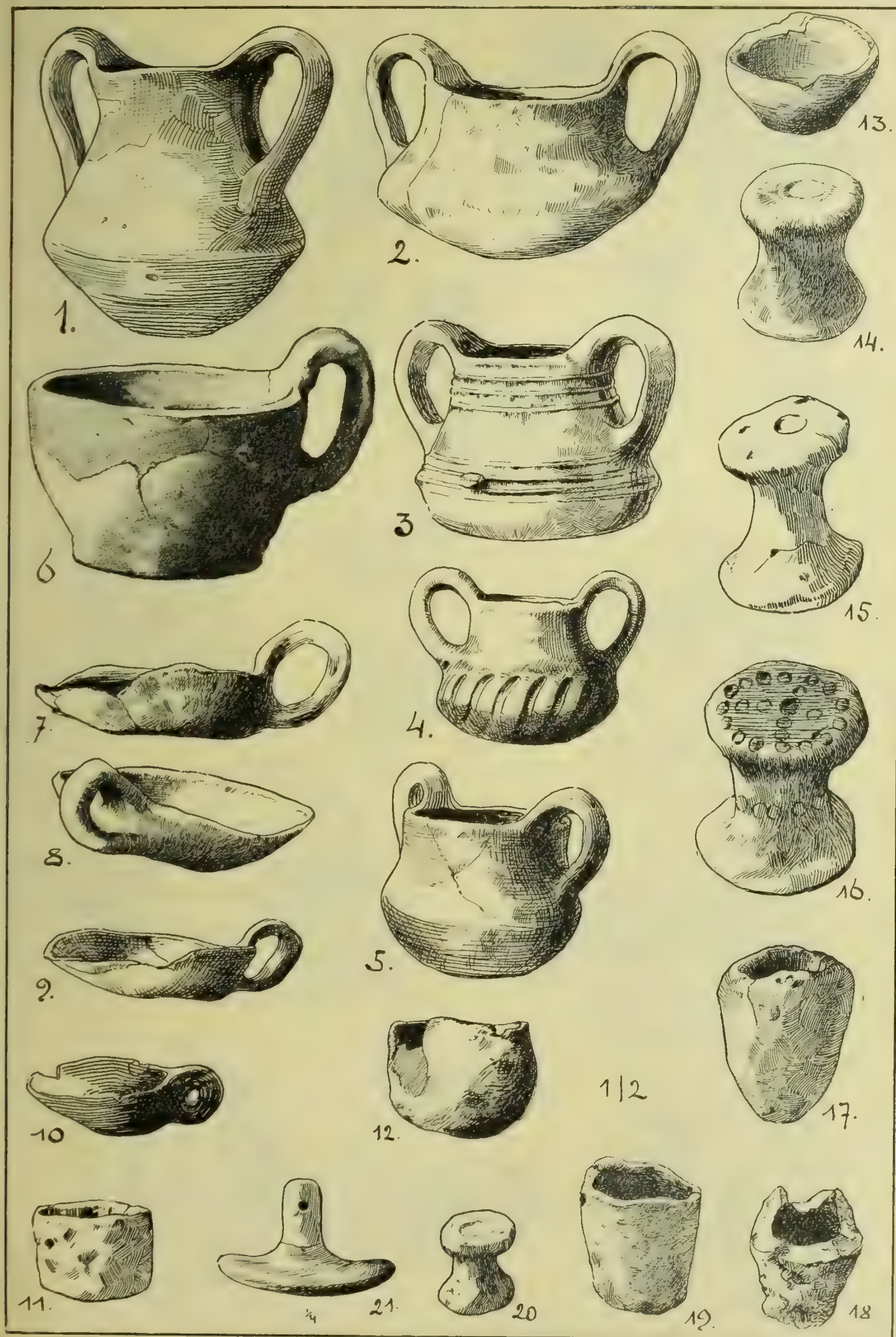

Zemljani predmeti iz D. Doline. 1/2 nar. vel.

Tabla XVI.

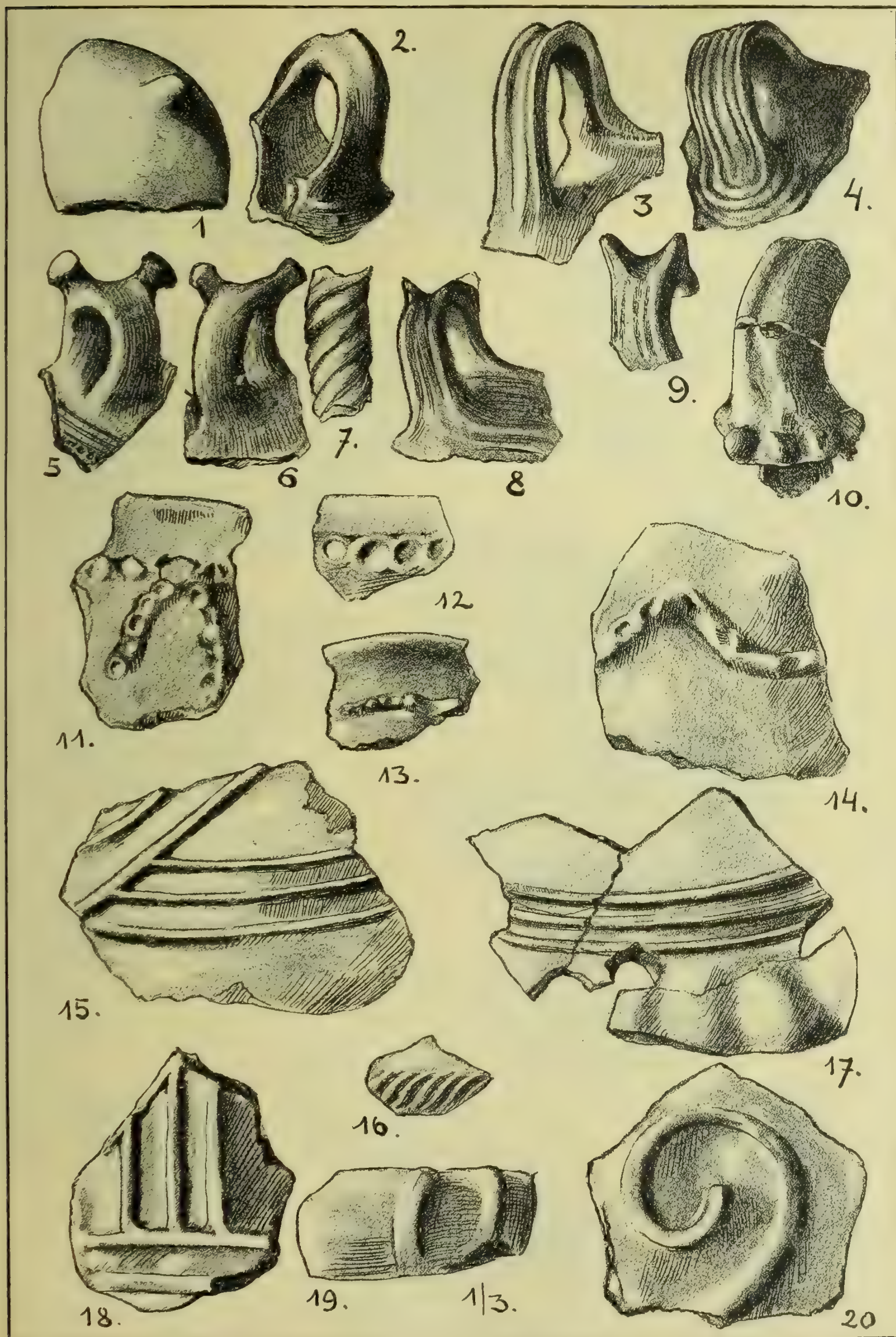

Ulomci posuda iz D. Doline. $^1/_3$ nar. vel.

Tabla XVII.

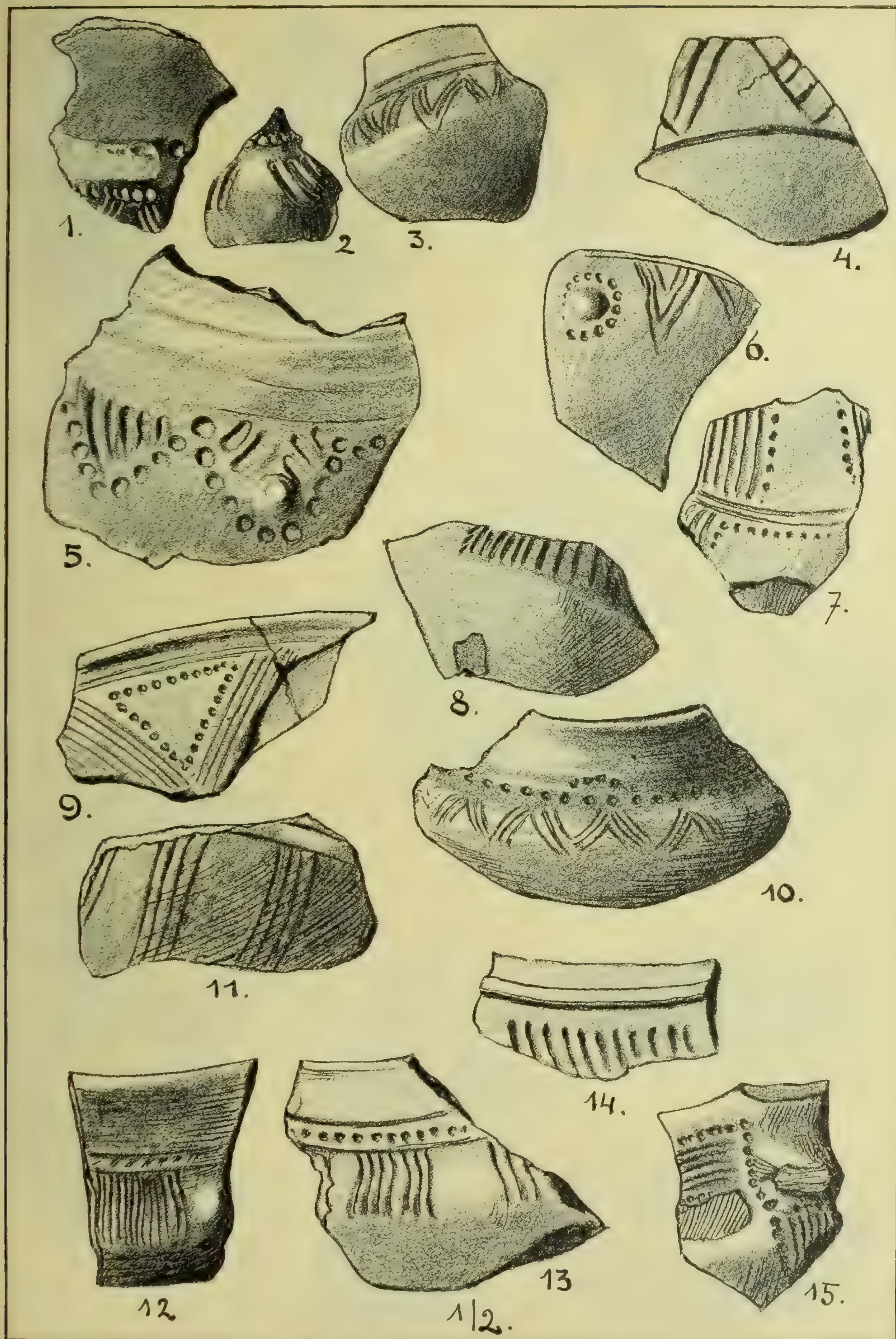

Ulomci posuda iz D. Doline. $^1/_2$ nar. vel.

Tabla XVIII.

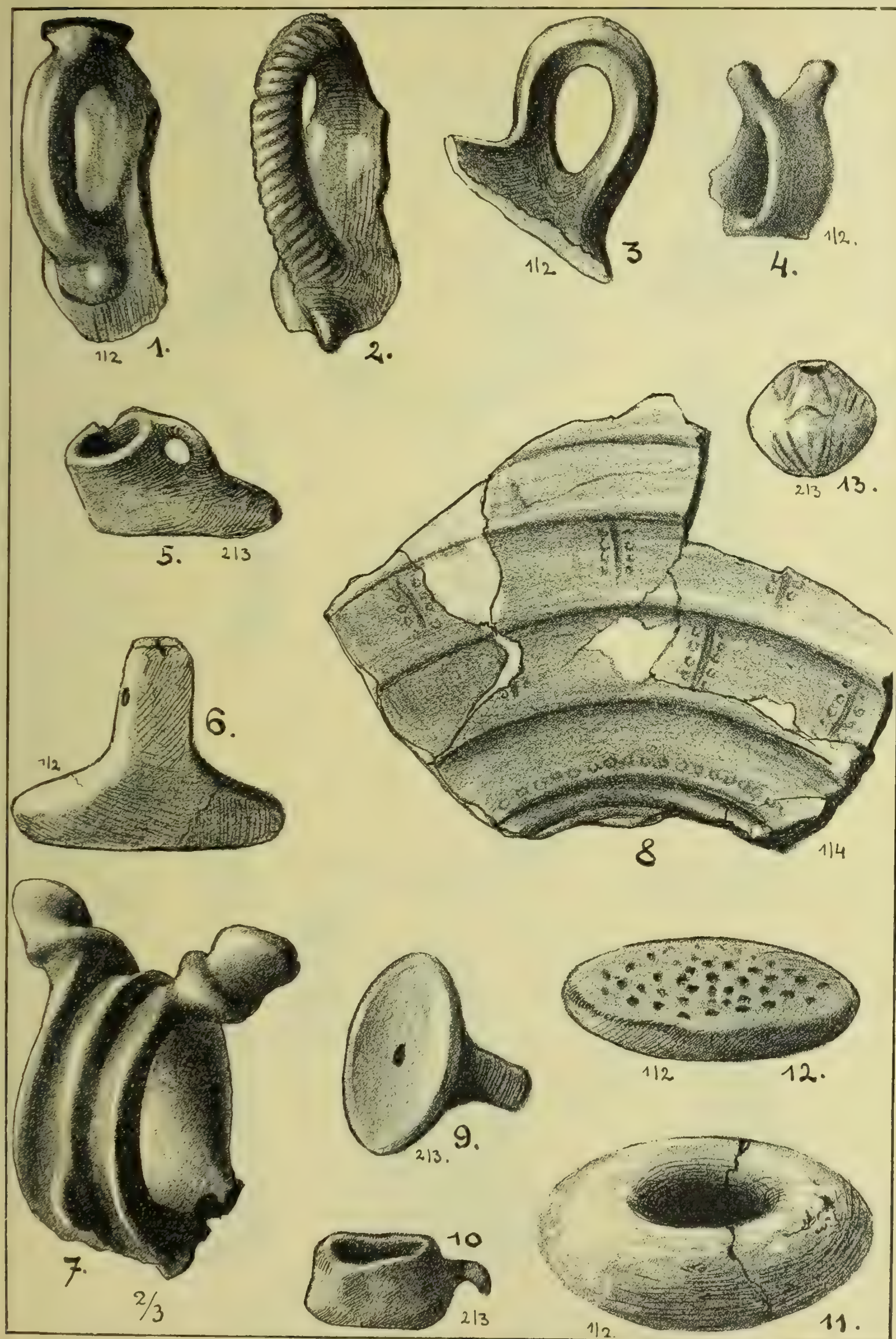

Ulomci posuda i drugi predmeti od zemlje iz D. Doline. Slike 1.–4., 6., 11., 12. $^1/_2$ nar. vel.; 5., 7., 9., 10., 13. $^2/_3$ nar. vel.; 8. $^1/_4$ nar. vel.

Uz članak „Prehistorička sojenica u koritu Save kod Dônje Doline“.

Tabla XIX.

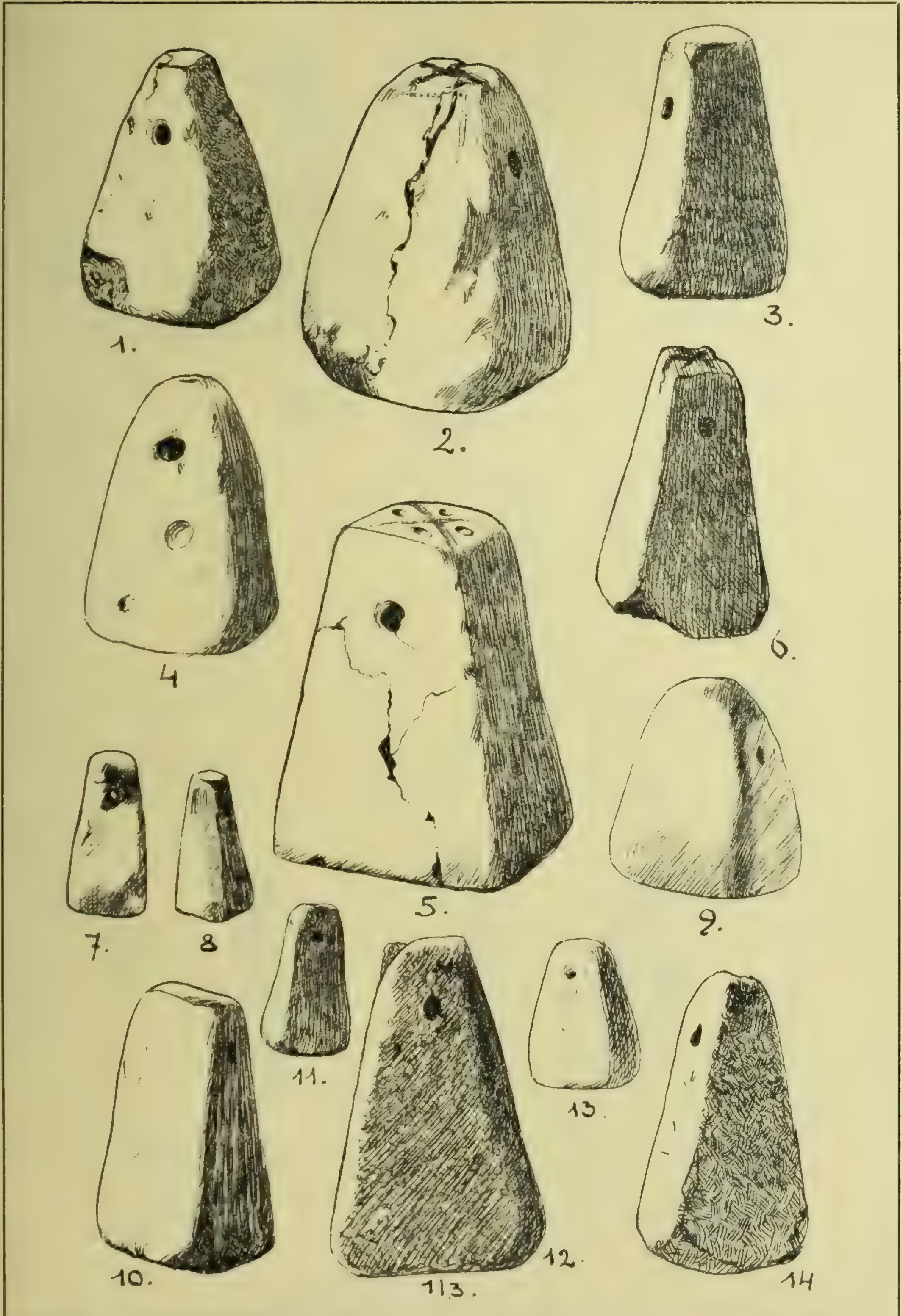

Zemljani utezi iz sojenica u D. Dolini. 1/3 nar. vel.

Tabla XX.

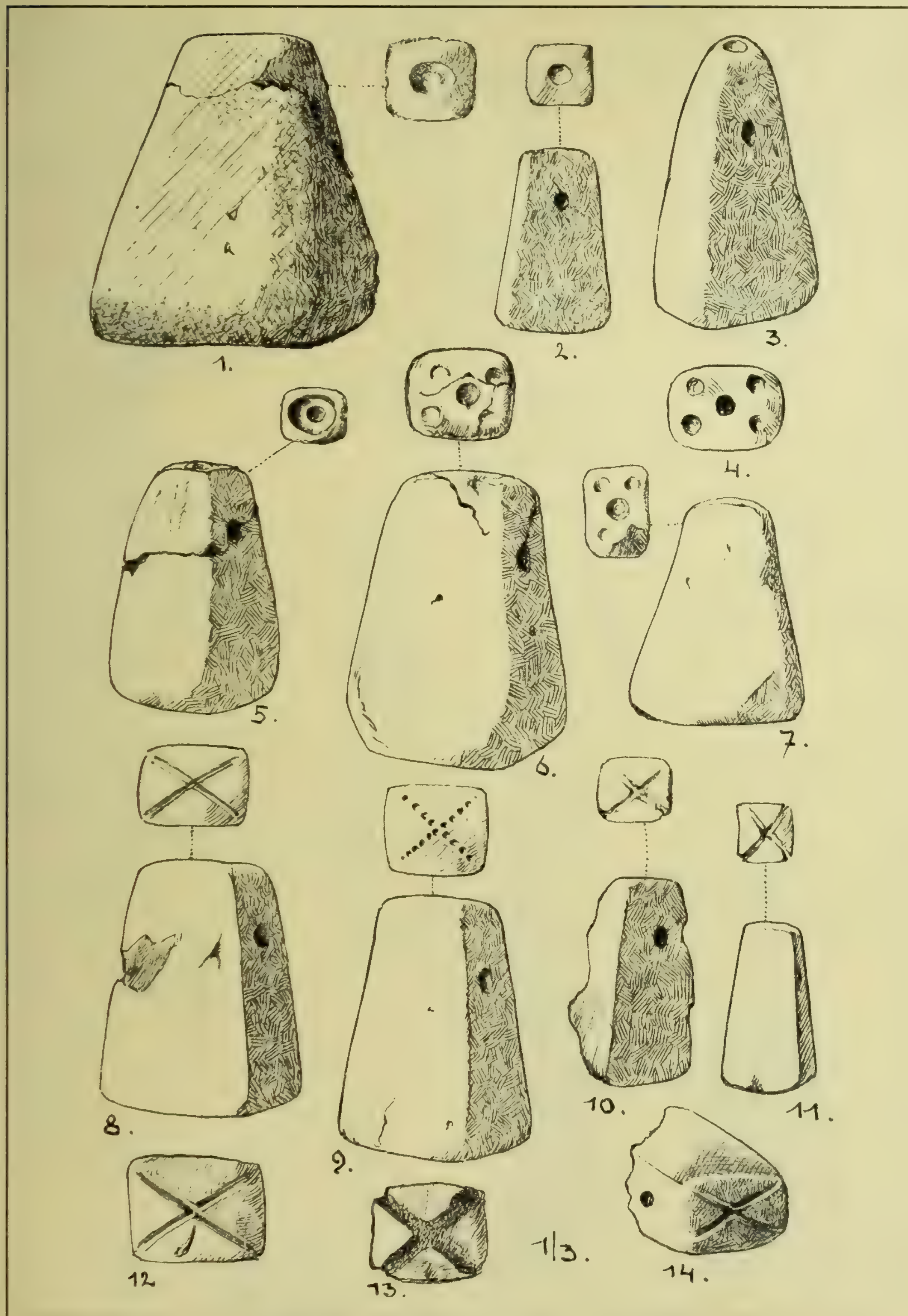

Zemljani utezi iz sojenica u D. Dolini. 1/3 nar. vel.

Tabla XXI.

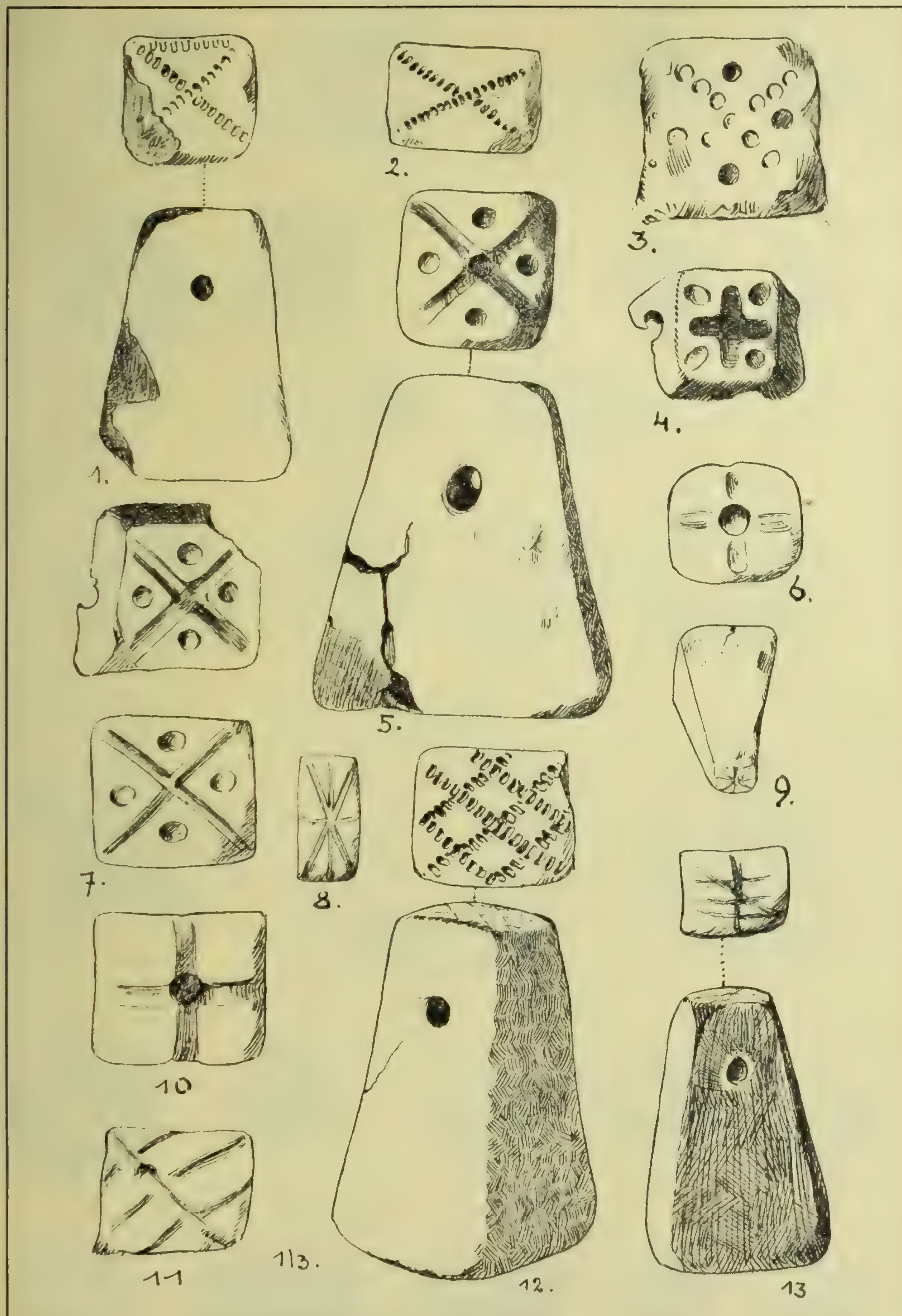

Zemljani utezi iz sojenica u D. Dolini. $^1/_3$ nar. vel.

Tabla XXII.

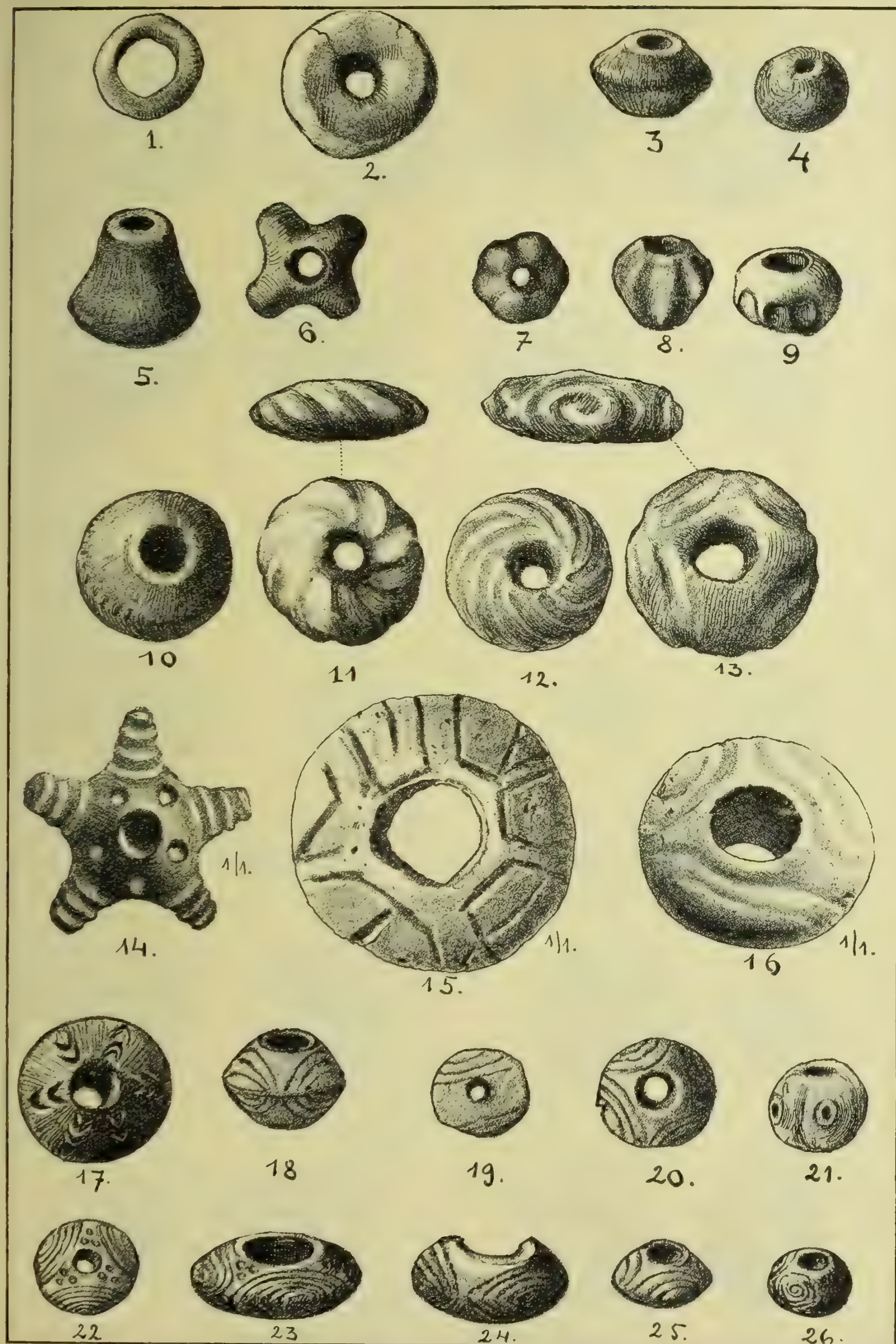

Zemljane saćme iz D. Doline. 14.—16. nar. vel., ostalo $^{2}/_{3}$ nar. vel.

Tabla XXIII.

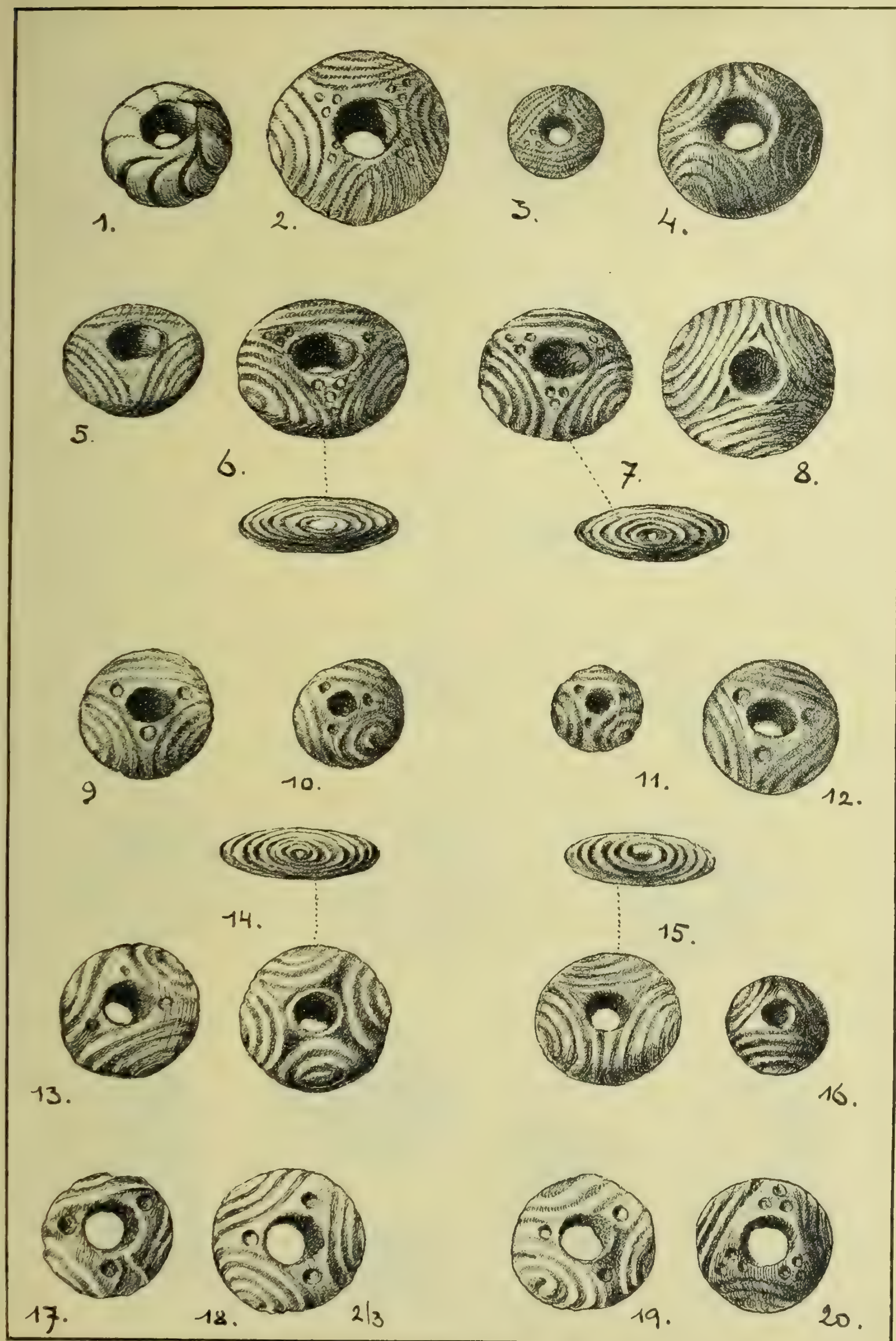

Zemljane saćme iz D. Doline. $^2/_3$ nar. vel.

Tabla XXIV.

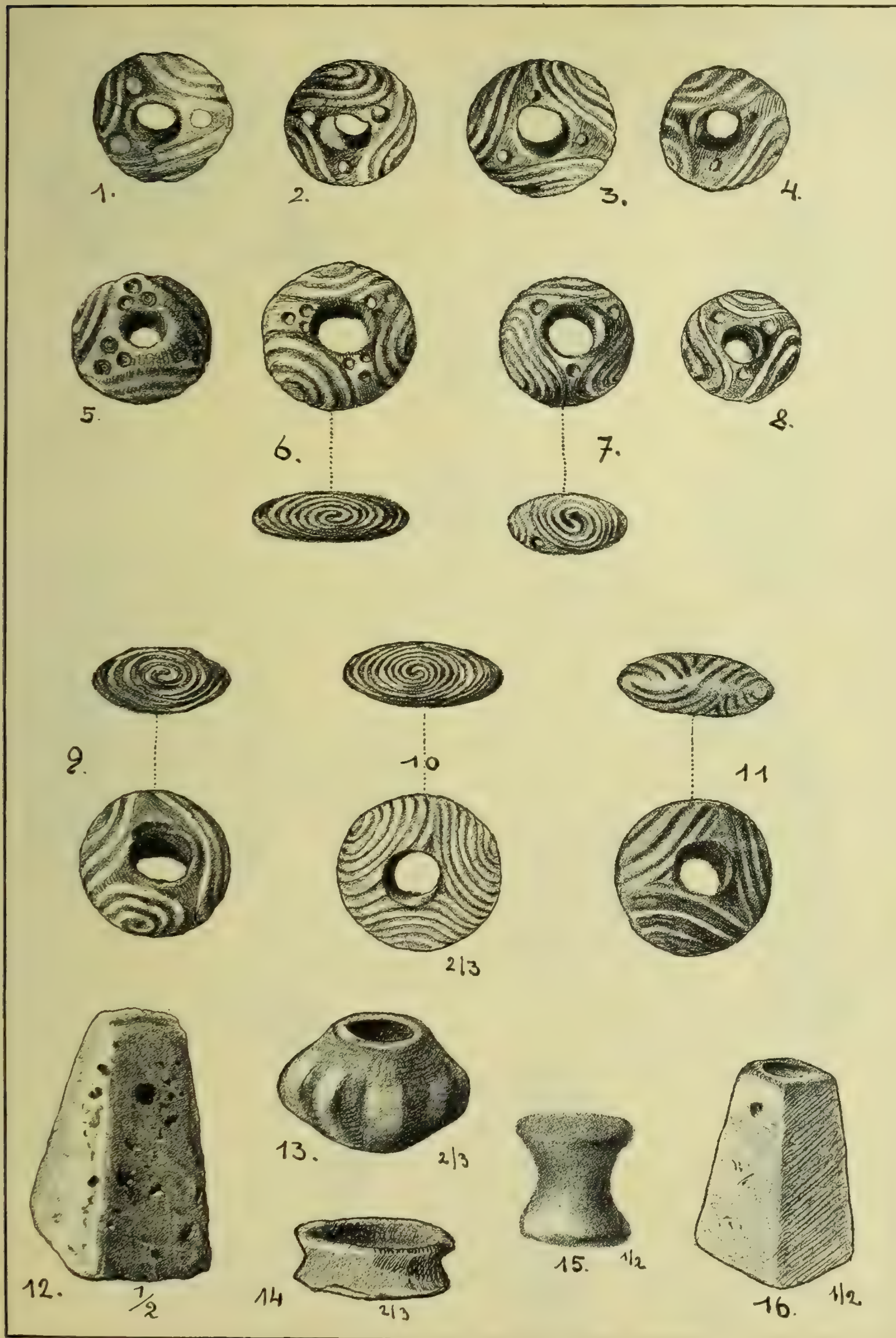

Zemljane saćme i drugo iz D. Doline. 12., 15., 16. u $^1/_2$ nar. vel., ostalo $^2/_3$ nar. vel.

Tabla XXV.

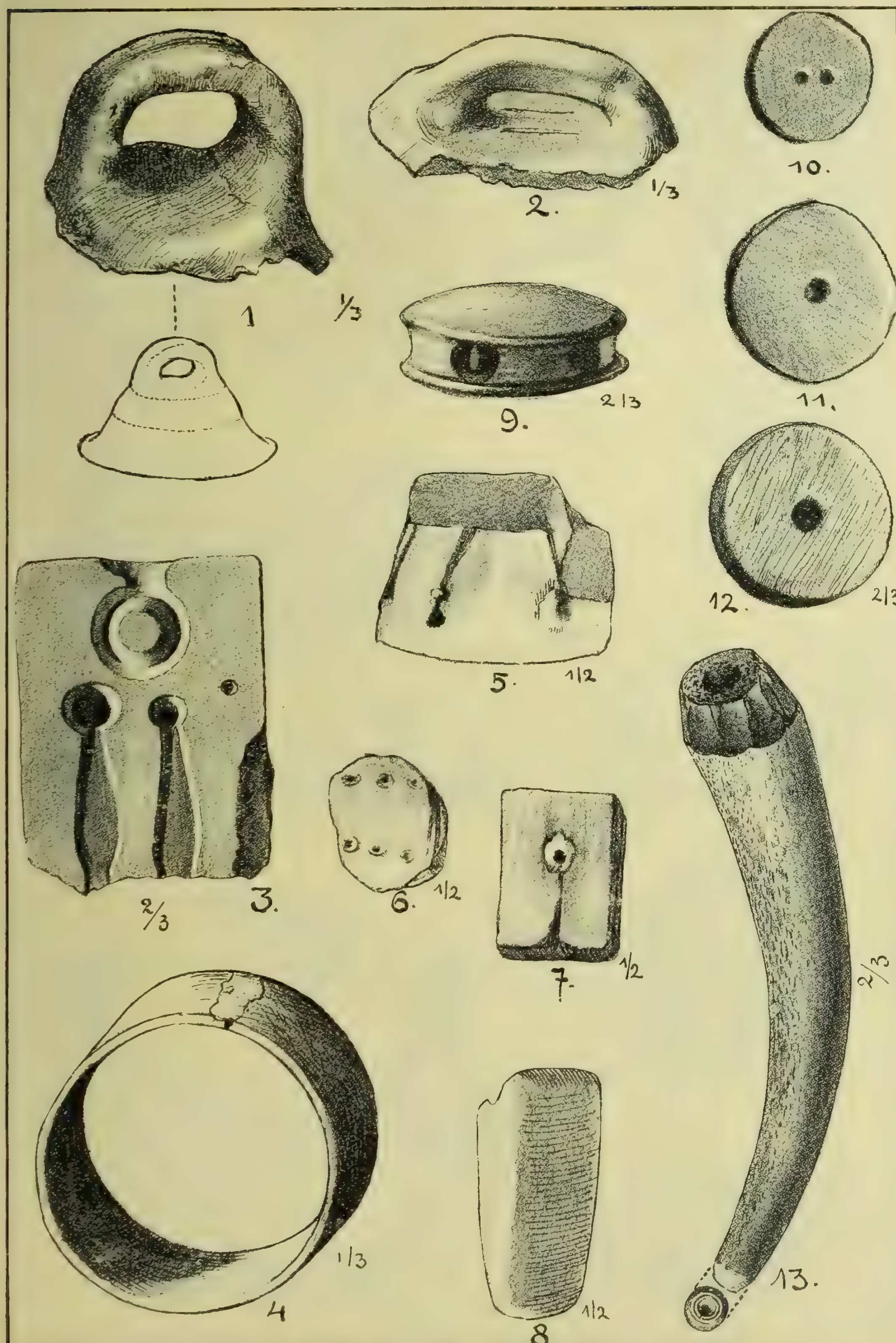

Razni nalazi iz D. Doline. (Veličina označena.)

Tabla XXVI.

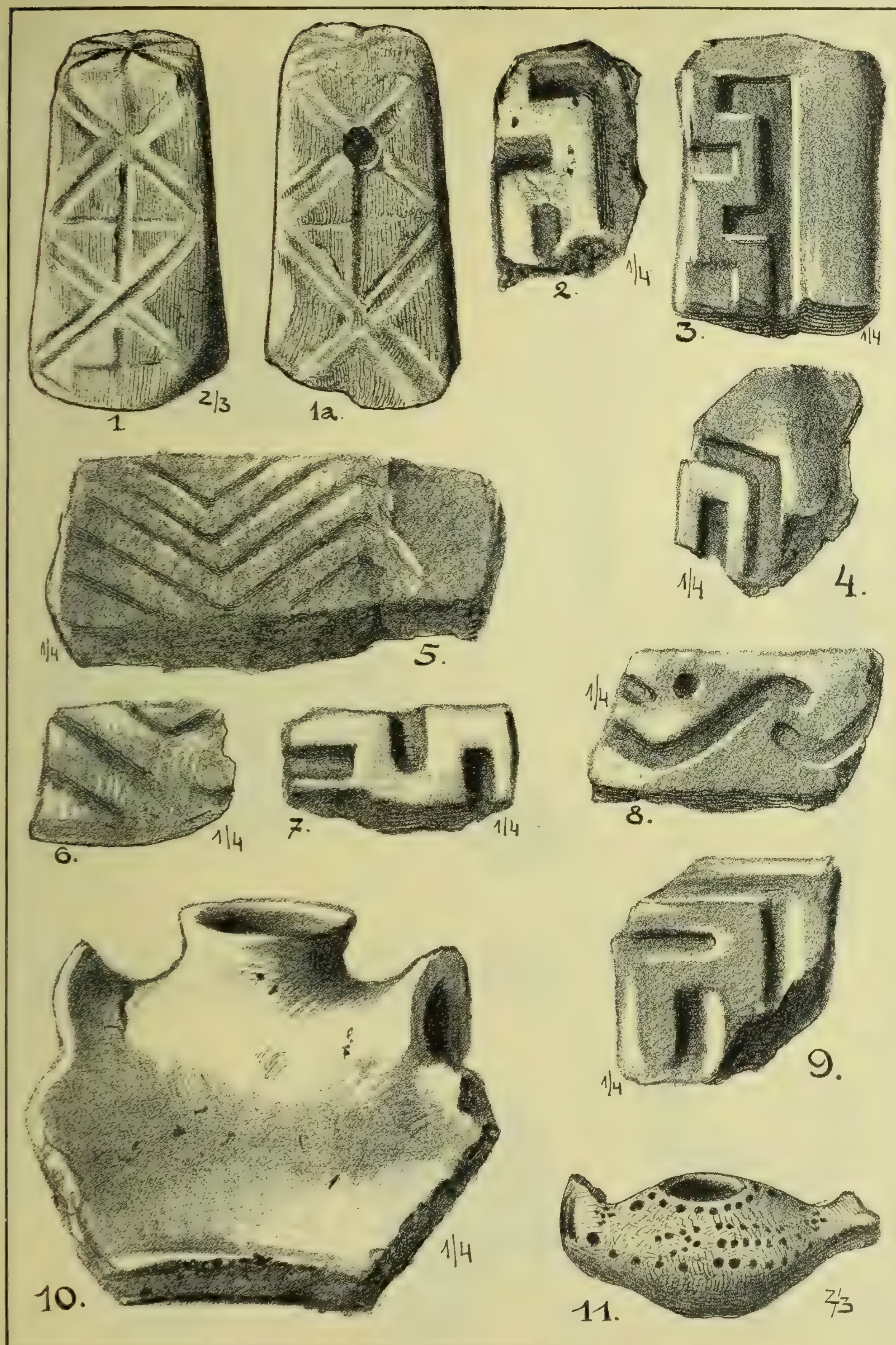

Ornamenti od zemlje iz D. Doline. (Veličina označena.)

Tabla XXVII.

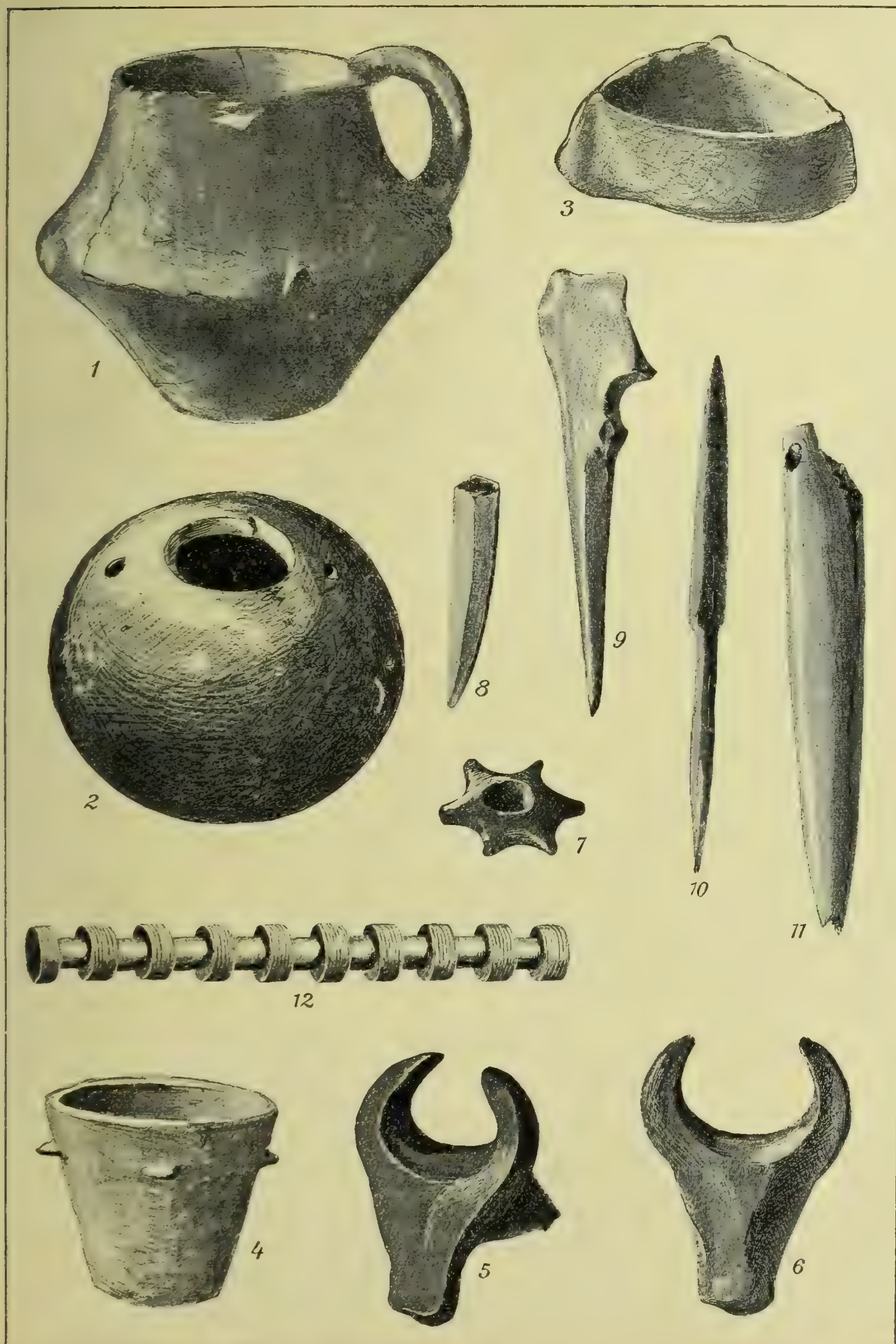

Razni nalazi iz D. Doline. $^2/_3$ nar. vel.

Из старих Србуља.

Пише

професор **Мил. М. Вукићевић** у Биограду.

(Свршетак.)

Манастир св. Тројице.

Путујући по други пут кроз Босну и Херцеговину 1900. године, стигао сам 28. јула у Плевље, које је данас у новопазарском санџаку. Одатле сутрадан, 29. јула, одем у манастир свете Тројице, који је више ријеке Брезнице. У манастирској књижници, која је доста добро уређена, налази се повећи број старих Србуља. Има их до стотине. Прије мене у овај манастир долазили су неки руски путници, међу њима и чувени Хилфердинг. Он је један дио рукописа однио собом. Осим митрополита Саве Косановића непознато ми је да ли је још ко што писао о Србуљама овога манастира. У оно вријеме, кад је овај манастир походио хаџи Саво Косановић, књижница манастирска није била уређена; он је прегледао 93 рукописа, прибиљежио наслове књига, гдје коју биљешку и по коју годину и то онако, како му је која књига под руку долазила. Те своје биљешке Косановић је штампао у „Гласнику Српскога Ученога Друштва", књига XXIX., страна 165.—176. У тим својим биљешкама изнио је само дванаест записа, док их међу тим има много више. Биљешке свагда није тачно преписао. Овдје их износим тачно преписане, а поменућу само оне, које хаџи Косановић није забиљежио.

На овом мјесту износим 63 рукописа и биљешке из њих, и опис неколиких штампаних Србуља и биљешке из њих.

1. Бесједе Јована Златоуста. — Овај рукопис у књижници забиљежен је под бр. 8. Косановић га помиње у поменутом „Гласнику Српскога Ученога Друштва" под бројем 24. Помиње да га је писао „Расодер при игуману Никодиму", узимајући ријеч расодер као особену личну именицу, па вели да на крају стоје двије ријечи тајном буквицом. Ово нијесу двије ријечи тајном буквицом већ једна и стоји на крају реченице. Ова ријеч написана тајном буквицом крије име

онога расодера, који је књигу писао, а то је, као што ће се видјети из записа, расодер Бисаришнь.

Хартија, на којој је рукопис писан, мјери у висину 31·4 *цм* а у ширину 20 *цм*. Текст захвата 22 *цм* висине а дужина реда 13 *цм*; на страни 29 редова. Рукопис на неуглађеној хартији, средњи устав. Редакција српска. Свежњи имају по 8 листа. Сигнатура је обиљежена словима а, в, г, д и т. д. на првом листу свакога свежња при дну. Свежања има 47, свега дакле листа 376.

На посљедњем листу има запис:

Сьписа се сїа стаа и бжтвнна книга глемн Злаусть и начинѣ .д. неле по пацѣ раслабленнаго. Вь храмѣ и вь домѹ стыіе и живоначелніе Трце врьхь Брезниць вызь мѣста Плѣваль. Троудомь и повелѣніемь игоумена Стефана іеромона и вьсего о Хѣ братьства и наче се сїа книга писати мца де .к.д (29.) днь и сьврьши се мца апрїлїа .к.е. (25.) ѿ бытїа вь лѣ ,з.п.з. (7087. = 1579.).

Испод овога записа нешто ниже налази се овај запис:

Сїю книгѹ писа и роукоделиса многогрѣшни и мьншїи вь иноцѣ расодерь ившдцвсе (Бисаришнь). И аще что бѹдеть погрѣшно вь книзѣ сеи, блвите шци стїи писавшаго сїю книгоу, а не кльните, поне неписа дхь сты ни аггель нь роука брѣнна и грѣшна и оумь моутьнь и шкааннь и дѹхь оуниль. И погрѣшенное исправлмаите поне посамохотїю ничтоже нѣсмо творили нь мко изьобрѣто вь изводѣ тако и писа. И блвите шци стїи а не кльните, и братолюбїе незабываите и паме смртнѹю и ча и днь соудныи вь оумѣ вьсегда да имамы. И вь сѣ на да блвить Хс и мти Хва. Аминь.

У овом рукопису има по гдјекоји лијеп иницијал.

2. Бесједе светих отаца. — У манастирској књижници забиљежен је овај рукопис под бројем 9. Повезан је у дрвене корице, које су кожом омотане. Величина 29 *цм*, ширина 20·7 *цм*; текст захвата 22 *цм*, дужина реда 13 *цм*. На страни 25 редова. Рукопис је српске редакције на неуглађеној хартији, јакој и крутој. Свежњи имају по 8 листа. Сигнатура свежања обиљежена са а, в, г, д и т. д., и то испод текста на средини првога и посљедњега листа. Рукопис нема у почетку 8 листа. Свршетак има. Кад је био читав, рукопис је имао 318 листа, јер посљедњи, 40. свежањ, има 6 мјесто 8 листа.

На 16. свежњу, лист други, страна а налази се запис ове садржине:

Знано (бѹди) време каде везир ѹмре ѹ Травникѹ месеца ферофа (овдје знак ♃, не знам шта значи) 1785.

Ова биљешка има свој значај. Да и мало писмени калуђер српски онога времена забиљежи што о смрти каквога паше или везира, мора

да је та смрт била чудновата. И заиста, кад се прегледа хронолошки ред босанских намјесника, видјеће се да је године 1785., фебруара, отрован босански намјесник Морали Абдулах паша.

Осим горње биљешке има још записа. Тако на петом листу 39. свежња налази се запис:

Да се зна када се престави їеромонаⷯ Висарїѡнь Трончанинъ, лѣто гдне ҂а҃.ѱ҃.н҃.г҃. (1753.). Мартъ к҃.з҃. (27.) данъ. Писа Їѡванъ Єрⷯиничь.

Испод тога:

Писа їахъ Їѡво Єрⷯинїчь ѿ место Превала ҂а҃.ѱ҃.н҃.є҃. (1755.).

На посљедњој страни има два записа. Први је:

Сиїа ст҃а и божественна книга глеⷨ Ѻтачникь манаⷭ҇тира ст҃еи и живоначелнаие Трωице.

Други запис:

Да се зна каⷤ҇ би вѣлика зима въ лѣ ҂.з҃.ѳ҃.к҃.є҃. (7225. = 1617.).

Од ових записа ниједан не помиње Косановић, већ је само поменуо рукопис под бројем 8.

3. Опет бесједе Јована Златоуста. — У књижници под бројем 8. Облик књиге као и у оних бесједа, што их поменух под бр. 1. Текст висок 21 *цм*, дужина реда 13 *цм*. На страни 27 редова. Рукопис је ситнога устава на неуглађеној хартији. По гдје гдје писано је киноваром. Свежњи имају по 8 листа, а има их 28, дакле свега листа 224. Сигнатура и у почетку свакога свежња и на крају, на средини, испод текста. Хартија чиста и бијела. Овај рукопис има по који лијеп иницијал, на примјер у 14. свежњу слова И, Є и П, а у почетку 16. свежња лијеп је иницијал Є.

Испод текста на 15. свежњу стоји забиљешка: Зⷷ҇ среда книге Прохⷪ҇.

На свршетку књиге налази се овај запис:

Съвршии се сїа ст҃аа и бж҃твнаа книга глїеми Златословъ ѿ бытїа въ лѣⷮ ҂.з҃.р҃.н҃.в҃. (7152.) а ѿ рожьства Хв҃а ҂а҃.х҃.м҃.д҃. (1644.) кроугь слнцꙋ в҃ї (12.) а лоуни и҃ (8.), индиктїѡнь .д҃. (4.), ѡсснованїе .а҃. (1.), злато число .аї. (11.), епахта а҃ (1.). Вь манастирꙋ зовоⷨ Рачи, храмь Възнⷭ҇нїе Хв҃о повеленїеⷨ игꙋмена їеромонаха Силвестра и вьсего събора. Троуди се ѿ семь менши вь иноцехь їеромонаⷯ Ћирїакь. Ѻц҃и ст҃ыи бл҃вите ме грѣшноⷢ҇.

На посљедњем листу налази се овај запис:

Да вѣсⷮ҇а есть како придѡ азь мноⷢ҇грѣшнии имеⷨ раⷪ҇соде Захаⷬ҇ха ѿ маⷭ҇тира ст҃е Троице и ѡбретоⷯ книгꙋ Златословь ѿ племенїа измаителⷭ҇ки чѣдь, и искꙋпи е Новакь Бесаровићь храмꙋ ст҃ои Троице ꙋ Херцеговїнꙋ врьхь Брезнице коⷭ҇ь места Плекала и да бꙋде вечниⷯ спомень, или кои се потрꙋди и кои маздꙋ даⷭ҇ за ню и дао Богь ꙋлꙋчить животь вѣчниⷯ, славеще кꙋпьнѡ ѡца и сн҃а и стаго дꙋха и нн҃а и прⷭ҇но и вь веки векамь аминь.

Пи҃а вь лѣто ҂з̃ тисѹщ(н)о .г҃. и г҃ (7203. = 1695.) при игѹменѹ кѵ҃р Арсенїю їеромона҃.

Књига је повезана у дрвене корице, омотане кожом, добро је очувана. Косановић помиње је међу осталим рукописима под бројем 7. (Гласник Српскога Ученога Друштва, књига XXIX., стр. 166.) и вели да ју је писао Киријак, и ако је у запису јасно написано Ћириак. Не наводи ни један запис.

4. Опет слова светих отаца — Отачник. — Облик књиге 30—19 *цм*. Текст захвата 25 *цм* а дужина реда 11·9 *цм*, на страни има 30 редова.

Рукопис је на храпавој, доста танкој хартији. У тексту готово на свакој страни има поправака. Писац је писао ѧ па је послије то исправљано, на примјер ѡслоушасѧ а исправљено ѡслоушала еси, или попецисѧ или покаисѧ и т. д. Рукопис је писан уставом, али не лијепим и укусним. Свежњи су од по 8 листа. Прва два свежња нема, трећи је јако оштећен. Сигнатура је у почетку свежња испод текста с десна а на крају свежња с лијева, обиљежена је с а, в, г, д и т. д. Бесједе су до краја 18. свежња. На претпосљедња два листа осамнаестога свежња налази се поговор писца, а на посљедњој страни овога свежња налази се овај запис:

Сїю книгѹ обрѣто҃ вь манастирѣ Троице оу старїемь Сербскїмъ книгами и извади҃ ю да се чтї и҃ нѣга 1772. во великїи по҃тъ.

Послије бесједа долази:

Посланїе Антиоха Черноризца Лавры стго ѿца Савы к҃ Еѵстафїю игоумено манастырѧ атталины. града Анкѵры галатїнскїѧ. Бл҃ви оч҃е.

За овим на шестом листу запис:

На 1771. го҃. Маїа 23. да҃.

Да се зна каде стаде врело рѣки Брезнице за 8 сахата и тогда имѣѹ Тѹрци рать велїю сь императорицомь всероссїскомь и бѣше велика мѹка ѿ Тѹракь намъ Хр҃тїаїаномъ, а наипаче ликѹ нашемъ с҃щемнскомъ и монашескомъ и всїа времена много щетоваше Тѹрци м҃нтиръ нашь сто тричек҃їи и по вса дни невавидѣще.

Послије ове биљешке долази некакав канон, али је први лист подеран те нема наслова. Само канон захвата 137 листа, који су обиљежени засебном сигнатуром при врху с десна и при дну, испод текста такођер с десна са а, в, г, д и т. д.

Цио овај рукопис писала је једна рука.

Прва глава овога канона не знам о чему је, а даље главе иду овим редом и имају ниже изложене написе:

глава .в҃. ѡ оупованїи.

„ .г҃. ѡ мденїи.

глава .д҃. ѡ ѡбадєнїи.
„ .є҃. ѡ пїанъствѣ.
„ .ѕ҃. ѡ въздєржанїи.
„ .з҃. ѡ постѣ.
„ .и҃. ѡ срєбролюбїи.
„ .ѳ҃. ѡ издоиманїи.
„ .і҃. ѡ скѫпости.
„ .аі҃. ѡ взаимодающи҃.
„ .ві҃. ѡ лихвахь. и т. д.

Према употреби носних гласова ѧ и ѫ рекао бих да је ово рукопис бугарске рецензије. Тако на примјер у глави 22. (лист 23. β) налази се наслов:

.к҃.в҃. ѡ плаѳованїи.

Рєчє законъ: аще бѫдє҃ два засвидѣтє҃лствована ємѹ сєбє нє погѹби҃ єго єї козврати҃ . . . .

Нечија је рука доцније готово на свакој страни исправљала ове бугаризме, али их није све исправила. Рукопис је без корица и јако оштећен.

5. Житијар или животи светих отаца. — Овај рукопис забиљежен је у манастирској књижници под бројем 5. Облик рукописа 31 *цм* и 20·5 *цм*. Текст захваћа 21 *цм* висине, дужина реда 12·3 *цм*. Како на страни има 26 редова, то је рукопис ситнијега устава. И овдје свежњи имају по 8 листа. Сигнатура свежања при врху, изнад текста у почетку с десна, исто тако и испод текста. Свежњева има 54 више 1 лист, свега листа 433.

На посљедњем листу, стр. β налази се овај запис:

Простѣтє ѡци и братїа ст҃аа грѣшна҃го Михаила їєродїакона сїю писа҃ книгѹ въ Ст҃онанє сирѣчь въ Ст҃ѣи Горѣ адѡсцѣи въ лѣто ,.з҃.р҃.л҃.з҃. (7137. = 1629.) и сємѹ дѣлѹ бы҃ настоїатє҃ Дамаски҃ їєромона҃.

У овом су рукопису животи:

1. Св. Саве освештенога децембра 5.
2. Св. Андонија великога јануара 17.
3. Св. Макарија египатскога јануара 19.
4. Св. Евтимија великога јануара 20.
5. Св. Глигорија богослова јануара 25.
6. Св. Пајсија великога (нема кога дана).
7. Св. Пахомија великога маја 15.
8. Св. Симона Дивногорца маја 24.
9. Св. Атанасија атонскога јула 5.

Рукопис је српске редакције, писан на јакој неуглађеној хартији. Косановић га само помиње под бројем 19.

6. Диомидијев пролог или **чети минеј** за мјесеце септембар, октобар, новембар и децембар. Рукопис је у књижници забиљежен под бројем 4. Облик рукописа 31·8 *цм*—21·8 *цм*. Текст 21·5 *цм*—20 *цм*. На страни 26 редова. Рукопис је читак, лијеп, ситнији устав, српске редакције. Свежњеви по 8 листа. Свежњеви означени у почетку и на крају испод текста, свега их има 46 а листа 368. Назвах га Диомидијевим, што га је писао руднички митрополит Диомидије, као што ће се видјети из записа. Косановић помиње овај рукопис под бројем 17. а забиљежио је и један запис, али нетачно.

За прилике, у којима се налазио српски народ у босанском и биоградском пашалуку значајна је ова биљешка, која се налази на посљедњој страни:

Съписа се сїа стаа и бжтвнаа книга глѣми Прологь .є. мць вь лѣт ,з.п.з. (7087. = 1579.) вь поткрилїє гори глїємї Щѹраци[1]) вь храмѣ великомѹника хва Геѡргїа мѡстї зовоми Вракевщин, испса се троудѹ и оусрдїе и повигмѡ вьсеѡсвещенѡ митрополита роудничкѡ кѵр Дїѡмїдїа. По сїи азь митрополить Дїѡмїдїє обьржещомѹ землю сїю и прѣсто по правилѹ апслкоу и по прѣданїю стїх ѡць и видѣх ѡбитель сїю болѣзнїю грѣчною зреща паденїє обители и оубожство. И прїидохь вь стоую обитель и припадѡ кь стмѹ великомѹникѹ хвоу геѡргїю млещи се емѹ, іакѡ да оукрѣпити ме и да бѹдетми съпоспѣшитель на всако мое дѣло и дѡброе жє пристьпь кь стомѹ монастирѹ. И (м)ногими скрьбни испльнїень бьх ѡво ѿ оубожства ѡво ѿ бѣди и ѿ агарен, ѡво ѿ злих и ненавистны члко дїавѡлски навѣжденїем напаающїи ме повьседни. И боу ѹкрилїающѹме и стмѹнкѹ геѡргїю трьпѣх вса. И ничто се не ѡблѣних жє могѡх постигнѹтї вь вѣс. И ѡ пограженїю и ѡ црковномѹ оукрашенїю трѹдолюбьзнѣ вьсхотѣх жє могѡх. И ѡ пирсѹ и ѡ црквы и ѡ ных, жє и самы бисте. И тако же сїю книгѹ ѿнимить ѿ стїє обители також инные бѣлѣгы црквнїє, да мѹ є сьпрьник стїи великмник геѡргїє и да причт те сь рекшими вьзми, вьзми распны єг.

Поред овога записа на првом листу прва страна стоји овај запис:

Запѹстѣ мнтирь Вракевщница во времена, когда пов(о)ева сѹлтань на Бечь и разби се по Бечомь. Вь то време многїи мнтири запѹстѣше.

На другој страни првога листа:

Мца апрїлиа

Си прологь мѹнастира Вракевщнице. Писа Ивань ђаконь ,а.ѱ.м.ѕ. (1746.) лѣто ѿ рождства Хсва.

7. Јефрем Сирин. — Формат 31—205 *цм*. Текст 22—13 *цм*. На страни 26 редова. Средњи устав, лијеп, врло читак, на хартији јакој и храпавој. Наслов са украсом у боји зеленој, жутој, плавој и црвеној.

[1]) Штурац је највиши врх на Рудничкој планини у Србији.

Исто тако разнобојан је и почетак испод орнамента. У врху орнамента стоји: Ти поспеши. Владико направи; на средини орнамента крупним словима киноваром извучено Єфремъ. За тим:

Кнıга нарєнна єєрскы єзыкѡ Паренесїѡ, словенскымь єзыкомь глѥмаа Єфремь прѣче оутѣшенїа, мнѣнїа, наказанїа дше пользнаа, многоразлинна. Блвви ѡ.

Рукопис је писан црним мастилом. Има погдјекоји иницијал, извучен киноваром. Свежњеви су по 8 листа; на првом свежњу напријед нема једнога листа, на коме је, судећи по остатку оцијепљенога листа, била слика или украс. Свежњева је било 40 пуних а од 41. само 4 листа. Свега листова било је 324, док није био оцијепљен први лист. Сигнатура обиљежена при дну испод текста са а, в, г и т. д. Јако су оштећени 34. и 35. свежањ. Не зна се ни кад ни гдје је писан. Косановић га само спомиње под бројем 37. У манастирској књижници овај је рукопис забиљежен под бројем 2. Има неких записа без икакве вриједности, с тога их не записах.

8. Пролог. — Забиљежен под бр. 4. Наслов је: озго орнаменат, изнад њега Ис Хс / Ни Ка за тим: Прологь сьбранїю стхы всего лѣта. Формат 28—20 *цм.* Текст рукописа 22—13·4 *цм.* На једној страни 28 редова. Свежњи имају по 8 листа. Сигнатура свежања обиљежена са а, в, г и т. д., испод текста на средини, у почетку и при свршетку свежња. Рукопис је читак, средњи устав, при крају полуустав. Писале су га двије руке. Свежњева има 48 + 3 листа, свега 387 листа. На крају рукописа овај запис:

Сьврши се вь лѣт .з.н.г. (7053 = 1545.) вь храме стеи и живоначелнеи Троици при благочтивѣм и хртолюбивѣ митрополите кѵр Никанорꙋ. Трꙋдом и оусрьдїем блженаго еромонаха игꙋмена Висарншна сь братїами, и изначела сьписа блжени еромонах Сава .д. (4.) мцѣ и .е. (5.) дни и прѣстави се и досаписах два мца десте(?)[1]) дни грѣшни и мньши паче всѣх дїакь Ишвань.

У овом рукопису има и по гдјекоји лијеп иницијал, као на примјер у свежњу 33., други лист, стр. β, или на посљедњој страни 28. свежња слово С; у 24. свежњу иницијали Б и К златом писани, а С у истом свежњу жутом бојом. Исто тако лијепо је извучен и иницијал Б у жутој, зеленој и црвеној боји у свежњу 23., шести лист.

У почетку свакога мјесеца има лијеп украс у боји с укусним шарама и иницијалом.

У овом рукопису има и познијих уметака, које је писала друга рука, као на примјер цио четврти свежањ.

[1]) Ову ријеч нијесам могао прочитати.

9. Поуке из Јеванђеља. — Рукопис у књижници под бројем 6. Облик рукописа 30·4—19·6 *цм.* Текст 22·1—13 *цм.* На страни има 28 редова. Рукопис доста читак. Свежњева има 48 + 2 листа, свега листа 386. Сигнатура као и у горњих рукописа, испод текста или у почетку свежња с лијева, а на крају с десна.

Наслов је књизи:

Поѹченїе избратое ѿ стго Евангелїа и ѿ инихъ многыхъ бжтвныхъ писанїи вь всакоую недлю и на гд. праздники на поученїе и на прочтанїе Хртоименитимъ людемь преложена с грчкаго на србски въ лѣто ѕ.ѿ.н.а.[1]) индкт .і.а. (6851. = 1343.).

Рукопис је повезан у древене корице, омотане кожом; унутра, на неколико мјеста, рукопис је оштећен. Наслов има и код Косановића под бр. 26.

На посљедњој страни овај запис.

Сию книгѹ повѣза проигѹменъ Їшаникїе вь лѣтѡ ,з.р.о.з. (7177. = 1669.), крвъ лоуди и платї ю монахїа Марфа мти Леѡнтїева, рцы, брате бъ да прости.

Овај запис не напомиње Косановић.

10. Бесједе Јована Златоуста. — У манастирској књижници под бр. 7. Облик рукописа 30—29 *цм.* Текст захваћа 22·7—13·5 *цм.* На страни 28 редова. Свежњи су по 8 листа. Сигнатура свежања испод текста са а, в, г, д до 14. свежња. Довде је текст, који носи наслов:

Иже вь стхь шца нашега архїепкпа Константина грда Злаѹстаго слов назачетїе Їѡна Пртче.

За овим настаје:

Сьбранїа нарочтїе трпѣснци. И одатле почиње сигнатура изнова. Ови трипјесници захватају 7 свежања. Послије овога настаје: Похвала Јевтимија, патријарха трновскога цару Константину и матери му Јелени. Рукопис је писан лијепим крупним уставом, те је с тога на страни 25 редова. За овом похвалом долази Житїе и Жизнь стго чловка бжїа Алеѯїа, бл҃ки ѿ. Овај живот захвата 7 листа писаних полууставом, и најпослије на посљедња три листа рукописа налази се Ѡ вьзнишенїи Прѣстые повѣсть, писана ситним уставом.

Не зна се кад је рукопис писан ни ко га писа. На посљедњем листу стоји запис Трице лѣто ѯкѕг. Да ли је ово година или што друго, не могу тачно рећи. Мени се чини година и да је писац случајно испреметао бројеве, а треба да стоји ,з.р.к.г., те би према томе стајало 7123=1615. Је ли тако, не могу тврдити.

Косановић спомиње овај рукопис под бројем 2. и погрјешно је записао горње знаке.

[1]) За годину не јамчим да је тачно исписана.

11. Диоптра. — У књижници под бројем 3. Косановић је само спомиње под бр. 14. Величина рукописа 31·5—21·5 *цм.* Текст 22—12·8 *цм.* Свежњи по 8 листа, има их 17. Писана је читким уставом на јакој хартији. Куда је писано хартија је глађена. На крају текста позније забиљежен је овај запис:

Лѣто ѿ ро҃ж хва ,а҃.х҃.п҃.ѕ (1686.), апри .ѕ҃. пишѐ да се зна, сїа книга обще житена҃го дома Хумковићь вь мѣсте Сараеве грѣшни Здицл (Гаврл) Ѳадићь.

Између осталих записа од 1705. год., који су без вриједности, биљежим само овај:

Чатих сїю кнїгу и добре позова се, а кому име прашашь тое сабакулена.. р҃ѯ҃з҃. кро — г҃.г҃.д҃.т . . . . претило, хубаво, богато, мурро, мршаво, грубо —

12. Тетројеванђеље. — Забиљежено у књижници под бр. 14. Облик 33·3—22·5 *цм.* Текст 22—14 *цм.* Рукопис крупног устава, врло читак. У почетку свакога јеванђеља орнаменат, као зачеље. Исто тако у почетку свакога јеванђеља по један лијеп иницијал. Напријед, пред јеванђељем Матејиним налази се предговор Теофилакта, архиепископа бугарскога. Свега листа 274. На посљедњем листу прва страна налази се овај запис:

Съвршисе сїи сты и бжтвьнїи тетроїеуль вь лѣт ,з҃м҃ѕ҃. (7046.=1538.) ѿ .і҃. (10.) и тогда цртвующу лютому и немлтивому цру султань Сулеименну. Вь та люта и прискрьбна врѣмена устрьмили да се бѣху тогда немилостиви немлтивно на стадо хво ѩко львьи свѣрепи и ѿ тѣх страх сьмутих се умом, того ра млю се азь грѣшни чьтущим и преписующим аще гдѣчто погрѣших или дрьзнул и ѿписа а ви вашим добрым умом и наученїем исправите любве ра хвѣ.

На слиједећој страни запис познијега времена:

И сїи и божантвена книга Еванђеліе се мести Плевле, умно житие протопа Стоянъ купиу у Трици и оу игумна а тому цена би .ф҃. (500) аспри, пакь остави дше ради .р҃. (100) аспри и да .у҃. (400) аспри. За свѣтелтво влдика Никанурь въ лето ,з҃. тищно и .м҃. и .в҃. (7042.?=1534?).

За овом долази друга биљешка, писана лијепим полууставом:

Паки въ последна лѣта обнови внукь его Геѡргїе за свою дшу и свои ему родитель вь лето ,з҃.р҃.м҃.е҃. (7145.=1637.) би херча г҃.к҃. (220 ваљда аспри).

Ове двије посљедње биљешке имају нешто занимљиво у себи. Она прва говори да је прота Стојан купио ово тетројеванђеље од игумана у Троици, близу Плеваља. за 400 аспри, а томе да је свједок владика Никанор, и још да је то било 7042. године од створења свијета, или од рођења Христова 1534. Међу тим те године не бјеше ни у Сарајеву ни у Херцеговини па ни у Црној Гори на Цетињу владика Никанор. Исто тако у списковима владика, за које се данас зна, не зна се ни за једнога владику Никанора да је сједио на владичанској столици у Херцеговини или у Босни (Сарајеву). Међу

тим у списковима цетињских владика налазимо име Никанор[1]), али без године, кад је био на владичанској столици. Гледајући на име како је записано у горњој биљешци **Никанѹръ**, то мислим да ће овај владика Никанор у овој биљешци и онај Никанор, што се спомиње у записима владичанским цетињскога епископата, бити једно исто лице. Остаје сад да се одреди тачност године. Онако, како је записана година 7 тисућа и 40 и 2 (7042), не може никако да остане за то, што је само јеванђеље, као што се види из прве биљешке, коју изнијех, писано 7046. године октобра мјесеца. Дакле запис би био, ако је тачна година, ранији од постанка саме књиге. А то је немогуће. Да изнађемо тачно годину, када прота Стојан купи горње тетројеванђеље, а нарочито када сјеђаше на владичанској столици, на Цетињу, владика Никанор, помаже нам пошљедња биљешка, у којој се вели да је ово тетројеванђеље обновио унук проте Стојана Ђорђе, а ова обнова била је 7145., дакле 1637. године. Према томе и онај запис не ће бити да је писан 7042. године већ 7142., дакле у запису мора да је омашком пишчевом испало .р҃. јер би иначе била велика разлика између времена, кад је дјед купио ово јеванђеље и времена, када га је унук оправио, поред оне горње немогућности да је запис писан прије цијеле књиге.

На основу тога владика **Никанѹръ** сједио је на цетињској владичанској столици 1632. године, дакле послије владике Мардарија а прије Руфима II.

На посљедњој корици овога јеванђеља налази се и овај запис:

Да се знаде кад бихъ гладъ великъ по всей земли. Бихъ черегъ жита за тири гроша. Лѹди помрнеше ѿ глади.

Штета само што код ове забиљешке нема године, јер би оваке забиљешке, а има их повише у нашим љетописима, дале згодан материјал за гладне године по српским земљама. Није ли ово било 1740. године, о којој говори ова биљешка: „**Знано да есть егда бистъ крепка гладъ вь Ерцеговини и Скендеріи и ва окреснихъ странахъ, иже подъ властию тоурскога салтана и бистъ зде ва нашихъ пределехъ ока ѹрметина по десет динара а пшеница по дванаесть, и многи измроша ѿ глади такове. На, Господи, проче сахрани предели наше ѿ таковаго прещеніа твоего. Ѿ битіа ,з҃.с҃.м҃.и҃.** (7248.), **ѿ рож. Христова ,аѱм.** (1740.) **крѹгь слнцѹ .к҃.д҃. крѹгь лѹни .д҃. монастиръ Ѿстрогъ. Подписахъ месеца маіа .д҃і. 1740.**“ (Споменик Српске Краљ. Академије. Књ. III., стр. 212.)

Овај рукопис повезан је у дрвене корице, омотане кожом. Могуће је да га негдје спомиње Косановић у Гласнику Српскога Учевнога

[1]) Види Н. Дучића: „Историја српске православне цркве“. 1894., стр. 249. и 250.

Друштва, књига XXIX., јер се тамо под бројевима 44., 48., 59. и 90. спомињу јеванђеља без икакве даље ознаке.

13. Јеванђеље. — *У* манастиру забиљежено под бројем 14. Величина рукописа 28·5—20·4 *цм.* Текст 19·5—12·5 *цм.* Редова на страни 24. Свежњи су по 8 листа, има их свега 38, али посљедњи свежањ није цио. Сигнатура свежања испод текста у почетку и на крају свежња обичним а, в, г и т. д. словима. Рукопис је писан крупним уставом, али је рукопис аљкав. Нема за сад никаквога записа, а да ли је раније постојао док су били сви листови на 38. свежњу, не знам. С тога се не зна кад је овај рукопис писан, гдје је писан, ни ко га је писао.

Косановић га спомиње под бројем 36. и вели, да му „фали на крају неколико листова", те се по томе види, да је овај рукопис још и онда био непотпун.

14. Типикон. — *У* књижници је под бројем 13. Величина рукописа 29·5—19·3 *цм.* Текст 22·5—13 *цм.* На страни реда 33, писаних ситним и збијеним уставом. Хартија јака и храпава. Свежњи су по 8 листа. Сигнатура свежања обиљежена на обичан начин на крају свежња, с лијева испод текста, до 32. свежња, даље нема сигнатуре. Посљедња два листа оштећена су. Рукопис је бугарске редакције, судећи по неправилној употреби ж и ѧ.

При крају рукописа занимљиво је: Оуспеніе Кvрила фїлософа. Овај чланак почиње:

Сы прпⷣбны и ѿцъ нашъ Кvрилъ, рѡжⷣенїемъ бы̑ ѿ Солꙋнѣ граⷣ, родомъ еъ блъгаринъ.

За овим долази чланак:

Прⷣѣсловїе како и кагда прїжшѫ блъгаре патрїаршество ржкоположенїемь и блⷭвенїем Германа стⷢ҇ого въселенскаго патрїарха, и прочїихъ патрїархъ восточны̑ˣ. Никѡлае алеѯандръскым, Сумеѡнъ антїохїскы, Адаиасїе їеросалимскы и прочїихъ архїереехъ въсточныихъ же и западни̑ˣ и при блгочьстикѣмъ цр҇и българскѡ̑ᵐ Їѡа̑ⁿ Асѣ̑ⁿь сн̑ᵗ стараго Їѡа̑ⁿ Асѣнѣ царѣ.

Овај чланак обухвата само двије стране. За овим долази чланак с овим насловом:

Иже въ стⷯъ ѿца нашего Адаиасїа Алеѯандрьскаⷢ къ Антїѡхоу кнѧзоу ѿ многы̑ˣ нжжⷩыхъ възысканїихъ иже въ бжⷭтвены̑ˣ писанїихъ ѡбрѣтажщихсѧ иже ѿ въсы̑ˣ хрїстїанъ вѣдѣтисѧ длъжнымъ.

С овим је рукопис завршен. Не зна се кад је ни гдје је писан, али судећи по рукопису рекао бих да је рукопис из XVII. вијека.

Косановић га само спомиње под бројем 16. у Гласнику Српскога Ученога Друштва, књига XXIX., стр. 167.

15. Бесједе Златоустове. — У манастирској библиотеци забиљежене под бр. 12. Косановић овај рукопис помиње под бр. 5. и назива га јеванђељем у поменутом Гласнику. Величина рукописа 32·4—21·5 *цм.* Текст 21—12·8 *цм.* На једној страни има 24 реда. Рукопис је писан врло лијепим уставним словима. Сигнатура свежања на уобичајен начин испод текста, у почетку свежња с десна. Свежњи по 8 листа. Бесједе су до 38. свежња. При крају ових бесједа долазе бесједе Андрије Критскога, и оне завршују 38 свежањ. Одавде па у напријед за 17 листа налази се похвално слово или у кратко житије светога Саве, српскога архијепископа и просвјетитеља под насловом:

Мца генвара .ді. Повѣсти ѿ житї прпѡбнаго ѡца нашего Савы, прьваго архїепкпа и оучителѧ Срьбскаго. Блгкѡ блви. Ово је извод из **Ѳеѡдосїа.**

Ова похвала овако се почиње:

Сладки мои Іс̃е владкѡ Творче и създателю живота моего, ты бо еси искони и безначелны неизрѣнныи, твоїе їество несъзданное іе̃ и т. д.

Послије овога на 11 листа, међу којима су два посљедња оцијепљена, налази се похвала светоме Симеону (Стевану Немањи) и светоме Сави. Изгледа да и у средини недостаје неки лист. Почиње овако — управо наслов је:

Фвр .г̃.ї.

Тогѡ же Ѳеѡсїа мѡнаха похвала сты ѡць нашихъ Сїмеѡна и Савы оучителѧ Срьбскїе. Блгкѡ блви.

Послије ових похвала долази занимљиво житије светога Арсеније I., архијепископа српскога, али на жалост нема првога листа а нема ни посљедњих. Цијелих листа има 17. По рукопису судећи, мислим, да је из 16. вијека, можда и почетком 17. вијека.

Рукопис је повезан у дрвене корице, омотане кожом. Оно што је повијест о житији преподобнога оца нашего Сави, писано је дивним уставним словима.

16. Бесједе Јована Златоуста. — Овај је рукопис забиљежен у књижници манастира Свете Тројице под бр. 11. Косановић га само спомиње под бр. 42. Величина рукописа 29·3—21 *цм.* Тектст 19·8—11 *цм.* На страни 24 реда. Рукопис има 78 свежања по 8 листа, посљедњи има 6, свега листа 622. Хартија, на којој је рукопис, врло је јака и храпава, куд је писано, онђе је глађено.

Цијели рукопис писан је лијепим, крупним и читким уставом, врло марљив рад, добро је очуван. У рукопису има врло лијепих украса и натписа, а особито је лијеп украс испред бесједе Јована Златоуста, коју је говорио у Антиохији. Она има 29 $^1/_2$ листа. Свега бесједа 31. Наслов је рукопису:

Сказаннїє изъıавленно ѥъписанїа настоѥщеє кнїгы иже въ с҃тыхъ ѿца нашего Їѡанна Златоуста, кнїга г҃лїємаа Андрїанты.

17. Опет бесједе Јована Златоуста. — Величина 31·5—21 *цм.* Текст 22—12 *цм.* На страни 29 реда читког и лијепог устава. Свежњеви су са по 8 листа, има их 45, дакле 360 листа. Хартија јака, куд је писано глачана. Повез: дрвене корице у кожу омотане. Рукопис је добро очуван, без записа је, те се не зна кад и гдје је писан, ни ко га је писао.

18. Николино Јеванђеље. — Назвах га тако по имену преписивача, који га је преписао. У библиотеци манастирској забиљежено је под бр. 14. Косановић га само спомиње под бр. 90. Величина 32—21 *цм.* Текст 24·6—14 *цм.* На страни 21 ред. Свежњеви по 8 листа, има их 32 и од 33. само два листа. Свега листова 258. Први листови оштећени су. Сигнатура свежања на средини испод текста, у почетку и на крају свежња. Напријед је предговор Теофилакта, архијепископа бугарскога. У почетку свакога јеванђеља, изузимајући Луку, налази се лијеп иницијал и украс. Цијело је јеванђеље на грубој, храпавој и јакој хартији, писано крупним уставом, доста лијепим и читким.

На крају се налазе два записа, од којих први гласи:

Ѡ пр҇млⷭ҇тиви вла҇ко Х҃ѣ, ѿ вьсе сєта црⷭ҇цо родившїа чл҇комь безн8мⷭ҇рдїа, ѿ великы архїстратїже Мїхаиле, ѡ дивни и чⷭ҇тни Прⷣтча. Ѿ велики чюдотворче Николае съ прⷬ҇пⷣобними и бгⷪ҇носними оци оумⷭ҇дитⷭ҇ на многгрⷮ҇шнаⷢ҇ и окаıанаго раба твоего Никол8 троудившаго се ѡ семь писани.

На посљедњој страни стоји запис:

† † Сїю кнїг8 к8пи попь Ї҇ѡваⷩ҇ь 8 влаⷣике Ї҇ѡї҇ⷭ҇фха .з҃. (з)латⷯи.

19. Шестоднев Јована Екзарха. — У манастирској књижници забиљежен под бр. 1. Ово је по облику највећа књига у овом манастиру. Величина рукописа 40—27·5 *цм.* Текст 27·5—16 *цм.* Реда на страни 31. Рукопис је врло лијеп и марљиво писан, да му је ријетко равна наћи. Цијели рукопис писала је једна рука на јакој хартији, која је глачана онуда, куда је писано. Слова су средњи устав. И овдје су, ма да је овако велики формат, свежњи по 8 листа. Свежања има 30, дакле 240 листа, али писаних има 236, и сваки лист је обиљежен словом (бројем), киноваром извученим. Посљедњи лист носи број с҃.л҃.ѕ҃. (236). У самом почетку има ванредно лијеп украс, извучен у плавој, црвеној и жутој боји. Исто тако има и по гдјекоји лијеп иницијал. Поједине прилике, о којима се говори у Шестодневу, тако су лијепо у боји насликане, да изазивају дивљење према времену, кад су и гдје су рађене. Особито су лијепо насликане поједине животиње у другом дијелу рукописа. При крају налази се запис, који је преписао г. Тана-

сије Пејатовић, данас наставник српске гимназије у Скопљу за вријеме док заједно прегледасмо рукописе у манастиру. Тај запис износим по препису г. Пејатовића:

Въ славꙋ светые и единосꙋщные и животворѣ . . . и нераздѣ . . . тр . . . . въ чьстъ прѣподобныхъ и богоносних ѡ҃цъ нашихъ срьбъсцѣи земли просвѣтитель светаго Сїмеона, новаго мироточца, ї иже въ светыхъ ѡ҃ца нашего Савы пръваго архїепископа сръбскаго; въ познанїе же вѣры христїанскые и въ наоученїе правды и добродѣтелни богодъхновенныхъ; и въ наставлїенїе христїанъ на пꙋтъ спасенїа и въ сънабдⷷенїе тѣхъ въ жизнⷺ вѣчнꙋю, прочее же въ възбꙋжденїе минишъскаго чина и прочихъ свещенныхъ къ сицевомꙋ дѣлꙋ, еже съписовати светые дꙋше ползные книгы, наипаче въ семъ нынѣшнїемъ(?) многострадалномъ врѣмены озлоблїенїа множае егупатскаго, оусрьдїем ѡ҃ца нашего кӱръ Моусеа ермонаха, їгꙋмена обытели свето-троичкые, и съ съвѣтомъ и тъщанїемъ преимꙋщих ѡ҃цꙋ и братїи бывших тогда прїидѣ же въ концъ дѣло сїе, сиреч кнїа сїа шестодневникъ Їѡанна Ѥзарха и Космї Индикоплова, мѣсеца марта .ка҃. (21.) въ великꙋю срѣдꙋ, въ лѣто ѿ създанїа мира ҂з.р.н.з. (7157.), а ѿ въплъщенїа слова божїа ҂а.х.м.д. (1649.). Въ Цариградѣ же тогда обладающꙋ агаренскомꙋ начелникꙋ Мехмедꙋ, еще юнꙋ сꙋщꙋ, некоже . . . . седмолѣтнꙋ глаголютъ, пръвое лѣто царства имѣе тогда бранъ же имѣюше съ Венети же плѣняхꙋ страны и разорахꙋ грады его твръдїе и крѣпкые[1]), и тако плѣнююще и ѡвѣхъ ѿ Агаренъ мъчы закалахꙋ, овехже въ плѣнъ ѿвождахꙋ, оставши же Агаренѣ великꙋ бѣдꙋ творахꙋ своимъ подавнникомъ, даны възимлюще на въсакъ дѣнъ, и ѡвїи ѿ христїанъ свезаеми, инїи биеми, инїи же пхаемы, инїи же бѣгахꙋ въ тꙋждїе страны, оставлїающе домы и села. Оувїи! оумилиенъ позоръ бѣ видѣти! оста землꙗ добрых пꙋста людїи же и скотъ и плодовъ землъных. Въ истинꙋ мнозїи тогда живїи оувїежахꙋ оумръших таковїе бѣды немогꙋще тръпети, сиже да избавыт ны въсеблагыи Господъ нашъ Їсоус Христос светыих своих.

Троуди же се о сеи книзѣ многогрѣшнїи инок Гаврїлъ[2]), юже исписа въ выше реченои обытели на рѣцѣ Връхобрѣзници, близꙋ мѣста Плѣвлїа оу Херцеговины и самъ си игыежде(?) обытели и тѣх инѡкъ съжителъ.

Богꙋ въ троици единомꙋ ѡ҃цꙋ и сынꙋ и светомꙋ дꙋхꙋ, изволившомꙋ и давшомꙋ сїе дꙋшеполезное дѣло начети, творити же и съвръшити, да бꙋдетъ чъстъ, слава, покланїанїе и благодаренїе, иже и по семъ молителнъ їес(тъ) трꙋждающих се въ книжных начинамы и въ всѧкомъ дѣлѣ благѣ промышлїающих, работающих, дѣлающих ї исправлꙗющих благословитъ, и въ болшее тъщанїе оукрѣпит

---

[1]) Ово се односи на онај рат Млечана с Турцима око Кандије; тада је било љутих бојева и у Далмацији и зетском приморју, тада је одузет од Турака Медун и разрушен Рисан.

[2]) Овај Гаврил инок, чија је рука овако вјешта била у писању књига Србуља родом је ѿ Стефан поля, које је међуријечје ливеко и тареко. Писао је још 1650. године и љетопис српских господара. (Види Споменик Српске Краљ. Академије. III., стр. 97.—99.).

и оудовлит, чътѹщих и ползѹющих се благодат и милостъ им дарѹеть, и трѹдъ ихъ небесным оупокоенїемъ възмъздитъ, и имена ихъ въ книгы живота напишет, аминъ. Молю же вы, ѿци и братїа, не зазрите второе конецъ полагающѹ книзе сеи, якоже положих на лист .с̃.л̃.г̃. (233) понїеже имех велико тъщенїе и оусрдїе дѣлѹ семѹ, а аще что ѡбрѣтох въ иномъ изводе послѣжде сїе и приложих, того ради паки конецъ полагаю.

Подвиза же се въ изображенїи светых ѡбразовъ сее богодъхновные кнїги благоподвижныи и благочьстивыи и благоговенныи зѹграфъ кир Анд(р)еи Ранчевик, ѿ села Толцъ[1]), анепсеи си вышереченнаго їгѹмена кир Моисеа, їеромонах, их же изъобрази и тъ въ лѣто ѿ бытїи света ,з̃.р̃.н̃.з̃. (7157.) индиктиѡн .в̃. (2.) крѹг сльнцѹ .з̃.ї̃. (17.) а лѹны .г̃.ї̃. (13.) темелиѡн .к̃.ѕ̃. (26.) злат. .ѕ̃.ї̃. (16.) епакта .з̃. (7.) мѣсеца юнїа .к̃. (20.) дънъ, при храмѹ светїе Троицы, тогда бысть кѵропасха.

Паки сїю книгѹ потрѹди се Филотеи Сѡтиловић, їеромонах, те е ѿкѹпи и приложи е храмѹ светїе Троици, и да е проклет кои е ѿнимиты ѿ сего храма.

20. **Јеванђеље Презвитера Аврама.** — Ово тетројеванђеље назвах тако по преписивачу, који га је писао (7103. = 1595.). У манастирској књижници забиљежено је под бројем 15. Косановић га не спомиње. Рукопис је српске редакције, као и сви горе споменути рукописи осим онога означенога, који је бугарске. Величина је рукописа 31·6—21 *цм.* Текст 23—12·7 *цм.* Реда на страни 24. Хартија јака и груба, куда је писано није глађено. Слова су уставна, крупна и читка. Испред јеванђеља има украса. Свежања имаде 37, листа дакле 296. Сигнатура свежања у почетку и на крају испод текста на средини. Рукопис је добро очуван, јер је повезан у кожу с дрвеним корицама.

На крају су три записа. Ево их оним редом, како су записани:

Писах вь лѣт ,з̃.р̃.г̃. (7103. = 1595.) вь се Боѣхни[2]) близь ме Плевле и Чаниче (биће Чанниче) междоу сїми вь люд и прискрьбна времена простїте и грешнѹ понебо вь велицеи ноужди и скрьби писах грешни иманши пае вее презвѣрь Аврам. Паки млю се вашеи светлости и милседею колене преклангаю и главою касаю се дѡвщеие мере нашее земле, аще где что боу погрешилъ или ѡписалсе а ви выши оумѹ исправлянте и благвите а не клните. понїебо роука врена а оумь моуднь неможеть чисти словесь свезати, боу нашемѹ сла вь векы аминь.

Да се зна гае сьжегоше Тоурци Стителя Савоу архїепископа Срьпскије и приморскые земле вь Белиграде начелни везирь Синань-паша иже беше пред воискою.

[1]) Није ли то село Таоци у протопрезвитерату прјјепољском?

[2]) Мислим да је то село, које се налази на средини пута, кад се од Метаљке (с границе босанске) иде Плевљима, у Новопазарском санџаку, а данас се зове Бољенић, гдје је и касарна посаде аустро-угарске.

Иста је рука испод тога дописала:

Сїа бышє вь лѣ҃ ҂з҃.р҃ и .з҃. (7107. = 1599.)

Сєло Болєхнићи Маргарита сьпиа҃ сїє єѵ҃лїє за свою дш҃оу и приложи храмꙋ стго Николє. Бо҃ да ιє прости.

21. Тетројеванђеље с блаженима свих осам гласова. — Овај је рукопис у књижници под бројем 16. Косановић га спомиње под бр. 13. Облик рукописа 31—20·6 *цм.* Текст 21·5—12 *цм.* Реда на страни 30. Писано ситним уставом. Испред јеванђелиста: Марка, Луке и Јована лијепи орнаменти, сва три разна. Доста су лијепи и иницијали. Рукопис је повезан у кожу, корице су древене. Тетројеванђеље обухвата до 22 свежња, свега листа 176. Послије јеванђеља долази: Сказанїє дѣлїи ап҃лскы҃ написаны҃ Лоукою єѵ҃лїстомь. Овај дио рукописа писан је полууставом све до краја 34 свежња, свега 96 листа. За овим послије долази на 23 листа Блажени глас .а҃. до .и҃. Цио рукопис према овоме има 295 листа.

На крају јеванђеља пред дејанијама апостолским, на листу 176. налази се овај запис:

Вь лєто ҂з҃.р҃.м҃. (7140. = 1632.) па҃ сa нєбє҃ пра҃ на землю мц҃а дн҃ .з҃. (7.) си пра҃ бєшє ıако пєпєль чрнь. Вь тоже҃ врємє владоущомоу Хєрцєговино҃ проклєти Пири-бєг Сомборацъ и вьзє ѡ Милєшєвє ҂.м҃. и ѿ сиє ѡбитєли ҂.д҃. и прочи монастири пострадашє много.

Да се мало задржимо на овој биљешци. Зна се да је Милешева задужбина српскога краља Владислава (1233.—1242.), да ју је овај српски краљ у срцу ондашње српске државе украсио божанским и човјечанским љепотама, да јој је даровао много села, воденице и уљанике. У ову задужбину пренесено је тијело светога Саве, српскога архијепископа и просвјетитеља и ту је стајало све до 1594. године, докле га Турци не однијеше на Врачар код Биограда и не спалише. За све вријеме, док је боравило тијело светога Саве у Милешеви, ова је задужбина служила Србима као огњиште просвјете, чак и у вријеме српскога робовања Турцима. По спаљивању моштију светога Саве ова задужбина и даље остаде као расадник просвјете међу Србима, јер се ту у половини шестнаестога вијека заснова српска штампарија, у којој се штампаху трудом Милешевца Мардарија јеромонаха српско-црквене књиге.

Турци су чешће пута глобили Милешевске калуђере за овај рад, па могуће је да су и доцније радили то исто према Милешеви у седамнаестом вијеку. Овај Пири бег, који се спомиње у овој биљешци, родом је недалеко од Горажда из села Самобора[1]). Он је узео од Милешеве 40.000, а од свете Тројице 4000, без сумње аспри.

[1]) Дучић у опису Милешева, у календару Србобрану за 1900. годину, стр. 91.

22. Триод. — У књижници под бр. 21. Косановић га само спомиње под бр. 38. Рукопис је велики 29·5—22 *цм.* Текст 23·5—15·4 *цм.* На страни 31 ред средњега устава. Свежњи су мјешовити, има их од по 8 и по 10 листа. Рукопис је повезан у дрво и кожу.

На крају је некакав запис:

Сьврьшенниⷨ Хв҃емь аннъ.

23. Дјејанија апостолска. — У библиотеци под бр. 17. Косановић га само спомиње под бр. 31. Величина 30·5—20·5 *цм.* Текст 21·5—12·4 *цм.* На страни 25 уставним словима писаних редова. Свежњи су по 8 листа, посљедњи има 6. Свега листа 254. Сигнатура на првом и посљедњем листу испод текста. Рукопис има лијепих иницијала и украса.

На посљедњем листу прва страна налази се овај запис:

Помωщїю бж҃їею сьписаⷯ вь лѣⷮ ҂з҃.р҃.а҃. (7101. = 1593.) вь храме архїстратига Михаила на рѣце Өари оусрдїеⷨ и пов҃иго̑ⷨ сь братїами їгꙋмена кѵⷬ Өеωдора. Сїи и бжⷭ҃твны апⷭ҃ль рекоми праз҃и. И азь грⷶшнїи млⷭ҃имсе сь всакыⷨ смѣренїемь аще бꙋ̑ⷣ гдѣ что погрⷶшиⷧ, ωписаль се, а вїи вашиⷨ доⷠбыⷨ оумωⷨ исправите а не кльните едно, братїе, хоудь оумь а дрꙋго прьвое роукодѣлїе вь та люта и прискрбна врⷶмена, понїеже бо вь велицеи ноужⷣи писаⷯ и вь тое лѣⷮ би Георгїе вь великоую сбⷪ҇ω. И пиⷭ҃а сїе грⷶшни и манши вь иноцеⷯ Геωргїе їеромωнаⷯ.

На другој страни посљедњега листа има овај запис:

Лѣто 1767. показасѧ еданъ человѣкъ ω҇ Чернїе гори именемъ Стефанъ нѣцїй, глаголахꙋ да естъ Московитъ и огласише его коралѣмъ и толика знаменїа да творї и да ѣзди на коню по морꙋ и ꙋстрашише се Тꙋрци зѣло его чарованїа и баемен и побоеваше. Тꙋрецкое воинство великое воздвижесѧ на предреченаго чародѣа и антихристова прдтечꙋ Стефана и частъ единꙋ сакрꙋшише Тꙋрци ω҇ воинства его и пленише Бѣлопавлиће Тꙋрци ѕѣло и тꙋ многїа богатства взяше. Оли жалости в та времена и зꙋлꙋма ω҇ Тꙋрак и гонѣнїе велїе воздвиже се на Христїани а наипаче на сщенническиⷯ и иноческі ликъ, иже сꙋть п҃ игомь агарѧнскїмъ и многа запꙋстѣнїа црквамъ и мнⷭ҃тиремъ бише 1770. гⷣ.

На истом листу са стране:

·/· И тадаи сажегоше Тꙋрци мнⷭ҃тир под Острогомъ доныи вкꙋпѣ со црквоⷨ стаго велико-мченика Георгїа а го(рни) мнⷭ҃тиръ сто̑ каведенїи ωста цѣ(лъ).

У тридесетом свежњу на другом листу страна β налази се овај запис:

Азь грѣшни Їωво попъ из Таслиће придо ва храмь сти Михаила и Гаврила[1]) ї би .д҃. (4.) дни и свакꙋ ночь држаемо двение на 1794. ферфа 17. биела недела.

[1]) Овај манастир налази се ниже манастира Довоље 3/4 часа крај ријеке Таре. Посљедњи пут порушен је 1876. године, те је још у рушевинама.

24. Триод. — У књижници под бр. 20. Косановић га само спомиње под бр. 12. Величина 29·5—20 *цм.* Текст 21·3—13 *цм.* На страни 32 реда средњега и читког устава, на јакој и жућкастој хартији. Свежњи су по 8 листа. Сигнатура испод текста на првом и на посљедњем листу свежња. Напријед нема 42 листа. На крају је 38. свежањ, али и од њега нема три листа. Као што се види нема ни почетка ни свршетка.

На посљедњој корици (прве нема) јесу ови записи:

† Сие да̑е зна ка̑е поⷬ҇че слнце вь .а҃. сахать пьполꙋ днꙋ м҃ца сектемвріа .гі. (13.) днꙋ а҃.х҃.ч҃.д҃ (1699.) лѣта.

И тоⷢ҇ⷲждо лѣта быт̑ь миⷬ҇ мѣдꙋ Нѣмци и Тꙋрци.

Испод тога:

Си с҃та и бж҃ствн҃а книга триωдъ Варисъωвацъ попа Стиωѥна Влаωвића на ҂а҃.ѱ҃.л҃.д҃. (1734.).

Испод овога:

Сие понѣдлъникь .д҃. (4.) нѣдѣлѣ[1]) поста п҃рорачаство Исаїе п҃рока на ѿсти ча̑ ω изⷯмаили въ послѣⷩ҇е врѣмѣ въ лѣто ҂з҃.с҃.д҃. (7204.) а ѿ хв҃а ҂а҃.х҃.ч҃.е҃. (1695.).

Ꙋви мне грⷺшномꙋ што сгрⷺшиⷯ писаани пр̑е б҃. моего.

25. Минеј. — У манастиру под бр. 22. Косановић га спомиње под бр. 35. Облик фолио. Свежњева 35 по 8 листа, свега листа 280. Рукопис је писан полууставом, читак је. Нема записа, те се не зна кад је, гдје је, ни ко га је писао.

26. Триод. — У књижници под бр. 19. Рукопис јако оштећен, нема ни почетка ни свршетка, па и они свежњи што се још налазе, непотпуни су. Не зна се кад је писан.

На корицама налази се ова биљешка:

Молитва ѿ ꙋха

† нежитъ имеѥше въ адамове главе, предаде га Еввн, Евва морꙋ, море пескꙋ а песакь кыⷬ҇, крстъ трави, трава роси, роса слънцꙋ, тако да исахьнетъ нежитъ главе и меⷬ҇ кано роса ѿ слнца. Аминъ, Аминъ, Аминъ.

Испод тога:

Да се зна како се престави еромонахъ Инокентие при игꙋменꙋ (м)с҃тир. зовомъ Сапоћани . . . месеца . . .

Испод тога:

Митрополитъ Заⷨ҇хки (долази име које се не може прочитати: НИⷭ҇ … МЦ).

27. Минеј од марта до августа на хартији. У књижници под бр. 23. Рукопис је читкога устава. У почетку има лијеп украс у

[1]) То је јуна мјесеца.

бојама. Величина 29·5—21·5 *цм*; на страни има 27 реда. Листа има свега 290. Свежњи су по 8 листа. Рукопис без године и писчева имена. Косановић га не спомиње.

28. Минеј за септембар. — Рукопис у књижници манастирској под бр. 24. Облик 28·4—19·5 *цм*; текст 23—14 *цм*. На страни 26 реда читког и укусног средњег устава. Листова у 23 и по свежња има 188. Повез је дрво у кожи. На крају има два записа исте садржине, али један је, други по реду, без године, а први с годином. Износим само први.

Сиа ста и божествена книга гл̃еми Минеи мес͡ц Севтериа, монастира Вракщице. Храмъ введение пр̃тие владичице наше бц̃е. То бист ва лето ҂з҃.с҃і.з҃і. (7217. = 1709.).

29. Ананинијев минеј. — У књижници под бр. 24. Рукопис на хартији лијепим средњим уставом. Писао га је некакав монах Ананије. Има 30$^1/_4$ свежња. Листа свега 242. Сигнатура на завршетку и почетку свежања испод текста. На првом листу до корице стоји овај запис:

Сїа бж̃ественна книга гл̃ема Минеа їеромонаха Игнатиа Раковичанина.

30. Јованов типик. — Забиљежен под бр. 18. Косановић га спомиње под бр. 25. својега описа. Свежњи обично по 8 листа, сигнатура испод текста у почетку с десна, на крају свежња с лијева. Листа свега 179. У почетку оштећен је насловни лист.

На крају је запис:

Съписа се въ лѣ͡т ҂з҃.н҃.г҃. (7053. = 1545.) въ храме ст̃еи и живоначелнеи и нераз͡делимеи Троице близь мѣста Илѣва трꙋдо͡м и оусрьдїи͡м сь братїами бл̃женнаго еромона͡х игꙋмена Висарїѡна. Вь та люта и прискрьбна вр͡ѣмена вь дни сꙋлтань Сꙋлеимена. И мл̃им се грѣшни сьвакою смѣростїю пр̃стите ми где что бꙋде погрѣшено понеже бо вь велицеи нꙋжи͡д и скрьби писа. Гр͡ѣшни и мѣншїи паче вс͡ѣх дїак Иѡван.

31. Два јеванђеља. — У књижници под бр. 85. Формат обична осмина. Оба јеванђеља су на кожи. Немају ни почетка ни свршетка. Једно повезано у кожу и дрво, једно без повеза. Писана су оба лијепим средњим уставом.

32. Минеј за декембар. — У манастиру под бр. 25. Спомиње га Косановић под бр. 32. У кожи и дрвету. Величина 31·8—21 *цм*. Текст 23·5—13·5 *цм*. На страни 28 реда. Напријед нема једнога свежња од 8 листа. Унутра има покиданих листа, а кад је рукопис био цио имао је 21 свежањ.

На посљедњој страни има запис, који се не може цио да прочита. Ја сам прочитао ово:

Сію книгꙋ минеи мц҃а декеврїа ѿкꙋпи . . . . еромонах и приложи . . . . . їлѣ пр҃етїе вц҃е слꙋжити емꙋ за дꙋшꙋ, и аще кто ѿнимии да є҃ проклеть ѿ г҃а бга . . . . и ѿ на҃ небл҃вень вь лѣто ҂з҃.р҃.к҃.а҃. (7121. = 1613.).

Косановић зна од некуда, да је овај минеј писан у манастиру Милешеву.

Испод горњега записа налази се други:

Сію книгоу ѿкоуп̑ги поп Стоїа и монаина Марта ѿпщи бить ѡ симонꙋ.

Испод тога друга рука:

Да се зна каде ѡврхосмо .р҃. (100) кладань пшенице оу ѡчи рождства хв҃а въ лѣт ҂з҃.р҃.л҃.ѕ҃. (7136. = 1628.) пише смерени.

На посљедњој страни рукописа:

Сію книгоу (минеи) декть . . . ѿкоупи Радоуѡ Продановићъ и Степанъ Лазаревићъ из Милешеве за своју дш҃ꙋ въ лѣто ҂з҃.р҃.о҃.з҃. (7177. = 1669) . . . сїа цаковйы.

У 11. свежњу овога рукописа, на трећем листу, има почетак некакве пјесме, писан писаљком. Почиње са:

Књигу пише војевода Мирко и т. д.

Неко је хтио подражавати записима па је у 6. свежњу на 5. листу написао:

Сїа книга Мине писа се ꙋ Моцевцꙋ[1]) месеца априлїа 1651. године.

На крају другога свежња:

Сеи Минеи приложи Ристо С. Поповићъ синъ из Моћевца ꙋ монастирь Свѧтꙋ Троицꙋ. Приложи за споменъ да мꙋ слꙋжи за дꙋшꙋ и бист тогда игꙋмен Аристид 1866. септ. 14.

33. Животи светаца. — У рукопису су житија кратка од мјесеца јануара до јуна. Од српских светаца налазе се кратка житија (пролози) светога Саве 14. јануара, Стевана Немање 13. фебруара и других. Рукопис је на хартији писан средњим и читким уставом. Величина 30—20 *цм.* Текст 21·5—13 *цм.* На страни 26 реда. У почетку су оштећена два листа. Свежања 49, листа дакле 392. Књига је повезана и добро очувана.

Занимљиво је да се у овом рукопису налази кратко житије српске краљице Јелене, жене краља Уроша, на четвртом листу осмога свежња. То кратко житије под 8. фебруаром (дан смрти Јеленине) преписао сам и саопштавам га овдје:

Въ тьже днь памеать ст҃ые и прп҃ные Елены чютворице гп҃оже срьбскаго єзыка теплою мл҃твенню кь нищїи и горещою мл҃твою кь бꙋ земльное цр҃тво нбн҃ы, Елено, прѣмѣнила іеси.

[1]) Село Моћевац недалеко је од Плеваља.

Сїа стаа и достохвална прпбнаа мти Елена бы роженїе(м) ѿ рода Фрѹгїскаго сѹщїи славных богатых родителїен. Бывши жена Оурошѹ кралю србьскомѹ, рекомомѹ Храпавы. Ѿ нѥго же родивши сна два Драгѹтина и Милѹтина благочтива и христолюбива ѡба сѹща. Моужѹ же сїе ѿ кралевства сном своим Драгѹтином изгнанѹ бывшѹ и по прѣставленїи моужа своего прїемши ѿ сна своего дарь држав землїе мнѡгые и тако вь дѣленїи доманѥ еѥ, аггелское и иночьское иго на се выспрїемши. И тако добрѣ пбвизавши се вь пость и мтвѣ и вь сьзах непрѣстанных днь и нощь мтыниже кь ницїим їако рѣка непрѣстано текѹща и подарованїа ѕѣло мнѡго кь сщенным монастырем и црквам ѥко їерлимь и сїнам причестити се тое мтыни и подарованїю тоже и храмь прѣстль вьзвиже прѣбвеннѣи бци чтнаго еѥ благовѣщенїа вь мѣстѣ глемѣм Градьць. И того красотами и бгольпными оукрасивши и ноужьными потрѣбами мнѡгими того ѡбогативши и множьство инѡкь сьбравши вь нѥмь игоумена и причьть црковны добрѣ сьставльши и оутврьдивши вь славословїе гоу їѹ хѹ, и того рожшои прѣчтѣи его мтры и добрѣ и бгоѹгодно поживши почи оги(?) и вь роуцѣ его дхь свои прѣложи. И тако погребена бы вь выше реченнѣм монастири ѿ нѥи сьзданнѣм и по трїех лѣтѣх нѣким бжтвеным ѿкрьвенїем ѿ нѣдрь земльных изьета бы и положена вь рачѣ благовоннаа оуханїа испоущающи и ѕѣлнаа исцѣленїа проливающи сь вѣрою кь нѥи притѣкающим ѥже и до днь на мѣстѣ том бивают вь славѹ бѹ.

Пред прологом светога Лазара, кнеза српскога налази се овај запис:

Сїа книга исписа се вь стѣи Горѣ Ѧѳѡна на скить стопавльскы повелѣнїем сщенноинока кѵр Нектарїа їеромонах и приложи ю вь свою ѡбитѣль Милешевѹ. Писа же рѹка хѹдаго вь иноцех Еѵѳимїа лѣт ,з.р.о.в. (7172. = 1664.).

34. Псалтир с минејом. — У манастиру под бр. 51. Рукопис у кожи и древету; доста се распао. Писан је лијепим уставом на хартији. Величина 29—20 *цм.* Текст 22—13 *цм.* На страни 25 реда. У рукопису налази се по гдјекоји иницијал.

До петога листа дванаестога свежња псалтир је. За тим долазе пјесме Мојсијеве. Послије тога минеј.

На крају је поговор, како се треба служити овом књигом, па за тијем овај запис:

Писа се сїа дшеспасная книга глемыи ѱалтырь повелѣнїемь блгочтныкаго и хртолюбыкаго кнѣза (овдје старо име избрисано па позније, друго и другим мастилом записано: кнез Михаила рекоми ѿ места Плеваль и приложи ю вь Храмь Оуспенїа прстеи бце и ткож ѿниим ѿ храм сего да ѥе проклѣть) даље опет крупним уставом: Да моу се на ползоу к дшевномоу спсенїю вь боущїи вѣкь. Азь смеренїи и маломощны лениві кь подвыгомь дшепользнимь оунили а скорїи кь выакомоу лихоимьствоу и оухищрѣнїю дшегоубитѣлномоу рабь хвь прѣзвытерь Воукь сьписахь сїю книгоу дшепользнѹ.

Тѣмже старцѣмь, ꙗко оцем, сьвьзрастнїим, ꙗко братїам, юношамь, ꙗко чедѡм, чьтоущимь или поющимь или прѣписоующимь мл̃ю се и колѣномь касаю се, аще не роукою нь езыкомь, любве ради хв̃ѣ исправлꙗты и нась, оусрьдно троудившыхсе ѡ семь, бл̃гославлꙗти да и ви оулоучите ѡноїе валамово еже кьї̃слю блсвещеите блг̃вни и кльноуще и те проклеты и прїидете бл̃венїи ѡца моїего наследоуите оуготованноїе вамь црьтвіе. Вь немже да жителььствоуїемь ѡбои славеще ѡца и сн̃а и ст̃го дх̃а и нинꙗ и присно и вь вѣкы вѡкам̃ аминь.

Сьврьши се сїа кньіга ѿ бытїа вь лѣт ,з̃.к̃.е̃. (7025. = 1517.) мц̃а сеп̃врїа иї (18.) дн̃ь вь мѣсте Врьхоубосьнью, рѣкомемь Сараїевоу. Тогда бо въ тые дни, вь тои земльі бѣше великоⷪ оумноженїе агарѣньскыь чедь а православнїе вѣри хрт̃їаньскыхь вь тожде земли великое оумаленїе їако не ѡбрѣсти се ничтоже. Тогд̃а бо цр̃твоующоу нечьт̃ивѣишемоу цроу Селїимоу.

За овим киноваром:

Богоу же нашемоу слав̃ и држава вь вѣкы вѣкы вѣкѡм аминь.

Испод тога:

Сїю книгоу прилож̃и Марътинъ Дмаг̃ьнѣв(?) ва сти храмъ Оуспение стне бг̃омаеръ. Аминь.

Послије овога настају ирмоси, што се пјевају на вечерњу, а писао их је Тодор Рисанин, што се види из записа:

Ѿ зде почеⷯ писати азъ Өеѡ̃ръ іеромонаⷯ рисанинъ.

Ови ирмоси писани су полууставом, немају свршетка.

35. Живот светога Саве. — У библиотеци манастирској забиљежен под бр. 38. Косановић га спомиње под бр. 22. Рукопис писан лијепим, читким уставом на хартији. Величина 31—21 *цм.* Текст 22—12·5 *цм.* На страни реда 25. Сигнатура свежњева испод текста на средини у почетку и свршетку свежња. Свежања 27, листа 216.

Наслов је дјелу:

Житїе и подвизы іеже вь поустины сь свои̃м ѿцемь и ѡсобь хож̃енїа и ѿчести чюдесь исповѣданїе, иже вь ст̃ыхь ѿца нашегѡ Савы прьваго архїеп̃кпа (и) наоучителꙗ срьбскаго. Сказано пр̃повнымь Доментїанѡм инокомь и прѣзвитеромь монастыра Хиландарь нарицаемаго. Сьписано же Өеѡсїемь минхѡм тогож̃е монастира. Бл̃ви ѿче.

На крају се налази запис:

Сїа книга манастира Враћешїце ко]ю ѿнимии ѿ сего манастира да ес̃ пролеть здѣ и прѣ когѡм.

Познијом руком написано: въ лѣт ,з̃.р̃.о̃.д̃. (7174. = 1666.).

На слједећем листу:

Стефань велики Немань двадесатолѣтень начать воевати и ѿ грчкїѧ земли страни ѿнимати Рацково и Фоност (није ли Хвосно?) вса Лѣвче и Бѣлицоу и созда мнт̃ырь прекрасенъ рекоу Стоуденицоу.

Испод овог записа је грб с круном. Према круни с десне стране стоји ,з҃.р҃.о҃.а҃. (7171. = 1663.).

36. Молитвеник. — У манастиру под бр. 49. На јакој неуглађеној хартији, писан средњим уставом, на крају оштећен. Кад је био цио имао је 19 свежања по 8 листа. Формат 28·8—19·6 *цм.* На крају је био запис, али је јако оштећен, но ипак се види да је писан при Захарїю лѣто ,з҃.р҃.з҃. (7107. = 1599.). Рукопис је повезан.

37. Дјела светих апостола. — У књижници под бр. 43. На углађеној хартији лијепим уставом писан. Напријед је украс. Нема свршетка. Посљедњи свезак (28) оштећен је. Нема никаквога записа. Облик 28·6—20 *цм*; текст 20—12 *цм.*

38. Бесједе и некоја житија. — Забиљежен под бр. 47. Формат 29.5—21 *цм.* Сигнатура испод текста у почетку свежња с десна, на крају с лијева. Напријед је оштећен. Кад је био цио имао је 33 свежња. На крају има запис:

Вь лѣ҃т ,з҃. и в҃.ї҃. (7012. = 1504.) дописа се сїа книга. Писа смирѣнїи ієромона҃х Нифонь, прочитающеи благвите а не кльните. И вась бь҃ да простӣ. Аминь.

Овај рукопис спомиње Косановић. Из записа забиљежио је само име писца и годину, али и једно и друго погрјешно.

39. Маргарит или Златоустове бесједе. — У манастиру под бр. 36. Рукопис доста стар и искрпљен по окрајцима листова. Повезан је у кожу и дрво. Негда је био већега формата па је при увезивању опсјецан. Сад је облика 24·8—19·6 *цм.* Писан је на храпавој хартији. На страни има 26 реда. На крају је запис:

Съврьшис҃е сь бл҃мь иже ѡщнннычьстѣ (?) вь словѣсѣ҃х шестихь НИКОДИМ (Никодимь) П МЛСТИ БЖІЕН ПАТРЇАРЬ (По милости Божїеи патрїарь) лѣ҃т ,s҃.ц҃.ѯ҃. (6960. = 1452.).

Као што љетопис казује, ово је рукопис из половине петнаестога вијека. А Никодим је српски патријарх, који је био пред Арсенијем II. До сад се знало да је он био патријарх до 1451. Овом биљешком његово патријарство продужује се још за једну годину. Горњи запис писао је својом руком сам Никодим.

Испод тога стоји ово:

Вь дни чт҃нога и хртолюбиваго гн҃а дс҃пота Гюргя и госпотїе дес҃потице Ерине и сн҃ѡв и҃х азь смѣрени Никод҃им по млт҃и бжиеи патрїа҃р приложи҃х сию книгꙋ вѣликои црькви патрїарш҃ї (избрисано, па написано ст҃ие Троици). Тко би іе ѿити ѿ цркве да іе прокле҃. Аминь.

Испод тога запис:

Манастира Сопокани иже ва Расе.

Косановић га спомиње, али је погрјешно забиљежио запис.

40. Отачник. — У манастирској библиотеци под бр. 45. Косановић га спомиње под бр. 49. Рукопис је на јакој, углађеној хартији са лијепим и читким уставом. Облик 31—21·4 *цм.* Текст 21·5—14·5 *цм.* На страни 24 реда. Сигнатура на крају свежња испод текста с десна до 42. свежња. У 37. свежњу налази се чланак ѡ писменехъ Чрьноризца Храброа и захвата не пуна три листа. Послије овога настаје друга рука. Рукопис је свакојако из XVII. вијека. На њему с краја налази се неколико записа. Износим их овдје:

† Вь лето ҂з҃.р҃. и м҃. и д҃. (7149. = 1641.) да се зна каде нађомо ȣ едноме класȣ пшеничнȣ .р҃.і҃. (110) зрна при блаженомȣ игȣменȣ кирь Ананиї.

За овим на посљедној страни:

† Въ лето ҂з҃.р҃.м҃.и҃. 7148. = 1640.) мца ферфа .з҃.і. (17.) днь наиде крьвавь снегъ и ти днь бише чйти понд днъ промениѕе (?) каисовъ Мехетпаша и тога мца оумре соултань Моурать оу Цриградȣ. Кроуг слнца .и҃. а лун .д҃. демеи .з҃.і҃.

На првом листу запис:

Сїа кнйга манастйра т҃ Троице божественни Ѡтачникь ѿ рожества Хва а҃.ѱ҃.л҃.д҃. (1739.). Тадаи преставй се стараць Милосав. Вечнах слȣга. Аминъ.

41. Богородичин молебник. — Рукопис у манастиру под бр. 4, добро очуван и повезан. На хартији. Формат 30·8—21 *цм.* Текст 21—12 *цм.* На страни 21 ред. Свежања 20. На крају је запис:

Сїа книга глемии прчстие бце Млбеник монастира Прѣѡбраженїа гна въ покрилие гѡри Овьчара и Каблара, вьзехїє азъ многогрѣшни Михаилъ владика смеревски и жички да ми слȣжи до сьмрти моеи, паки да е вишереннаго монастира. То бихь вь лето ҂з҃.р҃.ч҃.а҃. (7191. = 1683.) томȣ слава въ веки. Аминь.

42. Јеванђеље попа Стевана. — У књижници под бр. 60. Формат 20—14 *цм.* Повезано и добро очувано. Писано је уставним словима, али не тако читким. Запис је на крају:

Вь лет ҂ѕ҃.ц҃.п҃.д҃. (6984. = 1476.) сьписа се сы бжствны тетроеуль рȣкою многогрѣшнаго попа Стефана вь азицех а вь дни злочстиваго и злонравнаго и неситаго їоуде Мехмед-бега цра вьздвигшаго седе нбсь и паки сьниде до ода. Да ѿци и братие сїа слова аще и гроуба соуть нь бжїа соуть понеже неписа дхь сти нь рȣка грѣшна. Исписах не величае се нь паче смерае се. И аще ıе гре и грѣшно а вы поправит чтитеда како нашь недостатакь вашимь исправлениемь исправите. Да ѿци и братїе что аще исправлаите а неклните а вась бъ да прости и прчста бца вь црстви небнемь. Аминь.

43. Минеј јеромонаха Саве. — Забиљежен под бр. 25. Формат 28·5—21 *цм.* Рукопис је добро очуван и повезан, писан у два ступца на страни. Свежњеви по 8 листа. Свежања има 28 + 4 листа. Косановић га спомиње под бр. 50.

На крају је запис ове садржине:

И сь минѣи писа многогрѣшнїи и смѣрѣнїи їеромонахъ Сава. Нь ѿ ѿци сты и братїе вьзлюблиена молюже и колѣно прѣкланїаю аще обрещете что ѿ словесь сихь погрѣшьно, любве ради Хве исправлаите а насъ грѣшних некльнитѣ нь ѡ семъ трудившихсе блвите а вась Хсь бл͠ка млтн бжїа прчтаа вь сїи вѣкь и вь боудущи. Аминь.

Сїа книга писа се ѿ бытїа вь лѣт ꙁ днеѹщно и м.ѕ. и сврши се новрїа .ꙁ. дни (7046. = 1538.).

Труди же сїе ѿ сїихь минее старць игѹмень іеромонахъ Васїлїе с братїѹ его попатыи монахомь Савою и сь иною б(р)атїіею, иже бехоу сь нимь вь монастире глемомь стаа Троица близь рѣкѣ Врьхѹвре(з)ницѣ.

Вь та лета цртвоующоу Исмаилтеномь црю султанъ Сѹлеимнѹ и все цркво ихь беше. И велика нам нѹжда ѿ нихь беше. еже имехмо именїа все нам вьзымаху. Едни ни прихождаше а дроузи ѿхождаше и вьсе еже сьтецахмо все вьзимаху. Тачию велицемь трудомь еже трѹгахмо и сьврьшнемо се минее бѹ на славѹ и стымь. И простите мїи еже кь вамъ много глахь. Аминь.

Докѹда сїи кирїе.

Тешка рѹка а ѹмь моутанъ ѿ мїсли сввгаренскїихь.

Да се зна каде бихь клисарь . . . . клисар Михаило влѣто ,з.с.к.д. (7224. = 1716.).

Испод тога:

Да е зна каде ѹзеше Ниемьци Бишградь лета ,з.с.к.е. (7225. = 1717.) и таде биаше игѹмань Арьсение ва столе.

44. Типик или **Устав**. — Забиљежен под бр. 32. Рукопис средњега устава на хартији. Свежњи по 8 листа. Има 23 свежња и 4 листа. Величина 32·5—20 *цм*. Текст 21·5—12 *цм*.

На четвртом листу има запис:

Сей ѹставь зостаем при храмѹ Покрова Прчтыя Бца у сель Горѹцкой в ключ ѹ Мистичкомъ (?) у ѡ економий Самбор мой за крола Іѵана Собеского щасливое панѹючогь рокь а.х.о.ѕ. (1676.) мца ферѹара дня .а. (1.).

Испод тога:

Рокѹ ахчѳ (1699.) Сесѣнъ била сѹха аврѣ (?) лѣсы горѣли.

Мало ниже:

Pabſluphus est ipse (?) liber me Stephano Armelui studioso Collegij Leopolens.

У четвртом свежњу на истом листу има неколико записа, који се тичу Пољака, али су без значаја.

45. Канон св. Богородице или **Осмогласник**. — Забиљежен у књижници под бр. 33. Рукопис је писан средњим, лијепим и читким уставом. Величина 30—20·5 *цм*. Нема забиљешке кад је писан. На крају су познији записи:

Сїю книгꙋ ѡбнови́х азь маншӣх ієодїакон Висарїонь за свои́х вѣчны поме́н и повѣза́х азь грѣшни́х геѡргїе бӣ вь лѣто ҂з҃.с҃.м҃.д҃. (7244. = 1736.) ѡ ро́ж попльти бӣ слове ҂а҃.ѱ҃.л҃.ѕ҃. (1736.). Тогда обладающꙋ срьбски́м прѣстоло́м блаженнѣишемꙋ патрїархꙋ гнꙋ кѵ́р Арсенїю и митрополи́т херцеговакомꙋ кѵ́р Ак̾сентїю и при игꙋменꙋ кѵ́р Данилꙋ.

На посљедњем листу:

Сїа книга глїема моламник монастира Ѡрашкце храма стго великомчѣника Хва Геѡргїа на рѣце Лимоу сїирѣ Маражичь.

46. Октоик под бр. 34. Рукопис доста оштећен у почетку. Повезан у дрво и кожу. Облика 28—20·5 *цм.* Текст 20·5—14 *цм.*

На крају испод текста запис:

Сїю книгꙋ принео азъ грешни и маншӣх ва иноце Висарншнь їеромона́х Троичанинь светомꙋ храмꙋ (ва лето) ҂а҃.ѱ҃.м҃.е҃. 1745.

На другој страни истога листа:

Сїи Ѡктои́х монатира Сте Троице близь ме́та Плевл̾ ѹ вр́х рке ѿ брзнїце. Писа́в іе́р Арсенїе Троичанїнь ро́ме Сарапліа, Живикь у Сарꙋвꙋ при митрополитꙋ Даробосаскомꙋ кѵ́р Гаврилꙋ Миховићꙋ.

Косановић га спомиње под бр. 77.

47. Минеј за новембар. — У књижници под бр. 58. Формат 30·6—21 *цм.* Текст 21·5—12·5 *цм.* Сигнатура свежања на средини испод текста у почетку и на крају свежња. Свежања има 27. Посљедњи има 7 листа. Рукопис је средњега устава, али је врло читак.

На дну текста стављена је година:

҂з҃.р҃.ѕ҃. (7106. = 1598.) Ѕїєсїе (ако ово не значи Дїѡн(ї)сїе онда незнам шта је).

На посљедњој страни запис:

Съписа се сїи минеи глїеми ноевріе въ лѣто ѡ съзанїа мироу ҂з҃.р҃.ѕ҃. (7106. = 1598.) кроу́г слнцꙋ .к҃.в҃. (22.) а лоуны д҃ї (19.) злата число .г҃. (3.) θемелїѡ .в҃. (2.), епахта .д҃. (4.) мца априлїа .к҃.з҃. (27.) днь при храмоу вьвѣнїа прстїе бце иже вь стаа сты́х моунасти́р зовомь Вранщица при ігоумене тое же́ ѡбытелы Өома ієромона́х сь братїами: Да оубо молю се и азь троудиви се ѡ сёмь старце́м ꙗко ѡцемь съ возрастнїи́м ꙗко братїа́м и юнїе ꙗко ѡхѣ́ братїю нарица́м. Аще что ѡбрѣщете погрѣшно рѣчїю или словцемь, исправлꙗите вашими добрими оуми и быстрими и пообни́м високопарнимь ѡрло́м. Мене же смеренаго и моутноумнаго не кльните ибо оумꙋ́м прмного оубогь есамь, а закбенїемь богать и грѣи многыми ѡбложень, прочаже моа неисправлıенїа како сказати вь могꙋ.

Азь смѣрѣнїи инокь ѕвесшїе (днѡнсїе) ієромѡн́х тачїю ѡбразомь иночьскы́м ѡдѣꙗнь дѣлиже никакоже тоеже́ ѡбытели вишерѣченїе, и азь трꙋдивсе ѡ се́м и аще кто ѿнимить сїю ѿ сего вишеречнаго монатира да іе́ проклıе́ ѿ прчстїе бце коупно и вьсѣ́х сты́х. Амин.

На даљем листу до корице:

Да се зна како прео̄̈вещени митропо̄ приде ва светꙋю мона̄стирь зовомь Враницꙗцꙋ да є свако̄ на прочитание.

48. Минеј за април. — Под бр. 27. Косановић га спомиње под бр. 62. Рукопис је на јакој, неуглађеној хартији, писан читким уставом. Свежњи по 8 листа, има их 16. Формат 31—21·5 *цм.*

На крају познијом руком:

Сїа ста и божтвана книга мѣчныкь априлия и приложи Дронца монатрꙋ Мажићꙋ стомꙋ Геѡргїю за сои дшꙋ, бь да гь проти.

Лѣто ѿ ро̄ Хва ҂а.х.п.г. (1683.)

Сїю книгꙋ принесе ïє̄мона̄ Димитрïє ѿ Маржӣ и даде ю вь цркв̄ Сараєвскꙋю за дарь ѿ монатира.

На посљедњој страни:

Принесе є митрополитꙋ Мет̄ї.

49. Минеј за август. — Под бр. 28. Писала га иста рука, која и онај за април. Исти је и формат. На посљедњој страни запис:

Саписа се сы бжтвныи минеи въ храме стаго и славна̄ Геѡргïа мчика оу Вракïевцици и ткое ћиє ѿнимити ѿ стго монастира да мꙋ ïе̄ сьпарникь сти Геѡргïє на страшномꙋ испитанïю Хвꙋ.

50. Минеј за новембар. — У књижници под бр. 29. Имао је 20 свежања више 1 лист од 21. свежња. Напријед нема два листа. Рукопис је на јакој и крутој хартији, куд је писано није глађено. Средњи је и читак устав. Сигнатура свежања у почетку и на завршетку. Има на крају ове записе:

Поче се писати сїа стаа и бжтвнаа книга гаемїи минеи мца апрïлïа .к.з. (27.) а сьвршаи се мца ïоулïа .г. (3.), при храмꙋ стїе и живоначелнїе Троице близь мѣста Плѣвль при митрополите херцеговачкомь кр Ѯогїнꙋ (мислим Логїнꙋ) при игꙋмене сїе обители кїрь Моїсею еговѣмь повеленїемь и настоланїемь и сь вьсею братїею.

Ѿ битїа вь лѣто ҂з.р.м.а. (7141. = 1633.) а ѿ рожтства Хва ҂а.х.л.г. (1633.), кроугь слнца .к.и., лоуны .еї. деме .и.ї. ѵпахта .з. злато .и.ї.

На даљој страни:

Сїа ста и бжтвна книга глма минеи ноемрïа монастира Троице, понови се вь томь монастире. Томоу бй ктиторь дïаконь Контантинъ за свой вечни помѣнь и ротелей его бгь да проти. При игꙋменꙋ кр Арсенїю. Лѣто ҂з.с.л.з. (7237.) а ѿ рж Хва ҂а.ѱ.к.з. (1727.). Тѡгда бившꙋ патрïархꙋ кр Арсенїю и при митрополитꙋ Херцеговачкомꙋ кр Аѯентїю. Троудивже се о семь попь Симеѡнь ïеромона̄ Троиканинь и дïаконь Димитрïе.

51. Минеј за април. — Рукопис у тврдом повезу (кожа и дрво) добро очуван. У књижници забиљежен под бр. 27. Косановић га само

спомиње под бр. 18. Писан је полууставом на хартији. Формат је 31·8—21·8 *цм.* На крају је запис:

Сїи минеи писа се вь лѣ҃т ҂з҃.з҃.и҃. (7068. = 1560.) индиктио҃ .г҃., кроу҃г слнцꙋ .в҃.ї҃. лу҃ .д҃ї҃. демелие .в҃. вь дрьжавѣ злодрьжꙑ҃ ісманлтень цр҃а Сꙋлеимена амирѣ. И вь то врѣме свадише се сінови его ѡ црство: Селимь и Пајазить и кои бьше и оуби Селимь и прибѣже Пајазить на кьзльбашь. Ѡ тоуга и тегота на Хрнехь вь то врѣме и тако вь мѣнїахꙋ Хртїан такоже скоть несмисльены.

Писа многогрѣшнїи подвѣдꙋ чрьвь а не чл҃ кѵллока ѕвока не писа аггель нь роука грѣшнаа и брнаа блени блвите а проклѣт кльните зара Ха блкы любве исправите, понеже бо пихь стьклѣнемь ѡчима. Поне ж пр҃ѣтарь бѣх, испите се ѿ гн҃. Аминь.

52. Амартолон. — Рукопис у 8⁰ писан врло лијепим рукописом. Рукопис се састоји из два дијела: Амартон Сотирија захваћа 44 свежња или 352 листа, а даљих 19 свежања садрже Чуда свете Богородице. Најпослије: чюдо еже бысть въ Синаи, егда ѿцы ѡскꙋдѣнїа ради хлѣбнаго хотахꙋ да ѡставеть монастирь и ѿидоуть ѿꙋдꙋ.

Први дио носи наслов:

Книга красна глемa Амартолон Сотїрїа. Си ест грѣшныхъ спасение сложена ѿ Агапїа инока вь стой Горѣ Адонскои постившаго се грьчьски езикомъ и нѣке ѿ їеромонах Самоуила Бакачича ѿ езыка грьчьскаго на езыкь словенскїй прѣведенаа. Въ тоже Стои Горѣ Адонскои въ скитѣ стые и праведные Анны. Написаже се сия книга въ лѣто рожьства Хва ҂а҃.х҃.ч҃.з҃. (1697.).

На 7. листу испод текста и даље налази се овај запис:

Са амартолон сотїриа митрополита захмскаго кир Саватїа Трѣбинца ѿчатство ѿ Пиве порѣкьлом Рꙋћинь. Лето ҂з҃.р҃.ч҃.а҃. (7191. = 1683.) даже до лета, егда пис ҂з҃.с҃.к҃. (7220. = 1712.).

Овај посљедњи запис ја бих протумачио тако, да је овај кир Саватије Требињац, отечеством од Пиве, поријеклом Рућић, био митрополит захумски од 1683. до 1712. Али томе стоје насупрот они митрополити херцеговачко-захумски, које спомиње Дучић у својој „Историји српске православне цркве“, стр. 335., јер тамо одмах послије Саватија стоји споменут Симеун 1692., Нектарије Зотовић 1696.—1702., Мелетије 1712. Ово нека расправе они, који се занимају историјом српске цркве, као и то: је ли овај кир Саватије Рућић исто лице са Саватијем Љубибратићем, којега спомиње Дучић као митрополита захумско-херцеговачкога године 1690.

На крају рукописа налази се још овај запис:

Нека се знаде каде први пꙋт горело Сараево иꙋнїа 19. (године) 1788. пак опет изгоре месеца септембра 11. (године) 1804. До 5 сахата све изгоре.

53. Молитвеник. — Рукопис у 8⁰, писале га разне руке, нема ни почетка ни свршетка, јако оштећен. Унутра, на једном листу налази се запис:

Сїа книга мо̊тьвникь манастира Стꙋденице. Поклоние игꙋмьнь кѵ̈рь Рꙋфи̊нь попꙋ кѵ҇р Вꙋковою.

Косановић не спомиње овај рукопис.

54. Псалтир. — У манастиру забиљежен је под бр. 68. Косановић спомиње неке псалтире, али како није изнио записе, то не знам да ли је гдјегод и овај споменуо. Поред псалтира има још неких додатака. Рукопис је писан на 12° полууставом. На крају је **Повѣсть с҇тго о҇ца Исаїе.**

На 69. свежњу има овај запис:

Съписа се сїа книга въ с҇тѣи Горѣ Адѡна вь скѵ̈тѣ лькрьскомь. вь лѣ҇т ,з҇.р҇.ѕ҇ı҇ (7116. = 1608.), **м҇ца ѿ .к҇.** (20.).

55. Диоптра или **Зрцало Михаила Псела.** — Рукопис је у манастирској библиотеци забиљежен под бр. 8. Косановић га спомиње под бр. 81. Рукопис је повезан у дрво и кожу. Нема свршетка. За сад има 38 свежања по 8 листа, свега: 304 листа. Рукопис је писан уставом. Читак је и укусан. Има по гдјекоји занимљив иницијал. Формат је 21·8—13·5 *цм.*

На трећем листу с почетка стоји запис:

Аще хощеши оувѣдѣти и име писавшаго се, и то напишꙋ ти, и сьчьть обрещеши: осмь писмен имать, и (сꙋть ѿ нихь сьгласна петь)[1]) Тросложнь есть; послѣдн҄ѥ и средн҄ѥ по три писмена имать каждо, прочаже вещшаѧ, (в)сегоже числа ѥсть сторицею (трищи три и десетинидващи четворицею)[2]), рекшевь вьсе число, и сьчꙋть: сихъ деветь сьть и осамьдесеть.

Косановић, који је такођер преписао овај запис, кушао је да одгонене ову загонетку и да нађе име, које је овдје. Он у загради (Гласник Српског Ученог Друштва. Књига XXIX., стр. 172.) вели: „Разријешено значи **Патриарχь**“, али није тако. Ово је прост пријевод с грчкога и значи: Φιλιππος, што се види и у Лавровскога и Востокова[3]), јер кад се замијене слова бројевима онда имамо овако: ф = 500, ı = 10, л = 30, ı = 10, п = 80, п = 80, о = 70, с = 200. Све то скупа равно је 980. Исти овакав запис наводи Стојан Новаковић у XXV. „Гласнику Српскога Ученог Друштва“ стр. 24.

Михаило Псел (Ψελλός), који се спомиње овдје, јесте чувени писац византиски једанаестога вијека. Рођен 1018. године, дакле оне, кад је пропало Самуилово царство, а умро између 1076. и 77. године. Служио је неколико царева византиски и играо је врло важну улогу на византинском двору. Дуго вријеме био је професор на највишој

[1]) Ово у загради, мислим, да је изостављено.

[2]) Тако исто и ово.

[3]) Види Драгутина Костића: Тајно писање у споменицима српским у „Гласу Српске Крал. Академије“. Књига LIII., стр. 155. Тамо су и наводи из Лавровскога и Востокова.

школи у Цариграду, гдје је предавао разне предмете као: филозофију, историју, права и т. д. Нарочиту је пажњу обраћао Платоновој филозофији. Писао је чланке по разним гранама науке као: из филозофије, граматике, права, агрономије, медицине, математике, реторике, музике и т. д.

56. Служба и акатисти светом Николи. — Рукопис у књижници манастирској забиљежен под бр. 78. У почетку лијеп орнамент, има по гдјекоји иницијал. Овај рукопис нема свршетка. Овакав какав је има 39 свежања по 8 листа, свега 312. Формат 20—14·5 *цм.*

Не зна се кад је писан, јер нема забиљешке. Има познијих записа. Тако у почетку запис:

1728. Ѹжице.

Пи҃ 1788 го҃ года: Би҃ ратъ на Дꙋбици с Ниемцом и Нѣмци ꙋзеше Дꙋбицꙋ, а нахїе око Белиграда ѿметнꙋше се ꙋ Немце многе.

57. Синаксар. — У књижници под бр. 76. Косановић га у поменутом „Гласнику Српског Ученог Друштва“ спомиње под бр. 33. Рукопис је писан лијепим и укусним уставом с лијепим украсима у почетку и лијепим иницијалима на више мјеста. Формат је рукописа 19—14 *цм.* Текст 14—8·8 *цм.* На страни има 20 реда.

На посљедњем је листу запис:

Съписа се сїи синаѯаръ ѿ бытїа въ лѣто седмо тисꙋщно и .р҃.н҃.а҃. (7151.) а ѿ рожства хва ,а҃.х҃.м҃.в҃. (1642.) крꙋ҄г слнцꙋ .а҃.і҃. (11.) а лꙋ҄н .ѕ҃. (6.) ѳемл҄е .ѳ҃. (9.) индиктиѡ҄н .а҃.і҃. (11.) епа҄х .е҃. (5.) вь третїе лето цртва велика҄го Амирѣ Иврахима при игꙋменоу кѵ҄р Ананїи и еклисиархи кѵ҄р Филиппꙋ вь храмѣ стые Троици близь мѣста Пѣвалѣ ꙋ врьхо Брезници мца се҄к. Сьвршие҄с хꙋ҄б ра Гаврилъ расоде҄р.

Тога Ахметь паша надрпас҄кꙋ (?) бе на Херцеговины добро сꙋдбенъ.

58. Псалтир. — Забиљежен под бр. 68. Косановић га само спомиње под бр. 67. Рукопис на хартији, формат 19—13·4 *цм.*, текст 13·2—9 *цм.* Рукопис је писан врло укусним средњим уставом а има ванредно лијепих иницијала. Нема никаквога записа, те се не зна ни кад је, ни гдје је, ни ко га је писао.

59. Устав божанствене службе. — Рукопис у библиотеци манастирској под бр. 73. Косановић не зна за њега. Доста је оштећен. Формат 21—14·5 *цм.* Текст 17—9 *цм.* Свега листа има 196.

На крају је запис:

Сказанїе скари (?) сїе подобаеть вѣ҄дти, ѩко на чрьвѣнихь слокѣсе҄х биваеть киси (?) кто да сега боудеть вѣкто вь зми ѿ чрьнаго проута шкрѣщеши все кꙋпно по рѣдꙋ празникы и дны же и часи. И се подобаеть знати: ѩко сьписа се сїа книга вь лѣ҄т ,з҃.в҃.і҃. (7012. = 1504.) вь земли зовѣмеи Рашка, вь дни же

цртвꙋющомꙋ варварскомꙋ црꙋ Пајазитоу роукою многогрѣшнаго раба хва попа Радосава. Тѣмже млюсе всакомꙋ чьтꙋщомꙋ книги сїе простите ме паче и блвите ме грѣшнаго потрꙋдившаго се ѡ семь а вась бь (и) прта да прости и блви и вси сты. Аминь.

60. Наустица. — Рукопис је 8°, јако оштећен. Напријед нема 42 листа. У књижници манастирској није забиљежен. Какав је рукопис, нијесам могао, на брзу руку, тачно одредити; чини ми се да је некакав требник. На крају има записа познијом руком:

Сїа книга монастира сто троичаскаго глаголема наꙋстица. Кто би ю ѿнимиль ѿ сеа ѡбители проклетїю попасти да надлежитъ (надь нимь лежит ?) анадемй ва си вѣкь и ва бꙋдꙋщй. Аминъ.

Лета гдне .а.ѱ.м.в. (1742.) азь Х: покꙋсй перце.

Испод тога:

Сия свята книга монастира глаголема Наустица. Пранешена ѿ телавнаго монастира свте Милешеве у монастири лавру Троицꙋ.

61. Псалтир са Мјесецословом. — У манастирској библиотеци забиљежен под бр. 69. Косановић га спомиње под бр. 89. и назива га: „Исљедовани псалтир са јеванђељем“; забиљежио је само годину кад је писан. Формат овога рукописа 18·5—13·5 *цм.* Текст 14·2—8·8 *цм.* У тврдом повезу добро очуван.

Ово је најљепши и најукусније писан рукопис у цијелој књижници овога манастира. По љепоти израде и рукописа превазилази Шестоднев Јована Екзарха, који је описан напријед под бр. 19. Рукопис има ванредно лијепе украсе и иницијале, изведене разним бојама и златом. Од листа р.н.д. (154) до р.ѯ.в. (162) налази се дивно удешен календар са извјесним годинама и напоменама. Од листа і.н. настаје мјесецослов и друге ствари. На крају је чин исповиједања. Има свега листа .у.н.з. (457). Рукопис је писан ситним, чистим као бисер уставом. Зачеља су исписана киноваром и плавом бојом, а проткани су златом. Тако су исто рађени лијепи и укусни иницијали, од којих би се могла читава азбука саставити.

На крају је запис:

Вь лѣто ѿ сътворенїа свѣта ҂з.р.н.д. (7154.) индиктионъ .г.і. крꙋгъ слнцꙋ .д.і. а лꙋнни .і. епа .г. теме .в.і. зла .г.і., ѿ рож хва лѣто ҂а.х.м.ѕ. (1646.).

При храмꙋ стые и единосꙋщные Троц къ мѣстѣ зовомѣ Връхобрѣзница близъ мѣста Плѣвлъ ꙋ Херцѣговини.

Вь цртво сꙋлтанъ Ибрахимово.

62. Житије Андрије Јуродива. — У књижници под бр. 81. Рукопис је писан полууставом. Не зна се кад је писан. Има на корицама овај запис:

Сїа книга глїема Житїе Андреа (і)ѹрѡва Ха ра понови се вь лѣто ҂з.т.к.е. (7225. = 1717.) ѹ Морачи.

У средини запис:

Сиа книга монастира Мораче приложие їексарх Силвестарь за свою душѹ. Кто ће ѿнимити ѿ монастира Мораче проклеть ѿ га ба и пречисте его матере и ѿ седамь сабора васеленскихь ѿ .в.і. апл, ѿ .ѕ.і. пророка, а да мѹ е сьпарьница бца на стра(ш)номь сѹдѹ.

Приложи ва лето ҂.з.р.л.г. (7135. = 1627.) мца де .а. (1.) ѹ Морачи. Аминь.

63. Псалтир. — У манастирској књижници није означен. Не спомиње га ни Косановић. Нема ни почетка ни свршетка. У почетку недостаје 44 листа, колико на крају не знам. У средини на више мјеста нема листова. Од 67. листа настају пјесме Мојсијеве, које се почињу првом ПЕСНЬ МѴСЕѠВА ВЬИСХОДЪ .а. Свршетка од ових пјесама нема, јер недостаје лист 72., оцијепљен је. За овим настају Молитвы гїе поютсе съ кадизмами до 93. листа, али и ту не достаје 85. лист. За овим настају тропари, получасија и повечерница велика. На 114. листу налази се пасхалија. И ту са стране записано Зри вь лѣт зрни (7158. = 1650.) слово знаменїа гїе .в. Из тога би извео, да је рукопис писан те године, коју узима преписивач као почетну у одређивању покретних празника. За овим долази: Послѣдованїе сьбранїа вселѣтнаго начъньше ѿ мца септемврїа до мца авгѹста. до краја 19. свежња. Послије јеванђеља васкресна. Рукопис је писала иста рука, која и онај псалтир, што га споменух мало час под бр. 61. Ситан, лијеп и читак устав са лијепим иницијалима и по гдјекојим украсом — вињетом — у почетку каквога одјељка.

Ради правописа и језика износим овдје само један одломак са 17. свежња, лист трећи:

Въ тъ же днъ иже въ стый оца нашего Сави първаго архиепкпа сръбскаго. тро ѿ. Бже ѿцъ наших. ко, гл, в. вы.

Ѿ мирскыє млъви избѣгосте. икъ тихомѹ ѹстроенїю прѣидосте. мнїа кръвми и постничъскыми трѹды вѣнчавает. ѿноуже показасте се мнком и прпбнымъ единокровници.

Пѹти въводѣщаго въ жизнъ, наставникъ и първопрѣстолникъ и ѹчителъ былъ єсн. първѣ бо пришъдъ стлю сво ѿчъство си просвѣти, породивъ дхомъ дрѣвна маслинаа въсеосщеннати чѣда тѣмъ яко апостоломъ и стлемъ съпрѣстолна чътѹщете млимъ даровати нам велїю млтъ.

*

Осим поменутих рукописа у књижници манастирској има још доста појединих листова и дијелова од разних Србуља, између осталих

има их и на кожи. Нијесам стигао да прегледам и те листове, тим прије што је то натрпано без икаквога реда једно на друго.

Листови једнога јеванђеља по Матеју су на кожи. Има их свега осам. На једном се налази ова забиљешка:

Сию книгꙋ свꙗто евангели вистъ врꙋцѣ агарꙗна. Избави се лѣта 1858. ноемра 13. денъ.

На другом листу:

Сие евангеліе монастира свꙗтиꙗ Троици.

Ову другу забиљешку писала је иста рука, која и горњу. Као оглед за језик износим један дио из тога јеванђеља:

Слышасте ꙗко речено бы҃ древьнимь: непрѣлюбы створити.

Азь же гл҃ю вамь: ꙗко вьсакь вьзрѣвы и на женоу сьпохотию, ю же прѣлюбьвь створиль iесть снею вь ср҃ци своiемь. Аще же око твоiе десноiе сьблажнꙗiеть те, изьми iе и отврьзи iе от себе, оу не оубо ти iесть да погибнеть iединь оудь твоихь а не все тѣло твоiе вь врьжено боудеть вь геенноу.

И аще де(с)наꙗ роука твоꙗ сьблажнꙗiеть те, отсецию и врьзи оть тебе, оунебо ти iесть да погибнеть iединь оуь твоихь а не вьсе тѣло твоiе вьвржено боудеть вь геенньноу ·⁝· кѻ҃.

Речено же бы҃ ꙗко и же аще поустить женоу свою да дасть iеи кнігы распꙋстѣные. Азь же гл҃ю вамь: ꙗко всакь оущие и женоу свою развѣ словесе блоуднаго, творить ю прѣлюбыдѣꙗти а иже аще потьпѣгоу поиметь прѣлюбы творить ·⁝· кѻ҃.

*

Да споменем само још неколико штампаних Србуља и записе из њих.

1. Служебник. — Штампан у Москви 1817. године. У манастирској библиотеци забиљежен је под бр. 154. Значајан је у њему запис од Петра Петровића-Његоша, који гласи:

Милостиви подарокь одъ нѣгова императорскога и царскога величества великаго Госꙋдара све рꙋсіе . . . Николаꙗ Павловића мене Петрꙋ Петровићꙋ Арієп҃копꙋ и владици Црногорскоме и брдскоме 1835. год.

За овим иде:

Дарова се ꙋ монастирь свꙗто Ꙋспенскі Доволскі при Пахоміні Ієромо҃ игꙋменꙋ и Ѡбновителю ҂а҃.ѡ҃.л҃.є҃. (1835.).

На првом листу:

По его царскомъ Імператорскꙋ величествꙋ и дарованію сію книгꙋ божественꙋю Слꙋжебникъ приложи Гд҃нъ и митрополитъ Цетински Црно Горски Петаръ Петровићъ у монастиръ Доволскі при Їеромонасѣ Їгꙋме҃н Пахоміꙗ. Лѣто 1831.

2. Псалтир од 1546. — За вријеме српскога робовања Османлијама једна од најзнатнијих културних тековина за Србе јесте оснивање

штампарија за штампање Србуља у разним крајевима Српства и ван њега. А међу најзнатније сараднике на том пољу, нема сумње, долази Божидар Вуковић или Ђурић, Подгоричанин, који је наставио у Млецима посао штампарски, који је услијед разних неприлика прекинут на Ободском граду. Он је више Србуља штампао за живота у Млецима, па је готово пред смрт био наумио да штампарију Србуља пренесе из Млетака у своју отаџбину, јер на једном мјесту вели: „ꙗко да боудеть волꙗ божиа, мислимь сїе типарѣ да изнесемь вь свое отечьство“, — али у томе не успије. С тога његов син Винценцо у горе наведеном псалтиру од 1546., у предговору наводећи дјела и заслуге свога оца вели:

ꙗко на съмрьтнои постели боудоучи оу своїои баштини оумрети желꙗше и тако е по смрьти его с велимь потрошкомь изь толико далеще стране вь лѣто гне 1540. на его баштиноу мртво тѣло его отнесено ест и покопано оу цркве старце горица езерищоу от шкꙋтари[1]).

У књижници манастирској забиљежена је под бр. 157.

3. Под бројем 159. налази се некакав штампан минеј. Нема почетка, али на првој корици налази се овај запис:

Погибе у Ковачꙋ стѡ Херцегѡвачки протосинђел Єромон Атанасїе Серб айдꙋци га убише 1813. года маїа 5. дне. Вѣчна мꙋ радостъ.

4. Чин богољепни толковања закона. — У манастиру под бр. 158. Штампана у Москви 7164.

На листовима ове књиге има неколико записа. Тако на првом листу:

Знано бꙋди когда поће воиска тꙋрска на раце на 1805. мца ианꙋарна. Писо Иѡаникие иерон своею рꙋкою.

На другом листу: Єсъ време нꙋжно и прискорбно на 1805. мца иоунариꙗ ден 23.

На четвртом листу: Знати се када солнцѣ зацрни се мца декеврна день 25. года 1805. И мѣсец био тако и за ниме страшна звезда и била е многимъ за оудивленїе.

Тое било ианꙋарїꙗ 14. денъ.

Паки извесно бꙋди когда поробише се Дробнаци и обѣси нихъ Сꙋлеиманъ паша Скоплак дромлака числом 18. года 1805.

На посљедњем листу прва страна:

Азъ грешни и мѣнші паче всехъ иеромонах јѡаникие Пивац примих сию книгꙋ на прочитание 1805. мца Сектеврија ден 3.

На посљедњој страни:

---

[1]) Каратаевъ стр. 107.

Здѣ оу Сараєвo приходилъ ιερо̑ Хаџи Рѹвим[1]) Боговачацъ близъ Бели Града 7 чаcов(?) 1792. (год.) марта.

Да се мало задржимо овдје.

У пјесми Филипа Вишњића: „Почетак буне противу дахија“ (Српске народне пјесме Вука Стеф. Караџића. Издање државно. Књига IV. Страна 117.—138.) налази се неколико стихова, који имају великога значаја за оно доба, а и за схватање једнога народнога пјесника ондашњих прилика. Овдје за сад износим само неколико мјеста, остављајући друга за доцнију прилику:

Тако стих 23. и даље гласе:

Другу свеци вргоше прилику:
Од Ђурђева до Дмитрова дана
Све барјаци крвави идоше
Виш' Србије по небу ведроме,
Да се Срблъи на оружје дижу,
Ал' се Срблъи дигнут' не смједоше.

У овим крвавим барјацима, ја мислим, да се ништа друго не може узети, већ комета и то, мислим, да се тиче ове страшне звијезде, која се спомиње у горњој биљешци од 1805. године, јер се у биљешци вели, да је послије помрачења сунца и мјесеца дошла „страшна звијезда и била је многима за удивленије. То је било јануара 14. дана“. (По свој прилици 1806. год.).

За ово би ми се могло рећи да насилно надовезујем, али да узмемо још неколико стихова из исте пјесме, а то је стих 29. и даље:

Трећу свеци вргоше прилику:
Гром загрми на светога Саву,
Усред зиме кад му време није,
Сину муња на часне вериге,
Потресе се земља од истока,
Да се Срблъи на оружје дижу,
Ал' се Срблъи дигнут не смједоше. —

Заисто чудна прилика! Али у једној рукописној Србуљи, која је била у архиву Срп. Учен. Друштва под бројем 26., данас у Академији Наука, на другој страни првога листа налази се оваква забиљешка:

[1]) Ово је онај Хаџи Рувим, о коме Филип Вишњић пјева у својој пјесми: „Почетак буне противу Дахија“:

„Док погубим до два игумана,
Аџи-Ђеру и Аџи-Рувима,
Који знаду злато растапати
И са њиме ситне књиге писат“ . . . .

Хаџи Рувим погинуо је од дахија на Калемејдану 29. јануара 1804. године. (О његовом животу гледај моју књигу: „Из Српске Историје личности и догађаји“. Београд. 1900. На стр. 50.—78.).

1801. анѹари 14., ѹ ѡчи светога Саве србскаго би тѹтань многи и грмнѧва, и землѧ се тресе, и пѹкоше три грома, едань ѹдари на Бабића брегь ѹ кѹћю, а дрѹги ѹ џамию Заимовѹ, а трећи не знамь ђе[1]).

Стихови:

А четврту вргоше прилику:
Виш Србије на небу ведроме
Увати се сунце у пролеће,
У пролеће на светог Трипуна,
Један данак три пута се вата
А три пута игра на истоку,....

Да се ови стихови протумаче може се узети оно, што вели горе наведена биљешка:

„Знати се када се сунце зацрне месеца децембра дана 25. года 1805. И мјесец био тако.“ — Али још тачније тумачење овим стиховима даје то, што је скоро потпуно помрачење сунца, које се видјело у Србији и Београду, било 30. јануара 1804. године, а пред овим сунчевим помрачењем било је мјесечево 14. јануара и то дјелимично. Пјесма каже: да се сунце хватало у прољеће на светога Трипуна. Свети Трипун је 1. фебруара, разлика дакле само за један дан.

Исто тако и они стихови:

’Ваку прву прилику вргоше:
Од Трипуна до светога Ђурђа
Сваку нојцу мјесец се ваташе,
Да се Срблъи на оружје дижу,
Ал’ се Срблъи дигнут’ не смједоше....

Као што напоменух 1804. године дјелимично помрачење мјесеца било је 14. јануара, дакле није баш „од Трипуна до светога Ђурђа“. Али могуће је да је народни пјесник у својем пјевању узео она помрачења мјесечева, која су претходила овим помрачењима сунчевим и мјесечевим. Та ранија помрачења била су 1801. године 18. марта, а 1800. године 22. марта. И једно и друго видјело се је у Србији и Београду. И то му је таман „од Трипуна до светога Ђурђа“[2]).

Толико поводом ових биљежака о помрачењу сунца и мјесеца и јављању страшне звијезде.

5. На корици једнога штампанога минеја, који је такођер забиљежен под бр. 157. налази се овај запис:

---

[1]) Ову биљешку штампао је међу осталим Ђ. Даничић у „Radu Jugoslovenske Akademije“. Књига I., стр. 180.

[2]) О овим помрачењима гледај чланак професора Велике Школе у Београду г. Ђоке Станојевића, у Шематизму за 1892. годину, у чланку: „Небо у години 1892.“, стр. XXIII.

Михаиль бжю милотїю митрополи Смерев8 и прома пи въ лета з.р.ч. (7190. = 1682.) на Доубравици[1]) мца юнїа .к.е. (25.) днь. Роука врна и грешна дна здравьствоуе за 8тра нед8г8е, дна роуее за 8тра печал8е, дна вь юнoти, е8тра въ староть, дна въ славе за 8тра въобидени и пиmстве. 8ви, 8ви, люта горе мне грешном8 реком8 Михаил8.

6. Јеванђеље, штампано у кијевопечерској лаври при архимандриту Зосиму ,аѱог. (1773.). На првом листу има запис:

Вь Троицею о семь Евангели глаголю:

Сие стое и бжественое Еуагелие бжтеваго храма пресватиѧ и пречистиѧ бце зовомь Доволѧ и деже почиваетъ Арсенїе, архиепкпъ сербски, похара се ѿ безбожни колашинского скота года 1809. Ѿви сва монастирѧ имениѧ разнесоша се и церковниѧ вещи избраниѧ, 8дивителниѧ ствари, кивотъ с мощима у пещерахъ и у пропастеї земни сакривающи стаго: От морачкаго монастирѧ кал8гера много оней тр8ждающи се 8зети га не могоше, стом8 же нитко не возхождаше, токмо пчеле тр8ждаюсе 8н8трь кивота стом8 даръ нощах8 избранї сатъ медени посредѣ мощеи его, якоже Ною гол8бица стр8чак маслиннїй. Тогда потр8н8ше завѣси и много се квара 8чини грѣхъ ради нашихъ. Слава долготрпѣнию твоем8 Хрте петлѣтномь пришедъ Іоаники їеромона с тр8домь принесе кивотъ в церковъ года 1814. и їевангели(е) сие однесе га Паисеи 8 Ш8мадїю и донесе га Пахомие Ћ8риħ у цркв.

На листовима испод текста:

Сїе стое и божтвно Евангелїе мнтира стой Доволе, храма оуспенїа пртие бце при рецѣ Тарї идеже почиваетъ ститель и ч8дотворецъ Арсенїе Архїеппископъ Сербскїй. К8пихь его азь менши воїноцѣх Ермо Пахомїе Доволѧцъ 8 манатир8 стей Троици за грош 40 за свой вѣчни споменъ. Кто би га имао ѿдалити ѿ сто обители да е проклетъ. — а(на)ѳема. 1806. лѣта мца Априла днь 15.

7. Сьборныкъ. — Ово је штампана књига по заповјести Божидара Вуковића а трудом јерођакона Мојсеја. У манастирској књижници забиљежена је под бр. 138. Опис њен изнио је Каратаевъ у споменутом његовом дјелу. Из поговора сам исписао само ово мјесто:

Повелѣнїемь гна Божидара воеводѣ. Троудихсе ѿ семь писанїи, азь грѣшныи. многоѡкааннѣйши, и мьнши вь иноцехь їеродїаконь, мѡѵсй. ѿ монастыра глемаго Дечанѡ. иже е вь страна макıедоскый, близь великый горь. ѿчьствомже ѿ мѣста нарицаемааго боудимлıа, близь монастира Ш8диковѣ.

На крају предговора:

Съвърши се сїа стаа и бжьствнаа книга глїема сьборникь. ѿ бытїа вь лѣто .з.м.ѕ., А ѿ рожьтва Хва ,а.ф.л.и. (1538.)..... Оубиетцїехь.

---

[1]) Дубравица, село и пристаниште на Дунаву за Пожаревац.

8. Још да споменем да се под бр. 144. налази **Октоик** Божидара Вуковића, штампан у Млецима 1537. године трудом Теодосија и Ђенадија, „парајеклисарх монастира светога Сави српскаго иже јест в Милешеву отечеством от места Прієпоља“[1]).

*

Овим завршујем опис оних Србуља у манастиру свете Тројице на ријеци Брезници близу Плеваља, које сам ја затекао. Могуће је, да ми је која измакла испод руке, али за 7—8 дана мога бављења оволико могох учинити.

Огријешио бих се о саму српску светињу, о манастир свете Тројице, кад на овом мјесту, износећи његово драгоцјено благо, не бих о самом њему ништа рекао.

Сам манастир удаљен је за четврт сахата од Плеваља. Налази се између два брежуљка, која су негда били обрасли шумом, а данас стрче голе стијене са понешто зеленила. Око самога манастира је камена ограда. У манастирском дворишту налази се добра доведена вода. Црква мала и доста мрачна. Раније је био некакав живопис и ту су били насликани осниваоци храма, доцније то је неко хтио да поправи па је покварио. Више врата средње цркве на живопису налази се ово:

Благоволеніемъ отца, поспѣшеніемъ сина и совершеніемъ свѧтаго дѹха, потписа се свѧти и божествени Храмъ свѧтиѧ Троици въ лѣто .з҃.р҃.о҃.г҃. (7173.) **Тогда престоломъ српскимъ правещѹ Архїепископѹ кѵръ Їоанѹ, при митрополитѹ Херцеговцемъ кѵр Силвестрѹ.**

Година у овом запису мора да је послије живописања погрјешно забиљежена, јер се зна да је патријарх Јован био од 1592. до 1614. године, а Силвестер, митрополит херцеговачки спомиње се 1602. године. Сам манастир заснован је много раније, јер као што се виђело из описа појединих рукописа, писаних у овом манастиру, има их још и од 1538. године. Према томе постанак овога манастира, мислим да је ранији од XVI. вијека.

У манастиру има доста фермана, у којима је драгоцјена грађа за историју овога манастира. Списак тих фермана и кратку садржину, у колико је она српски била забиљежена, послао је Краљевско Српској Академији Наука г. Танасије Пејатовић, наставник српске гимназије у Скопљу, и он ће бити печатан међу првим Споменицима, који су на реду.

[1]) Опширније о овој штампаној Србуљи види Каратаева у дјелу: „Описаніе славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквали“. Том I. съ 1491. — по 1652. год. С. Петербургъ. 1883., стр. 83.—88.

Године 1859. манастир је горјео, све су ћелије сагорјеле на ватра захвати и саму цркву. Том приликом погорјело је, како ми причаху, и доста Србуља. Да напоменем овдје, да је манастир спасавала и спасла од ватре турска редовна војска. Послије тога око манастира подигнуте су опет ћелије на три спрата. Турски султан на подизање ових ћелија и оправку манастира даровао је манастиру свете Тројице 50.000 гроша.

Према књигама, које су писане у овом манастиру види се, да је он за све вријеме османлијске владавине служио као неки просвјетни центар[1]).

Чајниче.

Чајниче је мјесто доста старо. У њему су данас двије цркве, стара и нова. Стара је са свим мала и незна се кад је зидана. Како је укопана више од половине у земљу, тако да јој кров са сјеверне стране додирује земљу, судим да је зидана послије освајања турскога. Нова црква почета је да се зида 1857. а довршена 1863. године, што тврди и запис више западних врата.

Кад сам стигао у Чајниче 27. јула 1900. године, почео сам распитивати поједине старије људе за рукописе, јер сам још раније чуо, да има рукописа у овом мјесту. Један старац причаше ми, да је тих старих рукописних књига било за два коњска товара, па су стајале код данашње старе цркве. Ђаци су их развлачили. Вели, да је било књига и на кожи па кад их ђаци баце у ватру, не ће да горе као хартија, већ се све она кожа ковржи. За тим додаде, кад је зидана нова црква, тутори црквени нијесу знали шта да раде са тим старим књигама. Најпослије, вели, да су се ријешили, да те „свете“ књиге, које су негда служиле у цркви, не треба оставити да се развлаче, него испод старе цркве ископају једну рупу и ту највећи дио закопају. Нешто је остало, па је послије развучено, а нешто, рече, да се и сад чува у новој цркви. Напоменуо ми је стари, да је прије зидања долазио некакав Рус и да је многе књиге однио собом.

Отишавши у цркву нашао сам неколико рукописних књига црквенога садржаја и много листова од разних књига, такођер црквенога садржаја. Неке сам описао и побиљежио неколико записа.

1. Јеванђеље на кожи. — Рукопис је српске редакције. Облик 20—15·3 *цм.* Текст захвата 15—11 *цм.* На страни 23 реда ситнога устава. Слова су велика 4 *мм.* Рукопис нема свршетка ни почетка;

[1]) Опширније о овом манастиру треба видјети у Шематизму српско-православне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захумске 1890., стр. 22.—27.

има и по гдјекоји иницијал, али се не одликују укусом и љепотом. Свежања има са по 8 и 10 листова.

На једном свежњу, који је доцније обиљежен са 8 на четвртом листу, при свршетку јеванђеља по Матеју, испод текста налази се црвеном бојом:

Ꙁ҄гшгш

Испод тога познијом руком налази се:

Смєрєнє поклонєни(є) кнєзȣ Иванȣ.

На једном листу налази се запис глаголицом мијешан ћирилицом, ја сам га прецртао и послао г. В. Јагићу преко г. Љ. Стојановића. На једном даљем листу налази се:

Часнимȣ и вєлємȣдромȣ приатєлȣ момȣ лȣбимомȣ и вєлєдрагомȣ добромȣ и племенитомȣ властєлинȣ кнєзȣ Г. много почтєномȣ(?) и свакє части почтєнє достоиномȣ кнєзȣ Павлȣ. Нєка знашь како ѥ пищȣ и бог тє Гѵтта......

2. Требник на хартији. — Облик 5—10 *цм.* Нема почетка. На страни 17 редова. Сигнатура свежања при дну с десне стране. Писан је полууставом. На крају налази се запис:

Си книжица попа Васⷧи Грачанⷰи. Писа сє лєто роⷤ Х҃ва ҂а҃.ѱ҃.л҃.з҃. (1737.) мц҃а юла .и҃. (8.) даⷩ.

У средини, без сумње, препис с некаквога листа из љетописа:

Вь лєⷮ ҂ѕ҃.ѡ҃.ѯ҃.д҃. (6864. = 1355.) постависє Ѹрошь царь нєⷨⷶ. Царство- .з҃.і҃. (17) лѣⷮ.

Вь (лєⷮ) ҂.ѕ҃.ѡ҃(.о҃.д҃) бы҃ гладна година и то лєто ȣбишє Тȣрци крала Вȣкашина и Ѹглєша дєспота на Марици сєⷦ .к҃.ѕ҃. (26.) и то лєто приєⷮ начєлство срьбско кнєзь Лазарь.

Вь лоⷮ ҂ѕ҃.ѡ҃.ѯ҃.з҃. (6867. = 1359.) придошє Тȣрци на каⷧиполє.

Вь лєто ҂.ѕ҃.ѡ҃.ѯ҃.ѳ҃. (6869. = 1361.) погибє Момчиль подⷪ Пєриторомь.

Вь лєто ҂ѕ҃.ѡ҃.п҃.а҃. (6881. = 1373.) прєстави сє........... сїє лєто расипа Лазарь жȣпана Николȣ.

3. Пролог на хартији. — Рукопис на танкој хартији. Нема почетка. Крајњи је тридесет шести свежањ, што значи да је имао, кад је био цио 36 свежања. Рукопис је доста читак. Нема записа, ко га је писао ни кад. На првој корици налази се овај запис:

Сїа книга глѥма Прологь ȣспєнїа прєсвєтиє влⷣчицє нашє бцⷣє и присноДви Мариє в(ь) лѣⷮⷪ ҂.з҃. (7000. = 1492.).

Према овој забиљешци овај пролог писан је прије 1492. године.

4. Богородичин канон. — Формат 4°; рукопис без почетка и свршетка, јако оштећен. Писан је на танкој хартији, не зна се кад.

5. Пролог. — Као и онај под бр. 3. Само што овај нема свршетка, већ је до 43 свежња. Нема записа.

6. Минеј за октобар. — Нема почетка. Писан је лијепим уставом на четвртини. Посљедних неколико листа писао је неки поп Стојан, што се види из овога записа:

Сїє писа́ азь многогрѣшнїи попь Стоꙗнь ѿ мѣста Бела Поліа на 1750., мц҃а аѵ҃гта .к҃.и҃. (28.) день оу Троици.

Из ове биљешке види се, да је ова књига била у манастиру Тројици, па је донесена овамо.

7. Бесједе Јована Златоуста. — Рукопис без почетка и свршетка. Напријед нема 13 свежања по 8 листа, а на крају не знам колико недостаје, за сад је посљедни 45. свежањ. Формат је 4°; незна се кад је писан. На корици има овај запис:

Аѯентїю за дȣшȣ.

† По неже да сє зна сїю книгȣ глемȣ Златоȣ҃т приложи рабъ божи еромона́ Теофилъ храмȣ Ѹспение Пресветие Бого́ за вечни помен и аще тко покȣситсє навежденъ дїаволомъ и ѿнимитъ више речени Златоȣстъ да мȣ е проклета (дȣша) ва си век и ва бȣдȣщи и ст҃а богородица сȣпарникь на страшномъ сȣдищи. амин, амин амин.

8. Јеванђеље. — Формат 4°. Рукопис са свим оштећен. На једном листу овај запис:

Да сє зна каде попалише Немци Сараево. въ лето ҂з҃.с҃.е҃. (7205. = 1697.) царствоваше сьȣлтань Мȣстава. На Боснӣ паше не биїаше, месеца октомврїа 13. ȣ ѡчи Петьке Параськвєвє.

9. Општи минеј. — Рукопис велике осмине. Писан је читким и лијепим ситним уставом. Има по гдјекоја лијепа вињета, извучена бојом црвеном и плавом и златом. На крају има неколико записа:

Знати сє каде сє покȣпи мȣбаю (?) везирь месеца декемврїа день 20. года 1827.

Знано бȣди ти сє мȣбар ѡднесє ȣ Фочȣ и ȣ Фочи прифача Хȣкович мȣбаю.

Знано бȣди каде проче везиревь харемь кроѕь Чаиниче месеца Семтемврїа день 26. (года) 1827.

За овим:

Престави сє Раде Пернишићъ 1834. Погребен при Чаиничкой цркви. Тогда Єфимеръ би попь Лазар, попа Хр҃та братъ. Єще владичествȣющȣ у Херцеговини митрополитъ Іѡсифъ.

Престави сє :Г: Іеремиа вл҃ка херцеговскӣ ȣ҃ мана҃тирȣ Житомислићȣ храмȣ С. Георгїа Великомȣченика од̓ кȣге: 1815. На С: ап҃ла Петра и Павла.

Пакъ дође е҃пископь сараевскї Іѡсифъ; пакъ диже га свѧтѣйши синодъ. 1834. дође Прокопие вл҃ка; 1837: диже га свѧтѣиши синодъ. Тогда престолȣ у Цариградȣ правѧщȣ Всесвѧтѣишемȣ патрїархȣ :Г: Григорию, дође на херцеговинȣ Гд҃нь Аѵѯентие цвѣтоносниѧ недѣли лѣ҃ 1838.

*

У чајничкој цркви налази се неколико штампаних Србуља. Споменућемо их овдје:

1. **Служебник или Литургијар Божидара Вуковића.** — Ову Србуљу споменули смо раније међу онима из Травника (види под бр. 2.).

2. **Псалтир с Иследованијем.** — Ова Србуља, као што ћемо видјети, штампана је у Млецима, трудом Јеронима Загуровића из Котора и Јакова Крајкова из Софије 1569. године на 4°. Ова Србуља нема почетка. Свежњеви имају по 8 листа. Сигнатура им је двојако обиљежена, латинским и ћирилским писменима. Слова, којима је Србуља штампана, чиста су и јасна, као да су била нова, кад је ова књига слагана. Штампарска боја је двојака: црнило и киновар. На свежњу, који је обиљежен са LL на 7. листу стр. β, налази се један портре. Каратаев вели портре Загуровића, а мени се чини некаквога црнца. Испод овога портре-а налази се у двије врсте ово:

Сьврши сьи ѱалтирь гп҃один Ιеролимь загоурович ѝ положи свой белегь.

На листу са сигнатуром Q_{III} и Q_{IIII} налази се овај поговор:

Ѝзволеніемь ѻ҃ца ѝ поспѣшеніемь сн҃а ѝ сьвршеніемь ст҃го дх҃а. ѝже ѿ небытїа вь бытїе словомь приведи вьсачьскаа, сьздави чл҃ка ѝ положи ιего вь раи пищїи бж҃твеније наслаждатисе. пакы же прѣстоупльша ѝ ѿвржена бывша ѝ вьсѣмь родомь ѝже по немь бывшимь ѝсходатаіи ѝбѣ видѣти рода чл҃ча ѿ дїавола моучимаа. нь сьздавїи неѡстави. сьданїе своιе доконца погыбн8ти. пр҃рокы посла пророщи тогово пришьствїе ѝже прѣдаше намь писанїа, вь нихже ѝзвщнѣишїи цр҃ же ѝ бг҃оѿць пр҃рокь дв҃дь, пришвствїемь ст҃го дх҃а вьстрнιемь, темже ѝ прѣдасть намь дш҃еспсною сїю книгоу, гл҃ιеми ѱалтирь славословити сїмь ѝже вь трици бг҃а. ιесть бо сїа книга цѣломоудрїю наставникь. ѝ тѣлеснимь ѝ дш҃евнимь страстемь ѝсцѣлитель ѱалми бо сїе вьсако грѣхопаденїе ѡчищаιеть ѝ аггеломь сьпричесникы сьтвараеть ѝ раискыιе житѣле сьдѣваιеть дш҃амь же веселїе ѝ дароуιеть вь вѣки аминь.

Сего ради ѝ азь грѣшни ѝ мьнши. вь чл҃вецѣхь Ιеролимь. загоуровикь властелинь. ѿ града Котора потроудихсе ѝ желанїемь вь жделѣхь кь дш҃е пользнимь книгамь. ѝспльнити недостатьчьство ѝже оумалιеное, ѝ расхищеноιе изьмаильтени боу попоущьшоу ихь бывшоу ми тогда взападнихь странахь римьскихь. вь славнѣмь градѣ венедїа бг҃омь наставлıаιемь вьзреновахь поспѣшенїемь ст҃го дх҃а троудолюбьзнѣ подьвизахсе сь ставити слова выιеже оугодна быти вьсакомоу прочитаюшоу ѝ того ради молю вьсакаго вьзраста. старнιе ѝ юниιе бл҃свыте а некльнете. за сїе писанїе ѝже сьписахь вь лѣто .з҃о҃и. (7078.). ıако да ѿ сїхь оучимь се кь добродѣтели бж҃їιеи. тѣмже молю се ѝ мильседѣю поющимь ѝли стихологїсткоующимь. или прѣписоующимь. ако аще боудеть що погрѣшено а вїи исправлıаите ѝ нась ѿ семь бл҃свите оусрьдно троудившасе ѿ многыми врѣменїи дондеже сьврьшихомь сїе дѣло иже гл҃етсе Ѱалтирь по грчьскомоу ιезыкоу

а҃ по срьпскомоу ѥзыкоу пѣвць понеже, пррок двд и҃ бгоѿць с҃тымь дх҃омь видѣ и҃ прозрѣ вьса ѿнсконїи вѣка боудоущаго даже и҃ до страшнаго соуда бжїа. проѹвѣдевь и҃ того ради сьписавь .р҃.н҃.г҃. ѱалмїи вь сємоу родоу чл҃чьскомоу ѩко да ѿсихь оучимсє. кь добродѣтелїи бжїє, ѩкоже и҃ Хс҃ гл҃єть. придѣте блсвени ѿца моєго наслѣдоуите црьствїа вь вѣкы вѣкомь ·:· аминь ·:·

На истом свежњу лист 8.:

И҃же вь с҃тен тройци славимїи бгь, и҃ по сїхь придѣ бгоѿць пророкь двдь и҃ прѣдасть намь сїю дш҃еспаснѹю книгоу гл҃емы ѱалтирь ѩко да ѿсїхь оучимсє кь добродѣтелїи бжїи и҃ того ради господинь ѥролимь загоуровикь властелинь ѿ града котора виде с҃тне цркви ѿскоуднѣ бжствьннїє книгы и҃же, недостатьчна бывше прѣжде ѿ родителѣїи єго воєвода, гюрга црьноєвыка и҃ господина Божидара, и҃ того ради прыдѣ вь вѣнетыски градь и҃ ѡбрѣтѣ стары тїпари. ѿ родитель єго воєвода гюрга и҃ сьстави и҃х вь єдине ѩко да ѿбьновєтсє. старихь письмена и҃ да и҃спльнєте с҃тїє цркви разьличнимїи книгамїи и҃ того ради моли вьсехь вась поменоуите господина ѥеролима вь мл҃нтвахь и҃ азь ї҃аковь ѿ предѣлехь македонскихь ѿ места зокомь софиа, краиковь с҃нь. и҃ ѿ господина ї҃еролима поставлѣнь бехь на сїє дело и҃ сєго ради молїю вьсехь вась колѣнома касаюсє, и҃ дш҃ею миль сєдѣю ѩко аще що погрѣшихь роукою и҃ли єзыкомь и҃ вїи простѣте ѩко да и҃вїи прощенїє прымєте ѿ Хс҃а Бг҃а вь днь страснаго соуда сїи блсвень бгь вь вѣки. аминь. почеше се писаты сїє книги вь лѣто ,з҃.о҃.з҃. мсца марда .ї. день.

И҃ а҃ще комоу коѩ потрѣба, вьсхощеть ѿ с҃тыхь книгь тѿ вьса сїа соуть прїнесена вь место скопїє оу кара трифоуна венедїа.

Најпослије завршује се књига:

Азь Ї҃аковь Кранковь с҃нь ѿ места нарицаѥми Софїа ·:· сьписахь сьи ѱалтирь ·:· вь лѣто ,з҃о҃и҃. (7078.) а҃ ѿ роженїа Хв҃а. тисоущь и҃ петьсьть и҃ шезьдесеть .д҃. Венедїа ·:·

На једном штампаном псалтиру има допуна, руком писана. Испод те допуне налази се овај запис:

Вь лѣ҃т ,з҃.р҃.л҃. (7130. = 1622.) вь храме прѣ҃счтїє на рецѣ Воувцѹ.

На другој страни:

Сїа книга монастира Вѹкца, храма рождества прѣстие бцє. Кто поим(и) да є ѿнимни ѿ с҃таго монастира да є проклеть ѿ г҃а к҃а и прѣтїє бго матере и всы стїи бгоѹгодникь, кроме сабора монастирскаг҃о.

У самој цркви има три старе иконе; једна Богоматере, друга Јована Крститеља а трећа св. Ђорђа. На оним првим двјема не знам да ли има каквога записа и колико су старе, јер су све у сребро оковане; ова трећа, што је у иконостасу, има овај запис:

Сїю и҃коу плати Коста Ѩньковић ѿ села Дрб҃акода ннєте(?) за вечни помень Бг҃ да прости. вь лѣ҃то ,з҃.п҃.в҃. (7082. = 1574.).

Од једнога пријатеља добио сам као неки почетак љетописа, који нема напријед два листа. Тај покушај за љетопис износим овдје:

На 1453. фати сѹлтанъ Мемедъ синъ госпое Ерине (sic) кѹре деспота сер(б)скаго и прими мно племенити Островѹ гречки Константинополъ и би по васеи земи великъ плачъ и ридание.

На 1459. лето прими кралество сер(б)ско посмими кнеза Лазара — паки прими Боснѹ тога времена и паки поће на Ђорђіа Каштриота, реченаго Скендербега и неможе мѹ ништа учинити.

На 1460. лето прими морѹ свѹ испи.

На 1462. лето прими кралевство некога трабишонда у отежци одъ 1470. до 1473. прими Егри возъ и свѹ июлѹ. На 1477. лето по самерти Скендербега прими т(в)рди Скадаръ, не силомъ, него се тако погоди с мљечанииомъ.

На 1479. лето дрѹги сѹлтанъ Пажзитъ прими Блаткѹ таи.

На 1493. лето прими Отрентъ у Пѹли и паки врати.

На 1493. лето прими Драчъ.

На 1500. лето у Мори прими Корѹнъ и модѣнъ и Лепантъ.

На 1516. лето поће с великомъ (ваљда коњскомъ?) на персосана и разби га веома сѹлтан сѹлеманъ (зар?).

На 1521. лето сѹлтан сѹлеманъ синъ селимовъ прими Биоградъ на Дѹнавѹ.

На 1522. лето исти царъ поће на Родосъ и по морѹ и по сѹвѹ и прими и тѹ велике дѹше исиче.

На 1526. прими Петроварадинъ и Сриемъ.

На 1716. лето узеше Царинѹ више Дѹк(р)овника и ѹ тово кѹлѹ о тѹрака. на 1717. лето узеше Ниемци биоградъ о тѹрака. на 1718. лето учини се миръ с Ниемцемъ сѹлтанъ Ахмедъ идѹждъ.

На лето 1686. узе се бѹдимъ о тѹрака.

На 1687. лето узе се Нови о тѹрака.

На 1697. лето Ниемци поробише Сараево октобра мца.

На 1716. лето погибе везиръ са многима подъ Варадиномъ лѹла 26.

На 1716. лето оставише Тѹрци Габелѹ и Крпъ авгѹста на 23.

На 1716. лето узеше Ниемци темишваръ о тѹрака.

Овдје је прекинут љетопис, па затим износи врло занимљиво тумачење, како су постали разни језици.

Дамале? сказѹетъ у кратке како сѹ езици древни раздиелени. роди Нои сина :2: и од она :2: сина разродише се унѹци, и од они унѹка више два чоека едноме мѹ кисше име месрепъ а дрѹго(м) неbродъ. ти месрепъ усели се у землѹ мисиръ и породи месрема зове се мисиръ и онах прие оцари се на землѹ сиречъ у мисиръ, а проклети неkродъ наипрви наѹчи лѹде да се отметнѹ от слѹжбе божие што слѹжаѹ лѹди гѹ богѹ, те онако да слѹже проклетомѹ неkродѹ како богѹ, лѹди безѹмни послѹшаше неkрода те мѹ слѹжахѹ како богѹ, те та

невродъ подиже све лꙋде да граде еднꙋ кꙋлꙋ до самога неба того, да дрꙋги пꙋтъ потопъ не потопи. и градише багдатъ сиречъ вавилонъ и када изидаше кꙋлꙋ на 202 растеглаа ширине и сведоше 44 свода алити ћемера у висинꙋ еданъ на дрꙋгомꙋ. и господъ виде ниово безꙋмие и лꙋдостъ и посла на не занос те се занесоше ї изꙋмише се како пиани и незнадо(ше) ништа о себе и понекомꙋ часꙋ прибраше се од онога заноса алити од онога пиянства, поћоше да говоре чꙋднимъ езикомъ що никада нисꙋ чꙋли що немогоше еданъ дрꙋгомꙋ да разбере що кои говори и поћоше да говоре сваки своимъ езикомъ що се наоди и данашни данъ по свемꙋ свиетꙋ 1. евреи, 2. сириани, 3. алдеи, 4. миди, 5. перси, 6. аравлани, 7. амбеси, 8. малниди, 9. тани, 10. халбмани, 11. сараћини, 12. капси, 13. арбанаси, 14. парти, 15. индиани, 16. ехтипи, 17. цигани, 18. лиани, 19. хети, 20. секси, 21. еламити, 22. вераси, 23. черкези, 24. идꙋмеи, 25. самарини, 26. виницияни, 27. голгомини, 28. спириани, 29. касияни, 30. писидимиани, 31. певлагони, 32. галати, 33. вренци, 34. елини, 35. ветали, 36. маћедони, 37. дардани, 38. сакромати (?), 39. ћермани, 40. шпанꙋли, 41. аламани, 42. нистори, 43. сербли, 44. римлани, 45. латини, 46. лићери, 47. лелияни, 48. индияни, 49. кретани, 50. бꙋлгари, 51. рꙋ(си).... даље у рукопису нема листа.

Да завршим ове забиљешке из Чајнича једним писамцетом учитеља Ђорђа Хаџијовановића, писано Лази Комадану у Чајниче, такођер учитељу. Како у њему нема датум ни љетопис, а помиње се Хусејин-баша бисер, који је погинуо у оним бунама босанским од 1820. до 1830. године, то значи, да је писмо писано прије 1820. или у то вријеме, а из писма се види да је још у то вријеме постојала школа у Чајничу.

Писмо гласи:

Во Чайниче любезноме ꙋчителю и братꙋ Лазарꙋ. Любезно васъ поздравлямъ и шалемъ мꙋрећефа драм и по, хасꙋла 12. пара по Хисейнбаши бисерꙋ. Поздравлямъ попа Христа и старога вашега ѿтца. Здравствꙋйте ѿ господе.

Писа учителъ Геѡргїе Хаџїѡвановъ.

На полеђини:

Датї се

Лазꙋ Комаданꙋ

ꙋ Чайниче.

Горажде.

Вративши се из Чајнича стигао сам у Горажде 7. аугуста 1900. године. Одатле сам одмах отишао задужбини славнога Херцега Шћепана, надајући се да ћу у тој задужбини наћи доста старих

Србуља; тим прије, што је ту око 1531. године била штампарија, у којој су штампане Србуље за цркве и манастире. Надах се да ћу ту наћи коју Србуљу, која је баш ту штампана, али моја надања бјеху узалудна. Сазнао сам, да је и ту српске рукописе постигла она клета судба и немар као и оне у Чајничу. Кад се преправљала црква 1869. године, онда су на тавану или на хору нађене многе „књижуре“ и „старе артичине“, па су као непотребне покупљене у двије три вреће и бачене у Дрину. Тим је упропашћено све, што је било вриједно. Остало је још два три рукописа без почетка и свршетка и двије три штампане Србуље.

Према једном Псалтиру с Часловцем, штампаном 1529. године, и једном молитвенику (Єѵхологїонь) зна се, да је године 1529. и 1531. била штампарија у Горажду. То значи, да Горажде баш у оно вријеме, кад Српство преживљаваше најтеже дане, бјеше просвјетно средиште, које помагаше српску цркву а с тиме и српски дух да не клоне. Калуђери штампари у оно доба вршише најсветију улогу. Они штампајући књиге палише кандило над гробовима предака и будише духовну снагу у посрнулом Српству. У Горажду, како се помиње у тијем првинама штампарским, бјеше заузет штампарскијем послом старац Божидар Горажданин, за тијем свештеник Теодор при храму светога великомученика Георгија. Они су штампали Псалтир с Часловцем 1529., а 1531. године штампан је Молитвеник у Горажду, опет старањем Божидаревим и свештеника Теодора. Њима се у том послу придружио још и ђакон Радоје.

Псалтир с Часловцем имао сам при руци, и ако доста оштећен, али се ипак задржао посљедњи лист. С тога износим овдје из посљедња два листа оно, што се не тиче црквене садржине, и то од ријечи до ријечи:

Оу́ка́зь лѣ́томь вѣ́чнымь колико ѿ ко́га вѣ́ка.

Ѿ а̂да́ма до по́топа, лѣ́ть, в҃. тисоущѐ, г҃.м҃.в҃ (2242); ѿ пото́па до стлъпотво́ренїа. лѣ́ть, ф҃.л҃.ѕ҃. (536); ѿ стлъпотво́ренїа до а̂вра́ма. лѣ́ть, ф҃.н҃.в҃. (552); ѿ а̂вра́ма до и̂схо́да. лѣ́ть, у҃.л҃. (430); ѿ и̂схо́да до дв҃да. лѣ́ть у҃.м҃. (440); ѿ дв҃да до прь̓ваго прѣ́селенїа ї́ер͠слма лѣ́ть, у҃.м҃.и҃. (448); ѿ прѣ́се́ленїа до а̂лезандра ц҃ра лѣ́т. т҃.н҃ї. (318); ѿ а̂лезандра до ст҃ѡ ро͠ж г҃а на́шего і҃у х҃а. лѣ́ть. т҃.л҃.г҃. (333) а҃ вьсѣ́хь лѣ́ть. ѿ а̂да́ма до Хв҃а .є҃. тисоущь, .ф҃. (5500).

Ѿ Хв҃а ро͠ж до ко́нста́нтина ц҃ра Хр҃тїаномь. лѣ́ть. т҃.н҃ї. (318); ѿ конста́нтина ц҃ра, до Кѵ́рила филосо́фа сьтво́рившаго сло́ва і̂єзыкоу с(ловен)скомоу[1]) и҃ Мѣ́тодїа е҃пкпа бра́та і̂єго. лѣ́ть ф҃.м҃.в҃. вь сѣ́хь же лѣ́ть ѿ а̂да́ма до Кѵ́рила

[1]) Оно у загради сасвим се не познаје, истрто је.

.ѕ. тисоущь т҃.з҃. Ѿ Кѷрила философа до с҃тго Савы Прьваго архїепископа оучителїа и прьвостла срьбьскаго, новаго по истине ап҃ла и брата его стефана прьвовенчанаго кралиа срьбьскаго лѣть. г҃.п҃. ѿ адама же лѣть .ѕ. тисоущь х҃,м҃; ѿ Стефана прьвовенчанаго кралиа до цр҃а Стефана бл҃гочтиваго и хртолюбиваго и мнихолюбиваго прьваго цр҃а срьбьскаго. лѣть .г҃.а҃. вьсѣх же лѣть ѿ адама до цр҃ства Стефана цр҃а. лѣть .ѕ. тисоущь .ѿ.н҃.г҃. (6853); ѿ цр҃а Стефана до сн҃а його Оуроша. лѣть є҃.і҃.

Коньць .з҃. момоу вѣкоу. почело ѿсмомоу вѣкоу послѣдни лѣтѿ.

Вь лѣто ,з҃.к҃д҃. Сїе лѣто паде соултань Соулеймань на рѣкоу Савоу сь множьство исмаилтень и прѣхождахоу рѣкꙋ Савоу ꙗкоже по соухоу сїирѣчь по мѣстоу на ѿ поль Срема и инниже вь кораблѣ прѣпловоущие ꙗкоже небѣ мошно ни рѣщи множьством исмаилтене оудрьжати, ꙗко оугри имѣше надеждоу оу (силне) рѣке Саве Савꙋ и Доунавь и ѿпустоупише ѿ вьсоудꙋ словоущи Бельградь ї инне окрьсниие гради и летѣхоу ꙗко змїе крилате; села и градове спалеще. Ѿле чоуда тогда такѡвой скрьби, земли той имоущи. И вь той земли гл҃ю Сремe дивна места и села запꙋстеше а цркви и градове разорише. а славоущи Бельградь и неволею Оугрии прѣдаст исмаилтено и вьнидоше вьнь ѧзыкьска (агареньска) чеда мс҃ца авгоуста к҃.и҃. (28.) дн҃ь. А гоп҃ожда Іелена бывша деспотица и неволиею ѿстави славни градь Коупиникь и дадѣсе бѣгствоу прѣко рѣке Доунава оу вьноутрьнꙋ Оугрїю, а славну и дивноу землю деспѡтовоу Тоурци поплѣнише, а лепи градь Коупиникь разорише мс҃ца с҃ .ѳ҃. (9.) дн҃ь.

Почеше се сїе с҃тие кнуги гл҃емїе ѱалтирь повѣлениием моимь старцем и родителиемь Божидаромь Горажданином троудиже се ѿ семь смѣрении миних и сщенник Ѳеѡдорь при храмоу с҃таго великомꙋченика хв҃а Гєѡр. на рѣце Дрине. Сьврьши се ѿ бытїа вь лѣто ,з҃.к҃д҃. (7029.), а ѿ рж҃ хв҃а тисоуща .ф҃к҃д҃. (1529.), кроугь слнцꙋ .а҃. а лꙋне .н҃.і҃. индиктиѡ :к҃. мс҃ца ѿ к҃є҃ (25.) дн҃ь.

У цркви горашкој налази се један **триод посни**, који је штампан у Млецима иждивенијем Вићентија Вуковића а трудом Стефана Скадранина. Књига је штампана поред црнога и киноваром, и то наслови и поједини иницијали. На првом листу у зачељу налази се орнаменат, на врху кога је крст с распећем Христовим, а на крајевима крста налазе се символи појединих јеванђелиста. Око крста налази се

ІС҃	ХС҃
СХ҃ НИ҃	КА҃ ПВ҃

Испод крста у кругу стоји: „ѿ рожества. Хт҃. а҃.ф҃.ч҃. щпана 8 мнеткє“. Судећи према забиљешци на крају у љетопису ч треба да стоји .з҃.

вели Каратаевъ. Ја сам и раније на овом мјесту, међу поменутим штампаним Србуљама у Житомишљићу под бр. 4., поменуо, да се овај триод разликује од онога, што га је имао при руци И. Каратаевъ. Каратаевъ вели, да се испод орнамента налази једна црна врста (Подъ заставкой же одна черная строка): „**Вицинце де господиннь вожидара вꙋковѣ ѿдь старца**“. Међу тим у овом примјерку налази се испод орнамента киноваром штампана једна врста: **виценце де господинь вожидара вꙋковѣ ѿд старца**. Осим тога И. Каратаевъ вели (на поменутом мјесту бр. 47.): „Подъ строкою надъ началомъ текста находятся изображенія трехъ святыхъ въ маломъ размѣрѣ, онѣ обведены рамкою и раздѣлены между собою фигурамы.“ Међу тим овога у овом примјерку нема, већ мјесто тога црна вињета. Из тога се да извести ово двоје: Или је овај триод печатан у исто вријеме у двије разне врсте, једна онаква, како је помиње И. Каратаевъ с црном врстом испод орнамента и са сликама три светитеља, а друга са црвеном врстом испод орнамента без светитеља са вињетом, као што је примјерак, што сам га видио у Горажду, и овај што га имам при руци; или је овај од 1561. прештампан доцније за вријеме Јеронима Загуровића 1570. године, или можда баш и 1590., као што је на Србуљи речено. Овдје би требало тачно поређење оба примјерка, па извести ствар на чисто, а ја сад немам при руци онај први примјерак. Са̂м остао би при мишљењу, да су оба примјерка једно издање с разним почецима.

Поговор с овога триода објавио је И. Каратаевъ у свом дјелу: „Описаніе славяно-русскихъ книгъ“, године 1883. Санктпетербургъ. Стр. 127. и 128.

На примјерку, који је у Горажду, налази се запис:

Сїю книгꙋ глїемꙋ трїѿ фарисеѡвацЬ ѡбнови Илїа ра̑ бжїи оцꙋ Мишлıенꙋ за дш҃ꙋ при хра̑мꙋ стго мнїка хва Геѡргїа вь лѣт ҂з.р.п.д. (7184 = 1676.).

На првој корици стоји овај запис:

Вь лѣто ҂з.р.п.г. (7183. = 1675.) **пр҄ рждство Хво показа се звѣзда. вь то лѣт изидеть сщени архїепископь кр҄ Арсенїе на Боснꙋ и вь то лѣто изгор҄ монастирь Ѡраховица.**

Фојница.

У манастиру Фојници налази се приличан број књига, које су у разна времена штампана босанском ћирилицом, коју у новије вријеме називају босанчицом, а писци онога времена, ту, данас по гдјегдје названу босанчицу, називаху или словенским или српским словима, као што ће се из ниже наведених описа видјети.

I. Фала ѡ̂ свети, алити говореꙉниа ѡ̂ светковина забили-жени прико годища, такоиер говореꙉниа сварху] еванꙉелиа, у све недиꙉле прико годища: Истомачено из разлики кꙉнига латински, и сложено у иезик илирички, по бо-гоꙉлубному богослову ѡ̂. п. фра Стипану иаичанину, Марковцу, алити Маргитиꙉу, из краꙉлества босанскога.

За овим долази грб породице Маргитића: анђео с трубом држи штит, на коме су два поља са симболима. Испод штита пише МАРГИТИꙉ.

За овим долази:

Ꙋ Млеци, аѡ̂и. (1708.) по Николи Пецани под билигом ѡ лилиана.

Књига је у већој 8°. Поједини табаци обиљежени су са A_1, A_2, A_3, A_4, за тим B_1, B_2, B_3, B_4, па трећи са C_1, C_2, C_3, C_4 и т. д. Стране су обиљежене двојако: цифрама и ћирилским словима. Један табак има 8 листа. Свега страна има 296.

Послије насловнога листа долази посвјета, за тим предговор читаоцу, па садржај (ТАБУЛА), за овим одобрење да је књига прегледана и да се може штампати. За овим долази распеће Христово у дрворезу.

Навешћу овде посвету

Приказаниe

Много пошованому, и добротом сваке крипости уреше-ному оцу фра Марку Булаиꙉу, Богословцу, и приповидаоцу свитлому, и достоиному министру Босанскому.

Обичаие ѡ̄виека, и разлог сваки, и правда хоꙉе, да млаꙉи, и подложници своим старишинам, и владаоцем големо пошеꙉне носе; и да им кои дар прикажу, кои неби био протива да се Бог уврида, али душа, али изкарꙉни несмути. Ваше дакле. ѡ̄. М. П. Бивши Господар, старишина, и владалац ѡ̄ многих подложника, не'само у краꙉлеству босанскому, али иош у угарскому, у Дал-мации, и у приморию: не само овизиу годища, али ѡ много година служеꙉи реду светому у труду голему, с великом помꙉлом, с понизостиу, и узтарпꙉлением, ука-залисте крипост вашу, мудрост, наук, и доброту. А осо-битим начином у владаꙉну садиꙉнему указалисте да сте сваком крипостиу урешени. Свакога загарꙉлаиуꙉи кано мати пошована: кано сунце своим зраком просвитꙉлуиуꙉи сва-кога, кано студенац воде живе свакога разлаꙉуиуꙉи: кано добри ликар свакога желеꙉ оздаравити: каконо добри отац свим синовом иеднако желеꙉи, и чинеꙉи: каконо добри пастир ѡ̄ свега свога стада голему помꙉлу имаиуꙉи: ка-коно добри приповидалац желеꙉи сваколике извести на пут ѡ спасеꙉниа. Иош остале многе крипости имаиуꙉи

достоиное, и разлогиех да вам сви ваши млаћи, и подложничи големо пощећне носе, и пощене дарове приказуиу.

Иах, дакле, биуши подложник, млаћи, и слуга наихмлаћи ѡ свиху остали, такога голема, добра, и племенита господара, приказуием овви дар малакан ѿтруда мога вашему. ѡ. м. п. Прем дане ствар малакна, и само учићена за помоћи убоге; а висе достоите примити за веле, како приказуием.

Д, Д, Д. Припонизни, и драгоћлубни слуга
фра Стипан Иаичанин, Марковач, алити Маргитић.

На страни другој писац наводи разлог, који га је руководио да ово дјело спреми и штампа. Вели да сиромаси не знају латинскога језика ни латинских слова, па гријешећи, изговарају се да не знају писма латинскога и језика, те зато не знају какво поштовање ваља одавати Господу. С тога је и приправио ово босанчицом:

И то сам све промислано, и ѡлучино овви труд учинит зарадн убоги ѡнаука, кои неумиу разлики иезика, неумиу штити кћинга ни слова латински, да се не могу извинтоват да неимаиу кћинга у слова и у език босански.

Послије предговора, као што напомену, долази садржај. На крају садржаја лик у дрворезу св. Фрањиска оснивача реда мале браће.

Одобрење за штампање гласи:

Noi reflormatori Dello studio di Padoa.

Havendo veduto per la Fede di revisione, et approbatione del P. Fr. Vincenzo Maria Mazzoleni Inquisitore nel Libro intitolato: Sanctuarium, seu Conciones super solemniores dies festos totius Anni compositum è R. P. Stephano Marchi de Jajcze Ord. Min. S. Francisci de Observantia, non v' esser cos' alcuna contro la Santa Fede Cattolica, et parimente per Attestato del Segretario Nostro; niente contro principi, et buoni costumi, concedemo Licenza à Nicolò Pezzana Stampatore, che possi esser stampato, osservando gl' ordini in materia di Stampe, et presentando le solite copie alle Publiche Librarie di Venetia, et di Padova.

Dat. 3. Aprili 1708.

Ferigo Marcello Proc. Reformator.

Marin Zorzi Reformator.

Agostino Godaldini Secretario.

Између осталога у овој књизи има грађе народних имена за поneke свеце и празнике. Тако на стр. 4. има бесједа „на очитоваћне Господиново: що у свему краћлеству босанскому зову водокарще“. За тим на стр. 8. бесједа „на очищећние Б.Д̃ Ма-

рие що у Босни реку Мариниа, а у Ерчеговини Канделора". На страни 16. бесједа „на навищеꙉне Б. Д. Марие що у свему краꙉлеству босанскому зову Благовист; то ест ѿ блага навищеꙉне". На стр. 18. бесједа „на светога Иурия Мученика, защититеꙉла, и помоꙉнига ѿ краꙉлества босанскога".

2. Наук Крстиански од фра М. Дивковића. У књижници фојничкога манастира има четири примјерка ове књиге, али су сва четири непотпуна. Овдје да напоменем, да сам и један примјерак ове књиге видио и у старој сарајевској цркви, али је такођер непотпун.

О овој књизи опширно је говорио покојни Ђока С. Ђорђевић у „Гласу Српске Краљ. Академије Наука", књига 52. и 53.

3. Уз Наук кршћански, у једном примјерку фојничком налази се повезана једна староштампана књига, која носи наслов:

Сто чудеса, алити знаменаа блажене и злавне богородиче, дивиче Марие. Ова чудеса и знамена исписа, и приведе из диачкога иезика у иезикь словински богоꙉлубни богословач пощовани ѿтачь фра Матие Дивковиꙉь из Нелашакь из провинчие Босанске примеником Аржентине.

Поче се щампати четварти дан миесеча Сарпна. У Мнетчие на илиадь и шесат, и иеднонаест по пороꙉениу Исусову. По Петру Бартану кои чаркве, коиа се зове света Мариа Формажа.

На другој страни насловнога листа има слика Благовијести. Затим одобреље од 7. априла 1611., па на даљој страни:

„Милост и допущение свиетле и племените господе мнетачке. Племенита господа поглавиче ѿ виеꙉиа ѿ десет, кои су се под ову подписали будуꙉи чули, и разумели ѡ Господе коиа су варху студиа ѿ Падове, какое ꙉним думича сказала, кои су на ово ѿдреꙉиени. Пощовани ѿтачь изискалач, и пригледалач мнетачки, и Гн. Иван примеником Маравеꙉлиа, скровити писачь ѿ виеꙉиа племените Господе мнетачке ова два изузнаше, и видеше да у кꙉнигах, кое се зову наукь карстианскски писан иезиком словинским слови сарпскими фра Матие Божꙉанина. И у кђнигах ѡ зламеннаа госпина истога фра Матие исстиеми слови (сарпским); и у исти иезикь небудуꙉи ни се находеꙉи ништо протива законом. И достоиное да се щампа, зато допущуемо да се може щампати у овому граду у Миетчие."

Послије овога долази свједочанство многопоштованога оца изискаоца и поштованога „Николе Научитеђла коие видио и пригледао" ове књиге:

„На попь Никола Франин примеником Иуриевићь протопов ѡ светога Антонина у Миетцие, и каноник у светоме Петру ѡ патриарката. По наредби поштованога ѡца квижитура мнетачкога, видиех и прегледах веле помћниво зламениа блажене госпе; коиа зламениа приписао из диачкога иезика у иезик словински, и слови сарпскими фра Матие Дивковићь из Иелашак и ис провинцие Босне арћенине (мислим арћентине).

Одмах послије овога долази допуст оца генерала, па посвета Ивану Николе Матијашевића, Бошњанина, из Сарајева, достојном канонику св. града Јерусалима и прокуратуру опћеному Мале братије св. Францешка.

Послије свега овога долази „предисловије“, па онда текст.

Књига је мала осмина (дужина 16, ширина 11 *цм*). Цијела имала је 76 листа. Посљедњих пет су садржај и поправци штампарских грјешака.

4. Цвиет ѡ крипости духовни и тилесни. — Књига је у 16°. Напријед нема свију листа, већ почиње одмах посветом Посиловића Павла, писца ове књиге: „Serenissimo Ferdinando IV. Bohemiae, ac Ungariae regi. Augustissimi et Invectissimi Romanorum Imperator Ferdinandi III. Filio, etc. Посвета је писана 21. јануара 1647. године, а те је године, као што се види из наслова и књига штампана. Цио наслов књиге гласи:

Цвиет ѡ крипости духовни и тилесни, прикористан свакому вирному карстианину, кои га щи често. Изваћен из иезика латинскога (ѡ Данта Алигиера) у иезик илирички алити словински, и многе друге ствари духовне надодате. У Миецие. По Николи Пеццану **1647**.

Цијела књига има 230 страна. На посљедњој страни поговор:

„На фра Матие Бенлил (ϖенлил) из Баћнелуке, Теолог, а провинцие босанске, реда св. оца Франчешка и ривидиоца свие кћнига закона карстианскога, щи, и види помћниво ове кћниге, коие су записане озгор Цвиет крипости, словински, алити у наш иезик илирички, и у ћни не надио що би било протива добрим обичаиом, и противу католичаской вири, него ли ноще надио, и веома прочини, да хоће бити корисне нашему народу словинскому, и за то ћни подписа моиом властитом руком.

За овијем иде на крају још један лист.

ϖукоиця (Буквица)

Мяля за диету

✠ а, ϖ, □, г, д, е, же, ε, з, +, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, д, х, ѡ, ф, ч, ц, ћ, ш, щ, ђ, ю. Ямен.

Ба	бе	бн	бо	бȣ	бь
Ва	ве	вн	во	вȣ	вь
Га	ге	гн	го	гȣ	гь
Да	де	дн	до	дȣ	дь
Жа	же	жн	жо	жȣ	жь
ʒа	ʒе	ʒн	ʒо	ʒȣ	ʒь
На	не	нн	но	нȣ	нь
Ка	ке	кн	ко	кȣ	кь
Ла	ле	лн	ло	лȣ	ль
Ма	ме	мн	мо	мȣ	мь
Nа	Nе	Nн	Nо	Nȣ	Nь
Па	пе	пн	по	пȣ	пь
Ра	ре	рн	ро	рȣ	рь
Са	се	сн	со	сȣ	сь
Та	те	тн	то	тȣ	ть
Ха	хе	хн	хо	хȣ	хь
Фа	фе	фн	фо	фȣ	фь
Ча	че	чн	чо	чȣ	чь
ѵа	ѵе	ѵн	ѵо	ѵȣ	ѵь
Ꙉа	ꙉе	ꙉн	ꙉо	ꙉȣ	ꙉь
Ша	ше	шн	шо	шȣ	шь
Ђа	ђе	ђн	ђо	ђȣ	ђь

Яʒ, бȣкн, внедн, глаголе, добро, нест, жнвнете, ѕнсло, ʒемꙉла, нже, нн, како, ꙉлȣдн, мнслнте, Nаш, он, покон, харчн, слово, тардо, лȣк, ▫арт (варт), хнр, от, фн, чн, ѵарп (чарп), ꙉарн, шав, щап, ђер, нат. Амен.

Нсȣс, Марна, Ноʒнв, Нокнм н Аnа.
Nаша днловаꙉnа да бȣдȣ ѡ вас поʒnаnа.
Молнмо вам се свом лакостн,
Да nам дате вн лакостн.
Па бȣднте ваʒда с nамн
Да ȣ ранȣ несмо с вамн. Амен.

5. Једна књижица на 16°. Књига има 410 страна, напријед нема свих листа. Најприје долази календар; и он није цио већ само Листопад, Студени и Просинац. За календаром долази таблица: „Познати с▫ече кон nестоne nа мнстȣ“. За тим до стране 42. налази се:

„Плаѵ блажеnе днанче Марне, кон плаѵ нспнсавшн сарпскн, н нста▫ношн мnоге стварн богословач фра Матне Дн▫ко▫нꙉ нʒ Нелашак, нʒ провннчне босnе аргꙉеnтнnе прнкаʒа с▫етомȣ офнчнȣ нnк▫нжнчнонн алнтн нʒнско▫аnа с▫ето офнчне ▫ндн▫шн да не ст▫ар ▫елебогоꙉлȣбnа; ʒато допȣстн да се може щампатн.“

Од стране 43. почиње „▫ершн прнлнке нсȣкарсто▫е ▫еле-лнпе“. Послије 48. до 62. стране долазе молитве. Од стране 63. почиње

верши како Абрам по заповиеди Божио(и) хотиаше прика-зати на посветилище иединаго сина свога Исака. Кое верши исписавши сарпски и исправивши многе ствари богословац фра Матие Дивковић из Иелашак из провинцие Босне Арћентине (даље као и у горе наведеном наслову: плач стр. 193. блажене Дивице).

Ове верши иду до стране 98. За тијем нема листа до 101. стране. Па опет нема од 103.—163. Ту се налазе верши катини, али нема почетка. Ове верши катине захватају до 184. Од 184. стране настаје: Пиесан на Божић до 189. За тијем Пиесан на дан мартвих до Одатле настаје:

Почину разлике молитве велелипе, и корисне, колико за редовнике; толико за свитовћне: кое молитве скупи, и изтомачи из диачкога иезика у босански иезик сарпскими слови бони богословац, фра Матие Дивковић из Иелашак. Послије овога опет нема листова од стране 203.—211. Од стр. 281. настаје:

„Летание босанскием иезиком, хоће рећи моћление и прощение и то захвата до 297. стране. За тијем почиње:

Наук карстиански с мнозими ствари духовнием и веле-богоћлубнием; кои наук ѿ Ледезмова, и Беларминова наика уиедно стисну и сложи богоћлубни фра Матие Дивковића из Иелашак; реда светога Францешка. Овај наук Дивковићев иде до краја.

Пагинација је обиљежена двојако, с десна ћирилским словима а с лијева арапским. Табаци имају сигнатуру латинску на прва четири листа. Тако A_1, A_2, A_3, A_4; за тијем B_1, B_2, B_3, B_4 и т. д.

Ова књига штампана је у Млецима 1630. године. (Види И. Каратаевъ-а под бр. 366.)

6. Исповиед карстианска и наук. Знати се право исповидити. Урешена с многими стварима духовним, и приликам; изваћено из разлики кћнига латински, веома корисно, сложено у иезик босански, алити илирички по богоћлубному Богословцу фра Стипану Иаичанину ѿ Марковац, алити Маргитић, реда светога Францешка провинцие Босне Арћентине. У Млецие на аѿд **(1704.)** По Николи Пеццану кћнижару у Марцарни под билигом Лилиана.

Књижица је на шеснаестини, страна 285., пагинација обиљежена само ћирилским словима. Сигнатура табака обиљежена латинским словима као и у књижици пред овом.

У овој књижици занимљив је предговор, који гласи:

Закон Исукарста у свемуие голем и узвишен, али у овому наихвећма да се нигде не може казати, ни изписати, да се рече доста: зашто какоие Бог свемогући, неизмиерни, нити се може изрећи, исказати, ни исписати, тако ни закон ћнегов. Сваким иезиком писание и томачен, толики очи свети и научитећли, и нигда ние доста нити ће бити до свархе свиета. И сви су иезици фаћлени, и тко зна виеће иезика, већмаие фаћлен. Имма иезика да иедан с другим имма прилику, алити помишан, кано италиански, и латински, алити диачки. Али иезик босански, што зову илирички, ни с ниедним се не слаже, нити се ниедан толико разширио по разлики краћлества, како свак зна; али се изкварио на много и много миста и свуда, и помиешао се с различи иезицима; како у Босни с иезиком турским; окраи мора са италианским. И када ми у Босни говоримо, многе турске риечи мећемо и миешамо; тако у Далмации и у Дубровнику многе риечи мећу италианске.

У нас у Босни неима редовника, алити убо мало, кои неумие три, али четири иезика, и многе су кћниге штампали и изтомачили у иезик босански, алити словима латински; а већи дио ω̃ пука неумие у она слова и нашание штампа оставћлена и забачена посли Дивковића и Посиловића, а веома су потребите кћниге у Босни у наша слова и у наш иезик; премдае мучан научити сваkому, како видимо ω̃ робиа (ω̃ ропиа) стоие толико ћодина (треба година) никада направ не могу говорити, изван акоие неиако доведено, а ми научимо у мало времену у коегоди краћлевство отидемо. Има много ствари у нашему иезику да им ни ми имена незнамо, алити не служимо се: како речемо: каил сам, чакшире, ћечерма, долама, калпак, калчине, марама, пешкир, совра, кашика и тоие све турско. Ашто иеданако не изговарамо, то ние чудо, зашто нам у старо вриеме, гдие био иедан иезик ниесу иеданако изговарали, како штиемо у муци Исукарстову у Иерозалиму познаше светога Петра по риечи да ние ωданле него из Галилеие, а не будући далеко ω Иерузолема. Тако у нашои Босни, и у нашему иезику сваки град има своие риечи и изговараћне особито. И за то речемо оноие Шокац, оноие Ерцеговац, оноие бодухо, и тако се познаемо ткоие ωдаклем. Арнаути алити арбанаси реку теке, дубровчани реку параа, праху; ерцеговци реку чуосам, биосам болан; далматини реку ча, здраво, човик; власи, аркаћи, маии чоече; бошћнаци реку белким, заер, а тое турски, шокци реку: кирво, канћава, и тако се иедни другим шале. Иош имена испромеѣнивана. У Далмаци зову мливо мука; у Дубровнику здове

зову мири; у Ерцеговини зову огађн живаћлем, и тако многе друге ствари. Дакле, неможемо никако право иезиком босанским кћниге изтомачити, да свак рече: овоие лиепо; зато неможе нитко судити ни риети: ово ние лиепо изтомачено; иа онако изговарам, како у нас, у Иаицу говоре, а онди су наивећма с турским иезиком помиешали. А свак изговараи на свои начин, исто нереци протива богу ни виери светои, ни царкви католичанскои.

А що наидеш, да ние ущампано и маикаиу слова, немоисе чудити, коие то щампао ниедному слову ние знао имена, нити умие нашки ниедне риечи; и кад исправиш и испишеш, не стави како ваћла, и велим, не чуди се, за що има готово сто година да из рукописа у ова слова ниесу кћниге щампане.

Нош за они обичаи у Босни и Ерцеговини, не пазе и не држе стари имена ѿ колина ни ѿ племена, ѿ кога су; како се раздили кућа узме свак себи, име како умре старешина, кои почне владати онако се почну звати, и до мало година да и упиташ ω старине ѿ кога су племена, не знаду, и зато се узимаиу родско и оста(иа)ху у брезззакоћну; надиу дица другому приме, (о)наи зец, и остану Зечевићи; трговци почну звати момче злотаргом, остану злотарговићи; остане жена с децом удовица, почну (се) звати Марићи, Кларићи, и тако остану; буде човек мале браде, али ћораст, и тако остану Ћосићи, Ћорићи. И тако мало коие племе ние промиенило имена. Овоие зао обичаи, ваћла варло пазити старо племе за многе узроке, како ради женидбе, када се улази у ред, да буде потриба изкати старине ѿ Господе, а незна племена, имена изпромећнивана, и за многе друге ствари.

сварха.

*

7. Међу рукописима фојничкога манастира налази се и љетопис фра Николе Лашванина. Из њега је, по пријепису из манастира Горице код Лијевна, неке одјељке објавио г. Ћ. Трухелка у „Гласнику Земаљскога Музеја“ за 1889. и 1890. Овај пријепис, што сам га ја имао у Фојници, писан је босанском ћирилицом, и у појединим мјестима разликује се од горичкога. Исто тако има некојих разлика и у даровном писму краља Стјепана Томашевића стрицу му Радивоју. Стога сам овдје узео само оно, што није г. Трухелка печатао и оно што се разликује од његовога пријеписа, као што је поменуто писмо.

Наслов је љетопису:

Николико ствари старе узпомене кође[1]) су лиепе забилижити.

1300. Наипарви цар турски би Ѡтоман и ови поче наи-први царовати.

1375. Узе цар Пађазит (Мурат) Дринопоћле и онди нађ-први пут утврди се.

1378. Турци дођоше на Босну. и биђаше турске вођске двадесет ићлада и прид турском вођском Ђуриша вођ-вода босанске вођске Влатко Ковачић и турке разбише.

1380. Изнашаста би пушка и лубарда.

1453. Узе Мехмет Цариград на 29. мађа.

1455. Поће цар на Биоград и не узе га.

1459. Би учићнен краћл Матиаш Ђаниковић краћлем бу-димским, бивши у тамници у Прагу. у краћла Влади-слава Албертѡвића.

1459. Би окрућнен краћл Томаш за краћла босанскога и изгуби Смедерево, узеше га Турци.

1461. Задави син и брат краћла Томаша у Била(а)ђу и би покопан у Сутисци. у манастиру светога Ивана. Иза тога краћлеваше син Стипан за мало и даде стрицу Ра-дивођу земћле и градове кође се у овоме издалу писму[2]) .здрже. кође овако почина:

Ва име отца и сина и духа господина. амен.

Слуга божђи ђа господин краћл Томашевић. Сарбћлем краћл и Босни и Приморђи у сарбскои земћли Далмациђ, Хорватом. доћним крађем. Западним странами и Усори, Солем. Подрићиу и к тому. у почетак и к свему.

А сада речени краћл Стипан Томашевић слову (у Јукића славу) дађем непристаному гн̃у нашему владици Хри-сту. кођи приће с небеса човиком ћлубћлен и искупи ове од гриха и приведе и дому израелскому и узиће на небеса гн̃у Богу уздаржитећлу. Такођер ђа Стипан Томашевић раб (у пријепису г. Трухелке роб) божђи, крађл озгорь речени сподобћлен би краћл ваш. би у речени земћла родитећла и па(ра)родитећла мођие. створитећл правде и милости и дари и записаћна нашим вирним слугама, свакому по вири и достођанству ћнегову, по воћли краћлевства, по обичађу господства, сваки благи и добри образ сказивати и творити нашим вирним слугама за ћни вирна послужеђа да(?) и ђа створи милост нашу господству многопоштеному нашему и вирному слузи, нашему стрицу. кнезу Радивођу за ћнегова вирна и права послужеђа, кођа послужи круни краћлевства нашега. Нађпри

---

[1]) Глас Ђ овдје му служи као ј.

[2]) Ово дародавно писмо краља Стевана Томашевића стрицу му Радивоју штампано је у Јукића „Bosanskom Prijatelju“, књ. I., стр. 21., али је тамо скраћено.

гн҃ꙋ и родитеѧлꙋ нашемꙋ, доброга споменꙋтѣа. гн҃ꙋ краѧлꙋ Томашꙋ и мени гнꙋ краѧлꙋ Стипанꙋ, и за ѣегова вирна и права послꙋжеиѣа, за то мꙋ створисмо милост нашꙋ господскꙋ и дасмо мꙋ и даровасмо нашим добрим и доброволним даром и запи(са)смо тим нашим отвореним писмом под наше велике висꙋѧе (с)оби страни законите печати.

Ꙋ Лꙋци град Коматин[1]) и полак ѧнега горꙋ Бочац[2]) и оно соетесом (ваљда с отесом) и горꙋ Чꙋрничкꙋ и Даѧлевац[3]) до Сеоца и Цвитовиѧа[4]) и Помиѧлачие с оби стране Варбаса[5]), сва та села шѧнииним правими меѧаши и котари и ꙋ ѣаѣцꙋ и ꙋ ѣезерꙋ[6]) кꙋѧе ѧнегове и млине и вартли и виногради и шѧними град Висꙋѧи[7]) и са свим приходници, што се ѧнемꙋ присͅтоѣи; и на Ꙋсори град Тешаѧн са свим, що годи мꙋ є слꙋжило ѧнемꙋ до смарти гн҃а краѧла Томаша. И град Грачац (није ли то данашњи Градачац?) са свим сели, коѣа мꙋ є био гн҃ краѧл Томаш (дао); ѣоще що є годи ꙋзео посли сребрничке и оварчие жꙋпе. Сва таѣи села с правими меаши и котари и село Радаѧнꙋ гораѧнꙋ и доѧнꙋ[8]) що є кꙋпио од ѣꙋрѣа Ловренчиѧа и од ѧнегове братѣе. И село ѣабланицꙋ (није ли ово она Јабланица што је недалеко од Коњица?) и Тимаѧненац що є кꙋпио ꙋ Влатка Вилꙋшиѧа. И на Кꙋпресꙋ село Просик (да ли је и данас тако или друкчије, не знам) са сели, коѣа се ѣнемꙋ пристоѣе с правими меаши и котари: И ꙋ Бꙋѧлини шест кмета и виноградаи, раст и Катꙋн влаха, кои мꙋ сꙋ сада ꙋ даржави и коѣе би посл пронашао що не би испод наше слꙋжбе било. И жꙋпꙋ Млит ꙋ морꙋ, полак Стона, то є све више писано дасмо и даровасмо нашега сарца доброволним даром више реченомꙋ и пощованомꙋ нашемꙋ и нам вирномꙋ и драгомꙋ слꙋзи ми, стрицꙋ ми кнезꙋ Радивоѣꙋ и ѧнеговꙋ посладаѧнемꙋ након ѧнега ꙋ вике виком. И с тим га са свими више писанѣем придасмо ꙋ рꙋке многопощованомꙋ ꙋ Исꙋкарстꙋ фрат(р)ꙋ Филипꙋ викарꙋ код викара босанскомꙋ ꙋ рꙋке царкве не да мꙋ се дае то, да не има нигдаре пореѧи ни потворити ни на маѧне донести ни за ѣеднꙋ невирꙋ ни за ѣедно издаѣство, коѣега не би огледао викар босански

---

1) Данас рушевине два сахата сјевероисточно од Јајца Врбасу с десна на брду.

2) Градић на Врбасу.

3) Није ли данашњи Дањевац недалеко од рушевина Комотина?

4) Данас Цвитовићи.

5) Данас Подмилачје, гдје се налази од старине католичка црква.

6) Варошица код Пливе под брдом Ваганом, турски се зваше Ђулхисар.

7) За овај град Даничић вели: „Висоуѧи“, град у босанском краљевству, у приморју: града Висꙋкнега и с ѡнѣмь що ѥ приморишѧ подь Висꙋки било. II. 50.“ — Гдје је, тачно ја не знам.

8) Села на Усори.

и ꙉнегове братиѣе реда светога Франчешка и властела кра-
ꙉлества нашега по закону краꙉлескому и ако би имао коѣи годи лист али записанѣе у кому ти граду или ти села уписана да та лист свуда умара и да се не прими. Што смо ми дали стрицу Радивоѣу кнезу и ако би примину(о) с овога света при госпоѣе свое Катарине неѣимауꙉи порода од ꙉне а остала посли госпоѣа Катарина неѣимаѣуꙉи, да град Комотин шꙉнеговим пограданѣем и селми, коѣа су у тому листу именована и дви горе с отесом и са Даꙉлевом до Сеоча. и на Усори село Радꙉну горꙉну и доꙉну и село Лупꙉленицу[1]) и Тимꙉненац[2]) и у буꙉлини виноград и кмета шест, да се неѣима узети из руку ꙉнегове госпоѣе Катарине докле ѣе и ѣедан од ꙉне; и на све на то више писано примамо и примисмо виром нашом господском и душом нашом краꙉлеском дархемо на свему на тому више писаному тврдо и чило и непоревено стати и сваршити стрицу ми и кнезу Радивоѣу. И ако ми Бог да ꙉнему посл(е)даꙉнему за нашега живота и за ꙉни живота.

А и тому су сведочи властели краꙉлества нашега господин Херчег Стипан и синовми своими. з братѣом своими и воѣвода Петар Павловиꙉ[3]) и с братѣом своѣом и воѣвода Павао Клешиꙉ[4]) и з братѣом своѣом и воѣвода Иваниш Влатковиꙉ и з братиом своѣом и воѣвода Вукиꙉ Миѵиновиꙉ и з братѣом своѣом и воѣвода Павао Ѵубретиꙉ и з братѣом своѣом и воѣвода Иваниш Шатиꙉ и з братѣом своѣом и воѣвода Владислав Вукѵиꙉ и з братѣом своѣом. А и тому пристав од двора нашега дворник кнез Радивоѣ Владимировиꙉ и свитник кнез Стипан Влатковиꙉ и з братѣом своѣом.

Писано у нашему стоному мисту у Бобовчу, годища Христусова **1461**. шептембра **18**.

1463. Доꙉе чар Мехмед на Босну и узе ѣу сву мисеча маѣа и ухити Стипана краꙉла и стрича му Радивоѣа и многу босанску господу и воѣводу Петра Коваѵиꙉа и Иваниша Павловиꙉа и згуби ѣи чар.

1463. Доꙉе краꙉл Матиаш будимски мисича новембра на ѣаиѣе и узе га на сам Божиꙉ.

1464. Доꙉе чар Мехмед на ѣаѣче и не узе га.

1464. Доходи краꙉл Матиаш на Зворник, али га не узе.

1480. Ужеже и попали и пороби Вук деспот Сараево.

1481. Умре чар Мехмед.

---

1) У пријепису г. Трухелке Луп и Клетци.

2) У пријепису г. Трухелке Тимнихац (Timnihac).

3) У пријепису г. Трухелке нема овога имена.

4) У пријепису г. Трухелке ни овога имена нема.

1493. Бн боѣ на Гарбавн мнсеча шетембра н побнше Тȣрчн воѣскȣ харватскȣ н словнNскȣ н ȣхнтнше баNȣ Де-реNVнNȣ коꙉN(а); бнше прн ꙉNнмн н веꙉе господе шꙉNнмн.

1498. ПрнмнNȣ светн ѡ̃. аNꙉео ȣ мнстȣ Фоннчн, ȣ чрквн свете Госпе, сад реVеNе дȣх светн.

1512. Мнсеча шетембра на даN светога Матне бн боѣ сȣлтаN Селнм са отчем свонм, чаром Паѣаʒнтом н нʒгNа га на двор нʒ Чарнграда, н ȣмре сȣлтаN Паѣаʒнт од отрова, а снN мȣ сȣлтаN Селнм снде на тахтȣ.

1516. Ȣʒе чар Селнм Ѣерȣсалнм н Дамашак, то ѣест Шам.

1517. Ȣʒе Селнм Мнснр н ȣбн чара мнснрскога н нʒ-гȣбн велнкȣ воѣскȣ, н то бн ꙉеNара на **25**.

1518. Ȣʒе чар Селнм Алеп.

1520. Ȣмре чар Селнм н снде на чарствȣ сȣлтаN Сȣ-леѣмаN.

1521. Доꙉе чар сȣлтаN СȣлеѣмаN на Бнoград н ȣʒе га н нʒгȣбн велнкȣ воѣскȣ.

1522. Доꙉе чар СȣлеѣмаN на Родос н ȣʒе га н нʒгȣбн велнкȣ воѣскȣ н ȣ ꙉNемȣ ȣʒе велнко сребро н ʒлато н драго камеꙉNе.

1524. Раʒорнше Тȣрчн босанске манастнре: Коꙉннч, Вн-сокн, Сȣтншкȣ, Крешевскн н ФоннNVкн. Ȣ Внсокомȣ гвар-даNаN фра Фнлнп; ȣ Сȣтсчн гвардаNаN фра Матна Скороевнꙉ; ȣ ФоннNчн гвардаNаN фра Ѣаков Воꙉнꙉ; ȣ Крешевȣ фра Баро ФоннNVаNнN. Н кад раʒорнше чркве поведоше мнNн-стра Стнпана СеȣVнꙉа н шꙉNнме фратра **12** н ȣтеVе мнNн-стар, фратре мȣVнше н бнше алн мнNнстра Nе нʒдаше.

1526. Nа **20.** агȣща раʒбн чар (СȣлеѣмаN) краꙉла Лаȣша на МȣхаVȣ.

1529. Поꙉе чар СȣлеѣмаN на БеV н стаѣа под ꙉNнм **4** мнсеча н Nе ȣʒе га, н вратн се Nатраг нʒгȣбнв воѣскȣ.

1531. Поꙉе чар СȣлеѣмаN на Праг н Nе ȣʒе га. Многȣ воѣскȣ нʒгȣбн н вратн се Nатраг.

1532. Мнсеча Nовембра на све свете покланше харамнѣе фратре ȣ Рамн н до мало даNа бнше пофатаNн.

1533. Ȣʒеше Тȣрчн Клнс на даN светога Гргȣра папе.

1538. Ȣʒеше Тȣрчн Чарквȣ н манастнр ƷворNнVкн.

1542. Нꙉаꙉе велнко Vȣдо комарнча н одлете ʒападȣ н гдн прнстаѣахȣ щетȣ VнꙉNахȣ.

1541. Ȣлнʒе чар СȣленмаN ȣ Бȣднм н ȣʒе га на **2.** ше-тембра. От годнща ȣмрн Ȣсрем-бег ȣ Сараѣвȣ.

1543. Ȣʒе(ше) Тȣрчн Валпово, Шнклȣш, ОстрогоN, СтоѣNн Бнoград н ПеVȣѣ.

1552. Ȣʒеше Тȣрчн Темншвар.

1560. Ȣʒеше Тȣрчн СегеднN.

1566. Vнн чар СȣлеѣмаN воѣскȣ с краꙉлем беVкнм; нстога годнща на **5.** мнснча ꙉлȣꙉла ȣдарнше харамнѣе на

Фоиничу у дне при вечерћну и убише Франка Маргитића и Лучиу Милановића и многе ранише. и Алауповић; много благо однише из сакрищиђе фоиничке; свеколико сребро однише и непрођ 8 дана. свиђе поитише и у Сарађво отведоше.

Чркве босанске иза оборећна. то ђест Сутишка, Фоиничка и Крешевска. оградише плотом. пак до николико времена оздол каменом а озгор ћерпичом и 1594. оградн пт̃и ѿ фра Антун Ћуришић чарку Духа светога у Фођничи по начин(у) какође озгор речено.

Одавде даље настаје грађа, која се непосредно тиче фрањевачких манастира и појединих бискупа и фратара, с тога и прекидам. Цио љетопис допире до 1669. године, и то махом све о овим манастирима.

*

8. Најпослије да поменем још једну књижицу, штампану босанском ћирилицом а то је:

Наслађеније Духовно од П. Посиловића. У манастиру се налазе два примјерка, оба су непотпуна. Књига је штампана у Млецима 1682. године у 12°. Кад је била потпуна имала је 205 листа. Пагинација ћирилским словима и арапски.

На првој страни послије наслова исписана је ћирилска азбука са бројном вриједношћу:

а = 1	і = 10	р = 100
б = 2	к = 20	с = 200
г = 3	л = 30	т (т) = 300
д = 4	м = 40	у = 400
е = 5	н = 50	ћ = 500
з = 6	ч = 60	х = 600
з = 7	о = 70	ѿ = 700
и = 8	п = 80	щ = 800
ђ = 9	ч = 90	ц = 900

Crania bosniaca.

Opisali

dr. **A. Weisbach** (Gradac [Graz]), c. i kr. generalni štopski liječnik u miru

i

dr. **L. Glück** (Sarajevo), primarni liječnik bos.-herc. zem. bolnice.

PRVI DIO.

(Sa 9 tabli.)

Prehistorijske lubanje.

Lubanje, što su opisane u ovom dijelu, skupio je bosansko-hercegovački zemaljski muzej u Sarajevu dugogodišnjim iskopavanjem gospode: kustosa dra Ć. Truhelke i Franje Fiale, rudarskog satnika V. Radimskog i preparatora Vejsila Ćurčića.

Velika je množina tijeh lubanja na žalost u vrlo trošnom stanju, a osobito one, što su iskopane na Glasincu. Kod mnogih se moglo uzeti samo malo mjerâ, te je i opis morao ostati nepotpun. Te su lubanje u kratko označene kao predistorijske, i ako bi se mnoge od njih morale uvrstiti u istorijsko doba.

A. Lubanje iz Bosne.

a) Lubanje sa Glasinca (tabele I. i II.).

Glasinac je krševita visoravan. Visina mu je nad morem 950 *m*. Nalazi se u rogatičkom kotaru istočno od Sarajeva i pruža se od istočnog obronka planine Romanije (visoka 1600 *m*) preko Podromanije prema istoku sve do Ivan-Polja. Cesta, što vodi u Rogaticu prosijeca ga.

Ali budući da ima tumula (gromila) jednake gragje i oblika i dalje prema istoku sve do Semeć-planine i prema jugu do blizu Prače, to se ovdje cijeli taj komad zemlje razumijeva pod gornjim imenom.

Glasincu pripadaju ova nalazišta: Čitluci, Mlagj, Bandino brdo, Potpećine, Taline, Gradac kod Sokôca, Borik kod Laza, Ljuburića polje i Gazivoda. Tome se pridružuju prema istoku: Borovsko, Branković, Osovo i Živaljević, a prema jugu: Rudine, Rusanovići, Vrlazije, Kovačica, Ilijak i Gosinja planina.

„Gromile su obično oblika plosnatog čuna, kome je osnovica razvučen krug ili elipsa. Ponajviše su načinjene od lomljenog i skupljenog kamenja, a samo malo njih sasvim ili dijelom od zemlje."

„Zástupljena su oba načina sahranjivanja: obično sahranjivanje i spaljivanje. Kod nekih gromila prevlagjuje prvi način, a kod nekih drugi, a ima ih i takvih, gdje su oba načina zajedno zastupljena."

„Položaj nespaljenih mrtvaca je u glavnome od istoka prema zapadu. Ne može se odgovoriti na pitanje, da li su iz istog vremena oba načina sahranjivanja kod onih tumula, gdje su oba zajedno zastupljena te se nalaze u istoj visini zemlje, ili da li valja jedan način smatrati kao kasniji. Riješenje toga pitanja bilo bi moguće, kad bi se u tumulima našlo predmeta, koji bi pripadali različnim periodama stila."

„Ne može se ni kazati da je pepeo posljednji ostatak spaljena tijela kakve odličnije osobe, a skeleti da su ostaci robova, koji su s tom ličnošću sahranjeni, jer se po kad kad nalaze najljepši predmeti nekad pored spaljenih, a nekad pored nespaljenih kostiju."

„Prema skupljenim podacima počinju gromile, pa po tom i naseljavanje Glasinca, od prvog gvozdenog doba preko „La-Tène" periode do seobe naroda." (Fiala: „Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac 1892". „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", sv. I., str. 165.)

„Najstariji se grobovi nalaze u južnoj i istočnoj zoni Glasinca. Sudeći po predmetima, koji su nagjeni, stariji su grobovi sa skeletima nego oni sa pepelom. Predmeti su mahom od bronca (tuča); gvožgje se pojavljuje samo kao oružje i kod gdjekojih predmeta za nakit." (Fiala ibidem, sv. III., str. 37.)

Lubanje iz Čitlukâ, sela glasinačke općine.

Ovo su gromile, u kojima su nagjene ovdje opisane lubanje:

Gromila I. eliptičke osnovice, u kojoj ima i paljevine i ukopanih tjelesa[1]). Skeleti leže u različitom položaju. Lubanja *(br. 10. tabele)* bila je zatisnuta u jednu grčku broncanu posudu sa zidovima, skovanim u obliku jajastih štapića i sa tragovima pozlate. Osim toga su se našle na golijenima cijevi, skovane od broncanog lima, dvije bojne gvozdene sjekire, oštre s obje strane, oštrica gvozdenog štileta, ostaci gvozdene konjske uzde i na pošljetku spiralne fibule, puca i zrna od bronca nalik na biser.

Gromila II. eliptičke osnovice sa 9 skeleta, od kojih su 4 sve po dva jedan povrh drugog sahranjeni te okrenuti većinom glavom prema

[1]) Ibidem, str. 133. i d.

sjeveroistoku. Tu su nagjeni ovi predmeti: pehari od ilovače, ibričići sa jednim drškom, trošna broncana spona, broncane grivne (koluti sa zglavaka), igla za nakit od srebrne žice, gvozdeni koluti, veliki gvozdeni nož, vrh od gvozdenog koplja, oštrica malog zavinutog noža.

Gromila III. eliptičke osnovice sa dva skeleta i pet spališta. Kod jednog skeleta našao se lančić od bronca i mala ižlijebljena grivna (kolut sa zglavka) u obliku zmije; kod drugog skeleta, koji je ležao kraj prvog dvije debele zmijolike grivne, gvozdeno koplje i ostatak noža. Osim kod lubanje iz prvog tumula nije na žalost spomenuto, koji su se predmeti našli uz koju lubanju, što je u tabeli navedena.

Kod spališta našlo se: spiralna čunjasta fibula (Spiralkahnfibel), uzlasta fibula, trošna ploča za nakit, igla za nakit od bronca, spiralna fibula, nakit u obliku polumjeseca, ploča od gvožgja savijena u obliku grbe, dva medvegja i jedan vučiji zub.

Lubanja br. 1. Čovjek od po prilici 40 godina. Lubanja je velik tanak i ekstreman dolihocefal bez baze, lica i dijelova sa strane; lubanja izgleda odozgo: veoma uska, duguljasto ovalna sa slabim koronalnim i sagitalnim vezom, kod veza zupčići, lambda-vez je fin i bogat zupčićima; čelo je veoma usko, šljepočnice pljosnate, zatiljak širok, pljosnat; uska, visoka, okruglasta zatiljnjača veoma velika, pljosnata i rastavljena od interparietalne kosti finim vezom sa dosta zupčića 25 *mm* iznad *linea muscul. superior*, koja je samo naznačena, na nutarnjoj strani ide interparietalni vez 16 *mm* iznad *tuberos. occip. interna;* sa strane: duga i visoka; čelo nagnuto, malo uobljeno na više sa razvijenim *arcus supraciliares;* tjeme pada na niže veoma polako; zatiljak malo uobljen; zaušne kosti umjerene; komadi dônje vilice pokazuju umjerenu vilicu sa uglavljenim zubima.

Lubanja br. 2. Žena od po prilici 20 godina. Tanka dolihocefalna lubanja, kojoj nedostaje više dijelova; lubanja izgleda odozgo: duga, veoma uska, ovalna, vez sa grubim zupčićima; čelo široko, šljepočnice pljosnate, zatiljak tubasto šiljast, daleko povijen nazad; ozada: uska, visoka, peterouglasta; zatiljnjača jako uobljena, glatka; odozdo: zatiljak uzak i parabolićan; sa strane: duga i visoka; čelo vertikalno i glatko, umjereno uobljeno; tjeme postepeno uobljeno; zatiljak veoma povijen nazad; zaušne kosti malene; ostatak dônje vilice slabe koštane gragje, dijelovi maleni, uski, veoma kosi, zastavnjak (stražnji kutnjak) razvijen, zubna kruna očuvana.

Lubanja br. 3. Mlado žensko (?). Veoma tanak dolihocefal bez lica i baze; lubanja izgleda odozgo: veoma duga, uska, ovalna; čelo usko; šljepočnice malo uobljene; zatiljak veoma povijen natrag, vez sa malo zupčića; ozada: peterouglasta, uokrugljena; zatiljnjača peterouglasta, sasvim

glatka, veoma jako uobljena; odozdo: zatiljak paraboličan, *Synchondrosis basilaris* otvorena, *proc. condyloidei* pljosnati, niski. Sa strane: duga, visoka; čelo jako uobljeno, tjeme postepeno pada na niže; zatiljak veoma povijen nazad, zaušne kosti veoma malene da se jedva vide.

Lubanja br. 4. Čovjek. Lubanja je umjereno velik, tanak dolihocefal bez baze, dônjeg dijela zatiljka, desnog slijepog oka i lica; izgleda odozgo: duga, ovalna, vez fin, veoma bogat zupčićima, vez na čelu otvoren; čelo veoma široko, prikraćeno. Šljepočnice pljosnate, zatiljak tup, povijen nazad; ozada: uska, peterouglasta; zatiljnjača široka, trouglasta, jako uobljena, glatka. Odozdo: u obliku široke parabole; sa strane: duga, visoka; čelo vertikalno, glatko, jako uobljeno; tjeme umjereno uobljeno; zatiljak povijen nazad, zaušne kosti umjereno velike.

Lubanja br. 5. Dijete sa mliječnim zubima. Lubanja je veliki, veoma tanki dolihocefal bez lica; odozgo je duga, ovalna, vez veoma jasan, čelo široko, šljepočnice pljosnate, zatiljak tubasto šiljat, veoma povijen nazad; straga: visoka, peterouglasta, uska; zatiljnjača peterouglasta, veoma jako uobljena, sasvim glatka; odozdo: duga, parabolična, uska, *for. occ. mag.* velik, uzak, dug, krajevi zgloba pljosnati; sa strane: veoma duga, visoka. Čelo vertikalno, jako uobljeno, glatko; tjeme pada postepeno na niže; zatiljak veoma jako povijen nazad, jako uobljen; zaušne kosti veoma male, dônja vilica veoma malena.

Lubanja br. 6. Tanak dolihocefal, kome nedostaje čitava baza sa susjednim dijelovima, lice i pojedini dijelovi tjemena. Lubanja izgleda odozgo: duga, usko ovalna, vez fin sa sitnim zupčićima; čelo usko; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: peterouglasta, gore zaokrugljena; zatiljnjača peterouglasta, jako uobljena, glatka. Odozdo: usko parabolična. Sa strane: visoka, duguljasta; čelo vertikalno, veoma jako uobljeno; glatko tjeme postepeno uobljeno; zatiljak u obliku luka, povijen nazad; zaušne kosti umjereno velike.

Lubanja br. 7. Žena od po prilici 20 godina. Dobro održan, veoma pravilan, tanak dolihocefal; lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna, vez fin, bogat zupčićima; čelo usko; zatiljak jako povijen nazad; ozada: uska, peterouglasta, niska; zatiljnjača jako uobljena, glatka; odozdo: usko parabolična, condyli prilično ispupčeni; *proc. pteryg.* malen, uzak, nepce maleno, pljosnato (duljina 45 *mm*, širina 39 *mm*, indeks 86 *mm*), zubi maleni; sa strane: dugačka; čelo vertikalno, jako uobljeno, glatko; tjeme umjereno uobljeno, zatiljak jako uobljen, zaušne kosti debele, lice orthognath; sprijeda: lice dugo (duljina lica 108 *mm*, visina gornjeg dijela 63 *mm*), usko (širina lica 95 *mm*), jarmenice (jabučice) umjerene (širina 123 *mm*), očne duplje malene, četverouglaste (širina 37 *mm*, visina 29 *mm*, indeks 78), otvor nosa

Tabla I.

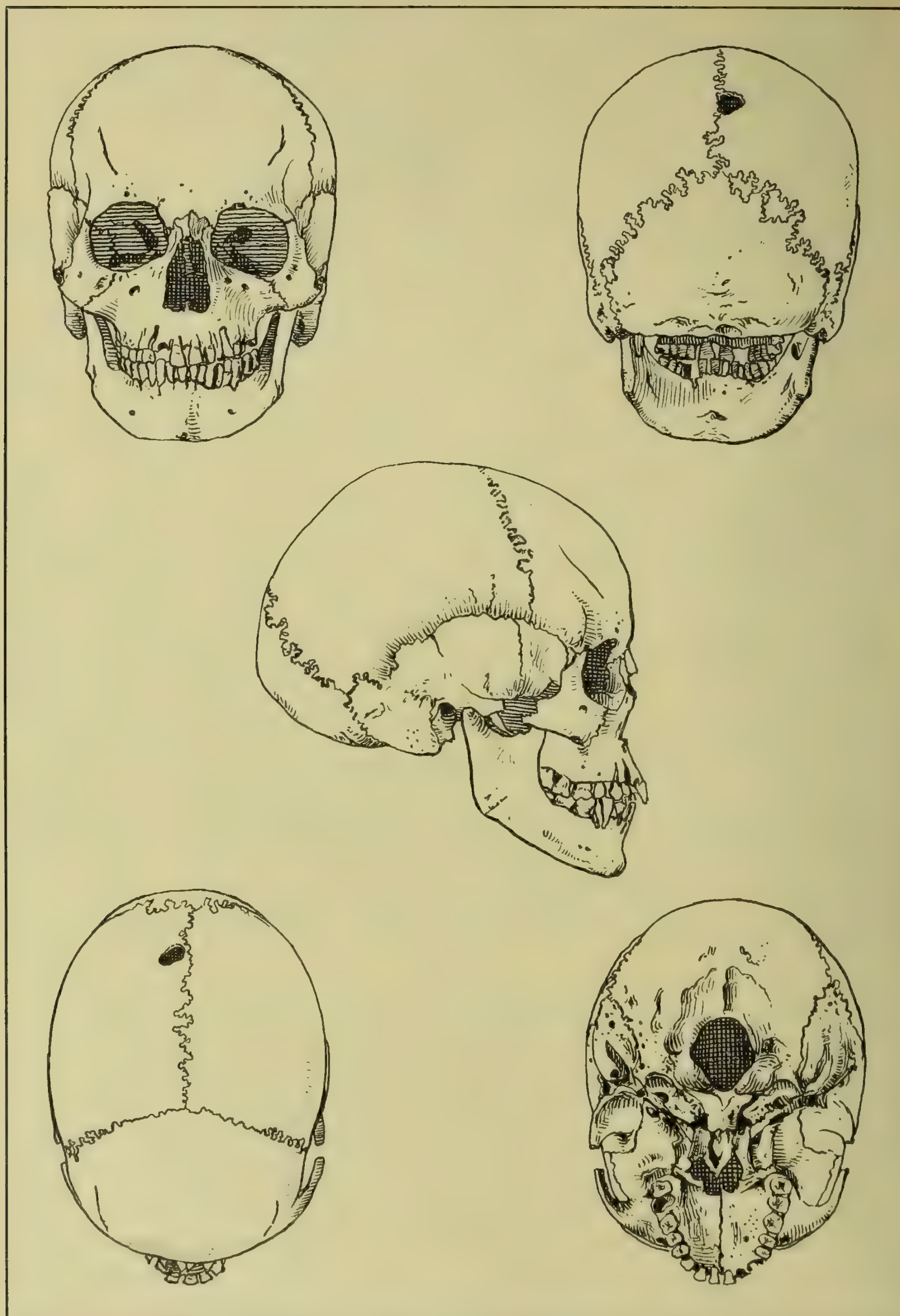

Lubanja br. 9.

veoma uzak (20 *mm*) i dug (45 *mm*, indeks 44), leptorrhin. Dônja vilica malena, dijelovi maleni, veoma koso smješteni.

Lubanja br. 8. Žena, svakako mlada. Velik, tanak dolihocefal, kome nedostaje više dijelova. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna, vez sa malo zupčića; čelo široko; šljepočnice plosnate; zatiljak jako povijen nazad; ozada: peterouglasta, uokrugljena, umjereno visoka; zatiljnjača jako uobljena, glatka; sa strane: duga, čelo vertikalno, umjereno uobljeno, glatko; tjeme postepeno uobljeno; zatiljak povijen nazad; zaušne kosti malene; dônja vilica, sudeći po njezinim komadima malena, slaba, dijelovi niski, veoma kosi, desni zastavnjak još u desni.

Lubanja br. 9. Čovjek od po prilici 20 godina. Dobro održan dolihocefal; lubanja izgleda odozgo: duguljasto ovalna, vez većinom slab, samo lambda-vez fin, bogat zupčicima, na desnoj strani gore sa dvije klinaste kosti; čelo usko, šljepočnice malo uobljene; zatiljak tup, povijen nazad; ozada: peterouglasta, uokrugljena; zatiljnjača široka, trouglasta, veoma jako uobljena, glatka; odozdo: široko parabolična, *foramen occipitale magnum* velik, duguljast, condyli malo ispupčeni, nepce široko (širina 40 *mm*, duljina 45 *mm*, indeks 88), svi zubi očuvani; sa strane: duga; čelo vertikalno, jako uobljeno, glatko; tjeme gore plosnato, onda se postepeno spušta na niže; zatiljak povijen nazad; zaušne kosti velike, debele, lice donekle alveolar prognath; sprijeda: lice dugo (visina lica 109 *mm*, visina gornjeg dijela lica 63 *mm*), usko (širina jabučice 124 *mm*, lica 95 *mm*); čelo jako uobljeno, korjen nosa uzak, sudeći po sačuvanim ostatcima nosna kost je činila oštar nos, otvor nosa veoma dug (47 *mm*), uzak (21 *mm* indeks 44 *mm*); *orbitae* četverouglaste (širina 38 *mm*, visina 31 *mm*, indeks 81 *mm*), jabučice tanke, izražene; dônja vilica umjereno velika, brada okrugla, dijelovi maleni, vrlo kosi; svi zubi. (Vidi *tablu I.*)

Lubanja br. 10. Čovjek od po prilici 50 godina. Velika duga lubanja, tanke kosti, bez lica, baze i dijelova desne strane; izgleda odozgo: dugo ovalna, vez sa malo zupčića; čelo široko; šljepočnice plosnate; zatiljak povijen nazad; ozada: okruglasta; zatiljnjača peterouglasta, umjereno uobljena, glatka; odozdo: u obliku široka luka; sa strane: duguljasta; čelo gotovo vertikalno, umjereno uobljeno, *arcus supraciliares* jasan; tjeme pada postepeno na niže; zatiljak umjereno uobljen, zaušne kosti velike, dônja vilica slaba, kutnjaci u ravnom pravcu jako uglagjeni.

Lubanja br. 11. Čovjek od po prilici 50 godina. Duguljasta visoka lubanja, tanke kosti, vez sa malo zupčića, na mjestima nejasan; lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; čelo usko; šljepočnice malo uobljene; zatiljak tup, povijen nazad; ozada: okruglasta; zatiljnjača trouglasta, prilično uobljena, *tuberos. extern.* i *linea musc. super.* samo naznačeni; odozdo: u obliku široke

parabole (nema baze), condyli jako ispupčeni, zubi u glavi (gornjoj vilici) veoma jako horizontalno uglagjeni; sa strane: duguljasta, visoka. Čelo vertikalno, veoma jako uobljeno, glatko; tjeme plosnato, po zadu pada brzo na niže; zatiljak malo povijen nazad, zaušne kosti debele, lice orthognath; sprijeda nema lijevog obraza. Čelo jako uobljeno, *orbitae* velik (širina 39 *mm*, visina 32 *mm*, indeks 82 *mm*), otvor nosa velik, uzak (visina 51 *mm*, širina 23 *mm*, indeks 45 *mm*), širina jabučice 123 *mm*, visina gornjeg dijela lica 62 *mm*.

Lubanja br. 12. Čovjek od po prilici 50 godina. Mala duga lubanja bez baze i lica; izgleda odozgo: dugo ovalna, vez fin, bogat zupčićima, na mjestima nejasan; čelo umjereno, široko; šljepočnice malo uobljene; zatiljak tup, povijen nazad. Ozada: visoka peterouglasta; zatiljnjača peterouglasta, malo uobljena, glatka; odozdo: u obliku parobole; sa strane: duguljasta; čelo vertikalno, jako uobljeno, glatko; tjeme neznatno uobljeno; zatiljak malo povijen nazad, *receptaculum* strmo uspravljen, zaušne kosti umjereno velike, zubi u preostalom komadu glave jako uglagjeni; dônja vilica staračka, bez zubnih pregradaka, tanka, dijelovi malo nagnuti.

Lubanja br. 13. Čovjek pedesetih godina. Malena, duguljasta, niska lubanja bez baze i mnogih dijelova lica; izgleda odozgo: duguljasto ovalna, vez bogat zupčićima; čelo veoma široko; šljepočnice uobljene; zatiljak slabo vidljiv; ozada: okruglasta, niska, široka; zatiljnjača peterouglasta, umjereno uobljena, glatka; odozdo: zatiljak u obliku široke parobole; nepce maleno, zubi jaki, jako uglagjeni; sa strane: duguljasta, niska; čelo vertikalno, jako uobljeno; *arcus supraciliares* naznačen; tjeme pada po zadu brzo na niže; zatiljak malo povijen nazad, prilično uobljen; zaušne kosti velike, jako debele, dônja vilica staračka, slaba, dijelovi maleni, jako nagnuti.

Lubanja br. 14. Čovjek. Veoma slabo očuvana duguljasta lubanja sa finim vezom i bogatim zupčićima. Lubanja sa Mlagja, brda blizu Čitluka, sve iz tumula IV. Fiala, sv. I., str. 148. Taj tumul imao je u svome južnom dijelu 7 skeleta, svi okrenuti glavom prema zapadu i veliku množinu predmeta; od bronca: oblučaste fibule sa dvjema petljama, paftu u obliku krsta, pločicu za nakit, bombake u obliku krsta, biserasto zrnje i prsten; od gvožgja: vrh od koplja u obliku lovorikova lista, oštricu štileta, oštricu uvijena mača, veliki nož i dijelove noževa.

Lubanja br. 15. Čovjek od po prilici 50 godina. Gornji dio lubanje jake kosti, dolihocefal, slabo očuvana; lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna, vez fin i bogat zupčićima; čelo usko; šljepočnice pljosnate; zatiljak jako povijen nazad; odzada: niska, peterouglasta; zatiljnjača jako uobljena, glatka; sa strane: duga; čelo malo nagnuto, malo uobljeno sa jasnim *arcus supraciliares;* tjeme se malo po malo diže i pada; zatiljak jako uobljen, zaušne kosti

malene, dônja vilica sudeći prema očuvanim komadima jaka, dijelovi strmi, krune zuba sa dubokim jamicama uglagjene.

Lubanja br. 16. Čovjek. Velik, dug gornji dio lubanje, debele kosti bez ostalijeh dijelova; lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna, vez sa grubim zupčićima, u lamdba-vezu nalaze se više malenih klinastih kostiju; zatiljak povijen nazad; ozada: okruglasta, niska; zatiljnjača jako uobljena, *tuberos extr.* i *linea musc. sup.* čine neprekinut svitak; sa strane: duga i niska; čelo vertikalno, jako uobljeno, glatko; zatiljak jako povijen nazad, zaušne kosti malene; odozdo: u obliku široke parabole.

Lubanja br. 17. Čovjek tridesetih godina. Velika, tanka brahicefalna lubanja sa otvorenim vezom na čelu, bez više dijelova; izgleda odozgo: široko ovalna, vez grub sa malo zupčića, u lamba-vezu nalazi se mala klinasta kost; ozada: široka, peterouglasta, gore plosnata; zatiljnjača malo uobljena, glatka, sa strane kratka i visoka; čelo sa lakim *arcus supraciliares*, malo uobljeno; tjeme pojače, zatiljak pljosnat, *receptaculum* strm, zaušne kosti malene. Sudeći po komadima dônja je vilica slaba, sa kosim dijelovima i malo uglagjenim zubima.

Lubanja br. 18. Čovjek. Velika, debela brahicefalna lubanja sa otvorenim vezom na čelu, bez više dijelova; izgleda odozgo: okruglasto ovalna, vez sa grubim zupčićima; čelo jako široko; zatiljak pljosnast; ozada: visoko okruglasta; zatiljnjača široka, gotovo peterouglasta, pljosnata, savim glatka; odozdo: zatiljak u obliku plosnatog luka; sa strane: jako kratka, visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno, tjeme jako uobljeno; zatiljak strm, sasvim pljosnat, zaušne kosti kratke i debele.

Lubanja br. 19. Čovjek. Ostaci tanke i svakako brahicefalne lubanje; lubanja izgleda odozgo: široko ovalna, vez fin sa dosta zupčića; čelo široko; šljepoćnice jako uobljene; zatiljak pljosnast; ozada: okruglasta; zatiljnjača pljosnata, glatka; sa strane: kratka; čelo vertikalno, veoma jako uobljeno, glatko; tjeme pada po zadu brzo na niže k pljosnatom zatiljku.

Svih pet lubanja su od muškijeh osoba i vrlo su različita oblika; to se slaže sa bojnim predmetima, koji su uz njih nagjeni.

Lubanja sa Bandina brda kod Bandina Odžaka.

(Fiala, sv. I., str. 155.) U južnom dijelu tumula IX. ležala su dva skeleta od zapada prema istoku sa gvozdenim okovom od koplja i broncanom špiralnom fibulom.

Lubanja br. 20. Čovjek od po prilici 20 godina. Vrlo raspanuta lubanja bez dijelova baze; izgleda odozgo: široko ovalna, vez prilično bogat zupčićima; čelo jako široko, šljepoćnice uobljene; zatiljak povijen nazad; ozada:

okruglasta; tjeme jako uobljeno; zatiljnjača peterouglasta, jako uobljena, glatka; odozdo: u obliku široke parabole; nepce kratko (42 *mm*) i široko (40 *mm*, indeks 952); treći molaris još nije prorastao; sa strane: visoka, duguljasta; čelo vertikalno, visoko, jako uobljeno, glatko; tjeme pada po zadu postepeno na niže; zatiljak povijen nazad, dug, uspravljen, zaušne kosti malene, lice orthognath; sprijeda: lice široko (širina 97 *mm*, visina gornjeg dijela lica 69 *mm*), jabučice izražene (širina 123 *mm*), *orbitae* malene, niske (širina 39 *mm*, visina 31 *mm*, indeks 79).

Lubanje iz Podpećine, sela glasinačke općine,

nedaleko od Citluka, iz tumula br. VIII. dvije lubanje. U tome tumulu nagjeno je na jednom kraju spalište, a na drugom četiri skeleta, okrenuta od zapada istoku; kod njih su nagjeni ovi predmeti: prsten i biserasto zrno od bronca, gvozden vrh od koplja i dva pršljena od ilovače; kod spališta su nagjeni komadi posude, iskićene prostim linearnim ornamentima. (Fiala, I. sv., str. 158.)

U tumulu XI. nagjeno je isto tako spalište i običan pokop; od predmeta su nagjeni od gvožgja: koplja, vršci od džilita (kopalja za bacanje) i dlijeto; od bronca: ostaci uzlastih fibula, grivne sa zglobova. (Fiala: „Untersuchung prähistorischer Grabhügel etc.“, „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, sv. III., str. 31.)

Lubanja br. 21. Mladić. Malena, tanka brahicefalna lubanja; ona je odozgo: široko ovalna, vez fin, bogat zupčićima; čelo vrlo široko, šljepočnice jako uobljene; zatiljak jedva malo povijen nazad; ozada: petero uglasta, uokrugljena; zatiljnjača jako uobljena, glatka, sa dvije velike klinaste kosti u lambda-kutu; sa strane: kratka, visoka; čelo vertikalno, glatko, umjereno; tjeme i zatiljak jako uobljeni; zaušne kosti malene.

Lubanja br. 22. Čovjek. Veliki brahicefal bez baze i lica sa otvorenim vezom na čelu. Lubanja izgleda odozgo: široko-ovalna, vez veoma fin, bogat zupčićima; čelo jako široko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak plosnat; ozada: skoro četverouglasta, uokrugljena, gore sasvim plosnata; zatiljnjača malo uobljena, glatka; odozdo: zatiljak u obliku široke parabole; sa strane: duguljasta; čelo vertikalno, jako uobljeno; tjeme gore plosnato, po zadu pada brzo na niže k plosnatom i niskom zatiljku; *receptaculum* strm; zaušne kosti kratke i debele.

Lubanja br. 23. Čovjek četrdesetih godina. Neobično velik, vrlo visok brahicefal, bez lica i baze; kosti debele. Lubanja izgleda odozgo: okrugla, vez grub sa malo zupčića; čelo vrlo široko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak plosnat, nevidljiv. Ozada: vrlo visoka, okruglasta; zatilj-

njača široka, trouglasta, plosnata, samo *linea musc. sup.* naznačena. Odozdô: u obliku plosnatog luka, *receptaculum* vrlo kratak. Sa strane: kratka, vrlo široka; čelo vertikalno, visoko, jako uobljeno; *arcus supraciliares* jasan; tjeme jako uobljeno, po zadu pada vertikalno; zatiljak se jedva vidi, plosnat; zaušne kosti umjerene, debele; dônja vilica veoma velika, široka (udaljenje kuta 118 *mm*), brada uokrugljena, tijelo jako, dijelovi umjereno veliki, koso postavljeni; na lijevoj strani rupice za zube zbrisane; zubi jako uglagjeni.

Lubanje iz Taline, rudine kod Sokôca

sa mnogo tumula, od kojih su 36 pretraženi. Većina ih je bila prazna bez ikakva traga pokopa te su valjda nastale sabiranjem istrijebljenog kamenja sa obragjivanog tla. U 10 su nagjena spališta, u 3 spališta i običan pokop. a samo u jednom našao se običan pokop. U tumulu XIX. nagjena su četiri skeleta i nad jednim skeletom dva spališta. Uz lubanju, o kojoj govorimo pod brojem 24. (pokop treći) nagjeni su ovi predmeti od bronca: jedan torquis, spirala od žice u obliku naočala, bombaci i koluti. Uz oba načina pokopa nagjeno je više predmeta, osobito kod jednog spališta (dvije oveće ploče za nakit [phalera], dvije grivne sa zglavaka i t. d.). (Fiala, V. sv., str. 14.)

Lubanja br. 24. Čovjek pedesetih godina. Veliki dolihocefal bez više dijelova i cijele lijeve strane; kosti vrlo istrule, hrapave, debele. Lubanja izgleda odozgo: duga, usko ovalna; zatiljak jako povijen nazad, vez grub sa malo zupčića. Ozada: uska, peterouglasta, uokrugljena; tjeme jako uobljeno; zatiljnjača peterouglasta, veoma jako uobljena; interparietalni dio prilično dug; *tuberos. occip. exter.* i *linea muscul. super.* čine letvicu. Sa strane: duga, visoka; čelo nisko, malo nagnuto, jako uobljeno; *arcus supraciliares* veoma jasan; tjeme plosnato; zatiljak daleko povijen nazad; zaušne kosti umjerene, kratke; dônja vilica jaka, brada široko-uglasta, dijelovi široki, malo nagnuti, zubi jako uglagjeni.

Lubanja br. 25. sa Graca kod Sokôca iz jednog tumula bez drugijeh predmeta. Čovjek tridesetih godina. Vrlo istruo dolihocefal bez baze i lica. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna, vez grub; na zadnjem kraju sagitalnog veza nalaze se dvije klinaste kosti od lijeve strane; čelo vrlo usko; šljepočnice plosnate; zatiljak veoma jako povijen nazad. Ozada: peterouglasta, gore šira nego dolje, tubera parietalia vrlo izražena (megju njima je najveća širina); zatiljnjača trouglasta, veoma jako uobljena, sasvim glatka. Odozdo: u obliku uske parabole; *receptaculum* dug; condyli jako ispupčeni. Sa strane: visoka; čelo vertikalno, malo uobljeno; tjeme brzo pada po zadu; zatiljak daleko povijen nazad; zaušne kosti malene. Ostaci

gornje vilice tanki, grebeni zuba malo uglagjeni. Dônja vilica slaba, brada usko-uglasta, dijelovi prilično kosi.

Lubanja br. 26. iz Borika kod Laza sjeverno od Sokôca iz jednog tumula bez ikakvih predmeta. Čovjek tridesetih godina. Duguljasta lubanja bez lica, kosti istrule, debele. Lubanja izgleda odozgo: duguljasto-ovalna; vez većinom fin, bogat zupčićima; čelo usko; šljepočnice uobljene; zatiljak nešto povijen nazad. Ozada: peterouglasta, uokrugljena; zatiljnjača široka, trouglasta, jako uobljena; u lambda-vezu nalazi se oveća klinasta kost; *tuberos ex.* tek naznačena. Odozdo: zatiljak sa širokim lukom; *foramen occipit m.* velik, okruglast; condyli maleni, plosnati sa zglavcima u obliku dvopeka. Sa strane: duguljasta; čelo vertikalno, jako uobljeno; tjeme brzo pada po zadu na niže; zatiljak jako povijen nazad, zaušne kosti kratke, masivne.

Lubanja br. 27. sa Ljuburić-polja sjeverno od Sokôca iz 21. gromile bez ikakvih predmeta. Žena četrdesetih godina. Malen, tanak, visok brahicefal bez lica. Lubanja izgleda odozgo: okruglasta, vez većinom sa malo zupčića; čelo jako široko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak širok, slabo uokrugljen. Ozada: okruglasta; tjeme plosnato uobljeno; zatiljnjača široka, trouglasta, plosnata, glatka; interparietalni dio veoma velik. Odozdo: u obliku plosnatog luka; *receptaculum* jako kratak; condyli ispupčeni. Sa strane: jako kratka i visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno; tjeme uobljeno, pada po zadu brzo na niže; zatiljak veoma malo vidljiv, plosnat; *receptaculum* uspravljen; zaušne kosti umjereno velike. — Sudeći po komadima gornje vilice nepce je veliko, široko (duljina 46 *mm*, širina 41 *mm*, indeks 89), zubi na grebenu uglagjeni; dônja vilica malena, brada uobljena, dijelovi kosi, zubi na grebenu krune uglagjeni.

Lubanja br. 28. iz tumula kod Gazivode bez ikakvih predmeta. Čovjek od po prilici četrdeset godina. Veoma velika lubanja bez baze, jako istrula. Izgleda odozgo: široko ovalna, vez grub sa malo zupčića; čelo veoma široko; šljepočnice malo uobljene; zatiljak tek vidljiv, plosnat. Ozada: peterouglasta; zatiljnjača široka, trouglasta, slabo uobljena; *tuberos. ext.* slaba u obliku letve. Odozdo: zatiljak u obliku širokog luka; *receptaculum* dug; nepce duboko, široko (56 *mm* dugo, 40 *mm* široko, indeks 86); greben zuba uglagjen. Sa strane: kratka, visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno; *arcus supraciliares* naznačen; tjeme pada po zadu brzo na niže; zatiljak slabo vidljiv; zaušne kosti kratke i debele. Sprijeda: lice veliko, jako dugo (visina lica 129 *mm*, visina gornjeg dijela lica 74 *mm*) i široko (širina jabučica 139 *mm*, širina lica 98 *mm*); čelo jako široko; korjen nosa malo udubljen; nosna kost duga, uska, čineći slabo oštar nos, otvor nosa veoma velik (visina 52 *mm*, širina 27 *mm*, indeks 51), *orbitae* velike,

Tabla II.

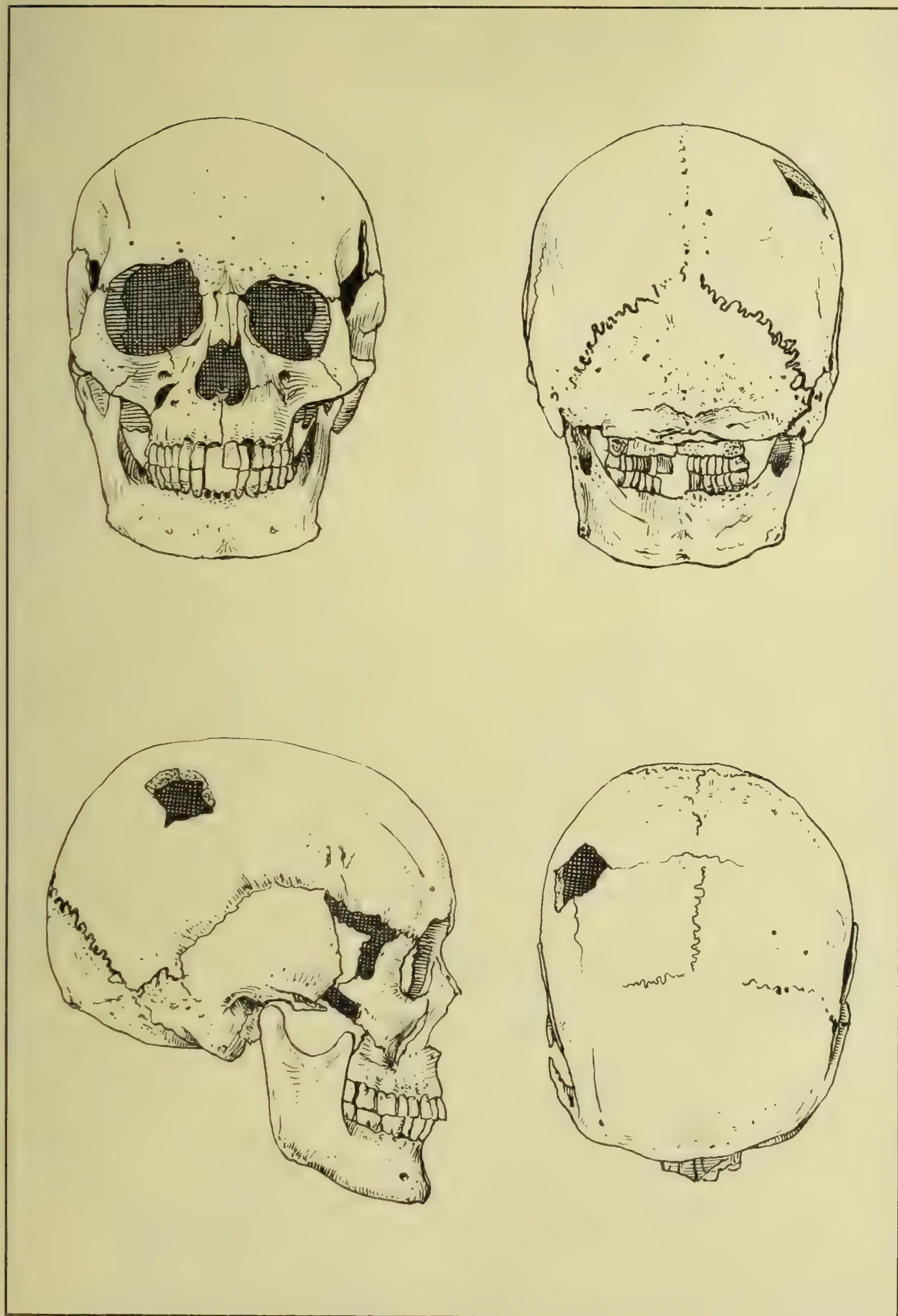

Lubanja br. 28.

četverouglaste, visoke (širina 39 *mm*, visina 36 *mm*, indeks 92). — Dônja vilica masivna, velika, visoka; brada uskouglasta, dijelovi veliki, široki, strmi, duljina kuta 98 *mm*; svi zubi veoma veliki. (Vidi *tablu II.*)

Lubanje od Borovska,

sela, što pripada općini Sokolović i nalazi se jugoistočno od Čitluka. U 20 pretraženih tumula (Fiala, I. sv., str. 163. i III. sv., str. 29.) nagjen je običan pokop kod 12, spališta kod 5, obadvoje kod 2, a 1 je bio prazan. U tumulu II. ležalo je devet skeleta od zapada prema istoku; uz njih su nagjeni komadi gvozdenih noževa, gvozdeni okov od koplja, broncana igla za nakit, bočka od bronca, obavijena spiralnom žicom i po jedno biserasto zrno od ćelubara i stakla. U tumulu III. nagjeno je na srijedi spalište sa fibulama od bronca i komadima gvozdenog noža i gvozdenih kopljastih listića; na jednom mjestu običan pokop bez ikakvih predmeta. U tumulu IV. nagjena su dva obična pokopa sa predmetima od bronca: jedan torquis, jedan nakit za vješanje o vrat od spiralne žice, jedan kolut od savijene žice.

Lubanja br. 29. Žena od po prilici 20 godina. Tanka, izrazito dolihocefalna lubanja, sa otvorenim vezom na čelu, bez više dijelova. Lubanja izgleda odozgo: jako duga i usko ovalna, vez fin, bogat zupčićima; čelo široko; šljepočnice plosnate; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: uska i visoko okruglasta; zatiljnjača jako uobljena, glatka. Sa strane: dugo ovalna; čelo vertikalno, nisko, veoma jako uobljeno; tjeme postepeno uobljeno; zatiljak znatno povijen nazad; zaušne kosti malene.

Lubanja br. 30. Čovjek od po prilici 40 godina. Velika dolihocefalna lubanja bez više dijelova. Izgleda odozgo: jako duga i usko ovalna, vez fin, bogat zupčićima; čelo široko; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: niska, peterouglasta, uokrugljena; zatiljnjača veoma jako uobljena, glatka. Sa strane: veoma duga i niska; čelo vertikalno, veoma jako uobljeno; tjeme veoma postepeno uobljeno; zatiljak daleko nazad povijen. Dônja vilica malena, dijelovi veoma nagnuti, zubi nešto uglagjeni.

Lubanja br. 31. Čovjek od po prilici 50 godina. Velik, visok dolihocefal bez baze i lica. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna, vez manje jasan; čelo jako široko; šljepočnice uobljene; zatiljak nešto povijen nazad. Ozada: peterouglasta; zatiljnjača malo uobljena, iznad jasnih *tuberos. ext.* u horizontalnom pravcu kao stegnuta. Odozdo: zatiljak u obliku široka luka. Sa strane: duga, visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno, sa jasnim *arcus supraciliares;* tjeme umjereno uobljeno; zatiljak malo povijen nazad; *receptaculum* kratak, strm; zaušne kosti velike. Dônja vilica masivna, zubi

veliki, koso uglagjeni. Sudeći po komadima gornje vilice nepce je vrlo široko; zubi su sasvim koso od nutarnje strane prema vanjskoj duboko uglagjeni.

Lubanja br. 32. Čovjek od po prilici 50 godina. Veoma tanka dolihocefalna lubanja bez više dijelova. Izgleda odozgo: dugo ovalna, vez nejasan, samo lambda-vez veoma fin, bogat zupčićima; čelo široko; zatiljak povijen nazad. Ozada: peterouglasta, uokrugljena; zatiljnjača veoma uobljena, peterouglasta; *tuberos. ext.* i *linea muscul. sup.* čine jasan svitak. Odozdo: zatiljak u obliku široka luka. Sa strane: visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno, sa izraženim *arcus supraciliares;* tjeme gore plosnato, po zadu brzo pada zatiljku, povijenu nazad; zaušne kosti debele. Sudeći po ostacima dônja vilica dražesna, dijelovi veoma nagnuti; greben zubnih kruna uglagjen.

Lubanja br. 33. Čovjek od po prilici 50 godina. Velika, tanka, duguljasta lubanja bez veoma mnogo dijelova. Izgleda odozgo: duguljasto ovalna; zatiljak malo povijen nazad. Ozada: visoka, peterouglasta, dolje šira; zatiljnjača uobljena; *tub. ext.* jasna. Odozdo: zatiljak u obliku plosnatog luka. Sa strane: kratka i visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno; *arcus supraciliares* vrlo jasan; tjeme pada strmo po zadu; zatiljak malo povijen nazad; zaušne kosti kratke i debele. Dônja vilica, sudeći po ostacima, široka i visoka, sa strmim širokim dijelovima i znatno uglagjenim zubima.

Lubanja br. 34. Čovjek četrdesetih godina. Veoma velik, masivan brahicefal bez baze i lica, kosti masivne, debele. Lubanja izgleda odozgo: široko ovalna, vez fin i bogat zupčićima; čelo jako široko; zatiljak širok, uokrugljen. Ozada: okruglasta; zatiljnjača malo uobljena, široko trouglasta; *tuberos ext.* čini pravi trn. Odozdo: zatiljak u obliku široka luka; *receptaculum* kratak. Sa strane: duga; čelo vertikalno, visoko, jako uobljeno, *arcus supraciliares* jasan; tjeme gore plosnato; zatiljak malo uobljen; zaušne kosti malene. Sudeći po komadima dônja vilica jaka; brada okrugla, dijelovi uski i veoma kosi, zubi u obje vilice uglagjeni.

Lubanja br. 35. Postariji čovjek. Veoma velika, tanka, visoka brahicefalna lubanja. Izgleda odozgo: široko ovalna, vez fin, bogat zupčićima; šljepočnice uobljene; zatiljak nešto povijen nazad. Ozada: široka, peterouglasta, gore plosnata; zatiljnjača peterouglasta, malo uobljena; *tuberos. ext.* malena, interparietalni dio velik. Odozdo: zatiljak u obliku plosnatog luka. Sa strane: visoka, duguljasta; čelo vertikalno, strmo, visoko, malo uobljeno; tjeme pada po zadu strmo; zatiljak malo uobljen.

Lubanja br. 36. Čovjek od po prilici 40 godina. Tanka brahicefalna lubanja. Izgleda odozgo: veoma široko ovalna; sagitalni vez i lambda-vez fin, bogat zupčićima, koronalni vez nejasan; čelo jako široko;

šljepočnice jako uobljene; zatiljak malo povijen nazad. Ozada: niska, peterouglasta, gore plosnata; zatiljnjača malena, široka, trouglasta, jako uobljena; *tuberos. ext.* jako izražena pri prijelazu u *linea muscul. super.* Odozdo: zatiljak u obliku široka luka. Sa strane: kratka; čelo vertikalno, veoma jako uobljeno; tjeme gore plosnato, po zadu pada strmo; zatiljak povijen nazad; zaušne kosti malene. Sudeći po ostacima dônja vilica slaba, sa malim kosim dijelovima i uglagjenim zubima.

Lubanje iz Brankovića, sela općine Živaljević,

u istočnom dijelu Glasinca. U 18 pretraženih tumula nagjen je običan pokop kod većine (11), u jednom tumulu nagjeno je spalište, a u drugom obadvoje, pet ih je bilo praznih. Dosta se našlo broncanih predmeta. Skeleti su ležali ili od juga prema sjeveru ili od zapada prema istoku.

U tumulu IV. ležao je jedan skelet od zapada prema istoku sa jednom okruglom paftom, dvije oblučaste fibule sa dvije petlje, dva biserasta zrna (sve od bronca), jednim biserastim zrnom od ćelubara i gvozdenim vrhom od koplja. (Fiala, VI. sv., str. 34.)

Lubanja br. 37. Mlado žensko. Uz lubanju se našlo broncani bombak i komadi malene posude. Malena, tanka, duguljasta lubanja sa otvorenim vezom na čelu. Izgleda odozgo: duguljasto ovalna, vez fin, bogat zupčićima; čelo široko; šljepočnice uobljene; zatiljak nevidljiv. Ozada: okruglasta, niska; zatiljnjača umjereno uobljena; *tuberos. ext.* i *linea muscul. sup.* čine letvu; interparietalni dio malen; u svakom kraku lambda-veza nalazi se pri gornjoj strani po jedna klinasta kost. Odozdo: zatiljak u obliku široka luka. Sa strane: kratka; čelo vertikalno, veoma jako uobljeno; tjeme pada brzo po zadu na niže; zatiljak malo uobljen; zaušne kosti malene. Dônja vilica, sudeći po malim ostacima, veoma slaba, tanka.

Lubanja br. 38. Uz glavu skeleta našao se rimski novac, ne može se kazati kakav. Čovjek od po prilici 40 godina. Veliki brahicefal bez baze i lica, tanke kosti, istruo. Lubanja izgleda odozgo: okruglasta, veoma široka; vez sa malo zupčića; čelo jako široko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak plosnat, uokrugljen. Ozada: peterouglasta, uokrugljena, gore šira nego dolje; zatiljnjača široka, trouglasta, malo uobljena; *tuberos. ext.* samo naznačena; interparientalni dio malen. Odozdo: zatiljak u obliku veoma široka luka. Sa strane: duguljasta, niska; čelo vertikalno, prilično uobljeno; *arcus supraciliares* veoma jasan; tjeme plosnato, po zadu pada veoma brzo na niže; zatiljak malo vidljiv; zaušne kosti umjereno velike; korjen nosa jako udubljen; nosne kosti široke; hrbat nosa ispupčen naprijed, umjereno oštar; *orbitae* malene, četverouglaste, uokrugljene (širina 40 *mm*, visina 33 *mm*, indeks 825); nepce

veliko, široko (duljina 48 *mm*, širina 42 *mm*, indeks 875); dônja vilica jaka, vrlo široka (duljina kuta 109 *mm*). Brada široko-uglasta, dijelovi jako nagnuti.

Lubanje iz Osova sela, općine Živaljević.

Tumuli se nalaze 3 *km* zapadno od Brankovića u neposrednoj blizini istočno pravoslavnog groblja.

U tumulu I. nagjena su četiri skeleta i to po jedan od istoka prema zapadu i obratno položen sa više predmeta od bronca. Kod drugoga skeleta nagjen je kolut sa šljepočnice sa krajem zavinutim u obliku „S“ (kasniji slovjenski pokop iz najstarijeg srednjeg vijeka). Dva su skeleta, položeni od jugozapada prema sjeveroistoku, nagjeni bez ikakvih predmeta.

U tumulu II. nagjeno je 5 skeleta. Jedan običan pokop nagjen je 0·9 *m* pod zemljom, bio je položen od zapada prema istoku. Na desnoj strani skeleta nagjena su dva veoma duga vrha od koplja, na golijenima velika zdjela, skovana od broncanog lima (tenećeta), a pod njom od broncanog lima skovana posuda sa grbama (Patera). Na lijevoj strani prsa nagjen je pehar od ilovače sa dvije ručke i mala plitica od ilovače sa jednim drškom. Kod struka nagjena je na lijevoj strani kamena belegija, okovana broncom sa privjescima, a uokolo bijaše razasuto 23 broncana bombaka i 3 velika u obliku krsta. Dalje se nagjoše gvozdena konjska uzda i srneći rogovi, iskićeni urezanim rupicama. Na desnoj strani skeleta nagjeni su komadi gvozdenih noževa i 9 komada plosnatih kostiju, iskićenih linearnim rezbarijama.

U sredini tumula nagjena su dva skeleta 0·2 *m* pod zemljom; uz jedan skelet nije bilo predmeta, a uz drugi nagjene su fibule i pafte od bronca i komadi gvozdenih vrhova od kopalja.

Osim toga je nagjen 0·4 *m* pod zemljom jedan skelet, položen od juga prema sjeveru, bez predmeta uza nj, nadalje 0·3 *m* pod zemljom još jedan skelet, okrenut od istoka prema zapadu sa broncanim uzlastim fibulama, dva biserasta zrna od ćelubara, komadi gvozdenih vrhova od koplja i jedan zub od divljeg krmka.

U tumulu III. nagjeno je osam sahranjenih mrtvaca. Od njih su 4 skeleta okrenuta od zapada prema istoku, jedan bez predmeta uza nj, a ostala tri sa po jednim kolutom od bronca; dalje jedan skelet okrenut od sjeverozapada jugo-istoku sa komadićima broncane spiralne žice i ostaci od tri skeleta sa sličnim broncanim predmetima kao i kod drugih. Osim ovog pošljednjeg skeleta nagjoše se uz sve druge predmeti, koje valja pribrojiti broncanom vremenu (Fiala, sv. VI., 1899., str. 38.).

Lubanja br. 39. Čovjek od po prilici 50 godina. Veoma velik dolihocefal bez baze i lica, tanke kosti. Lubanja izgleda odozgo: veoma duga,

usko ovalna; vez sa malo zupčića, po mjestima nejasan; čelo široko; šljepočnice plosnate; zatiljak širok, tup, povijen nazad. Ozada: niska, peterouglasta, uokrugljena; zatiljnjača široka, trouglasta, jako uobljena; *tuberos. exter.* i *linea muscul. sup.* jako izraženi. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole. Sa strane: duga; čelo nagnuto, nisko, sa jakim *arcus supraciliares;* tjeme malo uobljeno; zatiljak daleko povijen nazad; zaušne kosti masivne, kratke. Dônja vilica velika, snažna, visoka; brada usko uglasta, dijelovi strmi, udaljenost kuta 107 *mm*, zubi uglagjeni.

Lubanja br. 40. Čovjek od po prilici trideset godina. Velik dolihocefal bez lica, baze i dijelova sa strane, umjereno debele kosti. Lubanja izgleda odozgo: duga, usko ovalna; vez sa strane fin i bogat zupčićima; čelo usko; šljepočnice plosnate; zatiljak veoma povijen nazad. Ozada: okruglasta, dolje šira no gore; tjeme jako uobljeno; zatiljnjača široka, trouglasta, veoma jako uobljena, glatka, sa kratkim interparietalnim dijelom. Sa strane: duga, visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno, *arcus supraciliares* jasan; tjeme umjereno uobljeno; zatiljak daleko povijen nazad; zaušne kosti kratke i debele. Dônja vilica umjereno jaka; brada usko uglasta; rupe kutnjaka zbrisane, dijelovi široki, veoma nagnuti.

Lubanja br. 41. Čovjek od po prilici 40 godina (treći pokop u tumulu I.). Velik, visok dolihocefal, bez desne strane, baze i lica, tanke kosti. Lubanja izgleda odozgo: duga, usko ovalna; vez fin, veoma bogat zupčićima; čelo široko; šljepočnice plosnate; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: visoka, uska, peterouglasta; tjeme jako uobljeno; zatiljnjača široka, trouglasta, jako uobljena; *tuberos externa* i *linea muscul. sup.* jasni. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole. Sa strane: duga, visoka; čelo vertikalno, nisko, jako uobljeno; *arcus supraciliares* naznačen; tjeme plosnato, po zadu pada brzo zatiljku, daleko povijenomu nazad; *receptaculum* prilično dug, uspravljen; zaušne kosti velike.

Lubanja br. 42. Žena od po prilici 40 godina (treći pokop u tumulu II.) Tanka dolihocefalna lubanja, sa otvorenim vezom na čelu, bez desne strane. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; vez fin, bogat zupčićima; čelo široko; šljepoćnice malo uobljene: zatiljak povijen nazad. Ozada: okrugljasta, niska; tjeme plosnato; zatiljnjača jako uobljena, sa svim glatka. Sa strane: duga, niska; čelo vertikalno, veoma jako uobljeno; tjeme plosnato; zatiljak daleko povijen nazad; zaušne kosti malene. Sudeći po malenim komadima dônja vilica slaba, brada usko okruglasta, lijevi kutnjaci jako uglagjeni.

Lubanja br. 43. Čovjek četrdesetih godina (prvi pokop u tumulu II.). Veoma veliki brahicefal, bez baze i lica, veoma oštećen; kosti jako hrapave, istrule. Lubanja izgleda odozgo: široka, okruglasta; vez fin; čelo usko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak jako širok, u obliku plosnatog luka, tek

vidljiv. Ozada: veoma široka, peterouglasta, uokrugljena; tjeme plosnato; zatiljnjača široka, trouglasta, plosnata; *tuberos. externa* i gornja *linea muscul.* jasni. Sa strane: kratka; čelo nagnuto, malo uobljeno, *arcus supraciliares* veoma jasan; tjeme jako uobljeno; zatiljak plosnat; zaušne kosti velike. Dônja vilica veoma velika, masivna; brada široko uglasta; dijelovi veliki, veoma široki, strmi; zubi prilično uglagjeni.

Lubanja iz Živaljevića,

sela u općini istog imena, 8 *km* sjeverno od Brankovića. Tumuli su podijeljeni u tri grupe, južno od sela, i to prvi u blizini istočno pravoslavnog groblja. Pretraženo je deset gromila. Tumul prvi leži u sredini jednog srednje-vjekovnog groblja sa 207 nadgrobnih stećaka. Na kraju tumula našao se rimski spomenik iz kraja drugog vijeka po Hristu sa natpisom „Iunoni Reginae Marcus Ulpius Marcianus cum suis libens posuit“. U sredini tumula nagjeni su ostaci skeleta sa jednim broncanim nakitnim kolutom. I u tumulima V., VI., VIII., IX. nagjeni su skeleti sa predmetima od bronca, a u tumulima II. i III. nije bilo nikakvih predmeta. U tumulima IV. i VII. nije nagjen pokop, a u tumulu X. nagjeni su ostaci skeleta i tragovi spališta.

U tumulu V. nagjena su četiri od sjevera prema jugu okrenuta skeleta, tri bez predmeta uza njih, a jedan sa dva na pola otvorena koluta od broncane žice; osim pokopa nagjena su u tumulu dva roga od jelena sa tragovima obragjivanja.

U tumulu VI. nagjeno je 7 skeleta, od kojih su 6 okrenuti od juga prema sjeveru, a jedan od zapada prema istoku; četiri su bila bez predmeta uza njih, tri sa malo broncanih predmeta. Od ta tri pripada, po svoj prilici, jednome lubanja, što je označena brojem 44., te su uza nj našli torquis od ljevenog bronca sa urezanim uresom, dva od broncanog lima skovana bombaka i jedan pasji zub. (Fiala, sv. VI., str. 44.)

Lubanja br. 44. Čovjek pedesetih godina. Veliki dolihocefal sa bazom bez dijelova, bez lica; tanke kosti. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; vez po mjestima fin, po mjestima nejasan (sagitalni vez u lambda-kutu i koronalni vez na stranama); čelo usko; šljepočnice nešto uobljene; zatiljak tup i povijen nazad. Ozada: peterouglasta; zatiljnjača široka, trouglasta, veoma jako uobljena, tragovi muskula samo naznačeni. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole; *foram. occip.* velik, duguljast; *condilus sinister* malo ispupčen (desnog nema); širina jabučice prilična (132 *mm*). Sa strane: čelo malo nagnuto, visoko, malo uobljeno; *arcus supraciliares* jasan; tjeme pada po zadu postepeno na niže; zatiljak povijen nazad; zaušne kosti masivne, debele.

Lubanje iz Vrlazije, sela općine Sočice,

na sjevernom obronku planine Gosinje (visina po prilici 1000 *m*), u sredini južnog dijela Glasinca. Pretraženo je 13 tumula. Skoro u svijem su nagjeni mnogi predmeti od bronca. U 9 je nagjen običan pokop, a u tri od njih još i spalište, samo u jednom spalište samo.

U tumulu I. nagjeni su ostaci od 3 skeleta i više predmeta, ali se ne može odrediti, kome skeletu pripada koji predmet, i to: posuda od ilovače sa nožicom, biserasto zrno od bronca, spiralni prsten sa prsta od broncane žice savijen, komad broncanog spiralnog zavijutka i komadi gvozdenih noža.

U tumulu III., složenom od masivnih kamenova, nagjeno je 5 skeleta. Kod jednoga skeleta nagjena je dvostruka spirala od broncane žice, kod drugoga ostaci gvozdenog drška od koplja, kod trećega dva malena zrna od ćelubara, kod ostalijeh samo komadi posuda od ilovače.

U tumulu IV. nagjeno je 7 skeleta u različitoj dubljini izmegju velikih kamenova; tri su okrenuta od sjevera jugu. Kod jednog skeleta nagjena je sjekira od kamena slična dioritu, kod drugoga fibula na lûk s jednom petljom i trouglastom nožicom, kolut od ljevenog bronca, broncani bombak, komadi spiralne naočaraste fibule od broncane žice, komadi velikog noža sjekača od gvožgja. Oko ostalih skeleta nagjene su još dvije male cijevi od broncanog lima, pršljen od ilovače i komadi posuda od ilovače sa ručicama.

Pri vrhu tumula VI. nagjena su 4 srednje-vjekovna stećka u obliku tumbe; osim ovih kasnijih pokopa nagjena su u njemu još 2 skeleta, jedan sa velikim broncanim nakitnim bombakom bogato graviranim, jednom spiralnom narukvicom od broncane žice, broncanim prstenom u obliku spirale, 4 spiralne cijevi od broncanog lima i jednom razbijenom broncanom nakitnom pločom. Uz drugi skelet našla se ravna gvozdena oštrica noža i jedna gvozdena pafta.

U tumulu X. nagjen je jedan skelet sa komadima gvozdenih vrhova od koplja i spalište sa komadima posuda od ilovače (Fiala, sv. IV., str. 4.).

Lubanja br. 45. Čovjek od po prilici 30 godina. Veliki dolihocefal, jake kosti, bez baze i lica. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; vez grub, sa malo zupčića; čelo usko; šljepočnice plosnate; zatiljak tup, povijen nazad. Ozada: visoka, peterouglasta; zatiljnjača jako uobljena, glatka, njezin interparientalni dio velik. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole. Sa strane: duga i visoka; čelo nešto nagnuto, malo uobljeno, sa veoma jasnim *arcus supraciliares;* tjeme gore plosnato, onda postepeno pada prema zatiljku, veoma unazad povijenu. Zaušne kosti velike, masivne.

Dônja vilica veoma jake gragje, visoka; dijelovi široki i visoki; zubi veliki, malo uglagjeni.

Lubanja br. 46. Čovjek, mladić. Velika dolihocefalna lubanja. Izgleda odozgo: dugo ovalna; vez fin, bogat zupčićima; čelo usko; šljepočnice plosnate; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: visoka, peterouglasta; zatiljnjača veoma jako uobljena, glatka, sa rombičkom klinastom kosti u lambdakutu; interparientalni dio malen. Odozdo: zatiljak u obliku uske parabole. Sa strane: duga; čelo vertikalno, jako uobljeno; tjeme pada postepeno na niže; zatiljak daleko povijen nazad; *receptaculum* veoma dug, uspravljen; zaušne kosti debele. Dônja vilica slaba sa strmim, širokim dijelovima.

Lubanja br. 47. Čovjek od po prilici 40 godina. Velika dolihocefalna lubanja. Izgleda odozgo: dugo ovalna, vez grub sa malo zupčića; čelo široko; šljepočnice nešto uobljene; zatiljak povijen nazad. Ozada: okruglasta, niska; zatiljnjača malena, skoro peterouglasta, jako uobljena, glatka; interparietalni dio malen. Sa strane: duga; čelo vertikalno, jako uobljeno, glatko; tjeme plosnato; zatiljak malo povijen nazad; zaušne kosti malene. Dônja vilica jaka, brada uokrugljena, daljina kuta 94 *mm*; dijelovi široki, malo kosi; greben zubnih kruna uglagjen.

Lubanja br. 48. Čovjek od po prilici 20 godina. Tanka dolihocefalna lubanja. Izgleda odozgo: dugo ovalna; vez fin, bogat zupčićima; čelo usko; šljepočnice plosnate; zatiljak povijen nazad. Ozada: peterouglasta; zatiljnjača jako uobljena, glatka, sa malim interparietalnim dijelom. Odozdo: zatiljak u obliku parabole. Sa strane: duga; tjeme malo uobljeno; zatiljak daleko povijen nazad; *receptaculum* dug; zaušne kosti masivne.

Lubanja br. 49. Čovjek od po prilici 30 godina. Dolihocefalna lubanja bez više dijelova. Izgleda odozgo: dugo ovalna; vez fin, bogat zupčićima; čelo usko; šljepočnice plosnate; zatiljak tup, povijen nazad. Ozada: okruglasta; zatiljnjača peterouglasta, jako uobljena, glatka, interparietalni dio malen. Sa strane: duga; čelo vertikalno, jako uobljeno; tjeme pada postepeno na niže; zatiljak malo povijen nazad.

Lubanja br. 50. Čovjek od po prilici 40 godina. Velika, duguljasta lubanja bez više dijelova, lica i baze. Izgleda odozgo: ovalna; vez veoma fin i bogat zupčićima; čelo veoma široko; šljepočnice plosnate; zatiljak širok, prikraćen. Ozada: okruglasta; zatiljnjača peterouglasta, veoma široka, malo uobljena, sa veoma velikim interparietalnim dijelom i nabreklom *linea musculi superior*. Odozdo: zatiljak u obliku široka luka; *receptaculum* kratak. Sa strane: kratka i visoka; čelo vertikalno sa veoma jasnim *arcus supraciliares;* tjeme gore plosnato, onda brzo pada na niže; zaušne kosti masivne. Dônja vilica veoma jaka, masivna; dijelovi veliki, strmi, daljina kuta veoma velika (122 *mm*); zubi nešto uglagjeni.

Lubanja br. 51. Čovjek od po prilici 40 godina. Velika, tanka brahicefalna lubanja bez baze i lica. Lubanja izgleda odozgo: široko ovalna; vez nejasan (nesinostotičan): čelo veoma široko; šljepočnice uobljene; zatiljak povijen nazad. Ozada: okruglasta, široka; zatiljnjača umjereno uobljena, glatka, sa velikim interparietalnim dijelom. Sa strane: duguljasta, visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno, *arcus supraciliares* naznačen; tjeme plosnato; zatiljak nešto povijen nazad; zaušne kosti duge i uske. Dônja vilica široka, niska; zubi uglagjeni. Sudeći po ostacima nos je bio velik i naprijed ispupčen. (Fiala sumnja za ovaj skelet da je star, te misli da potiče od kasnijeg pokopa. Za to govori brahicefalan oblik lubanje, što se ne slaže sa ostalim lubanjama, a protiv toga kakvoća i izgled kostiju, koje su potpuno jednake sa prije opisanijem. Ja ne mislim, da ovaj skelet potiče od kasnijeg pokopa.)

Lubanja iz Rudina,

sela blizu Vrlazije i Rusanovića, općine Sočice. Pretraženo je 8 tumula, od kojih je jedan bio prazan, u dva je nagjen običan pokop i spalište, a u ostalijeh 5 samo običan pokop. Predmeta je bilo veoma malo: komadi ornamentirane posude od ilovače, rimski bombak od crno obojenog stakla; gvozdeni vršak od koplja; vršak strjelice od kremena; dvostruke igle od bronca.

Samo se u tumulu III. sa spalištem na srijedi i 9 običnih pokopa na periferiji našlo nekoliko predmeta uz skelete. Od tih 9 skeleta ležalo je 6 na stancu kamenu, a bijahu okrenuti od zapada prema istoku. Uz skelete nagjeni su predmeti: od bronca (fibule na luk sa gvozdenim iglama, la-tènske fibule, prstenje sa graviranim pločicama [nacrtane životinje], ukosnice i lančići); od srebra (mengjuše i ukosnice); od ćelubara (probušeni komadi); od stakla (biserasto zrnje, plavo i bezbojno). Uz ostala tri skeleta u nešto povišem sloju, okrenuta od sjevera prema jugu, bilo je vrlo malo predmeta (2 broncane kvrgaste fibule, gvozden trouglast vršak od strjelice, gvozden vršak od koplja, komadi gvozdenih noževa i komadi posuda od ilovače).

U tumulu VII., iz koga je uzeta lubanja što je na redu, nagjeno je 9 od zapada prema istoku položenih skeleta i megju njima vršak od strjelice od kremena; osim toga nagjena je kod jednog skeleta jedna mengjuša. (Fiala, IV. sv., str. 25.)

Lubanja br. 52. Čovjek od po prilici 30 godina. Umjereno velik, visok brahicefal bez baze i lica. Lubanja izgleda odozgo: okruglasta; vez veoma fin, bogat zupčićima; čelo široko; šljepočnice uobljene; zatiljak

širok, plosnat. Ozada: visoka, okruglasta; zatiljnjača velika, peterouglasta, plosnata, glatka, njezin interparietalni dio velik. Odozdo: zatiljak u obliku široka, plosnata luka, *receptaculum* veoma kratak. Sa strane: veoma kratka, visoka; čelo vertikalno sa jasnim *arcus supraciliares;* tjeme se gore diže na više, a po zadu pada gotovo vertikalno; zatiljak sasvim plosnat; zaušne kosti velike. Dônja vilica velika; dijelovi strmi, široki, daljina kuta 97 *mm*; zubi prilično uglagjeni.

U istom tumulu nagjena je još djetinja lubanja, koja je za nuždu od komada sastavljena, ali se ne može tačno mjeriti; po obliku je pravi brahicefal skoro okrugla oblika.

Lubanje iz Rusanovića,

sela zapadno od Rogatice, sa velikom množinom tumula u okolici, od kojih je pretraženo 100. U 64 nagjen je običan pokop, u 6 pokop sa spalištem, u 10 nagjeno je samo spalište, a u 20 nije bilo nikakvih ljudskih kostiju. Predmeta je bilo različito: sad dosta, sad malo, ponajviše od bronca, oružje od gvožgja, komadi od posuda. Vrijedi spomenuti, da je u tumulu VI. nagjen broncani novac cara Dioklecijana, po kojem se može odrediti starost ovih gromila.

U tumulu XXXV. nagjeno je na srijedi 8 skeleta, okrenutijeh od sjevera prema jugu; na istočnom rubu tragovi spališta; kod skeleta nagjeni su mnogi predmeti: od bronca (prsten od žice, narukvice [grivne], spiralne cijevi, okrugla biserasta zrna), od gvožgja (fibule na luk, koluti, kriv veliki nož), kamena belegija i biserasto zrno od kosti.

U tumulu XXXVI. nagjeno je na srijedi 5 skeleta, okrenutih od zapada prema istoku i jedan od istoka prema zapadu, predmeti od bronca (14 spiralnih cijevi od žice i jedna narukvica od žice, spiralno zavijene) i komadi ornamentiranih posuda od ilovače.

U tumulu XXXIX. nagjena su tri skeleta, okrenuta od istoka prema zapadu i jedan od zapada prema istoku, ovaj bez predmeta; kod onih su nagjeni ovi predmeti: pršljen od ilovače, okrugli kamen za udaranje, broncana ploča za nakit sa vijencem i ružicom na srijedi u obliku krsta. (Fiala, sv. IV., str. 10.)

Lubanja br. 53. Iz groba, poznatog u narodu pod imenom „Djevojčin grob“, ali ova lubanja pripada čovjeku od po prilici 60 godina. Veoma velik, tanak, visok dolihocefal bez baze, slijepih očiju i lica. Lubanja izgleda odozgo: duga, usko eliptična; čelo usko; šljepočnice jako plosnate; zatiljak široko prikraćen, povijen nazad. Ozada: uska, peterouglasta; tjeme poput krova; zatiljnjača veoma velika, jako uobljena, glatka. Odozdo:

zatiljak u obliku parabole. Sa strane: duga i visoka; čelo vertikalno, umjereno uobljeno; tjeme postepeno uobljeno, dižući se sad na više i opet padajući na niže; zatiljak visok, jako uobljen; zaušne kosti velike i debele. Dônja vilica jaka; dijelovi strmi, udaljenje kuta 107 *mm*; zubi izdubljeno uglagjeni. Uz lubanju je nagjena gvozdena oštrica.

Lubanja br. 54. Čovjek od po prilici 30 godina. Neobično velik dolihocefal, bez baze i lica, veoma skrpljen, tanke kosti, jako hrapave. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; vez sa malo župčića; čelo jako široko; šljepočnice uobljene; zatiljak povijen nazad. Ozada: peterouglasta. Sa strane: veoma duga, visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno; tjeme malo uobljeno; zatiljak povijen nazad; zaušne kosti masivne. Komad dônje vilice (desna polovina) veoma jak; brada uglasta, naprijed ispupčena; dijelovi veliki, visoki, strmi; kruna zuba nedirnuta.

Lubanja br. 55. Starac. Tanka dolihocefalna lubanja. Izgleda odozgo: usko eliptična; sav vez nejasan; čelo široko; šljepočnice plosnate; zatiljak tup, daleko povijen nazad. Ozada: okruglasta; zatiljnjača jako uobljena sa *torus occip.* bez ostalih hrapotina. Sa strane: duga; čelo vertikalno, prilično uobljeno, mora da su *arcus supraciliares* bili jasno izraženi; tjeme malo uobljeno; zatiljak daleko povijen nazad; *receptaculum* dug, uspravljen.

Lubanja br. 56. Žena od po prilici 20 godina. Malena dolihocefalna lubanja, debele kosti, kvržice na čelu i tjemenu jasno ispupčene. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; vez grub; čelo usko; šljepočnice plosnate; zatiljak povijen nazad. Ozada: peterouglasta, uokrugljena, gore malo šira; u lambda-vezu nalazi se više malih klinastih kostiju; zatiljnjača široka, trouglasta, umjereno uobljena, glatka, njezin interparietalni dio malen. Sa strane: duguljasta; čelo vertikalno, nisko, jako uobljeno; tjeme pada na niže, najprije malo pa po zadu brzo; zatiljak uobljen u malom luku; zaušne kosti malene.

Lubanja br. 57. Čovjek pedesetih godina. Duguljasta lubanja sa otvorenim vezom na čelu, umjereno debele kosti. Izgleda odozgo: dugo ovalna; vez prilično bogat zupčićima; čelo usko; šljepočnice malo uobljene; zatiljak tup, povijen nazad. Ozada: u obliku široka peterougla uokrugljena, gore šira; tjeme plosnato; zatiljnjača široka, trouglasta, jako uobljena, glatka, *tuberos. externa* samo naznačena. Sa strane: duga, visoka; čelo vertikalno, jače uobljeno; tjeme uobljeno; zatiljak povijen nazad; *receptaculum* dug; zaušne kosti umjereno velike. Dônja vilica jaka, visoka; brada uokrugljena, malo ispupčena; dijelovi široki, prilično nagnuti; krune zuba veoma jako uglagjene. Mora da je pogrješan navod o tumulu IV. kod lubanja pod brojevima 54., 55. i 57., jer su po Fialinoj raspravi nagjeni u tumulu IV. samo ostaci jednog skeleta uz spališta, a kosti su ovih lubanja nespaljene.

Lubanja br. 58. Žena od po prilici 40 godina. Umjereno velik, veoma dobro održan brahicefal bez lica. Lubanja izgleda odozgo: široko ovalna; vez fin, bogat zupčićima; čelo široko; zatiljak malo vidljiv. Ozada: okruglasta; zatiljnjača jako uobljena, interparietalni dio velik; *linea muscul. sup.* jasna. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole; *foram. occip.* malen, u obliku romba, condyli ispupčeni. Sa strane: visoka, kratka; čelo vertikalno, veoma jako uobljeno; tjeme gore plosnato, a po zadu brzo pada prema veoma malo ispupčenom zatiljku; *receptaculum* strm; zaušne kosti veoma malene. U ostacima gornje vilice malo jače uglagjeni zubi.

Lubanja br. 59. Čovjek od po prilici 50 godina. Velik, visok brahicefal, debele kosti, bez baze i lica. Lubanja izgleda odozgo: veoma široka, okruglasta; vez malo grub; čelo jako široko; šljepočnice uobljene; zatiljak veoma širok, sasvim plosnat. Ozada: visoka, okruglasta; zatiljnjača plosnata, glatka. Odozdo: zatiljak u obliku plosnatog luka. Sa strane: kratka i veoma visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno; *arcus supraciliares* jasni; tjeme pada po zadu skoro vertikalno: zaušne kosti malene. Dônja vilica velika, široka, udaljenje kuta 118 *mm*; dijelovi dugi, uski, nagnuti; zubi kratki, jako uglagjeni.

Lubanja br. 60. Čovjek od po prilici 30 godina. Velika izrazito dolihocefalna lubanja, debele kosti, bez više dijelova. Izgleda odozgo: veoma široko ovalna; vez grub sa malo zupčića; čelo usko; šljepočnice uobljene; zatiljak veoma širok, plosnat. Sa strane: čelo vertikalno, nisko, jako uobljeno; *arcus supraciliares* naznačeni.

Lubanja iz Kovačice,

sela općine Sočice izmegju Gosinje planine i Rusanovića; nema pobližih podataka o nalazištu.

Lubanja br. 61. Žena od po prilici 40 godina. Mali dolihocefal bez šljepočnica, baze i lica; tanke kosti. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; vez veoma grub, sa malo zupčića; čelo široko; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: okruglasta; zatiljnjača peterouglasta, jako uobljena, glatka; u lambda-kutu nalazi se velika klinasta kost. Sa strane: visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno; tjeme se postepeno spušta k zatiljku, povijenu nazad; zaušne kosti malene. Dônja vilica slaba, tanka; brada uskouglasta; dijelovi veoma jako nagnuti; zubi prilično uglagjeni.

Lubanje sa Gosinje planine,

visoravni od 1000 *m* poprijećno nad morem, 4 *km* jugozapadno od Rusanovića. Ta visoravan pada veoma strmo prema jugu u dolinu Prače i

prema zapadu; na južnom njezinom rubu nalazi se iznad seoceta Strane nasip u obliku trapeza, i oko njega velika množina tumula, od kojih je 40 pretraženo.

U dvadeset pretraženih tumula nagjen je običan pokop, u 10 pokop sa spalištem, u 6 samo spalište, a 4 su bila prazna.

U tumulu I. nagjeno je 5 skeleta, okrenutih od zapada prema istoku i samo uz jedan skelet predmeti (jedna pinceta i pafta od bronca, jedna gvozdena oblučasta fibula sa dvije peteljke); osim toga je nagjeno spalište sa komadima sugja od ilovače.

U tumulu XVII. nagjen je na stancu kamenu skelet, okrenut od zapada prema istoku sa predmetima uza nj: od bronca (dvije oblučaste fibule sa po dvije peteljke i dvije masivne grivne), od kalaja (cina) ostaci spiralnog prstena, od gvožgja (ostaci noža), od ilovače (komadi jedne posude). Osim toga je nagjen u gornjim slojevima po prilici 12 *cm* pod površinom jedan kasniji pokop, okrenut od zapada prema istoku bez predmeta (Fiala, V. sv., str. 18.).

Lubanja br. 62. Covjek četrdesetih godina. Dolihocefalna lubanja, veoma istrule kosti, bez više dijelova. Izgleda odozgo: veoma duga, usko ovalna; vez fin, bogat zupčićima; čelo široko; zatiljak daleko povijen nazad; šljepočnice plosnate. Ozada: okruglasta, niska; zatiljnjača široka, trouglasta, veoma jako uobljena, glatka; u lambda-kutu i desnom lambda-vezu nalaze se klinaste kosti. Sa strane: veoma duga; čelo nisko; *arcus supraciliares* jasni; tjeme gore plosnato, onda veoma postepeno pada zatiljku, povijenu nazad; zaušne kosti malene.

Lubanja br. 63. Čovjek dvadesetih godina. Brahicefalna lubanja, tanke kosti, bez više dijelova. Izgleda odozgo: široka, okruglasta; vez grub sa malo zupčića; čelo široko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak plosnato uokrugljen. Ozada: široko okruglasta; zatiljnjača plosnata, glatka; *receptaculum* veoma kratak. Sa strane: kratka; čelo vertikalno, nisko, jako uobljeno; tjeme po zadu skoro vertikalno pada plosnatom zatiljku. Komadi, što su ležali uz lubanju: zaušne kosti malene, condyli maleni, veoma ispupčeni. Dônja vilica jaka; brada uskouglasta, dijelovi široki, prilično kosi, svi zubi nedirnuti.

b) Lubanje iz sjeverne Bosne (tabela III.).

Lubanje iz Jezerina.

Prostrano groblje kod Jezerina u Pritoci nalazi se na desnoj obali rijeke Une, po prilici 6 *km* južno od Bihaća. Ono je marljivo pretraženo pod

znalačkim vogjenjem rudarskog satnika Radimskog[1]). Otvorena su 553 groba, od tijeh je u 328 (59%) nagjeno spalište, a u ostalih 225 (41%) skeleti.

Kod grobova sa spaljenim tijelom nagjeni su ostaci tijela na zemlji, samo pokriveni kamenom pločom, kod 27 (8%) grobova većinomsu nagjeni u urnama od ilovače (225 = 90%); rijetko, po svoj prilici iz kasnijeg vremena u kamenim urnama (6 = 2%); predmeti su uvijek nagjeni izvan urne.

Kod običnih pokopa nagjeni su skeleti pruženi na legja u zemlji, te su veoma rijetko zaštićeni kamenim pločama; ponajviše su položeni sjevero-južno i to: sa glavom prema sjeveru (78%), rjegje prema istoku (12%), jugu (7%), zapadu (3%). Prvi položaj bio je dakle uopće kao pravilo; skeleti, koji su drukčije položeni, ne razlikuju se od prvih po predmetima, što su uza njih nagjeni. Nije kod njih ni više ni manje predmeta, a po nagjenim predmetima moglo bi se zaključiti, da su ti grobovi pripadali sad muškome sad ženskome čeljadetu.

Grobovi pokrivaju čitavu površinu bez reda, te su sad češći sad rjegji; grobovi sa spalištem i običnim pokopom izmiješani su.

Sudeći po nagjenim predmetima nekropola je upotrebljavana kroz više vijekova. U najstarije doba nekropole (hallstattsko doba) daleko je prevlagjivao običan pokop (85%) nad spaljivanjem (15%); u La-Tène periodi je običan pokop već rjegji (40%) od spaljivanja (60%), a za vrijeme Rimljana dolazi samo izuzetno (7%), dok spaljivanje iznosi 93%. Po tome možemo reći, da su grobovi sa skeletima stariji od grobova sa spaljivanjem.

Što se tiče podjele grobova na sve tri periode, možemo reći, da su grobovi iz hallstattskog doba sporadički podijeljeni preko cijele sredine nekropole. Grobovi sa predmetima iz La-Tène periode ispunjuju mjesto izmegju hallstattskih grobova i okolo njih, te su veoma česti, a najmlagji grobovi iz rimskog doba sačinjavaju sa neznatnim izuzecima vijenac oko starijih grobova. Oni su veoma česti u južnom dijelu nekropole.

Od predmeta, što su nagjeni, spominje Radimský: posude od ilovače, većinom načinjene prostom rukom, rjegje lončarskim kolom (mahom urne i vrčevi sa prostim ornamentima); mačeve, noževe, ostruge, fibule i grivne od gvožgja; fibule, igle, grivne, pafte, bombake i t. d. od bronca, kojih predmeta ima najviše; manje je fibula, lančića, prstenja, i t. d. od srebra. Veoma mnogo ima biserastog zrnja od ćelubara i razno obojena stakla; na posljetku našlo se i nekoliko predmeta od kosti, kamena i ilovače.

Što se tiče vremena, u koje je ova nekropola upotrebljavana kao groblje, izrazuje se Radimský sa svom rezervom, da je trajalo od 400. (ili 350.) godine prije Hrista do 100. god. poslije Hrista.

[1]) W. Radimský: „Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać". „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", sv. III., 1895., str. 39. i d.

Grob br. 69. Skelet leži na prostoj zemlji od sjevera prema jugu, glava prema jugu. Nagjeni predmeti: ostaci broncane pločice za nakit, komadi finog broncanog lančića i tanke igle za nakit, mala zrna od ćelubara, plava i žuta zrna od stakla.

Grob br. 101. Skelet leži na prostoj zemlji, sjeverojužno položen, sa glavom prema sjeveru. Nagjeni predmeti: broncana oblučasta fibula poput polukruga, ostaci finog broncanog lančića, malena zrna od ćelubara, emaljirana plava i glatka plava zrna od stakla.

Grob br. 114. Skelet leži na prostoj zemlji, položen sjeverojužno sa glavom prema sjeveru i licem dolje okrenut. Nagjeni predmeti: samo malen vrč od ilovače sa dvije ručice, na grliću u trbuhu obojen crnim prugama.

Grob 414. Skelet leži na prostoj zemlji sjeverojužno, glavom prema sjeveru, sa fibulom iz rane La-Tène periode i povećom dvostrukom spiralnom pločom.

Grob br. 431. Skeleti odraslog čeljadeta i djeteta; oba leže na prostoj zemlji, okrenuta su sjeverojužno, glavom prema sjeveru. Nagjeni predmeti: dvije mengjuše od broncane žice sa biserastim zrnima od ćelubara, tri duguljaste plosnate ploče od ćelubara i dva obla biserasta zrna od ćelubara. Djetinji skelet ležao je na desnoj strani odrasloga.

Grob 434. Skelet leži na prostoj zemlji, okrenut sjeverojužno, glavom prema jugu, sa više predmeta: broncana fibula iz rane La-Tène periode, broncana fibula sa dvije spirale i 6 većih zrna od ćelubara na ravnoj žici i sa privješenim lancem, grivna od bronca, 35 različitih biserastih zrna od ćelubara i različita biserasta zrna od obojena stakla.

Grob 447. Skelet leži na prostoj zemlji, glavom prema sjeveru i pored njega broncana oblučasta fibula poput polukruga, bez igle.

Grob 457. Skelet leži na prostoj zemlji, glavom prema sjeveru, s ovim predmetima: dva gvozdena fragmenta, jedan masivni probijeni komad za nakit od bronca, broncani privjesak, šest šupljih broncanih privjesaka bačvastog oblika, maleno biserasto zrno od ćelubara i malena plava i žuta biserasta zrna od stakla.

Lubanja br. 64. iz groba 114. Čovjek pedesetih godina. Veliki dolihocefal bez baze, lica i desne šljepočnice, veoma istrule kosti, hrapave. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; vez grub, sagitalni vez po zadu nejasan; čelo široko; šljepočnice malo uobljene; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: okruglasta; zatiljnjača peterouglasta, jako uobljena, *linea musc. sup.* čini sa *tuber. occ. exter.* nisku letvicu, interparientalni dio velik. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole. Sa strane: duga, visoka; čelo nešto nagnuto, malo uobljeno; *arcus supraciliares* izraženi; tjeme pada po

zadu postepeno na niže; zatiljak povijen nazad; *receptaculum* uspravan. Komad dônje vilice jak, brada širokouglasta.

Lubanja br. 65. iz groba 414. Odrastao čovjek. Veliki dolihocefal bez baze, šljepočnice i lica, prilično tanke kosti. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; vez veoma fin, bogat zupčićima; čelo usko; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: okruglasta; zatiljnjača široka, trouglasta, veoma jako uobljena, *tuber. exter.* samo naznačen. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole. Sa strane: duga; čelo nisko, malo nagnuto, malo uobljeno; *arcus supraciliares* veoma izraženi; tjeme pada po zadu postepeno na niže; zatiljak daleko povijen nazad.

Lubanja br. 66. iz groba 447. Veoma star čovjek. Veliki dolihocefal bez baze i lica, veoma jako istrule kosti. Lubanja izgleda odozgo: duga, usko ovalna; vez veoma fin, bogat zupčićima; čelo široko; šljepočnice malo uobljene; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: peterouglasta, okruglasta, na sagitalnom mjestu brazdasta od udubina; zatiljnjača široka, trouglasta, veoma jako uobljena, glatka; interparietalni dio malen. Odozdo: obrub zatiljka uglast. Sa strane: duga, visoka; čelo vertikalno, visoko, jako uobljeno, glatko; tjeme pada po zadu brzo na niže; zatiljak daleko povijen nazad; zaušne kosti velike. Dônja vilica slaba, brada usko uglasta; zubne rupe sviju kutnjaka zbrisane.

Lubanja br. 67. iz groba 434. Žena od po prilici 40 godina. Malena brahicefalna lubanja bez desne šljepočnice, veoma istrule, hrapave, tanke kosti. Lubanja izgleda odozgo: usko ovalna; vez na čelu otvoren, bogat zupčićima; čelo široko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak prikraćen poput široka luka. Ozada: peterouglasta, uokrugljena, gore šira nego dolje; *tuberos. pariet.* izražen; tjeme plosnato, uobljeno; zatiljnjača široka, trouglasta, malo uobljena. Odozdo: zatiljak u obliku širokog luka. Sa strane: duguljasta; čelo vertikalno, visoko, veoma jako uobljeno, glatko; tjeme pada veoma brzo po zadu; zatiljak plosnat; zaušne kosti umjereno velike. Komadi dônje vilice (lijevi dio) slabi; dijelovi niski, jako nagnuti; zubi uglagjeni.

Lubanja br. 68. Iz groba 457. Čovjek pedesetih godina. Malena duguljasta lubanja sa bazom bez dijelova i istrulom kosti. Lubanja izgleda odozgo: duguljasto ovalna; vez fin, bogat zupčićima; čelo usko; šljepočnice nešto uobljene; zatiljak malo uobljen. Ozada: okruglasta; zatiljnjača široka, trouglasta, *tuberos. exter.* tek naznačeni; interparietalni dio velik. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole; nepce maleno, široko, brachystaphylin; zubi jako uglagjeni. Sa strane: duguljasta, visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno, glatko; tjeme pada po zadu brzo na niže; zatiljak u obliku luka, malo povijen nazad; zaušne kosti kratke i debele; lice orthognath. Sprijeda: lice maleno, prilično široko, nisko (chamaeprosop); korjen nosa

Tabla III.

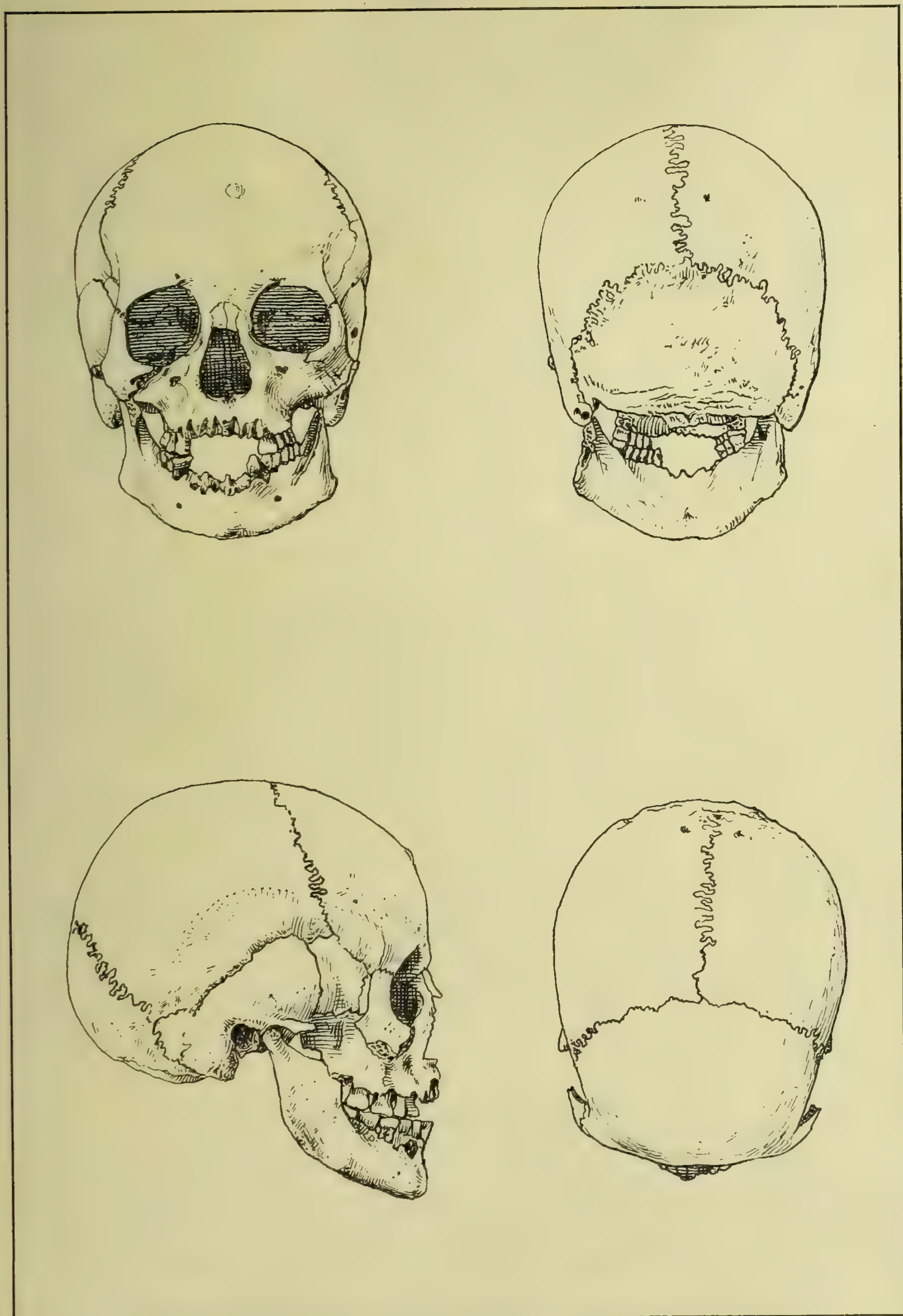

Lubanja br. 68.

nije udubljen, nosne kosti (dijelom izlomljene) sa plosnatim grebenom; otvor nosa umjereno velik (mesorrhin); *orbitae* velike, četverouglasto uokrugljene, mesokonch; jabučice izražene. Dônja vilica jaka; brada uokrugljena, daljina kuta 101 *mm*; dijelovi kratki, veoma kosi; zubi jako uglagjeni. (Vidi *tablu III.*)

Lubanja br. 69. iz groba 69. Žena od po prilici 40 godina. Malena brahicefalna lubanja, veoma istrule, debele kosti, bez više dijelova. Izgleda odozgo: ovalna; vez grub, sa malo zupčića; čelo široko; šljepočnice malo uobljene; zatiljak široko prikraćen. Ozada: peterouglasto uokrugljena; zatiljnjača malo uobljena. Sa strane: kratka; čelo vertikalno, nisko, glatko; tjeme pada brzo po zadu na niže; zatiljak plosnat. Dônja vilica jaka; brada uokrugljena; dio širok, nizak, kos; zubi jako uglagjeni.

Lubanja br. 70. iz groba 431. Starac. Neobično velik brahicefal bez baze, lijeve šljepočnice i lica; kosti skrpljene, nešto uvijene, te je zbog toga mjera širine netačna, ipak je to bez sumnje pravi brahicefal. Lubanja izgleda odozgo: široka, okruglasta; vez sa malo zupčića; čelo veoma široko, šljepočnice jako uobljene; zatiljak širok, plosnat. Ozada: široko-uglasta: tjeme plosnato, uobljeno; zatiljnjača široka, trouglasta, malo uobljena; interparietalni dio malen; hrapavosti od muskula samo naznačene. Odozdo: zatiljak u obliku široka luka. Sa strane: kratka i visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno, glatko; tjeme pada po zadu vertikalno; zatiljak plosnat, tek vidljiv; zaušne kosti kratke, veoma debele. Ostatak dônje vilice slab, brada široko uglasta, samo prednji zubi veoma očuvani. Dijelovi gornje vilice sa veoma uglagjenim zubima, koji su koso od vanjske strane prema nutarnjoj izbrušeni.

Iz groba 101. ostaci ženske dolihocefalne lubanje bez više dijelova (najveća duljina 175 *mm*, najveća širina po prilici 134 *mm*, indeks 765), veoma istrule kosti. Lubanja izgleda odozgo: duguljasta. Ozada: okrugljasta. Sa strane: duguljasta; čelo vertikalno, jako uobljeno, glatko; tjeme po zadu brzo pada k plosnatomu zatiljku. Ostatak dônje vilice umjereno jak; zubi na grebenu prilično uglagjeni.

Lubanja iz Ripča, sela na Uni,

10 *km* jugoistočno od Bihaća, iz jedne sojenice u pomenutoj rijeci, koju je pretražio Radimský[1]). U kulturnom sloju ispod sedre (Kalktuff) nagjeno je komada od ilovastih posuda u množini (posude, većinom slobodnom rukom načinjene), kostiju od životinja (većinom od svinje, tresetne svinje, ovce,

[1]) „Der prähistorische Pfahlbau von Ripač bei Bihać." „Wissenschaftliche Mittheilungen", sv. V. Beč 1897., str. 29. i d.

koze, tresetnog psa, manje od govedi i domaće pernate živine) i predmeta od gvožgja (vrhovi kopalja i strjelica, oštrice noža, srpovi), od bronca (fibule, igle za nakit i šivanje, prstenje) i od bakra (okovana ploča). Osim toga nagjeno je 6 komada rimskoga novca ovijeh careva: Antonija Pija, Alexandra Severa, Gordiana, Filipa i dva okrnjena sa kraja III. i početka IV. vijeka, svi dakle iz vremena od sredine III. pa do početka IV. vijeka.

Lubanja br. 71. Odrastao čovjek. Slaba dolihocefalna lubanja, debele kosti ilovačaste boje. Izgleda odozgo: veoma duga, usko eliptična; vez po mjestima prilično bogat zupčićima (lambda-vez), po mjestima sa malo zupčića, sagitalni vez nejasan s vanjske strane ozada, a s nutarnje strane jasan, otvoren, pa ni oblik lubanje nije skafocefalan, kao što misli Glück (u raspravi Radimskoga str. 73.). Čelo široko; šljepočnice veoma malo uobljene; zatiljak tup, povijen nazad. Ozada: visoka, veoma uska, peterouglasta, uokrugljena; tjeme jako uobljeno; zatiljnjača peterouglasta, umjereno uobljena. Sa strane: duga; čelo vertikalno, visoko, jako uobljeno; tjeme pada postepeno na niže; zatiljak povijen nazad.

Lubanje iz Dônje Doline,

sela na Savi po prilici 12 *km* istočno od bosanske Gradiške. U blizini sela nagjena je naseobina na kolju (sojenica) i tu su nagjene lubanje 3 *m* ispod površine zemlje.

Lubanja br. 72. Dolihocefalna lubanja mlada čeljadeta bez baze i lica. Od lica su ostali samo mali komadi, te se vidi da drugi zubi nijesu još probili; kost tanka. Lubanja izgleda odozgo: veoma pravilno dugo ovalna; vez sa malo zupčića; čelo veoma usko; šljepočnice plosnate; zatiljak tup, povijen nazad. Ozada: peterouglasta, gore šira nego dolje; tjeme plosnato; *tubera parietal.* veoma jasni; zatiljnjača jako uobljena, glatka, obrubljena u luku (ne trouglasta). Odozdo: zatiljak dug, u obliku parabole, *receptaculum* dug. Sa strane: dugo ovalna, visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno; tjeme jako plosnato; zatiljak daleko povijen nazad; *receptaculum* uspravljen; zaušne kosti malene. (Vidi *tablu IV.)*

Lubanja br. 73. Odrastao čovjek. Dolihocefalna lubanja debele kosti, bez više dijelova. Izgleda odozgo: dugo ovalna; vez veoma bogat zupčićima; čelo široko; šljepočnice plosnate. Kosti ovih obadviju lubanja su prljavo mrko-crvene.

Lubanja sa Skakavca kod Petrovca.

Lubanja br. 74. bez daljih podataka. Čovjek pedesetih godina. Velika dolihocefalna lubanja bez šljepočnica i više dijelova, debele kosti. Izgleda

Tabla IV.

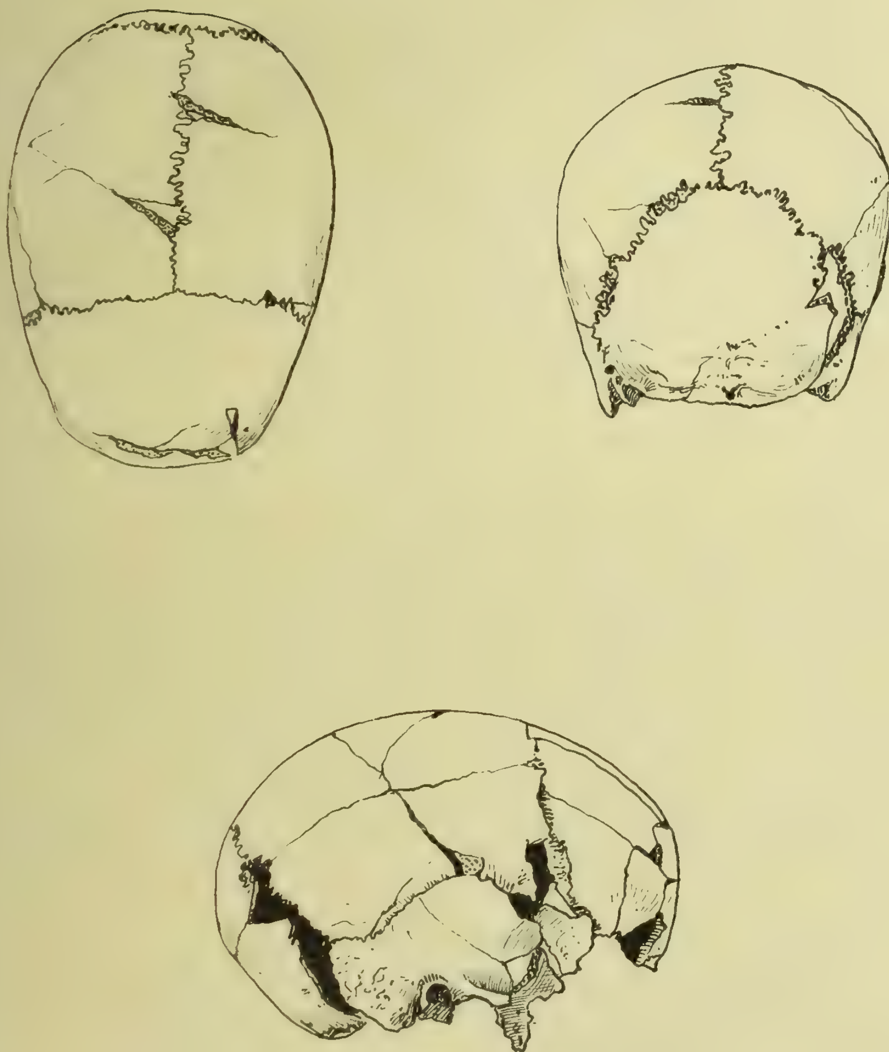

Lubanja br. 72.

odozgo: veoma duga, usko ovalna; vez bogat zupčićima, po mjestima nejasan; zatiljak tup, povijen nazad. Ozada: uska, peterouglasta, dolje šira nego gore, tjeme bridasto uobljeno; zatiljnjača široka, trouglasta, veoma jako uobljena; *tuber. exter.* i gornja mišićna linija *(linea musculi)* čine oštru letvicu. Sa strane: duga, veoma visoka; čelo nagnuto, visoko; *arcus supraciliares* veoma jasni; tjeme pada postepeno na niže; zatiljak daleko povijen nazad; zaušne kosti kratke, veoma debele. Dônja vilica veoma velika, umjereno jaka, brada uskouglasta, dijelovi veliki, jako nagnuti; daljina kuta (113 *mm*) veoma znatna; *molaralveoli* zbrisani, zubi jako uglagjeni.

Lubanja iz Ćatića,

sela na Bosni sjeverno od Visokog. Grob obložen pločama od lapora, pokriven, bez predmeta[1]). Dalje prema istoku u dolini Trstenice otvorio sam ja kod sela Hatinićâ 6 sličnih grobova sa skeletima, okrenutijem od zapada prema istoku, bez ikakvih predmeta; skeleti su položeni na legja, te su četiri od njih pravi brahicefali (indeks 83 i 84) a dva mesocefali (indeks 78 i 79)[2]).

Lubanja br. 75. Čovjek tridesetih godina. Dolihocefal, bez baze, lijeve šljepočnice i lica; istrule, hrapave kosti. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; vez veoma fin, bogat zupčićima; čelo usko; šljepočnice malo uobljene; zatiljak tup, nešto povijen nazad. Ozada: peterouglasta; zatiljnjača malo uobljena; *tuberos. externa* i *linea muscul. sup.* čine malen svitak. Sa strane: kratka, visoka; čelo vertikalno, visoko, jako uobljeno; *arcus supraciliares* jaki; tjeme gore plosnato, po zadu pada brzo na niže; zatiljak malo povijen nazad; *receptaculum* uspravljen; zaušne kosti kratke i debele. Zubi gornje desne vilice i polovice dônje desne vilice na grebenu nešto uglagjeni.

Lubanje iz Zenice,

varoši na Bosni, sjeverno od Sarajeva. Na desnoj obali Bosne nagjeni su ostaci poveće kamene zgrade sa tlorisom, sličnim dvostrukoj bazilici i više ostataka latinskih natpisa (spomenici umrlijeh), koji, po svoj prilici, dopiru do sredine drugog vijeka po Hristu. Jugozapadno od ove zgrade nagjeno je 7 grobova sa po jednim skeletom bez ikakvih predmeta pod pločama od škriljavca, nagnutijem jedna prema drugoj poput krova

[1]) Radimský: „Skelettgräber der Hallstattperiode im Bezirke Visoko". „Wissenschaftliche Mittheilungen", sv. I., str. 59.

[2]) „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien", sv. XXVII., str. 80. i d. „Altbosnische Schädel".

na kući. Iz ovih grobova su tri lubanje, što su na redu[1]). Veoma sumnjam u istinitost Truhelkina nazora, da su ovo rimski grobovi, jer su Rimljani svoje mrtvace obično spaljivali. Ovi će grobovi biti iz hrišćanskog vremena, tim prije, što sam ja vigjao sličnijeh grobova u Carigradu iz vremena Gjenovežana iznad crkve sv. Petra u Galati, u kojijem su mrtvaci isto tako ležali pod velikijem kvadratnim pločama od cigle, nagnutijem jedna prema drugoj poput krova.

Lubanja br. 76. Čovjek od po prilici 50 godina. Prilično velika lubanja bez čeone kosti i dijelova šljepočnice, tanke kosti. Izgleda odozgo: duguljasto ovalna; vez mahom sa malo zupčića, samo je lambda-krak bogat zupčićima sa nekoliko malenih klinastih kostiju; čelo široko; šljepočnice uobljene; zatiljak nešto povijen nazad. Ozada: peterouglasto, uokrugljena; tjeme jako uobljeno; zatiljnjača široka, trouglasta, jako uobljena, *tuberos. exter.* samo naznačena. Odozdo: zatiljak u obliku širokog luka; *for. occ. mag.* malen, u obliku romba, condyli maleni, jako ispupčeni; nepce maleno (leptostaphylin); rupe zuba mahom iščezle, ono malo zubâ veoma uglagjeni. Sa strane; kratka, visoka; čelo vertikalno, glatko; tjeme gore plosnato, po zadu pada brzo na niže; zatiljak malo povijen nazad; *receptaculum* dug; zaušne kosti velike, debele; lice orthognath. Sprijeda: lice veliko, široko, chamaeprosop; jabučice ispupčene; nosne kosti velike, široke, hrbat manje oštar, otvor nosa dug i uzak, leptorrhin; *orbitae* velike, četverouglaste, chamaekonch. Dônja vilica vrlo oštra, dijelovi veliki, kosi; kutnjaci veoma jako uglagjeni.

Lubanja br. 77. Čovjek od po prilici 50 godina. Velika duguljasta lubanja, slična prvašnjoj, tanke kosti. Izgleda odozgo: široko ovalna; vez sa malo kratkih zupčića; zadnji dio od *sutura squammosa* na obje strane na krivo izrastao; čelo veoma široko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: peterouglasto uokrugljena; zatiljnjača peterouglasta, jako uobljena; *tuberos. exter.* i *linea muscul. super.* čine vitku letvu. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole; *foram. occ. magn.* malen u obliku romba; condyli maleni, jako ispupčeni; nepce dugo i usko, leptostaphylin; zubi jako uglagjeni. Sa strane: duga, visoka; čelo vertikalno, glatko, veoma visoko, jako uobljeno; tjeme gore plosnato, po zadu pada postepeno zatiljku, povijenu nazad; *receptaculum* dug; zaušne kosti malene, debele; lice orthognath. Sprijeda: lice dugo, usko (po indeksu od 900 ipak još chamaeprosop); čelo jako široko; nosne kosti velike, spajajući se u prilično oštar hrbat, otvor nosa dug, leptorhin; *orbitae* velike, četverouglaste, chamaekonch; jabučice izražene. Dônja vilica velika, jaka, daljina kuta 101 *mm*, brada širokouglasta, dijelovi kosi, veoma široki. (Vidi *tablu V.)*

[1]) Dr. Ćiro Truhelka: „Zenica und Stolac". „Wissenschaftliche Mittheilungen", sv. I., Beč 1893., str. 273. i d.

Tabla V.

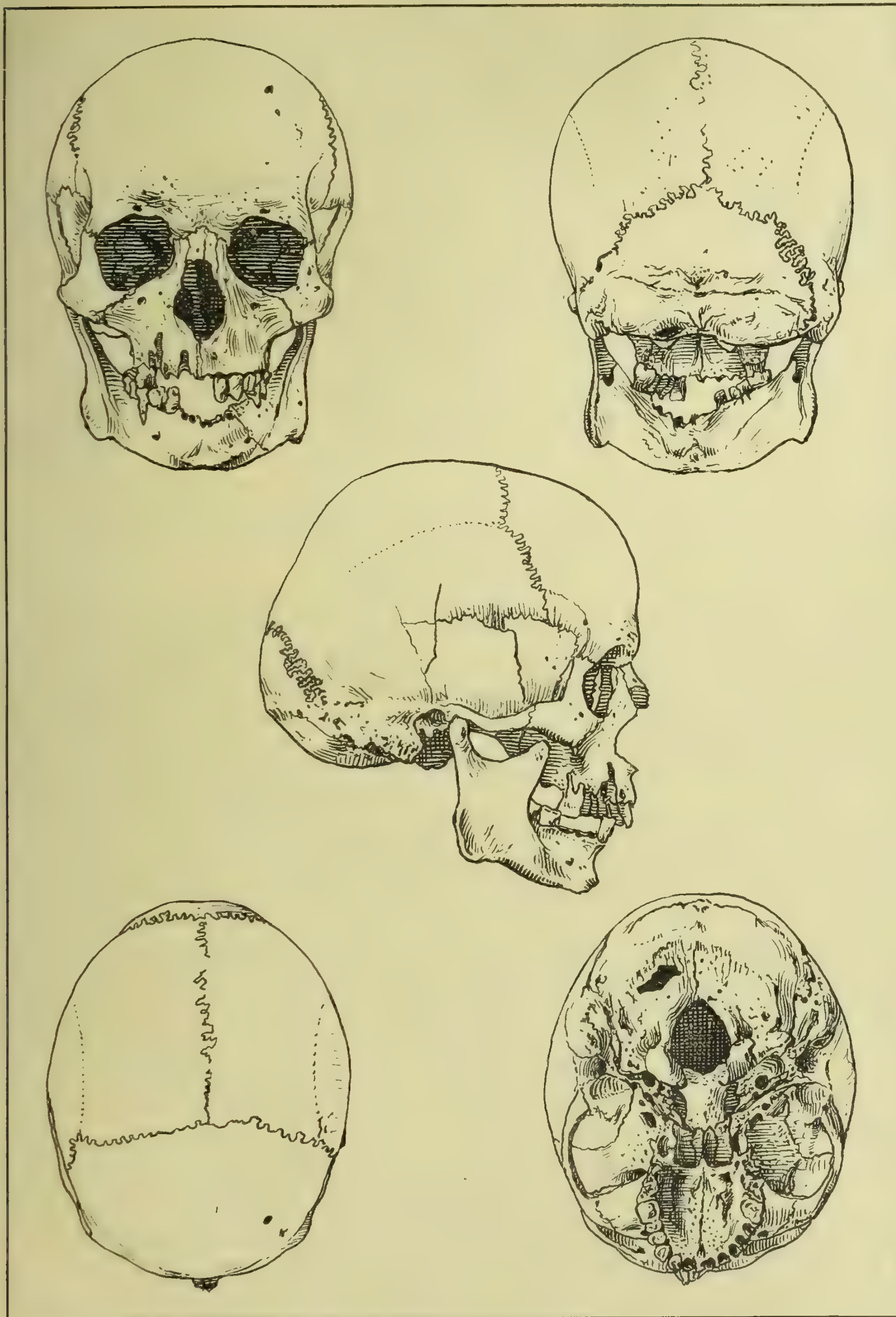

Lubanja br. 77.

Lubanja br. 78. Čovjek pedesetih godina. Veliki brahicefal. Lubanja izgleda odozgo: široko ovalna, vez fin, bogat zupčićima; čelo široko; sljepočnice uobljene; zatiljak širok, prikraćen. Ozada: okruglasta; zatiljnjača peterouglasta, plosnata: *tuberos. exter.* i *linea muscul. super.* čine pojaču letvu, interparietalni dio dug. Odozdo: zatiljak u obliku širokog luka; *foram. occ.* velik, veoma širok; condyli maleni, plosnati; *proc. pterygoidei* široki: nepce veliko, leptostaphylin; zubi većinom jaki, koso uglagjeni. Sa strane: kratka, visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno; *arcus supraciliares* samo naznačeni: tjeme gore plosnato, a po zadu pada brzo na niže; zatiljak malo vidljiv: lice orthognath. Sprijeda: lice veliko, veoma široko, chamaeprosop; korjen nosa udubljen, kosti nosa malene, umjereno oštra grebena; otvor nosa dug uzak, leptorrhin; *orbitae* niske, četverouglaste, chamaekonch. Dônja vilica velika, široka; daljina kuta 115 *mm*; dijelovi veliki, kosi; zubi veoma jako uglagjeni.

B. Lubanje iz Hercegovine (tabela III.).

Lubanje iz Stoca,

varošice u Hercegovini, južno od Mostara[1]). U sredini ostataka jedne zgrade, koja je bila pokrivena gomilom skupljena kamenja, nagjena su tri groba.

Prvi grob bio je ozidan i pokriven pločom od laporca i u njemu su nagjena tri skeleta, a od predmeta: velik pehar od stakla u obliku jajeta sa izbrušenim rubom, velika grivna, iskićena uzlovima od srebrne žice i tri malene proste grivne.

U drugom grobu, obloženom odozdo, sa strana i odozgo pločama od laporca, nagjena su isto tako 3 skeleta sa predmetima: staklenim ćupom lijepa oblika, staklenom posudom za pomadu, čašom za piće i broncanom pisaljkom.

U trećem grobu sa ozidanim bokovima, pokrivenu velikim ciglama poput krova, nagjena su dva skeleta, staklena posuda u bojama duge, broncana kopća sa kajiša i okov, zeleno biserasto zrno, broncana fibula na lûk sa baglamom i pet različitijeh dlijeta od čelika.

Izvan ove zgrade nagjen je dva metra daleko četvrti grob, obložen i pokriven pločama od laporca i u njemu jedan skelet sa srebrnom fibulom na lûk sa baglamom, srebrnom kopčom s kajiša, malenom posudom za pomadu od broncanog lima i jednim okovom od bronca.

„Nedaleko od Stoca kod Todorovića na obronku Hrgut gorja otkrivene su ruševine rimske (?) tvrgjave; u njezinim zidinama nagjeno je

---

[1]) Dr. Ćiro Truhelka: „Zenica und Stolac". „Wissenschaftliche Mittheilungen", sv. I., str. 284. i d.

mnogo grobova. Grobovi su bili na površini ovalno pokaldrmljeni, a sa strane glave dizao se iz zemlje prost kamen. Skelet, položen od istoka prema zapadu, bio je obložen sa 2 reda kamenja i pokriven pločama. Od predmeta nije nagjeno ništa, samo je nagjen jedan bakreni novac Maksiminianov na gornjoj ploči jednoga groba odmah ispod površine.“

Lubanja br. 79. Odrasla žena. Dolihocefal bez više dijelova, veoma istrule krečaste kosti. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; vez fin, bogat zupčićima; čelo usko; šljepočnice nešto uobljene; zatiljak povijen nazad. Ozada: peterouglasto uokrugljena; zatiljnjača široka, trouglasta, jako uobljena, glatka; *tuber. exter.* i *linea muscul. sup.* samo naznačeni. Sa strane: duga, niska; čelo veoma nisko, jako uobljeno; *arcus supraciliares* vidljivi; tjeme pada po zadu brzo na niže; zatiljak povijen nazad; zaušne kosti malene.

Lubanja br. 80. iz drugog groba. Covjek pedesetih godina. Prilično velik dolihocefal, tanke kosti, bez desne gornje vilice. Lubanja izgleda odozgo: dugo ovalna; vez sa malo zupčića, sagitalni vez i lambda-vez po mjestima nejasan; čelo usko; šljepočnice uobljene; zatiljak tup, povijen nazad. Ozada: peterouglasto zaokrugljena; zatiljnjača široka, trouglasta, veoma jako uobljena; *tuberos. exter.* i *linea muscul. sup.* čine jednu letvu; u svakom kraku lambda-veza nalazi se po jedna oveća klinasta kost. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole; *receptaculum* dug, *foramen occ.* uzak; condyli maleni, ispupčeni; nepce maleno, široko, brachystaphylin. Sa strane: duga, niska; čelo vertikalno, jako uobljeno; *arcus supraciliares* samo naznačeni; tjeme gore plosnato, po zadu pada postepeno na niže; zatiljak daleko povijen nazad; zaušne kosti velike; lice orthognath. Sprijeda: lice chamaeprosop, jabučice potisnute, nosni korjen nije udubljen; *orbitae* uokrugljene, visoke, hypsikonch. Dônja vilica slaba, brada uokrugljena, dio uzak, prilično nagnut; zubi jednako uglagjeni. (Vidi *tablu VI.)*

Lubanja br. 81. Ostaci dolihocefalne lubanje muškog čeljadeta, veoma istrule kosti. Lubanja izgleda odozgo: duga, usko ovalna; vez fin, veoma bogat zupčićima; šljepočnice plosnate; zatiljak nešto povijen nazad, ali široko prikraćen. Ozada: peterouglasto uokrugljena; zatiljnjača široka, peterouglasta, plosnata. Sa strane: kratka; čelo nešto nagnuto, malo uobljeno; *arcus supraciliares* naznačeni; zatiljak malo uobljen, *receptaculum* uspravljen; zaušne kosti umjereno velike.

Lubanja br. 82. iz prvog groba. Žena četrdesetih godina. Veliki, tanak dolihocefal, kosti po mjestima jako istrule. Lubanja izgleda odozgo: veoma pravilno dugo ovalna; vez veoma fin, bogat zupčićima, na čelu otvoren; čelo široko; šljepočnice uobljene; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: peterouglasto uokrugljena, u lambda-kutu nalaze se tri oveće

Tabla VI.

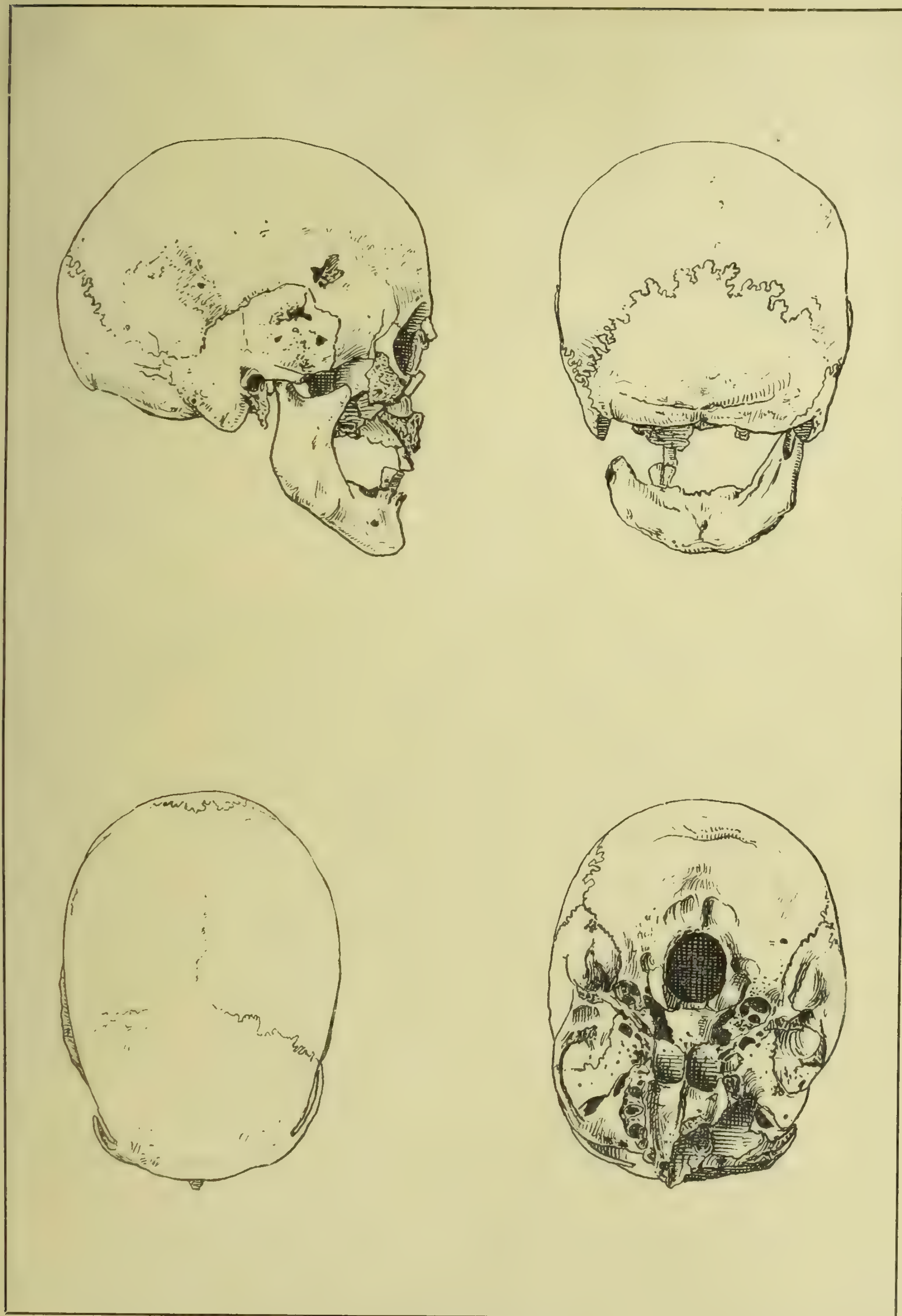

Lubanja br. 80.

klinaste kosti; zatiljnjača veoma jako uobljena, sasvim glatka. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole; *receptaculum* veoma dug; *for. occ.* rombički uokrugljen, condyli maleni, ispupčeni; *processus pterygoidei* široki; nepce maleno, široko, brachystaphylin; zubi maleni, jako uglagjeni. Sa strane: veoma duga; čelo vertikalno, nisko, jako uobljeno; tjeme pada po zadu postepeno na niže; zatiljak daleko povijen nazad; *receptaculum* skoro horizontalan: zaušne kosti velike; lice orthognath; čelo prelazi u nosni korjen bez udubine. Sprijeda: lice dugo, usko leptoprosop; korjen nosa uzak, nosne kosti (slomljene) skoro vertikalne, čine oštar greben, otvor nosa uzak, leptorrhin; očne duplje velike, četverouglaste, visoke, hypsikonch; jabučice potisnute. Dônja vilica niska; dijelovi veliki, visoki; zubi kao i u gornjoj vilici.

Lubanja br. 83. iz druge grobnice. Čovjek od po prilici 50 godina. Velika, veoma tanka, duguljasta lubanja, hrapave kosti. Lubanja izgleda odozgo: duguljasto ovalna, ipak široka; vez fin, po mjestima nešto nejasan. Čelo široko: šljepočnice uobljene; zatiljak tup, daleko povijen nazad. Ozada: peterouglasto okrugla; zatiljnjača široka, trouglasta, veoma jako uobljena; *tuberos. exter.* i *linea muscul. sup.* čine malen svitak. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole, *receptaculum* dug; *for. occ.* velik, dug, skoro peterouglast; condyli maleni, plosnati; *os pterygoideum* široka; nepce široko sa zbrisanim rupama sjekutića, ostali zubi su jako uglagjeni; desni krajnji zub još u desni, okrenut dijelom za žvakanje prema vanjskoj strani. Sa strane: duga, niska; čelo vertikalno, jako uobljeno, glatko; tjeme pada postepeno na niže; zatiljak daleko povijen nazad, zaušne kosti velike; lice orthognath. Sprijeda: lice dugo, široko, chamaeprosop; korjen nosa nije udubljen, nosne kosti donekle izlomljene, široke, sa prilično plosnatim hrbatom; *orbitae* velike, niske, mesokonch; otvor nosa velik, mesorrhin. Dônja vilica slaba. Brada uskouglasta, dijelovi široki, veoma jako nagnuti; daljina kuta 93 *mm*; zubi jako uglagjeni.

Lubanja br. 84. Čovjek od po prilici 50 godina. Veliki, dobro sačuvan brahicefal bez desne gornje i dônje vilice. Lubanja izgleda odozgo: široko ovalna; vez sa malo zupčića; čelo vertikalno; šljepočnice uobljene; zatiljak malo povijen nazad, nešto više uobljen na lijevoj strani nego na desnoj. Ozada: peterouglasta; kvržice na tjemenu izražene; tjeme jako uobljeno; zatiljnjača malo uobljena, *tuberos. exter.* poput malog pravog trna; interparietalni dio malen. Odozdo: zatiljak u obliku širokog luka, na lijevoj strani većma uobljen nego na desnoj; *receptaculum* dug; *foram occ.* velik, okruglast; condyli maleni, malo ispupčeni; nepce veliko, veoma široko, brachystaphylin; svi zubi jako uglagjeni. Sa strane: duguljasta; čelo nagnuto, malo uobljeno, s jakim *arcus supraciliares;* tjeme jako uobljeno; zatiljak malo

povijen nazad; *receptaculum* uspravljen; zaušne kosti masivne, debele lice; orthognath. Sprijeda: lice veliko, veoma široko; korjen nosa duboko spušten; hrbat nosa oštar, ispupčen; otvor nosa velik, širok, platyrrhin; *orbitae* velike, četverouglaste, mesokonch; jabučica ispupčena.

Lubanja br. 85. Čovjek tridesetih godina. Veoma visok, dobro očuvan brahicefal (bez lijeve jabučice i dônje vilice), po izgledu kao lubanja iz groblja, tanke kosti. Lubanja izgleda odozgo: okruglasta; vez većinom bogat zupčićima, vez na čelu otvoren; čelo veoma široko; šljepočnice uobljene; zatiljak plosnat, tek vidljiv. Ozada: visoka, peterouglasta; tjeme skoro bridasto; zatiljnjača peterouglasta, veoma plosnata; *tuberos. externa* malen klin; *linea muscul. super.* jasna; interparietalni dio malen. Odozdo: zatiljak u obliku plosnatog luka, *receptaculum* dug; *foram. occ.* velik, dug i uzak; condyli veoma ispupčeni, nepce hrachystaphylin; zubi na grebenu nešto uglagjeni. Sa strane: veoma kratka i visoka; čelo nešto nagnuto, visoko, sa jasnim *arcus supraciliares;* tjeme gore plosnato, a po zadu pada na niže skoro vertikalno; zatiljak plosnat, *receptaculum* uspravljen; zaušne kosti velike; lice orthognath. Sprijeda: lice široko, korjen nosa udubljen, kosti nosa (dijelom izlomljene) velike, s oštrim hrbatom, ispupčene; otvor nosa velik, mesorrhin; *orbitae* velike, četverouglaste, veoma visoke, hypsikonch. (Vidi *tablu VII.)*

Lubanja br. 86. (označena Stolac 10). Čovjek tridesetih godina. Tanak brahicefal. Lubanja izgleda odozgo: skoro okruglasta; vez fin, bogat zupčićima; čelo veoma široko; šljepoočnice uobljene ; zatiljak širok, nešto povijen nazad. Ozada: okruglasta; zatiljnjača peterouglasta, prilično uobljena, glatka. Odozdo: zatiljak u obliku širokog luka; *foram. occ.* malen, duguljast; condyli maleni, malo ispupčeni; nepce bješe dugo, usko; greben zuba nešto uglagjen. Sa strane: kratka, visoka, čelo vertikalno, glatko, jako uobljeno; tjeme plosnato, po zadu pada na niže brzo; zatiljak povijen nazad; zaušne kosti velike; lice orthognath. Sprijeda: lice dugo, usko; otvor nosa uzak, leptorrhin (nema nosnih kostiju i susjednih dijelova); *orbitae* uokrugljene, visoke, hypsikonch; jabučica potisnuta. Dônja vilica jaka, visoka; brada širokouglasta; dijelovi veoma široki i niski, jako nagnuti; zubni greben lako uglagjen.

Lubanja br. 87. iz jednog od pomenutih grobova. Žena od po prilici 20 godina. Velik, tanak, nizak brahicefal, bez desne šljepočnice, veoma meke kosti. Lubanja izgleda odozgo: široko ovalna; vez mahom sa malo zupčića; čelo veoma široko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak daleko povijen nazad. Ozada: okruglasta; zatiljnjača veoma jako uobljena, široka, trouglasta, glatka; interparietalni dio kratak. Odozdo: zatiljak u obliku veoma široke parabole; *for. occ.* malen, u obliku romba; condyli maleni,

Tabla VII.

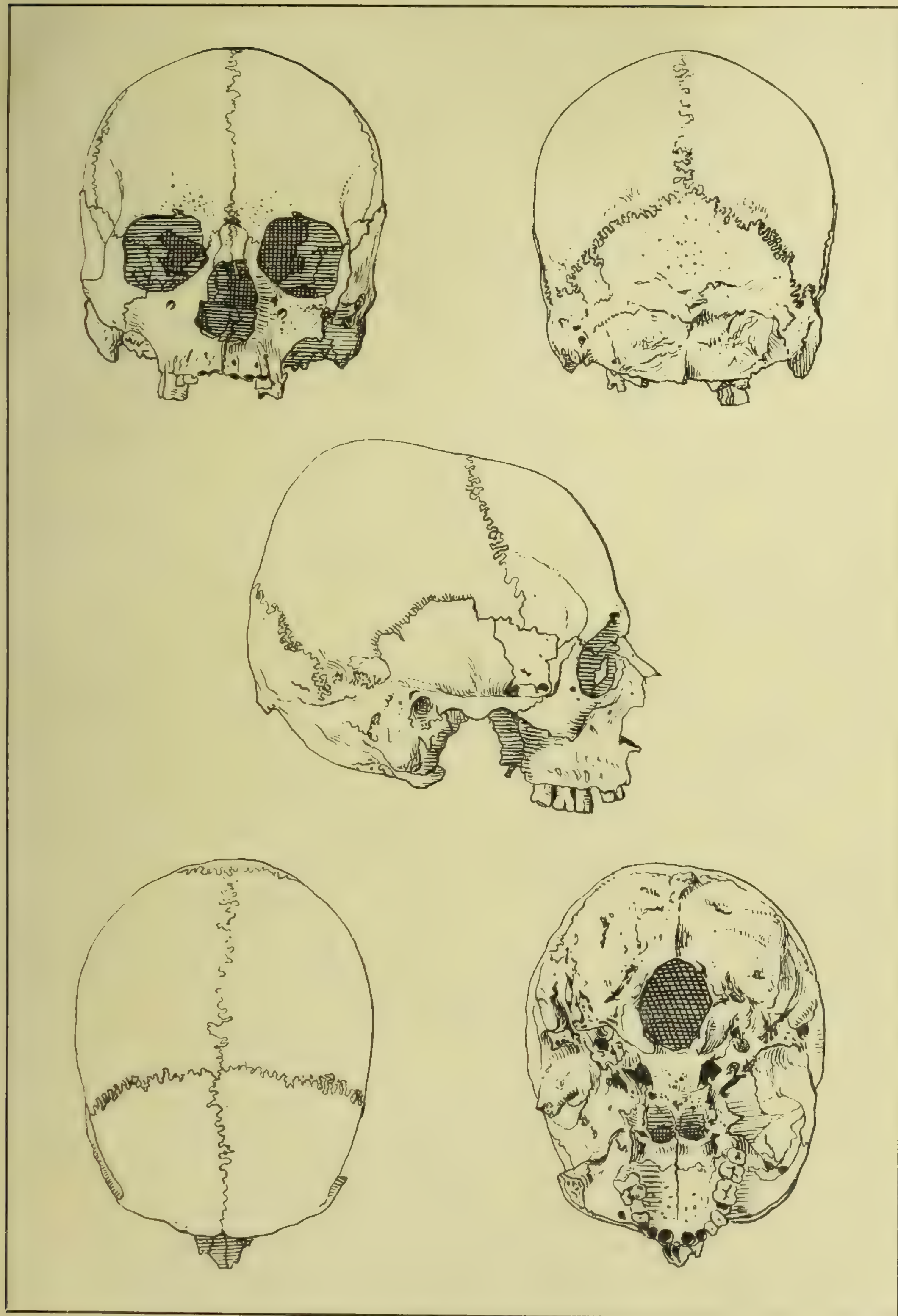

Lubanja br. 85.

plosnati; *synchondrosis basilaris* još otvorena; nepce maleno, brachystaphylin; zastavnjak (krajnji zub) još ne iznikao. Sa strane: duga, niska; čelo vertikalno, jako uobljeno, glatko; tjeme plosnato, po zadu pada postepeno na niže; zatiljak daleko povijen nazad; zaušne kosti kratke, debele; lice orthognath. Sprijeda: lice usko; korjen nosa uzak, skoro u istoj ravnini s čelom; kosti nosa velike, prave, umjereno oštra hrbata; otvor nosa dug, uzak, leptorrhin; *orbitae* velike, hypsikonch.

Lubanja br. 88. Žena četrdesetih godina. Malen brahicefal bez dônje vilice, dobro očuvan. Lubanja izgleda odozgo: okruglasta; vez sa malo zupčića; čelo usko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak uokrugljen. Ozada: okruglasta; zatiljnjača široka, trouglasta, malo uobljena, sasvim glatka. Odozdo: zatiljak u obliku plosnatog luka; *receptaculum* kratak; *for. occ.* velik, duguljast; condyli veoma ispupčeni; nepce veliko, dugo, leptostaphylin; rupice kutnjih zuba zbrisane, ostali zubi prilično uglagjeni. Sa strane: veoma kratka, visoka; čelo vertikalno, jako uobljeno, *arcus supraciliares* naznačeni; tjeme pada po zadu veoma brzo na niže; zatiljak veoma plosnat, *receptaculum* uspravljen; zaušne kosti malene; lice orthognath. Sprijeda: lice usko, dugo, jabučice potisnute; korjen nosa nije udubljen; kosti nosa velike, hrbat nosa oštar, ispupčen; *orbitae* malene, niske četverouglaste, chamaekonch.

Lubanja br. 89. Čovjek četrdesetih godina. Veliki, veoma visoki brahicefal, bez baze i lijeve strane, tanke, hrapave kosti. Lubanja izgleda odozgo: veoma široko okruglasta; vez sa malo zupčića, samo je lamda-vez bogat zupčićima, a u lambda-kutu imadu dvije malene klinaste kosti; čelo usko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak veoma širok, prikraćen; zatiljnjača tek vidljiva. Ozada: visoka, široko peterouglasta; zatiljnjača široka, trouglasta, veoma plosnata; *tuberos. ext.* i *linea musc. sup.* čine malen svitak; interparietalni dio velik. Odozdo: zatiljak poput plosnatog luka; zubi jako uglagjeni. Sa strane: kratka, veoma visoka; čelo jako nagnuto, plosnato, *arcus supraciliares* veoma izraženi; tjeme gore plosnato, a po zadu pada skoro vertikalno; zatiljak veoma plosnat; *receptaculum* uspravljen; lice orthognath; zaušne kosti masivne, velike. Sprijeda: mora da je lice bilo veliko, široko; korjen nosa udubljen, kosti nosa kratke, sa tupim hrbatom, ispupčene; otvor nosa velik, dug, leptorrhin; *orbitae* veoma velike i visoke, skoro jajaste, hypsikonch. Dônja vilica velika; brada uskouglasta; dijelovi široki, strmi; zubi jako uglagjeni.

Lubanja br. 90. (označena Stolac 12.). Čovjek od po prilici 40 godina. Veoma veliki brahicefal bez baze, tanke kosti, veoma krhke. Lubanja izgleda odozgo: kratka, veoma široko ovalna, gotovo četverouglasto uokrugljena; vez veoma bogat zupčićima; čelo široko; šljepočnice jako uobljene;

zatiljak veoma široko prikraćen, plosnat. Ozada: okruglasta; tjeme plosnato uobljeno; *tuberos. ext.* i *linea musc. sup.* čine nisku oštru letvu; interparietalni dio veoma velik. Odozdo: zatiljak širok, u obliku plosnatog luka. Sa strane: kratka i visoka; čelo vertikalno, nisko, malo uobljeno, *arcus supraciliares* veoma jak; tjeme plosnato, po zadu pada vertikalno; zatiljak veoma plosnat, jedva vidljiv; *receptaculum* kratak, uspravljen; zaušne kosti veoma masivne, vrlo velike; lice orthognath. Sprijeda: lice veoma veliko, široko, chamaeprosop; korjen nosa duboko potisnut (nema nosnih kostiju); otvor nosa širok, mesorrhin; *orbitae* velike, niske, četverouglasto uokrugljene, chamaekonch, jabučice ispupčene. Dônja vilica masivna, visoka; brada široko uglasta, daljina kuta 115 *mm*; dijelovi veliki, veoma široki.

Lubanja br. 91. Žena četrdesetih godina. Malen, dobro očuvan, visok brahicefal, bez dijelova desnog lica, tanke kosti; najdônji dio koronalnog veza srastao je na obje strane. Lubanja izgleda odozgo: široko ovalna; vez sa malo zupčića; čelo usko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak širok, u obliku plosnatog luka. Ozada: peterouglasto zaokrugljena; zatiljnjača široka, trouglasta, plosnata, glatka; interparietalni dio veoma velik. Odozdo: zatiljak u obliku plosnatog luka; *receptaculum* veoma kratak; *for. occ.* velik, širok; condyli ispupčeni; nepce široko, zubi veoma uglagjeni; *os pterygoideum* veoma širok. Sa strane: kratka, visoka; čelo vertikalno, umjereno uobljeno, glatko; tjeme pada brzo po zadu na niže; zatiljak malo vidljiv, plosnat; zaušne kosti kratke, debele; lice orthognath. Sprijeda: lice maleno, široko; korjen nosa nije udubljen; kosti nosa velike; hrbat nosa oštar; otvor nosa uzak, leptorrhin; *orbitae* velike, visoke, četverouglaste, hypsikonch. Dônja vilica slaba, niska, široka; daljina kuta 97 *mm*; dijelovi maleni, široki, veoma kosi; rupe kutnjih zuba zbrisane.

Lubanja br. 92. (označena Stolac 11). Čovjek tridesetih godina. Veliki, visoki brahicefal, veoma dobro očuvan, kao da je iz sadašnjeg vremena, tanke kosti. Lubanja izgleda odozgo: široko okruglasta; vez sa malo zupčića, samo se u lambda-vezu nalazi mnogo malih klinastih kostiju u kutu i na kutu s obje strane; čelo veoma široko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak široko prikraćen, malo povijen nazad. Ozada: okruglasta; zatiljnjača široka, trouglasta, malo uobljena, hrapavost muskula samo naznačene; interparietalni dio veoma velik. Odozdo: zatiljak širokoluk; *foram. occ.* malen, poput romba; condyli ispupčeni; *os pterygoideum* veoma širok; nepce široko, mesostaphylin; svi zubi maleni; greben kutnjih zuba nešto uglagjen. Sa strane: kratka, visoka; čelo nešto nagnuto, nisko, malo uobljeno; *arcus supraciliares* jak; tjeme gore plosnato, po zadu pada brzo na niže; zatiljak plosnat, malo vidljiv; zaušne kosti kratke i debele;

lice orthognath. Sprijeda: lice veliko, široko, chamaeprosop; korjen nosa jako udubljen; kosti nosa mahom izlomljene, gore veoma uske; otvor nosa velik, mesorrhin; *orbitae* malene, mesokonch. Dônja vilica jaka, brada uskouglasta; dijelovi uski, prilično strmi; svi zubi, tako i u gornjoj vilici.

Lubanja br. 93. Dijete sa svijem mliječnijem zubima. Brahicefalna lubanja bez veoma mnogo dijelova, tanke kosti. Izgleda odozgo: okruglasta; vez sa malo zupčića; zatiljak širok, plosnat. Ozada: široko okruglasta; zatiljnjača malo uobljena, široko trouglasta, u lambda-kutu i na lijevom lambda-kraku nalazi se 5 većih klinastih kostiju jedna do druge. Sa strane: kratka; čelo vertikalno, jako uobljeno; tjeme gore plosnato, po zadu pada strmo na niže; zatiljak malo vidljiv; zaušne kosti veoma malene; u polovici gornje vilice ima 5 mliječnih zuba i isto toliko u desnoj polovici dônje vilice; dônja vilica slaba, brada uokrugljena; dijelovi maleni, veoma kosi.

Lubanja br. 94. (označena Stolac 14). Čovjek četrdesetih godina. Veliki, visoki brahicefal bez lica, prilično debele kosti. Lubanja izgleda odozgo: veoma široko ovalna; vez po mjestima fin i bogat zupčićima; čelo veoma usko, šljepočnice jako uobljene; zatiljak veoma široko prikraćen, sasvim plosnat. Ozada: veoma široko peterouglasta; kvržice tjemena veoma izražene; zatiljnjača plosnata sa velikim interparietalnim dijelom i jasnim *tuberos. ext.* i *linea musc. super.* Odozdo: zatiljak u obliku široka luka, *receptaculum* kratak, *for. occ.* duguljast; condyli ispupčeni. Sa strane: veoma kratka i visoka; čelo nešto nagnuto, malo uobljeno, sa jakim *arcus supraciliares;* tjeme gore plosnato, a po zadu pada skoro vertikalno; zatiljak malo vidljiv, plosnat; zaušne kosti masivne; gornja linija šljepočnica ide iznad kvržica tjemena; na lijevoj strani izmegju krilâ kosti sfenoidalne, šljepočnice i kosti parietalne nalazi se klinasta kost. Dônja vilica umjereno jaka, brada uskouglasta; daljina kuta 101 *mm,* dijelovi široki, veoma nagnuti; greben zuba uglagjen. Mora da je lice bilo veoma široko, sudeći po velikoj širini jabučice (144 *mm*).

Osim ovih lubanja ima još ostataka izrazito brahicefalne lubanje tanke, meke kosti te se ne može mjeriti. Lubanja izgleda odozgo: veoma široka, okruglasta; vez fin, bogat zupčićima. Ozada: okruglasta; zatiljnjača široka, trouglasta, na desnoj strani nešto manje uobljena nego na lijevoj, u cjelini plosnata, glatka. Sa strane: kratka, visoka; tjeme plosnato, po zadu pada vertikalno k veoma plosnatomu zatiljku. Dônja vilica osrednje jaka, brada uskouglasta; dijelovi maleni; greben zuba nešto uglagjen.

Truhelka spominje u pomenutoj raspravi, da je sačuvao 7 lubanja iz grobova kod Stoca, a 10 iz grobova kod Todorovića, no izuzevši neko-

liko slučaja, na žalost nije tačno zabilježio, koja je lubanja iz koga groba. Po bilješci uz lubanje: 84, 88 i 91 da su iz rimskih grobova, moglo bi se slutiti, da su one iz opisanih grobova, a ostale sve iz grobova kod Todorovića.

Lubanja iz Lipe, sela u kotaru Lijevno.

Lubanja br. 95. iz jednog rimskoga groba sa natpisom: „Marcus Nasidius Secundus, Decurio municipii, Veteranus ex beneficiario consularis legionis X.“ Čovjek četrdesetih godina. Velika, teška, veoma dobro očuvana dolihocefalna lubanja, debele kosti. Izgleda odozgo: duga, usko ovalna; vez grub, sa malo zupčića; čelo usko; šljepočnice plosnate; zatiljak tup, daleko povijen nazad. Ozada: peterouglasta; tjeme poput krova; zatiljnjača peterouglasta, veoma jako uobljena, *linea musc. super.* čini debeo svitak, bez prave *tuberos. ext.*, interparietalni dio malen. Odozdo: zatiljak širok, trostran, *receptaculum* dug; *for. occ.* malen, uzak; condyli jako ispupčeni; *os pterygoideum* veoma širok; nepce veliko, leptostaphylin, dugo, jako udubljeno; zubi prilično uglagjeni, ali ravni. Sa strane: duga; čelo vertikalno, malo uobljeno, *arcus supraciliares* jasan; tjeme gore plosnato, po zadu pada postepeno na niže; zatiljak nešto povijen nazad; *receptaculum* dug, uspravljen; zaušne kosti veoma velike; lice orthognath. Sprijeda: lice veoma veliko, dugo, usko, leptoprosop; na čelu se nalazi na srijedi u sagitalnom pravcu znatna kljunasta letva; korjen nosa udubljen; kosti nosa velike; hrbat nosa oštar, veoma ispupčen; otvor nosa velik, mesorrhin; *orbitae* četverouglaste, visoke (hypsikonch); jabučice potisnute. Dônja vilica velika, masivna, brada uskouglasta; daljina kuta 109 *mm*; dijelovi veliki, veoma visoki, malo nagnuti; zubi jače uglagjeni u horizontalnom pravcu. (Vidi *tablu VIII.*)

Dr. Patsch odregjuje vrijeme ovome grobu drugi vijek po Hristu.

Lubanja iz Mamića,

mjesta općine Blata kod Mostara. *Lubanja br. 96.* bez pobližih podataka. Čovjek od po prilici 40 godina. Masivan brahicefal, bez baze i lica; veoma debele kosti, teške, žute kao zemlja, glatke. Lubanja izgleda odozgo: široko ovalna; čelo usko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak prikraćen, jedva vidljiv; vez po mjestima fin, po mjestima nejasan. Odozdo: zatiljak širok, u obliku plosnata luka; *receptaculum* kratak. Sa strane: kratka i visoka; čelo nešto nagnuto, malo uobljeno; *arcus supraciliares* bili su veoma jasni (nema komada iz srijede); tjeme jako uobljeno, pada brzo k plosnatom zatiljku; zaušne kosti masivne, velike.

Tabla VIII.

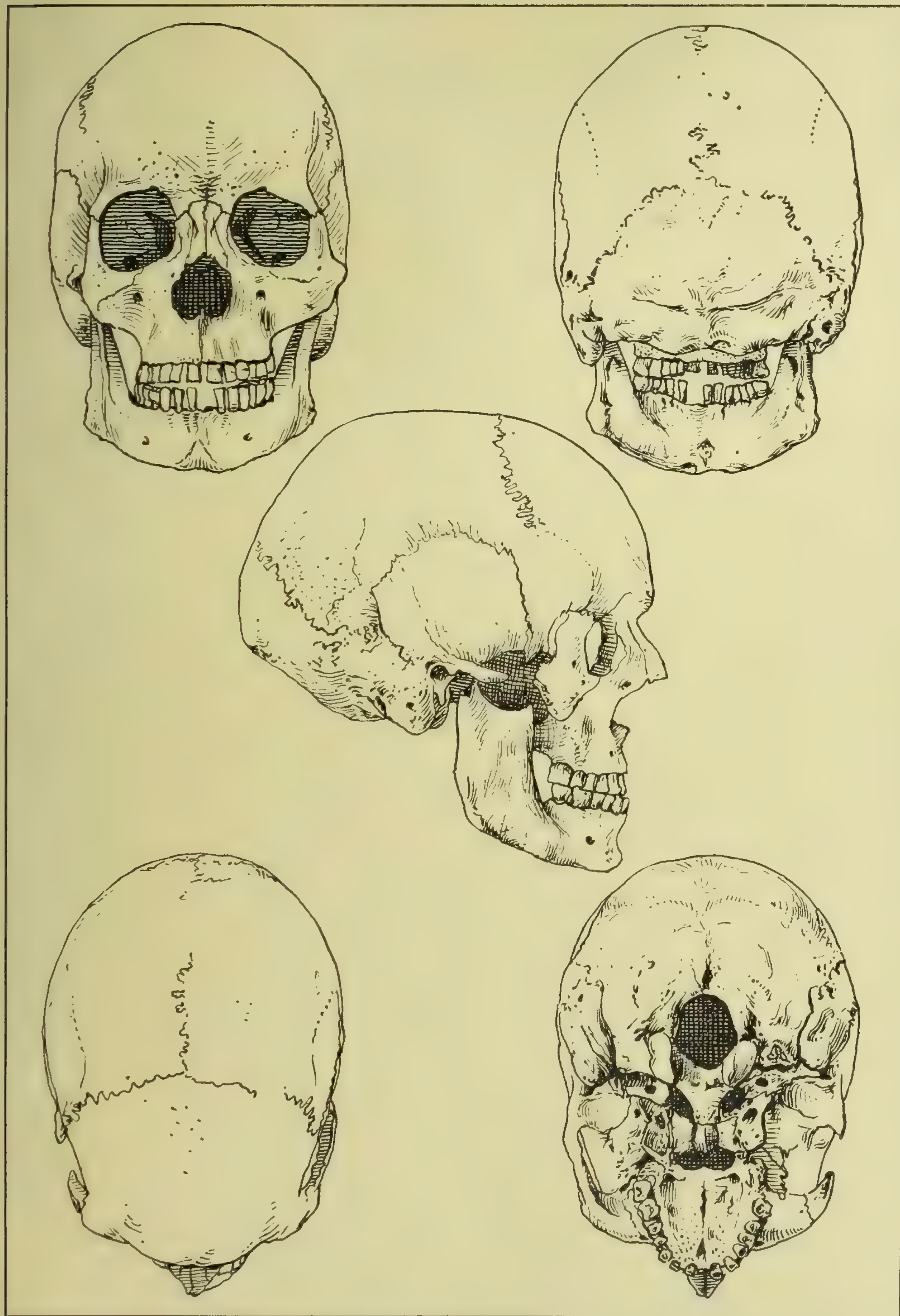

Lubanja br. 95.

Tabla IX.

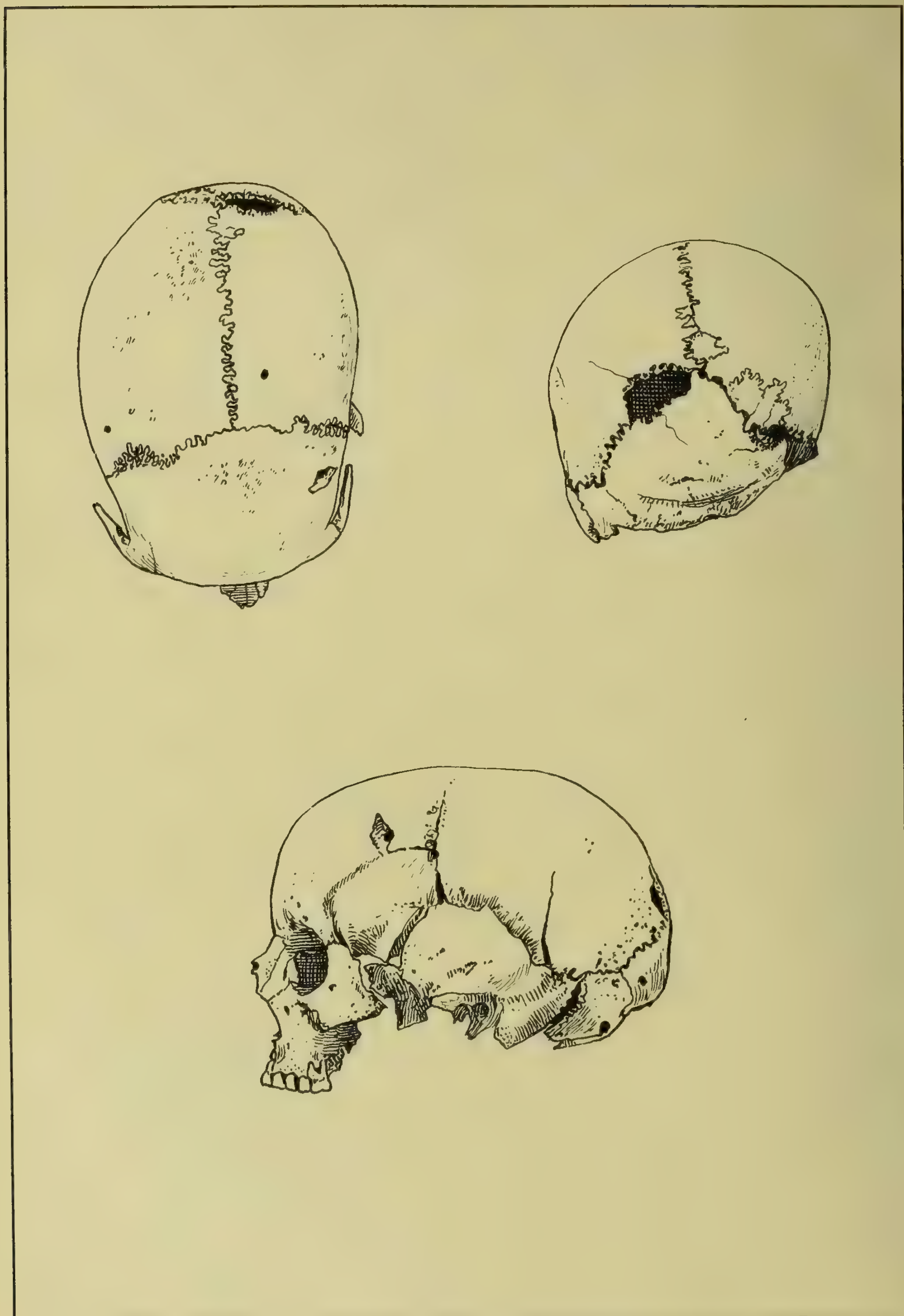

Lubanja br. 97.

Lubanja iz Hodbine,

sela jugoistočno od Bune izmegju rijeke Neretve i potoka Bunice[1]). Otvorena su tri plosnata groba. Skeleti su ležali na prostoj zemlji na legjima u jamama, dubokim 80—90 *cm* pod zemljom, te su bili zatrpani crnkastom zemljom. U grobu 1., iz koga je uzeta ova lubanja, nagjen je komad posude od ilovače, kod prsiju iznad glave 7 gvozdenijeh klinaca i toliko kod nogu, osim toga su nagjeni komadi rimskih cigala.

U drugom grobu nagjen je slabo očuvan skelet sa dolihocefalnom lubanjom, koja se ne može očuvati, sa srpom i jednim klincem od gvožgja. U trećem grobu nagjen je skelet djeteta u veoma trošnom stanju, bez ikakvijeh predmeta.

Lubanja br. 97. iz groba 1. Čovjek od po prilici 40 godina. Tanak dolihocefal bez baze, desne šljepočnice, desnog lica. Lubanja izgleda odozgo: veoma duga, usko ovalna; vez bogat kratkim zupčićima; čelo široko; šljepočnice plosnate; zatiljak širok, povijen nazad. Ozada: usko okruglasta; zatiljnjača veoma jako uobljena, u lijevom kraku lambda-veza nalazi se u blizini kuta velika klinasta kost; *tuberos. occ. ext.* jak. Odozdo: zatiljak u obliku široke parabole; *receptaculum* dug; čini se da je nepce bilo široko; zubni greben uglagjen. Sa strane: veoma duga; čelo vertikalno, visoko, veoma jako uobljeno; tjeme gore sasvim plosnato, po zadu pada brzo na niže; zatiljak povijen nazad; zaušne kosti malene; lice orthognath. Sprijeda: lice usko; jabučice potisnute; korjen nosa nije udubljen; nosne kosti umjereno velike, čineći oštar hrbat; otvor nosa velik, isto tako *orbitae,* četverouglaste, mesokonch. Dônja vilica (ima samo lijevi dio sa bradom) slaba; dijelovi kratki, široki, prilično strmi; greben zuba uglagjen. (Vidi *tablu IX.*)

Lubanja iz Graca kod Neuma.

Lubanja br. 98. Iz jednog kamenog groba u tumulu bez daljnjih podataka. Čovjek od po prilici 50 godina. Veoma dobro očuvana lubanja, po izgledu kosti kao da je bila skvašena, prema tome nije nikako veoma stara. Visok brahicefal. Lubanja izgleda odozgo: okruglasta; vez fin, bogat zupčićima, u kracima lambda-veza ima više malih klinastih kostiju; čelo usko; šljepočnice jako uobljene; zatiljak jedva vidljiv, u obliku plosnata luka. Ozada: peterouglasto uokrugljena; tjeme plosnato uobljeno; zatiljnjača široka, trouglasta, malo uobljena; interparietalni dio dug; *tuberos. ext.* i *linea musc. sup.* kao jedan svitak. Odozdo: zatiljak u obliku širokog luka;

[1]) W. Radimský: „Das Bišće-Polje bei Mostar". „Wissenschaftliche Mittheilungen", sv. II., Beč 1894., str. 3. i d.

for. occ. velik, dug; condyli jako ispupčeni; nepce veliko, široko, brachystaphylin; zubi jako uglagjeni. Sa strane: kratka, visoka; čelo malo nagnuto, uobljeno, *arcus supraciliares* veoma jasni; tjeme pada po zadu brzo na niže; zatiljak plosnat, tek vidljiv; *receptaculum* uspravljen; zaušne kosti velike, debele; lice orthognath. Sprijeda: lice veliko, umjereno dugo, chamaeprosop; korjen nosa udubljen, uzak; kosti nosa uske, sjedinjene u oštar hrbat; otvor nosa platyrrhin. Dônja vilica, sudeći po dva ostatka, umjereno jaka; brada uglasta; dijelovi dugi, veoma nagnuti; kutnji zubi veoma jako uglagjeni.

*

Lubanje su ponajviše u veoma trulu stanju, samo su lubanje iz Zenice, Stoca, Lipe, Hodbine i Neuma bolje očuvane; kosti su meke, lomne, sa bojom zemlje, što je bila do njih.

Uopće je gragja kostiju dobro razvijena, a broj velikih lubanja znatan. Vez je ne samo kod brahicefala već i kod dolihocefala i mesocefala, koje u kratko označujemo kao dolihoide, sad fin i bogat zupčićima, sad grub sa malo zupčića. Vez na čelu otvoren je u popriječno dosta slučajeva ($11 = 11{\cdot}2\,^0/_0$), češće kod žena (5) nego kod ljudi (6) i češće kod lubanja s Glasinca ($8 = 12{\cdot}7^0/_0$) nego kod lubanja iz drugih dijelova zemlje ($3 = 8{\cdot}6^0/_0$).

Os interparietale nagjen je samo jednom, pa i klinaste kosti su uopće rijetke; nagjene su samo kod 4 dolihoida i to: tri u lambda-vezu, a jedna u zadnjem dijelu sagitalnog veza, zatim kod 4 brahicefala i to 3 u lambda-vezu a jedna u lijevoj šljepočnici.

Cela su sasvim dobro razvijena, obično vertikalna, pokatkad nagnuta, uobljena, i to češće kod dolihoida (11), nego kod brahicefala (7), te čine izuzetno veoma jako izražene *arcus supraciliares* (7 dolihoida, 3 brahicefala); češće su jasni *arcus supraciliares* (16 dolihoida, 8 brahicefala), većinom nijesu pak nikako izraženi.

Što se tiče zatiljka, možemo spomenuti uopće, da izgleda kod dolihoida ozada većinom peterouglast (41), a odozdo u obliku parabole (25), mnogo rjegje je ozada okruglast (21), a odozdo u obliku širokog luka (10). Kod brahicefala je obratno: češće izgleda ozada okruglast (18), a odozdo u obliku širokog luka (21), nego ozada peterouglast (13), a odozdo u obliku parabole (5).

Zatiljnjača je kod dolihoida većinom jako uobljena (43, a plosnata je samo kod 7), kod brahicefala je plosnata (25, a jako uobljena samo kod 7). Većina je lubanja glatka, bez izražene *tuberositas occip. externa* i hrapavosti muskula. Samo su se kod 11 dolihoida i 4 brahicefalne lubanje obje

ove hrapavosti stopile u znatnu letvu. Kod 3 dolihoida i 1 brahicefalne lubanje jako je izražena *tuberositas ext.* (dvaput poput trna), a kod 3 dolihoida i 2 brahicefala je samo jasna. *Torus occipitalis* nagjen je samo kod jedne jedine dolihoidne lubanje.

Zaušne kosti *(processus mastoidei)* su kod množine lubanja velike (44), rjegje malene (27), te ne zavise od oblika lubanje.

Korjen nosa izgleda kod brahicefalnih lubanja češće udubljen, kod dolihoida rjegje, a nos je kod obadviju ispupčen, sa velikim nosnim kostima, koje se sjedinjuju u oštar hrbat nosa.

Orbitae su skoro kod svijeh lubanja velike i četverouglaste.

Dônja vilica — sudeći po preostalim komadima — bila je kod ljudi većinom jake gragje sa uglastom bradom i češće strmim dijelovima; kod žena je gragja kosti slabija a dijelovi su jako nagnuti.

Od 98 lubanja, što smo ih opisali, pripadaju 75 ljudima, 19 ženama, a kod 4 nije se mogao odrediti spol. Ako podijelimo lubanje po nalazištima, to vidimo, da su od 63 lubanje sa Glasinca u širem smislu te riječi 50 muškijeh (79·3%), a 11 ženskijeh (17·4%); od 35 lubanja nagjenih u ostalim dijelovima zemlje, 25 je muškijeh (71·4%), a 8 ženskijeh (23%). Po tome izlazi, da su na Glasincu rjegje nagjene lubanje žena, nego na drugim mjestima.

Obadvije glavne mjere[1]): najveća duljina i najveća širina, veoma su promjenljive. Najveća se duljina mijenja od 157 *mm* do 206 *mm*, kod samijeh lubanja ljudi od 169 do 206 *mm*, a najveća širina od 114 *mm* do 160 *mm*, kod samijeh ljudi od 128 *mm* do 164 *mm* (164 *mm* sumnjivo).

Po tome je i oblik lubanja različit. Ako ih podijelimo po indeksima duljine i širine:

63 — 1	75 — 9	80 — 1
64 — 1	76 — 7	81 — 5
68 — 1	77 — 11	82 — 2
69 — 4	78 — 4	83 — 8
70 — 1	79 — 5	85 — 2
71 — 7	36	86 — 2
72 — 5		87 — 2
73 — 4		88 — 2
74 — 1		92 — 1
25		94 — 2
		33

to vidimo, da je 33 brahicefala (tome pridolaze još dvije, koje se nijesu dale mjeriti, dakle 35) a 63 nebrahicefalne lubanje (megju njima su dvije,

[1]) Sve su mjere uzete prema frankfurtskom sporazumljenju.

koje se ne dadu mjeriti); 25 od potonjih (25·5%) su pravi dolihocefali. Po tome dakle ima 35·7% brahicefala, a 64·2% dolihocefala.

Upada u oči, da je rasporegjenje lubanja po nalazištima veoma različito. Tako se našlo na Glasincu u užem smislu i u istočnom njegovom dijelu samo 25% brahicefala a 75% nebrahicefala, a u južnom dijelu 31·5% brahicefala i samo 68·4% nebrahicefala. U ostalim dijelovima Bosne nagjeno je 40% brahicefala sa 60% nebrahicefala, u Hercegovini 60% brahicefala, a samo 40% nebrahicefala (dolihoida).

Prema tome je u Hercegovini nagjeno najviše brahicefala, više nego dolihoida, premda ima dosta i dolihoida, dok je svukuda u Bosni, a osobito na Glasincu velika većina dolihoida.

Sadanje stanovništvo Bosne i Hercegovine sastoji se, što je u očitoj oprjeci sa rečenim, od 84% brahicefala i 16% nebrahicefala[1]). I danas je brahicefala najviše u Hercegovini (87%), a manje ih je u sarajevskom okružju, kome pripada i Glasinac (81%) sa 19% nebrahicefala, kao tiha opomena na prastara vremena.

U ostalom različite su lubanje, što se tiče njihova oblika, i kod različitih nalazišta. U Pod-Pećinama, koje je selo sasvim blizu Citluka, imamo samo brahicefala, u Borovskom i Vrlazijama prevlagjuju dolihoidi, a u Jezerinama i Stocu brahicefali.

Ako posmatramo samo lubanje ljudi to vidimo da su:

34 dolihoida sa Glasinca	186 *mm*	duljina,	139 *mm*	širina,	indeks	747
13 dolihoida iz drugih nalazišta	185 „	„	139 „	„	„	751
13 brahicefala sa Glasinca	175 „	„	149 „	„	„	851
12 brahicefala iz drugih nalazišta	178 „	„	149 „	„	„	837
47 dolihoida uopće	186 *mm*	duljina,	139 *mm*	širina,	indeks	747
25 brahicefala uopće	176 „	„	149 „	„	„	846

Prema tome su obje glavne mjere kod dolihoida iz različitih mjesta skoro jednake (spram toga i njihov indeks), dok su brahicefalne lubanje sa Glasinca nešto više izražene nego iz drugih nalazišta, čemu je možda uzrok manji broj brahicefala sa Glasinca.

N a j m a n j a š i r i n a č e l a mijenja se izmegju 86 i 110 *mm*, isto tako i kod samijeh ljudskih lubanja. Dolihocefali i mesocefali ljudi imadu istu širinu čela (98 *mm*). Ona je nešto manja nego kod lubanja brahicefalnih ljudi (100 *mm*).

Č i t a v a v i s i n a mogla se na žalost izmjeriti samo kod 23 lubanje, i to kod 2 dolihocefalne, 9 mesocefalnih i 12 brahicefalnih. Ona se mijenja

[1]) Weisbach: „Die Bosnier“. „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, sv. XXV., 1895., str. 206. i d.

od 123 *mm* do 146 *mm*, tako i kod ljudi samijeh, a indeks cijele visine mijenja se od 68 do 85. Lubanje su podijeljene po indeksima ovako:

68 — 1	75 — 3
69 — 3 (3 ♀)	76 — 2 (1 ♀)
72 — 2 (1 ♀)	77 — 4 (2 ♀)
73 — 4 (1 ♀)	79 — 1
74 — 1	82 — 1
	85 — 1 (♀)

Po ovome bismo imali 4 chamaecefala, 7 orthocefala i 12 hypsicefala, ovih dakle najviše.

Po spolu su od 14 muških lubanja: 1 chamaecefalna, 5 orthocefalnih i 8 hypsicefalnih, dakle opet ovih najviše. Od 9 ženskih lubanja ima 3 chamaecefalne, 2 orthocefalne i 4 hypsicefalne.

Ako ih podijelimo po obliku lubanja, to vidimo, da su kod ljudi i žena skupa od 11 dolihoida: 3 chamaecefala, 6 orthocefala i 2 hypsicefala, pa i ova dva na najnižoj granici hypsicefalije, a od 12 brahicefala: 1 je chamaecefal, jedan orthocefal i 10 hypsicefala, tako da možemo reći, da kod brahicefala znatno prevlagjuju hypsicefali, a kod dolihoida orthocefali.

Visina ušiju je kod pojedinih lubanja različita (mijenja se od 89 do 124 *mm*, tako i kod ljudi samijeh); ipak je kod muških lubanja dolihocefalnih 107 *mm*, mesocefalnih 106 *mm*, a brahicefalnih 106 *mm*, kod 12 ženskih lubanja iznosi 101 *mm*, dakle manje nego kod muških.

Duljina baze tjemena, koja se mogla samo kod malo lubanja izmjeriti, mijenja se od 87 *mm* (kod muškijeh od 93 *mm*) do 112 *mm*. Kod dolihoidnih muških lubanja iznosi 99 *mm*, nešto manje, nego kod brahicefalnih (101 *mm*).

Slično je promjenljiva i širina baze tjemena (daljina zaušnih kostiju od 92 do 119 *mm*, tako i kod samijeh ljudi); ona je kod dolihoidnih muških lubanja manja (104 *mm*), nego kod brahicefalnih (108 *mm*).

Dimenzije od *foram. occip. magnum* mogle su se samo kod 19 lubanja izmjeriti. Duljina se mijenjala od 34 do 42 *mm*, a širina od 27 do 38 *mm*; kod muških dolihoidnih lubanja je u oba slučaja nešto manja (36 *mm* duljina, 30 *mm* širina), nego kod brahicefalnih (37 *mm* duljina, 31 *mm* širina), ali, što se tiče oblika, nije bilo nikakve razlike (kod obadviju bio je indeks 83).

Horizontalni opseg kreće se izmegju krajnjih granica: 473 *mm* (kod ljudi 493 *mm*) do 550 *mm*, te je kod lubanja žena znatno manji (poprijećno 502 *mm*), nego kod lubanja ljudi (521 *mm*), što je i prirodno; megju lubanjama ljudi ima ih uopće dosta sa velikim opsegom (15 sa preko 530 *mm*).

Kod dolihocefalnih muških lubanja je ovaj opseg mnogo veći (528 *mm*, ali je izmjereno samo 5 takih lubanja), nego kod mesocefala (521 *mm*), koji su skoro svi jedan drugom jednaki i kod brahicefala (520 *mm*). Ako uzmemo dolihocefale i mesocefale pod zajedničko ime dolihoida, onda skoro i nema izmegju njih (523 *mm*) i brahicefala znatne razlike.

Sagitalni opseg mijenja se od 326 *mm* (kod ljudi 348 *mm*) do 408 *mm*, dakle je promjenljiv isto kao i horizontalni, te je i on kod ženskijeh lubanja manji (358 *mm*), nego kod muškijeh (370 *mm*). Što se tiče oblika lubanja veći je kod dolihoidnih muških lubanja (373 *mm*), nego kod brahicefalnih (366 *mm*).

Slično je kod vertikalnog opsega; ekstremi su mu 284 *mm* (kod ljudi 293 *mm*) i 340 *mm*; kod žena mjeri popriječno 299 *mm*, a kod ljudi 313 *mm*, te je (upravo obratno od sagitalnog opsega) veći kod brahicefalnih muških lubanja (316 *mm*), nego kod dolihoidnih (310 *mm*). Vertikalni je opseg uvijek manji od sagitalnog.

Lice lubanje moglo se izmjeriti samo kod 24 lubanje, i to kod nekih samo dijelom; najmanje je bilo, na žalost, takih lubanja na Glasincu, jer kod njih ili nije bilo kostiju lica, ili su nagjeni samo komadi, koji se nijesu dali sastaviti.

Širina lica (prije sam nazivao: širina gornje vilice) mijenja se od 84 *mm* kod žena, a 90 *mm* kod ljudi, do 98 *mm*; kod 7 dolihoida muških iznosi popriječno 95 *mm*, a kod 6 brahicefala muških 94 *mm*.

Širina jabučice mijenja se od 123 *mm* do 144 *mm*, te je kod dolihoidnih muških lubanja znatno manja (9 sa popriječno 130 *mm*), nego kod brahicefalnih (8 sa popriječno 136 *mm*).

Isto je tako promjenljiva visina lica (od 107 *mm* do 129 *mm*), ali je kod dolihoidnih muških lubanja skoro jednaka (6 sa popriječno 114 *mm*) brahicefalnim (7 sa popriječno 115 *mm*), pa je i iz tih brojeva izvedeni indeks lica skoro isti (87 kod dolihoidnih, a 84 kod brahicefalnih muških lubanja). Obadva oblika lica izgledaju, da su sa nižim licem, chamaeprosop.

77 — 1	90 — 2
79 — 2	92 — 1
83 — 1	99 — 1
84 — 1	
87 — 3	
88 — 2	

Sudeći po ovim brojevima prevlagjuju i pojedince chamaeprosopni indeksi (10 ih je megju 90), samo 4 su leptoprosop, a megju njima su tri dolihoida; ovim bismo htjeli kazati, da bi i oni bili leptoprosop, kad bi bilo više materijala.

Visina gornjeg dijela lica mijenja se od 62 *mm* do 76 *mm*, te je poprijećno malo manja kod dolihoidnih muških lubanja (9 su poprijećno 67 *mm*), nego kod brahicefalnih (3 su poprijećno 69 *mm*). Sudeći po odnošaju prema širini lica (indeks gornjeg dijela lica) kod obadva je oblika lubanja (indeks za dolihoide 70, za brahicefale 73) gornji dio lica jednako uzak i jednako visok.

Visina nosa je kod pojedinih lubanja veoma promjenljiva (mijenja se kod žena od 45 *mm*, a kod ljudi od 46 *mm* do 55 *mm*), te je kod muških dolihoidnih lubanja malo manja (9 sa poprijećno 50 *mm*), nego kod muških brahicefalnih (3 sa poprijećno 51 *mm*); širina nosa je manje promjenljiva (mijenja se od 20 *mm* kod ženskih, 21 *mm* kod muških do 28 *mm*), te je ista kod oba oblika lubanja (24 *mm*).

Po indeksu nosa bile bi dolihoidne muške lubanje (indeks 48) mesorrhin, a brahicefalne (indeks 47) leptorrhin; obadva oblika graniče sasvim jedan s drugim, što se tiče stepena. Od 6 ženskih lubanja 4 su leptorrhin (indeks 44 do 46,) a 2 mesorrhin (indeksi 48 i 50).

Ako posmatramo sve lubanje bez razlike to imadu indeks nosa:

44 — 3	muške,	1	ženska	lubanja,	50 — 4 muških i 1 ženska
45 — 2	„				51 — 2 „
46 — 1	„	3	„	„	53 — 1 „
47 — 1	„				56 — 1 dijete
48 — 1	„	1	„	„	

Po tome je 11 lubanja leptorrhin, 9 mesorrhin i samo 2 platyrrhin, megju ovima je i lubanja djeteta.

Širina orbita mijenja se od 37 *mm* do 43 *mm*, te je kod dolihoidnih muških lubanja malo manja (39 *mm*), nego kod brahicefalnih (40 *mm*); ali je visina orbita, koja se mijenja kod žena od 29 *mm*, a kod ljudi od 31 *mm* do 36 *mm*, kod dolihoidnih muških lubanja viša (32 *mm*), nego kod brahicefalnih (30 *mm*). Očne duplje izgledaju dakle kod dolihoidnih muških lubanja srednje visoke, mesokonch (indeks 82), a kod brahicefalnih visoke, chamaekonch (indeks 75). Od ženskih lubanja očne su duplje kod 3 visoke (indeksi 86, 89, 91), kod 1 srednje (indeks 84), a kod 2 niske (indeks 78).

76 — 1	81 — 2	85 — 1
78 — 2	82 — 2	86 — 2
79 — 2	83 — 1	89 — 3
80 — 3	84 — 1	91 — 1
		92 — 2

Bez obzira na spol od 23 lubanje jesu 8 chamaekonch, 7 mesokonch, a 8 hypsikonch. Sve su dakle podjednako zastupljene.

Duljina nepca malo se mijenja (od 42 *mm* do 48 *mm*), te je kod dolihoidnih muških lubanja malo manja (45 *mm*), nego kod brahicefalnih (46 *mm*); širina nepca pokazuje veće razlike, jer se mijenja od 32 *mm* do 43 *mm*, te je kod brahicefalnih lubanja manja (38 *mm*), nego kod dolihocefalnih (39 *mm*).

Po tome je nepce kod dolihoidnih muških lubanja brachystaphylin (indeks 86), a kod brahicefalnih mesostaphylin (indeks 82). Sve lubanje skupa imadu ove indekse nepca:

69 — 1	86 — 4
77 — 1	87 — 1
79 — 3	88 — 4
82 — 1	89 — 1
85 — 1	91 — 1
	95 — 1

dakle od 19 lubanja jesu 5 leptostaphylin (4 muške i 1 ženska), 2 mesostaphylin (sve muške), i 12 brachystaphylin (8 muških, 4 ženske).

Duljina profila mogla se, na žalost, kod najmanje lubanje izmjeriti. Ona iznosi kod 6 brahicefalnih lubanja muških popriječno 94 *mm*, kod 2 dolihoidne muške 91 *mm*, a kod 4 ženske lubanje 89 *mm* (megju njima su 3 brahicefalne sa popriječno 91 *mm*).

Od velika je utjecaja na oblik lica daljina kuta dônje vilice (kod mene: širina dônjeg dijela lica), koja nije spominjata kod frankfurtskog dogovora; jer lice mora tim šire dolje izgledati, čim je ova daljina veća, i tim uže, čim je ona manja, osobito u odnošaju prema visini lica. Odnošaj ovih dviju mjera mogao bi se svakako uzeti kao indeks dônjeg dijela lica. Ovdje su te daljine navedene uz brojeve lubanja, koji im pripadaju po tabelama:

Br. 23 — 118 *mm*	Br. 53 — 107 *mm*	Br. 83 — 93 *mm*
„ 28 — 98 „	„ 59 — 118 „	„ 90 — 115 „
„ 38 — 109 „	„ 68 — 101 „	„ 91 — 97 „
„ 39 — 107 „	„ 74 — 113 „	„ 94 — 101 „
„ 47 — 94 „	„ 76 — 115 „	„ 95 — 109 „
„ 50 — 122 „	„ 77 — 101 „	
„ 52 — 97 „	„ 78 — 115 „	

Ovih 19 mjerenja daju za 9 brahicefalnih i 8 dolihocefalnih muških lubanja daljinu kuta popriječno po 108 *mm*, a za 2 ženske lubanje daju 95 *mm*.

Indeksi se mogu proračunati samo za ovih 8 lubanja, kod kojih se mogla izmjeriti i visina lica:

Dolihoidi:		Brahicefali:	
Br. 28 —	75	Br. 68 —	80
„ 76 —	107	„ 77 —	86
„ 83 —	77 (♀)	„ 78 —	99
„ 95 —	84	„ 90 —	100

Za 4 dolihoidne lubanje izlazi popriječni indeks 85, a za 4 brahicefalne 94, te su ove dakle mnogo šireg lica dolje, nego one prve. Ovaj je indeks napose veoma promjenljiv.

*

Sudeći po nagjenim predmetima najstarije je grobište glasinačko; ono dopire do broncanog i gvozdenog doba; za njim dolazi grobište kod Jezerina. Oba ova nalazišta služila su kao groblje i u vrijeme Rimljana i u vrijeme seobe naroda.

Lubanje iz Stoca, Lipe i Hodbine pripadaju vremenu vladavine Rimljana, lubanje iz Čatića i Zenice dopiru, naslanjajući se na ovo vrijeme do (prvog?) vremena hrišćanstva, a lubanja iz Neuma pripada po svoj prilici najdalje srednjem vijeku.

Pošto su dolihoidi sa Glasinca slični dolihoidima iz drugih nalazišta, a skoro isto tako i brahicefali, to je sasvim blizu pameti, da svaki od ova dva oblika pripada istom narodu: dolihoidi jednom narodu, a većina brahicefala drugom.

Treba istaknuti, da u najstarijim grobovima (glasinačkim) veoma prevlagjuju dolihoidi (73%), a u ostalim nalazištima mnogo ih je manje (43—50%), dok je brahicefala na Glasincu veoma malo (27%), a u ostalim mlagjim nalazištima više nego dolihoida (50—57%).

Po tome možemo slobodno zaključiti, da su dolihoidi pripadali starijem narodu, a brahicefali mlagjem, koji je tek kasnije prevlagjivao brojem.

Kojijem su narodima dakle mogli pripadati ovi različiti oblici lubanja?

Pod Rimljanima sačinjavale su naše zemlje jedan dio Illirika, čiji su stanovnici bili Iliri; njihovim se potomcima mogu sa pravom smatrati današnji Albanezi (Arnauti, Skipetari). Albanezi su prema današnjem, svakako još oskudnom istraživanju, osobito prema istraživanju Dr. Glücka[1]) brahicefali. On je našao kod 30 Albaneza iz sjeverne Albanije (megju kojima je po indeksu glave 30% dolihoida, 70% brahicefala) poprijećno duljinu glave sa 183 *mm*, a širinu sa 153 *mm* (indeks 825). Ali je našao kod 10

[1]) „Zur physischen Anthropologie der Albanesen.“ „Wissenschaftliche Mittheilungen“, sv. V., Wien 1897., str. 365. i d.

brahicefalnih lubanja Albaneza duljinu glave 167 *mm*, a širinu 144 *mm* (indeks 870). Po tome ne možemo smatrati Albaneze (Ilirce) kao narod, od koga potiču dolihoidne lubanje.

Mnogo je bliže pameti, da dolihoidi ovih grobova potiču od rimskih naseljenika, koji su se može biti ovuda nastanili kao trgovci mnogo prije pokorenja zemlje, te se za vrijeme duge rimske vladavine svukuda raširili, ili barem uz glavne ceste.

Za to govori veliki broj dolihoida na Glasincu, koji leži istočno uprav uz glavni put, koji vodi od ušća Neretve uz Neretvu, pa onda preko Ivan-planine u Sarajevo i otalen preko Romanije u Srebrenicu i dalje na Drinu[1]). (Možda je i Romanija planina dobila ime od kakve rimske naseobine na njezinom istočnom obronku.)

Po veoma opsežnom i interesantnom istraživanju Nicolucci-a[2]) nagjeno je od 44 stare muške rimske lubanje različitih nalazišta Italije i 55 muških lubanja iz Pompeja, dakle u svemu od 99 muških lubanja 22·2% doliho-cefala, 42·4% mesocefala, dakle obadviju 64·6% dolihoida a brahicefala 35·3%. Ti se brojevi veoma dobro slažu sa našijem (64·2% dolihoida i 35·7% brahicefala).

Ali s tijem ne ćemo da kažemo, da i naše brahicefalne lubanje potiču od Rimljana. Naprotiv moramo misliti, da stari brahicefali, kojijeh je tako malo na Glasincu, potiču od najstarijih Ilira, a mlagji, kojijeh ima više, na nekim mjestima više nego i dolihoida, da pripadaju po svoj prilici Slovjenima.

(Svršiće se.)

---

[1]) Ballif: „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina". Beč 1893.

[2]) „Antropologia del Lazio", Napulj 1873. i „Crania Pompeiana", Napulj 1882.

TABELE I.—III.

Tabela I. Lubanje sa Glasinca.

Broj	Spol	Doba	Nalazište	Gromila	Duljina	Širina	Širina čela	Visina		Baza		*Foram. occ.*		Obim			Indeks		Primjedba
								čitava	uha	dugačka	široka	duljina	širina	horizontalni	sagitalni	vertikalni	po širini	po visini	
1	♂	40	Čitluci	II	193	133	.	.	.	.	.	.	.	.	373	.	689	.	*Os interparietale.*
2	♀	20	„	III	178	127	95	.	.	.	.	.	.	.	.	.	713	.	
3	♀	juv.	„	II	180	130	91	.	110	.	94	.	.	500	374	306	722	.	
4	♂	?	„	II	185	135	105	.	100	.	.	.	.	.	376	.	729	.	Vez na čelu otvoren.
5	?	dijete	„	II	178	131	89	131	100	87	.	.	.	500	372	302	735	735	
6	?	?	„	II	176	130	94	.	91	.	.	.	.	490	340	284	738	.	
7	♀	20	„	II	176	133	91	127	92	92	.	.	.	495	355	294	755	721	
8	♀	?	„	III	188	142	.	.	.	.	.	.	.	.	370	.	755	.	
9	♂	20	„	II	176	133	93	127	110	93	102	35	29	494	357	293	755	721	
10	♂	50	„	I	184	140	96	.	96	.	.	.	.	.	362	.	760	.	
11	♂	50	„	II	172	132	95	.	110	.	103	.	.	495	365	302	767	.	
12	♂	50	„	II	172	133	94	.	101	.	.	.	.	495	361	300	773	.	
13	♂	50	„	II	182	141	97	.	98	.	103	.	.	520	365	300	774	.	
14	♂	?	„	III	175	138	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	788	.	
15	♂	50	Mlagj	IV	185	134	95	.	93	.	.	.	.	.	.	.	724	.	
16	♂	?	„	IV	178	141	.	.	90	.	.	.	.	.	.	.	792	.	
17	♂	30	„	IV	172	140	.	.	89	.	.	.	.	.	354	.	813	.	Vez na čelu otvoren.
18	♂	?	„	IV	171	143	.	.	98	.	.	.	.	.	371	.	836	.	Vez na čelu otvoren.
19	♂	?	„	IV	169	.	103	.	.	.	.	.	.	.	359	.	brahicefal		
20	♂	20	Bandino-Brdo	.	181	143	100	.	103	.	.	.	.	520	366	297	790	.	
21	♂	juv.	Pod-Pećine	VIII	169	136	88	.	101	.	.	.	.	.	348	295	804	.	
22	♂	?	„	VIII	179	145	103	.	98	.	.	.	.	518	357	310	810	.	Vez na čelu otvoren.
23	♂	40	„	XI	169	160	110	.	113	.	119	.	.	535	401	.	947	.	
24	♂	50	Taline	XIX	200	.	.	.	113	.	.	.	.	.	.	.	dolihocefal		
25	♂	30	Gradac kod Sokôca	.	190	140	97	.	109	.	.	.	.	520	.	.	736	.	
26	♂	30	Borik	.	182	145	91	133	99	100	105	40	38	520	377	307	796	730	
27	♀	40	Ljuburić-Polje	.	157	137	102	134	102	103	103	33	31	473	326	295	872	853	
28	♂	40	Gazivoda	.	188	146	110	.	108	.	114	.	.	542	396	320	776	.	

Tabela II. Lubanje sa Glasinca.

Broj	Spol	Doba	Nalazište	Gromila	Duljina	Širina	Širina čela	Visina		Baza		*Foram. occ.*		Obim			Indeks		Primjedba
								čitava	uha	dugačka	široka	duljina	širina	horizontalni	sagitalni	vertikalni	po širini	po visini	
29	♀	20	Borovsko	II	179	114?	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	636?	.	Vez na čelu otvoren.
30	♂	40	„	II	185	128?	96	.	.	.	.	.	.	.	366	.	691?	.	
31	♂	50	„	II	193	146	108	.	110	.	.	.	.	550	407	323	756	.	
32	♂	50	„	III	189	143	.	.	105	.	115	.	.	.	.	.	756	.	
33	♂	50	„	II	188	146	.	.	106	.	.	.	.	.	.	.	776	.	
34	♂	40	„	IV	186	148	.	.	110	.	.	.	.	530	.	328	795	.	
35	♂	?	„	II	191	156	102	.	110	.	.	.	.	550	403	340	816	.	
36	♂	40	„	II	177	146	.	.	100	.	.	.	.	.	349	.	824	.	
37	♀	juv.	Branković	.	169	133	96	.	.	.	.	.	.	.	.	.	786	.	Vez na čelu otvoren.
38	♂	40	„	IV	180	151	102	.	98	.	110	.	.	528	365	320	838	.	
39	♂	50	Osovo	III	197	138	106	.	115	.	.	.	.	540	.	305	700	.	
40	♂	30	„	III	190	136	96	.	110	.	.	.	.	.	.	.	715	.	
41	♂	40	„	I	192	140	.	.	107	.	.	.	.	.	.	.	729	.	Treći pokop.
42	♀	40	„	II	176	.	.	.	101	.	.	.	.	.	.	.	dolihocefal		Vez na čelu otvoren. Treći pokop.
43	♂	40	„	II	180	158	100	.	113	.	.	.	.	530	.	.	877	.	Prvi pokop.
44	♂	50	Živaljević	.	196	148	99	144	115	96	105	42	.	540	400	324	755	734	
45	♂	30	Vrlazije	I	196	140	100	.	102	.	.	.	.	530	.	308	714	.	
46	♂	juv.	„	IV	187	134	.	.	107	.	.	.	.	520	.	.	716	.	
47	♂	40	„	III	187	141	98	.	106	.	.	.	.	.	.	.	754	.	
48	♂	20	„	IV	184	139	.	.	107	.	.	.	.	.	.	308	755	.	
49	♂	30	„	I	178	138	.	.	114	.	.	.	.	.	.	.	775	.	
50	♂	40	„	X	192	151	107	.	124	.	.	.	.	545	.	325	786	.	
51	♂	40	„	VI	180	145	96	.	105	.	.	.	.	516	.	310	805	.	
52	♂	30	Rudine	VII	170	150	95	.	117	.	.	.	.	515	362	328	882	.	
53	♂	60	Rusanović	.	204	131	.	.	106	.	.	.	.	.	.	310	642	.	
54	♂	30	„	IV	206	143	103	.	.	.	.	.	.	.	402	.	694	.	
55	♂	senex	„	IV	184	128	96	.	.	.	.	.	.	.	.	.	695	.	
56	♀	20	„	XXXIX	176	137	.	.	108	.	.	.	.	.	.	.	778	.	
57	♂	50	„	IV	181	141	95	.	109	.	92	.	.	512	378	317	779	.	Vez na čelu otvoren.
58	♀	40	„	XXXVI	174	140	100	133	113	99	104	.	.	510	370	310	804	764	
59	♂	50	„	XXXVI	169	159	109	.	117	.	.	.	.	.	.	.	940	.	
60	♂	30	„	XXXV	.	148	89	.	.	.	.	.	.	.	.	.	brahicefal		
61	♀	40	Kovačica	I	173	134	93	.	.	.	.	.	.	.	359	.	774	.	
62	♂	40	Gosinja	XVII	190	139	94	.	.	.	.	.	.	.	.	.	731	.	
63	♂	20	„	I	177	147	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	830	.	

Tabela III. Lubanje iz sjeverne Bosne

Broj	Spol	Doba	Nalazište	Grob	Duljina	Širina	Širina čela	Visina		Baza		*Foram. occ.*		Obim		
								čitava	uha	dugačka	široka	duljina	širina	horizontalni	sagitalni	vertikalni
64	♂	50	Jezerine	114	195	146	105	.	112	.	.	.	.	.	.	.
65	♂	adult.	„	414	189	145	100	.	.	.	.	.	.	.	385	.
66	♂	senex	„	447	185	142	97	.	108	.	.	.	.	528	397	.
67	♀	40	„	434	174	140	93	.	108	.	.	.	.	.	.	.
68	♂	50	„	457	171	138	97	.	105	.	101	.	.	493	363	304
69	♀	40	„	69	171	139	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
70	♂	senex	„	431	178	164?	106	.	110	.	.	.	.	.	408	.
71	♂	adult.	Ripač	.	189	132	97	.	.	.	.	.	.	.	.	.
72	?	juv.	D. Dolina	.	183	130	.	.	110	.	89	.	.	502	364	304
73	♂	adult.	„	.	173	134	86	.	.	.	.	.	.	.	.	.
74	♂	50	Skakavac	.	196	140	.	.	119	.	.	.	.	.	.	.
75	♂	30	Čatići	.	180	138	98	.	110	.	.	.	.	500?	.	.
76	♂	50	Zenica	.	179	140	100	136	110	99	104	35	29	.	.	310
77	♂	50	„	.	180	144	102	137	97	100	103	34	29	510	373	316
78	♂	50	„	.	179	150	101	133	105	107	109	36	35	528	357	318
79	♀	adult.	Stolac	.	186	140	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
80	♂	50	„	grobnica II	180	137	90	123	95	93	96	34	27	513	372	299
81	♂	.	„	.	178	136	.	.	107	.	.	.	.	.	.	.
82	♀	40	„	grobnica I	183	141	96	128	96	94	97	35	30	518	371	300
83	♀	50	„	grobnica II	184	143	97	127	98	100	110	37	32	522	361	303
84	♂	50	„	.	188	150	104	142	117	112	113	37	33	540	373	330
85	♂	30	„	.	176	141	98	146	112	106	109	40	31	505	335	308
86	♂	30	„	10	173	141	101	131	100	97	108	34	28	496	348	297
87	♀	20	„	grobnica IV	181	149	97	125	104	92	.	34	29	520	371	.
88	♀	40	„	.	168	140	94	130	103	99	110	37	31	490	336	301
89	♂	40	„	.	183	153	101	.	117	.	.	.	.	.	.	.
90	♂	40	„	12	186	156	108	.	115	.	110	.	.	540	.	333
91	♀	40	„	.	166	142	93	128	98	100	109	37	32	495	336	285
92	♂	30	„	11	179	154	105	138	106	96	108	35	30	530	372	325
93	?	dijete	„	.	168	146	.	.	97	.	.	.	.	.	.	.
94	♂	40	„	14	176	156	101	140	113	105	114	38	32	530	362	331
95	♂	40	Lipa	.	194	141	93	143	112	103	103	37	29	530	390	313
96	♂	40	Mamići	.	175	146	96	.	113	.	105	.	.	505	363	316
97	♂	40	Hodbina	1	186	133	95	.	105	.	.	.	.	.	.	.
98	♂	50	Neum na moru	.	180	153	93	140	105	97	114	42	32	519	380	325

i iz Hercegovine.

		Visina		Nos		*Orbita*		Nepce			Indeks							Primjedba
Širina lica	Širina grebena	lica	gornjeg lica	visok	širok	široka	visoka	dugačko	široko	Duljina profila	po duljini i širini	po duljini i visini	lica	gornjeg lica	nosa	očnice	nepca	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	748	.	.	.	.	.	.	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	767	.	.	.	.	.	.	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	767	.	.	.	.	.	.	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	804	.	.	.	.	.	.	Vez na čelu otvoren.
94	125	111	65	48	24	39	32	43	38	.	807	.	888	69	50	82	88	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	812	.	.	.	.	.	.	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	921 ?	.	.	.	.	.	.	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	698	.	.	.	.	.	.	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	710	.	.	.	.	.	.	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	774	.	.	.	.	.	.	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	714	.	.	.	.	.	.	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	766	.	.	.	.	.	.	
96	135	107	63	52	23	40	32	45	35	85	782	759	792	65	44	80	77	
93	130	117	72	52	23	40	32	46	32	94	800	761	900	77	44	80	69	
96	138	116	69	53	25	40	32	48	38	99	837	743	840	71	47	80	79	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	752	.	.	.	.	.	.	
.	128	107	64	46	.	37	33	42	37	.	761	683	835	.	.	89	88	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	764	.	.	.	.	.	.	
90	126	114	68	47	22	39	35	44	38	83	770	699	904	75	46	89	86	Vez na čelu otvoren.
87	137	120	.	54	27	39	33	.	38	.	777	690	875	.	50	84	.	
.	140	.	75	52	28	43	35	47	43	98	797	755	.	.	53	81	91	
94	134	.	71	54	27	39	36	45	40	92	801	829	.	75	50	92	88	Vez na čelu otvoren.
.	.	119	72	51	23	39	35	.	.	95	815	757	.	.	45	89	.	
84	.	.	67	50	23	38	33	44	38	88	823	690	.	79	46	86	86	
94	126	.	68	50	24	38	30	48	38	97	832	773	.	72	48	78	79	
.	.	.	71	54	25	42	36	.	.	.	836	.	.	.	46	85	.	
.	143	114	69	54	26	42	32	.	.	.	838	.	797	.	48	76	.	
.	128	.	61	50	23	37	34	44	.	88	855	771	.	.	46	91	.	
97	139	108	67	50	25	40	33	47	39	94	860	770	776	69	50	82	82	
.	.	.	.	32	18	.	.	.	.	.	869	.	.	.	56	.	.	
.	144	.	.	.	.	.	.	.	.	.	886	795	.	.	.	.	.	
95	130	129	76	55	28	38	33	48	38	92	726	737	992	80	50	86	79	
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	834	.	.	.	.	.	.	
91	.	107 ?	65 ?	51	.	39	33	.	.	.	715	.	.	71	.	84	.	
93	136	120	70	49	25	39	31	48	41	92	850	777	882	75	51	79	85	

Извјештај о ентомолошком истраживачком путовању у Турску и Грчку у години 1900.

Од

Виктора Апфелбека,

кустоса бос.-херцег. земаљског музеја у Сарајеву.

Увод.

У марту прошле године била ми је повјерена часна задаћа, да пропутујем европском Турском и Грчком у сврху ентомолошког истраживања. Сврха овога путовања била је двојака; прва: да сакупим материјала из ентомолошки слабо или никако испитанога подручја за дјело „Кукци Балканског полуострва“, од којега је I. свеска, фамилија *Caraboidea* — у рукопису већином већ готова; друга: да се прошири познавање подручја, што је мање више већ испитано. Сврха је получена потпуно, у колико је то уопће било могуће обзиром на велики простор и саразмјерно кратки боравак у појединим предјелима. Успјех задовољава у највећој мјери не само што се тиче реелне вриједности сакупљенога материјала за збирке бос.-хецег. земаљског музеја, већ такођер у погледу на интересе знаности. Особито ваља истакнути, да се је нашло 30 нових врста *Coleoptera* (кукаца), затим да се је могао установити читав низ за европску фауну нових врста, и да се је у много чему проширило знање о раширености многих слабо познатих врста.

Од особита интереса био је посјет 2295 метара високог горја Перистери, на које до сада није ступио никоји зоолог; оно је два дана путовања удаљено од Јанине, а пут овај овршили смо у друштву петорице албанешких оружника коњаника и једнога каваза ц. и кр. аустро-угарског конзулата у Јанини великим успјехом, али жалибоже при трајно хрђавом, кишовитом времену.

Опис путовања.

Дне 17. априла 1900. пошао сам из Сарајева и приспјео 20. априла у Цариград. Ту сам остао три недјеље. Екскурзије сам подузимао поглавито у околицу Сан Стефанску и Кучук-Чекмеџе (Kutschuk-Tschek-

medje), у долину Слатких Вода код Киат-хана (Kiathané), на Принцешка острва (Халка, Halké), у Биоградску шуму код Бујук-Дере и коначно у околицу скадарску на азијатској страни. Путовало се у пратњи полицајног повјереника, ког ми је ставио на располагање полицајни министар, те једнога тумача. Вријеме за мога боравка у Цариграду било је, особито испрвице, врло хладно и понекад кишовито. У Атину дошао сам 13. маја. Мој тамошњи боравак трајао је шест дана, а употријебио сам га на екскурзије у затон фалеронски (Phaleron) и на Пентеликон те на посјет нашега колеге дра Т. Крипера (Krüper) и на прегледавање музеја. Дана 19. маја отпутовао сам у друштву тумача К. Кристидиса (Ch. Christidis), кога сам најмио за вријеме мојег боравка у Грчкој, параболом у Стилис (Stylis) код Ламије, да отуда дођем у варошицу, или боље речено у село Карпенисион, што лежи на подножју горја Велухи (Veluchi, Tymphrestos).

Од Ламије доиле путовао сам колима два дана, а вријеме је било испрвице најљепше, те сам се мјестимице задржао, да у хитњи саберем сваковрсних кукаца са жита, чешљуге и других билина. Око подне доспјесмо у Варибопи, грчко сеоце, гдје преноћисмо. До затона сабирао сам по околици, а вегетација дуж цесте показала се је прилично богата кукцима. Не мало цијели наредни дан (22. мај) пробавио сам у натркривеним колима, због кише и великог пута, преваљеног од Карпенсиона довле. Само код хана Панетсу, гдје смо о подне отпочинули, напустисмо за 2 сата наш затвор. Усркос што је киша лијевала ко из кабла сакупио сам на обали горског потока, нарочито испод мјестимице високих водоклена (платана) занимљивих врста *Coleoptera*, међу осталим и неколико примјерака *Tapinopterus extensus*-а. Што сам га овдје нашао, зачудило ме је тим више, што се ова животиња иначе нађе у алпинским регионама; одиста сам је послије у овом појасу нашао (Перистери).

У касну вечер приспјесмо у Карпенисион. Други дан употријебио сам на посјет префекта и других достојанственика, и онај ми је на темељу препорученог писма, што ми га је издало грчко министарство, у свим приликама био предусретљив. Наредних дана подузимао сам екскурзије у близину Карпенисиона. Околни висови и обронци горја Велухи већином су голи, а мјестимице расте врста храста *Quercus coccifera*, надаље *Juniperus*, *Carpinus duinensis* и т. д., које дрвеће врло обилује кукцима. Повише на Велухију има пространих, проријеђених шума Аполо-јеле, а по њиховим гранама све врви од мноштва кукаца, именито *Coleoptera*. 26. маја подузео сам у пратњи двојице оружника на коњима и мога тумача тродневно путовање на горје Оксија (Οξυά), које

лежи добар дан јахања удаљено од Карпенисиона, на међи Етолије и Фтиотиса (Phthiotisa). Намјеравао сам да под вечер доспијем у село Гардикион, да тамо преноћим и да се другог дана успнем на Оксију. Али надође кишовито вријеме и магла; да не забасамо, упутимо се кроз дивљу увалу без икаква пута, на чијем крају лежи село Пунгаки. У ово смо село приспјели у сутон, али истом послије вишесатног напорног лутања и врлудања по стрмим, каменитим обронцима, при чему су нам коњи више пута пали, па смо их морали водити на узди.

У зору упутисмо се на Оксију. Иза два сата путовања хватисмо се повора горског, који је био застрт густом маглом, и покушасмо да стигнемо у букову шуму, која се мјестимице шири преко горског повора. По најгушћој магли и непрестаној кишици лутали смо више сати између и преко пространих снијежних пољана; најзад се већ не могосмо снаћи те бијасмо сретни, кад иза поднева нађосмо пут у Гардикион, гдје приспјесмо пред вечер сасвим изнемогли. Други дан освану једва једноћ ведар. Зором напустисмо гостољубиви дом старјешине села Гардикиона те већ након $1^{1}/_{2}$ сата дођосмо на повор Оксије. У чаробну сунчеву сјају лежале су пред нама снијежне пољане и букова шума, коју смо претходног дана толико тражили. Сад се дадосмо на сабирање! Стотине каменица преврнусмо и нађосмо богата плијена. Покушаји ситом у буковој шуми били су без икакова успјеха, пошто је због претходних киша било посве мокро и лишће и тло. При крају посјетисмо снијежни појас Велухија, у који се из Карпенисиона стигне за 2 до 3 сата; овдје смо били врло задовољни са успјехом, те између осталога нађосмо и један екземплар снећушног *Omphreus aetolicus* Apflb. (n. sp.). И овај нам је потхват покварило кишовито вријеме, али се је, успркос непрестане кишице и густе магле марљиво сабирало до 4 сата по подне, тако да сам пред вечер приспјео у Карпенисион додуше врло задовољан, али и посве покисао. Највиши висови Велухија и сјеверна страна били су још прикрити дубоким снијегом, јужна је страна већом чести жупна.

31. маја вратим се преко Ламије у Атину, да се оданле упутим у Превесу. Намишљено путовање од Карпенисиона преко горја било је посве немогуће због трајног кишовитог времена. У Атини употребим један дан прије поласка пароброда у Превесу за излет у Кефисију. Тамошња околица врло оскудијева кукцима. Најбоље, што сам тамо нашао, било је осим велике грилиде — *Acinopus subquadratus.*

Након врло бурне, кишовите пловидбе на малену грчком пароброду — који се је прије много година љуљушкао по таласима Дунава — доспјесмо за 24 сата у Превесу. Ферман високе порте утре ми

овдје све путеве, и лиши ме свих окапања с царинаром, с којих с правом стријепе путници у Турској.

Течајем пододнева посјетим гувернера Превесе и ц. и кр. вице конзула. Наредног дана, 6. јуна, подузмем с успјехом екскурзију к сланој бари код Превесе, а око 1 сат по подне кренем у четворопрежним колима у пратњи двојице албанешких оружника јахача пут 106 *км* удаљене Јанине. Под вечер приспјемо у Филипијадес (Philippiades) — 45 километара — гдје преноћисмо.

Цеста води испрвице скоро читав сат кроз старе маслинове шуме, а затим крај величанствених рушевина Никополиса, гдје особито амфитеатер (Amphitheater) побуђује удивљење путниково. Некако 1 сат иза Никополиса доводи цеста код Фламбурона у простране баровито подручје ријекâ Луроса и Арте, звано „Кампос“, које се више сати хода стере до Филипијадеса. Какова два сата пред Филипијадесом води цеста између оniског горја и покрај његова подножја и уједно (десно) уз руб мочваре даље. С брда спуштају се тик цесте јаки извори у мочвару, која је ту покрита гуштарама, преплетеним бодљикастим повијушама и красним шумама брijеста, храста и других листача. На једној страни простран, неугодан хаос тамне шуме, ливаде, гуштаре, дубоке баре и шумна врела, на другој голи крш, чију једноличност тек по гдје-гдје прекидају свјетло-љубичасти цвијетови *Salvia virgata* Ait. и шикара *Phlomis*-а и *Paliurus*-а и осамљени, закржљали храстови. Зором наредног дана отпутовасмо даље; оба оружника измијенише се овдје. Вожња одавле до Јанине постаје све занимљивија. Касније води цеста кроз красан горски предјел, који је особито величанствен више Емин-агина хана, 24 километра од Јанине.

Овдје се спустисмо на подневни одмор, а на жалост на сабирање нијесмо га могли израбити због кише, што тим више жалим, јер ме је на тај посао управо мамила красна обала једне горске ријеке, обрасла високим платанама. На повратку вријеме је било повољније, па смо се овдје опет о подне одмарали и том приликом довољно обалних кукаца сакупили. Од Емин-агина хана се цеста јако успиње, те по прилици сат пред Јанином прелази у равницу, која се протеже до саме вароши.

Наредног дана, 8. јуна прије подне, походио сам ц. и кр. конзула госп. Густава Тројана, генералног гувернера вилајета Јанине Осман Февзи пашу и заповједника оружништва Есад пашу. Ова двојица обрекоше на основу мога фермана и обавијести, која им је међутим од турске владе стигла, да ће ме на сваки начин подупирати у моме задатку, што су у сваком погледу и испунили. Исто ме је тако подупирао госп. конзул Тројан.

Излети у околицу Јанине протезаху се на језерску обалу код Перама и Хана Левке, надаље на подножје горја Мичикели. Мочварних животиња мало сам сакупио, јер је језеро уњљед вишенедјељних киша скоро преко 1 метар нарасло преко обичног стања воде, чиме су водени кукци били растурени по околним поплављеним пољима, те их је тешко било наћи.

Обронци горја Мичикели голи су и порасли само ниском шикаром *Phlomis*-а, па с тога врло оскудни кукцима.

11.—14. јуна обавио сам на коњу излет у друштву четорице албанешких оружника јахача, једнога каваза и једнога гоничина, који је уједно био и надзиратељ пртљаге, на 2295 *м* високо горје Перистери, чији су врхунац и повор били још снијегом покрити.

11. јуна зором одјахасмо из Јанине. Први пут отпочинусмо код хана Левка, те смо цијели сат сакупљали по обронцима код Кастрице, који су обрасли разноврсним густим џбуњем. У подне приспјесмо у хан Дрискос, гдје остадосмо до зоре другог дана. Одавле је красан поглед на горје Перистери и на ријеку Артинос, која тече дубоко ниже долином. Сјевероисточна страна брда, на којој лежи хан Дрискос, густо је обрасла лијеском, кржљавим храстом љутиком и другим средњоевропејским листачама, понајвише у облику шикаре, а противна, југозападна страна средоземним џбуњем. Мален поток тече између обје стране у ријеку Артинос. Послије кратка починка дадосмо се на сабирање. Успркос насталој киши нађосмо прилична материјала под камењем код потока. Стресање са џбунова мање је било обилато због кише. Покушаји ситом на мјестимице добрим хумусним положајима сјевероисточне стране брда остане без успјеха због велике мокрине. Другог се јутра опет показа сунце, и весело смо наставили посао успркос пропаћене несанице у једном хану. Послије подругсатног хода низа стрмину дођосмо на ријеку Артинос код хана Балдума, гдје смо на коњима прешли преко набујале ријеке. Овдје су данас тек рушевине великог жељезног моста, што је водио преко ријеке; срушио се приликом поводња прије пет година. Након 6 сати јахања по неописиво лошем, каменитом, мјестимице опасном путу, приспјесмо по подне у село Прозголи, које лежи на сјеверном обронку Перистера. Око 3 сата по подне опет настане невријеме, које је већ постало облигатно, те нас затече управо при улазу у село, тако да смо прилично мокри онамо приспјели. Запосједнемо неку пусту кућу, која се састојала од једне празне собе и некакова простора, налик на појату; закољемо и испечемо на ражњу јање, те се онда пружимо по поду, да се одмарамо, док два оружника измјенице ноћну стражу стражише. Вријеме до мрака још добро употребисмо и

марљиво сабирасмо у близини села. Около села има појединих већих и мањих парцела са шумама од *Quercus coccifera*. И мален неки горски поток пружа повољна мјеста за сабирање обалних кукаца. На жалост због поводње били су кукци са обала разнесени, те смо успркос много труда мало постигли.

Зором појахасмо да се дохватимо висине Перистерија. Послије три сата јахања узбрдице приспјесмо к првим сniјежним пољанама. Ту остависмо једног момка код коња, а сами се дадосмо на сабирање. Преврнусмо хиљаде каменица и нађосмо множину врло занимљивих *Coleoptera*.

Зачудило ме је, што сам у тој висини у барицама насталим од снијежне воде, а као лед студеним тик снијега нашао више *Agabus*-врста, које сам и у Крфу у врелим барама недалеко града сабирао. Око три сата наступи опет ужасно невријеме, које нас примора на узмак у ниже положаје, гдје смо, сасвим прокисли, потражили заклона у врло примитивној колиби неког чобана, начињеној од камења и сламе. Одлучио сам био, да се другога дана успнем на Перистери. Али трајно хрђаво вријеме и грозница, коју сам добио ушљед оскудице и напора, примора ме на повратак у Јанину, гдје сам након форсираног јахања опет приспјео у јадном стању и посве изнемогао.

Кроз мало дана опоравио сам се посве и наступио (дне 17. јуна) преко Крфа повратак, пошто сам се опростио с омиљеним знанцима.

Резултати екскурзије.

A. Coleoptera.

I. Околица Цариграда (22. априла до 11. маја).

1. Околица цесте што води из Пере к слатким водама (недалеко од истих).

Терен: Поља, шипрагом[1]) порасле горске стране и мршаво пашњачко тло. (23. априла и 7. маја.)

Amara aenea Deg., *Ophonus azureus* Fbr. и *cribricollis* Dej., *Harpalus distinguendus* Duft., *Onthophagus amyntas* Oliv., *Gymnopleurus cantharus* Er., *Chrysomela orientalis* Oliv., *Quedius semiaeneus* Steph., *Oxytelus inustus* Grav., ***Curimus insignis*** Steph., *Lithophilus connatus* Fbr. var., *Tychus ibericus* Motsch. (?), *Gonocephalum pusillum* Fbr., *Opatrum alternatum* Küst., *Pedinus femoralis* L. и ***curvipes*** Muls., *Gnathosia laticollis* Bess., *Leucocelis*

---

[1]) Именито храст *(Quercus coccifera)* и друго средоземно вјечно зелено џбуње, међу овима поједини цватући *Crataegus*.

funesta Poda, *Rhagonycha femoralis* Brull., *Cryptocephalus turcicus*, *Malthodes* spec., *Dasytes aeneus*, *Phyllobius breviatus* Desbr. и *pictus* Stev., *Polydrosus cervinus* L., *Scymnus apetzi* и *subvillosus*, *Cryptophagus* spec., *Agriotes* spec., ***Omophlus orientalis*** Muls.

2. Долина слатких вода, ток ријеке Кјатхане- (Гек-) Су (Kiathané [Gök] Ssu).

Терен: Баровите ливаде, обрасле претежно цватућим *Ranunculus*-ом. (23. априла и 7. маја.)

Nebria brevicollis F., *Bembidium varium* Oliv., *Tachys haemorrhoidalis* Dej., *Platynus viridicupreus* Goeze и *marginatus* L., *Stenolophus discophorus* Fisch. и ab. *flavinsculus* Motsch., *Stenolophus teutonus* Schrk., *Chlaenius festivus* F. и *vestitus* Payk., *Chlaenites spoliatus* Rossi, *Brachynus explodens* Duft., *Paederus longipennis* Er., ***Amphicoma vulpes*** var. ***humeralis*** Rttr., *Anaspis* spec., *Malachius bipustulatus* var. ***aetolicus*** Kiesw., *Bruchus* (*Mylabris*) spec., *Dasytes aeneus*, ***Cortodera flavimana*** Waltl.

3. Околица Једи-Кула (Yedi-Kouléh). (24. и 29. априла.)

Терен: Старе, понешто опале градске зидине и куле, крај њих запуштени травњаци, обрасли коровом и другим билинама, дјеломично покривени рушевинским смећем.

Carabus wiedemanni, *Sphodrus cimmerius* Fisch., *Harpalus distinguendus* Duft., *Atheta pertyi* Heer и *oraria* Krtz., *Oxytelus inustus* Grav. и *complanatus* Er., *Stenus ossium* (?), *Quedius cinctus*, *Cardiophorus* ***decorus*** Fald. и ***syriacus*** L., *Gnathosia laticollis* Bess., *Stenosis angustata* Hbst. var. *sicula* Sol., *Colpotus* ***byzantinus***, *Dendarus crenulatus* Ménétr. var. *cribratus* Waltl, *Gonocephalum pusillum*, *Blaps lethifera* Marsh., *abbreviata* Ménétr и *mucronata* Latr., *Akis spinosa* L., *Cephalostenus orbicularis* Ménétr., *Calandra granaria*, *Brachypterus* ***canescens*** Motsch. и *glaber* Newm., *Chrysomela orientalis* Oliv., *Podagrica malvae*, *Longitarsus linnaei*, *Leucocelis cinctella*, *Otiorrhynchus lugens* Germ., *Psallidium* ***sculpturatum*** Boh., *Ceutorrhynchus asperifoliarum* Gyllh., ***Malthinus axillaris*** Kiesw., *Hypebaeus flavicollis*.

4. Околица Сан Стефанска. (26. априла, 3., 5. и 8. маја.)

Терен *a*: Угарнице и насапи од камења, поједине хрпе камења и останци зидина код Ајмама (Aymama) Чифлука; обрасло дјеломице чешљугом и другим цватућим билинама.

Procrustes var. ***Kindermanni*** Waltl, *Poicilus cupreus* L., *Zabrus* ***femoratus*** Dej. и *tenebrioides* Goeze, *Acinopus picipes* Oliv., *Aristus obscurus* Dej.,

Carterus dama Rossi, *Ophonus sabulicola* Panz., *rufibarbis* Fbr., *azureus* Fabr., *cribricollis* Dej., *(Parophonus)* ***planicollis*** Dej., *Harpalus* ***metallinus*** Ménétr., *dimidiatus* Rossi, *serripes* Quens, *Anisodactylus binotatus* Fbr., *Licinus silphoides* Rossi var. nov. ***byzantinus*** Apflb., *Chlaenius dejeani* Dej., ***Pedinus kiesenwetteri*** Seidl.[1]) n. sp. („Tenebr.“ 1893., стр. 368.), *Stenosis angustata* var. *sicula, Gnathosia laticollis* Bess., *Opatrum* ***rugulosum*** Küst. (до сада само за Малу Азију стално доказана), *sabulosum* var., ***Dendarus alleonis*** Seidl. n. sp. („Tenebr.“, 1893., стр. 396.), ***Laena merkli*** Ws., ***Blaps tibialis*** Reiche, *lethifera* Marsh. и ***robusta*** Ménétr. (ова до сада само из Азије (Дербента) позната, cf. Seidl. „Tenebr.“ 1893., стр. 280.), ***Cossyphus tauricus,*** *Silpha orientalis* Brullé, *Brachycerus undatus* Fbr., ***Dorcadion novemlineatum,*** *Airaphilus ruthenus, Psallidium* ***sculpturatum,*** *Chrysomela haemoptera* L. и *orientalis, Hister 4-maculatus, Cetonia hungarica, Epicometis hirta, Leucocelis funesta, Geotrupes* ***fossor*** Waltl, *Pentondon monodon* F. *Cassida atrata, Meloë proscarabaeus* var. *simplicicornis* Esch., *variegatus, erythrocnemus* Pall. и *hungarus* Schrk., *Cardiophorus* spec., *Baris coerulescens* Scop. и *analis* Oliv., ***Mycetochara rudis*** Küst.

По чешљуги и другим цватућим билинама и џбуновима.

Phytoecia ***humeralis*** Waltl, *rufimana* Schrk. и ***geniculata*** Muls., *Agapanthia suturalis* F. и *dahli* Richt., *Malachius spinosus* var. (?), *spinipennis, flabellatus* и *aeneus* var., *Rhagonycha bannatica* var., *Hypebaeus flavicollis, Gynandrophthalma limbata* Stev., *Cantharis livida, Gymnetron beccabungae* L. и *rostellum* Hbst., *Tetrops praeusta, Larinus sturnus, Bruchus seminarius* var. *basalis, variegatus, tristis* Boh., *murinus* и *pisorum* L., *Pseudochina kiesenwetteri, Ceutorrhynchus carinatus* Gyllh., *assimilis* Payk., *picitarsis* Gyllh., *trimaculatus* Fbr. и *hirtulus* Germ., *Rhynchites auratus.*

Терен *б*: Ток ријеке Ајама Дере прама Кулели Багдеси. Дуж ње баровите ливаде, мјестимице мочваре са шашом те устојале локвице. По трави и цватућим барским билинама:

Rhinoncus pericarpius, Corryssomerus capucinus, Bagous ***validus*** и *(Lyprus)* ***friwaldskyi,*** *Aphthona coerulea,* ***Chaetocnema orientalis*** Bauduer, *conducta* Motsch., ***coyei*** All., *chlorophana* Duft., *aridula, meridionalis* и *procerula, Phyllotreta aerea, Mantura rustica,* ***Ochrosis krueperi*** Ws., *Longitarsus pratensis* и *lycopi* (?), *Coccidula rufa, Pachnephorus ruficornis, Cortodera* ***flavimana*** et ab. ***brachialis*** Ganglb., *Hypera punctata* и *adspersa, Prasocuris phelandrii, Phaedon cochleariae, Scymnus redtenbacheri, Cercus rufilabris, Anaspis frontalis,* ***Aeolus crucifer, Oedemera crassipes*** Ab., *Stilbus atomarius, Chrysomela menthastri* и *polita, Eusomus ovolum* Germ., *Lema melanopa* L., *Stenus pallitarsis, Ocypus similis,*

[1]) По Seidl-у l. c. код Смирне. Ова је врста по томе нова за Европу.

Oxytelus sculpturatus Grav., *Xantholinus rufipennis* Er., *Quedius ochripennis, Nebria brevicollis* F., *Bembidium varium* Oliv., *Platynus versutus* Gyllh., *Poecilus cursorius* Dej., *Anisodactylus binotatus* Fbr., *Acupalpus dorsalis* Fbr., *Brachynus crepitans* L. и *immaculicornis* Dej., *Dromius linearis* Oliv. и *nigriventris* Thoms., *Demetrias atricapillus.*

Под кором тополе:

Helops (Xalassus) plebejus и у множини *Dorytomus melanophthalmus* Payk.

У локвицама:

Helophorus griseus, aquaticus и **subcostatus** Kol., *Ochthebius impressicollis* и ***lanuginosus*** Reiche, *Parnus* **puberulus** Reiche[1]), *Hydrochus elongatus* и *flavipennis, Hydrobius fuscipes, Cymbiodyta marginella, Philhydrus melanocephalus* и *grisescens, Paracymus aeneus, Berosus dispar, Hydrobius fuscipes, Hydrophilus caraboides, Hydroporus melanarius* и *bilineatus, Agabus bipustulatus, Cymatopterus fuscus.*

5. Околица Кучук-Чекмеџе. (1. и 6. маја.)

Терен *а*: Слатка вода и бара од изметина између морске обале и слатководног језера.

У земљи, која садржи соли, и на њој:

Cicindela lunulata Fbr., *Dyschirius chalceus* Erichs., **strumosus** Putz., *salinus* Schaum, *apicalis* Putz. и *cylindricus* Dej., *Bembidium varium* Oliv., *ephippium* Marsh., *(Talanes)* **subfasciatum** Chaud., *(Emphanes) minimum* Fbr. var. *rivulare* Dej., *Pogonus riparius* Dej. и *chalceus* Marsh., *(Pogonistes)* **rufoaeneus** Dej., *Tachys scutellaris* Germ., *Heterocerus flexuosus, Coryssomerus capucinus* Beck, *Bledius spectabilis, Quedius molochinus, Tachyusa* **linearis** Heer, *Anthicus humilis* Germ. и **coniceps** Marsh., **cerastes** Truqui и *gracilis* Panz. var., *Formicosomus pedestris, Chrysomela chalcites, Hydroporus marginatus, Lixus ascanii, Drasterius bimaculatus, Agriotes paludum* Kiesw.

Терен *б*: Задивљале баште код Флорије у близини мора са бујном живицом и појединим дрвећем (*Acer negundo,* топола, врба и т. д.):

Carabus wiedemanni, Acinopus megacephalus Rossi, **Laena merkli** Ws., *Lixus cardui, Cantharis lividus, Psilothrix nobilis, Meloë proscarabaeus, Omophlus* spec., *Cassida vibex* L. и **seraphina** Ménétr., *Adalia bipunctata* var., *Coccinella 7-punctata* и **caucasica** Motsch. (*viridula* Hampe), *Epilachna chrysomelina* var. ***hieroglyphica*** Sulz., *Galerucella xanthomelaena* Schrk., *Psilothrix nobilis, Trox scaber, Chrysomela orientalis, Cossyphus tauricus, Cardiophorus* spec., *Valgus hemipterus, Oenas crassicornis,* ***Lytta dives.***

[1]) До сада само у Сирији (извори Јордана) (cf. Reiche et Saulcy, „Coléopt. nouveaux ou peu connus“, „Ann. de la Soc. entomol. de France“, Париз 1855. и 1858.; Extrait стр. 100.).

У балеги рогате марве:

Aleochara bisignata, Oxytelus sculpturatus, Philonthus cruentatus, Onthophagus taurus, nuchicornis, vacca и *furcatus, Oniticellus fulvus, Copris hispanus.*

Терен *в*: Морска обала код Флорије, пјесковит пруд.

У исплављеним алгама и халугама:

Aleochara (Polystoma) ***albopila*** Rey, *Halobrectha puncticeps* Thoms., *Phytosus spinifer, Tachyporus nitidulus, Oxytelus inustus, Cafius xantholoma* и *sericeus, Melanophthalma transversalis, Ptenidium punctatum, Actinopteryx fucicola, Anthicus humilis, coniceps* и *gracilis; Scarites laevigatus* (под халугама у пијеску).

У сухом прудном пијеску:

Tentyria angulata и *Rhizotrogus frivaldskyi.*

6. Биоградска шума код Бујук-Дере. (10. и 11. маја.)

Терен *а*: Рибњак „Büjük Bend", већом части баровит; на обали на једној страни (тешко приступачној) шума, на другој ливаде и шипраг (понајвише храст и *Carpinus duinensis,* мјестимице цватући *Crataegus*).

По џбуњу:

Mesodasytes aerosus, Danacaea marginata, Gynandophthalma salicina Scop. и ***hypocrita*** Lac., *Cantharis rustica* var., *Haplocnemus pertusus* (?), *Grammoptera ruficornis, Tetrops praeusta, Labidostomis propinqua* Fald., ***Dolichosoma simile*** Brullé, *Malthodes* spec., *Brachypteroma ottomannum* Heyd., *Psilothrix nobilis, Orsodacna lineola* ab. *croatica* Ws. и *coerulescens, Phyllobius breviatus* Desbr. и *argentatus, Polydrosus sericeus* Schall. и *sparsus* Gyllh., *Anaspis flava* и *frontalis* (?), *Pyrochroa coccinea, Valgus hemipterus, Rhynchites betulae* L. и *purpureus* L., *Lochmaea crataegi* Forst., *Agriotes sobrinus, Luperus* spec., *Rhagonycha* ***bannatica***, *Anthonomus inversus* Bedel. и *rubi* Herbst var.

По трави и цватућим биљкама:

Chrysomela menthastri, ***Ceutorrhynchus duvali*** Bris., *cochleariae* Gyllh. и *melanostictus* Marsh. var. *perturbatus* Gyllh., *Batophila aerata, Hypera adspersa,* ***Hydrothassa flavocincta*** Brullé, *Magdalis barbicornis* Latr., *Anthaxia nitidula* var. *signaticollis* и *fulgurans* Schrk., *Plateumaris sericea* var. *micans* Panz., *Spermophagus cardui, Lebia cyanocephala* L.

По путовима:

Neodorcadion laqueatum, (1 екземплар), *Meloë proscarabaeus* и var. *simplicicornis, brevicollis* и *tuccius, Copris lunaris, Morimus funereus* и *Carabus wiedemanni.*

У води по баровитим мјестима рибњака:

Helochares subcompressus и *lividus, Laccobius alutaceus, Coelostoma orbiculare, Helophorus aquaticus* и *griseus.*

Терен *б*: Висока шума (храст, племенити кестен, буква), кроз коју тече мален поток; по његовим обалама јова и љескова гуштара.

Мјестимице дубоке наслаге лишћа и повољна мјеста за покушаје ситом.

У дубоким слојевима лишћа:

Trechus byzantinus Apflb. n. sp. и *quadristriatus* Schaum, ***Haptotapinus crassiusculus*** Chaud., ***Molops byzantinus*** Apflb. n. sp., *Stomis pumicatus* Panz., ***Aptinus acutangulus*** Chaud., *Laena* ***piligera*** Ws. var. n. ***byzantina*** Apflb., ***graeca*** Ws. и ***turcica*** Rttr. n. sp. („Deutsche entomologische Zeitschrift", 1899, стр. 282.), *Ptenidium intermedium* L. и *pusillum*, *Corylophus cassidoides*, ***Bythinus theanus*** Rttr. и *specialis* Saulcy (?), ***Eusonoma*** n. g. ***Friwaldskyi*** Rttr.[1]) n. sp., *Trimium brevicorne*, *Bibloplectus ambiguus*, ***Agelandia grandis***, *Agathidium* ***bannaticum*** var. и ***dentatum*** Muls., *Alexia pubescens* и *globosa*, *Cryptophagus cellaris* и *thomsoni*, *Acritus rhenanus*, *Acalles roboris*, ***Anchonidium ulcerosum***, *Brachysomus* ***ponticus*** Apflb. n. sp. („Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", 1899., VI. св., стр. 800.), ***Coninomus apfelbecki*** Reitter n. sp. i. l., ***Ptinus merkli*** var., *Sipalia (Geostiba)* ***turcica*** Bernh. n. sp.[2]), *Gyrophaena fasciata*, *Oxypoda formosa*, *Medon brunneus*, *Quedius obliteratus*, *Atheta sericata* Rey (?), *Cephennium* spec.

Под кором дрвећа:

Helops rossii Germ., ***granicollis*** Seidl. n. sp. („Tenebr.", 1895, стр. 716.) и *(Nalassus) plebegus*.

Терен *в*: Рибњак „Јени Султан Махмуд Бенд".

По обали у наплављеном бусењу:

Nebria brevicollis F., *Clivina fossor* L., *Bembidium (Synechostictus) elongatum* Dej., *(Trepanes) articulatum* Gyllh., *(Lopha) 4-maculatum* L., *Tachys* ***bisulcatus*** Nicol., *fulvicollis* Dej. и *bistriatus* Duft., *Anisodactylus binotatus* Fbr. и ab. *spurcaticornis* Dej., *Stenolophus discophorus* Fisch. и ab. *flaviusculus* Motsch., *Acupalpus flavicollis* Strm., *dorsalis* Fbr., *luteatus* Duft., *meridianus* L. и *(Balius) longicornis* Schaum., *Dyschirius* ***gibbifrons*** Apflb. n. sp. („Entomolog. Nachr.", Berlin, 1899., стр. 290.), *Bryaxis antennata*, *Tychus rufus* var. *morio* Rttr., *niger* и ab. *dichrous*, *Stenus nanus*, *subaeneus* и ***elegans*** Rosh., *Atheta* ***orbata*** Erichs., *Platysthetus capito*, *Myllaena intermedia*, *Scopaeus laevigatus*, *Medon melanocephalus* и *brunneus*, *Liogluta vicina*, ***Ocalea ruficollis***, *Philonthus nigritulus*, *Actobius* var. *subopacus*, *Philonthus fumarius*, *Othius laeviusculus*, *Lathrobium* ***apicale*** Baudi, *Oxypoda opaca* и *lividipennis*, *Trogophloeus fuliginosus* и *rivularis*, *Quedius ochropterus*, *Stilicus rufipes*, *Astenus bimaculatus*, *Callicerus* ***rigidicornis*** Er., *Oxypoda* ***apfelbecki*** Bernh. n. sp. (i. l.).

[1]) „Wiener entomolog. Ztg.", 1893., стр. 172.

[2]) „Verhandl. der k. k. zool.-bot. Gesellsch.", Беч, 1900., 10. св., стр. 535.

7. Кисил-Адалар (Принцешки отоци). Оток Халки (Хебели Ада). (2. маја.)

Терен: Борова шума са гуштаром, понајвише храстовином; по мјестима, гдје нема шуме, средоземско грмље, понајвише *Quercus coccifera* и *Juniperus*.
На боровима:

Caulostrophus **subsulcatus**, *Omophlus* **orientalis** и *betulae* (?), *Scymnus rubromaculatus* и *redtenbacheri*, *Exohomus 4-pustulatus*, *Coccinella decem-punctata* var. *humeralis*, *Ptinus variegatus* Rossi и *Helops (Raiboscelis) azureus* Brullé.

На џбуњу:

Phyllobius pictus, *Cionus fraxini*, *Balaninus venosus*, *Cryptocephalus ilicis* и *macellus*, *Gynandrophthalma limbata*, *Chilocorus bipustulatus*, *Hypaebeus flavicollis*, *Dorcadion ferruginipes*.

8. Околица Скадра. (30. априла.)

Висови код Баглар-Баше. Поља и башче; храстова шикара и зидине, преплетене бршљаном.

Исте врсте као на отоку Халки, изузевши врсте, што сам их тамо на бору нашао. Осим тога још:

Galerucella luteola, *Rhynchites purpureus*, *Auletes* **politus**, *Haltica quercetorum*, *Gynandrophthalma tibialis*, *Cryptocephalus* **möhringi** Ws. (?), *Ptinus merkli Ochina hederae*, *Dasytes aerosus*, *Rhagonycha femoralis* и *Polydrosus cervinus*.

II. Околица Атине.

1. Затон Фалеронски. (15. и 16. маја.)

Терен *а*: Пашњак са нешто траве, чешљуга и т. д.

Rhizotrogus caucasicus Gyllh., (*vernus* auct.), *Cetonia sibirica* var. *trojana*, *Chrysomela vernalis* var. *heeri*, *Cantharis lividus*, *Zonabris* spec., *Calathus mollis* var. *encaustus* Fairm., *Opatrum rusticum* Oliv., *Stenosis orientalis* Brullé.

Терен *б*: Морска обала. Прудни пијесак са оскудном вегетацијом; мјестимице пјесковита иловача.
У прудном пијеску (под билинама):

Cryptophagus fasciatus, *Corticaria illaesa*, *Saprinus* **pulcherrimus** Weber, *rubripes* Er. и ***puncticollis*** Küst, *Ammobius rufus*, *Phthora hellenica* Rttr., *Zophosis punctata*, *Eutagenia hellenica* Rttr., *Opatroides punctulatus*, *Erodius orientalis*, *Baris scolopacea* Germ., *Cassida vittata*, *Mordellistena pumila*, *Drasterius bimaculatus*, *Anthicus coniceps*, *humilis* var., *morio* и *minutus* Laf., *Stenus foraminosus* и *Atheta orbata*.

На цватућој *Tamarix:*

Coniatus tamarisci var. *mimonti*, *Diorrhabda elongata*, *Podonta aubei*, *Stylosomus tamarisci*, *Dasytiscus rufitarsis* Luc., *Cryptocephalus macellus* var.

У иловастом сланом тлу и по њему:

Dyschirius salinus Schaum и **bacillus** Schaum, *Bembidium minimum* Fbr. var. *riculare* Dej., *Pogonus* **punctulatus** Dej., *Tachys scutellaris* Germ., *Daptus vittatus* Fisch. и var. *flaviventris* Rttr., *Metabletus exclamationis* Ménétr. (?), *Phthora hellenica* Rttr., *Cleonus flavicans* Fahrs. (?), *Bledius graëllsi.*

2. Околица манастира на Пентеликону.

Терен: Пут између Маруспје и манастира. Поља. Камените обронци са оскудном вегетацијом, мјестимице грмље. Малени лугови пинуса. Код манастира бујно раслинство. Храстова шума, виногради, бујне живице.

Carabus graecus, *Acinopus ammophilus*, *Zabrus graecus*, *Pachycarus coerulens* Brullé, *Dendarus messenius*, *Zophosis punctata*, *Pimelia polita* и *verruculifera*, *Mallosia graeca* (1 ♀) [1] *Pachyscelis obscura*, *Leucocelis cinctella*, *Epicometis squalida*, *Cetonia hungarica*, *Anisoplia segetum* и *flavipennis*, *Scarabaeus sacer*, *Blaps tibialis*, *Zonabris 4-punctata*, *Homaloplia alternata* и *graeca*, *Pachydema reichei*, *Chrysomela vernalis*, *Baris timida* Rossi, *Gonocephalum 6-costatum*, *Sitones gressorius* Fbr., *Hypera variabilis*, *Julodis ehrenbergi*, *Capnodis carbonaria*, *Aurigena lugubris*, *Pentodon punctatus.*

У цвијету једне *Arum*-врсте [2]:

Creophilus maxillosus, *Philonthus sordidus*, *Aleochara bisignata*, *Saprinus semipunctatus* Fbr. var., *furvus* Er. ab. *interstitialis* Müll. („Wiener entomolog. Ztg.“, 1899., 153.), *nitidulus* Payk. и *brenskei* Rttr., све ове врсте у једном цвијету (и понајвише у великом броју).

На храстовој шикари и другом џбуњу:

Otiorrhynchus (Tournieria) ovalipennis, *Phyllobius pictus* и *montanus*, *Parascythropus apollinis* var. (?), *Polydrosus (Eudypnus) cocciferae* Kiesw., *(Eustolus) armipes* Br., *Conocoetus virens*, *Caulostrophus subsulcatus*, *Telopes obtusus*, *Silesis terminatus*, *Cryptocephalus macellus*, *Pachybrachys limbatus* var. *ater* Ws., *Scraptia bifoveolata*, *Exohomus 4-pustulatus* et ab., *Coccinella septempunctata*, *Micraspis sedecimpunctata*, *Rhynchites hungaricus* и *Balaninus turbatus.*

---

[1] Закашњели ексемплар. Ова се животиња, по исказу др. Krüper-а, појављује већ с прољећа.

[2] Ови цвјетови, кад се развију, заударају интензивно по стрвини, те примамљују у великом броју кукце стрвинаре. Цвјетови имају посве облик познатог змијанца или козлаца, али нијесу бијели, већ тамно-пурпурно-љубичасти.

3. Околица Кефисије.

Терен: Каменити пристранци, шљунковита поља, врло оскудна раслинством.

Acinopus subquadratus Brullé (често под камењем у дубоким, по њему ископаним ходницима), *Stenosis brenthoides* Rossi, *Tentyria rotundata* Brullé, *Pimelia graeca* Br., *Helops (Probatius)*[1]) *tentyrioides* Küst., *Dendarus messenius* и *caelatus*, *Cetonia vidua* Gory и *angustata*, *Scarabaeus sacer* и *variolosus*, *Rhizotrogus caucasicus*, *Pedinus quadratus*.

III. Околица Ламије.

1. Каменити пристранци код Стилиса. (Приликом путовања; боравак 1 сат.)

Procrustes var. *cerisyi* Dej., *Zabrus incrassatus*, *Acinopus ammophilus*, *Helops (Probatius) mori* Brullé, *Licinus silphoides* Rossi.

У малој сухој шпиљи:

Akis elongata и *Blaps mucronata*.

2. Бријег тврђаве код Ламије.

Терен: Каменити обронци са нешто раслинства.

Pachycarus coeruleus, *Ophonus meridionalis* Dej., *Amara eurynota*, *Ocypus aeneocephalus*, *Quedius tristis* Grav., *Dendarus messenius* и *tenellus*, *Zophosis punctata*, *Cephalostenus elegans* Brullé, *Pachyscelis obscura*, *Pedinus quadratus*, *Phyllobrotica adusta*, *Aulacophora abdominalis*, *Otiorrhynchus (Arammichnus) expansus* Rttr., *(Tournieria) anatolicus*, *Epilachna chrysomelina*, *Clythra novempunctata*, *Lachnaea orientalis*, *Purpuricenus koehleri*, *Rhagonycha fulva*, *Lagria* spec.

IV. Крај између Ламије и Карпенисиона[2]).

1. Варибопи. (21. и 31. маја. Повратак.)

Житна поља и каменити пристранци са чешљугом и оскудним другим раслинством.

На обали Сперхејоса (Spercheios):

Tachypus caraboides Schall., *Bembidium fasciolatum* var. *coeruleum* Serv., *andreae* Fbr., *dalmatinum* Dej., *praeustum* Dej. и *combustum* Ménétr. (дне 31. маја понајвише још иматурно), *Quedius fulgidus* var. *depauperatus*, *Harpalus distinguendus*.

[1]) Cf. Seidl., „Tenebrionidae", 1895., стр. 697.

[2]) Два дана путовања колима (105 *км*).

На житу:

Anisoplia lata, cyathigera и *segetum.*

На чешљуги:

Larinus latus и хиљаде од велике *Podonta*-врсте.

На путу:

Dorcadion eugeniae Ganglb. (?) и *Neodorcadion bilineatum.*

2. Хан Панетсу (22. маја), за вријеме подневног починка.

Терен: Горски поток са високим, старим водокленима.

У поточном кориту:

Chilopora longitarsis, Nebria brevicollis, Tachypus rossii Schaum, *Bembidium (Peryphus) fasciolatum* var. *coeruleum, ustulatum* L., *Andreae* Fbr., *decorum* Pz., *dalmatinum* Dej., **grandipenne** Schaum, *brunnicorne* Dej. и *praeustum* Dej.,

У лишћу:

Trechus subnotatus Dej., *Tachys 6-striatus* Dft., **Tapinopterus extensus** Dej., *Amara anthobia* Villa, *Quedius lateralis* и *cinctus, Medon fusculus, Stenus* **languidus**, *Tachyporus nitidulus, Atheta* **clavigera** Scriba и *gregaria* Er., *Nargus badius* и *anisotomoides, Cryptophagus* spec., *Ceutorrhynchus trimaculatus.*

V. Предјел Карпенисиона (Етолија). (23.—30. маја.)

1. Околица Карпенисиона. (Варошица на јужном обронку 2319 *m* високе горе Велухи, надморска висина 966 *m*.)

Терен *a*: Горски поток код Карпенисиона и каменити пашњаци дуж њега; мјестимице џбунови водоклена у поточном кориту.

Nebria brevicollis F., *Leïstus rufomarginatus* Duft., *Tachypus flavipes* L., *Bembidium (Peryphus) fasciolatum* var. *coeruleum* Serv., *conforme* Dej., *ustulatum* L., *decorum* Pz., *(Synechostictus) elongatum* Dej., *Trechus 4-striatus* Schaum, *Calathus melanocephalus* L., *Myas chalybaeus* var.; *Zabrus incrassatus* Germ., *Ophonus azureus* Fbr., *cribricollis* Dej. и *puncticollis* var. *parallelus* Dej., *Harpalus attenuatus* Steph., *pygmaeus* Dej., *sulphuripes* Germ., *dimidiatus* Rossi, *serripes* Quen., *Amara lucida* Duft., *Xantholinus* **flavipennis** Berh. n. sp., *Medon fusculus, Stenus longipes, Chilopora longitarsis, Oxytelus sculpturatus, Chrysomela vernalis* var. *heeri, Opatrum verrucosum, Serica punctatissima, Trysibius graecus, Psallidium maxillosum* var. (?), *Lacon crenicollis.*

Терен *б*: Јужни обронак Велухија (Тимфрестос, Tymphrestos), субалпински појас. Стрме, камените горске стране више Карпенисиона обрасле храстом *Quercus roboris* и *coccifera, Carpinus duinensis*-ом и *Juniperus*-ом. Поједини цватући *Crataegus*-и.

На више: шума *Abies apollinis*-а (Аполо-јела).

Carabus graecus, Platyderus **aetolicus** Apflb. n. sp., *Calathus fuscipes* Goeze, *Zabrus incrassatus, Aristus obscurus* Dej., *Ophonus azureus* и *cribricollis, Harpalus* **saxicola** Dej., *sulphuripes, dimidiatus, Lebia humeralis, Licinus* **graecus** Apflb. n. sp., *Dromius 4-signatus* Dej., *Brachynus explodens* Duft. и *crepitans* L., *Cymindis* **pindicola** Apflb. n. sp., *Ocypus* **brenskei** Rttr., *Quedius cruentus, Tachyporus macropterus, Hoplia nigrina* Rttr. var., *Hoplia* spec., *Rhizotrogus aestivus, Coraebus parvulus, Silesis terminatus, Cardiophorus melampus* (?), *rufipes, Elater sanguineus, pomorum, elegantulus* и *nigrinus, Limonius parvulus, Cantharis lividus, obscurus, funebris* var., *marginiventris* var. (?), *longicollis, annularis, sudeticus, fuscus, Rhagonycha* **aetolica**, *pallida, viduata, (Armidia) signata, Malachius bipustulatus* var. **aetolicus** Kiesw., *geniculatus, carnifex* и *dilaticornis, Cyphon* spec., *Charopus docilis* (?), *Malthodes* spec., *Haplocnemus kiesenwetteri, Dasytes nigrita* Kiesw., *Attalus dalmatinus, Helodes minuta* и var. *nigripennis* (?), *Amauronia picta* Kiesw. (на јелама), *Danacaea* var. *graeca, Gonodera luperus* и *subaenea* Küst., *Omophlus flavipennis* Küst. и *betulae, Halosimus syriacus, Anthicus validicornis, Mordellistena abdominalis, Anaspis flava, Asclera sanguinicollis* и *coerulea, Gnaptor spinimanus, Helops rossii* Germ., *(Nalassus) dryadophilus* Muls (?), *Colpotus ruficornis* Rttr., *Pedinus oblongus* и *subdepressus, Dendarus messenius* и *lugens* Muls., *Melolontha* var. *farinosa* Krtz., *Amphicoma lasserei* и *vulpes, Phyllopertha arenaria* Brullé, *Otiorrhynchus (Cryphiphorus) gemellatus, (Tournieria) ovalipennis* и *bisphaericus, Otiorrhynchus jovis, Phyllobius pilicornis, incanus, breviatus* Desbr., *oblongus,* **aetolicus** Apflb. n. sp. и *betulae* var. *aurifer, (Parascythropus) pinicola* Kiesw. (у великој множини на јелама), *Auchmeresthes kiesenwetteri, Polydrosus (Eudipnus) cocciferae, (Eustolus) armipes, viridicinctus,* **Hypoglyptus gracilis**, *Hypera (Pachypera)* **cyrta**, *Sparedrus testaceus, Rhynchites purpureus, Anthribus fasciatus* и *tesselatus* var. (?), *Miarus campanulae* (?), *Magdalis aterrima, Nanophyes transversus, Bruchus (Mylabris* Geoffroy) *variegatus, viciae, imbricornis, sertatus* (?) и *nanus, Pidonia lurida* var. *suturalis, Cortodera 4-guttata* var. *spinosula* Muls., *Allosterna tabacicolor, Anaglyptus mysticus* var. *hieroglyphicus, Callimoxys gracilis, Dorcadion septemlineatum* var., *Morimus asper, Gynandrophthalma tibialis, Cryptocephalus turcicus, Eupales ulema, Chrysomela orientalis, Adalia bipunctata* var., *obliterata* et var., *Harmonia 4-punctata* et var., *Exohomus 4-pustulatus, Chilocorus bipustulatus* et var., *Lochmaea crataegi, Luperus aetolicus, Cetonia aurata.*

Терен *в*: Јужни обронак и повор Велухија; алпински појас. Многобројна већа и мања снијежна поља.

Cicindela campestris, Carabus convexus var. *perplexus,* **Nebria aetolica** Apflb. n. sp., *Leistus punctatus* Rttr., *Bembidium (Peryphus) dalmatinum*

Dej. и **pindicum** Apflb. n. sp., **Platyderus aetolicus** Apflb. n. sp., *Calathus* **corax** Rttr. у друштву *C. fuscipes* Goeze, *Poecilus koyi* Germ., **Tapinopterus aetolicus** Ganglb., *Molops parnassicola* Kr., **Omphreus aetolicus** Apflb. n. sp., **Zabrus aetolus** Schaum и **rufipalpis** Schaum, *Ophonus signaticornis* Dft., *Harpalus tardus* Pz., **Amara pindica** Apflb. n. sp., *Cymindis axillaris* и *scapularis*, *Aptinus lugubris* Schaum, *Arpedium* **fratellum** Rottbg. var. n. **major** Bernh. (под смрзнутим снијегом), *Tachyporus macropterus*, *Ocypus ophthalmicus* и *picipennis*, *Aclypea undata*, *Silpha obscura*, *Ludius (Selatosomus) amplicollis* Germ. var., **Chaetonyx robustus**, *Geotrupes vernalis* (мали, плави облик) и *(Thorectes) laevigatus* var. **pindicola** Apflb., *Meloë proscarabaeus*, *Otiorrhynchus ligustici* var., *gemellatus*, *denigrator*, *longicornis* Strl., *(Tournieria) anatolicus*, *Brachycerus cinereus*, *Cleonus sulcirostris*, **Baris bohemanni** Schultze n. sp. („Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", св. V., 1897., стр. 499.), *Dendarus messenius*, **Pedinus aetolicus** Apflb. n. sp. и **olympicus** Kiesw., **Helops** *(Stenomax)* **pindicus** Apflb. n. sp. и *planivittis* All. (?), **Odocnemis tuberculatus**, *Dorcadion novemlineatum* Kr., *Chrysomela vernalis* var. *heeri*, *Timarcha parnassia*, *Galeruca rufa* Grm.

2. Горје Оксија (Οχυά) на међи Етолије и Фтиотиса (Phtiotis) код Гардикиона, 1827 *m.* (26. и 28. маја.)

Терен *а*: Субалпински појас.

Травно пашњачко тло са омањим и овећим шумама *(Abies apollinis)*; повор има сјеверни смјер прама Ласпију.

Cicindela campestris, **Carabus Adonis** Hampe, *Nebria brevicollis*, *Leistus punctatus*, *Bembidium dalmatinum*, *Trechus nigrinus* Putz., **Calathus corax** Rttr. и *fuscipes* Goeze, *Poecilus koyi*, **Tapinopterus aetolicus** Ganglb., *Molops* **parnassicola** Kr., **Amara saphyrea** Dej., *ovata* Fbr. ab. *adamantina* Kol., *anthobia* Villa и *aenea* Deg., *Harpalus aeneus* Fbr. et ab. *confusus* Dej., **saxicola** Dej., *rubripes* Dft., *rufitarsis* Dft., *sulphuripes* Grm. и *serripes* Quens., *Helops (Stenomax)* **pindicus** Apflb. n. sp., **Odocnemis punctatus** All., *Cymindis axillaris*, *scapularis* и **pindicola** Apflb. n. sp., **Asida graeca** All. var., *Gesotrupes (Thorectes) laevigatus* var. *pindicola* Apflb., *Copris lunaris*, *Silpha obscura*, *Rhizotrogus aestivus*, *Melanotus niger*, *Meloë proscarabaeus* ab. *simplicicornis* и *brevicollis*, *Morimus asper*, *Herophila tristis*, *Onthophagus furcatus*.

Терен *б*: Алпински појас. Главни чвор горја Оксија јужно Гардикиона. Травно, дјеломице каменито пашњачко тло, мјестимице букова шума [1]) до на повор; поједина снијежна поља.

---

[1]) Због пљускавице и претходних вишедневних киша, сабирање у шуми било је без успјеха и једино се је нашло плијена под камењем близу снијежних пољана.

Carabus convexus var. *perplexus, Bembidium* **pindicum** Apflb. n. sp., ***Tapinopterus aetolicus*** Ganglb., ***Zabrus aetolus*** Schaum, *Amara aenea* и ***pindica*** Apflb. n. sp., *Cymindis scapularis* и ***pindicola*** Apflb. n. sp., *Ocypus aeneocephalus* и *picipennis, Quedius cinctus, Lesteva longelytrata, Atheta vicina, Aleochara nitida, Seminolus fasciatus, Curimus parnassius* Rttr., *Silpha obscura* и *Aclypea undata, Lithophilus* spec., *Geotrupes vernalis, (Thorectes) laevigatus* var. ***pindicola*** Apflb., *Onthophagus vacca* var. *medius* Pz., *lemur, amyntas* и *furcatus, Chrysomela* var. *heeri, Ludius amplicollis* var., *Otiorrhynchus koracensis* Stierl. (у множини), *Minyops* ***planicollis*** Strl., *Alophus* ***foraminosus***, *Brachycerus pradieri* Fairm., *Cleonus ophthalmicus, Phyllobius* ***aetolicus*** Apflb. n. sp. (на буквама), *Phyllobius brevis* var., *Omophlus rugosicollis, Dorcadion* ***minutum***, *Aphodius luridus, Dendarus messenius, Pedinus* ***aetolicus*** Apflb. n. sp., *Coccinella septempunctata.*

VI. Околица Превесе (Епирус).

Терен *a*: Маслинова шума, на рубу чешљуга и други коров; цеста између Превесе и Филипиjадеса; шикара од *Paliurus*-а (у цвиjету).

Acinopus picipes Oliv., *Ditomus tricuspidatus* Fbr., *Chlaenius nitidulus, Silpha orientalis, Potosia floricola* Hbst. и *angustata* Grm., *Anisoplia pubipennis* и *flavipennis, Julodis ehrenbergi, Coraebus violaceus, Cardiophorus ruficrus, Agriotes nitidicollis, Synaptus filiformis, Athous vittatus* var., *Rhagonycha fulva, Dasytes striatulus,* ***Gonodera graeca*** Seidl. n. sp., *Trichodes apiarius, Opilo* ***taeniatus***, *Tillus* ***transversalis*** (на кардонама, *Cynara cardunculus), Cerocoma mühlfeldi, Zonabus variabilis* Pallas и *floralis* var. *spartii* Grm., *Lixus cardui, Larinus latus, cynarae* Fbr., *carinirostris* Gyllh, *turbinatus* и *scolymi*[1]*), Bangasternus planifrons* Brullé, *Clythra novempunctata, Rhopalopus clavipes, Pedinus quadratus* и *oblongus, Helops rossii* Grm., *Opatrum rusticum* Olv.

Терен *б*: Слана мочвара код Превесе:

Siagona ***depressa*** Fabr.[2]) (*europaea* Dej., *oberleitneri* Dej.), *Pogonus riparius* Dej. и ***reticulatus*** Schaum, *Anisodactylus (Hexatrichus* Tschit.)[3]) *poeciloides* Steph., *Amara tricuspidata* Dej., *Pedinus* ***simplex*** Seidl. n. sp. („Tenebr.", 1895., стр. 371.), *Pachnephorus* ***cylindricus*** Luc. и *aspericollis* Fairm., *Chrysomela orientalis, menthastri* var. и *orichalcia,* ***Hydrothassa flavocincta*** Brullé, *Sphaeroderma rubidum, Polydrosus (Leucodrosus) tibialis, Ceutorrhynchus apicalis* Gyllh., *Cleonus albicans* Gyllh. (?), *Hister 4-maculatus, Stenus binotatus, Ocypus similis.*

---

[1]) На хиљаде, али само на *Cynara cardunculus*, дочим je *Larinus latus* cjeдила по другим чешљугама и около истих летjела при сунчаноj жеги.

[2]) Fabricius 1798; *europaea* Dejean 1826 (cf. Bedel, „Cat. rais. des Col. du Nord de l'Afrique", стр. 109.).

[3]) Cf. Tschitsch. „Bull. Soc. ent. fr.", 1898., 138.

VII. Околица Јанине (Епирус).

1. Ближа околица Јанине. Језерска обала. Ј.-з. обронци горја Мичикели. Ливаде на цести, што води к Емин-агину хану.

Локалитет *a*: Каменито ливадно тло код Перама на подножју горја Мичикели, обрасло шикаром *Phlomis*-а, *Sambucus*-а и чешљугом.

Homaloplia marginata, Haplidia transversa, Dendarus messenius и *caelatus, Opatrum verrucosum, Pedinus helopioides, Stenosis orientalis, Gnathosia vicina* Sol. (?), *Otiorrhynchus lugens, Copris hispanus, Larinus latus, costirostris, sturnus, rusticanus* и *syriacus, Cionus hortulanus* и *olivieri*, **Alphitobius gracilipes**, *Corticaria elongata, Cardiophorus ruficrus* и *cinereus, Trichodes favarius, Podonta* spec., *Zonabris variabilis, Capnodis tenebricosa, Chrysomela orientalis, Geotrupes (Thorectes) laevigatus*, **Gonodera graeca** Seidl. n. sp., *Omophlus betulae, Gymnetron tetrum* ab. *plagiellum* Gyllh., *Luciola mingrelica, Rhagonycha fulva, Malachius dilaticornis, Aphyctus megacephalus, Xantholinus rufipennis, Quedius ochripennis* var. *nigrocoeruleum, Ocypus similis, Hylotrupes bajulus, Agapanthia angusticollis, Lixus algirus, Phyllobrotica adusta, Oedemera podagrariae* и *flavipes, Sitones humeralis.*

Локалитет *б*: Морска обала код Перама; дјеломице поплављена поља; дрворед врба.

Dyschirius globosus, Clivina fossor, Zabrus incrassatus, Aristus clypeatus, Ophonus (Pseudophonus) pubescens, Harpalus distinguendus и *dimidiatus, Anisodactylus binotatus* Fbr., *Diachromus germanus, Acupalpus dorsalis, Amara fulcipes, Brachynus explodens, Parnus* spec., *Plagiodera versicolora, Drasterius bimaculatus, Aromia moschata, Chrysomela polita, Sphenophorus piceus, Agriotes lineatus, Gynandrophtalma salicina, Bostrychus (Apate) capucinus.*

У води и по воденим биљкама:

Peltodytes caesus, Laccophilus variegatus, Hygrotus inaequalis, Hydrovatus cuspidatus, Noterus sparsus, Helophorus griseus, Helochares subcompressus, Tanysphyrus lemnae, Hydronomus alismatis, Bagous subcarinatus Bris. и *frit* Gyllh.

Локалитет *в*: Ливаде дуж цесте, што води к Емин-агину хану (по прилици 10 *км* од Јанине).

Phyllopertha arenaria, Amphicoma vulpes ab. *scutellata* Brullé, *Anisoplia pubipennis*, **Haptomerus lepidus**, *Polydrosus (Leucodrosus) tibialis, Mylabris (Bruchus) murinus, Leptura livida, Psilothrix nobilis, Dolichosoma linearis* var., *Hypera pedestris* и *(Pachypera) cyrta, Ceutorrhynchidius troglodytes Rhagonycha fulva, Anthrenus verbasci* et var., *Cassida subferruginea, inquinata* и *graeca, Olibrus* spec., *Mycterus tibialis* Küst., *Anaspis* spec., *Chaetocnema confusa* (?), *Scymnus apetzi.*

2. Горске стране код хана Дрискоса, $4^1/_2$ сата јахања источно од Јанине, $1^1/_2$ сата од ријеке Артинос. (11. и 12. јуна.)

Терен: Иловаста с.-и. страна, обрасла лијеском и храстом лужњаком; каменита, суха ј.-з. страна са средоземском шикаром, претежно *Quercus coccifera*, *Carpinus duinensis* и *Juniperus*. Стране раставља дубоко усјечен горски поток.

Nebria hemprichi, *Omophron limbatus*, *Bembidion (Peryphus)* **grandipenne** Schaum, *dalmatinum* Dej., *praeustum* Dej., *brunnicorne* Dej., *fasciolatum* var. *coeruleum* Dej. и **aetolicum** Apflb. n. sp., *Tachys 6-striatus* Dft., *Trechus quadristriatus* и *subnotatus*, *Bedelius circumseptus*, *Platynus dorsalis*, *Olisthopus glabricollis*, *Lagarus vernalis*, *Pterostichus melas*, *Amara* **saphyrea** Dej., *Zabrus incrassatus*, *Ophonus* **graecus** Apflb. n. sp., *azureus* и *cribricollis* Dej., *(Parophonus) maculicornis*, *(Pseudophonus) pubescens*, *Harpalus aeneus* et ab. *confusus*, **saxicola** Dej., *distinguendus*, *pygmaeus*, *attenuatus*, *sulphuripes*, *dimidiatus*, **taciturnus** Dej., *serripes*, *flavicornis* и *anxius*, *Amara aenea*, *Lebia humeralis*, *Chlaenius vestitus* и *chrysocephalus* Rossi, *Dromius linearis* и *nigriventris* Thoms., *Brachynus explodens* Dft., *psophia* Serv., *crepitans* L. и *incertus* Brullé, *Philonthus varius* var. *nitidicollis*, *Paederus sanguinicollis*, *Agabus nitidus* (на поточној обали под камењем), *Brachypterus unicolor* и *urticae*, *Airaphilus* var. *ruthenus*, *Scarabaeus variolosus*, *Gymnopleurus cantharus*, *Capnodis tenebricosa*, *Agrilus* spec., *Drasterius bimaculatus*, *Hypnoidus alysidotus* и *minutissimus*, *Cardiophorus gramminеus* и *discicollis*, *Limonius parvulus*, *Melanotus brunnipes* и *crassicollis* var. (?), ***Athous spalatrensis*** Rttr. n. sp., *Silesis terminatus*, *Synaptus filiformis*, *Adrastus* spec., *Cantharis lividus* ab. dispar, *Rhagonycha signata*, *fuscicornis* Oliv., *viduata*, *Danacaea graeca* и ***insularis*** Schilsky n. sp., *Xylopertha sinuata*, *Trichodes favarius*, *Haplocnemus caelatus* (?), *Ptinus* **friwaldskyi** Rttr. и **monstrositarsis** Pic var., *Pedinus quadratus*, *subdepressus* и *helopioides*, *Gnaptor spinimanus*, *Gonocephalum pusillum*, *Opatrum verrucosum*, *Helops (Odocnemis)* **tuberculatus**, *Omophlus betulae* и *curvipes*, *Cteniopus* **punctatissimus** Kiesw., *Gonodera* **graeca** Seidl. n. sp., *(Isomira) antennata* Pz. var. **tristicula** Rttr., *Podonta* spec., *Lagria hirta*, *Scraptia bifoveolata*, *Asclera coerulea*, *Oedemera flavipes*, *Anaspis varians* и *ruficollis*, *Anthicus validicornis*, *Otiorrhynchus* **epiroticus** Apflb. n. sp. и *(Tournieria) ovalipennis* var. (?), *Phyllobius breviatus* Desbr., *argentatus*, *betulae* ab. *aurifer*, *pictus*, *montanus*, *incanus*, *Polydrosus armipes*, *cocciferae* и **dodoneus** Apflb. n. sp., *Balaninus turbatus*, *Magdalis cerasi*, *Sphenophorus piceus*, *Nanophyes transversus*, *Rhynchites praeustus* var. *luridus* и *purpureus*, *Leptura septempunctata*, *Clytus rhamni* var., *Phytoecia virescens*, *Herophila tristis*, *Neodorcadion bilineatum*, *Lachnaea orientalis*, *Pachybrachys limbatus* et ab. *ater* Ws., *Gynandrophthalma* **brucki** Pic, *aurita* и *tibialis*, *Cryptocephalus flavipes* и *bistripunctatus* Grm. var. **posticeinstitutus** Pic, *Luperus aetolicus*,

Podagrica chrysomelina Waltl (teste Reitter), *Exohomus 4-pustulatus* et ab. *ibericus, Scymnus apetzi, rubromaculatus* и *minimus.*

3. Село Просголи на горју Перистери.

Терен: Каменити пашњак, поједини мали виногради и поља, шумске парцеле Chermes-храста [1]). Горски поток са врбовом шикаром.

Procrustes coriaceus var. *rugosus-foudrasi, Bembidium dalmatinum* и *praeustum, Trechus subnotatus, Calathus fuscipes, Zabrus incrassatus, Harpalus atratus, dimidiatus, serripes* и ***taciturnus***, *Amara lucida, Helops rossii, Licinus* ***graecus*** Apflb. n. sp., *Cymindis axillaris, Anthonomus spilotus* var. (?), *Cryptocephalus flavipes, turcicus,* ***androgyne*** (?), *Gynandrophthalma tibialis, Omophlus curvipes* и исте врсте *Phyllobius*-а и *Polydrosus*-а (на *Quercus coccifera),* као код хана Дрискоса.

На врбама код потока:

Phyllodecta vulgatissima и *Lina tremulae.*

У барици код једног извора:

Agabus solieri, Hydroporus fuscipennis (?) и *tesselatus, Helophorus aquaticus, milleri* и *obscurus* и *Helochares lividus.*

Под мравињаком на храстовом стаблу *(Quercus coccifera):*

Myrmidonia ruficollis, lugens и ***hampei***, ***Homoeusa paradoxa*** и *Tachyporus nitidulus (nigrino)* и *Cyrtoscydmus (Stenichnus)* ***corcyreus*** Rttr.

Под камењем:

Quedius cinctus, cruentus var. *nigrocoeruleus* и *humeralis, Stenus canescens* и *Ocypus (Tasgius) pedator.*

4. Перистери (2295 *m*), алпински предјел. (Сјеверна страна.)

Терен: Травњаци, каменити обронци дјеломице са кршом; мања и већа снијежна поља, врхунац само по стрмијим мјестима без снијега.

Notiophilus aquaticus, Carabus convexus var. ***perplexus***, *Leistus punctatus* Rttr., ***Nebria peristerica*** Apflb. n. sp., *Bembidium (Peryphus) dalmatinum* Dej., ***pindicum*** Apflb. n. sp., у друштву са пређашњим и *(Testediolum)* ***turcicum***, *Trechus quadristriatus* и *nigrinus, Calathus* ***glabricollis*** Dej., *fuscipes* и *melanocephalus, Poecilus koyi,* ***Pterostichus corax*** Ganglb., ***Tapinopterus peristericus*** Apflb. n. sp. и *extensus* Dej., ***Molops peristericus*** Apflb. n. sp., ***Zabrus peristericus*** Apflb. n. sp., *Ophonus cribricollis* Dej., *Harpalus aeneus* [2])

---

[1]) Ту врсту храста нашао сам код Цариграда и по разним крајевима Грчке, али свугдје само као џбун. Више и ниже села Просголи твори она шумске честице те се је овдје развила до угледног, високог дрвећа од каковых 30 до 40 *цм* дебљине.

[2]) Више интензивно плавих ексемплара.

и ***saxicola*** Dej., *Amara aenea*, ***pindica*** Apflb. n. sp., *curta* Dej., *(Percosia) equestris* Dft., *(Bradytus) apricaria* Payk. и *(Cyrtonotus) aulica*, *Licinus* ***graecus*** Apflb. n. sp., *Cymindis scapularis* и ***pindicola*** Apflb. n. sp., *Aptinus mutilatus* var. ***acutangulus*** Chaud.; *Helophorus glacialis* и *obscurus*, *Agabus nitidus*, *nigricollis* и *nebulosus* и *Hydroporus planus* (у барицама, што су од снијега настале на рубу снијежних поља); *Tachinus* ***bonvouloiri***, *Stenus subaeneus*, *Atheta vicina*, *Geostiba* ***turcica*** Bernh., *Philonthus debilis* и *nigritulus*, *Aleochara nitida*, *Tachyporus nitidulus* и *macropterus*, *Sunius uniformis*, *Quedius punctatellus* Heer и *cruentus*, *Lesteva longelytrata*, *Silpha obscura*, *Aclypea undata*, *Onthophagus vacca* var. *medius* Pz. и *furcatus*, *Aphodius* ***flavipennis*** и *merdarius*, *Lithophilus kalawrytus* var. (?), *Ludius (Selatosomus) amplicollis*, *Geotrupes vernalis*, *Pedinus* ***balcanicus*** Apflb. n. sp. и ***peristericus*** Apflb. n. sp., *Dendarus messenius*, *Helops (Stenomax)* ***pindicus*** Apflb. n. sp., *Omophlus armillatus* и *flavipennis*, *Otiorrhynchus polycoccus* Gyllh. и ***peristericus*** Apflb. n. sp. и *(Cryphiphorus)* ***molytoides*** Rttr. n. sp.[1]), *Trisybius graecus*, *Cleonus grammineus* и *sulcirostris (piger)*, *Chrysomela cerealis* var. *mixta* и *orientalis*, *Dorcadion femoratum* Brullé и *septemlineatum* var., *Dorcatypus tristis*.

Опис нових врста (n. sp.).

1. ***Trechus byzantinus*** Apflb. n. sp.

Најближи кукцу *Trechus palpalis;* од овога различан по свјетлој црвено-смеђој боји, подједнако овалној, сприједа широј глави, плоснатијим очима, од зада јаче сведеном покрињу, јаснијим пикњастим пругама и између ових сведенијим међуцима. Разликује се од *T. subnotatus*-а по истим обиљежјима а осим тога по ужем, по странама једначије и слабије заокруженом, иза средине непроширеном покриљу.

Сакупио сам их у више подударајућих се ексемплара у Биоградској шуми код Бујук-Дере (Цариград) под буковим лишћем.

2. ***Bembidium*** *(Peryphus)* ***pindicum*** Apflb. n. sp.

Блиско сродан са *B. nitidulum* Marsch.; од овога различан по поглавито плоснатијем и дугуљастијем тијелу, нарочито по знатно плоснатијем, по странама слабије заокруженом, више подједнако широком, саразмјерно одуљем покриљу, по његовим пикњастим пругама, које тек при крају постају тање, по много тамнијој, црвено-смоласто-смеђој боји потставка пипака [2]), голеница и тарса и по тамнијој боји, која више прелази у плаво.

Ноге су сличне боје као у *B. nitidulum* var. *alpinum*-а, т. ј. она јако црна боја стегна једино што не покрива кољена; кољена, те голенице и тарзе су црвено-смоласто-смеђе, у *B. nitidulum*-а много свјетлије (жуткасте). Пикњасте пруге покрила у *B. pindicum*-а скоро су двапут грубље него у *B. nitidulum* var. *alpinum*-а.

---

[1]) „Wiener entomolog. Ztg.", 1901., I. и II. sv., стр. 24.

[2]) Понајвише су цијели пипци црвено-смоласто-смеђи, прама вршку понешто тамнији.

Дуљина 4·25—5·00 *мм.*

Хабитуелно ова врста потсјећа више на *Testediolum*-врсте, именито на *T. balcanicum*-а m.[1]), од којег се али разликује већ понајвише црвено-смеђим сежњацима, свјетлијим потставцима пипака без металног сјаја и по стегнима, која су барем по кољенима црвена. Ушљед плоснатог облика и боје сличан такођер *B. atrocoeruleum*-у, од овога већ по том различан, што му је друга пруга покриља према вршку очито све плитчија, и што му је вратни штит пред базом разговијетно пикњаст и јаче сужен.

Сабирао сам га по сниjежној регији Пиндус-склопа од Етолије (Коракс[2]) [Korax], Оксија [Oxiá], Велухи [Veluchi]) до Епира (Перистери) у друштву *Bembidium dalmatinum*-а и *(Testediolum) turcicum*-а.

3. **Bembidium** ***(Peryphus)*** **aetolicum** Apflb. n. sp.

Сродан само са *B. (Peryphus) monticola* Sturm; од овога се разликује константно потпуно жутима сежњацима, до четвртог чланка жутим пипцима, здепњастијим, сведенијим тијелом, именито сведенијем покриљу и угаситије сјајном горњом страном. (*У B. monticola* је предзадњи чланак чељусног сежњака смоласто-црн).

Неоличени ексемплари *B. aetolicum*-а имају готово посве жуте пипке.

У Грчкој (горје Коракс [Leonis] 1899.) и у Епиру (хан Дрискос код Јанине, Apflb., 1900.) по горским потоцима.

4. **Nebria aetolica** Apflb. n. sp.

Најсроднији са *N. taygetana;* разликује се од овога тамном бојом, знатнијом величином, именито сприједа ширијим, другачије скројеним вратним штитом и ширем, по странама јаче заокруженом, именито у ♀ од зада проширеном и сведеном покриљу.

Вратни штит с приједа је знатно шири него у *N. taygetana,* к бази јачи и не сузује се постепено већ напрасно и ± одвојено, задњи углови су шиљастији и јаче према вани управљени, предњи су углови тубастији и знатно мање избачени, а предњи руб плиткије исјечен. Боја оличених индивидуа немало је црна, без да тежи у црвенкасто; пипци, сежњаци, гољенице и тарзе црвено-смеђи, стегна скоро црна, на бази и вршку црвенкаста.

Дуљина 11·0—12·5 *мм.* Грчка.

Сабирао сам их на рубовима снијега у горју Велухи код Карпенисиона.

К. Леонис (1899.) такођер их је доста нашао у горју Коракс.

5. **Nebria peristerica** Apflb. n. sp.

Блиско сродан са *N. aetolica;* особито се истиче по грађи вратног штита, који је готово једнак штиту у *N. apfelbecki*-а, изузевши предње углове, који су у *N. apfelbecki* много шиљастији и јаче истакнути. Од *N. aetolica* разликује се ширим тијелом, именито много ширим, на бази напрасније и много јаче суженим вратним штитом, јасније зашиљеним и вани истакнутим задњим угловима вратног штита, шире и јасније одвојеним, дубље и грубије пикњастим пострaним рубовима вратног штита, ширем, пропорционално краћем, по странама јаче заокруженом, особито у ♂ финије пругастом покриљу те по томе што нема убодених пикњица на трећој прузи покриља.

[1]) „Entomolog. Nachrichten“, Берлин, XXV., стр. 289.

[2]) У Коракс горју сабирао га Ch. Leonis (1899.)

По томе обиљежју и по дугачким, танким пипцима и крацима (осим других разлика) на први мах се може распознати од *N. apfelbecki*-а.

Дуљина 12·0—13·5 *мм.*

Нашао сам га у више ексемплара на Перистерију код Јанине (Епирус) на рубу снијега под камењем.

6. ***Omphreus aetolicus*** Apflb. n. sp. (♀).

Најмања и најљепша од познатих *Omphreus*-врста; у грађи тијела и ушљед јако пругастог покриља највише се подудара са *O. krueperi* са *Taygetos*-а, али за пола мањи и осим тога различан у овоме: Покриље нарочито од зада плоснатије, финије пругасто и мање сјајно, стражњи углови вратног штита на врховима заобљени, седми међутак има 6—7 убодених пикњица, у другог једног ексемплара има пети међутак исто толико пикњица, од којих се двије или три налазе у апикалној а двије у басалној части.

Дуљина 16·5—17·0 *мм.* Етолија.

Примједба: Врло малени ексемплари *O. beckianus*-а су величином једнаки са *O. aetolicus*-ом. Од такових је *O. aetolicus* различан много ужим тијелом, именито много ужим вратним штитом и сјајном, врло јасно (много дубље и грубије) пругастом покриљу и тањим првим чланком пипака.

У снијежном појасу горја Велухи под камењем на рубу снијега (Apflb. 1900.); други један ексемлар посједује бос.-херцег. земаљски музеј са исте горе из збирке Dr. Krüper-а.

♂ непознат.

7. ***Platyderus aetolicus*** Apflb. n. sp.

Близак *P. rufus*-у; од овога се удаљује знатно плоснатијим, особито страга претиснутим, прама шиљку благо сведеним покриљем, по његовим пругама, које према вани не постају финије, по плоснатијем, по страмама пред стражњим кутовима мање више извијеном вратном штиту, много јачем сјају горње стране, по покосном сјају покриља код обих сполова и по већем броју убодених пикњица у трећем међутку.

У трећем међутку покриља налазе се у ♂ 6—8 убодених пикњица, од којих обично прве три леже у трећој прузи; често има и у петом а кадшто и у седмом међутку више убодених пикњица. У ♀♀, од којих ми у осталом предлежи само једам ексемплар, има 5 такових пикњица у трећем међутку, од тога 3 у базалној части треће пруге.

У горју Етолије и Фтиотиса (Phthiotis) раширен. Ета (Oeta), Парнас (Krüper), Коракс (Leonis 1899.), Оксија (Apflb. 1900.).

Разликује се од *Pl. ruficollis*-а краћим и ширим тијелом, много ширим, особито у ♀ попријечним вратним штитом, мање плоснато згњеченим, много ширим, страга шире заокруженим покриљем, финије и мање разговјетно шагринираним његовим међуцима и тиме увјетованим јачим сјајем, а осим тога још многобројним шупљикастим пикњама по покриљу; по овом задњем обиљежју одликује се од свих познатих *Platyderus*-врста.

Осим по најзад споменутом обиљежју разликује се на први поглед од *Pl. graecus*-а Reiche et Saulcy [1]) („Coléoptères d'Orient nouveaux ou peu connues",

[1]) *Pl. graecus* је од *Pl. ruficollis*-а под сјегурно различан. Он се већ грубљим, разговијетно пикњастим пругама покриља, не гледећи на друге особине, знатно удаљује од *ruficollis*-а.

Paris 1855 a 1858. Extr. стр. 52) по краћем покрињу и по његовим пругама, које или нијесу никако или су само загасито пикњасте, много финије и плитчије.

8. ***Tapinopterus peristericus*** Apflb. n. sp.

Блиско стоји *T. protensus*-у Schaum; од овога се разликује знатно ужим вратним штитом и шиљастијим, јаче истакнутим стражњим угловима вратног штита, просјечно мањом величином, крачем покрињу и тиме, што су пикње по странама стражњих груди и предњег вентралног сегмента загасите; од *T. thessalicus*-а Reitt. разликује се знатно дужим и опруженијим, више подједнако широким тијелом, нарочито плоснатијем, скоро истостраном покрињу, много шиљастијим и јаче истакнутим стражњим угловима вратног штита; од *T. aetolicus*-а Ganglb. разликује се поглавито уским, подједнако широким тијелом, особито с приједа ужим вратним штитом, његовим шиљастијим и јаче истакнутим стражњим угловима, ужим и дуљим, готово истостраним, финије пругастим покрињем те ужом главом.

Дуљина 16—17·5 *мм.*

Сабрао сам га у већем броју у снијежном појасу горја Перистери код Јанине (Епирус).

9. ***Molops byzantinus*** Apflb. n. sp. (*merkli* Ganglb. i. l.).

Хабитуелно на длаку сличан *M. ovipennis*-у Chaud.; од њега различан обтусним, врло тупокутним, на вршку заобљеним стражњим угловима вратног штита, широм иза очију мање суженом главом, плиткијим и дужим, више црти наличним чеоним пругама, испред очију постепено и једнако одебљаним постраним рубом чела и у ♂ форцепсом, који је облика као у *M. piceus*-а. Од *M. piceus*-а разликује се поглавито по горе описаном саставу вратног штита [1]), плоснатијем тијелу, именито по плоснатијим, по странама мање заобљеним покрињем, знатнијој величини и широј глави.

Дуљина 12·5—13·5 *мм.*

Нашао сам га у Биоградској шуми код Бујук-Дере (Цариград) под лишћем у неколико ексемплара у априлу 1900.

Ову је врсту већ прије неколико година нашао Е. Merkl такођер у Биоградској шуми и разашиљао је под ознаком *M. merkli* Ganglb. n. sp. (4 ексемплара у ц. к. дворском музеју у Бечу).

10. ***Molops peristericus*** Apflb. n. sp.

Хабитуелно најближи *M. rhodopensis*-у Apflb.; од овога се разликује знатном величином, великом, дебелом главом, прама бази много јаче суженим вратним штитом, јаче одстојећим и јако испалим стражњим угловима вратног штита а код ♂ спола такођер обликом форцепса. Овај је извучен у кратак, прилично тубаст шиљак, као у *M. robustus*-а, али нешто краћи и ужи.

И *M. robustus*-у понешто сличан, од овога се разликује другачије устројеним, прама бази много јаче суженим вратним штитом, обликом базалних јамица и извањском уздужном увалом вратног штита, која лежи много ближе постраном рубу, плоснатијим и опруженијим тијелом, особито много ужем,

[1]) У *M. ovipennis*-а и *piceus*-а стражњи углови су право — или шиљасто-кутни, напоље управљени а стране утегнуте базалне партије вратног штита су истостране или дивергирају прама вани.

финије и плитније пругастом покриљу, плоснатијим међуцима покриља и саразмјерно још већом и дебљом главом.

Дуљина 16·5—19·0 *мм*, ширина 5·5—6·5.

Нашао сам га у појединим ексемпларима у горју Перистери код Јанине (Епир).

11. ***Ophonus krueperi*** Apflb. n. sp.

Најближе сродан *O. azureus*-у; од овога се сасвим специфично разликује знатнијом величином, знатно сведенијим тијелом, к бази јаче и пред њом јасно извјесно суженим вратним штитом, његовим оштријим стражњим угловима, мањим али јаснијим плећним зупцем, нарочито пак кратким, широким и унатраг врло мало стијешњеним епистернама стражњих груди.

Горња страна живахно метално-плава или плаво-зелена, ноге, пипци и сежњаци жуто-црвени, први чланак пипака дјеломично прелази у тамно.

Пикњаст као *O. azureus* var. *similis* Dej.

Дуљина 10—11 *мм*.

Врло раширен по Грчкој и Епиру, али на око врло ријетак, у друштву тамо посве типичног *O. azureus*-а.

Хан Дрискос код Јанине у Епиру (Apflb. 1900.), Коракс горје (Леонис 1899.), Килене (Ћирија) у Пелопонесу (Krüper).

12. ***Amara pindica*** Apflb. n. sp.

Сличан *A. communis*-у; од овога се специфично разликује црним гољеницама и тарзама, пред базом непикњастим или врло загасито пикњастим вратним штитом и јачим цртастим, прама унатраг дивергирајућим уздужним утисцима вратног штита и осим тога у ♀ спола тиме, што женке имају на свакој страни задњег вентралног сегмента двије пикње са чекињама. У осталим обиљежјима подудара се са *A. communis*-ом.

Сабирао сам га у већем броју по високом горју Етолије (Оксија, Велухи) и Епира (Перистери) у друштву *A. aenea* Deg. и *A. curta*.

13. ***Zabrus peristericus*** Apflb. n. sp.

Блиско стоји *Z. rufipalpis*-у; од овога се разликује поглавито ужим, опруженијим тијелом и другачије устројеним вратним штитом. Овај је пред стражњим угловима извијено сужен, стражњи углови готово правокутни. Овим задњим обиљежјем примиче се *Z. peristericus* у суставу штита више *Z. aetolus*-у Schaum. Али код овога вратни штит није испред стражњих углова извијен, већ је почевши од средине прама бази само мало сужен, у *Z. peristericus*-а насупрот је на бази знатно ужи него у средини. *Zabrus peristericus* се у осталом јако удаљује такођер врло једнако и постепено одебљаним постраним рубовима вратног штита, опруженим тијелом и фином густом, набораном, кожи сличном скулптуром страна стражњих груди и предњих вентралних сегмената. *Z. peristericus* спада углед од зада јасно савршеног вратног штита у V. скупину Zimmermann-ову а по Schaum-ову разређењу [1]) сједињује у себи дјеломице обиљежја другог реда [2]) sub *a* (вратни штит с тога видљиво ужи него у средини) са обиљежјима sub *b* (стражњи углови

[1]) Исп. „Berl. entomolog. Zeitschr.“, 1864., стр. 182.—185.

[2]) Врсте, код којих базални руб покривала не прелази преко постраног руба (без плећног зупца).

правокутни), па га по томе ваља у систему уврстити између *Z. rufipalpis*-а (ad *a*) и *Z. aetolus*-а (ad *b*).

Дуљина 14—15·5 *мм*, ширина 6—6·5 *мм*.

Нашао сам га у снијежном појасу горја Перистери код Јанине.

14. ***Licinus graecus*** Apflb. n. sp.

Блиско стоји *Licinus cassideus*-у, нарочито његовој јужној раси *dohrni* Fairm.; од овога се разликује ширим, здепњастијим тијелом, пропорционирано знатно ширим и краћим, по странама много јаче заобљеним покриљем, у размјеру према ширини покриља ужим вратним штитом [1]), к стражњем крају нешто уже узвинутим и шире заобљеним странама вратног штита, у главноме грубије пикњастим епистернама стражњих груди.

Осим тога је у ♂ или такођер у ♀ десна мандибела на вршку орубљена, док се то обиљежје у *L. cassideus*-а и *dohrni*-а налази у лијевој мандибели.

Дуљина 14·5—17·5 *мм*, ширина 5·5—7·5 *мм*.

У високом горју Етолије (Велухи-Apflb. 1900., Krüper), у Тесалији, (Krüper) и Албанији (Перистери-Apflb. 1900., Берат-Dr. Patsch 1900.), али и у Херцеговини, и то са *Licinus cassideus*-ом var. *dohrni* [2]).

15. ***Cymindis pindicola*** Apflb. n. sp.

Најближе стоји *C. axillaris*-у у пикњавости и облику и слично обојен као var. *lineola* Dft., али од овога се на први поглед разликује јасно пубесцентним покриљем и вратним штитом.

Од *C. scapularis*-а Schaum разликује се глатким, нешагринираним, раштрканије пикњастим, много рјеђе пубесцентним и друкчије обојеним покривалима и нешто дуљим, унатраг много јаче суженим, на плојци финије и рјеђе пикњастим вратним штитом.

Са *C. axillaris*-ом и *scapularis*-ом у склопу Пиндуса (Перистери, Велухи) и у горју Етолије (Окси). (Apflb. 1900.)

16. ***Pedinus aetolicus*** Apflb. n. sp.

Најближе стоји и врло сличан *P. oblongus*-у; од овога се разликује: у ♂ сполу помањкањем жутог длакастог снопића на стражњој страни средњих тибија (у близини базе), краћим, видљиво кривим голеницама стражњих ногу и помањкањем малог зупчастог испатка у истих (с унутрашње стране близу базе), гушћом длакавости стражњих тибија, која према вршку све дуља постаје, на унутрашњем бриду дубље зарубљеним предњим тибијама, просјечно мањом величином, краћим покриљем и грубијим, по странама готово у уздужне боре прелазећим пикњама вратног штита.

Длакавост стражњих тибија у *P. aetolicus*-а ♂ постаје, почевши од базе па до вршка постепено све дуља, тако да је на вршку двапут дуља него на бази.

---

[1]) У *L. cassideus*-а и *V. dohrni*-а вратни је штит само мало ужи од покривала (средина), по чему тијело има ± једнако широки облик, док је у *L. graecus*-а вратни штит знатно ужи од покривала (средина), по чему се *L. graecus* више приближује облику *L silphoides*-а.

[2]) *L. dohrni* Fairm. није ништа друго до ли врло велики јужни облик *Licinus cassideus*-а и од овога није специфично различан.

P. aetolicus ♀ се од *P. oblongus*-а ♀ разликује просјечно мањом величином, ужим тијелом, нешто краћим покриљем и ужим, унатраг мање заобљено проширеним вратним штитом, који на бази не прелази ширину покриља, и грубијом, по странама ± у дугољасте боре прелазећом пикњавости вратног штита. *P. aetolicus* сличан је *P. siculus*-у Seidl. („Tenebrionidae, Ins. Deutschl.“, V. св., 1893., стр. 367.) помањкањем длакастог снопића на стражњој страни средњих тибија и помањкањем зупчастог испатка с унутрашње стране близу базе стражњих тибија, али је од њега различан по длакавости стражњих тибија (у ♂), која од базе к вршку све дуља постаје, по ширем покриљу и по плоснатом, по странама нарочито с приједа много мање заобљено проширеном вратном штиту[1]).

Дуљина 8·0—9·0 *мм.*

У високом горју Етолије до у снијежни појас; са *P. oblongus*-ом. Коракс-Леонис 1899., Оксија и Велухи-Apflb. 1900.

17. ***Pedinus peristericus*** Apflb. n. sp.

Блиско стоји *P. aetolicus*-у; разликује се од овога мањом величином, знатно краћим, здепњастијим и сведенијим тијелом, пред базом ширим, унапријед јаче суженим вратним штитом, сведенијим, краћим, унатраг слабо суженим покриљем, већ од базе почевши подједнако и јаче закривљеним, подједнако дугачко косматастим стражњим гољеницама у ♂, и на унутрашњем рубу незарубљеним предњим гољеницама ♂.

У једнакој длакавости стражњих тибија ♂ подудара се са *P. siculus*-ом, овоме управо несличан ушљед кратког, скоро једнако широког тијела, и мање величине, а осим тога различан по томе, што му предње тибије на унутрашњем бриду нијесу зарубљене.

Дуљина 7—8 *мм.*

Високопланински на Перистеру код Јанине (Епир). Apflb. 1900.

18. ***Pedinus balcanicus*** Apflb. n. sp.

Хабитуелно понајвише сличан *P. fallax*-у и *ulrichii*-у Seidl. („Ins. Deutschl., Tenebrionidae“, 1893., стр. 371.), од обих се али разликује у ♂ сполу сасвим друкчијим устројством гољеница средњих и стражњих ногу, на вањској страни много дуље него на унутарњем рубу наројтаним предњим стопалама, ширим прама отрагу мање суженим тијелом, именито ширим и сведенијим вратним штитом, а спрам *P. fallax*-у такођер и знатно финијим пикњама.

♂ Средње гољенице: са извањске стране оштрог брида, јако кутасто проширене, са унутрашње стране на вршку провиђене крпичастим, прозирним, оштробридим проширењем, које је настало на томе мјесту ушљед удубљења голенице; стражња страна (близу базе) без длакастог снопића, јако убражђена а у средини са високим оштрим хрптићем.

Стражње гољенице: разговијетно закривљене, почевши од прве трећине јако проширене, с унутрашње стране у базалној трећини на густо (грубо) пикњасте и обрасле длаком; апикале $^2/_3$ плоснато згњечене, без длака, јако свијетле и провиђене врло раштрканим пикњама;

[1]) У *P. siculus*-а вратни је штит знатно јаче сведен и много шири од покриља.

унутрашњи бриd двоструко (2 пут) обрубљен, по чему је некако у $^{1}/_{3}$ дуљине настало кутасто проширење.

Стражња стегна: према вршку понешто проширена а на врху закривљена зупчастим кутом [1]).

Абдомен: први или такођер други колутић има у средини четкасту пјегу.

♂♀ Вратни штит облика као у *P. fallax*-а, тек почевши од половице према напријед сужен, по плојци фино и проријетко пикњаст, по странама пикње много грубије, дугољастије те прелазе готово у уздужне наборке, у свему пако много финије него у *fallax*-а; покриље само нешто финије пругасто и пикњасто него у овога.

Дуљина 9·5—11·0 *м.м.*

Нашао сам га на Перистерију код Јанине, а неколико мјесеци касније нашао сам га у оба спола такођер на висоравни Гласиначкој (ј.-и. Босна). Биће по томе да је ова врста по Балканском полуострву или бар по његовој западној страни врло раширена. Босански се ексемплари потпуно подударају са Перистерскима.

19. ***Helops (Stenomax) pindicus*** Apflb. n. sp.

H. (Odocnemis) punctatus-у тако сличан, да би их се могло на први поглед замијенити; од овога се разликује у ♂ сполу с унутарње стране неназупчаним предњим тибијама и краћим пипцима, у обим споловима сведенијим здепњастијим тијелом, знатно сведенијим вратним штитом и нарочито у ♀ сведенијим покриљем и помањкањем туберкула на међуцима покриља.

И *H. (Odocnemis) badius*-у и *exaratus*-у [2]) сличан, од обих се разликује у ♂ с унутрашње стране неназупченим предњим голеницама, од *badius*-а, којему је у тијелу врло сличан, страга неузвраћеним, на вршку неодебљалим и кут сљубине непрелазећим постраним рубом покриља и његовим једноставним, заједнички заокруженим вршком, те у ♂ не плоснато згрбљеним и не чекињасто длакавим првим абдоминалним колутићем; од *H. exaratus*-а сведенијим тијелом, јаче срцоликим, иза средине јаче извијеним, гушће пикњастим вратним штитом.

H. pindicus знатно варира густоћом и јакошћу пикњавости, нарочито вратног штита.

У високом горју Етолије (Оксија, Велухи) и Епира (Перистери), субалпински и алпински, под камењем. Apflb. 1900.

20. ***Laena byzantina*** Apflb. n. sp. (*? piligera* Ws. var.).

Разликује се од *L. piligera* Ws. („Verhandlg. d. Naturf. Ver.", Брно, XVI., 1877., изд. 1878., стр. 235.) по опису на истоме мјесту [3]) разређенијом пикњавости главе, дебљим задњим чланком пипака и мање конички, страга ± заобљено суженим вратним штитом.

Биоградска шума код Цариграда. (Apflb. 1900.)

[1]) У *P. fallax*-а према вршку сужена а на вршку заобљено закривљена.

[2]) *H. badius* и *exaratus* спадају упљед у ♂ с унутрашње стране назупчених средњих голеница у подврсту *Odocnemis*. Ср. Seidlitz, „Ins. Deutschl.", св. V., Tenebrionidae, 1895., стр. 697., 722., 724. и 726.

[3]) Није ми било могуће да сравним типични ексемплар *L. piligera* Ws.

21. ***Otiorrhynchus epiroticus*** Apflb. n. sp.

Спадајући у скупину *O. longipennis*-a Strl. и *graecus*-a Strl., од обих се разликује већ по изразито дебелим и кратким пипцима. — Црн, сјајан; очи плоснате, рило дебело, мало дуље од главе, дубоко убражђено, прама вршку с финим хрптићем; пипци кратки и дебели, батвица понешто завинута, други чланак бича од прилике за $^1/_4$ дуљи од првога, чланак 3. нешто дуљи него шири, чланак 4. и 5. нешто шири него дуљи, готово кругљичасти, 6. и 7. једва дуљи нег што је широк, кијача умјерено дуга; вратни штит готово толико дуг колико и широк, пред средином најшири, грубо зрнаст, зрна на плојки спљоштена и већа, обрасла финим, чекињастим длакама; покриље дугољасто јајасто, по странама слабо проширено (облика готово као у *O. longipennis*-a) [1]), са врло дубоким и великим пикњастим редовима, од ових међуци или нијесу или су тек исто толико широки, са грубима, сплоштеним зрнима, обраслим ријетким редовима бијелих чекиња; ноге умјерено дебеле, сва стегна са малим, шиљатим зупцем, голенице праве, стопала смоласто смеђа.

Дуљина 8·0 (♂)—10·0 (♀) *мм.*

♂ Стражње груди и први затков колутић раштркано зрнасти и наборани, остали абдоминални колутићи са грубим, јамичастим, густо постављеним пикњама и поједини, фино длакасти; голенице с унутрашњег брида назупчане (провиђене малим, испупчаним зрнима); анални сегменат раван, без изразитости као у ♀.

♀ Стражње груди и први затков колутић са грубим раштрканим пикњама, остали колутићи као у ♂.

Сабирао сам га код Јанине (хан Дрискос), 1900.

22. ***Otiorrhynchus peristericus*** Apflb. n. sp.

Спадајући у скупину *O. affaber*-a Fairm. и на око најближи *O. subdepressus*-у Strl.; од овога се знатно разликује већ убражђеним рилцем, пикњастим међуцима покриља и на странама истих непокраћеним, нељускастим, већ посвуда једнако косматим чекињицама.

Црн, сјајан; плоснат; глава снажно пикњаста, очи плоснате, врло мало избуљене, рилце нешто дуље него глава, дубоко убражђено, на вршку са кратким финим хрптићем; пипци црвено-смоласто-смеђи, јаки, умјерено дуги, батвица прилично дебела, права, грубо пикњаста, други чланак бича нешто дуљи од првога, трећи једва дуљи него шири, вањски слабо попрјечни, кругљасти, готово шири него дуљи, кијача јака, прилично дебела; вратни штит готово толико дуг колико и широк, озгора сплоштен на плојки са раштрканим, врло грубим и дубоким длакама, међу овима појединим финим пикњицама провиђен, стране прилично грубо и густо зрнасте, оскудно обрасле чекињастим, бијелим длакама; покриље дугуљасто јајолико (нешто

---

[1]) У збиркама се налазе као *O. longipennis* разне грчке, дапаче азијатске врсте (*graecus*, *peregrinus* и др.). Правог *O. longipennis*-a описаног из Далмације — ваљда никако и нема у Грчкој. *Ot. longipennis*-a сабирао сам опетовано по џбуњу у јужној Далмацији и сусједним крајевима Херцеговине.

краће него у *O. affaber*-а), озгора плоснато, са редовима врло дубоких, великих пикњи, међуци плоснати, нијесу шири од пикњастих пруга, са правилним редом прилично дубоких, грубих пикњи, које се редају у правилном одстојању; из сваке такове пикње израсла је по једна танка, длакаста чекиња. Ноге црне, прилично витке, сва стегна без зупца, гољенице правне, свјетло косматасте; стопала и шиљци гољеница црвено-смоласто-смеђе; стопала кратка, други чланак није дуљи него што је широк, понешто одебљао.

Дуљина 6·25 *мм*.

Нашао сам га на Перистеру код Јанине (Епир), 1900.

23. ***Ptochus albanicus*** Apflb. n. sp.

Истиче се врло избуљеним очима и ушљед тога врло широком главом, која достиже ширину вратног штита, кругљастим, високо сведеним покриљем и помањкањем очитих, стршећих чекињица по њему, које су замијењене положеним длачицама.

Црн, зелено-бијело љускав; глава са на пола положеним, уназад управљеним чекињицама; рилце није више него што је дугачко; чело једва сведено, очи јако избуљене, скоро полукругљасте; вратни штит попрјечан, много шири него што је дуг, унапријед много јаче него ли уназад сужен, са напријед управљеним, на пола положеним, длакастим, бијелим чекињицама; покриље готово кругљасто, високо сведено, са прилично снажним пикњастим пругама, пикње у свима густо поредане, између љускица са финим, положеним длачицама, двије пјеге на сваком покриљу поврх 2., 3. и 4. међутка, од којих је једна пред, друга иза средине; ненаљускано, али прорijетко, фино, положено, смеђе-жуто длакав; пипци жуто-смеђи, батвица јако завинута, први и други чланак бича разговјетан, трећи мало дуљи него што је широк, вањски једва или нијесу дуљи него што су широки; стегна црна, неназупчена, вршци њихови, гољенице и стопала црвено-жуто-смеђи; панџице на бази срасле.

Дуљина 3·0—3·5 *мм*. Јанина, Apflb. 1900.

24. ***Phyllobius aetolicus*** Apfl. n. sp.

Највећма сродан са *Ph. achardi*-ом Desbr. (Abeille, св. XI., стр. 675.); овоме тако сличан, да их је лако замијенити; од њега се специфично разликује прилично дугим длакама обраслим покриљем (које је у *Ph. achardi*-а без длака), мање шиљасто зупчастим средњим и стражњим стегнима и дуљим другим чланком стопала.

Од *Ph. maculicornis*-а, којему је такођер врло сличан, одаљује се и поуздано специфично разликује знатно дуљом и гушћом, до базе подједнако пораздијељеном длакавости покриља и знатно дуљим пипцима, нарочито дуљом, базу вратног штита јако надмашујућом батвицом, много дуљим и опруженијим чланцима бича и дуљим, опруженијим стопалама.

♂ Трећи чланак бича готово толико дуг колико први, други чланак пипака готово за пола дуљи од првога, вањски чланци бича (4. до 7.) опружени, очито дуљи него што су широки, само је четврти нешто краћи и здепњастији од осталих.

♀ Трећи чланак бича краћи од првог, други само за $^1/_3$ дуљи од првога.

[У *Ph. maculicornis*-а први и други бичев чланак једва су дуљином различни, први чланак бича двојином већи од трећега, вањски (4.—7.) здепњасти, дуги колико и широки.]

Длакавост бјелкаста, пола положена; стегна зупчаста као у *Ph. maculicornis*-а. Ноге црне, стегна дјеломице и голенице зелено-љускаве.

Дуљина 6·0—7·0 *мм.* Етолија.

У већем броју сабрао га на Оксију на буквама.

25. **Polydrosus** (s. str.) **dodoneus**[1]) Apflb. n. sp.

Најближе стоји *P. fasciatus*-у Möll.; од овог се удаљује те се од њега лако разликује прилично једноличном, замазано сиво-смеђом бојом, много гушћом љускавости, грубо чекињастом главом и рилцем, сприједа јаче утегнутим, иза средине по странама непритиснутим вратним штитом, врло разговијетним редовима чекиња на покриљу и грубо чекињастим ногама.

Замазано сиво-смеђ, густо љускаст, са мјестимице нешто свјетлијим пјегама и спонама нејасних рубова; пипци и ноге црвенкасти, рилце право и обрасло као и предња чест главе грубим, прама вршку одебљалим чекињама; вратни штит на предњем рубу чекињаст, сприједа прилично јако попрјечно утегнут, иза средине без утисака по странама; љускавост по странама свјетлија; покриље знатно финије, у пругама пикњастије него у *P. fasciatus*-а, и врло густо љускасто; међуци са једним редом свјетлих, очитије осовљених чекињица, које су прама вршку покриља све дуље и дуље. Пипци устројени као у *P. fasciatus*-а. Ноге ± густо љускасте, голенице обрасле чекињастим длакама. Сва стегна без зупца, у ♂ стражње голенице извана на вршку са дуљим чекињама.

Дуљина 4·0 (♂) — 6·0 (♀) *мм.*

Прибрао један пар (in copula) на лијески код хана Дрискоса крај Јанине.

Опажања и биљешке.

Цариград.

а) Источно-понтички (кавкаски) облици:

Anchonidium ulcerosum, Laena piligera Ws. (var. *byzantina* Apflb.).

б) Малоазијске и сирске врсте:

Pedinus kiesenwetteri Seidl., *Opatrum rugulosum* Küst., *Blaps robusta* Ménétr., *Parnus puberulus* Reiche (Syria, Jordan; cf. Reiche et Saulcy: „Coléopt. nouveaux ou peu connus“, Париз 1855.—1858., стр. 100.); *Cryptocephalus möhringi* Ws. (?).

[1]) „Додона“ је светиште и пророчиште Зевса код Јанине, које су Грци врло поштивали, и која сиже у почетку Хеленства.

Грчка и Епир.

Високо горје етолијско (Оксија и Велухи) и Епир (Перистери).

1. Многе средњо-европејске (такођер и јужно-европејске), низини и средогорју припадајуће врсте налазе се у планинском подручју високог горја Етолије, нарочито у близини сниједжних пољана; међу осталима: *Cleonus piger (sulcirostris), Leistus spinibarbis* (var. *punctatus* Rttr.), *Bembidium dalmatinum, Calathus fuscipes, Poecilus koyi, Ophonus signaticornis, Harpalus tardus* Pz., *Aclypea undata, Silpha obscura, Chaetonyx robustus* (Јужно-Европејац), *Meloë proscarabaeus, Otiorrhynchus ligustici, Chrysomela cerealis* var., *orientalis* и *vernalis* var., *Galeruca rufa, Amara aenea,* више средњо-европејских врста *Onthophagus*-а и *Aphodius*-а, *Trechus 4-striatus* и *nigrinus, Ophonus azureus* и *cribricollis, Agabus nitidus, nigricollis* и *nebulosus,* као и *Hydroporus planus* (на рубу сниједжних пољана), *Stenus subaeneus* и друге *Staphylinidae* (ср. резултате екскурзије на Оксију, Велухи и Перистери, алпинско подручје).

2. Неколико, иначе на листачама живећих врста *Phyllobius*-а нађу се и у алпинском подручју, у великом броју плазећи по трави. *(Phyllobius montanus, brevis.)*

3. Нестајање *Carabus*-врста.

У високом горју Етолије, дотично и Епира живе само још 5 врста *Carabus*-а: *(Procrustes) rugosus-foudrasi, Carabus convexus* (var. *perplexus), hortensis* (var. *pressli), graecus* и *adonis.*

Carabus montivagus, који живи и у горју Црне Горе (као var. *sutorinensis* Rttr.), као да већ фали на Перистеру.

4. За карактеристику фауне Перистери горја:

У овом се горју налази још много врста, које су до сада биле познате само са високог горја Етолије (Korax) н. пр.: *Pterostichus corax* Ganglb., *Calathus corax* Rttr., *Carabus convexus* var. *perplexus, Nebria hemprichi* и др. У другу руку појављују се у горју Перистери размјерно у великом броју мање више јако промијењене врсте, које овоме горју по свој прилици ендемички[1]) припадају и опет такове, које се више приближују средњо-европејској него ли „грчкој фауни“. Таково нагињање на сјевер показује именито то, што се на горју Перистери нађе *Calathus glabricollis,* који живи све до Крањске. Ова је врста у јужнијим крајевима Перистерија већ замијењена *Calathus corax*-ом; надаље *Pedinus balcanicus,* који на сјеверу досиже до Босне те га у високом горју Етолије замјењује *Pedinus aetolicus* Apflb.

---

[1]) У колико се те врсте не би нашле такођер у сјевернијем, фаунистички још непроученом високогорју Албаније.

Неколико врста, које су значајне за високо горје Етолије, показују већ на Перистери-горју знатне разлике, те их — у колико се не би доказали међуоблици — ваља сматрати замјењујућим врстама, н. р.: *Nebria peristerica* (за *aetolica)*, *Tapinopterus peristericus* за *T. protensus (aetolicus).*

Особито је занимљив читав низ знатно измијењених врста тога горја, које се не приближују јаче ни једној од познатих врста н. пр.: чудновати *Otiorrhynchus (Cryphiphorus) molytoides* Reitt., који опомиње на *Molytes*-а, *Otiorrhynchus peristericus* Apflb., *Zabrus peristericus* Apflb., који пошљедњи показује релације између *Zabrus rufipalpis*-а и *Zabrus aetolus*-а.

Даљње трајније истраживање фауне Перистери-горја, а још више сјевернијег високог горја (именито склопа званог Грамос, за тим Самарине и т. д.), било би од велике важности по зоолошке студије те би нам открило фауну, која би била од особитог интереса својом осебујношћу и богатством облика, увјетованим сударом трију великих фаунистичких подручја. Овим истраживањем биће истом могуће да се филогенетички и географски омеђаше облици југоисточне Европе.

(Наставиће се.)

———

Nadgrobni spomenik kneza Karla Topije od Albanije.

Piše

Teodor Ippen,
c. i kr. generalni konsul u Skadru.

C. i kr. generalni konzul pl. Hahn, koji će vazda zauzimati prvo mjesto megju istraživačima Albanije, spominje u svom djelu „Albanesische Studien", str. 119., da u manastiru Šin Džonu (sv. Ivanu) kod Elbasana ima u izvanjskoj strani crkvenog zida stari kamen sa grbom, a natpis kazuje, da je to grb Karla Topije.

Gosp. dr. Pavle Träger iz Berlina-Zehlendorfa, koji se bavi antropološkim i prehistoričkim istraživanjem, putovao je u oktobru 1900. od Skadra preko Elbasana u Monastir. Zamolio sam ga, da posjeti manastir Šin Džon i da snimi fotografički dotični kamen. Gospodin je Träger ljubežljivo udovoljio mojoj molbi, na čemu mu srdačna hvala. Tako sam došao u položaj te mogu objelodaniti reprodukciju *(slika 1.)* po njegovoj fotografiji.

Kamen pokazuje plemićki grb sa kacigom, plaštom i uresom. Grbni štit postavljen je koso na donji desni ugao; rastavljen je po sredini; desna je strana podijeljena u četiri četverasta polja, koja sva nose iste likove, naime po pet krstića, od kojih je srednji opasan kolutom.

Lijeva strana prikazuje polje, poraslo krinovima, povrh kojeg se povlači kosa pruga s desna na lijevo. U ovome se polju vidi još jedna pruga, ali ja držim, da je to prije kakova duboka pàrka nego li slika. Da je ta pruga jasnije na fotografiji ispala, moglo bi se ustanoviti, nije li to možda slabo uspjeli takozvani turnirski ovratnik, koji u heraldici vrijedi kao znak našljednika ili pak mlagje linije vladajuće porodice.

Grbni štit nadvisuje zatvorena turnirska kaciga, s koje s obje strane visi plašt, koji je spolja posut krinovima. Kaciga ima umjesto gužve (crista) ili krune četverougli jastučić, na kojem uspravno sjedi okrunjen lav; kruna lavova ima tri nojeva pera.

Iza grba vide se na kamenu u desnom, gornjem uglu tri reda slova a nešto niže opet dva reda. Hahn navodi, da ovih pet redaka sadrže ovaj tekst: ετουτα τα σημαδια αυθεντου μεγα .... Καρλα Θοπηα.

Na fotografiji kamena raspoznaje se:

ЄΤΟΥΤꟼ	1. redak
ΜꟼΔꟼ ΘЄ	2. redak
ΤΟΥΜЄΓꟼ	3. redak
ΚꟼΡΛꟼ Θ	4. redak
ΟΠΗꟼ	5. redak

Ove riječi znače: „Ovo su znakovi t. j. grb mogućnika, velikoga Karla Topije"; jezik grčki, ali loš. Držim, da ovo nije cijeli natpis, već

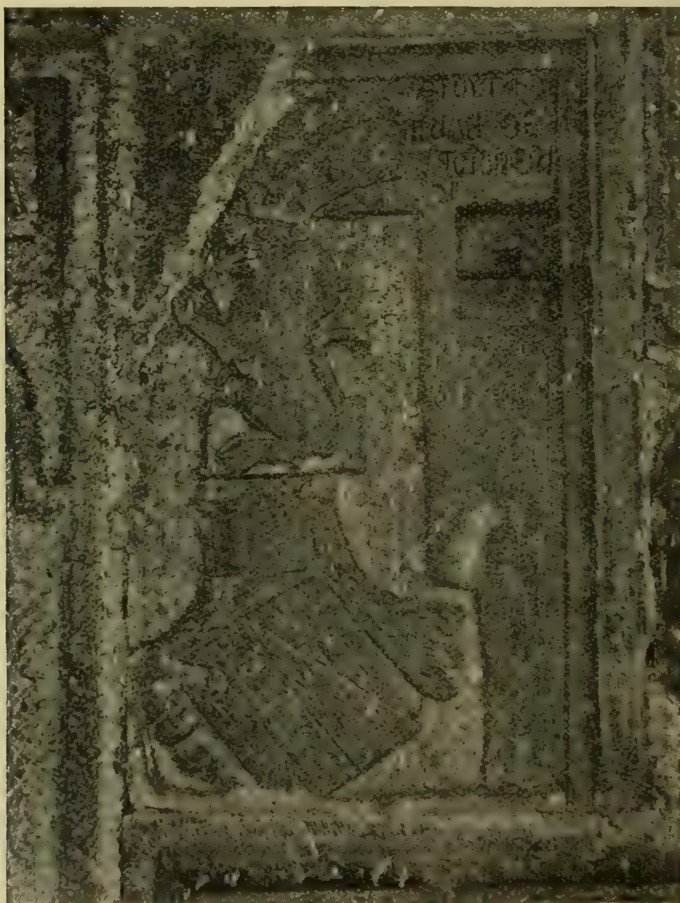

Slika 1.

da je i u gornjem lijevom redu bio jedan dio natpisa, kojeg je nestalo istrošenošću kamena.

Mîslim da je ovaj kamen nadgrobni spomenik Karla Topije. Svakako je u redu, da se o njegovoj osobi ovdje nešto primjeti[1]). Topije su bili albaneško vladalačko pleme, koje je posjedovalo područje izmegju rijeka Mata i Škumbija, dakle današnje kotare Kruju, Tirano, Šijak, Drač, Kavaju, Pekinj i Elbasan. Karlo Topija vladao je od 1359. do 1387. Otac njegov Andrija Topija oženio se sa nezakonitom kćerkom kralja napuljskog Roberta Anžuvinca. Nju je otac poslao bio u Moriju, da je vjenča sa kojim od tamošnje gospode, ali na putu skrene ona u Drač, gdje se zaljubi u Topiju. Ušljed toga porjekla dodao si je Karlo Topija

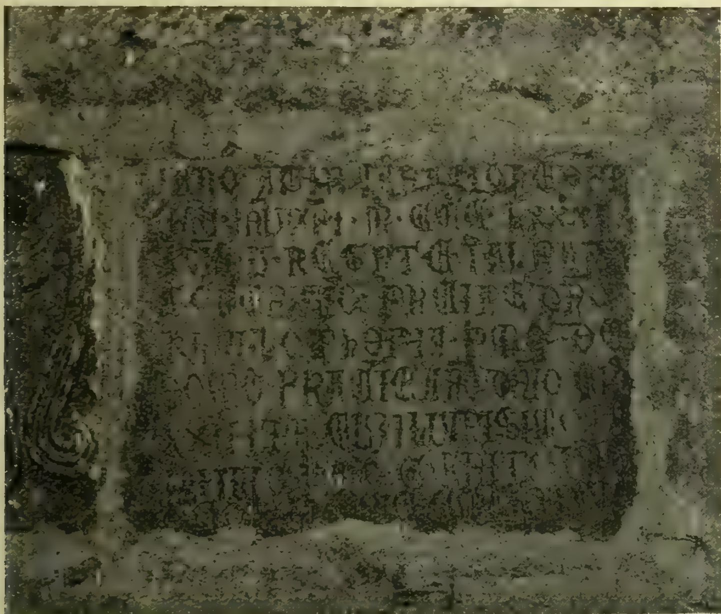

Slika 2.

pridjevak „de domo Franciae“, koji genealoški doduše nije opravdan, jer sa kraljevskom kućom Anžuvinaca spajala ga je samo tazbina, i to nezakonita. Na isti je način Karlo Topija uvrstio u svoj grb krinovima posuti štit Anžuvinaca, koji zaprema lijevu stranu njegovoga grba. Kosa pruga, što prolazi tim poljem, u heraldici je obilježje bastardnog ogranka.

Manastir Šin Džon leži po prilici sat daleko od Elbasana u dolini potoka Kuše, pritoka Škumbija. Posvećen je sv. Ivanu Vladimiru čudotvorcu; manastirska legenda tvrdi, da je njegovo tijelo sahranjeno u manastirskoj crkvi, dočim srpska vrela tvrde, da je taj svetac pokopan u Bogorodičnoj crkvi u Krajini na Skadarskom jezeru. Kažu, da je manastirsku crkvu Šin Džon osnovao sv. Ivan Vladimir; nju je razorio zemljotres, a

[1]) Hahn, „Drin- und Vardarreise“, str. 295.

Karlo Topija ju je opet podigao. Ovaj čin Karla Topije ovjekovječen je u dva natpisa; jedan, u grčkom jeziku, uklesan je u dugačkoj kamenoj gredi, koja se sada nalazi nad crkvenim vratima. Po grčkom tekstu, što ga je objelodanio pl. Hahn u „Albanesische Studien“, glasi taj natpis ovako:

„Ovu je crkvu do temelja razorio zemljotres u vrijeme, kada je vladao cijelom albanskom zemljom uzvišeni Karlo Topija, krvni rogjak kralja Francuske. Ponukan svojom vjerom i svojim žarkim srcem on je ovaj sv. hram sv. Ivana Vladimira čudotvorca ponovo sazidao i uspostavio ga od temelja do kraja. Od rogjenja Kristova do gradnje ovoga hrama ima 1380 godina; od stvorenja svijeta do gradnje ovog hrama ima 6890 godina, 22. godine njegovog vladanja; indikcija sunčanog kruga 10, mjesečnih krugova 14, sati 14 ovaj je hram gragjen, znatne visine, baš kao što je napisano.“

Niže tog kamena uzidan je drugi kamen više crkvenih vrata, koji ima dugačak slavenski natpis od dva retka. Ovaj kamen nije Hahn kopirao, te mi nije poznato, da li ga je koji drugi putnik čitao i objelodanio[1]).

Hahn je nadalje našao u izvanjskoj strani zida rečene crkve mramorni kamen sa latinskim natpisom gotskih pismena. Upozorio sam gospodina Traegera na rečeni natpis; on ga je fotografski snimio, te mi je tako omogućeno da ga njegovom dobrotom objelodanim. *(Slika 2.)*

Anno ab incarnatione Dñi. nostri Jesu Christi MCCCLXXXI indictione V regnante in Albanie serenissimo Principe Domino Karulo Thopia primo de domo Franciae anno dominii ejus XXII una cum Illustrissimo suo filio primogenito Dño Georgio hanc ecclesiam fecit.

Citanje dakle Hahnovo, sadržano u „Albanesische Studien“, str. 119. i 123. tačno je do imena graditeljeva. Hahn je čitao RĦḢPIĦLO = *Rahpihlo,* dočim mu je valjalo čitati KĦRꝨLO = *Karulo.*

---

[1]) Fotografski snimak ovdje spomenutih dvaju natpisa, što nam ga je drage volje ustupio gosp. dr. Träger, tako je loše ispao, da ga ne možemo donijeti u slici, niti je moguće odgonetnuti pod sigurno sadržaj ovih natpisa. *Uredništvo.*

Биљешке о Корају и Тутњевцу.

Припопћио

Алија Ћатић, учитељ.

(Са 5 слика у тексту.)

На западној страни од вароши Бјелине, у даљини од 33 *км*, лежи уз цесту, која води из Бјелине у Д. Тузлу питомо мјестанце Корај.

Слика 1. Поглед на Корај с Галате са џамијом из доба султана Фатиха.

Оно је положено на прелому равне Посавине и најкрајњих огранака планине Мајевице, званих Жутавка, Осоје и Тоцињевац. Корај има до 400 кућа и нешто више од 2000 житеља, самијех муслимана. Опћин-

ском подручју његовом припадају још и села: Бобетино брдо, Пушковац и Тетима са житељством источно-православне вјере. Корај лежи управо у средини између речена три села, те је као орô врх тимора разастро крила на два брежуљка, што их дијели Парлаушки поток. Источни брежуљак зове се Галата, гдје су куће старих породица Коњића и Танкића. Западни брежуљак виши је од Галате, бројнији по кућама и живљи по својој чаршији, али је Галата по народном мишљењу отменија и положајем краснија. О Галати прича народ ово:

Кад је султан Фатих Мехмед Хан II. при освајању наше домовине у години 1463. са својом војном пратњом пролазио овим крајевима, уконачи се на западном брежуљку *(слика 1.)*, с ког је веома красан поглед

Слика 2. Прочеље Атик џамије у Дôњој махали.

на Галату и на непрегледну посавачку равницу далеко онамо преко тихе Саве све до Фрушке горе, која се гледаоцу причиња на далеком обзорју као хрпа густих, тмурних облака. Мехмед, очаран овим природним красотама, рече у својем заносу, да је то мјестанце „кô рај", те од тада назва се ово мјесто тим именом. Уочивши пак султан спрам себе онај источни брежуљак, упозори присутне, да тај брежуљак много наличи на његову стамболску Галату, те је народ због тога и данас „Галата" зове.

Народ прича даље, да је султан властитом руком положио темељ Атик џамији у Доњој махали *(слика 2.)*, и да је за њено трајно уздржавање одредио свеколике дохотке данашњег села Тобута (котар Зворник) и Вучјака (котар Бјелина). Овим је дохотком Атик џамија господовала све до назад 200 година, наиме све донле, док је није

похарао пожар. По казивању њезина данашњег имама Мула Османа Зенуновића изгорила је тада повеља (берат), издана по султану Фатиху. У прво доба управљао је џамијским дохотком по султановој одредби неки Дајанли Мустафа, пратиоц султанове војске, који је тик џамије себи саградио дворац, од ког се темељи и сада разабиру. По овом Дајанли Мустафи прозвано је врело, удаљено од џамије какових 100 *м* именом „Дајанкуша“, а народ вели, да је вода из овог врела најбоља и најздравија у читавој околици.

Причао ми је старац Шериф Бегић, који на својим маторим леђима носи више од стотину година, како је слушао од свог дједа и осталих стогодишњих памтилаца, да је Корај бир вактиле предњачио свим мјестима у овом куту Посавине. „Његовој се сили — вели он — до тала понизиваху данашње вароши Бјелина и Брчко, које су у давнини биле незнатна села са неколико колиба.“

На источној страни од споменуте Галате уздиже се тик уз јавну цесту брежуљак, који се у правцу од истока к западу продуљује у облику насипа. Овај брежуљак зове народ „Црквиште“ и прича за њ, да је на њему у стара времена била црква, чији су темељи заронили у земљу. Кад се је првих година иза окупације овуда просијецала цеста, ископавали су роботаши многе људске костуре, али на жалост никому није тада пало на ум, да те костуре причува и да претражи, није ли уз људске кости било какових старина.

Одмах испод овога Црквишта шири се у присоју на сјеверу зират Мехаге Бегића из Кораја, зван „Варош“. Народ прича, да су се у давна времена овуда низале кућа уз кућу. И данас се почесто при орању и копању нађе на том земљишту по која читава цигла необична квадратична облика[1]). Негдје прије двадесет година нашао је на овој ораници Омер Коњић мали модел коња од бронца, али га је загубио, јер није знао, да тај предмет има своју вриједност.

Распитавајући даље о реченом „Црквишту“ приповиједао ми је тутњевачки парох г. Ђорђе Јовановић ово: „На Црквишту била је некада црква, која по божијој Провидности побјеже у Србију, али је њена часна трпеза остала у горњем забрђанском гробљу, гдје је и дан данас. Трпеза је равно избрушена плоча, која има у средини издубљену локвицу. У ту локвицу налије се мрвичак воде, те ју свештеник благосива недјељом, или којом локалном светковином. Благосовљеном водицом народ се умива ради здравља. Ако случајно нема свештеника, народ ће се и сам уз ову трпезицу молити.“

[1]) Постарао сам се, да се неколико комада ове цигле до згоде пошаљу у земаљски музеј.

Од овог „Црквишта“ повлачи се у дуљину од каквих три километара према западу доста узана калдрмисана стара цеста све до „Зидине“ крај „Стјепановића воде“. Народ вели за ту цесту, да је градише „Каури“.

Речене „Зидине“ леже уз храстик Емина Бегића и несумњиво су останци неке давнашње грађевине, јер се јасно распознају темељни зидови, а посвуда се находе комади отесаног камења (седре). По при-

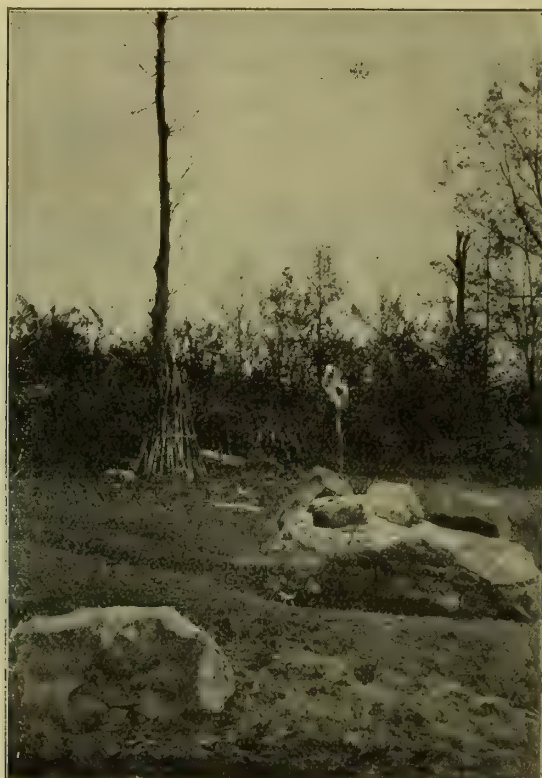

Слика 3. Западни дио гробља у храстику Емина Бегића.

странцима реда се старо надгробно камење у облику четвероугластих стећака. *(Слика 3.)* Ја сам ове надгробнике тачно претражио али нађох само на једному натпис.

Овај натпис објавио је господин др. Трухелка у овом „Гласнику“, година 1895., стр. 350. и 351.

Друго је гробље у старом шљивику Хуске Салиховића три четврт сата од Зидине. Народ зове то мјесто Мраморје — Вуковац. Ту су надгробни каменови много већи а и обилнији него они на Зидини.

Два камена у том гробљу имаду натписе.

Онај што га приказује *слика 4.* гласи:

СЕ ЛЕЖИ ТРИВКО ДРАЖИНИЋЬ НА СВОИ ЗЕ(МЛИ)
НА ПЛЕМЕНИТОИ И ПОСТАВИШЕ НА НЕМЬ СИ БИ(ЛИ)
ГЬ ЧЕТИРИ СИНОВА МИОДРАГЬ И РАТКО И ВЕСЕОКО (И)
ЂКОБЬ

Слика 4. Надгробни камен на Вуковцу.

Слика 5. Надгробни камен на Вуковцу.

Напротив не може се никако прочитати натпис на камену, што га приказује *слика 5.*; тек се може одгонетнути, да је овај БИЛИГЬ непознатому покојнику поставио његов СИНЬ БО(....).

На сјеверној страни од Кораја још је једно старо гробље, звано „Станашник“. Овдје има у свем 6 надгробних каменова без натписа и украса. Један од тих каменова већ је скоро сасвим разнесен. Народ

28*

одбија од њега комад по комад те га употребљава као лијек за марву, нарочито кад марва кашље. Одбијени комадић камена метну у посуду с водом, гдје стоји четврт сата, па се марва на уста залије и болести нестане „ко да се је руком јамила“.

Кад сам питао, зашто народ баш тај камен — обични вапненац — мимо осталих за лијек употребљује, рекоше ми: „Тај се камен одбија и раби као лијек Бог зна од када“.

Даље прича народ, да је на брежуљку „Бакрено гувно“ или „Мједеник“ закопано силно благо. Назад десетак година покушали су власници те земље, Ахмет и Рашид Реџић, откопавати на том мјесту громилу, те одмах с површја — која 2 аршина у дубљину — наиђоше на овеће клесано камење, углађено доста добро. Под тим камењем находили су угљена и лончића, па будући не нађоше „блага“ прођоше се даљњег копања.

Илија Јањић, становник села Тетиме, више пута ми је казивао, како на својој њиви „Крчевини“ сваке године изорава комадиће цигле.

Вриједно је прибиљежити још Ђорђино брдо у Лукама на подножју Кораја. На први поглед разабире се, да овај брдељак, који има у промјеру каквих 30 *м* те се из ниво-а уздиже у облику пирамиде, није природног постања, већ да га је подигла људска рука, и с тога држим, да би ваљало овај брежуљак проучити. Није ли он можда огромна, у давнини насута громила?

*

Прелазим сада на село Тутњевац у опћини Забрђе.

Тутњевац лежи при подножју најзападнијег рукавца шуме Дубраве, којих 5 *км* источно од Кораја. С обију страна цесте поредало се какових 150 кућа са 700 житеља источно-православне вјере, који се у давна времена доселише из кршне Херцеговине те се настанише овдје као кметови. Сад је Тутњевац у посједу тројице господара, док је пријашњег вакта заједно са сусједним селима (изузевши Корај) био власништво једног господара (бега), који је имао дворац у Тутњевцу тик уз данашњу цесту, на ономе мјесту, гдје је сада кула Салих-бега Ћеримагића из Орашја.

У том некадањем дворцу боравио је стално спахија са својом породицом и момчади, те је по народном причању по својој вољи вршио судбену власт над својим поданицима. Његова је власт била неограничена и он би судио на живот или смрт, како му се управо прохтјело. Покрај дворца, уз сами зид куле, била је тамница. То је велика рупача од 2—3 *м* у промјеру, ископана врло дубоко у земљу. На отвору те

рупаче бијаше положена широка полица, гдје би кривац могао стати или сјести. Кад би се полица с поља дирнула, злочинац би се стропоштао у јаму, те би га од тог часа зарабошили у тефтер мртвијех. И дан данас човјека језа хвата, кад му се, гледајући у дно ове рупаче, бјелуцају пред очима људски костури из сумрачја тамнице, па ћеш нехотице помислити на самовољу појединаца и на тешке патње народа за бурних времена.

Народ прича и то, да је у Тутњевцу била кула Филипа Маџарина, оног див-јунака, кога толико славе наше народне пјесме.

На том мјесту, на њиви Стојана Шешљића, откапао је године 1888. оружнички стражмештар г. Т. Драгичевић зидине једне зграде[1]). Сељаци казиваше ми, да је г. Драгичевић ту нашао неколико комада златног новца, а мени је лањске године пошло за руком доћи до једног бакреног новца цара Лицинијуса, који сам даровао нашему музеју. Тај сам новац добио од Остоје, сина Стојана Шешљића, који га је нашао на истом мјесту, гдје је откопавао г. Т. Драгичевић. И други су људи којешта находили на овом мјесту, па и на громили у њиви под кућом Цвијетина Стојића[2]).

Од оне откопане зграде водила је калдрма, како народ прича, уз поток Садиновац к Видовој води на двомеђи котара Зворник-Бјелине, гдје има неколико мраморова различите величине и форме, али без натписа. Уз поток Садиновац калдрма је тако добро сачувана, да се распознаје у овећем комаду пруге.

[1]) Испореди чланак „Мали римски нахођаји“ у „Гласнику зем. музеја“, год. 1897., стр. 520.

[2]) Ова громила још није откопавана.

Dva revidirana natpisa iz Soluna (Salonika).

Priopćio

dr. **R. Münsterberg**.

(Sa 2 slike u tekstu).

I.

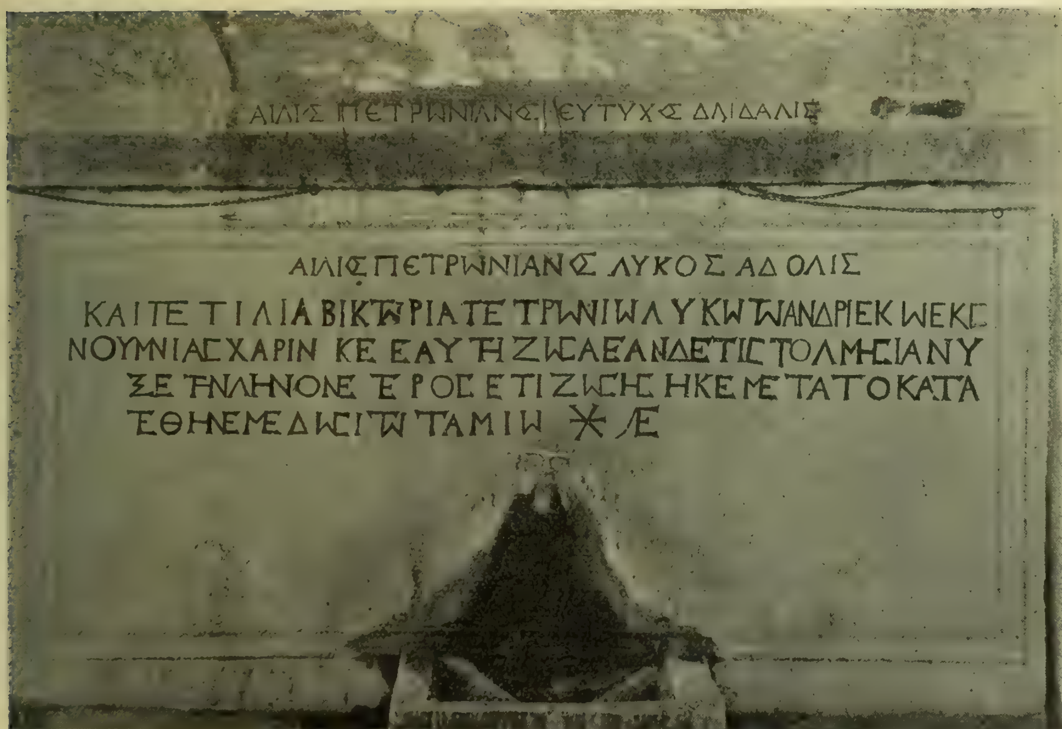

Slika 1.

Αἴλιος Πετρωνιανὸς Εὔτυχος Δαιδάλι<ο>ς.

Αἴλιος Πετρωνιανὸς Λύκος Ἀδόλι<ο>ς

καὶ Πετιλία Βικτωρία Πετρωνίῳ Λύκῳ τῷ ἀνδρὶ ἐκ τῶν ἐκεί-
νου μνίας χάριν κὲ ἑαυτῇ ζῶσα· ἐὰν δέ τις τολμήσι ἀνῦ-
ξαι τὴν ληνὸν ἕτερος ἔτι ζώσης ἢ κὲ μετὰ τὸ κατα-
τεθῆνέμε, δώσι τῷ ταμίῳ ✻ (πεντακισχίλια).

Ovaj natpis objavljen je po nepotpunom i netačnom prijepisu već godine 1880. u „Bulletin de correspondence Hellénique“, str. 66., a kasnije ga je ponovno priopćio Dimitsa u djelu Μακεδονία, str. 489. pod brojem 475. Mi ga iznosimo ovdje u *slici 1.* po fotografiji bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja.

U Thessaloniki dosta je često ime Petronius. Jedan Αἰ. Πετρώνιος Εὔτυχος dolazi kod Dimitsa str. 478., pod br. 443. Daedalia našla se dva puta u kršćanskim natpisima (Inscr. christ. II., 162., 4., 4.; C. I. L. V br. 6211). Ἀδόλιος ime je jednog Efežanina iz doba Theodosiusa II. (Phot. 468^{a} 28); drugi Adolios, sin Akakiosa bio je zapovjednik Armenaca pod Belizarom godine 542. (Hartmanu kod Pauly-Wissowa). Čini se da je i ime Βικτωρία kasnijeg postanka. Naš natpis pripadaće po svoj prilici najranije pod konac trećeg stoljeća.

II.

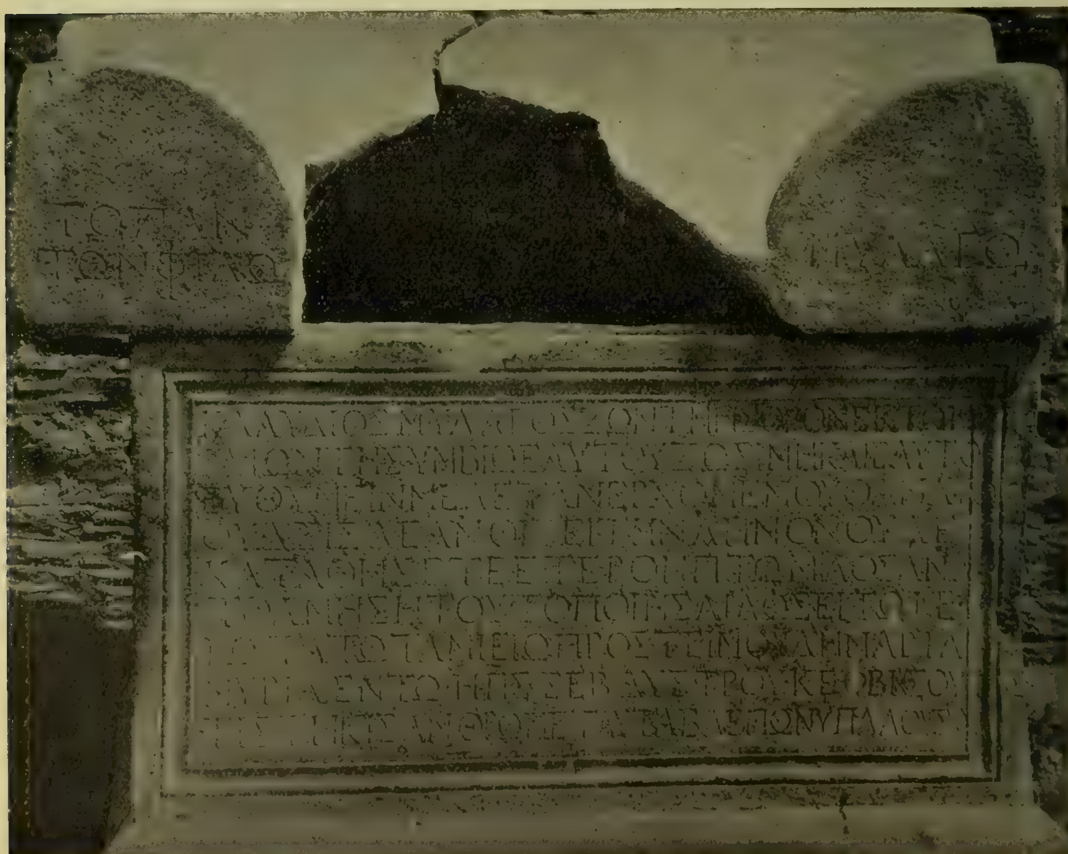

Slika 2.

Τῶ πάν-
των φίλω
Μυλάγω.

Κλαύδιος Μυλαγος ζῶν τὴν σορὸν ἐκ τῶν
ἰδίων τῇ συμβίῳ ἑαυτοῦ Ζωσίμῃ καὶ ἑαυτῷ.
εὐθυμεῖν μελετᾶν ἐρχομένου θανάτοιο.
οὐδεὶς δὲ ἀνοίξει τὴν ληνὸν οὐδὲ
καταθήσετε ἕτερον πτῶμα · ὃς ἂν δὲ
τολμήσῃ τοῦτο ποιῆσαι, δώσει τῷ ἱε-
ρωτάτῳ ταμιείῳ προςτείμου δηνάρια
μύρια. ἐν τῷ $\overline{\eta\pi\varsigma}$ Σεβ(αστοῦ), Δύστρου $\overline{\kappa\epsilon}$. ὁ βίος οὗτος
ΤΙΣΤΗΚΙΣ ἄνθρωπε ταῦτα βλέπων ΥΠΑΛΟΥΣΘΥ.

Natpis je u majuskulama već objavio i ocijenio I. H. Mordtmann u atinskim „Mittheilungen“, XXI. (1896.), str. 98. Mi ga ovdje iznosimo po fotografiji, koju je dobavio bosansko-hercegovački zem. muzej, što je svakako opravdano obzirom na njegovo tačno datiranje, nadalje takogjer zbog lijepe rečenice u trećem retku i zbog zagonetnog zaključka ovog natpisa.

Smisao trećeg retka je jasan: Valja tako živjeti, da „bez straha i groze gledamo smrti u oči“. Ova nas rečenica potsjeća na platonički μελέτη θανάτου; ona potječe možda iz kakove poučne elegije, pa bi riječi εὐθυμεῖν μελετᾶν bile zaključak jednog, a riječi ἐρχομένου θανάτοιο početak narednog distiha.

U početku zadnjeg retka čita Mordtmann τί στήκ(ε)ις (= ἕστηκας); no pošto inače smrt poziva putnika, da zastane kod groba, to se meni ovakovo čitanje ne čini vjerojatno. Zagonetnu skupinu pismena na kraju natpisa ne umijem da protumačim; mogla bi se očekivati zgodna primjena, upravljena čitaocu, kao (Dimitsa Μακεδονία broj 400. i 536.) κὲ σὺ τίς ποτ' ἶ; ili (Kaibel 303.) τίς εἶ βλέπε καὶ τὸ μένον σε.

Različito. — Различито.

Народни обичаји у Сријему.

Ма да се је већ много писало о разним народним обичајима у разним крајевима па и о онима у Сријему, то ипак не нађох још нигдје написаних оних — рекао бих — осамљених обичаја, којих се држе католици у Сријему пред Божић и о Божићу. Вриједно је те обичаје забиљежити не само за то, што ћемо их онаке осим у Карловцима и Петроварадину тешко у ком другом мјесту наћи, него и за то, што некоји почињу већ и изумирати. — Морам унапријед споменути, да ћемо у овом чланку имати посла и с њемачким текстом, у коме има доста неразумљивих ријечи, које ми нијесу могли протумачити ни они, који су га некада употребљавали. Од куда тај њемачки текст, о томе ће још бити говора на другом мјесту, кад се с њим поближе упознамо.

Они католици града Карловаца, који станују у два дугачка шора, сасвијем одијељени од православнога становништва, гдје је и она позната капелица у спомен мира, изаберу прије него што ће отпочети зорнице, обично два грлата момка из спромашније обитељи, а који се зову „викачи“ или, како их неки називају, „викари“, који ће будити становништво за читаво вријеме, док трају зорнице. Свако наиме јутро постави се један на крају горњега шора, а други на крају доњега шора код „лагумова“ па, чим први пут на зорницу зазвони, дижу се и идућ према другом крају шора вичу, што их грло носи, прво њемачки: „Ауферштилај!“ (Auf, erstes Mal läutet) па онда хрватски: „Устани, први пут звони!“ Тако вичу по неколико пута, док не стигну на противан крај шора. Каткада се код некојих кућа, које их шпецијално замоле, дакако за добар бакшиш, мало зауставе па лупну на прозор, да не би дотични укућани зорницу преспали. — То се викање сваки дан понавља, а на Бадњак вичу и у 11 сати у ноћи, кад први пут звони на полноћку. Задњи пут вичу на Божић у 6 сати у јутро, кад први пут звони на рану мису.

Сваки викач има редовито и свога замјеника, који га замијени у случају какве запријеке или болести, а догодило се, да је којем и грло промукло, па није могао ни говорити, а камо ли викати.

Кад су викачи своју службу свршили, онда иду по своју плаћу. На Божић наиме упрте велику корпу или мараму па заредају од куће до куће, а свака кућа већ унапријед спреми на страну оно, што ће дати викачима: тањур колача и

нешто новаца. Чим викачи — управо службено — у кућу дођу, честитају Божић, домаћин их понуди чашом вина, а домаћица међутим стресе оне колаче у њихову корпу или мараму; новци им се дадну у руке. Често пута остану исти викачи и за другу годину.

Осим у Карловцима било је таквих викача и у Старој Пазови међу Словацима, но они су овако викали: „Устанће газде, арканђели звоњају газди на вођак!“

Осим викача договарају се неки још у јесен, како ће на Божић приказивати Адама и Еву. Напокон се изабере, опет обично из сиромашнијих породица пет особа: Бог, анђео, Адам, Ева и ђаво. За Еву изаберу чим љепшу дјевојчицу од 12—16 година, која такођер има и лијепу косу; осталим дјечацима такођер не смије да буде више од 16 година, а ђаво буде обично старији, каткад и до 20 година, а то зато, да може бранити друштво од евентуалних нападаја. — Кад се друштво изабрало, онда кроз читаво вријеме од 1. децембра па до Божића уче у којег старијег човјека своје улоге: пјесме и говоре. Док они уче, прави им се за то одређено одијело, ако није остало од прошле године па и ово се мора поправити. Одијело је у Бога, анђела, Адама и Еве чисто бијело с чипкама, а преко рамена, прса и леђа спуштају се унакрст широке црвене врпце, на глави имају од златна папира круну, доста сличну камилавци, и то анђео, Адам и Ева с два крижића, један напријед, други натраг, а Бог с три крижића, напријед два један над другим а трећи с трага. Бог има дугу густу бијелу браду и бркове, како се обично слика, а у руци држи скептар и лимену шкрабицу (Büchse). Анђео има крила од дебела позлаћена папира, у десној руци голу сабљу, а у лијевој звонце, које обично из цркве позајме. Адам носи повелико искићено божићно дрво, а Ева има у руци велику јабуку (плод). Коса јој је рашчешљана и низ леђа спуштена. Ђаво је обучен у црну, обично рутаву кабаницу, до земље, а опасан је ланцем. На глави има какав стари цилиндар без обода, а натуче му се до рамена. На цилиндру се изрежу очи, око којих се пришије или прилијепи црвена кожа. Над очима су бијеле густе обрве од овчије вуне, од које су и бркови и брада. Језик од црвене коже виси му напоље, а зуби су му начињени од бијела дугачка граха. Над цилиндром начине од шеширине рогове, које искитe гумбачама (Stecknadel) и то тако, да су главе изнутра а врхови ван стрше, а онда утуре у рогове чокањ од кукуруза, да чврсто стоје. У рукама има двороге виле, а на њима комад ланца, да звечи, кад удари о земљу. Овако опремљени полазе на Бадњак у вече, кад се почне вечерати, од куће до куће. Сви не улазе одмах у кућу, него стоје пред кућом, а анђео сам униђе па пита, хоће ли пустити Адама и Еву. Ако им се дозволи, анђео даде звонцем знак, да униђу. Сви дођу пред собна врата и стоје, а анђео сâм униђе у собу и почне говорити:

Tritt herein ganz saben (ohne?) Spott,
Schenk' uns nam (?) das ki wei Gott
Schenk' uns nam (?) die fröhliche Zeit,
Wie uns Gott von Himmel-Weit'.

Hier ersammen (beisammen) Herrn und Frauen,
Möcht Euch nicht verübelt haben,
Setzt Euch nieder in guten(r) Ruh'. —

Сад анђео удари сабљом у врата, на што сви, осим ђавола, униђу у собу. Бог сједне на столицу, коју му је приредио анђео, дрво намјесте у средину собе, а испод њега стоје Адам и Ева, држећи једном руком за дрво. Анђео стоји пред њима и доврши свој говор:

Schweiget still und höret zu!

На то почну пјевати:

Maria liegt verborgen,
Bis an das Licht des Morgen,
Gott loben wir schon am höchsten Thron!

Тада ђаво отшкрине врата и говори:

Tritt herrein ganz knödelfest,
Grüss den Herrn und seini (seine) Gäst'
Seini Gäst' und seini Gos!
Will der Herr wissen, wie i(ch) heiss?
I heiss Hans Ferschtenkern,
Friss und sauf', bezahl' nicht gern;
Ich heiss Hans Zenica, Krautschneider von der Pipa.

Враг оде, а остали опет пјевају:

Maria liegt . . . . . .

Кад сврше, говори Бог:

Ich bin Gott Vater genannt,
Führ' den Scepter in meiner Hand.
Ich erschaffe alle Ding',
Wie auf Erden und Himmel sind,
Wie auch sogar das Firmament,
Worin zwei grossen Lichter stehen,
Das erste weder (während) Tag, das andere weder (während) Nacht;
Hab' ich 's gar wohl betracht,
Wie die Vögel in der(n) Lüften schweben,
Da ist mein Geschäft all' darneben,
Wie die Fischlein in der(n) Wasserstråmen,
Da ist mein Geschäft all' beisammen.

На то улети враг и говори:

Bist denn du der wahre Gott?
Fürchte dich von Schand und Spott;
Ich hab' gemeint, ich muss die wahre Hölle hitzen
Und darauf Blut verschwitzen.

Бог му одговара:

Gehe du krepirter Hund
Und lass' kein Gestank aus deinem Mund!

Онда опет враг Богу:

Gehe du roder (rother) Ripper,
Ich zahl' dir heut' noch mehr!

Сада опет пјевају:

Maria liegt . . . . .

Послије тога Адам остави дрво, дође пред Бога и клекне на једно кољено. Бог даде анђелу скептар, а од њега узме сабљу и наслони је Адаму на лијево раме и говори му:

Adam, Adam du sollst leben,
Tritt auf deiner Fusskleben,
Schönster Baum über die Massen
Sind dir alle zugelassen.
Hier nehm' ich eine Rippe aus deinem Leib
Und mach' dir daraus ein Eva-Weib.

Удари сабљом Адама лако по рамену, а он оде на своје мјесто под дрво, па опет пјевају:

Maria liegt . . . . .

Затијем Бог пита Адама:

Adam, Adam wo bist du?

Адам одговара:

Hier stehe ich unter dem Baum.

Опет Бог:

Warum stehst du unter dem Baum?

Адам:

Weil ich mich fürchte vor der Sünde.

Бог:

Warum fürchtest dich vor der Sünde?

Адам:

Weil ich von dem verbotenen Baum gegessen habe.

Бог:

Wer hat dir 's geheissen?

Адам:

O Herr, die Eva.

Ева одма настави:

O Herr, die Schlange hat mich angehetzt,
Dass ich soll essen zu guter Letzt,
Dass ich soll essen von dem verbotenen Baum,
O Herr, ich will es niemehr than.

Затим као да дражи Адама, рече му:

Adam, Adam schau, wie süss ist
Der Apfel, magst ihn auch?

Адам јој одговори:

Nein.

Опет пјевају:

Maria liegt . . . . .

а послије тога говори Бог анђелу:

Tritt Erzengel Gabriel, tritt her zu mir,
Ein Gebot dass gib ich dir's,
Dass du Adam und Eva sollst
Jagen aus dem Paradies.

Док је Бог то говорио, стајао је анђео пред њим, а онда стане пред Адама и Еву и говори:

Hier hab' ich ein Gebot
Von dem allerhöchsten Gott,
Dass ich Adam und Eva soll
Jagen aus dem Paradies
Durch sein Vollkraft und Macht des Herrn;
Hereinzukommen nimmermehr!

Затим анђео истјера Адама, Еву и ђавола из собе ван, а Бог и анђео сами пјевају:

Maria liegt . . . . .

Иза тога Ева отшкрине врата и моли:

O Herr, o Herr willst uns denn heut verlassen! (rep).
O Herr, du hast uns das Leben gegeben,
Du kannst es uns auch wieder nehmen!

Онда Бог говори анђелу:

Tritt Erzengel Gabriel, tritt her zu mir,
Ein Gebot dass gib ich dir 's,
Dass du Adam und Eva-Weib zu führen
Hast in das Paradies.

Анђео удари сабљом у врата, а Адам, Ева и ђаво унилазе и сви скупа пјевају:

Maria liegt . . . . .

Послије тога ђаво прије к Еви под дрво и поругљиво јој говори:

Effa, Effa, du sollst kein Zwiebel beissen;
(Er)häng' dein' Mann, ermord' dein Kind,
Der Teufel verzeiht dir alle deine Sünd'!

Или јој хрватски вели:

Аха, Ева, бил' јабука шећерних и меднйх!
Од сласти те снашла мука,
Боље да си јела лука,
Право ти је све, што хоћеш
Свуда носом да закодеш;
Жена рада свашта знати
Зато жена много пати. Хи! хи! хи!

Сада почињу разне пјесме. Има их и њемачких и хрватских па какве ко воли. У неким кућама пјевају и једне и друге.

Њемачке су ово:

I. Пјесма.

Auf! auf! ihr Hirten, was schlafet so lang,
Die Nacht ist vergangen, erschein(e)t die Sonn' —
Ein Kindlein ein klein —
Der unser Erlöser und Heiland wird sein.
Jetzt mach' nur ein Friesel und säum' dich nicht lang,
Stich ab dein Fusskitzel und mach' dir ein Gang
Und rüst' dich fein schön und putz' dich fein schön,
Muss Hüttlein fein rukken, wenst eina wilst gehen
Zum Stamme der Juden mit weissgrauem Port (Bart)
Dem liebreichen Kindlein ganz fleissig auf fort!
Auf blosser Erd', auf blosser Erd'
Den Heiland schön fleissig verehrt!

II. Пјесма.

Sind deine Kinder Menschen?
Was Gott verboten hat,
— Der Teufel ist vermessen —
Bringt Eva zu der That,
Weil sie die Frucht gegessen,
Was Gott verboten hat;
Das hat gethan die Schlange,
Hat sie die Sünd' begangen.

III. Пјесма.

Ob ich 's gleich ein Schäffer bin,
Hab' ich 's nur ein freien Sinn,
Hab' ich 's nur ein solches Leben,
Das mit lauter Lust umgeben,
Ob ich 's gleich ein Schäffer bin.
Morgens wenn der Tag angeht
Und die Sonn' am Himmel steht,
Muss auf die grüne Weise hin,
Ob ich 's gleich ein Schäffer bin.
Komm' ich zu den Wasserflüssen
Meinen Purpur anzugiessen
Auf die grüne Wiese hin,
Ob ich 's gleich ein Schäffer bin.
Gehe ich 's in die Stalle,
Treib' ich meine Schäfflein alle
Auf die grüne Wiese hin,
Ob ich 's gleich alleine bin.

Сада враг, који обично на страни у каквом куту стоји, говори:

Die Büchs' die Büchs' thut schön
Zu Herrn und Frauen;
Möcht euch nicht verdriessen
Ein polnisch-rostigen Silberzehner
In meine Tatzen einzuschütten;
Möchten keine Dukaten sein,
Können auch Gulden und Kreuzer sein.

Хрватске су пјесме:

I.

Устанте пастири, Јакобе, Мато, Иване,
Што тако спите, зар не чујете, Бог с вами!
Што вичеш над нам, спават нам не даш, Стипане,
Како анђели стоје весели над нами!
Пречиста дјева породи сина, Марија,
Бога правога изван вароша Бетлема.
Узми Паво трубљу и надуј уста трубљењу,
Веселимо се сад Исусовом рођењу!
Устани Ђуро, гледај у небо, што видиш,
Ако л' путоват сна ради с нами не мислиш!
Јеси ли кадгод оваку звизду видио?
Прем ако јеси јур много време живио.
Почекајдер Живко, већ све, што велиш, верујем,
Само док моје ја сад опанке обујем.
Ја ћу понет масла, ти носи млика у ћупу.
Рецимо: слава Исусу, госпи, Јосипу!
Здрава Маријо, блажена мајко, кажи нам,
Спава ли синак, да благослови свима нам;
Јербо смо ми дошли твому се сину клањати,
Како смо чули анђела млоштво пјевати.
Не спава он сада, јер му је зима на слами;
Фала вам, који амо сте дошли сад к нами.
Иштућ благослов путујте срећно с Исусом!
Слава на небу увик нашему буд' Богу!
А мир народу пребивајућем у слогу! (реп.)

II.

На салашу код Бетлема
Онде паша добра има,
Овце тамо терајмо
И у фрулу свирајмо!
Ватру ћемо наложити,
Покрај ње се положити,
Јербо љута је зима,
А одиће не има.
Зато, Мишко, носи дрва,
Јер имамо јурве мрва;
То кажи и Ђурици
И његовој Марици.
Ти, Бартоле, дрва сложи,
А ти, Мато, ватру ложи,
Да с' можемо гријати
И тарану скувати.
Ти, Мартине, врати овце
Па примакни ватри лонце;
Али да не покипе,
Пази добро, Филипе.
Хајдмо овце затварати,
Време јурве је спавати,
Рано ваља устати
И овце испуштати. —
Устан' горе ти, Никола,
И опремај брзо кола,
Јер чудна је новина,
Досада невиђена:
Кукавице јур кукају,
А птичице свуд певају,
Премда оштра је зима,
Чудо конца не има. —
Хајде, браћо, устаните,
Торбе ваше заметните,
До Бетлема ходимо,
Нову свитлост видимо.
Што ћеш понет', брате Мато?
Што ли дати, сестро Като?
На пут нама у торбу,
Једну кокош у чорбу.
Ја ћу узет фрижак сирац
И кајмака један лонац
И још два три плећета
И чутуру шербета.
Што ко има нек понесе
И у Бетлем нек' донесе
Маленоме краљићу,
Нашем драгом Божићу!
Мато узми тамбурице
И припреми нове жице,
Да с' не буду тргали,
Кад будемо играли.
Андро узми твоје гајде,
Тере брзо с нами хајде
И посвирај весело,
Нека игра све село.
Узми, Јозо, егедице
И малене свиралице
И трумбете, бубњеве,
Весел'мо се све дневе!
Ударајте, тидли, фидли,
Ноте своје: тудли, тудли,
Трорарара трубите,
Румпли, пумпли удрите!
Сада гласно попевајмо,
Тере Богу фалу дајмо
На толикој љубави,
Што нас од зла избави:
Буди, Боже, теби фала
Од свих људи и држава,
Јер нас грешне походиш,
Од пакла ослободиш!
Твоје свето порођење
Нек нам буде на спасење!
О Исусе буд' фаљен
Сада и увик амен! (реп.)

Иза тога анђео честита: „Честитам Вам порођење Божјег сина; у здрављу и весељу и у миру божјем провели; што од Бога желите, нек Вам Бог да!“ Послије њега честита ђаво:

И ја ћу Вам честитати,
Ал' морате ме даривати:
Дајте пола прасета
И чутуру шербета,
Кифлице, колача,
Медених погача,
Рогове ми накитите,
Кобасицама преплетите,
А у пикслу пет талира,
Јер вам друкче не дам мира. —
И ја ћу Вас тући
И за кике у пако одвући.
Даклем дајте,
Дајте, даривајте:
Који дукат, који два,
И са тим сам задовољан ја!

Пошто буду даривани, одилазе у друге куће. Но будућ да на Бадњак у вече могу само неколико кућа обредати, то наставе и први дан Божића, кад свијет изиђе из цркве, па ако још нијесу све обредали, наставе и други дан Божића.

Кад унилазе у кућу, ђаво је пошљедњи, а кад излазе, ђаво је први. Он друштво штити. Догоди се често, да остали већ унiђу у собу и пјевају, а ђавола још нема, негдје по улици гоња дјецу, која му се ругају довикујућ му: „Дрн, дрн, ђаволе!“ па и крупније. Из почетка чини то ђаво из шале, но касније, кад су неколико добрих кућа обредали, окрене и озбиљно, особито послије како је повукао неколико чашица не шербета, него шилера.

Ђаволу се највише ругају, а онда и Еву ријечима задиркивају, а тим дакако и Адама вријеђају. Бога и анђела никако не дирају. Још домаћи обично добро прођу, али тешко ђаволу, Адаму и Еви, ако из Петроварадина дођу, што се каткада догоди, јер на њих нападају, ко на бијеле вране.

И у неким другим крајевима иду Адам и Ева, али се у многом разликују од оних у Сријему. У неким мјестима иду од куће до куће па лупају на прозор и питају, хоће ли их пустити. У Броду на примјер иду улицом па вичу: „Адам и Ева!“ као да што продају.

У неким крајевима — око Ђакова, Пожеге и уопће по горњој Славонији — носе такозвани „Кристкиндл“. Дјевојка наиме, обучена у бијело, носи велику лутку — приказује матер Божију с малим Исусом. — С њом иде и св. Јосип, а обично су уза њих два анђела па пјевају божићне пјесме. Тога је у Сријему врло ријетко наћи. Нешто чешће, ал опет ријетко, носе и у Сријему „Бетлем“. Начине од папира кућицу, у којој се приказује рођење Исусово, слично ономе, како се то у неким црквама о Божићу начини. Ту кућицу носе двојица мушкараца, који су у бијело обучени. Ријетко ће још кога с њима бити, каткада још један или највише два анђела. Често иде с њима један зрелији човјек, но не судјелује код пјевања па није ни обучен ко они, већ у обичном одијелу. Он их дакле само чува, јер Бетлем се обично у вече носи, будућ да се шталица много радије гледа, кад је расвијетљена, него по дану. — Такав су Бетлем носили некада и православни о свом Божићу, само што га нису звали „Бетлем“ него „вертеп“ (Höhle, Krippe der Geburt Christi). То се је већ сасвијем изобичајило.

Прије него што пријеђем на још неке божићне обичаје, навешћу још један, који спада у исту категорију, у коју и они споменути.

У вече наиме прије три краља иду од куће до куће такозвана „три краља“. То су тројица мушкараца, у бијело обучена с краљевском круном на глави. Један

је Гашпар, по лицу црно намазан, други је Мелкиор, машћу и брашном намазан, трећи је Балтазар, наравне боје.

Мелкиор носи велику звијезду, која је начињена од сита, а обложена је златним и црвеним папиром, учвршћена је на летви тако, да се може окретати. Унутри су многе ситне звјездице, а у средини гори свијећа. Гашпар носи сабљу, а Балтазар скептар и „пикслу". Када дођу у кућу, поставе се овако: Мелкиор са звијездом у средини, Гашпар с једне, Балтазар с друге стране. Први говори Балтазар:

Baltazar, Baltazar bin ich genannt,
Führ' den Scepter in meiner Hand,
Ich bin der König aus Morgenland.

Онда Мелкиор:

Melkior, Melkior bin ich genannt,
Drehe den Stern in meiner Hand,
Ich bin der König aus Weisenland.

Напокон говори Гашпар:

Tritt herrein ganz schneereich,
Dreizehn Tag ist weit mein Reich,
Ich führ' das Schwert in meiner Hand,
Ich bin der König aus Judenland.

Иза тога пјевају:

Wir kommen daher in Regen und Wind,
Wir suchen das neugeborene Kind,
Wir kommen von König Herodes Haus,
Herodes schaut zum Fenster hinaus.
Herodes sprach aus falscher Muth:
„Kommt 'rein, kommt 'rein,
Ich will euch geben Heu und Stroh,
Wollt ihr nicht bleiben,
So ziehet nur ein,
Denn Engel lobten Jesulein,
Jesulein nehmens auf ihren Schoss.
Josef, Josef zieg 's Hemet heraus,
Wir machen dem Kindlein zwei Windlein daraus,
Wir machen ihm es hübsch und fein,
Der Namen soll es Jesu sein".

Die heilig' drei König sie thun das nicht,
Sie nehmen den Stern und laufen damit,
Sie laufen auf das Berglein hinauf;
Der Stern, der Stern soll ruhig mitgehen. —
Wünscht ihr uns was geben,
So gebet uns sobald,
Wir müssen heut' noch gehen
Durch einen finstern Wald.
Noch eines, noch eines ist unser Begehr(en)
Ein Stücklein, ein Kirzlein in unsern Stern.

Послије тога говори Гашпар исто, што је говорио ђаво код „Адама и Еве":

Die Büchse, die Büchse . . . .

Ако устреба, онда говоре и хрватски и то Балтазар:

Три краља звпзда вођаше
И дарове, које носаше
Светлом краљу небеском
На сламици положеном.

Мелкиор:

Земаљски краљ Ируде
Не тражи твоје нетеде(?)
Не тражи твоје владање,
Вечном краљу уживање[1]).

[1]) Из те се китице слабо може погодити прави смисао.

Гашпар:

О Исусе тебе хвалимо
И оца с духом славимо;
За све твоје прилике,
Хваљен буди у вике.

Сада пјевају пјесму: Небо високо . . . Кад је до краја испјевају, честита Балтазар: „Честитам Вам овај благдан — три краља — у здрављу и весељу га дочекивали!“ Послије њега честита Гашпар исто као ђаво у „Адама и Еве“, изоставивши оно: „Рогове ми накитите . . .“ и: „Ја ћу Вас тући . . .“.

Сада да одговоримо на питање: Зашто оне пјесме и говори на њемачком језику? То је плод њемачке школе за вријеме границе, кад је још била војничка управа па кад се је у основним школама искључиво њемачки учило и говорило. Ако је онда који ученик у школи с ким хрватски проговорио, па га тко учитељу пријавио, да је говорио „illirisch“, тешко њему, тај је сигурно примио неколико „шпиланга“. Тим начином им је њемачки језик прешао у крв, да су се њиме и код куће служили. — Школи је припомогло и досељивање њемачких породица из околних, па и из даљњих њемачких мјеста. Те су се породице обично населиле у она два шора града Карловаца, гдје живу католици, па су се течајем времена — женидбом и удајом — смијешали са старосједиоцима. — Зато, што су католици некада већином њемачки говорили, зове се још и данас онај крај града, гдје они живе „Швабска“, а њих зову Швабама, ма да се данас већина Хрватима осјећа. Паче прије 15—20 година и сами су себе Швабама називали. Данас ће се мало такових наћи. Има још и данас старијих људи и жена, који говоре пола њемачки пола хрватски. На примјер често се може чути: „Kemer, комшинице, heute на пијацу?“ — „Wart' tu обешењаче, ich wer dich schon lernen, како се поступа auf die Gossen!“ — „Хајде trink aus па kemer ham спавати!“ и слично.

У тој дакле струји морале су и оне пјесме настати. А колико су уопће ти обичаји стари, тога не знају ни најстарији људи; веле само: „Тако је од вајкада било“. — Штампане их нијесам нигдје могао наћи, прем сам превртао стародревне њемачке молитвенике и пјесмарице, а и старије људе питао, знају л' за какву књигу, у којој би се те пјесме налазиле; нико ми није знао рећи. Они, који младеж спремају за „Адама и Еву“ и „три краља“, имају све написано или знају напамет; ово друго је обичније. Исто вриједи и за хрватске пјесме и говоре; ни њих не нађох ни у каквим књигама. По томе судим, да је то све народна умотворина, која прелази с кољена на кољено; а за мало да је није нестало, кад је оно филоксера уништила винограде — живот Фрушкогораца — јер онда су ти обичаји буд сасвим престали, буд се хладно вршили — као силом. — Сад је опет нешто живље, јер американска лоза помало рађа, но није ни издалека као оно прије двадесетак година — и још прије.

Што се тиче хрватских пјесама и говора, то се види, да је у њима екавштина измијешана с икавштином. То се даде протумачити тиме, што народ говори искључиво екавштином, а старији молитвеници и пјесмарице су искључиво икавштином писани, а народ веома радо пјева и црквене пјесме па је тако екавштину с икавштином помијешао. — Да су се овдје баш по старим црквеним пјесмама повели, доказ је то, што иначе у народним пјесмама, које су у истом мјесту, међу њима никле, нема ни једне икавске ријечи, него је све чисто екавски. Ако се која и нађе, та је пренесена или из Петроварадина (Мајура), јер тамо говоре помијешано икавски

и екавски - претежније икавски, — или из којег другог икавског мјеста. Но и такове се пјесме у Карловцима прекроје на екавски. — Што је екавштина продрла и међу католике, тому је разлог претежни елеменат православни, јер они су тим нарјечјем од увијек говорили.

Но да опишемо још неке божићне обичаје.

На Бадњак у јутро настоји домаћин, да чим раније устане, да дочека полаженика, ако овај није прије још поранио. Уставши домаћин, приправи медене ракије, јабука, ораха, сухих шљива и вишања и т. д. па чека полаженика. Кад овај дође — а то бива често и око три сата по поноћи — куцне у прозор, а домаћин не пита, ко је, него одмах отвара. Полаженик такођер ништа не пита, него иде управо у собу па тамо честита: „Честитам Вам Бадњи дан, много љета и година у срећи и у здраљу и у миру божјем дочекивали, што од Бога желите, нек Вам Бог дâ, више одсад него досад!“ Полаженик мора одмах сјести на под, обично под стô. Ту мало посједи па устане, а то је за то, да кокоши боље носе. Домаћин га послужи меденом ракијом, па и сам с њиме пије, дадне му дар: јабуке, орахе и т. д. а на руку му натакне такозвану „полаженикову плетеницу“, у коју је забоден сребрни новац. Кад полаженик полази из куће, домаћин га позове на ручак на Божић; онај се мора одазвати, осим кад би се каква несрећа догодила, у ком случају та кућа не би цијеле године напредовала. Полаженик мора бити чим веселији, макар и силом, но ово се задње врло ријетко догађа, јер га већ бермет (Wermuth) развесели, и ако је иначе невеселе ћуди. Према полаженику буде и кућа цијеле године весела или тужна. — Ако иза првог полаженика дође други, приме га додуше, но нема оне важности као први, па не буде ни на ручак позват.

Полаженик је могао бити ко му драго, познат или сасвим стран, макар и циганин, вриједио је, само ако је први дошао. То је додуше било у пређашња времена, док се је слабо знало, што је то сиротиња, но од како је стала харачити филоксера, бива то већ на неки умјетан начин: Ако наиме први дође какав туђин, а домаћин очекује кога свога пријатеља или рођака, не ће оног пустити, док очекивани не дође, само да он буде први, па касније може доћи, ко хоће, но боље је да нити не дође.

Прије је било грјехота и несрећа, ако се полаженик одбије, сад се на то слабо мисли.

Домаћин се на Бадњак обично код куће задржава, приправљајућ дрва, сламу и т. д., или оде у поље, да одреже божићно дрво, ако то није дан прије — на Туциндан — учинио. За божићно дрво употребљавају обично фењу (смреку), јер је тамо јелика и оморика велика ријеткост.

На Бадњак се обично коље печеница. Когод може, гледа да купи прасе, јер како прасе напријед рује, тако и та кућа напредује, пура пак или кокош одчепрка срећу натраг. — Ловци иду обично на Туциндан и на Бадњак у лов, јер у њиховој кући, ако се икако може, мора на Божић и дивљачи бити. Дјеца на Бадњак иду по кућака честитати. Тамо није обичај, као у Босни, да људи иду честитати; то су веома ријетки случајеви, то је дјечији посао, а људи си честитају обично пред црквом, кад излазе од службе божје, жене исто тако, само већином други дан Божића, јер онда не морају кухати; или и на први дан, али на раној миси. По подне се кити божићно дрво. Кад се приближи вече, домаћица добро помете собу, а домаћин унесе сламу и честита Божић свим укућанима, који се око њега скупе. Затијем донесе у саћурици или котарици орахе, стане насред собе па све по три

ораха наједанпут баца најприје у прочеље велећ: „у име оца“, онда натраг иза себе велећ: „и сина“, па на лијеву страну велећ: „и духа“ и напокон на десну страну велећ: „светога амен“. Затијем тури у пећ „бадњак“ — повелик пањ — који гори до зоре, а често и дуже. Међутијем домаћица уноси вечеру, а домаћин избаци један хитац обично из пушке у знак, да се вечерати почело. На столу је осим осталога и бочица с „медљаном“ ракијом. Домаћин узме бочицу, опет честита и малко гуцне, понуди домаћицу, она исто чини, што је и он па је предаде најстаријем дјетету, које такођер честита и пијуцне мало па онда предаде млађему и тако редом иде — ако уопће има дјеце. Затијем се запале свјећице на божићњем дрвету па сви отпјевају једну или двије божићне пјесме. Послије тога даде домаћин сваком, који су око стола, по неколико зрна грожђа, свакоме по један орах, па сваки сâм свој расцијепи, умочи у божићни мед и поједе га. Ако је чији орах црвљив, кажу, да ће дотичник оболити те године. Затим даде свакоме по чешњић бијела лука; они и њега умоче у мед и поједу. То је, кажу, за то, да им вјештице не могу наудити. Тада домаћин узме јабуку, која се зове „домаћа јабука“, прережe је на криж, но не сасвијем, него да се на доњем дијелу држи. Ако је јабука црвљива, знак је, да ће бити он или домаћица болесни; ако је сјеме пререзао, не ће те године кућа имати среће. Та се јабука сада не једе, него се спреми до нове године, онда се подијели и поједе. Сада се крај пуне трпезе вечера свега и свачега, штоно се вели „ко на Божић“. Осим осталога ловци обичавају метнути на стô и мало барута

Кад се прве чаше точе, напуни се једна чаша разом, а крај ње се метне комадић круха и намијени се за мртве и то стоји читаву ноћ, а у јутро се гледа, је ли који мртвац начео вино или крух. У јутро се даде то вино и крух какову просјаку. — Ваља још споменути, да се прије вечере, још за дана, сва стока, живад, пси и мачке до сита нахране, а и штале морају бити чисте.

Послије вечере играју се ораха, картају се и на разне начине забављају, а ако има дјеце, играју се квочке и пилића. Мати наиме или отац узму орахе и вичућ „кво, кво“ бацају их по соби, а дјеца се вичућ „пиу, пиу“, отимају за њих. Забављају се све док не буде вријеме, да се иде на поноћку. — Многи су некада почевши од св. Луције па до Бадњака правили клупчицу (столичку) и то тако, да се је сваки дан морало нешто на њој начинити, макар само ножем задјелати, а да буде готова на Бадњак баш у 11 сати у ноћи, кад први пут звони на поноћку. Ту столицу носи дотични собом у цркву и крај крстионице стане на њу па види све вјештице, које су у цркви. Оне, које су од крава, имају музлицу на глави, а које су од људи, имају шешир или мушку капу, а све су леђима олтару окренуте. Да му пак ништа не могу нашкодити, метне у џеп млада бијела лука, који обично посију на св. Луцију и држе у топлом, да доспије до Бадњака. Који тога лука нема, мора побјећи из цркве одмах послије подизања, јер ће га иначе вјештице ухватити и растргати. Једне су године збиља нашли једнога Карловчана, како на улици сабљом око себе бије, а у близини му никог није било, но он је видио пред собом вјештице, које су га напале, па је и у помоћ викао. Те су вјештице биле карловачки шиљерац, с којим се је читаво вече одвише интимно позабавио, па му машту учинио живљом него је иначе — без шиљерца.

Послије цркве старији обично ни не иду спавати, него се омрсе обично пачама па наставе забаву до зоре; дјеца се обично не скидају, него онако обучена легну на под, на сламу. Суђе и јело, што је на столу остало, не носи се те ноћи

ван, него истом у јутро редуша склони, но „бадњак“, ако није потрошен, и „летњак“ остају на столу. Бадњак се зове онај колач, који је умијешен од домаћег крушног брашна као плетеница и као точак округао тако, да се врхови састају. Уресен је с неколико ружица од тијеста, а између сваке двије ружице је по један орах. Бадњак се једе с осталим јелом за вечером. Летњак је такођер колач од крушног брашна додуше округао, али висок као торба. Уресен је такођер ружицама, малим буренцетом са славином, орасима, по неким грозднћем и то све од тијеста. Преко Божића стоји љетњак на столу, а онда се спреми у ормар, гдје стоји до нове године. Сад се опет донесе на стô за ручак. Домаћин га прережe на четверо, полије га унакрст вином говорећи: „У име оца и сина и духа светога, амен.“ Онда се једе с осталим јелом. Слама стоји у соби до трећега дана Божића па се онда износи ван и баци. Она пак слама, која је била на столу под столњаком, чува се, а такођер нешто и с пода, па се на св. Винка вјеша на воћке. Кост од батака метне се на ону воћку, која још није родила. То се ради за то, да воћке роде онако обилно, како је на Божић свега доста на столу било. Трећи дан Божића носи свијет у боцама вино на рану мису, да се „посвети“. Од тога посвећенога вина успу нешто у бурад у вино, а нешто оставе, те на св. Винка носе у виноград, па га пошкропе.

О Божићу такођер много врачају и гатају, особито дјевојке, које су за удају. На примјер на Бадњак, кад први пут звони на поноћку, ухвати дјевојка за какву воћку, па је тресе, или дрма за тарабу. Веле, да онда чује име свога младожење, ако ће се те године удати.

На Бадњак послије вечере, кад се најживахније забављају, изађе једна женска ван, ал тако, да други то не опазе, па стане крај прозора и тихо пита: хоће ли се та и та — спомене име које дјевојке — те године удати — рачунају наиме од Божића до Божића или само ту зиму. — Ако у соби у разговору случајно падне ријеч „хоће“ или „не ће“, тако ће дотичној дјевојци и бити.

Оно смеће, које се на Бадњак, прије него што ће се слама унијети, из собе измете, спреми дјевојка, па кад први пут на поноћку звони, скупи га и баци или у двориште или иде на чесму па га тамо баци, а бацајућ добро слуша, хоће ли се откуда чути, да ко виче мушко име; ако чује, удаће се и тако ће јој се младожења звати. На ово ћу један случај навести: Кад је једна дјевојка бацала код чесме смеће, чула је гдје нетко виче „Јово!“ Она ништа не мислећ одврати полугласно за себе: „Хајде Јово на ново!“ То се обично каже, кад се хоће штогод да опетује. Те се године та дјевојка уда, ал јој се муж није звао Јово него Андрија, дакле сасвијем друкчије име, него што га је на Бадњак чула. Но она је размишљала, није ли Јово ипак у свези с њезином удајом и увјерила се, да јесте. Ево како: Тај исти Андрија је њу већ прошле године, просио но јер је по мишљењу њезиних родитеља била још премлада — 16 година — то су младожењу одбили, а кад на другу годину, дође Андрија опет, и онда му је дадоше. Дакле је збиља: „Хајде Јово на ново!“ Па кажи јој, коликогод хоћеш, да је то био пуки случај, и да не ваља ништа до таковога празновјерја држати, она је ипак чврсто вјеровала, да јој се Андрија под именом Јове јавио; па не само она него и многи други у то чврсто вјерују.

Још памтим један случај, којим народ своје празновјерје поткрепљује. На Бадњак наиме, опет кад први пут звони на поноћку, дјевојка, која хоће да сазна, хоће ли се те године удати, скине се сасвијем гола па у мраку стане на огњиште

под оџак и слуша, да чује какав њој повољан глас — обично име свога младожење. — Једна је то чинила двије године узастопце па за чудо оба пута баш у онај час, кад се је она попела на огњиште, чуо се глас на улици: „ватра“ а звона започеше звонити „на ларму“. Била је дакле и једне и друге године баш на Бадњак ватра у граду па јој је посао осујетила. Та је дјевојка то сматрала за зао знак по себе па није више никада ништа такова шта чинила, ал је и данас још дјевојком — има јој преко 40 година — прем је много имала просаца, но није дошао онај прави, чије је име требала кроз оџак чути, а не ће ваљда више ни доћи.

Дјевојка спреми једну јабуку од Бадњака или узме за њу одређени дио јабуке, о којој је било горе говора, па тако на нову годину рано у јутро стане на улицу пред кућна врата, загризе јабуку и пази, ко ће први туда проћи: господин, занатлија или ратар, па каков први прође, такав ће и њезин муж бити.

Да и то народ чврсто вјерује, види се из овога примјера:

Дјевојка стајала пред вратима, а одозго иђаше неколико „барабера“. Тако су звали оне просте раднике, Талијане, који су гурајућ пред собом колица, насипавали жељезничку пругу, када се је оно у Карловцима градила жељезница. Када су јој се приближили и она опазила, ко су, побјеже с врата у собу, само да не би барабера добила за мужа. Но, ма да нијесу крај ње прошли, она је ипак у страху била све дотле, док се није исте године удала за домаћег једног ратара. Она је вјеровала, да јој је помогло то, што је испред њих побјегла, иначе — оде за барабера!

Момци ће се врло ријетко бавити таковим празновјерјем, но и они каткада залутају. Они на примјер одрежу њушку од печеног божићњег прасета па је носе увијек уза се, а особито недјељом и свецем, када долазе у женско друштво. То чине за то, да дјевојке лете за њима као луде, да се за њих отимају. То је дакле неки магнет, који женске привлачи. Момцима се то ни не замјера, но то обичавају носити и неки мужеви, које зову „женскарошима“ или „женарошима“, па тешко мужу, у којега жена нађе прасећу њушку! Буде свашта, ал обично ипак жена извуче тањи крај.

Не ће бити сувишно, ако споменем још један обичај. У православних, наиме, домаћин узме на свој Божић рано у јутро прије јутрење два суда на обрамицу па донесе с чесме воде, а домаћица га дочека на вратима и пита га: „Шта носиш?“ Он јој одговори: „Носим срећу и здравље“. Они пак, који станују близу Дунава „испод баре“, носе воду из њега. Том се приликом догодио један смијешан случај: Узео домаћин два нова бакрена котла и сјекиру и отишао на Дунав по воду. Дунав је био смрзнут, а он сјекиром провалио одушку, па кроз њу воду грабио. Први је котао сретно заграбио, а други испусти и оде му под лед. Љут ко рис врати се кући с једним котлом, ал празним. Жена га дочека и упита: „Шта носиш?“, а он јој је уз псовку све друго рекао да носи, само не срећу и здравље. Жена препаражена почне га тјешити и мирити, да на Божић не псује и не говори онакове ријечи, но њему бијаше у једну руку жао котла, а опет га љутило, што га је жена наговорила, да иде по воду, гдје је и сâм могао заглавити. Жена га из почетка лијепо умиривала, но касније отвори и она своје литаније па — ријеч по ријеч — дође и до батина.

У очи три краља, кад оно свијет носи на вечерњу мало тамјана, соли, комадић круха и креде, да се посвети, обичавају неки ловци носити и онај барут, што је на Божић стајао на столу, па веле, да испред тога барута не може ништа утећи. Тај барут мећу у пушку обично само онда, кад иду на засједу на опаснија мјеста или на

вукове. Приповиједају, да је један веома добар ловац пуцао с таквим барутом на звијезду, кад је полетјела с неба на земљу, и погодио је тако, да се је одмах на све стране распрскала!

Оваковe лакрдије сматрају великом грјехотом, па веле, да такав човјек не може сретно проћи, па ако се он некако извуче, не ће његови млађи, јер некога од његових мора стићи божје „покараније“. И онај је ловац збиља зло прошао: Пуцао је у „провалијама“ на вука и убио га, али му прснула капсла у око и избила му га — исцурило му. — Он је и касније ишао у лов, ал је пуцао с лијевог рамена, а није више био ловац на гласу као прије.

Стјепан Штродл-Сријемац.

Stara crkva na Bukovici kod Travnika.

Slučajno se je našla prošle zime stara crkva na Bukovici, malenomu selu na Vlašiću iznad Travnika. Seljak Mijo Lovrenović ogragjujući svoju njivu kopao je kamenje u jednoj gromili, pa je ovako otkrio temeljne zidine nekadanje crkvice. Ona je stajala na maloj ledini, bila je tačno orientovana prema istoku. Po temeljnim zidinama bila je 14·10 *m* dugačka i 6·60 *m* široka a svršavala se apsidom, širokom oko 5·50 *m*. Gradivo je obični neotesani kamen-vapnenac, koji je, gdje je trebalo, krupno okresan. Desnog zida hvata se u jugoistočnom pravcu druga hrpa kamenja; od ugla crkve jedno pet koračaja daleko otkrivena je prostrana grobnica sa svodom od sedre, koja je 2·60 *m* duga, 1·60 *m* široka i 1·10 *m* visoka. Ulaz u grobnicu je 0·80 širok i 0·60 visok. Kosti su, kako to već biva prigodom kopanja razbacane pa se sada ne može opredijeliti, kako je ležao mrtvac dotično mrtvaci, jer u grobnici ima prostora i za tri mrtva tijela. U zidu crkvice našla se zemljana posudica s novcima. Sva je prilika, da su ovi novci sakriveni, kad je crkva već bila razorena. Našlo se 6 turskih parica, jedno 13 do 14 dubrovačkih srebrnih polugrošića, kakvi se često dobivaju u Bosni, i jedno 36 mletačkih srebrnih groševa dužda Franje Dandola (1328.—1339.) i Andrije Dandola (1342.—1354.). Za sada se nije dalje kopalo; to će se učiniti po svoj prilici još ove godine.

U Travniku, mjeseca aprila 1901.

A. Hoffer D. J.

Народна причања из Босне.

Пише учитељ **Фрањо Мартинчевић.**

а) Мраморје или Дивско гробље.

Тамо, гдје брчанско-грачаничку цесту просијеца рјечица Тиња, налази се на њеној лијевој обали, а сјеверно од цесте, између шљивика расијано сеоце Дôња Скакава.

По прилици један километар на запад од пошљедње сеоске куће успиње се на десној обали Тиње насриједе равнине хумак, велик од прилике $1^1/_2$ дунума, што га тамошњи житељи, заједно са припадајућом му ближњом околином, називају „Мраморје“ или „Дивско гробље“, о којем ми Јуро Челаревић и Туњо Мартиновић причаху врло чудновате ствари.

Насред хумка налази се малено брдашце, гдје бијаху по приповиједању људски станови. Оно је очевидно настало избацивањем земље из увале, која у округу унаоколо паше овај хумак, па је сва прилика, да је тај хумак некоћ служио као обраниште, јер се разним вододеринама вода из Тиње лако довела у увалу, а није искључено ни то, да је Тиња, као што то и данас трагови показују, морала бити ближе том брдашцу, него што је данас. Речена је увала 6 *м* широка а 2 *м* дубока. Њезина вањска обала прилично је стрма, док је она унутарња више положена.

По приповиједању старих бијаше та увала, коју народ назива „бара“, некоћ дубока вода, али се течајем времена засушила и испунила шашом, трстиком и иним биљем, што донекле показују и наслаге тресета.

Почевши од вањске обале спушта се земљиште тако лагано прама равници, да се данас посве удобно може орати, а орући налазили су власници у дубини од пола метра велике клесане плоче, које они држе мрамором.

Народна гатка држи, да су на брдашцу становали дивови и да су своје мртваце на данашњим ораницама покапали и те гробове прикривали мраморним плочама. Управо с тога су наши стари, који би тамо за своје гробове мраморне плоче вадили, то мјесто назвали „Мраморјем“.

Уз ово надовезује народна прича, да је некоћ била цијела Посавина и Мађарска све тамо до Ђердапа (Жељезна Врата) огромно море, по којем пловљаху велике ђемије, и да се на Мајевици, коју држе обалом исушеног мора, још и сад виђају халке, за које су бродове привезивали.

Но — наставља даље прича — нешто се свидјело дивовима доњо-скакавског брдашца, те они, проваливши горје на Ђердапу оцијeдише море, а по најдубљим уворима наставише ријеке Сава и Дунав свој пут онамо даље на исток.

Но Божанству не бијаше драго, што се дивови умијешаше у његов стваралачки посао, па их је за то — како народ приповиједа — казнило, побивши их свију неком згодом, кад су били на жетви, једном јединим стријелом.

Ово пошљедње, веле, да је некакви учени фратар, који је умио и грчки, прочитао са једне ископане плоче.

Ја сам имао прилику видјети половину једне такове плоче, што ју је Јуро Челаревић из земље извукао, али натписа нијесам могао никакова разабрати, јер је била посута многим изгрбинама и паротинама. Гледајући ту плочу човјек би рекао, да је то једноставан камен; али се ипак види, да је прије био углађен.

Чија је у истину та некропола, то нијесам кадар означити, јер је прошлост тога гробишта за мене густом мрежом покривена, коју ће једино проницави ум стручњака с временом дигнути моћи.

б) Причање о Горњем Вакуфу и његовој околини.

Старац Матко из Бистрице, како веле потомак старе босанске племићке породице Владимировића, припрост је сељак, којег ради неких осебина многи држе чудаком. Ал' што рекох: припрости сељак; не — он ни данас није попут осталих сељака, он и данас ужива међу својим сељанима неки углед; јер не само, да је умом, који се очитује нарочито у бистром памћењу предаје, своје суседљане надвисио, него је и писмен. Но његово писмо није модерно, већ је претежнијим дијелом помијешано босанчицом, и — што је баш важно — то писмо није научио у школи, него — као што он каже — од својих старих. Старац Матко доста је мучаљив;

*

по његову приповиједању о својој обитељи и наклапању о неким књигама и — као што он каже — ферманима, који да су његовој обитељи одузети у минулом стољећу, могло би се помишљати, да се у његовој кући можда ипак сачуваше какове старе листине, а у другу би се руку дало слутити, не крије ли се под сељачким гуњцем у особи старца Матка збиља какав потомак некадањих Владимировића.

Горњи Вакуф — тврди старац Матко — родио се тек инвазијом Османлија, а на његовом је мјесту прије била шума пуна хајдука и дивље звјеради. Оно мало католика, што данас у вароши стоје, доселило се које са оближњих села, а које из Херцеговине. По брдима око Горњег Вакуфа, особито онима са сјеверне и западне стране, низаху се велики и тврди градови некадањих моћних велможа, а подно брда бијаху расијана села.

Сјеверно од Горњег Вакуфа утисло се међу брда село Крупа, гдје извире красна, хладна, на врелу 5—6 *м* широка и 1 *м* дубока рјечица Крушица и скачући преко високих катаракта јури да се час прије сљуби с Врбасом.

Приповједа се, да је Крушица одвирак Прокошког језера, које се налази на Враници једно 800 *м* више Крушице, јер да је некакав ован, који је у том језеру утонуо, опет на Крушици изишао.

Какових 20 *м* више врела Крушице налази се шпиља, у којој би се по приповједању сељака нашле разне занимљивости. Улаз у шпиљу затворен је једном стијеном, која се са стропа попут завјесе тако објесила, да је улаз, ма да је 3 *м* широк, тако низак, да се човјек само пузајући може увући у шпиљу. Иза ове запрјеке долази се у ходник широк 4, а висок преко 5 *м*. Строп ходника сведен је у облику кубета, с којега непрестано падају вапненасте оцједине, те каменећи се творе на поду дивне ступове и разне друге облике.

Ваздух је у шпиљи врло оштар, а јека тако јака, да најмањи глас, дапаче и иста кап кад падне, производи силну хуку и буку, од које се човјеку око душе некако стисне те се мало ко усуђује далеко у нутрину, јер му и нехотице пада на ум, да ће га жива закопати.

Приповиједао ми је један тамошњи житељ, који је са друштвом мало подаље у шпиљу улазио, да је у њој наишао на козју главу, обливену каменом (сигом) и да је пипајући по стијенама нашао рафу и на њој лонац; али да му у страху ни на крај памети не бијаше, да га собом понесе.

Тим ходником, кроз који је тако вјетар духао, да су морали зубље унатраг окренути, ишли су, вели тај сељак, све то даље и кад су дошли до мјеста, гдје се тај ходник свршава, нађоше у стијени отвор, висок 1 *м*. Иза овог отвора наставља се опет други ходник, у који више нијесу смјели улазити. Веле, да је амо улазио неки сада већ покојни Сулејман-бег, који да је наишао на мјесто, гдје ту шпиљу мала рјечица (ваљда Крушица) просијеца и преко које да је камена брв.

Приповиједа се, да та шпиља води све до Фојнице, јер да је некакову пашче, које је за плијеном у њу утркало, у Фојници освануло.

Сви градови, који се нанизаше по околним висовима, имали су своје средиште у Бистрици, гдје бијаху — по приповиједању старца Матка — два града, којима се и данас трагови виде; један се звао „Чардак“, а други „Бијели пут“ или „Девеће“.

Бистрица да је била некоћ омања варош, гдје су се одржавали вашари, а била је у њој и црква.

За обрану овог средишта служила су два града, један источно, а други западно.

По прилици 2 *км* источније од средишта налазио се на данашњем „Градишту", какових 50 *м* изнад крупске шпиље, град, у којему се јоште и данас, ма да је посве развађен, налази бунар.

Источни дио тога „Градишта" зове се „Демир-капија". Тамо, гдје се Вољешница састаје с Врбасом, по прилици 4 *км* западно од Бистрице, налази се Пограђе. Већ по самом имену „Пограђе", што је ради лагљег изговора постало од Подграђе, а да и нема других доказа, дало би се казати да је и овдје био град, коме се останци на оближњој литици једва на пушкомет зрачне линије од села, у истину виде.

О том граду приповиједа народна предаја, да се је некака краљица, гледајући из куле изгибију својијех и видећи, да ће Османлија град узети, вољела са сјеверо-источне куле стрмоглавити, него да им као робиња падне шака.

По приповједању старца Матка био је цијелом крају од Пограђа до Градишта господар Владимировић. Даље наставља Матко, кад је Мехмед Босну узео, тада је његов сестрић Хусреф-бег кренуо од Зенице, гдје је била сваколика војска концентрисана, с једним одјелењем у Скопље. У кланцу, на Бистричкој ријеци дочека га кнез Владимировић, но будући бројем много слабији мораде се повући у град, не би ли се непријатељу отхрвао. Али како су за оно доба једино вјерске размирице и неслога племства упропастиле цијелу земљу, тако се то десило и са овим градом; јер — како приповиједа Матко — три издајице богумили: Вук, Павао и Домин предадоше град Хусреф-бегу, а овај га запали. Послије ове несреће обитељ се Владимировића раскући; један се дио од нужде посељачи, а други побјеже у Херцеговину к херцегу Стјепану.

Пошто је пала Бистрица, крену Османлијска војска на Прусац, који је био својина краљева. И туде се Османлије послужише варком, коју је измислио Вук, којега Турци привидно потјераше те побјеже у Прусац, па им ноћу отвори градска врата.

Друга једна предаја — која ће бити старија — спомиње, да је Горње Скопље било Твртковића.

Ма да су то мрачне црте из прошлости Босне, оне нам ипак свједоче, да у простом народу јоште живи успомена на народну владавину, и да та ни под онаким тешким околностима живити престала није.

Споменућу још и то, да се на висоравни на врху Вранице налази једно мјесто, данас обрасло омориком, које народ зове „Златно гувно" и гдје се налазе два стара бунара. Трагови некадањег водовода, који је воду црпио из два сата удаљених „Врêла", говоре да је овдје некоћ морала бити рударска насеобина, која се бавила испирањем злата.

Ispravak.

Gosp. Josip C. Trešnjić umoljava, da se u njegovom članku „Sedmine", štampanom u prvom svesku godišta 1901. (XIII.) isprave ova dva mjesta: Strana 149., treći redak odozgô mjesto „(n. pr. u Ćilipi-Konavlju)" da se stavi *„(n. pr. u Stonu i okolici, u Janjini i po svoj prilici na cijelom poluostrvu Pelješcu)"*;

strana 150., sedmi redak odozgô mjesto: „U Sv. Filip-Jakovu i t. d." neka se stavi: *„U Ćilipi-Konavlju, u sv. Filip-Jakovu"* i t. d.

Uredništvo.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, oktobar—decembar. 1901. Сарајево, октобар—децембар.

GLASNIK

ZEMALJSKOG MUZEJA

U

BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК

ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА

У

БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Prilog poznavanju tercijarne flore najšire okoline Dônje Tuzle u Bosni.

Priopćio

Hermann Engelhardt,

profesor na zavodu „Dreikönigschule“ u Dražgjanima.

S uvodom

Dr. Fridrika Katzera,

bos.-herceg. zem. geologa u Sarajevu.

(Sa 3 slike u tekstu i 6 tabli.)

Kad se u godini 1899. detaljno geološki proučavaše oni krajevi, koji su prikazani na generalštapskoj karti list Dônja Tuzla (zona 27., col. XIX.) i pogranični južni list Dubrava-Ribnica (zona 28., col. XIX.), nagjoše i sabraše se u tercijarnim naslagama različite starosti mnogi fosilni (okamenjeni) bilinski ostaci, te je odlični poznavalac tercijarne flore, gosp. profesor H. Engelhardt u Dražgjanima imao dobrotu da preuzme obragjivanje ovog materijala.

Engelhardt već je godine 1883. objavio jednu od prvih rasprava o tercijarnim biljkama iz Bosne, iznoseći tom zgodom i slike opisanih vrsta[1]). Njegovomu velikom interesu za tercijarnu floru Bosne, njegovom rijetkom stručnom znanju i njegovoj neutrudivoj znanstvenoj marljivosti možemo da zahvalimo, što se ovdje iznosi ova lijepa rasprava, koja kao prvo opsežnije djelo dostojnim načinom inaugurira specijalno proučavanje paleontologije bilinstva u Bosni i Hercegovini.

Naslage, u kojima su nagjeni fosilni bilinski ostaci, što ih Engelhardt ovdje opisuje, pripadaju dijelom oligocenu, dijelom pak dônjem miocenu, gornjem miocenu i pliocenu. O stratigrafskim snošajima pojedinih nalazišta progovoriće se doduše potanko u tumaču uz list „Dônja Tuzla“ geološke specijalne karte Bosne i Hercegovine; ali se svakako preporuča da ovo ukratko i na ovom mjestu izložimo, kako bi što jasnije postalo geološko značenje phytopaleontološkog istraživanja.

Oligoceni bilinski ostaci potiču iz jedne dosta malene kopnene naslage, što se zapadno od Gjurgjevika stere izmegju Dônje Tuzle i Kladnja. Ovu naslagu ograničava na sjeveru, zapadu i jugu kod Gornje Višće serpentin, kojeg u dolini Oskove prikriva diluvium, dok na istoku i zapadu ta naslaga leži na melafirima, jaspis-škriljavcima i trijaskim vapnencima. Njezinu zapadnu granicu označava dosta tačno urezana dolina potoka Bistrice, uz koji iznad njegova ušća u Oskovu jasno vidimo slijed naslaga. Sasvijem dolje, neposredno na serpentinu, leže konglomerati i krupnozrni pješčenici, u kojima mjestimice ima okamenjenih komada drva. Na više redaju se sitnozrni kremeni

[1]) „Isis“, god. 1883., str. 85 i dalje.

pješčenici i pješčeni škriljavci sa obiljem pougljenjenih bilinskih ostataka i tankim vrstama ugljena, a iznad ovih leže opet svjetlo-sivi vapnasti lapori i slatkovodni vapnenci s pojedinim školjkama i puževima, te vrlo bogatom florom.

Fosilni bilinski ostaci iz ovih naslaga, koje je obreo i većim dijelom sabrao meni tada dodijeljeni asistent, sadanji rudarski pristav gosp. Vladimir Lipold (koji je prilježno i marljivo radio na osmini kartovnog lista Dubrava-Ribnica), zasvjedočavaju u punoj mjeri starost tih naslaga, koja se u ostalom može ustanoviti takogjer prema geološkim i petrografskim prilikama. Konglomerati u podini i pješčenjici pripadaju oligocenu, a na njima položeni lapori i slatkovodni vapnenci djelomice dônjem miocenu ili možda posve još gornjem oligocenu. U svojoj raspravi označuje Engelhardt ove naslage kao pješčenjik i vapnenasti lapor Brestice.

Iz pješčenjika odregjene su ove vrste:

Pinus hageni Heer (?)
Pinus spiciformis Ung.
Sequoia langsdorfii Brongn. sp.
Sequoia sternbergii Goepp. sp.
Fagus castaneaefolia Ung.
Ulmus plurinervia Ung.
Ficus tiliaefolia Al. Br. sp.
Salix varians Goepp.
Samyda borealis Ung.
Rhamnus eridani Ung.
Amygdalus persicifolia Ung.
Robinia regeli Heer.
Cassia hyperborea Ung.

Od ovih trinaest vrsta do sada su nagjeni *Samyda borealis* Ung. i *Amygdalus persicifolia* Ung. samo u oligocenu, dok se *Sequoia sternbergii* Goepp. nahodi već u eocenu, ali je i ona kao i veći dio drugijeh vrsta proširena ponajviše u oligocenu.

Iz dônjo-miocenih, eventualno djelomice i gornjo-oligocenih vapnenastih lapora potječu vrste:

Glyptostrobus europeus Brongn. sp.
Sequoia langsdorfii Brongn. sp.
Quercus lonchitis Ung.
Laurus princeps Heer.
Embothrium leptospermum Ett.
Myrsine doryphora Ung.
Andromeda protogaea Ung.
Ilex ambigua Ung.
Eucalyptus oceanica Ung.
Ceratonia emarginata Al. Br.
Cassia phaseolites Ung.
Cassia berenices Ung.

Od ovih dvanaest vrsta našao se *Embothrium leptospermum* Ett. do sada *jedino* u oligocenim naslagama; od ostalijeh je samo *Ilex ambigua* Ung. ograničen na miocen, dok su sve druge vrste u oligocenu vrlo rasprostranjene. Ovako dobiva flora brestičkog vapnenastog lapora istaknuti starinski značaj [1]).

Iz šire okoline Dônje Tuzle nije nam do sada poznato drugo koje nalazište staromiocenih bilina. Naprotiv se vanredno često nagjoše fosilni bilinski ostaci u mladomiocenim naslagama.

Miocen u okolini dônjo-tuzlanskoj može se odozdô na više svrstati ovako: Dolje, neposredno na gornjo-oligocenim konglomeratima položeni su:

1. Morski sivi glinenasti laporni škriljavci ili, — u slatkovodnim naslagama kod Gjurgjevik-Brestovice, — slatkovodni vapnenci i lapor, koji će biti iste starosti sa naslagom, što slijedi povrh njih.
2. Isprutani laporni škriljavci, koji sadrže ona znamenita nahodišta tuzlanske soli.
3. Pločasti vapnenac, djelomice sa cjedinom (versintert).

[1]) Novija istraživanja dokazala su, da cijela naslaga pripada oligocenu.

4. Sivi tinjčasti lapor (Schlier).
   Ova četiri odjela naslage odgovaraju prvom mediteranskom odjelu bečke kotline.
5. Tankoslojni lapor sa uklopljenim pješčenasto-ilastim naslagama, što od prilike odgovara grundskim naslagama bečke kotline.
6. Litavsko vapno i litavski vapnenasti konglomerati, koji su potpuno zastupani na jugozapadu, ili prelaze u
7. prorijetke serpentinske konglomerate i pješčenike, takogjer u žuti lapor, kad i kad i u crvene i sive gline.
   Odjeli 5., 6. i 7. odgovaraju drugom mediteranskom odjelu.
8. Dobro uslojeni pješčenici sa uklopljenim naslagama konglomerata; razlikuje se od odjela 7. djelomice samo po fauni.
9. Pločasti vapnenasti pješčenici i fino svrstani laporni vapnenci sa obiljem fosilnih riba.
10. Ikrasti vapnenac i pjeskoviti ceritijski vapnenac.
11. Pjeskoviti sivi ili smegjasti lapor sa slojevima tanko svrstanog lapornog vapnenca.

Ova četiri odjela 8., 9., 10. i 11 pripadaju sarmatskim slojevima i zaključuju tuzlanski miocen spram gore. Povrh istijeh redaju se dônje pliocene kongerijske naslage pontijskoga odjela.

Sobom se razumjeva, da razvijanje miocena nije svagdje tako potpuno, da bi se svi navedeni odjeli jedan iznad drugog mogli razlikovati. Djelomično potiskuju se odjeli megjusobno tako, što se u neku ruku jedan isključivo razvija na račun drugoga; ali posvuda ostaje njihov red i značaj isti.

Sve mlagje miocene naslage u široj okolini Dônje Tuzle jesu pomorskog postanja i s toga upravo sadržavaju fosilne bilinske ostatke u većoj množini jedino obalne i plitkovodne naslage, a to su upravo odjeli naslaga 5., 7., 8., 9. i 11.

Tankoslojni lapori, navedeni pod br. 5., koji odgovaraju grundskom horizontu bečke kotline, prepuni su mjestimice satrvenih bilinskih čestica, a na Golom brdu i kod Rasovca nagjoše se megju njima i komadi od listova. Kako je ova zbirka nedostatna, nijesmo je za sada dostavili gosp. profesoru Engelhardtu. Sistematskim sabiranjem nadamo se da ćemo dobaviti više materijala, prikladna za odregjivanje.

Pješčenici iz odjela pod brojem 7. dadoše mnoge, ali slabo održane ostatke fosilnih bilina. Za povoljnije održanje prikladniji lapori, koji čine pokrov litavskog vapna te su posrednici za prelazak u sarmatske naslage, razviše se jedino u južnoj megjašnoj zoni savske nizine (u sjevernom dijelu lista Dônja Tuzla), osobito lijepo oko i u turskoj Špionici na sjeverozapad od Srebrnika. Krasni amfisteginski lapori, koji prema prijateljskom odregjivanju gosp. F. Karrera sadržavaju bogatu foraminifernu faunu, istovjetnu s onom iz lapora kod Zelenog krsta kraj Beča, izmjenjuju se s tvrgjim pločastim vapnenim laporima, u kojima uz ljuske od Melete i druge ostatke ribâ nalazimo još i otiske od listova. Odavle potječe nova vrsta *Myrtus bosniaca* Engelhardt.

Odjeli sarmatskih naslaga pod brojevima 8. i 9. podudaraju se u pogledu njihove sadržine u bilinama s litavskim pješčenicima, to jest: u njima nalazimo u pojedinim slojevima vanredno veliku množinu bilinskih ljusaka, ali rijetko kad dobro održane, za odregjivanje prikladne ostatke. Bez sumnje podaće i ovi slojevi opsežnijim sabiranjem više dobra materijala, nego što nam je sada pri ruci. Iz tankoslojnih laporastih vapna s obiljem ostataka od riba iz usječenog korita jednog potočića Jale kraj mjesta, zvanog „Pod škriljem“ sjeverno od Gornje Tuzle, imamo po Engelhardtu odregjeni lijepi list *Laurus primigenia* Ung.

Najviše bilinskih ostataka dadoše u okolini Dônje Tuzle pješčani lapori iz odjela 11., koji naročito u sjevero-zapadnom kraju od Dônje Tuzle kad i kad zastupaju čitavi sarmatski odjel, prelazeći spram dolje u naslage pijeska, kršja i konglomerata, koji reprezentiraju mlagji mediteranski odjel. Sve ove naslage obiluju fosilijama. U mnogim mjestima nagjoše se bilinski ostaci; intenzivnije pretražiše se ipak samo nalazišta kod Orašja južno od Dônje Tuzle, sjeverni kraj kod Prline (sjevero-zapadno od Lukavca), klanac iznad hana Gnojnice (istočno od željezničke stanice Miričina) i urezana dolina potoka Lohinje na jugoistok od Gračanice. Sarmatske naslage, koje u ovim mjestima obiluju bilinskim ostacima, nijesu upravo jednako stare, ali razlike u starosti nijesu osobito velike. Po snošaju naslaga i po svojem položaju nešto su stariji oni slojevi kod Prline i njima analogni i vrlo blizi kod Šikulje (jedva 2 kilometra od Prline) od onijeh iz doline Lohinje, iz Orašja i od hana Gnojnice; ovi pošljedni su najmlagji. U nijednom od ovih nalazišta nije se moglo sabiranje provesti u takom obimu, da bi se bila postigla bar približna potpunost vrsta, koje su u istinu ovdje zastupane; no listina Engelhardtova podaje ipak dobru karakteristiku pojedinih lokalnih flora.

Nalazište kod Prline leži jedva 3 kilometra od ovog sela u antiklinali, koja brazdi tačno prema istok-zapadu te ju presjeca put, što vodi u Lazariće. S obiju strana ovog puta pojavljuju se čas više vapnenasti, čas opet više pjeskasti slojevi lapora, iz kojih potječu ovi bilinski ostaci:

Pinus hepios Ung.
Myrica hekeaefolia Ung. sp.
Quercus lonchitis Ung.
Ficus multinervis Heer.
Laurus swoszowiciana Ung.
Benzoin antiquum Heer.
Cinnamomum polymorphum Al. Br. sp.
Santalum acheronticum Ett.
Sapotacites daphnes Ett.
Sapindus heliconius Ung.
Juglans acuminata Al. Br.
Dalbergia retusaefolia Web. sp.
Cassia phaseolites Ung.

Nalazište kod Šikulje, iz kojeg je gosp. profesor Engelhardt odredio vrste

Pinus hepios Ung.
Platanus aceroides Goepp.
Castanea kubinyi Kóv.

leži od prilike jedan kilometar odaljeno od sela. Slojevi lapora na površini sadržavaju mnoge, ali dosta slabo održane otiske od listova. Ne može biti sumnje, da će se ovdje naći bogata flora, kad se jednom u većem obimu i umjetničkim otvaranjem slojeva pristupi sistematskom sabiranju.

Nalazište bilinskih otisaka iz doline potoka Lohinje leži kraj najgornjeg mlina upravo ondje, gdje se put u Čekaniće počinje uspinjati na brdo. Na desnom obronku tik uz potočno korito mogao se otvoriti sloj pješčenjastog lapora, koji sadrži bogatu floru. Zajedno sa bilinama ima u tom laporu ceritija, značajnih po sarmatski odjel, koji se u ovom kraju sasvijem podregjeno vapnenasto razvio; njegovi pješčenjasti lapori i gline pokazuju upravo neopisivo bogatsvo ceritija i pleurotoma. Strana, preko koje vodi put u Čekaniće kao da je posuta bijelim ceritijama (naročito *Cer. disjunctum* Sow., *Cer. pictum* Bast., *Cer. nodoso-plicatum* Hörn., *Cer.* nov. sp.), te bi ih čovjek ovdje mogao igrajući sabrati na koševe. Iz pokrovnog sloja ovih ceritijskih naslaga potječu bilinski ostaci, od kojih Engelhardt opisuje ove vrste:

Libocedrus salicornioides Endl. sp.
Myrica vindobonensis Ett. sp.
Myrica lignitum Ung.
Myrica hekeaefolia Ung. sp.
Fagus pyrrhae Ung.
Castanea kubinyi Kóv.
Quercus gmelini Ung.
Ulmus bronnii Ung.
Salix augusta Heer.
Salix tenera Al. Br.
Cinnamomum scheuchzeri Heer.
Cinnamomum subrotundum Al. Br. sp.
Echitonium sophiae Web.
Sapindus ungeri Eglh.
Podogonium latifolium Heer.
Cassia phaseolites Ung.

Sarmatski slojevi kod Orašja, u kojima nalazimo mnoge bilinske ostatke, petrografski su dvojako razvijeni. Pješčenjasti lapori u podini, slični onima kod Prline, sadrže mimo otisaka od listova obilje školjkara, naročito *Cardium obsoletum* Eichw., *Car. plicatum* Eichw. i *Tapes gregaria* Partsch., na žalost ponajviše u zdrobljenim eksemplarima. Bilinskih ostataka našlo se u ovim slojevima najviše izmegju groblja i hana Orašja.

U pokrovu presjecaju ove pješčasto-laporaste slojeve sivi, rastrošeno žuti, takogjer ponešto pješčenjasti pločasti vapnenci, u kojima ima uz bilinske i ostataka od riba; gdje je put usječen, neposredno kraj ograde groblja, našlo se najviše ovih ostataka. Iz obih ovih nalazišta odredio je Engelhardt ove vrste:

Equisetum katzeri nov. sp.
Phragmites oeningensis Al. Br.
Pinus sp.
Myrica hekeaefolia Ung. sp.
Quercus gmelini Ung.
Ulmus bronnii Ung.
Ficus lanceolata Heer.
Populus mutabilis Al. Br.
Laurus styracifolia Web.
Cinnamomum scheuchzeri Heer.
Cinnamomum rossmässleri Heer.
Daphnogene paradisiaca Ung.
Diospyros brachisepala Al. Br.
Sapotacites minor Ett.
Elaeoides fontanesia Ung.
Andromeda protogaea Ung.
Andromeda tristis Ung.
Magnolia crassifolia Goepp.
Sapindus faloifolius Al. Br.
Juglans acuminata Al. Br.
Terminalia radobojensis Ung.
Cassia phaseolites Ung.

Nalazište bilinskih ostataka u blizini hana Gnojnice leži jedva pola kilometra daleko od ove gostione na obronku, preko kojeg vodi put na brdo Previlu. Slojevi pločastog lapora, koji tvore lokalnu antiklinalu, dadoše ove vrste:

Pinus hepios Ung.
Myrica salicina Ung.
Myrica vindobonensis Ett. sp.
Quercus mediterranea Ung.
Laurus swoszowiciana Ung.
Persea braunii Heer.
Santalum acheronticum Ett.
Sapotacites mimusops Ett.
Elaeodendron neogenum nov. sp.
Myrtus dianae Ung.

Skoro sve vrste, što ih nabraja gosp. profesor Engelhardt iz gornjo-miocenih naslaga šire okoline dônjo-tuzlanske, nalaze se već u oligocenu, neke od njih takogjer u eocenu, što je svakako jedan od dokaza za kontinuitet u razvitku bilinstva Bosne u mlagje doba tercijara. U ostalom mora se to pretpostaviti i iz drugih razloga.

Od nalazišta, iz kojih su bilinski ostaci, što ih Engelhardt opisuje u ovoj raspravi, pripadaju Dubošnica i Kreka pliocenu, — pontičkom odjelu.

U koliko se pliocen dônjo-tuzlanski ne hvata starijih gorskih članova, položen je sasvijem konkordantno na sarmatske naslage te je s njima spojen laganim prelazima. On se posve naravno dijeli u tri pododjela:

1. dônji kongerijski slojevi, koji se ponajviše sastoje od pješčenika i pijeska;
2. odjel, u kom ima smegjeg ugljena, a koji se sastoji poglavito od ila i teglja te sadržava glavni sloj ugljena, što je u Kreki debeo 18 metara;
3. gornji kongerijski slojevi, sastojeći od prorijetkog pješčenika, pijeska, teglja i masnog ila (gline).

Kako gornji, tako sadržaju i dônji kongerijski slojevi tanje slojeve ugljena, koji se za razliku od glavnog sloja označavaju kao ugljeni slojevi u pokrovu i podini. Izdanci ugljena su ponajviše sagorjeli te se već iz daleka raspoznaju po crveno izgorjelom ilu i teglju.

Pješčenici iz podine dônjih kongerijskih slojeva u koritu Kruševičke rijeke kraj Dubošnice, od prilike jedan kilometar na sjever od glavne ceste, dadoše nekoliko otisaka od listova, koje g. prof. Engelhardt odredio kao *Echitonium Sophiae* Web. i *Echitonium* sp.

Gosp. rudarskom meštru Oskaru Weselsky-u, upravitelju ugljenog majdana u Kreki, dugujemo osobitu zahvalnost, što je onako marljivo sabrao ponajveći dio mnogih krasnih bilinskih ostataka iz Kreke. Oni potječu iz sivog teglja na neposrednom pokrovu glavnog ugljenog sloja, u kojem ima takogjer prilično mnogo ribjih ostataka. Vrstama, što ih je Engelhardt odredio, nije ni iz daleka iscrpljena flora ovog nalazišta, jer su tek prije kratkog vremena odanle izmegju ostalog stigli češeri *Pinus*-a. Odregjene vrste ove su:

Taxodium distichum miocaenum Heer.
Glyptostrobus europaeus Heer.
Fagus castaneaefolia Ung.
Castanea kubinyi Kóv.
Ulmus braunii Heer.
Ficus lanceolata Heer.
Ficus multinervis Heer.
Platanus aceroides Goepp.
Salix macrophylla Heer.
Laurus primigenia Ung.
Laurus lalages Ung.
Persea speciosa Heer.
Oreodaphne heeri Gaud.
Sassafras aesculapi Heer.
Sapotacites minor Ett.
Cunonia europaea Ung.
Stereulia labrusca Ung.
Acer palaeo-campestre Ett..
Celastrus europaeus Ung.
Sapindus acuminatoides nov. sp.
Maytenus marginatoides nov. sp.
Ilex neogena Ung.
Rhamnus gaudini Heer.
Juglans acuminata Al. Br.
Eugenia apollinis Ung.
Copaifera radobojana Ung.

Valja da se istakne starinski značaj ove pliocene flore. Od navedenih 26 vrsta nije ni jedna jedina do sad nagjena samo u pliocenu, a tek šest od njih, sve same vrste dugog vijeka, prelaze i drugdje u pliocen. Naprotiv nalaze se već u eocenim slojevima dvije od 24 vrsta (dvije nove odlike, species, moraju se isključiti), a u oligocenu ravnih sedamnaest vrata. Kad stratigrafički položaj slojeva, iz kojih su bilinski ostaci iz Kreke, ne bi bio sasvim pouzdano odregjen kao srednje-pontički, morali bi se ti slojevi samo na osnovu prikupljene flore staviti u miocen. Ova činjenica može se takogjer uzeti kao dokaz za kontinuitet u razvitku mlade tercijarne flore Bosne.

Sarajevo, krajem aprila 1901.

Opisivanje vrsta.

Equisetaceje DC.

Rod: **Equisetum** L.

Equisetum katzeri nov. sp., *tabla I., slika 1.*

Stabljika jednostavna, raščlanjena; članci su 10 do 15 *mm* široki, do 20 *mm* dugački i provigjeni sa podaleko odstojećim nježnim uzdužnim naborima; zglobovi su označeni krupnim poprečnim naborima; rukavci su otpali. Lijepa, oko 15 *cm* dugačka stabljika mora da je bila za života puna soka, na što nas upućuju one jake brazde, nastale prigodom njezina osušenja. Svakako je bilo stajalište, na kom je uzrasla ta biljka, vlažno i močvarno.

Izuzevši *Equisetum procerum* Heer (Flora der Schweiz, III., tab. 146., sl. 1.), koja biljka po svojoj veličini podsjeća na Equisetaceje iz trijasa, poznati su nam iz tercijara samo oblici, koji su slični sadanjim malim iz umjerenog pojasa. Naša vrsta ne dostiže doduše promjer prvo navedene, ali se ističe svojim neobičnim obimom, kojemu je odgovarala i znatnija duljina, pa se prema tome može uzeti, da je bila ko neki posrednik izmegju obadva ekstremna oblika.

U čast odličnog istraživača na bosanskom zemljištu, gosp. zemaljskog geologa dr. Katzera dadoh ovoj vrsti njegovo ime.

Nalazište: Orašje.

Gramineje.

Rod: **Phragmites** Trin.

Phragmites oeningensis Ad. Br.

Al. Braun, Stitzenb. Verz., str. 75. Heer, Fl. d. Schw., I., str. 64., tab. 22., sl. 5.; tab. 24., tab. 27., sl. 2.*b*; tab. 29., sl. 3.*c*; III., str. 161., tab. 146., sl. 18., 19. Isti, Balt. Fl., str. 27., tab. 3., sl. 15.*a*, 16. Gaudin i Strozzi, Val d' Arno, II., str. 36., tab. 2., sl. 6. Ettingshausen, Bilin, I., str. 21., tab. 4., sl. 6.—10. Stur, Fl. d. Süsswasserquarze etc., str. 138., tab. 3., sl. 9.—21. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 80., tab. 16., sl. 1.; tab. 18., sl. 2.; tab. 24., sl. 7. Lesquereux, Tert. Fl., str. 88., tab. 8., sl. 1., 2. Engelhardt, Grasseth, str. 288., tab. 2., sl. 2., 3. Isti., Dux, str. 145., tab. 2., sl. 4.—8.

Syn.: *Culmites arundinaceus* Ettingshausen, Wien, str. 9., tab. 1., sl. 1. — *Caulinites radobojensis* Massalongo, Fl. foss. del Senigall., str. 127., tab. 2., sl. 16.; tab. 3., 4., sl. 4.; tab. 37., sl. 9., 13. — *Caulinites rhyzomoides* Massalongo, Fl. foss. del Senigall., str. 128., tab. 2., sl. 4., 17.

Podanak je granat, njegovi su članci obično ispruženi, cjevasti; vlati su dugačke, listovi široki i puni žila.

Jedino se našao vrlo lijepi komad lista, dugačak 15 *cm* a širok 1·5 *cm*, na kojem se posve jasno raspoznaju glavne žile, dok su megjužilice vanredno nježne. Taj komad lista počinje ispod odlomljenog vrška, nastavlja se paralelno te se tek na gornjemu kraju raspoznaje, da mu se širina ponešto sužava.

Tercijarna biljka, od koje se na drugim mjestima nagjoše takogjer podanci, korjenje i komadi trstike, u mnogom se pogledu podudara sa

Phragmites communis Trin., svugdje poznatom šašu, koji na čitavoj sjevernoj hemisferi raste u stajaćim vodama i uz močvaraste obale rijeka, no biće da je bila veća od ovog pošljednjeg. Po vremenu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Orašje.

Abietineje Rich.

Rod: **Pinus** L.

Pinus hepios Ung. sp., *tabla I., slika 7.*

Heer, Fl. d. Schw., I., str. 57., tab. 21., sl. 7. Ettingshausen, Sagor, I., str. 13., tab. 1., sl. 29. Syn.: *Pinites hepios* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 26., tab. 13., sl. 6.—9. — *Pinus leptophylla* Saporta, Sud-Est de la France, II., str. 77., tab. 4., sl. 11. — *Pinus ornata* Stbg. sp. Engelhardt, Leitm. Mittelgeb., str. 402, tab. 10., sl. 5.—7.

Četinje, uvijek po dvije, jesu dugačke, tanke i olukaste; rukavac produžen. U svom djelu „Gymnospermen der nordböhmischen Braunkohlenformation“, str. 64.—66., utvrdio je Menzel na osnovu obilja vanredno dobrog materijala, da po meni u slici iznesene parove od četinja, za koje sam mislio da valjda stoje u odnosu k jedinomu tamo nagjenomu češeru od *Pinus ornata* Stbg. sp., treba računati k *P. hepios*-u. Šire parove od četinja (n. pr. Balt. Fl., tab. 14., sl. 2.—4. i po meni — prethodno, kao dvojbene — megju *P. hepios* svrstane, Berand, tab. 1., sl. 19.), računa on na ozn. mj. str. 66. u svoju vrstu *P. laricioides* = *P. Laricio* Ett. Promjenljiva debljina četinja bijaše uzrok, što su one srednje debljine uzete kao prelaz k širima.

Sudeći po dosadašnjim nalazima našla je ova vrsta u prvobitnom Ungerovom omegjašenju svoju sjevernu granicu u Sjevernoj Českoj; prema jugu dokazana je dalje na zapad i na istok.

Unger isporegjuje ju *Pinus mitis*-u Mchx. (Sjeverna Amerika), Menzel pak *P. halepensis*-u Mill. (područje Sredozemnog mora). Po vremenu raširena je u gornjem oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazišta: iznad hana Gnojnice, Prline, Šikulje.

Pinus sp., *tabla I., slika 8.*

Predleži skraćeni izdanak, koji se od počešće nagjenih skraćenih izdanaka *Pinus hepios*-a Ung. sp. razlikuje po znatnijoj duljini i velikoj širini dviju četinja, što tvore taj izdanak. Na tim četinjama raspoznajemo samo vanjsku stranu, provigjenu sa više jednako snažnih žila; one nijesu održane u čitavoj duljini, pa kako nema rukavca ne mogu se pouzdano stanovitoj vrsti dodijeliti. Nadajmo se da će kasniji nalazi i to objasniti. Za sada valja da upozorimo na veliku njihovu sličnost sa četinjama sadanjih *Pinus pinaster*-a L., koji rastu u području Sredozemnoga mora.

Nalazište: Orašje.

Pinus hageni Heer (?), *tabla I., slika 16.*

Heer, Fl. d. Schw., III., str. 308. Isti, Balt. Fl., str. 25., tab. 1., sl. 23.—33.

Češeri su dugoljasti, blizu ili sasvim jajoliki; ljuske imadu rombijsku ili 5—6-stranu sploštenu apofizu sa sploštenom kvrgicom u sredini, kroz koju prolaze, presjecajući se pravokutno, dvije ravne linije.

Nepotpuno održani češer podudara se tako dobro s onima od *Pinus hageni* Heer, da ga ja stavljam k ovoj vrsti sve donle, dok nas potpuniji kasniji nalazi nepoduče drukčije. Osim ovog češera nagjoše se još nekoliko po srijedi procjepana komada, koji imadu nešto veću širinu.

Nalazište: Brestica (pješčenik).

Pinus spiciformis Ung. sp., *tabla I., slika 21.*

Syn.: *Pinites spiciformis* Unger, Gen. et sp. pl. foss. Isti, Iconogr. pl. foss., str. 100., tab. 37., sl. 14. i 15.

Češer je ispružen, valjkast, s obadvije strane tubast; tanke ljuske na gusto su poredane kao krovni crijep; apofize su sploštene. Naš češer, ma da je nepotpun, ipak je bolje održan nego onaj iz Saalberga. Unger je kod ovog upozorio na veliku njegovu sličnost sa češerima od *Pinus strobus*-a L., što naš češer potpuno potvrgjuje. U koliko nagjeni komadi odista idu zajedno, to bi oni dokazali, da je ove vrste bilo već u oligocenu, i da je postojala još u miocenu.

Nalazište: Brestica (pješčenik).

Primjedba. Na raznom ovećem komagju kamenja nagjosmo obilje četinja od *Pinusa*, koji su iste širine i duljine kao one od *Pinites kotschianus* Ung. (sravni Iconogr. pl. foss., tab. 37., sl. 2.); no kako se ne da raspoznati, u kojem broju izlaze iz rukavca, ne mogu se pouzdano odrediti. Osim tih četinja ima i drugih nešto širih a dugačkih sa jasno izraženom srednjom žilom, ali se i ove ne dadoše tačno prosuditi. Nagjoše se dvije vrste češera, no ja nijesam u položaju da kažem, koji od tih češera idu uz prvu a koji uz drugu vrstu četinja. Konačno se našla i okamenjena kora i komad drva.

Cupressineje.

Rod: **Libocedrus** Endl.

Libocedrus salicornioides Endl. sp., *tabla I., slika 11.*

Heer, Fl. d. Schw., I., str. 47., tab. 21., sl. 2. Ettingshausen, Bilin, I., str. 109., tab. 10., sl. 1.—7., 14. Isti, Schönegg, I., str. 10., tab. 1., sl. 21., 22. Engelhardt, Braunkohlen v. Sachsen, str. 10., tab. 1., sl. 4., 5. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 368., tab. 4., sl. 4.—8. Isti, Jesuitengr. str. 18., tab. 1., sl. 27.—30.

Syn.: *Thuyites salicornioides* Unger, Chl. prot., str. 11., tab. 2., sl. 1.—4., 7.; tab. 20., sl. 8. — *Libocedrites salicornioides* Endlicher, Conif., str. 275. Göppert, Mon. d. foss. Conif., str. 179., tab. 18. Isti, Schossnitz, str. 6., tab. 2., sl. 1.—3. Weber, Palaeont., II., str. 160., tab. 18., str. 10. Ludwig, Palaeont., IV., str. 154., tab. 33., sl. 13. Saporta, Sud-Est de la France, II., str. 186., tab. I., sl. 4.

Grane sastoje od tojagastih članaka; listovi su maleni, ljuskasti te se redaju niza držak, pokrivaju tubaste okrajke članaka, a nižu se u četiri reda. Našao se jedino komad članka, prikazan u slici, pa valja sačekati,

hoće li kasniji nalazi šta potpunijega podati, prije nego što bismo ustvrditi htjeli, da je ova vrsta u Bosni samo slabo zastupana.

Na sjevernoj zemaljskoj polukruglji nagjoše se zastupnici ovog, onuda sad već izumrlog roda u gornjim slojevima krede i u tercijaru, dok u Chilu i Novoj Zelandiji te biljke i danas još rastu. Naša tercijarna vrsta bila je vanredno raširena: od Sredozemnog mora sve do u krajeve današnjeg Istočnog mora.

Analogne sadanje vrste: *Libocedrus decurens* Tor. po listovima, *L. chinensis* Endl. po obliku grana. Po vremenu raširena je u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: dolinska uvala Lohinje.

Rod: **Taxodium** Rich.

Taxodium distichum miocenum Heer, *tabla I., slike 6., 9.*

Heer, Balt. Fl., str. 18., tab. 1., 2., sl. 6., 7. Isti, North-Greenland, str. 463., tab. 43., sl. 4., 5. Isti, Alaska, str. 21., tab. 1., sl. 6.; tab. 3., sl. 11.*c*; tab. 4., sl. 5., 6.*c*. Isti, Spitzbergen, str. 32., tab. 3., 4., sl. 136., 27.*c*, 286.; tab. 11., sl. 7.*c*; tab. 16., sl. 8.*b*, *c*. Isti, Beitr. zu Spitzbergen, str. 57., tab. 13., sl. 12., 13.; tab. 25., sl. 2., 13. Isti, Grinnel-Land, str. 23., tab. 2. Isti, Sibirien u. Amurland, str. 33., tab. 8., sl. 25.*b*; tab. 9., sl. 1., str. 49.; tab. 15., sl. 1., 2., str. 52.; tab. 15., sl. 10.—12. Isti, Sachalin, str. 22., tab. 1., sl. 9. Isti, Grönland, str. 60., tab. 70., sl. 11.; tab. 87., sl. 7.; tab. 88., sl. 26.; tab. 96., sl. 8., 9. Engelhardt, Göhren, str. 10., tab. 2., sl. 4.—9. Isti, Jesuitengr., str. 17., tab. 1., sl. 20. Isti, Dux, str. 151., tab. 2., sl. 23., 24.; tab. 3., sl. 9., 10. Isti, Čaplagr., str. 173., tab. 1., sl. 5.—11., 19., 20. Lesquereux, Tert. Fl., str. 71., tab., 6., sl. 12., 14.*a*. Geyler i Kinkelin, Oberpliocänfl., str. 11., tab. 1., sl. 2.

Syn.: *Phyllites dubius* Sternberg, Vers., I., str. 37., tab. 36., sl. 3. — *Taxodites dubius* Presl u Sternberg, Vers., II., str. 204. Unger, Iconogr. pl. foss., str. 92., tab. 33., sl. 1.—7. Göppert, Schossnitz, str. 6., tab. 2., sl. 4.—16. — *Taxites affinis* Göppert, Bernstein, str. 104., tab. 3., sl. 30. — *Taxodium dubium* Heer, Fl. d. Schw., I., str. 49., tab. 17., sl. 5.—15.; tab. 21., sl. 3. Isti, Nord-Grönland, str. 89., tab. 2., sl. 24.—27.; tab. 12., sl. 1.*c*; tab. 45., sl. 11.*a*—*d*. Isti, Spitzbergen, str. 156., tab. 30., sl. 3., 4. Ettingshausen, Köflach, str. 742., tab. 1., sl. 13. Isti, Bilin, I., str. 34., tab. 10., sl. 13., 20.—22.; tab. 12., sl. 1.—16. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 10., tab. 1., sl. 6., 7.; tab. 2., sl. 1., 2.; str. 29., tab. 8., sl. 7.—10. Velenovský, Vršovic, str. 14., tab. 1., sl. 27. — *Taxodium fischeri* Heer, Fl. d. Schw., I., str. 50., tab. 17., sl. 1.—4.

Nestalne grančice su nitaste; po njima su listovi naizmjence na gusto u dva reda nanizani; listovi imadu vrlo kratku peteljku te su ravni, na dnu i vršku zašiljeni, linealni, kopljasti i s jednom žilom provigjeni. Mlagje stalne grančice pokrivaju ljuskasti listovi.

Iz gore navedene bogate literature (koja bi se mogla znatno pomnožati, kad bi se u obzir uzele takogjer rasprave bez slikovnog prikazivanja i obični spiski bilina) proizlazi, da *Taxodium distichum miocenum* Heer broji megju najviše rasprostranjene biljke. Po vremenu je vrlo raširena, jer su njezini ostaci dokazani u svim odjelima od donjeg oligocena do u pliocen; prostorno je pak to isto zasvjedočeno time, što su njezina nalazišta po mnogim mjestima Evrope, Azije i Amerike. S toga se nije čuditi, da ova vrsta broji megju najbolje poznate biljke iz pradoba, od koje su nam tačno poznati ne samo listovi, nego i stabljike, cvjetovi, plod i sjeme.

Proučavanjem njezinim utvrdilo se, da nema različnosti izmegju fosilnog *Taxodium*-a i onog što i danas raste, da su dakle obje jedna te ista biljka (isporedi Heer, Balt. Fl., str. 18.—20.). Sadašnji potomak pradobnog *Taxodium*-a nije se mogao, ko ni mnoga druga tercijarna biljka, oteti sudbini, da je za vazda iščesnuo sa nekadanjih svojih stajališta i da je sad ograničen samo na jedan kraj. To je istočni dio Amerike južno do Virginije i sve dalje na gore do u mnogo opisane „Cypress-Swamps".

Da *Taxodium*, ljudskom rukom zasagjen, i po drugim stranama zemlje lijepo raste, dokazuju oni eksemplari, što su na diku našijem parkovima. Što je on nekoć nestao u prostranim krajevima, tome bijahu krivi tadanji odnošaji, različni u mnogočemu od sadanjih. Pogledom na njegovu raširenost u tercijarno doba moramo svakako uzeti, da mu je pojavno središte u sjevernim polarnim stranama, odakle se je širio na jug te bi u tom proširenom svom području bio i ostao, da sa svojom uništavajućom moći nije nadošlo ledeno doba. Da je u Evropi ko u Americi bilo moguće izmicanje prema jugu, to bi *Taxodium* jamačno i danas imali kao biljevnog gragjanina na evropskom teritoriju.

U Bosni nagjoše se do sad samo ovi u slici prikazani ostaci, i to u Kreki (iz Gacka u Hercegovini navodi se doduše *Taxodium dubium* Heer, ali bez pobližih podataka).

Rod: **Glyptostrobus** Endl.

Glyptostrobus europaeus Brongn. sp., *tabla I., slike 4., 5., 10.; tabla V., slika 12.*

Heer, Fl. d. Schw., I., str. 51., tab. 19., 20., sl. 1. Isti, Balt. Fl., str. 20., tab. 3., sl. 8., 9. Isti, Polarl., str. 60., tab. 3., sl. 2.—5.; tab. 45., sl. 20.—22. Isti, Alaska, str. 22., tab. 1., sl. 7.*b*—*f*; tab. 3., sl. 10., 11. Isti, Nachtr. zu Grönland, str. 6., tab. 1., sl. 6.*b*, *c*. Isti, Beitr. zu Spitzbergen, str. 58., tab. 11., sl. 2.—8.; tab. 12., sl. 1.; tab. 31., sl. 1., 6.*b*; tab. 32., sl. 4. Isti, Beitr. zu Sibirien u. Amurland, str. 38., tab. 9., sl. 9.*a*, 10.—13.; tab. 13, sl. 2.*b*, 3., 4.*b*, *c*. Ettingshausen, Köflach, str. 10., tab. 1., sl. 2. Isti, Bilin, I., str. 37., tab. 10., sl. 10.—12.; tab. 11., sl. 3.—7., 11., 12. Gaudin, Toscane, str. 26., tab. 1., sl. 5.—10. Massalongo, Fl. foss. Senigall., str. 152., tab. 5., sl. 5., 23., 28.; tab. 40., sl. 1. Ludwig, Pelaeont., VIII., str. 69., tab. 12., sl. 1., Unger, Kumi, str. 18., tab. 1., sl. 3.—11. Saporta, Exam. crit. de Koumi, str. 4., tab. 2., sl. 1.—4. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 29., tab. 9., sl. 4. Isti, Göhren, str. 12., tab. 2., sl. 11.—14. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 369., tab. 4., sl. 9. Isti, Liebotitz u. Putschirn, str. 78., tab. 1., sl. 2. Lesquereux, Tert. Fl., str. 74., tab. 7., sl. 1., 2. Velenovský, Vršovic, str. 15., tab. 1. sl. 21.—26. Isti, Gymnospermen d. böhm. Kreidef., str. 26., tab. 6., sl. 2.; tab. 7., sl. 2., 3., 9., 10. Beck, Mittweida, str. 755., tab. 31., sl. 6. Gardner, Brit. Eoc. Fl., II., str. 30., tab. 3., sl. 1.—9.; tab. 4., sl. 1.—8.; tab. 7., sl. 1.—8. Staub, Zsilthal, str. 241., tab. 19., sl. 3., 3.*a*, 4.

Syn.: *Taxodium europaeum* Brongniart, Ann. d. sc. net., sv. 30., str. 168. *Taxodites europaeus* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 350. — *Taxodium oeningense* Al. Braun, Jahrb., 1845., str. 167. — *Taxodites oeningensis* Endlicher, Syn. Conif., str. 278. — *Glyptostrobus oeningensis* Al. Braun, Stitzenb. Verz., str. 73. Unger, Iconogr. pl. foss., str. 2., tab. 11., sl. 1.—3. Ettingshausen, Wildshuth, str. 42., tab. 1., sl. 2. — *Cupressites racemosus* Göppert, Mon. d. Conif., str. 184., tab. 19., sl. 1., 2. — *Glyptostrobus ungeri* Heer, Fl. d. Schw., I., str. 52., tab. 18., 21., sl. 1.; III., str. 159., tab. 19., 20., sl. 1. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 69., tab. 15., sl. 2. — *Glyptostrobus bilinicus* Ettingshausen, Bilin, I., str. 39., tab. 11., sl. 1., 2., 10. — *Glyptostrobus gracillimus* Lesquereux, Cret. Fl., str. 52., tab. 4., sl. 8., 11.

Listovi su šiljasti, ljuskasti, prislonjeni, pri dnu spušteni, bez žila, kad i kad sa srednjim rebrom, prugasti, odmaknuti; češeri su kratko jajoliki ili gotovo okrugli; ljuske odrvenjele, na polukrugljastom vršku, koji nosi 6 do 8 zubi gotovo glatke; na gornjem dijelu hrpta po duljini ubrani, na srednjem pako nježni s čvrstim privjescima provigjeni.

Glyptostrobus europaeus Ung. broji megju biljke duga vijeka. Pojedince pojavljuje se tu i tamo za doba gornje krede, da se onda u tercijarno doba proširi i održi na većem području. Mi ga nalazimo od južne Evrope sve do u zemlje uz sjeverni pol, a bio je takogjer stanovnik Sjeverne Amerike. Uslovi, pod kojima je mogao živjeti, mora da su se skoro posvuda zagubili, jer ga svagdje nestaje i jer sada u divljem stanju raste samo još u Kini uz morske obale i po vlažnim krajevima, naročito uz obale voda stajačica.

Ravnim načinom kao što i druge tercijarne biljke, što su na široko rasprostranjene te imadu više oblika, zadesila je i ovu vrstu sudbina, da se u prvi mah obilježja njezinih oblika uzeše za obilježja vrste. To se u ostalom može oprostiti, jer paleontolog skoro uvijek ima posla sa sitnim odlomcima, pa ga ovi dovode do zabluda, koje se mogu ispraviti tek onda, kad raspolaže s obiljem nalazaka. Naravna je pošljedica, da se ovako gomiljaju sinonima. Tako je Heer u svojem djelu o tercijarnoj flori Švicarske uz *Gl. europaeus* postavio kao naročitu odliku *Gl. ungeri,* osnivajući ovakvo svoje odregjivanje na razlike u listovima i češerima. No čim se je uvjerio, da su različnosti nastale od pritiska, on je onu odliku opozvao i tako je izmegju ove dvije vrste ostalo ko razlika, da ona potonja ima osim ljuskastih i prislonjenih još i odmaknute listove s jasno izraženim rebrom po sredini. Kad se uvaži, da u sada živuće vrste u dônjim partijama grančica ima prislonjenih ljuskastih, a na mlagjim okrajnjim izdancima odmaknutih listova, da nadalje u fosilnih vrsta nalazimo uz listove s jasno izraženim rebrima po sredini i takove bez njih, to se mora poroditi sumnja, da li su odista u pradoba rastle dvije raznolike odlike. To vrijedi tim više, jer se u *Gl. heterophyllus*-a Endl. opaža, da se pri nastupu zime partije sa raširenim listovima odluče od dônjeg dijela i jer se u fosilnih *Glyptostrobus*-a vidi, da su te partije uvijek rastavljene. Za to su se osim Saporta takogjer Velenovsky i Staub izjavili protiv ovake razdiobe, a ja mogu uz njihovo mnijenje pristati na osnovu proučenog, dosta velikog, i po drugim mjestima nagjenog materijala.

Što je Ettingshausen u svojoj Biliner Tertiärflora poveo riječ o *Gl. bilinicus*-u, valja istaknuti, da je on to učinio zbog toga, jer je na hrptu ljusaka jasno zapazio kuke, kojih nema *Gl. europaeus* Ung. Po obliku listova podudaraju se ipak obje vrste. Ako je već ovo bio znak, da obje vrste stoje u bližoj svezi nego što je uzeo Ettingshausen, to se je ovo

proučavanjem češera od sada živuće vrste u toliko utvrdilo, što u ove ima ljusaka sa i bez kuka, pa se nalaženje ili pomanjkanje kukica ne može više uzimati ko razlika. Zato imamo pravo, da i ovu vrstu ubrojimo *Gl. europaeus*-u.

Nalazišta: Brestica (laporasti vapnenac), Kreka.

Rod: **Sequoia** Endl.

Sequoia langsdorfii Brongn. sp., *tabla I., slika 12.*

Heer, Fl. d. Schw., I., str. 54., tab. 20., sl. 2.; tab. 21., sl. 4.; III., str. 159., tab. 146., sl. 16.*b*, *c*. Isti, Vancouver, str. 6., tab. 1., sl. 1.—5. Isti, Polarl., str. 91., tab. 2., sl. 2.—22.; tab. 45., sl. 23.*a*, *c*; 14.—18. Isti, North Greenland, str. 464., tab. 40., sl. 5.*b*; tab. 43., sl. 1.—3.; tab. 44., sl. 2.—4.; tab. 46., sl. 1.*a*, 7.*b*; tab. 55., sl. 3.*a*. Isti, Balt. Fl., str. 21., tab. 3,, sl. 11.; str. 54., tab. 13., sl. 14., 16., 18.*c*; tab. 14., sl. 20.—23.; tab. 16., sl. 5. Isti, Alaska, str. 23., tab. 1., sl. 10. Isti, Nachtr. zu Grönland, str. 4., tab. 2., sl. 5. Isti, Spitzbergen, str. 59., tab. 12., 13., 25., sl. 15. Isti, Nord-Canada, str. 13., tab. 1., sl. 2.*a*, 7. Ettingshausen, Köflach, str. 443., tab. 1., sl. 3. Isti, Bilin, I., str. 39., tab. 13., sl. 9., 10. Gaudin, Fl. foss. ital., II., str. 36., tab. 2., sl. 8., 9.; tab. 10., sl. 10. Unger, Kumi, str. 21., tab. 2., sl. 17.—20. Engelhardt, Göhren, str. 13., tab. 2., sl. 17., 18. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 356., tab. 1., sl. 3. Sieber, Nordböhm. Braunk., str. 93., tab. 5., sl. 476. Velenovský, Vršovic, str. 16., tab. 1., sl. 28.—35. Göppert i Menge, Fl. d. Bernsteins, str. 37., tab. 14., sl. 129.—139. Friedrich, Prov. Sachsen, str. 86., tab. 7., sl. 13. Gardner, Brit. Eoc. Fl., str. 41., tab. 10., sl. 1. Staub, Zsilthal, str. 249., tab. 19., sl. 5., 7.

Syn.: *Taxites langsdorfii* Brongniart, Prodr., str. 108., 208. Unger, Swoszowice, str. 122., tab. 13., sl. 1. Isti, Iconogr. pl. foss., str. 103., tab. 38., sl. 12.—16. Weber, Palaeont., II., str. 116., tab. 18., sl. 8., 9. — *Taxites affinis* Göpp. i Menge, Bernstein, str. 104., tab. 3., sl. 30. — *Taxites rosthorni* Unger, Chl. prot., str. 83., tab. 21., sl. 4.—6. — *Taxites phlegetonteus* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 103., tab. 38., sl. 17. — *Cupressites taxiformis* Unger, Chl. prot., str. 18., tab. 8., sl. 1.—3.; tab. 9., sl. 1.—4. Gardner, Brit. Eoc. Fl., I., str. 26., tab. 1., sl. 1.—13.; tab. 5., sl. 13., 14.; tab. 7., sl. 8.; tab. 9., sl. 22.—26., 28.—30. — *Pinites lanceolatus* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 94., tab. 35., sl. 5. — *Pinites cohnianus* Göppert, Schossnitz, str. 8., tab. 2., sl. 19. — *Sequoia senogalliensis* Mass., Ludwig, Palaeont., VIII., str. 72., tab. 15., sl. 1. — *Sequoia angustifolia* Lesquereux, Tert. Fl., str. 77., tab. 4., sl. 6.—10. — *Sequoia heeri* Lesquereux, Tert. Fl., str. 77., tab. 7., sl. 11.—13. — *Sequoia tournalii* Brongn. sp. Gardner, Brit. Eoc. Fl., str. 40., tab. 5., sl. 1.—12.

Listovi su kruti, prugasti, pri dnu stješnjeni i spušteni te stisnuto odmaknuti; srednje rebro jako; češeri pola cola dugački, ovalni; štitaste ljuske imadu u sredini bodljiku.

Ovo drvo, biljka dugog vijeka, rastlo je već u doba krede u predjelima na sjevernom stožeru, odakle se u narednim periodama raširilo velikim dijelom Evrope (do u Italiju), Azije i Sjeverne Amerike. Ono je ovuda propalo uslijed silne studeni za ledenog doba te se je do danas pod imenom *Sequoia sempervirens* Endl. održalo jedino u Kaliforniji, gdje mu je priroda — rekao bih — podarila staračko pravo. Kako nema bitnih razlika izmegju fosilne i sada živuće vrste, možemo slobodno uzeti, da ih luči samo geološka starost. Vrlo je velik broj mjesta, gdje se je *S. langsdorfii* našla.

Nalazište: Brestica (pješčenik i laporasti vapnenac).

Sequoia sternbergii Göpp. sp., *tabla I., slike 2., 3.*

Heer, Bovey Tracey, str. 35. Isti, Polarl., str. 140., tab. 24., sl. 7.—10. Isti, Nachtr. zu Grönland, str. 10., tab. 2., sl. 1.—4. Ettingshausen, Bilin, I., str. 40., tab. 13., sl. 3.—8.

Syn.: *Cystoseirites dubius* Sternberg, Fl. d. Vorw., I., tab. 44., sl. 1.; II., tab. 9., sl. 5., 6.; tab. 17., sl. 1. — *Cystoseirites taxiformis* Sternberg, Fl. d. Vorw., II., tab. 18., sl. 1.—3. — *Steinhauera subglobosa* Presl u Sternbergu, Fl. d. Vorw., II., str. 202., tab. 49., sl. 4.; tab. 57., sl. 1.—4. Göppert, Mon. d. foss. Conif., str. 237., tab. 45., sl. 3., 4. Engelhardt, Leitm. Mittelgeb., str. 399., tab. 9., sl. 7.—9.; tab. 10., sl. 1.—3. — *Araucarites sternbergii* Göppert u Gesch. d. Natur, III., str. 41. Isti, Monogr. d. foss. Conif., str. 236., tab. 44., sl. 1. Unger, Sotzka, str. 24., sl. 1.—14. Ettingshausen, Häring, str. 36., tab. 7., sl. 1.—10.; tab. 8., sl. 1.—12. Heer, Fl. d. Schw., I., str. 55., tab. 21., sl. 5. Massalongo, Fl. foss. del Senigall., str. 154., tab. 5., sl. 1.—4., 6., 7., 10., 32.; tab. 7., sl. 14.—20.; tab. 40., sl. 9. Sismonda, Piémont, str. 404, tab. 4., sl. 6.

Grane su ispružene, listovi prugasti, kopljasti, srpasto svijeni, kruti, zašiljeni, pri dnu spušteni, poredani poput krovnog crijepa. U nekoliko lista jasno se raspoznaje uzdužno rebro, ali ono nije uvijek tačno u sredini.

Ova vrsta izumirajućeg roda *Sequoia*, koja se javlja u doba krede, bila je za starijeg tercijara vrlo rasprostranjena. Možemo ju dokazati počevši od predjela na sjevernom stožeru sve do Italije.

Analogna sada živuća vrsta: *Sequoia gigantea* Endl. (u Kaliforniji). Po dobu proširena je u eocenu, oligocenu, miocenu.

Nalazište: Brestica (pješčenik).

Miriceje Rich.

Rod: **Myrica** L.

Myrica salicina Ung., *tabla I., slika 15.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss. Isti, Iconogr. pl. foss., str. 104., tab. 39., sl. 7. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 36., tab. 70., sl. 18.—20.; tab. 71., sl. 1.—4. Isti, Bornstädt, str. 12., tab. 1., sl. 6. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 95., tab. 30., sl. 5., 6. Massalongo, Mte. Colle, str. 574., tab. 7., sl. 4., 6. Ettingshausen, Bilin, I., str. 44., tab. 14., sl. 5. Saporta, Sud-Est de la France, II., str. 103., tab. 5., sl. 6. Geyler, Sicilien, str. 8., tab. 1., sl. 1. Engelhardt, Tschernowitz, str. 374., tab. 2., sl. 9. Isti, Grasseth, str. 290., tab. 2., sl. 10. Isti, Meuselwitz, str. 11., tab. 1., sl. 1.

Syn.: *Myrica integrifolia* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 32., tab. 16., sl. 6. — *Mirica silvani* Unger, Syll. pl. foss., III., str. 67., tab. 20., sl. 12., 13. — *Dillenia salicina* Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 26., tab. 7., sl. 5.

Dugoljasti kožnati listovi cijeloga okrajka ponajviše su ponešto šiljasti te su u peteljci na brzo suženi; rebro po sredini jako, pokrajna rebra nježna, ponajviše izbrisana. Ova naša vrsta ide u odjel s listovima čitavog okrajka, dok vrste što slijede imadu djelomice ili sasvim nazupčane okrajke. Dugoljasti oblik, nezaokruženi vršak i jako suženje pri dnu nedopuštaju nikako, da se listovi ove vrste zamjene s listovima *Quercus chlorophylla* Ung. Analogna sada živuća vrsta: *Myrica Faya* L. (Sjeverna Amerika). Po dobu raširena je u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Iznad hana Gnojnice.

Myrica vindobonensis Ett. sp., *tabla I., slika 20.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 34., tab. 70., sl. 5., 6. Unger, Kumi, str. 22., tab. 4., sl. 20.—30. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 94., tab. 28., sl. 6., 7.

Syn.: *Dryandra vindobonensis* Ettingshausen, Wien, str. 18., tab. 3., sl. 6.

Listovi kožnati, s kratkom peteljkom, perasto rascjepkani; rebro po sredini jako, oblučasta pokrajna rebarca nježna te prelaze u zupce. Listovi pokazuju velike razlike. Od listova vrste *M. oeningensis* Heer razlikuju se jedino time, što su im uresci manje duboki. Moguće je dakle, da će valjati obje vrste združiti. Meni je predležao samo odlomak, prikazan u slici.

Analogna sada živuća vrsta; *Myrica serrata* Lam. (Kaplandija), takogjer *M. asplenifolia* Bks. (vrući i umjereni pojas Sjeverne Amerike).

Nalazište: Urezano korito Lohinje.

Myrica lignitum Ung., *tabla I., slika 29.*

Heer, Polarl., str. 102. Isti, Balt. Fl., str. 32., tab. 7., sl. 2. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 13., tab. 3., sl. 3., 4. Isti, Göhren, str. 17., tab. 2., sl. 28. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 373., tab. 4., sl. 21., 22. Isti, Cyprissch., str. 7., tab. 7., sl. 14.—16. Isti, Dux, str. 153., tab. 4., sl. 10.—14. Isti, Bosnische Tertiärpfl., str. 86., tab. 5., sl. 5.

Syn.: *Quercus lignitum* Unger, Chl. prot., str. 113., tab. 31., sl. 5.—7. Isti, Iconogr. pl. foss., str. 106., tab. 60., sl. 1.—7. Sismonda, Piémont, str. 54., tab. 18., sl. 5. — *Dryandroides lignitum* Ettingshausen, Prot. d. Vorw., str. 33., tab. 5., sl. 3.—5. Isti, Häring, str. 57., tab. 20., sl. 5.—7. Isti, Bilin, II., str. 18., tab. 35., sl. 4.—7., 14., 15. Isti, Wetterau, str. 857., tab. 3., sl. 12., 13. Isti, Leoben, I., str. 283., tab. 2., sl. 9. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 101., tab. 99., sl. 9.—15.; III., str. 187., tab. 153., sl. 13. — *Quercus commutata* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 105., tab. 60., sl. 8.—10. — *Quercus lancifolia* Ludwig, Palaeont., VIII., str. 94., tab. 28., sl. 8.; tab. 29., sl. 5. — *Myrica ungeri* Ludwig, Palaeont., VIII., str. 95., tab. 30., sl. 3.

Jedro kožnati listovi su kopljasti, prugasto kopljasti ili eliptično kopljasti, sa dugoljastom peteljkom, na dnu u peteljci suženi, zašiljeni, nepravilno na daleko nazupčani ili sa čitavim okrajkom; rebarce po sredini jako te se spram vrška sužuje; rebarca po strani ponajviše jasna, na blizu poredana, jednostavna, oblučasta, te nastaju u dosta pravom kutu.

Analogna sada živuća vrsta: *Myrica pennsilvanica* Lam. (Sjeverna Amerika). Po vremenu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Urezano korito Lohinje.

Myrica hakeaefolia Ung. sp., *tabla I., slike 14., 17.*

Heer, Polarl., str. 102. Isti, Balt. Fl., str. 36., tab. 18., sl. 6. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 14., tab. 3., sl. 5.—7. Isti, Leitm. Geb., str. 373., tab. 5., sl. 1. Isti, Tschernowitz, str. 374., tab. 2., sl. 10., 11. Isti, Grasseth, str. 291., tab. 2., sl. 14. Isti, Jesuitengr., str. 20., tab. 2., sl. 3.—8., 27. Isti, Dux, str. 154., tab. 4., sl. 1.—9., 15.—22.

Syn.: *Dryandroides hakeaefolia* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 428. Isti, Sotzka, str. 169., tab. 41., sl. 7.—10. Isti, Kumi, str. 60., tab. 9., sl. 4.—15. Ettingshausen, Häring, str. 56., tab. 20., sl. 1., 2. Isti, Mte. Promina, str. 34., tab. 7., sl. 15. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 100., tab. 98., sl. 1.—13.; tab. 99., sl. 4.—8.; III., str. 187., tab. 153., sl. 7. Isti, Beitr., str. 21., tab. 10., sl. 7. Isti, Bovey Tracey, str. 46., tab. 14., sl. 12.*a*. — *Lomatia swanteweti* Unger, Sotzka, str. 170., tab. 42., sl. 1., 2. — *Quercus nereifolia* Heer, Fl. d. Schw., II., tab. 74., sl. 7.

Listovi kožnati, kruti, kopljasti ili prugasto-kopljasti, u peteljci suženi, zašiljeni i na daleko nazupčani, spram dna ili u cjelini sa čitavim okrajkom; održani zupci nejednaki; glavno rebro jako; postrana rebarca nježna, ravno oblučasta, a sitne žilice sublizu debele ko i sekundarna rebarca.

Analogna sada živuća vrsta: *Myrica macrocarpa* H. B. (Peru, Nova Granada). Po vremenu raširena u eocenu, oligocenu, pojedince i u miocenu.

Nalazišta: Orašje, Prline, urezano korito Lohinje.

Ako odista u ovaj rod spadaju svi fosilni ostaci što su označeni ko *Myrica*, to je taj rod za doba tercijara imao daleko veće bogastvo oblika nego u sadašnjosti. Od pojedinih vrsta poznajemo osim listova još i cvjetove i plod, od većeg dijela samo listove. Za doba oligocena i miocena postigla je *Myrica* svoje najveće raširenje, tako da ima samo malo nalazišta, gdje se ne bi našla jedna ili druga od njezinih vrsta; obično nagjoše se više njih zajedno. Kod nekih vrsta razilaze se mnijenja istraživača u pogledu bistva njihova; naročito je Ettingshausen do u najnovije vrijeme te vrste računao megju Proteaceje. Otvoreno je još pitanje, da li će trebati više vrsta, kao primjerice *Myrica lignitum* Ung., *M. hakeaefolia* Ung. i *M. laevigata* Heer spojiti u jednu.

Cupulifereje Endl.

Rod: **Fagus** L.

Fagus castaneaefolia Ung., *tabla II., slika 16.*

Unger, Chl. prot., str. 104., tab. 28., sl. 1. Ettingshausen, Wien, str. 13., tab. 1., sl. 21.—23. Isti, Bilin, I., str. 52., tab. 16., sl. 2. (?). Sismonda, Piémont, str. 47., tab. 10., sl. 4.; tab. 13., sl. 2., 3.; tab. 14., sl. 1.; tab. 15., sl. 3. Heer, Polarl., str. 106., tab. 10., sl. 8.; tab. 46., sl. 1.—3.

Listovi s peteljkama, dugoljasto-kopljasti, zašiljeni, na okrajcima bodljikasto-nazupčeni; srednje rebro izdignuto i teče ravno, 12 do 18 postranih rebaraca jednostavna, izlaze u šiljastom kutu.

Ettingshausen misli da nije sigurno, da ovi listovi idu u rod *Fagus* te bi po njegovom mnijenju bilo moguće, da pripadaju *Castanea* (kestenjima); uz njega će pristati i drugi, pa misli takogjer Heer u svojem djelu o flori polarnih zemalja, da je bolje, ako se ti listovi odrede ko *Castanea ungeri*.

Od dosad prikazanih razlikuje se list iz Kreke time, što na jednoj polovini pokazuje mnogostruko razgranjenje postranih rebaraca, čime nastaje, da je njihov broj manji i da su uslijed toga odaljeniji jedan od drugoga; a to je svojstvo, koje sam našao kod Castaneje a ne kod *Fagus*-a.

Mislim da imam pravo, ako listove, što ih Sismonda iz Pijemonta prikazuje u slikama 13., 14. i 15. ubrojim u Castaneje.

Analogna sada živuća vrsta: „Izmegju *Fagus ferruginea* Ait. i *Castanea pumila* Willd., Sjeverna Amerika.“ Ettingshausen. Po dobu raširena je u oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Brestica (pješčenik), Kreka.

Fagus pyrrhae Ung., *tabla II., slika 15.*

Unger, Gleichenberg, str. 19., tab. 2., sl. 8., 9. Engelhardt, Čaplagr., str. 179., tab. 3., sl. 1., 5.

Listovi s kratkim peteljkama, dugoljasto jajoliki ili dugoljasto zašiljeni, okrajak im je na vršku provigjen tupim zupcima; postrana rebra mnogobrojna, jednostavna, slabo zavijena, poredana na blizu i teku paralelno; sitne žilice prolaze cijelim listom ili su prelomljene.

Ova vrsta poznata je za sad jedino iz gornjih odjela miocena.

Nalazište: Urezano korito Lohinje.

Rod: **Castanea** Tourn.

Castanea kubinyi Kóv., *tabla II., slike 6., 8., 14., 23.*

Kóvats, Jahrb. d. geol. Reichsanst., II., str. 2., str. 178. Isti, Erdöbénye, str. 25., tab. 3., sl. 1.—7. Ettingshausen, Heiligenkreuz, str. 6., tab. 1., sl. 12. Isti, Tokay, str. 23., tab. 1., sl. 1., 2. Sismonda, Piémont, str. 435., tab. 13., sl. 14. Heer, Grönld., II., str. 85., tab. 89., sl. 5.; tab. 92., sl. 4.*b*. Engelhardt, Čaplagr., str. 178., tab. 2., sl. 3., 7., 8.; tab. 6., sl. 3., 4.; tab. 7., sl. 15.; tab. 89., sl. 5.; tab. 92., sl. 4.*b*. Isti, Berand, str. 15., tab. 1., sl. 21.—23., 25.

Syn.: *Quercus simonyi* Ettingshausen, Wildshuth, str. 9., tab. 2., sl. 3., 4. — *Quercus drymeja* Andrae, Siebenb. u. Banat, str. 15., tab. 3., sl. 5., 6. — *Castanea palaeopumila* Andrae, Siebenb. u. Banat, str. 16., tab. 5., sl. 2. — *Castanea atavia* Unger, Gleichenberg, str. 20., tab. 4., sl. 1., 2. — *Fagus dentata* Unger, Gleichenberg, str. 19., tab. 2., sl. 11. — *Quercus etymodrys* Unger, Gleichenberg, str. 18., tab. 3., sl. 3. — *Quercus crassinervia* Göppert, Schossnitz, str. 16., tab. 8., sl. 1.

Listovi kožnati, s peteljkom, dugoljasto, kopljasti šiljkasti ili zašiljeni, pri dnu malo zaokruženi ili ponešto suženi, oštro zubasti, zupci katkad bodljikavi; postrana rebra mnogobrojna, paralelna, napeta, u zupce uvučena.

Ova vrsta bijaše znatno proširena, od zemalja na sjevernom stožeru sve do Italije. U srednjoj Evropi nestade je za ledeno doba, da se kao *Castanea vesca* Gärtn. dalje održi na jugu i na zapadu Azije. Ko što je u ove sadanje vrste, tako je postojala i u one fosilne velika različnost u obliku, veličini, broju rebaraca i okrajcima listova. Već prije našlo se osim listova takogjer cvjetova i ploda; ja sam pak imao sreću da pronagjem u nalazima iz Beranda još i ježaste lupine čahurastog oblika.

Nije još riješeno, da li se treba *Castanea kubinyi* spojiti sa *C. atavia* Ung. Ettingshausen protivi se diobi u dvije vrste, dok se drugi istraživači nje drže. (Isporedi megju drugima: Stur, Flora der Congerien- und Cerithien-Schichten, str. 156.) Na žalost našlo se premalo ploda, a da bi se moglo ovo pitanje pouzdano riješiti. Po dobu raširena u miocenu, pliocenu.

Nalazišta: Urezano korito Lohinje, Kreka.

Rod: **Quercus** L.

Quercus mediterranea Ung., *tabla I., slika 23.*

Unger, Chl. prot., str. 114., tab. 32., sl. 5.—9. Isti, Iconogr. pl. foss., str. 107., tab. 41., sl. 1.—6. Isti, Kumi, str. 28., tab. 6., sl. 1.—22. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 52., tab. 76., sl. 13., 15., 17., 18. Massalongo, Fl. foss. del Senigall., str. 190., tab. 34., sl. 23. Gaudin i Strozzi, Fl. foss. ital., II., str. 46.,

tab. 4., sl. 16.—19. Ettingshausen, Bilin, I., str. 60., tab. 17., sl. 8. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 18., tab. 4., sl. 6. Isti, Jesuitengr., str. 22., tab. 2., sl. 33.

Syn.: *Quercus szirmayana* Kóvats, Erdöbénye, str. 21.. tab. 2., sl. 1.—5.

Listovi kožnati, s kratkim peteljkama, dugoljasti ili dugoljasto kopljasti, na vršku tupi ili šiljasti, nazubljeni, zubi oštri; sa svake strane 7 do 10 postranih rebara, koji teku oko okrajka; tercijarne žile izviru u šiljastom kutu.

Naš list podudara se u obliku s onim, što ga Heer prikazuje u slici 15., ali je od ovog veći.

Ova vrsta zasvjedočena je za južni dio Evrope sve do Saksonske, ne ide dakle megju one, što su bile osobito raširene.

Analogna sada živuća vrsta: *Quercus pseudococcifera* Desf. (Južna Evropa, Sjeverna Afrika, vrući dio Azije). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: iznad hana Gnojnice.

Quercus lonchitis Ung., *tabla I., slika 18.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 403. Isti, Sotzka, str. 33., tab. 9., sl. 3.—8. Isti, Kumi, str. 26., tab. 5., sl. 1.—8., 10.—13., 21., 22. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 50., tab. 78., sl. 8., 9.; III., str. 179., tab. 151., sl. 19.—24. Sismonda, Piémont, str. 43., tab. 19., sl. 5.; tab. 27., sl. 5. Ettingshausen, Sagor, I., str. 23., tab. 4., sl. 1.—9. Engelhardt, Jesuitengr., str. 22., tab. 2., sl. 28.—32.

Syn.: *Quercus cyri* Unger, Sotzka, tab. 10., sl. 4. — *Quercus urophylla* Unger, Sotzka, tab. 9., sl. 11., 12.

Listovi kožnati, s peteljkom, dugoljasto ili jajasto kopljasti, zašiljeni, oštro nazupčani; mnogobrojna postrana rebra jednostavna, rijetko kad račvasta, teku uporedo; tercijarne žilice niču u dosta pravom kutu i gube se u vršku zubića.

Kod hrastova nijesu različnosti u listovima ništa neobična, pa vidimo to i u naše vrste. Mi mogosmo ponajprije odrediti (i to po jednom nalazu) jednu odliku širokog lista za razliku od one s uzanim listom, zatim jednu sa listovima osrednje širine, koja se češće pojavljuje te je dakle običajnija. Listovi se nadalje razlikuju po veličini zubaca, koji samo rijetko kad prelaze preko okrajka, dok obično to biva. Od srodne vrste *Quercus drymeja* Ung. različni su listovi po većem broju i manjoj odaljenosti postranih rebara, od vrste *Qu. mediterranea* Ung. pak po sasvim drugačijem eliptičkom obliku, zbog čega ja neke po Ungeru odregjene listove isključujem.

Analogna sada živuća vrsta: *Quercus lancifolia* Schl. (Južni Mexiko). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Prline, Brestica (laporasti vapnenac).

Quercus gmelini Ung.

Unger, Iconogr. pl. foss., str. 108., tab. 40., sl. 10. Isti, Syll. pl. foss., I., str. 12., tab. 4., sl. 1.—6. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 53., tab. 76., sl. 1.—4. Gaudin, Toscane, str. 33., tab. 7., sl. 3. Engelhardt,

Braunk. v. Sachsen, str. 18., tab. 4., sl. 7. Isti, Jesuitengr., str. 23., tab. 3., sl. 9., 18. Ettingshausen, Wetterau, str. 837., tab. 2., sl. 33.

Syn.: *Juglans rostrata* Ludwig, Palaeont.. VIII., tab. 55., sl. 1.—4.

Listovi s peteljkama, jajasto kopljasti, zašiljeni, izvijeno nazupčani; rebro po srijedi jako, postrana rebra niču pod oštrim kutom, povlače se uz okrajak i rastavljena su na daleko.

Analogna sada živuća vrsta: *Quercus lancifolia* Schl. (Mexiko). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Urezano korito Lohinje, Orašje.

Ulmaceje Ag.

Rod: Ulmus L.

Ulmus braunii Heer, *tabla II., slike 1., 10.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 59., tab. 79., sl. 14.—21.; III., str. 181., tab. 151., sl. 31. Ettingshausen, Bilin, I., str. 64., tab. 18., sl. 23., 26. Engelhardt, Jesuitengr., str. 26., tab. 3., sl. 32.; tab. 4. sl. 11.—13., 15. Isti, Dux, str. 33., tab. 6., sl. 21., 23.

Listovi s peteljkom, na dnu vrlo nejednaki, srcoliki, eliptični ili srcoliko kopljasti, dvostruko nazupčani, zubi čunjasti; rebro po srijedi često ponešto krivudasto; postrana rebarca, 10 do 13 na broju, provigjena su češće vanjskim žilama.

Kako su naši listovi dvostruko nazupčani, ne mogu pripadati Planeri, koja ima slične oblike. Od običnih formi razlikuju se time, što nemaju srcolikog dna; no mimo svega toga ipak ih možemo ponajbolje ostaviti kod ove vrste. Dosta sličnosti pokazuju na *Ulmus angustifolia* Ett. (Tertiärsch. Steiermarks, str. 16., tab. I., sl. 15. i 16.), no ova ima više postranih rebara. I ovdje se pokazuje opet jednom, da u teoriji valjda ima više vrsta brijesta, odregjenih po nagjenim listovima, nego što su u istinu rastli. Valja dakle i u ovom slučaju, da bez nužde ne treba postavljati nove vrste.

Analogna sada živuća vrsta: *Ulmus ciliata* Erh. (Evropa, Kavkaz). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Kreka.

Ulmus bronnii Ung., *tabla I., slike 24., 28.*

Unger, Chl. prot., str. 100., tab. 26., sl. 1.—4. Andrae, Siebenb. u. Banat, str. 17., tab. 1., sl. 5. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 58., tab. 79., sl. 5., 6. Ettingshausen, Bilin, I., str. 62., tab. 17., sl. 9., 10.; tab. 18., sl. 1.—6. Gaudin i Strozzi, Fl. foss. ital., II., str. 47., tab. 3., sl. 3., 9. Sismonda, Piémont, str. 48., tab. 17., sl. 7. Engelhardt, Leitm. Mittelgeb., str. 377., tab. 5., sl. 13. Isti, Jesuitengr., str. 25., tab. 3., sl. 10.—14.; tab. 4., sl. 25., 30.

Syn.: *Ulmus europaea* Bronn, Lethaea geogn., II., str. 14., tab. 35., sl. 1.

Listovi s peteljkom, jajasto eliptični, nazubljeni; rebro po srijedi jako, ravno; postrana rebra niču u šiljastom kutu, povlače se uz okrajak te su na daleko rastavljena. Orah (plod) je ovalan i uvijen okruglom, gore i

dolje po sredini ponešto narovašenom krilnom kožicom, kroz koju se provlače mnoge isprepletene žilice.

Analogna sada živuća vrsta: *Ulmus campestris* L. (Evropa). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Urezano korito Lohinje (odlomak lista), Orašje (plod).

Ulmus plurinervia Ung., *tabla II., slika 3.*

Unger, Chl. prot., str. 95., tab. 25., sl. 1.—4. Isti, Gleichenberg, str. 20., tab. 4.. sl. 3., 4. Weber, Palaeont., II., str. 174., tab. 19., sl. 6. Wessel i Weber, Palaeont., IV., str. 27., tab. 4., sl. 4., 6. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 58., tab. 79., sl. 4. Isti, Grönland, II., str. 93., tab. 89., sl. 8. Isti, Alaska, str. 34., tab. 5., sl. 1. Isti, Sachalin, str. 39., tab. 10., sl. 3., 4. Isti, Beitr. z. Sachalin, str. 8., tab. 3., sl. 4., 5. Ettingshausen, Bilin, I., str. 63., tab. 18., sl. 12., 13. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 105., tab. 38., sl. 1.—4. Engelhardt, Jesuitengr., str. 25., tab. 1., sl. 4. Isti, Bosnische Tertiärpfl., str. 86., tab. 5., sl. 1. Isti, Dux, str. 161., tab. 6., sl. 22. Isti, Čaplagr., str. 180., tab. 1., sl. 16.—18.; tab. 2., sl. 11.

Listovi s kratkom peteljkom, jajasto eliptični ili dugoljasti, pri dnu suženi, nazupčani; srednje rebro jako, ide do vrška; postrana rebra su na blizo poredana, jednostavna, katkad račvasta i teku uporedo.

Blisko slične listove od brijesta označiše autori da pripadaju raznim vrstama. Već je Heer upozorio, da će trebati sjediniti one od *U. plurinervia* Ung. s onima od *U. braunii* Ung. Ettingshausen (Bilin, I., str. 63.) veli, da je samostalnost vrste *U. braunii* dvojbena, a Velenovský (Vršović, str. 25.) poduzeo je, da te vrste združi pod imenom *U. longifolia* Ung., na što ga je ponukalo to, što je našao, da megju ekstremnim formama imade prelaza i što je u svih samo jedna vrsta ploda. Ako je on pogodio istinu — a izglegje da je tako — onda bi se mogla k ovim vrstama dodati i *U. carpinifolia* Wett. Onda bi ali valjalo pojam „vrsta“ pretvoriti u „podvrstu“. Dok ne dobijemo više materijala, ja sam — za sada — vjerovatne forme nabrojio ko vrste. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Brestica (pješčenik).

Moreje Endl.

Rod: **Ficus** Tourn.

Ficus lanceolata Heer, *tabla V., slike 2., 14.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 62., tab. 81., sl. 2.—5.; III., str. 182., tab. 151., sl. 34., 35.; tab. 152., sl. 13. Isti, Balt. Fl., str. 73., tab. 22., sl. 1., 2. Sismonda, Piémont, str. 436., tab. 15., sl. 5.; tab. 26., sl. 2. Ettingshausen, Bilin, I., str. 67., tab. 20., sl. 3., 4. Engelhardt, Göhren, str. 23., tab. 4., sl. 3.—5. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 379., tab. 5., sl. 19.; str. 404., tab. 11., sl. 6., 7. Isti, Jesuitengr., str. 28., tab. 6., sl. 4.

Syn.: *Apocynophyllum lanceolatum* Weber, Palaeont., II., str. 188., tab. 12., sl. 1.

Listovi potpuno ili prilično kožnati, kopljasti ili jajasto kopljasti, sa čitavim okrajkom, pri dnu na brzo ubrani i u peteljci suženi; srednje rebro jako, postrana rebra oblučasta te se svršavaju oštrim kutom. Mnogi

listovi pokazuju, kad ih motrimo pod povećalom, istu onaku mrežu, ko što ju Heer prikazuje u svojem djelu Flora der Schweiz na tab. 81., sl. 2. *b*.

List, što ga je Friedrich u djelu „Beitrag zur Kenntniss der Tertiärflora der Provinz Sachsen" prikazao na tab. II., sl. 4., jedva da će spadati ovamo.

Analogna sada živuća vrsta: *Ficus princeps* Knth. (Brazilija.) Po dobu raširena u oligocenu do u gornji miocen.

Nalazišta: Kreka, Orašje.

Ficus multinervis Heer, *slike 1.* i *2.* u tekstu.

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 63., tab. 81., sl. 6.—10.; tab. 82., sl. 1. Ettingshausen, Bilin, I., str. 144., tab. 20., sl. 5., 6. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 19., tab. 5., sl. 2. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 404., tab. 11., sl. 8. Isti, Tschernowitz, str. 382., tab. 4., sl. 4. Lesquereux, Tert. Fl., str. 194., tab. 28., sl. 7., Friedrich, Prov. Sachsen, str. 56., tab. 6., sl. 10.—12.

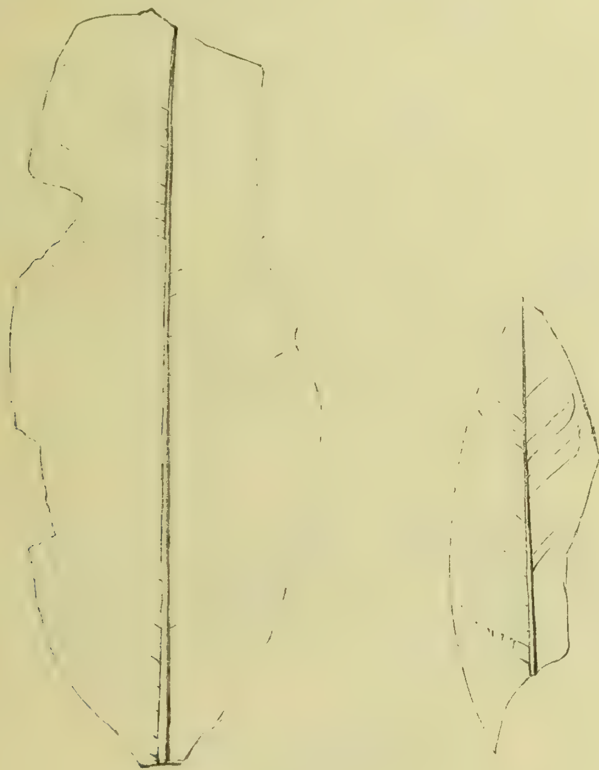

Slika 1. Slika 2.

Ficus multinervis Heer.

Listovi kožnati, kopljasti ili eliptični, zašiljeni, pri dnu suženi, sa čitavim okrajkom; srednje rebro jako; postrana rebra nježna i mnogobrojna, niču u slabo šiljastom kutu, teku paralelno te se spajaju na okrajku.

Analogna sada živuća vrsta: *Ficus benjaminea* Link. (Istočna Indija.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Kreka, Prline.

Ficus tiliaefolia Al. Braun sp.

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 68., tab. 83., sl. 3.—12.; tab. 84., sl. 1.—6.; tab. 85., sl. 14.; III., str. 182., tab. 142., sl. 25.; tab. 152., sl. 14. Isti, Balt. Fl., str. 35., tab. 8., sl. 1.; str. 74., tab. 21., sl. 12. Gaudin i Strozzi, Toscane, str. 34., tab. 12., sl. 11. Unger, Syll. pl. foss., str. 14.. tab. 6., sl. 2. Isti, Szántó, str. 8., tab. 2., sl. 9. Ettingshausen, Bilin, II., str. 80., tab. 25., sl. 4., 5., 10. Isti, Wetterau, str. 38., tab. 2., sl. 9. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 19., tab. 5., sl. 1. Isti, Göhren, str. 24.. tab. 4., sl. 6. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 378., tab. 5., sl. 18. Isti, Grasseth, str. 298., tab. 6., sl. 1., 2. Isti, Jesuitengr., str. 27., tab. 5., sl. 3.—6. Isti, Dux, str. 162., tab. 6., sl. 25.; tab. 7., sl. 9. Isti, Čaplagr., str. 183., tab. 3., sl. 6., 7. Velenovský, Vršovic, str..28., tab. 6., sl. 1.—4. Lesquereux, Tert. Fl., str. 203., tab. 32., sl. 1.—3.; tab. 63., sl. 8. Ward, Syn. of the Fl. of the Laramie Group, tab. 45., sl. 2.

Syn.: *Cordia tiliaefolia* Al. Braun, Jahrb., 1845., str. 170. — *Tilia prisca* Al. Braun, Syn. pl. foss. v. Unger, str. 234. — *Dombeyopsis tiliaefolia* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 447. Isti, Sotzka, str. 174., tab. 16., sl. 1.—4. Göppert, Beitr., str. 21., tab. 4., sl. 3. — *Dombeyopsis grandifolia* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 447. Isti, Sotzka, str. 175., tab. 47., sl. 1., 2.; tab. 48., sl. 1., 2. Ettingshausen, Wildshuth, str. 11., tab. 4., sl. 1., 2. Göppert, Beitr., str. 22., tab. 1., sl. 36. — *Dombeyopsis lobata* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 447. — *Dombeyopsis sidaefolia* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 448. — *Dombeyopsis tridens* Ludwig, Palaeont., VIII., str. 47., tab. 49., sl. 1., 2. — *Ficus dombeyopsis* Unger, Syll. pl. foss., I., str. 13., tab. 5., sl. 1.—7.; tab. 6., sl. 1. Heer, Balt. Fl., str. 74., tab. 17., sl. 11.

Listovi s peteljkama, sa čitavim okrajkom ili rasijano valoviti, srcoliko okrugli, prilično ili dugoljasto okrugli, kadšto sa dvije ili tri krpice, pri dnu najviše nejednako-strani, no ipak kad i kad s jednakim stranama, na vršku zaokruženi ili sitno šiljasti; 3 do 7 glavnih rebara jaka, oblika ko ruka; postrana rebra jaka, ponešto oblučasta, spojena izmegju sebe; sitne žile ili su prekinute ili idu do kraja.

Nagjoše se jedino oveći odlomci. Bio bi se mogao naći i prikazati potpuni list, da nije gornji njegov dio pokrivao drugi sloj. Kad bi se ovaj bio dignuo, slomili bi se drugi bilinski ostaci.

Listovi ove vrste obiljuju u formama; po veličini svojoj pokazuju znatne razlike.

Cecropia europaea kod Ettingshausena, Bilin, tab. 28., sl. 1. i 2. biće da je trokrpasta forma od *Ficus*-a *tiliaefolia*.

Analogna sada živuća vrsta: *Ficus nymphaefolia* L. (Tropska Amerika.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Brestica (pješčenik).

Plataneje Lestib.

Rod: **Platanus** L.

Platanus aceroides Göpp., *tabla III., slike 2., 6.*

Göppert, Schossnitz, str. 21., tab. 9., sl. 1.—6. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 71., tab. 87., 88., sl. 5.—15.; III., str. 183., tab. 152., sl. 16. Isti, Nord-Grönland, str. 111., tab. 47., sl. 3. Isti, Mackenzie, str. 138., tab. 21., sl. 176.; tab. 23., sl. 26., 4. Isti, Island, str. 150., tab. 26., sl. 4.; str. 159., tab. 32.. Isti, Nord-Canada, str. 15., tab. 3., sl. 6. Isti, Grönland, II., str. 96., tab. 90., sl. 1.—5.; tab. 97., sl. 7. Isti, Spitzbergen, str. 75., tab. 11. Isti, Beitr. z. Spitzbergen, str. 76., tab. 17., sl. 1.—3.; tab. 31., sl. 3. Gaudin i Strozzi, Toscane, str. 35., tab. 5., sl. 4.—6.; tab. 6., sl. 1.—3. Ettingshausen, Bilin, I., str. 84.. tab. 29., sl. 7. Lesquereux, Tert. Fl., str. 184., tab. 25., sl. 4., 5. Isti, Cret. and Tert. Fl., str. 227., tab. 49., sl. 1. Isti, Proceed. of the U. St. Nat. Mus., 1888., str. 19., tab. 5., sl. 7. Beck, Mittweida, str. 763., tab. 32.,

sl. 17. Staub, Zsilthal, str. 298., tab. 28., sl. 3.—5. Engelhardt, Čaplagr., str. 185., tab. 4., sl. 1., 2.; tab. 6., sl. 8.; tab. 7., sl. 6.

Syn.: *Cissus platanifolia* Ettingshausen, Wien, str. 20., tab. 4., sl. 1. — *Platanus pannonica* Ettingshausen, Heiligenkreuz, str. 7., tab. 1., sl. 13. — *Acerites incerta* Massalongo, Descr. pl. foss. ital., str. 196., tab. 2., sl. 6. — *Quercus platanoides* Göppert, Schossnitz, str. 16., tab. 7., sl. 6. — *Quercus rotundata* Göppert, Schossnitz, str. 17., tab. 7., sl. 5.; tab. 8., sl. 9. — *Platanus oyeinhausiana* Göppert, Schossnitz, str. 20., tab. 10., sl. 1.—3. — *Platanus rugosa* Göppert, Schossnitz, str. 21., tab. 11., sl. 3., 4. — *Platanus ettingshauseni* Massalongo, Stud. d. fl. Senigall., str. 234., tab. 17., sl. 3.; tab. 19., sl. 3. — *Acer heeri* Massalongo, Stud. d. fl. Senigall., str. 350., tab. 12., sl. 5.; tab. 17., sl. 1.; str. 349., tab. 17., sl. 2. — *Platanus primaeva* Lesquereux, Cret. Fl., str. 69., tab. 7., sl. 2.; tab. 26., sl. 2.

Listovi rascjepani ko ruka, pri dnu kusasti, trokrpasti, rjegje nerascjepkani ili skoro peterokrpasti; srednja krpica ima s obadvije strane dva do četiri zuba; velike postrane krpice nazupčane, provigjene velikim nejednakim ili šiljastim zupcima.

Ovo drvo broji megju ono malo tercijarnih bilina, od kojih imamo ne samo listova, nego takogjer koru, koja se svake godine otkida, zatim krugljaste cvjetne rese i plod, te smo ovako u položaju, da to drvo možemo bolje nego druge biline prispodabljati sa njegovim sada živućim srodnicima. Isporegjivanjem dolazimo do toga, da je to naše drvo srodnije sjeveroamerikanskomu *Platanus*-u *occidentalis* L., nego *Pl.*-u *orientalis* L., koji raste u starom dijelu svijeta; dapače biva jasno, da je ono preteča one prve vrste. (S jedne je strane rečeno, da je ono preteča obadviju vrsta.)

Za doba tercijara bijaše ovo drvo rašireno u velikom dijelu Evrope i Sjeverne Amerike, dapače i po krajevima na sjevernom stožeru. U Evropi izumrlo je poslije pliocena, valjda pod uplivom promjenjenih okolnosti, dok se je sačuvalo u Sjevernoj Americi, gdje su prilike za održanje starih forma povoljnije.

U polimorfiji listova valja tražiti razlog, što smo dostavljene nam ostatke nastojali svrstati u oveći broj vrsta; no kako dobismo množinu dobro očuvanih fosilija, koja pokazuju raznovrstne prelaze, mogli smo utvrditi, da spadaju zajedno. Po dobu rašireno u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazišta: Šikulje, Kreka.

Salicineje Rich.

Rod: **Salix** L.

Salix varians Göpp.

Göppert, Schossnitz, str. 26., tab. 19., sl. 17., 18.; tab. 20., sl. 1. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 26., tab. 65., sl. 1.—3., 6.—16.; III., str. 174., tab. 150., sl. 1.—5. Isti, North-Greenland, str. 469., tab. 43., sl. 12., 13. Isti, Alaska, str. 27., tab. 2., sl. 8.; tab. 3., sl. 1.—3. Isti, Spitzbergen, str. 70., tab. 28., sl. 1. Ettingshausen, Köflach, str. 747., tab. 1., sl. 11., 14. Isti, Bilin, I., str. 162., tab. 29., sl. 17.—19., 22., 23. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 92., tab. 27., sl. 6.—12. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 14., tab. 3., sl. 10.—13. Isti, Göhren, str. 15., tab. 2., sl. 23. *a*, *b*, 24. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 372., tab. 4., sl. 16. Isti, Jesuitengr., str. 28., tab. 5., sl. 7., 8. Isti, Dux, str. 164., tab. 7., sl. 7., 8. Isti, Čaplagr., str. 187., tab. 7., sl. 2.—5. Lesquereux, Cret. and Tert. Fl., str. 247., tab. 54., sl. 2. Velenovský, Vršovic, str. 30., tab. 5., sl. 16., 17.; tab. 6., sl. 8.

Syn.: *Salix trachytica* Ettingshausen, Heiligenkreuz, str. 7., tab. 2., sl. 3. — *Salix arcuata* Göppert, Schossnitz, str. 25., tab. 21., sl. 4., 5. — *Salix wimmeriana* Göppert, Schossnitz, str. 26., tab. 21., sl. 1., 3.

Listovi dugoljasto ili sasvijem kopljasti, zašiljeni, na okrajku sitno nazupčani, često ponešto oblučasti; srednje rebro jako; postrana rebra nježna, završuju se raznokutno.

S. varians, dokazana od polarnih zemalja daleko na jug, spada megju česte tercijarne biline.

Analogna sada živuća vrsta: *Salix fragilis* L. (Evropa.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Brestica (pješčenik).

Salix macrophylla Heer, *tabla II., slika 20.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 29., tab. 57. Isti, Island, str. 146., tab. 25., sl. 3.*b*. Isti, Alaska, str. 27., tab. 2., sl. 9. Velenovský, Vršovic, str. 29., tab. 5., sl. 9.—13. Stur, Congerien- u. Cerithiensch., str. 165., tab. 4., sl. 6. Engelhardt, Čaplagr., str. 187., tab. 8., sl. 10.

Listovi kopljasti, sitno nazupčani; srednje rebro ravno, jako; mnoga postrana rebra niču djelomice u skoro pravom kutu te su krivudasta.

Ova je vrsta doduše slična *Salix*-u *varians* Göpp., ali se ipak od nje razlikuje po svojim mnogim prikraćenim postranim rebrima, koja — kako Stur zgodno ističe — u svezi sa na gusto poredanim sitnim žilicama listu podaju kosmati izgled. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište Kreka.

Salix angusta Heer, *tabla I., slika 19.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 31., tab. 59., sl. 1.—11. Unger, Syll. pl. foss., IV., str. 71., tab. 22., sl. 17. Lesquereux, Tert. Fl., str. 168., tab. 22., sl. 4., 5.

Syn.: *Salix angustifolia* Al. Braun u Buckl. Geol., str. 512. — *Salix angustissima* Al. Braun u Jahrb., 1850., str. 169. Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 418.

Listovi vrlo dugački, 12 do 14 puta dulji nego široki, prugasti, kopljasti, na vrhu vrlo zašiljeni, okrajci skoro uporedni.

Ovu vrstu treba svakako sjediniti sa vrstom *Salix longa* Al. Braun. (Isporedi o tome: Zur Kenntniss der Tertiärpflanzen von Sulloditz, Lotos 1896., br. 4.). Ona ide u red tercijarnih bilina, koje se nagjoše u Evropi i u Sjevernoj Americi.

Analogna sada živuća vrsta: *Salix viminalis* L. (Evropa, Azija.) Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Urezano korito Lohinje.

Salix tenera Al. Br., *tabla II., slika 4.*

Al. Braun u Jahrb., 1846., Stitzenb. Verz., str. 79. Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 418. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 32., tab. 68., sl. 7., 13.

Listovi kopljasti, 4 do 7 puta dulji nego široki, nježni, na vršku i dnu suženi. Po dobu raširena u srednjem i gornjem miocenu.

Nalazište: Urezano korito Lohinje.

Pogledom na raširenost vrba za doba tercijarno i u sadašnjosti moramo zaključiti, da su cirkumpolarnog postanja. Prema dosadanjim nalazima mora se pretpostaviti, da je za tercijarnog doba bilo samo nekoliko vrsta vrba. K ovima dogjoše do u sadašnjost u povećem broju nove vrste, što doduše govori za daljnje razvijanje ovog roda, ali nam nerazjašnjava, kojim načinom i koji uzroci to proizvedoše. Mi ostajemo pri tome ograničeni na samo naslućivanje, jer imajući gotove vrste pred sobom, nemamo nikakih prelaza iz starih u nove forme. Vrste dijele se obično po obliku listova u one sa listovima s čitavim okrajkom i u one sa zupčastim listovima. I jedna i druga našla se u našim stranama na žalost bez njihovih cvjetova i bez ploda, dok se u drugim krajevima nagjoše i ovi. Listovi pojedinih vrsta odlikuju se izvrstnom polimorfijom.

Rod: **Populus** L.

Populus mutabilis Al. Br., *tabla II., slika 18.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 19., tab. 60.—63., sl. 1.—4. Balt. Fl., str. 31., tab. 7., sl. 23., str. 65.; tab. 17., sl. 5.—8.; tab. 21., sl. 5.*b*; tab. 24., sl. 13.*b*. Isti. Nachtr. z. Grönland, str. 20., tab. 4., sl. 12. Ettingshausen, Bilin, I., str. 161., tab. 12., sl. 11. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 92., tab. 26., sl. 8.; tab. 27., sl. 2.—5. Engelhardt, Leitm. Mittelgeb., str. 371., tab. 4., sl. 13., 15.; str. 402., tab. 10., sl. 8., 9. Isti, Tschernowitz, str. 381., tab. 4., sl. 3. Isti, Grasseth, str. 297., tab. 7., sl. 13. Isti, Jesuitengr., str. 29., tab. 6., sl. 9., 21.

Syn.: *Populus ovalis* Al. Braun u Buckl. Geol. — *Populus ovalifolia* Al. Braun, Jahrb., 1845., str. 169. Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 417. — *Salix lancifolia* Al. Braun, Jahrb. 169. — *Populus crenata* Unger, Sotzka, str. 166., tab. 36., sl. 5. — *Populus serrata* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 117., tab. 44., sl. 6. — *Laurus dermatophyllum* Weber, Palaeont., II., str. 182., tab. 19., sl. 13. — Ettingshausen, Bilin, II., str. 195., tab. 31., sl. 8. — *Ficus pannonica* Ettingshausen, Tokay, str. 26., tab. 1., sl. 9. — *Quercus ovalis* Göppert, Schossnitz, str. 26., tab. 6., sl. 6.

Listovi ponajviše s dugom peteljkom, nekoji ovalni, drugi jajasto eliptični, sasvijem eliptični ili kopljasti, s čitavim okrajkom, izvijeno ili rastreseno narovašeni, drugi opet prilično okrugli, dugoljasti ili kopljasti, grubo zupčasti ili nasjeckani.

Polimorfija listova tumači nam veliki broj sinonima. Heerova je zasluga, što se dokazalo, da sve forme sačinjavaju cjelinu. Za tercijara bijaše ovo drvo vrlo rašireno.

Analogna sadanja vrsta: *Populus euphratica* Ol. (Azija.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Orašje.

Primjedba. U dolini Lohinje nagjena su dva odlomka od *Populus*-a; jedan čini se da je od *P. leucophylla* Ung., dok drugi podsjeća na *P. balsamoides* Heer.

Laurineje Juss.

Rod: **Laurus** L.

Laurus primigenia Ung., *tabla III., slika 7., tabla IV., slika 13.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 423. Isti, Sotzka, str. 168., tab. 40., sl. 1.—4. Isti, Kumi, str. 55., tab. 8., sl. 1.—7. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 77., tab. 89., sl. 15.; III., str. 184., tab. 153., sl. 3. Isti,

Beitr., str. 7., tab. 6., sl. 12. *i*; tab. 9., sl. 8. Isti, Zsilthal, str. 16., tab. 3., sl. 4.—6. Isti, Nachtr. z. Grönland, str. 2., tab. 3., sl. 8.—13. Weber, Palaeont., II., str. 181., tab. 20., sl. 6. *a*, *b*. Sismonda, Piémont, str. 58., tab. 9., sl. 2. *c*; tab. 10., sl. 5. Ettingshausen, Heiligenkreuz, str. 8., tab. 2., sl. 1., 2. Isti, Steiermark, str. 58, tab. 3., sl. 11. Isti, Sagor, III., str. 13., tab. 29., sl. 5. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 20., tab. 5., sl. 3. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 360., tab. 2., sl. 5.—7.; str. 382., tab. 6., sl. 5. Isti, Tschernowitz, str. 382., tab. 4., sl. 5. Isti, Grasseth, str. 300., tab. 7., sl. 4., 5. Isti, Jesuitengr., str. 30.. tab. 5., sl. 12.; tab. 6., sl. 19., 20., 22., 23.; tab. 7., sl. 2. Isti, Meuselwitz, str. 19., tab. 1., sl. 17. Saporta, Sud-Est de la France, III., str. 215., tab. 6., sl. 5.; II., str. 270., tab. 6., sl. 7. Lesquereux, Tert. Fl., str. 214., tab. 36., sl. 5., 6., 8. Friedrich, Prov. Sachsen, str. 123., tab. 15., sl. 3. (?), 7. Staub, Zsilthal, str. 303., tab. 27., sl. 1. *b*; tab. 28., sl. 6.; tab. 29., sl. 1., 2. *a*, 3. (?); tab. 34./35., sl. 1. *a*. Ward, Laramie Group, str. 553., tab. 46., sl. 8., 10.

Listovi kožnati, s peteljkom, kopljasti, s čitavim okrajkom, pri dnu u peteljci suženi; srednje rebro jako; postrana rebra nježna, oblučasta, uz okrajak megjusobno povezana, niču u oštrom kutu.

Kad se fosilni listovi uvrštavaju megju vrste, koje su autori već odredili, moramo se držati njihovih diagnoza i slika, jer nam valja pretpostaviti, da nam one izražavaju mnijenje dotičnog pisca. Unger opisao je duge uzane listove iz Sotzke, čija se postrana rebra spram baze sve strmije uzdižu; iz Kumije dodao im je sedam listova, koji se s onim prvima ne podudaraju. Ovo i njegova naročita izjava: da list 6*a* u Weberovoj raspravi u Palaeont., II. ne spada k ovoj vrsti, bijaše uzrok što su kasniji odregjivači tercijarne flore pa i ja onake listove, koji se manje ili više podudaraše s onim već odregjenim, dodjeljivali jednoj ili drugoj vrsti. Weber bijaše prvi, koji je posumnjao u zajednicu obiju skupina; Friedrich ograničio je vrstu na forme, kako su poznate iz Sotzke, izlučio je dakle one iz Kumije; Velenovský uradi pak upravo obratno. Pošto su mišljenje Friedricha usvojili mnogi istraživači, kao Staub i Menzel, valjaće — ako želimo izaći iz te neprilike i sačuvati prioritet — da se njima pridružimo i da forme iz Kumije dodijelimo drugim vrstama.

Analogna sadanja vrsta: *Laurus canariensis* Webb. (Kanarijska ostrva, Azori.) Po dobu raširena u eocenu, oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Pod Škriljem, Kreka.

Laurus swoszowiciana Ung., *tabla III., slika 9., tabla IV., slika 6.*

Unger, Swoszowice, str. 4., tab. 1., sl. 11. Ettingshausen, Wien, str. 16., tab. 3., sl. 1., 2. Isti, Schönegg, I., str. 39., tab. 3., sl. 33. Andrae, Siebenb. u. Banat, str. 19., tab. 4., sl. 5. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 80., tab. 89., sl. 5.

Listovi kopljasti, pri dnu ponešto suženi; postrana rebra niču u oštrom kutu, nježna su i rasijana.

Ovdje mogosmo prvi put podati prilično potpunu sliku finije nervacije. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Iznad hana Gnojnice, Prline.

Laurus lalages Ung. *tabla V., slika 10.*

Unger, Sotzka, str. 169., tab. 40., sl. 6.—9. Isti, Kumi, str. 55., tab. 7., sl. 33.—38. Heer, Beitr., str. 7., tab. 7., sl. 9.—11.; str. 19., tab. 9., sl. 9. Engelhardt, Leitm. Mittelgeb., str. 360., tab. 2.,

sl. 4. Isti, Grasseth, str. 299., tab. 6., sl. 8. Isti, Jesuitengr., str. 30., tab. 7., sl. 4. Isti, Dux, str. 166., tab. 8., sl. 5.

Listovi donekle kožnati, kopljasti, na vrhu i pri dnu suženi, s dugom peteljkom, sa čitavim okrajkom; srednje rebro jasno; postrana rebra nježna, oblučasta, sižu skoro do okrajka, dônja od njih niču u pravom ili dosta pravom, a srednja i gornja u šiljastom kutu. Po dobu raširena ponajviše u oligocenu, pojedince u miocenu.

Nalazište: Kreka.

Laurus princeps Heer *tabla V., slika 9.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 77., tab. 89., sl. 16., 17.; tab. 90., sl. 17., 20.; tab. 97., sl. 1. Gaudin i Strozzi, Toscane, str. 36., tab. 10., sl. 2. Sismonda, Piémont, str. 50., tab. 17., sl. 10., 11. Unger, Kumi, str. 32., tab. 8., sl. 8.—10. Engelhardt, Jesuitengr., str. 31., tab. 7., sl. 3. Isti, Čaplagr., str. 189., tab. 9., sl. 10.

Listovi kožnati, bez žlijezda, široko ili eliptično kopljasti, obostrano suženi; srednje rebro jako; postrana rebra nježna, mnogobrojna, niču u oštrom kutu.

U našeg lista, od kojeg imamo prednji i otražnji otisak, srednje je rebro na prednjoj strani udubljeno, ali se na dônjoj strani ne izdiže. Površina je glatka i sjajna; mjestimice se jasno raspoznaje sitna mreža.

Analogna sadanja vrsta: *Laurus canariensis* Webb. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Brestica (vapnenasti lapor).

Laurus styracifolia Web., *tabla V., slika 5.*

Weber, Palaeont., II., str. 66., tab. 3., sl. 3. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 79., tab. 89., sl. 13.; III., str. 185., tab. 152., sl. 17. Ettingshausen, Bilin, II., str. 149., tab. 30., sl. 7. Engelhardt, Grasseth, str. 29., tab. 6., sl. 9. Isti, Jesuitengr., str. 31., tab. 7., sl. 5.

Listovi obratno jajasti, na vršku tubasti, s čitavim okrajkom; srednje rebro debelo; 4 do 5 postrana rebra veoma krivudasta, sitne žilice izdignute, spram unutrine uvijene ili idu ravno.

Analogna sadanja vrsta: *Laurus sassafras* L. (Jug Sjeverne Amerike.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Orašje.

Rod: **Persea** Gärtn.

Persea speciosa Heer, *tabla IV., slika 7.*

Heer, Fl. d. Schw., str. 81., tab. 90., sl. 11., 12.; tab. 100., sl. 18.; III., str. 185., tab. 153., sl. 5. Gaudin i Strozzi, Toscane, str. 37., tab. 7., sl. 7.—11.; tab. 10., sl. 3. Isti, Fl. foss. ital., II., str. 47., tab. 7., sl. 7.; tab. 8., sl. 1. Ettingshausen, Bilin, II., str. 9., tab. 32., sl. 15., 16. Engelhardt, Leitm. Mittelgeb., str. 361., tab. 2., sl. 9., 10.

Listovi kožnati, s dugom peteljkom, eliptični; srednje rebro jako; postrana rebra, sa svake strane 8 do 12, niču u šiljatom kutu i jesu nježna; tercijarna rebra niču u pravom kutu.

Analogna sadanja vrsta: *Persea indica* L. sp. (Kanarijska ostrva, Madeira). Po dobu raširena pojedince u gornjem oligocenu i srednjem miocenu, češće u gornjem miocenu.

Nalazište: Kreka.

Persea braunii Heer, *tabla VI., slika 2.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 80., tab. 89., sl. 9., 10.

Listovi ponešto kožnati, s kratkom peteljkom, eliptični, mrežasti; srednje rebro jako; postrana rebra, — ima ih sa svake strane 6 do 7 — izbočena i vrlo krivudasta.

Analogna sadanja vrsta: *Persea indica* L. Po dobu raširena u gornjem miocenu.

Nalazište: iznad hana Gnojnice.

Rod: **Benzoin** Nees ab. Esenb.

Benzoin antiquum Heer, *tabla IV., slika 4.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 81., tab. 90., sl. 1.—8.; III., str. 185. Unger, Radoboj, str. 141., tab. 1., sl. 12. Engelhardt, Jesuitengr., str. 31., tab. 6., sl. 26.

Listovi kožnati, eliptični ili dugoljasti, s peteljkom, pri dnu suženi, perasti; postrana nježna rebra niču u oštrom kutu.

Analogna sadanja vrsta: *Benzoin odoriferum* Nees ab. Esenb. (Sjeverna Amerika.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu

Nalazište: Prline.

Rod: **Oreodaphne** Nees ab. Esenb.

Oreodaphne heeri Gaud., *tabla IV., slika 5.*

Gaudin i Strozzi, Toscane, str. 35., tab. 10., sl. 4.—9.; tab. 11., sl. 1.—7. Staub, Zsilthal, str. 336., tab. 34./35., sl. 2., 26. (?). Engelhardt, Čaplagr., str. 191., tab. 4., sl. 3. Sismonda, Piémont, str. 439., tab. 19., sl. 2.; tab. 22., sl. 1., 2.; tab. 23., sl. 1.—3.

Listovi kožnati, s čitavim okrajkom, pri dnu suženi, jajoliki ili eliptični, tubasti ili zašiljeni; dônja postrana rebra blizu jedno do drugog ili nasuprot postavljena, spram okrajka naprijed zavinuta, teku k vršku, u svojem pazuhu na gornjoj strani utisnuta, dok na dônjoj strani imadu žlijezde, koje se u velikih listova ponavljaju i kod drugog i trećeg para; od dônjeg para izlazeća tercijarna rebra spajaju se lukom nedaleko od okrajka.

U našeg lista vidimo da je srednje rebro većim dijelom uništeno kao što i dio lista uza nj. Samo u kutiću lista s gornje njegove strane može se raspoznati eliptična udubina.

Analogna sadanja vrsta: *Oreodaphne foetens* Ait. (Madeira, Kanarijska ostrva.) Po dobu raširena prema onome što je dosad utvrgjeno u srednjem i gornjem miocenu.

Nalazište: Kreka.

Rod: **Sassafras** Nees ab. Esenb.

Sassafras aesculapi Heer, *tabla IV., slika 8.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 82., tab. 90., sl. 13.—16. Ettingshausen, Bilin, II., str. 8., tab. 31., sl. 9., 12. (?).

Listovi kožnati, pri dnu klinasti, s čitavim okrajkom, trostruko rebrasti, s peteljkom, nerazdijeljeni ili sa dvije do tri krpice.

Dosad su nagjeni u tercijaru samo nerazdijeljeni listovi pa je ostalo neriješeno pitanje, da li su se oni krpasti tek poslije njih razvili. U mojem djelu „Flora von Berand" dadoh izraza nadanju, da će se krpasti listovi još naći, pa je eto bosanski tercijar to i pružio. Da naš list ne valja brojiti u vrst *Sterculia*, dokazuju jaka postrana rebra, koja niču iz dna; osim toga svršava se njegova srednja krpica u šiljak, dok su postrane krpice na vršku zaokružene, upravo kao i na listovima sada živuće vrste. Začudno je ipak, što su onako uzdignuta postrana rebra, koja izlaze iz glavnog rebra krpice, što se ne opaža na listovima analogne vrste. Meni to nije bio dovoljan razlog, da postavljam novu vrstu.

Pošto u listovima, što ih je naslikao Ettingshausen, postrana rebra izviru iz dna, to ista ne mogu nikako ovamo spadati.

Analogna sadanja vrsta: *Sassafras officinalis* Nees ab. Esenb. (Sjeverna Amerika.) Po dobu raširena prema dosadašnjim nalazima u gornjem miocenu.

Nalazište: Kreka.

Rod: **Cinnamomum** Burm.

Cinnamomum scheuchzeri Heer, *tabla IV., slika 1.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 85., tab. 41., sl. 4.—24.; tab. 42., 43., sl. 1.—5. Isti, Bornstedt, str. 16., tab. 3., sl. 3. Isti, Bovey-Tracey, str. 15., tab. 4., sl. 4. *e*; tab. 46., sl. 9.—16.; tab. 17., sl. 12. Isti, Balt. Fl., str. 76., tab. 22., sl. 6.—13. Isti, Zsilthal, str. 17., tab. 3., sl. 2.; tab. 5., sl. 4.—6. Massalongo, Fl. foss. del Senigall., str. 266., tab. 33., sl. 22. Gaudin i Strozzi, Val d'Arno, str. 49., tab. 8., sl. 5., 7. Unger, Kumi, str. 54., tab. 7., sl. 11.—24. Isti, Radoboj, str. 140., tab. 1., sl. 4.—9.; tab. 5., sl. 8.—10. Ludwig, Palaeont., V., str. 109., tab. 41., sl. 1.—14. Ettingshausen, Wetterau, str. 44., tab. 3., sl. 9. Isti, Bilin, II., str. 198., tab. 32., sl. 2.—10.; tab. 33., sl. 4.—6., 10.—12. Engelhardt, Leitm. Mittelgeb., str. 406., tab. 11., sl. 12.—14. Isti, Cyprissch., str. 9., tab. 7., sl. 21. Isti, Grasseth, str. 303., tab. 3., sl. 9., 10., 12., 13., 16.; tab. 8., sl. 13., 14.; tab. 9., sl. 7., 8. Isti, Jesuitengr., str. 32., tab. 5., sl. 15.—23.; tab. 6., sl. 11., 12.; tab. 7., sl. 9., 12., 14., 16., 17., 26., 27.; tab. 21., sl. 6. Isti, Bosnische Tertiärpfl., str. 37., tab. 5., sl. 1. Isti, Čaplagr., str. 189., tab. 1., sl. 14. Staub, Baranyaer Komitat, str. 37., tab. 2., sl. 3., 4. Isti, Zsilthal, str. 313., tab. 30./31., sl. 2.—6., 9.—14.; tab. 32./33., sl. 7., 8.

Syn.: *Phyllites cinnamomeus* Rossmässler, Altsattel, str. 23., tab. 1., sl. 3. — *Ceanothus polymorphus* Al. Braun, Jahrb., str. 171. Unger, Chl. prot., tab. 49., sl. 12., 13. Weber, Palaeont., II., tab. 23., sl. 4. — *Ceanothus bilinicus* Unger, Chl. prot., str. 145., tab. 49., sl. 4. — *Daphnogene polymorpha* Ettingshausen, Wien, str. 16., tab. 2., sl. 24., 25. Isti, Tokay, tab. 1., sl. 10.

Listovi skoro jedan spram drugog, kožnati, glatki, s peteljkom, eliptični, jajoliki ili dugoljasti, trostruko narebreni; dônja postrana rebra sasvijem ili prilično paralelna sa okrajkom, ne dosižu do vrška, izviru rijetko kad u dnu, nego obično iz listovne plohe iz srednjeg rebra, koje postaje prema vrhu sve tanje; od postranih rebara zatvorena glavna polja protkana

su nježnim, skoro u pravom kutu izlazećim žilicama; u gornjoj partiji niču iz srednjeg rebra nekoliko postranih rebara, te se megjusobno spajaju u luku; okrajna polja ispunjena su oblučastim tercijarnim rebrima, koja niču u dosta pravom kutu.

Prema dosadanjim nalazima ova je bilina slabo bila zastupljena u Sjevernoj Americi, tim je više bila raširena po Evropi, te je — kako se čini — svoj najveći razvoj našla u oligocenu i miocenu, da onda u pliocenu lagano nestane. U drugim nalazištima nagjoše se od nje takogjer cvjetovi i plod.

Analogna sadanja vrsta: *Cinnamomum pedunculatum* Nees ab. Esenb. (Japan.) Po dobu raširena u eocenu, oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazišta: Urezano korito Lohinje, Orašje.

Cinnamomum subrotundum Al. Br. sp., *tabla II., slika 12.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 87., tab. 91., sl. 9. *d*, 25.; tab. 92., sl. 5. *a*; tab. 93., sl. 18.—24. Sieber, Nordböhm. Braunk., str. 13., tab. 2., sl. 9. Engelhardt, Dux, str. 168., tab. 8., sl. 7. Ettingshausen, Steiermark, str. 46., tab. 3., sl. 20.

Syn.: *Ceanothus subrotundus* Al. Braun, Jahrb., 1845., str. 172.

Listovi s peteljkama, maleni, okrugli, na vrhu tubasto zaokruženi, trostruko rebrasti; postrana rebra ne sižu do vrha.

Ova je vrsta dosta bliza *Cinnamomum*-u *scheuchzeri*. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Urezano korito Lohinje.

Cinnamomum polymorphum Al. Br. sp., *tabla IV., slika 3.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 88., tab. 93., sl. 25.—28.; tab. 94., sl. 1.—26. Massalongo, Fl. foss. Senigall., str. 263., tab. 7., sl. 10.—13.; tab. 8., sl. 5.—9., 11., 12., 14., 16., 17.; tab. 38., sl. 19. Sismonda, Piémont, str. 52., tab. 24., sl. 2.—4.; tab. 25., sl. 4. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 110., tab. 42., sl. 1.—11. Saporta, Sud-Est de la France, I., str. 89., tab. 7., sl. 4. Ettingshausen, Bilin, II., str. 189., tab. 33., sl. 14., 15., 17.—22. Isti, Sagor, str. 193., tab. 10., sl. 1., 5.—11. Isti, Leoben, I., str. 309., tab. 4., sl. 20. Engelhardt, Leitm. Mittelgeb., str. 380., tab. 6., sl. 1.—4.; str. 405., tab. 11., sl. 11. Isti, Grasseth, str. 302., tab. 4., sl. 11.; tab. 8., sl. 7.—11.; tab. 9., sl. 5., 6. Isti, Jesuitengr., str. 321., tab. 6., sl. 13.—18.; tab. 7., sl. 6., 11.; tab. 8., sl. 2. Geyler, Sicilien, str. 326., tab. 2., sl. 4. Lesquereux, Tert. Fl., str. 221., tab. 37., sl. 6., 10. Staub, Zsilthal, str. 326., tab. 32./33., sl. 2.—5.; tab. 34./35., sl. 1. *e*. Friedrich, Prov. Sachsen, str. 112., tab. 16., sl. 12., 14. Conwentz, Bernsteinfl., II., str. 51., tab. 5., sl. 6.—8.

Syn.: *Ceanothus polymorphus* Al. Braun, Jahrb., 1845., str. 171. Unger, Swoszowice, str. 126., tab. 14., sl. 17., 18. — *Ceanothus subrotundus* Unger, Chl. prot., str. 144., tab. 49., sl. 7. Weber, Palaeont., II., str. 208., tab. 23., sl. 6. — *Daphnogene polymorpha* Ettingshausen, Mte. Promina, str. 30., tab. 6., sl. 1.—4., 7.; tab. 7., sl. 2. Massalongo, Alcune pl. foss. tert. dell' Italia merid., str. 7., tab. 2., sl. 10. — *Daphnogene cinnamomifolia* Ettingshausen, Mte. Promina, str. 31., tab. 7., sl. 8.

Listovi s peteljkama, eliptični, pri dnu slabo suženi, zašiljeni, trostruko rebrasti; postrana osnovna rebra ne idu paralelno s okrajkom, nijesu pravilno zašiljeni te imadu katkad žlijezde u onim kutovima, koje čine sa srednjim rebrom.

U drugim nalazištima nagjoše se osim listova još i pupoljci, cvjetovi i plod. Naš list sličan je doduše onom od *Daphnogene paradisiaca* Ung.,

no ne smije se dodijeliti ovoj vrsti, pošto mu manjka tubasto nazubljeni okrajak. U gornjoj partiji izbrisana je nervatura, pa zbog toga nema ni postranih rebara.

Analogna sadanja vrsta: *Cinnamomum zeylanicum* Nees ab. Esenb. (Ceylon). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Prline.

Cinnamomum rossmässleri Heer.

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 84., tab. 93., sl. 15.—17. Isti, Bornstädt, str. 15., tab. 3., sl. 4. *a*. Isti, Bovey-Tracey, str. 44., tab. 16., sl. 17., 18. Unger, Kumi, str. 55.. tab. 7., sl. 31., 32. Isti, Radoboj, str. 141., tab. 1., sl. 10., 11. Sismonda, Piémont, str. 51., tab. 25., sl. 5. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 109., tab. 43., sl. 8. Ettingshausen, Bilin, II., str. 197., tab. 32., sl. 11.—14. Engelhardt, Göhren, str. 26., tab. 5., sl. 4. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 380., tab. 5., sl. 20. Isti, Grasseth, str. 304., tab. 8., sl. 12.; tab. 9., sl. 6. Isti, Jesuitengr., str. 31., tab. 6., sl. 26. Isti, Dux, str. 167., tab. 8., sl. 1. Staub, Zsilthal, str. 325., tab. 22./23., sl. 9., 12., 13. Keller, St. Gallen, III., str. 310., tab. 1., sl. 1.

Syn.: *Phyllites cinnamomeus* Rossmässler, Altsattel, str. 23., tab. 1., sl. 4. — *Phyllites cinnamifolius* Brongniart, Prodr., str. 209. — *Daphnogene cinnamomifolia* Unger, Syn. pl. foss., str. 217. Isti, Gen. et sp. pl. foss., str. 424. Isti, Sotzka, str. 168., tab. 39., sl. 7.—9. Ettingshausen, Häring, str. 46., tab. 31., sl. 6.—9. — *Daphnogene melastomacea* Unger, Sotzka, str. 168., tab. 38., sl. 1.—5.

Listovi kožnati, eliptični ili dugoljasto eliptični, s kratkom peteljkom, trostruko rebrasti; postrana rebra potpuno šiljasta do na vrh, od njih izlaze prema okrajku oblučasta tercijarna rebra.

Začudno je, što se od ove i od drugih vrsta u bosanskim naslagama nagjoše sasvijem neznatni ostaci, dok se u drugim nalazištima našlo obilje istijeh. Možda treba to protumačiti time, što se je dosad došlo do malo slojeva, u kojima se nalaze ovi ostaci pa će možda odjelci dati znatniji rezultat.

Analogna sadanja vrsta: *Cinnamomum zeylanicum* Nees ab. Esenb. (Ceylon.) Po dobu raširena u eocenu, oligocenu, miocenu.

Nalazište: Orašje.

Rod: **Daphnogene** Ung.

Daphnogene paradisiaca Ung., *tabla IV., slika 2.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 424. Isti, Sotzka, str. 37., tab. 17., 1.—7.

Syn.: *Daphnogene melastomacea* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 424. Isti, Sotzka, tab. 18., sl. 4., 5

Listovi sasvim ili prilično kožnati, posve ili dugoljasto eliptični, zašiljeni, tubasto na daleko nazupčani, pri dnu nejednaki, trostruko rebrasti; postrana rebra jednostavna i krivudasta.

Unger je u *Daphnogene*-rod ubrojio kožnate listove, čija je nervatura slična onoj u *Cinnamome,* nadalje i one, koji svakako pripadaju *Cinnamomum*-u *(D. Cinnamomeifolia)* te se s toga moraju izlučiti. Listove sa sitno nazupčanim okrajcima valjaće svakako dodijeliti *Zizyphus*-u, što je u ostalom Unger u svojem djelu „Flora von Radoboj" sam priznao.

Začudna raznostranost našeg lista i nazupčenost njegova na okrajku isključuju ga iz kruga *Cinnamomum*-a. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Orašje.

Santalaceje R. Br.

Rod: **Santalum.**

Santalum acheronticum Ett., *tabla I., slike 25., 26.*

Ettingshausen, Häring, str. 49., tab. 12., sl. 5.—10. Isti, Bilin, III., str. 12., tab. 34., sl. 4. Massalongo, Fl. foss. Senigall., str. 271., tab. 29., sl. 6. Engelhardt, Jesuitengr., str. 34., tab. 6., sl. 1.

Syn.: *Vaccinium acheronticum* Unger, Sotzka, tab. 24., sl. 2., 8., 9., 14. — *Daphne venusta* Unger, Syll. pl. foss., III., str. 74., sl. 11.

Listovi posve ili dugoljasto jajasti, čitavim okrajkom, tubasti, s peteljkom, pri dnu šiljasti, kožnati; srednje rebro jasno, postrana rebra jednostavna, rasijana, jedva vidljiva ili izbrisana.

Analogne sadanje vrste: Ettingshausen nalazi analogije u nekoj *Santalum*-vrsti iz Nove Holandije, u *Osyris arborea* Wallr. (Istočna Indija) i dr. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Iznad hana Gnojnice, Prline.

Proteaceje Juss.

Rod: **Embothrium** Forst.

Embothrium leptospermum Ett., *tabla II., slika 2.*

Ettingshausen, Sagor, I., str. 41., tab. 10., sl. 16., 17.

Syn.: *Embothrites leptospermos* Ettingshausen, Prot. d. Vorw., str. 727., tab. 2., sl. 12., 13. Isti, Häring, str. 51., tab. 14., sl. 15.—25. Engelhardt, Jesuitengr., str. 35., tab. 6., sl. 8.

Krilca od sjemena okrugljasto eliptična, tubasta, pri dnu ponešto stisnuta i provigjena sa 5 do 8 vrlo nježnih, krivudastih, jednostavnih ili račvastih žilica. Ma da krilce u našeg eksemplara nije stisnuto, to ga ja ipak računam ovamo, jer se u svemu drugom podudara s većim krilima, prema čemu ne bi bilo podesno da se postavi nova vrsta. Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Brestica (vapnenasti lapor).

Ebenaceje Vent.

Rod: **Diospyros** L.

Diospyros brachysepala Al. Br., *tabla IV., slike 10., 11.*

Al. Braun, Jahrb., 1845., str. 170. Unger, Swoszowice, str. 125., tab. 14., sl. 15. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 11., tab. 102., sl. 1.—14. Isti, Polarl., str. 17., tab. 15., sl. 10.—12.; tab. 17., sl. 5. *h*, *i*; tab. 47., sl. 5.—7. Isti, North Greenland, str. 475., tab. 50., sl. 13.; tab. 55., sl. 8. Isti, Bornstädt, str. 16., tab. 3., sl. 7., 8. Isti, Balt. Fl., str. 84., tab. 27., sl. 1.—6.; tab. 28., sl. 1. Sismonda, Piémont, str. 55., tab. 11., sl. 6.; tab. 16., sl. 5.; tab. 19., sl. 3. Ettingshausen, Bilin, II., str. 44., tab. 38., sl. 28., 29.; tab. 39., sl. 1. Isti, Wetterau, str. 865., tab. 3., sl. 7. Isti, Leoben, II., str. 329., tab. 6., sl. 9. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 22., tab. 5., sl. 8.—10. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 362., tab. 3., sl. 1., 2. Isti, Jesuitengr., str. 43., tab. 9., sl. 22., 37.; tab. 10., sl. 1. Isti, Dux, str. 174., tab. 9., sl. 1., 5., 9. Lesquereux, Tert. Fl., str. 232., tab. 40., sl. 7.—10.; tab. 63., sl. 6. Friedrich, Prov. Sachsen, str. 63., tab. 6., sl. 1. (?).

Syn.: *Tetrapteris harpyarum* Unger, Sotzka, tab. 29., sl. 9. — *Getonia petraeformis* Unger, Sotzka, tab. 33., sl. 4. — *Elaeagnus acuminatus* Engelhardt, Jesuitengr., tab. 8., sl. 32.

Listovi s peteljkom, eliptični, na vršku i pri dnu suženi, čitavim okrajkom; srednje rebro jako i postaje prema vršku sve tanje; postrana rebra naizmjenična, krivudasta i niču u oštrom kutu.

Diospyros brachysepala Al. Br. je vrsta vrlo raširena u tercijaru, te se od nje nagjoše osim listova takogjer plod i čaške. Heer broji ovamo još i jedno sjeme.

Analogna sadanja vrsta: *Diospyrus lotus* L. (područje Sredozemnog mora, umjereni pojas Azije). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Orašje.

Sapotaceje Jus.

Rod: **Sapotacites** Ett.

Sapotacites minor Ett., *tabla II., slika 7., tabla III., slika 15.*

Ettingshausen, Häring, str. 62., tab. 21., sl. 6.—8. Isti, Sagor, II., str. 13., sl. 5.—8. Isti, Leoben, II., str. 328., tab. 6., sl. 11. Isti, Schönegg, II., str. 292., tab. 5., sl. 33.—35. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 14., tab. 103., sl. 9.; str. 191., tab. 153., sl. 45. Massalongo, Fl. foss. Senigall., str. 294., tab. 29., sl. 28. Sismonda, Piémont, str. 56., tab. 26., sl. 3.; tab. 28., sl. 5. Engelhardt, Jesuitengr., str. 42., tab. 8., sl. 33., 34.; tab. 9., sl. 21.

Syn.: *Pyrus minor* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 481. Isti, Sotzka, str. 53., tab. 38., sl. 16.—24. — *Bumelia oreadum* Unger, Sotzka, str. 42., tab. 22., sl. 8., 10., 12. — *Bumelia minor* Unger, Syll. pl. foss., III., str. 25., tab. 6., sl. 11.—19. Isti, Kumi, str. 43., tab. 11., 31.—34.

Listovi s kratkom peteljkom, obratno jajasti, sa čitavim okrajkom, na vršku izrubljeni, pri dnu klinasto suženi; postrana rebra niču u oštrom kutu, nježna su i oblučasta.

Analogna sadanja vrsta: Unger prispodablja listove s onima od *Bumelia retusa* Sw. (Jamajka), Ettingshausen s onima od *B. nervosa* (Kajen-Cayenne). No pošto i drugi srodni rodovi, primjerice *Mimusops* imadu listove istog oblika i iste nervature, biće svakako najzgodnije skupno ime *Sapotacites*. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Orašje, Kreka.

Sapotacites daphnes Ett., *tabla III., slika 5.*

Ettingshausen, Mte. Promina, str. 35., tab. 9., sl. 10. Isti, Bilin, II., str. 41., tab. 38., sl. 8., 23. Isti, Sagor, II., str. 12., tab. 12., sl. 11.; tab. 13., sl. 9. Engelhardt, Tschernowitz, str. 383., tab. 4., sl. 15.

Syn.: *Quercus daphnes* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 402. Isti, Chl. prot., tab. 31., sl. 2., 3.

Listovi s peteljkom, kožnati, potpuno ili jajasto dugoljasti, na vršku tubasti, sa čitavim okrajkom, na rubu ponešto zakovrčeni; postrana rebra vrlo nježna, ravna, idu uporedo, sublizu jedno drugom i niču u oštrom kutu iz jakog srednjeg rebra.

Analogna sadanja vrsta: Razni rodovi iz familije Sapotaceja. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Prline.

Sapotacites mimusops Ett., *tabla III., slika 4.*

Ettingshausen, Häring, str. 62., tab. 21., sl. 22. Isti, Sagor, II., str. 12., tab. 13., sl. 1. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 14., tab. 103., sl. 4.

Listovi kožnati, obratno jajasti, sa čitavim okrajkom, na vršku tubasto zakruženi, pri dnu klinasti; srednje rebro jako, postrana rebra ko tkanina.

Analogna sadanja vrsta: *Mimusops elengi* L. (Istočna Indija.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Iznad hana Gnojnice.

Oleaceje Lindl.

Rod: **Elaioides** Ung.

Elaioides fontanesia Ung., *tabla III., slika 16.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 432. Isti, Swoszowice, str. 5., tab. 16., sl. 12. Isti, Gleichenberg str. 23., tab. 5., sl. 3. (?).

Listovi kožnati, uzano kopljasti; srednje rebro jako, postrana rebra nevidljiva.

Smještanje do sada samo u nepotpunom stanju nagjenih listova jošte je nepouzdano. Dvojbeno je za mene, da li odista ovamo spada ostatak, što ga Andrae opisuje u svome djelu „Siebenbürgen und Banat", prikazujući ga u sl. 14. na tab. 2. Ungerovi komadi kožnati su ko i naš, dok je Andrae-ov komad samo donekle kožnat, uz to prugast, te se na njemu vide i postrana rebra. Unger stavlja u ostalom eksemplar iz Gleichenberga uz onaj iz Swoszowice samo dvojbeno. Dok se ne nagju potpuno održani ostaci, valjaće da se ostane kod Ungerovog imena.

Analogna sadanja vrsta: Razne oleaceje. Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Orašje.

Apocinaceje Lindl.

Rod: **Echitonium** Ung.

Echitonium sophiae Web., *tabla I., slika 13., tabla V., slike 11., 13., tabla VI., slika 6.*

Weber, Palaeont., II., str. 187., tab. 20., sl. 17. *a—e*. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 22., tab. 104., sl. 10. Isti, Beitr., str. 20., tab. 10., sl. 2. Sismonda, Piémont, str. 445., tab. 10., sl. 6. Engelhardt, Grasseth, str. 306., tab. 7., sl. 17.—20.; tab. 11., sl. 6. Isti, Dux, str. 170., tab. 7., sl. 19.

Listovi prugasto kopljasti, dugački, zašiljeni, pri dnu suženi, ponešto kožnati; srednje rebro jako; mnoga postrana rebra jedva se vide. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Dubošnica, urezano korito Lohinje.

Myrsineje R. Br.

Rod: **Myrsine** L.

Myrsine doryphora Ung., *tabla V., slika 4.*

Unger, Syll. pl. foss., III., str. 19., tab. 6., sl. 1.—10. Heer, Balt. Fl., str. 86., tab. 28., sl. 13.—16. Ettingshausen, Bilin, II., str. 35., tab. 37., sl. 5., 6., 13. Isti, Wetterau, str. 57., tab. 4., sl. 5. Engelhardt, Meuselwitz, str. 24., tab. 2., sl. 2., 5. Velenovský, Vršovic, str. 34., tab. 6., sl. 10., 11.; tab. 9., sl. 23., 24.

Syn.: *Apocynophyllum lanceolatum* Unger, Gen. et spec. pl. foss., str. 434. Isti, Sotzka, str. 41., tab. 22., sl. 1., 2. — *Myrsine centaurorum* Unger, Syll. pl. foss., III., tab. 7., sl. 15.—17.

Listovi kopljasti ili jajasto dugoljasti, obostrano suženi, s kratkom peteljkom, s čitavim okrajkom, kožnati; srednje rebro jako; postrana rebra nježna, niču pod oštrim kutom te se ili razgranjuju ili su ko izbrisana.

Analogna sadanja vrsta: *Myrsine lancifolia* Mart. (Brazilija.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Brestica (vapnenasti lapor).

Ericaceje.

Rod: **Andromeda** L.

Andromeda protogaea Ung., *tabla I., slika 22., tabla II., slika 9.*

Unger, Sotzka, str. 173., tab. 44., sl. 1.—9. Ettingshausen, Häring, str. 64., tab. 22., sl. 1.—8. Isti, Heiligenkreuz, str. 10., tab. 2., sl. 7., 8. Isti, Mte. Promina, str. 35., tab. 9., sl. 11. Isti, Bilin, II., str. 236., tab. 39., sl. 8., 9., 24. Isti, Sagor, II., str. 177., tab. 13., sl. 20.—33. Andrae, Siebenb. u. Banat, str. 20., tab. 4., sl. 1., 3. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 8., tab. 101., sl. 26. Isti, Polarl., str. 116., tab. 17., sl. 5. *e*, 6. Isti, Balt. Fl., str. 80., tab. 25., sl. 1.—18.; tab. 23., sl. 7. *c*. Isti, Spitzbergen, str. 59., tab. 13., sl. 1. Sismonda, Piémont, str. 443., tab. 28., sl. 1. Gaudin i Strozzi, Toscane, str. 39., tab. 10., sl. 10. Massalongo, Mte. Pastello, str. 185., tab. 3., sl. 6.; tab. 2., sl. 3. Engelhardt, Leitm. Mittelgeb., str. 384., tab. 6., sl. 13., 16.; str. 407., tab. 12., sl. 3., 9. Isti, Tschernowitz, str. 383., tab. 3., sl. 3. Isti, Cyprissch., str. 12., tab. 8., sl. 2. Isti, Grasseth, str. 307., tab. 6., sl. 13., 14.; tab. 7., sl. 12. Schmalhausen, Südwest-Russland, str. 35., tab. 9., sl. 26., 27. Sieber, Nordb. Braunk., str. 16., tab. 4., sl. 34.

Syn.: *Leucothoë protogaea* Schimper, Traité veg. pal., III., str. 4. Staub, Baranyaer Kom., str. 40., tab. 1., sl. 2.

Listovi kožnati, kopljasti, obostrano suženi, s čitavim okrajkom i s peteljkom; srednje rebro vrlo jako, postrana rebra ponajviše izbrisana, a gdje ih ima, tamo su nježna i vrlo oblučasta. Svoju kožastu teksturu pokazuju naši ostaci crnom bojom. Iz drugih nalazišta poznati su osim listova takogjer cvjetovi i plod.

Analogna sadanja vrsta: Heer upućuje na *Andromeda polifolia* L. (Sjeverna Amerika), ali dvoji i sam u svoje mišljenje; Ettingshausen upozoruje na sličnost sa listovima *Eucaliptus*-a, a Schimper utvrgjuje njihovo srodstvo sa listovima od *Leucothoë eucalyptoides* DC. (Brazilija), na što je već Unger upozorio. Ja sam zadržao staro, već odavna upotrebljavano ime. Po dobu raširena u eocenu, oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Brestica (vapnenasti lapor), Orašje.

Andromeda tristis Ung., *tabla II., slika 5.*

Unger, Syll. pl. foss., III., str. 36., tab. 12., sl. 11. Isti, Szántó, str. 10., tab. 3., sl. 6.

Listovi eliptično kopljasti, obostrano suženi, s peteljkom i čitavim okrajkom; srednje rebro nježno, prema dnu postaje sve to jače; postrana rebra skoro nevidljiva.

Dvojbeno je, da li u djelu „Sotzka“ na tab. 23., sl. 16. i 17. prikazani listovi spadaju ovamo.

Analogne sadanje vrste: po Ungeru *Andromeda* (Zenobie) *racemosa* L. i A. *(Lyonia ligustrina* Mühlb.), no ove imadu kožnate listove; blizu stoji još *Andromeda (Leucothoë) littoralis* Steudl. Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Orašje.

Cunoniaceje Rich.

Rod: **Cunonia** L.

Cunonia europaea Ung., *tabla VI., slika 8.*

Unger, Syll. pl. foss., III., str. 42., tab. 13., sl. 3.

Listovi sastavljeni, listići kopljasti, nešto nakrivljeni, krajni listići obratno jajasto kopljasti, prema peteljki suženi, oštro nazupčani; postrana rebra oblučasta i ponajviše jednostavna.

I ako u našeg listića rebarca stoje bliže jedno do drugog nego u listića iz Radoboja, to ja ipak stavljam naš listić uz ovaj, pošto je to isto slučaj i u listića analogne *Cunonia capensis* L. (Kaplandija.) Postrana rebra su kod obadviju vrlo nježna. Po dobu raširena prema dosadanjim nalazima u srednjem mioenu.

Nalazište: Kreka.

Magnoliaceje DC.

Rod: **Magnolia** L.

Magnolia crassifolia Göpp., *tabla VI., slika 1., 1.a.*

Göppert, Tertiärfl. Schlesiens, str. 21., tab. 4., sl. 1., 2.

Listovi s peteljkom, dugoljasto kopljasti, katkad nešto krivudasti, sa čitavim okrajkom, jedro kožnati; srednje rebro debelo, postrana rebra uzdižu se u širokom luku, bivaju prema rubu sve to tanja i prelaze u sitnu mrežu.

Nagjeni odlomak podudara se mimo svoje znatne veličine potpuno s listovima, što su od Göpperta doneseni u slici, pa ga ja stavljam uz ove. U ovom me je još više utvrdila istovjetnost mreže, od koje ovdje iznosim mali ogled. Po dobu raširena u gornjem miocenu.

Nalazište: Orašje.

Samydeje Gärtn.

Rod: **Samyda** L.

Samyda borealis Ung., *tabla III., slika 8.*

Unger, Sotzka, str. 44., tab. 24., sl. 20. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 32., tab. 108., sl. 9. Engelhardt, Jesuitengr., str. 50., tab. 11., sl. 6., 12.

Listovi kožnati, posve ili jajasto kopljasti, pri dnu nejednaki, sitno nazupčani; postrana rebra česta, jednostavna, prava, idu uz rub.

U djelu „Beitrag zu Sotzka", str. 27. računa Ettingshausen Ungerov list megju *Quercus lonchitis.* U ostalom nije Unger ni sam siguran, da li se njegov list može dodijeliti *Samydi,* ali on misli, da se taj list ponajbolje može sravniti s listovima *Samyde.* O listu, što ga iznosi Heer, nije se Ettingshausen izjasnio; s ovim se naš list sasvijem podudara; on je jedro kožnat, sredinom najširi, sužen prema obadvim krajevima, pri dnu su mu stranice nejednake, na rubu provigjen je malim oštrim zupcima; razlikuje se od našeg lista samo time, što se postrana rebra gube u šiljastijim kutovima. Megju-žilice raspoznaju se pod povećalom; one su u našeg eksemplara vrlo fine. Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Brestica (pješčenik).

Sterculiaceje Vent.

Rod: **Sterculia** L.

Sterculia labrusca Ung., *tabla VI., slika 9.*

Unger, Sotzka, str. 175., tab. 49., sl. 1.—11. Ettingshausen, Mte. Promina, str. 21., tab. 14., sl. 7. Isti, Bilin, II., str. 13., tab. 43., sl. 4., 5. Isti, Sagor, II., str. 186., tab. 15., sl. 14. Massalongo, Fl. foss. Senigall., str. 318., tab. 13., sl. 6. Heer, Beitr., str. 15., tab. 3., 4. Saporta i Marion, Gelinden, str. 65., tab. 11., sl. 1. Engelhardt, Göhren, str. 29., tab. 6., sl. 1. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 409., tab. 12., sl. 17. Isti, Grasseth, str. 37., tab. 4., sl. 18. Friedrich, Prov. Sachsen, str. 235., tab. 30., sl. 1.—6.

Syn.: *Laurus labrusca* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 433. — *Ficus caricoides* Unger, Sotzka, str. 165., tab. 34., sl. 8. — *Platanus sirii* Unger, Sotzka, str. 166, tab. 36., sl. 1. — *Acer sotzkianum* Unger, Sotzka, str. 175., tab. 50 , sl. 1., 2. — *Sterculia pseudo-labrusca* Staub, Zsilthal, str. 339., tab. 34./35., sl. 6. (?).

Listovi s dugom peteljkom, kožnati, pri dnu posve ili prilično zaokruženi, ponajviše trostruko krpasti, kad i kad sa dvije ili pet krpica; krpice kopljaste, zašiljene, s čitavim rubom; broj primarnih rebara jednak broju krpica; sekundarna rebra nježna, niču u oštrom kutu; mreža vanredno fina, poligona.

Sterculia labrusca Ung. ide u red onih bilina, koje kao što i sada živuća *St. diversifolia* Don. (Australija) imadu veliki broj formi, ali su izmegju sebe spojene postepenim prelazima. Po dobu raširena prema dosadašnjim nalazima u gornjoj kredi, eocenu, oligocenu, miocenu.

Nalazište: Kreka.

Acerineje DC.

Rod: **Acer** L.

Acer palaco-campestre Ett., *tabla VI., slika 5.*

Ettingshausen, Moskenberg, str. 80., tab. 5., sl. 11.—14.

Listovi trokrpasti, s čitavim okrajkom; srednja krpica u sredini najšira, postrane bivaju prema vršku sve to uže; glavna rebra umjereno jaka, od njih izlazeća postrana rebra oblučasta, nervile vrlo nježne.

Ettingshausen zadovoljio se je, iznoseći slike s navodom, da su listovi i plod vrlo slični onima od *Acer*-a *campestre* L., što me je ponukalo, da na osnovu prikupljenog listovnog materijala dadnem diagnozu.

Maleni broj postranih rebara brani da naš fragmenat dodijelimo vrsti *Sterculia labrusca* Ung.; u vrste *Viburnum trilobatum* Heer jesu dno i srednja krpica mnogo deblji, a postrana rebra jača. Možda ide ovamo takogjer fragmenat, što sam ga u svojem „Capla-Graben“ iznio na tab. 7., sl. 8. Po dobu raširena, što se dosada zna u srednjem miocenu.

Nalazište: Kreka.

Sapindaceje Juss.

Rod: **Sapindus** L.

Sapindus falcifolius Al. Br., *slika 3.* u tekstu.

Al. Braun, Stitzenb. Verz., str. 87. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 61., tab. 119.; tab. 120., sl. 2.—8.; tab. 121., sl. 1. Isti, Balt. Fl., str. 94., tab. 18., sl. 2. *c*; tab. 28., sl. 12. *b*. Gaudin i Strozzi, Toscane, str. 37., tab. 12., sl. 9., 10. Isti, Fl. foss. ital., VI., str. 21., tab. 2., sl. 16. Sismonda, Piémont, str. 60., tab. 29., sl. 1., 2. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 26., tab. 7., sl. 4. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 389., tab. 7., sl. 11., 12. Isti, Cyprissch., str. 14., tab. 8., sl. 13.—15. Isti, Jesuitengr., str. 55., tab. 11., sl. 9., 13., 14. Isti, Dux, str. 184., tab. 12., sl. 11. Ettingshausen, Tokay, str. 809., tab. 4., sl. 2. Isti, Leoben, II., str. 342., tab. 8., sl. 11. Sieber, Nordböhm. Braunk., str. 20., tab. 3., sl. 10., 11.

Syn.: *Juglans falcifolius* Al. Braun u Buckland's Geol., str. 513. — *Sapindus ungeri* Unger, Syll. pl. foss., I., str. 34., tab. 20., sl. 1.—6. Isti, Szántó, str. 12., tab. 4., sl. 11., 12. — *Sapindus erdöbeniensis* Unger, Szántó, str. 12., tab. 4., sl. 13., 14. Kováts, Erdöbenye, str. 32., tab. 7., sl. 4., 5.

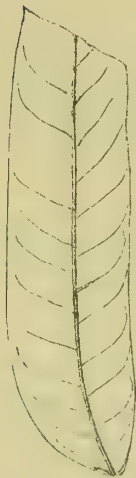

Slika 3. *Sapindus faccifolius* Al. Br.

Listovi u parovima perasti, opnasti; listići poredani naizmjence, stoje razdaleko, imadu čitav okrajak, provigjeni peteljkom, srpasto krivudasti, jajasto kopljasti, ili kopljasto zašiljeni, pri dnu su im stranice nejednake i sužuju se prema peteljci. Finija nervatura izvrsno održana kao u Heerovog eksemplara.

Analogne sadanje vrste: *Sapindus surinamensis* Poir (Gujana) i *S. frutescens* Aubl. (Gujana). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Orašje.

Sapindus ungeri m., *tabla II., slika 19.*

Syn.: *Cassia phaseolites* Unger, Syll. pl. foss., II., str. 29., tab. 10., sl. 1., 2.

Listići opnasti, s peteljkom, srpasto eliptični, zašiljeni, s čitavim okrajkom; srednje rebro skoro do vrška jako; postrana rebra nježna, njihova polja (drugog reda) donekle račvasta.

Ja ne mogu da kod vrste *Cassia phaseolites* Ung. zadržim listove, što ih je Unger u slici objavio u svojem djelu „Sylloge plantarum fossilium“. S njima pa i sa našim listićima mnogo se više podudaraju, — takogjer zbog srpastog oblika — listići brazilijanskog *sapindus*-a, koje sam ja dobio na ogled a da nijesu bili označeni. Blizu im stoje i listići od vrste *Sapindus inaequalis* DC., ali je u ovijeh nejednakost obadviju stranica lista više izražena. Ako je moje mišljenje opravdano, onda je dopuštena dvojba: da li se vrsti *Cassia phaseolites* mogu doznačiti svi listići, što ih u slikama iznosi Unger u svojoj flori od Sotzke (isporedi primjerice sl. 5. na tab. 45.). Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Urezano korito Lohinje.

Sapindus heliconius Ung., *tabla VI., slika 12.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 457. Isti, Syll. pl. foss., I., str. 34., tab. 15., sl. 1.—5.; III., str. 50., tab. 16., sl. 1.

Listovi perasti, listići s kratkom peteljkom, nakrivo ili dugoljasto kopljasti, zašiljeni, s čitavim okrajkom, prilično kožnati; srednje rebro jako; mnoga postrana rebra nježna, krivudasta, razgranjena, niču u oštrim kutovima.

Možda spada ovamo *Apocynophyllum sessile* (Unger: Syll. pl. foss., III., str. 16., tab. 4., sl. 20.), za koju Unger veli, da joj ne može naznačiti analogon. Ettingshausen misli da može ovamo ubrojiti takogjer *Neritinium longifolium* Ung., (Syll. pl. foss., str. 17., tab. 5., sl. 4.), no ja ne mogu pristati uz njegovo mnijenje, jer list ove vrste imade na vršku zupce, a postrana rebra nijesu krivudasta. Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Prline.

Celastrineje R. Br.

Rod: Celastrus L.

Celastrus europaeus Ung., *tabla III., slika 13.*

Unger, Syll. pl. foss., II., str. 10., tab. 2., sl. 10.—15. Ettingshausen, Sagor, II., str. 34., tab. 15., sl. 25.—27. Engelhardt, Berand, str. 32., tab. 2., sl. 15.

Listovi na široko kopljasti, u osrednjoj peteljci suženi, s čitavim okrajkom ili na rubu rasijano nazupčani, kožnati; srednje rebro jako; postrana rebra niču u oštrom kutu te su jednostavna, prava, paralelna.

Analogna sadanja vrsta: *Celastrus myrtifolius* L. (Jamajka). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalažište: Kreka.

Celastrus acuminatoides nov. sp., *tabla III., slika 11.*

List je jajasto eliptičan, nejednakih polovina, na dugo zašiljen, na rubu nazupčan; srednje rebro jako do preko sredine, odakle postaje na brzo finije; postrana rebra fina, niču u oštrom kutu, povlače se vijugasto te se dosta daleko od ruba oblučasto izmegju sebe spajaju, ili stvaraju uzlove sa mrežastom ponutricom. Naš list slaže se u svakom pogledu s listovima vrste *Celastrus acuminatus* Thunb. (Kaplandija), i to tako potpuno, da se ne može naći nikakva razlika.

Nalazište: Kreka.

Rod: **Maytenus** Feuill.

Maytenus marginatoides nov. sp., *tabla II., slika 22.*

List je kopljast, sitno nazupčan; srednje rebro pri dnu jako te postaje odatle na brzo sve finije; postrana rebra niču u oštrom kutu, prolaze strmo, na kraju su račvasta i izmješana s kraćim rebarcima.

Po veličini, obliku i nervaturi podudara se naš list posvema sa listovima sada živuće vrste *Maytenus marginata* Mol. (Chile.) Po svojoj daleko manjoj veličini i slabijem srednjem rebru razlikuje se od tercijarne vrste *M. subemarginata* Ett. (Steiermark, str. 83., tab. 5., sl. 17.) U ostalom podudaraju se obje vrste.

Nalazište: Kreka.

Rod: **Elaeodendron** Jacq.

Elaeodendron neogenum nov. sp., *tabla VI., slika 3.*

List jedro kožnat, s kratkom peteljkom, širok, dugoljast, pri dnu sužen, krupno nazupčan, ali pri dnu s čitavim okrajkom; srednje rebro jako, prema vršku suženo; postrana rebra fina, mnogobrojna, niču u oštrim kutovima te su ponešto oblučasta, nervacija mrežasta.

Naša vrsta približava se *Elaeodendron*-u *sagorianum* Ett. (Sagor, II., str. 34., tab. 16., sl. 16. i 24.), takogjer *E.*-u *gaudini* Heer (Flora der Schweiz, III., str. 71., tab. 122., sl. 3. i 4.). Po finijoj nervaturi listova približuje se nekim sada živućim vrstama celastrineja.

Nalazište: Iznad hana Gnojnice.

Ilicineje Brongn.

Rod: **Ilex** L.

Ilex neogena Ung., *tabla III., slika 1.*

Unger, Syll. pl. foss., II., str. 13., tab. 3., sl. 9.—13.

Listovi jajasto eliptični, tubasti, na rubu nazupčani u obliku trna, s kratkom peteljkom, kožnati; postranih rebara ima malo; mreža sastoji od naširokih uzlova. Po dobu raširena u gornjem miocenu.

Nalazište: Kreka.

Ilex ambigua Ung., *tabla II.*, *slika 11.*

Unger, Chl. prot., str. 149. Isti, Syll. pl. foss., II., str. 14., tab. 3., sl. 28.—33. Isti, Kumi, str. 52., tab. 13., sl. 19.—25. Engelhardt, Dux, str. 187., tab. 10., sl. 2.

Listovi kruto kožnati, dugoljasto jajoliki, s kratkom peteljkom, na rijetko trnasto nazupčani; postrana rebra ponajviše izbrisana.

U koliko se povećalom može proslijediti mreža, vide se vrlo fine nervile (žilice), koje se šire slično ko u listova vrste *Ilex cassine* L., uzlovi su maleni i ponajviše dugoljasti četverokutni. Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Brestica (vapnenasti lapor).

Rhamneje R. Br.

Rod: **Rhamnus** L.

Rhamnus eridani Ung., *tabla V.*, *slika 3.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 465. Isti, Sotzka, str. 178., tab. 52., sl. 3.—6. Isti, Gleichenberg, str. 180., tab. 5., sl. 12. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 81., tab. 125., sl. 16.; tab. 126., sl. 1. Isti, Nordgrönland, str. 123., tab. 19., sl. 5.—7. *a*; tab. 49., sl. 10. Isti, Island, str. 153., tab. 27. Isti, Beitr. z. Spitzbergen, str. 90., tab. 25., sl. 4. Isti, Spitzbergen, str. 67., tab. 14., sl. 12.—14. Isti, Zsilthal, str. 20., tab. 5., sl. 6. Engelhardt, Tschernowitz, str. 388., tab. 5., sl. 12. Isti, Grasseth, str. 312., tab. 10., sl. 5.; tab. 11., sl. 5. Isti, Jesuitengr., str. 63., tab. 16., sl. 16., 21. Isti, Dux, str. 191., tab. 14., sl. 2. Isti, Bosn. Tertiärpfl., str. 88., tab. 5., sl. 3. Isti, Čaplagr., str. 195., tab. 2., sl. 10.

Syn.: *Pyrus troglodytarum* Unger, Sotzka, str. 53., tab. 37., sl. 1.—5. — *Rhamnus deletus* Heer, Fl. d. Schw., III., str. 79., tab. 123., sl. 19.

Listovi veliki, sa dosta dugačkom peteljkom, opnasti, dugoljasto eliptični, sa čitavim okrajkom; srednje rebro jako; postrana rebra, 8 do 10 na broju, niču u oštrom kutu, vrlo su nježna i tvore tek na rubu sploštene lukove.

Analogna sadanja vrsta: *Rhamnus carolineanus* Walt. (Sjeverna Amerika.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Brestica (pješčenik).

Rhamnus gaudini Heer, *tabla III.*, *slika 12.*

Heer, Fl. d. Schw., III., str. 79., tab. 124., sl. 4.—15.; tab. 125., sl. 1., 7., 13. Isti, Balt. Fl., str. 45., tab. 11., sl. 1.—12.; tab. 12., sl. 1. *d*; str. 97., tab. 30., sl. 20., 21. Isti, Polarl., str. 124., tab. 50., sl. 6. Ettingshausen, Bilin, III., str. 42., tab. 49., sl. 20.; tab. 50., sl. 1.—4. Engelhardt, Cyprissch., str. 145., tab. 7., sl. 1. Isti, Jesuitengr., str. 63., tab. 16., sl. 1., 6.—8., 14. Staub, Zsilthal, str. 355., tab. 26., sl. 76.; tab. 38., sl. 4.; tab. 9., sl. 2.

Syn.: *Rhamnus fričii* Velenovský, Vršovic, str. 42., tab. 8., sl. 7.—16.; tab. 9., sl. 6.; tab. 10., sl. 18. *d*.

Listovi s peteljkom, eliptični, rjegje jajoliki, sitno nazupčani; postrana rebra, obično 12, rjegje 8 do 10 na broju, niču u oštrim kutovima, u blizini ruba oblučasta; tercijarna rebra skoro jednaka s postranijem.

Analogna sadanja vrsta: *Rhamnus grandifolius* Fisch. et Meyer. (Kavkaz.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Kreka.

Juglandeje DC.

Rod: **Juglans** L.

Juglans acuminata Al. Br., *tabla V., slike 6., 7.*

Al. Braun, Jahrb., str. 170. Gaudin i Strozzi, Toscane, str. 40., tab. 9., sl. 3. Isti, Val d'Arno, I., str. 45., tab. 7., sl. 9. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 88., tab. 128.; tab. 129., sl. 1.—9. Isti, Polarl., str. 124., tab. 7., sl. 9.; tab. 12., sl. 16.; tab. 49., sl. 7. Isti, North-Greenland, str. 483., tab. 45., sl. 5., 6. Isti, Sachalien, str. 41., tab. 10., sl. 8.—11. Isti, Beitr. zu Sachalien, str. 9., tab. 4., sl. 7.—9. Isti, Alaska, str. 38., tab. 9., sl. 1. Isti, Grönland, II., str. 98., tab. 75., sl. 1.; tab. 86., sl. 12.; tab. 103., sl. 1. Sismonda, Piémont, str. 453., tab. 13., sl. 1. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 137., tab. 54., sl. 16., 17.; tab. 56., sl. 1.—6.; tab. 57., sl. 1., 2., 4., 8.; tab. 60., sl. 13. Ettingshausen, Bilin, III., str. 45., tab. 51., sl. 12. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 24., tab. 6., sl. 7. Isti, Tschernowitz, str. 386., tab. 3., sl. 6.—10. Isti, Jesuitengr., str. 67., tab. 17., sl. 18. Isti, Dux, str. 192., tab. 15., sl. 7. Isti, Čaplagr., str. 198., tab. 3., sl. 8.; tab. 5., sl. 4.; tab. 6., sl. 1., 5., 7.; tab. 9., sl. 1., 5., 12., 13. Velenovský, Vršovic, str. 44., tab. 8., sl. 2., 4.—6.

Syn.: *Juglans latifolia* Al. Braun, Jahrb., str. 170. Weber, Palaeont., II., str. 210., tab. 23., sl. 8. Unger, Gleichenberg, str. 25., tab. 6., sl. 2. — *Juglans sieboldiana* Göppert, Schossnitz, str. 36., tab. 25., sl. 2. — *Juglans pallida* Göppert, Schossnitz, str. 36., tab. 25., sl. 3. — *Juglans salicifolia* Göppert, Schossnitz, str. 36., tab. 25., sl. 4.

Listovi perasti, listići stoje jedan spram drugog, kožnati, s peteljkom, jajasto eliptični ili jajasto kopljasti, zašiljeni, s čitavim okrajkom; srednje rebro jako, postaje prema vrhu sve to slabije; postrana rebra, 10 do 14 na broju jesu jaka, postaju prema okrajku sve to slabija i spajaju se ovdje u lukove.

Juglans acuminata Al. Br., koja je u najtešnjim odnosima sa vrstom *J. regia* L., ide u red bilina, koje su u tercijaru najviše rasprostranjene, jer je dokazana od polarnih zemalja, gdje joj je ishodište, sve do Italije, takogjer u Japanu.

Kako im je oblik listova raznovrstan, to su ih autori u početku dodijeljivali raznim vrstama, dok se po nagjenim raznim prelazima nije ispostavilo, da spadaju zajedno. Osim listova nagjene su i rese.

Analogna sadanja vrsta: *Juglans regia* L. (Trans-Kavkazija, Jermenska, Himalaja, Sjeverna Kina.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Orašje, Prline, Kreka.

Combretaceje R. Br.

Rod: **Terminalia** L.

Terminalia radobojensis Ung., *tabla V., slika 1.*

Unger, Cl. prot., str. 142., tab. 48., sl. 1., 2. Isti, Radoboj, str. 150., tab. 4., sl. 10. Isti, Syll. pl. foss., III., str. 55., tab. 17., sl. 1. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 32., tab. 108., sl. 10.—12. Sismonda, Piémont, str. 446., tab. 16., sl. 6. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 23., tab. 5., sl. 13.—15. Isti, Jesuitengr., str. 69., tab. 18., sl. 15. Velenovský, Vršovic, str. 46., tab. 9., sl. 25. (?); tab. 10., sl. 1.—4.

Listovi obratno jajasto kopljasti, s čitavim okrajkom, iznad sredine najširi, prema dnu do u peteljku sve to više suženi, na vršku zašiljeni; srednje rebro jako; prilično jaka postrana rebra niču u oštrim kutovima

te su oblučasta i idu do u blizinu ruba. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište Orašje.

Myrtaceje R. Br.

Rod: **Myrtus** L.

Myrtus dianae Heer, *tabla III., slika 3.*

Heer, Fl. d. Schw., III., str. 196., tab. 154., sl. 12. Unger, Szántó, str. 15., tab. 5., sl. 5.

Listovi s peteljkom, kožnati, dugoljasti, s čitavim okrajkom; postrana rebra nježna. Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Iznad hana Gnojnice.

Myrtus bosniaca nov. sp., *tabla II., slika 17.*

Listovi kožnati, eliptični, oštro zašiljeni, s kratkom peteljkom; srednje rebro pri dnu jako; postrana rebra vrlo fina, niču u oštrim kutovima i zalaze u obrubno rebro, koje teče paralelno s okrajkom.

Ne može se reći, da li bi se naš list mogao dodijeliti vrsti *Myrtus miocenica* Ung. (Syll. pl. foss., III., str. 57., tab. 18., sl. 5. i 6.), jer Unger veli izrično za svoje listove: „nervis secundo riis inconspicuis". Po obliku i veličini slična je jedna drugoj i moglo bi se misliti, da se je samo zbog vanredno sitnozrnog materijala, u kojem je naša vrsta okamenjena, sačuvala njezina vrlo nježna nervatura.

Nalazište: Špionica.

Rod: **Eucalyptus** Hérit.

Eucalyptus oceanica Ung.

Unger, Sotzka, str. 182., tab. 57., sl. 1.—13. Ettingshausen, Häring, str. 84., tab. 28., sl. 1. Isti, Mte. Promina, str. 39., tab. 13., sl. 8.—15.; tab. 14., sl. 6. Isti, Bilin, III., str. 52., tab. 44., sl. 15., 20.—23. Isti, Sagor, II., str. 203., tab. 15., sl. 10.—18. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 34., tab. 108., sl. 21. Isti, Beitr., str. 14., tab. 6., sl. 15., 16.; tab. 8., sl. 18. Isti, Balt. Fl., str. 92., tab. 30., sl. 1., 2. Isti, Bovey Tracey, str. 55., tab. 18., sl. 9., 10. Andrae, Siebenb., str. 25., tab. 4., sl. 3. Sismonda, Piémont, str. 446., tab. 16., sl. 2.; tab. 23., sl. 4., 5.; tab. 28., sl. 4. Engelhardt, Göhren, str. 29., tab. 5., sl. 10., 11. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 364., tab. 3., sl. 4.—6.; str. 408., tab. 12., sl. 13.—16. Isti, Tschernowitz, str. 384., tab. 1., sl. 12.; tab. 4., sl. 16. Isti, Cyprissch., str. 13., tab. 8., sl. 8. Isti, Grasseth, str. 315., tab. 5., sl. 12., 13. Isti, Jesuitengr., str. 70., tab. 18., sl. 20., 23.—25.; tab. 19., sl. 4., 6., 7. Isti, Dux, str. 66., tab. 15., sl. 15., 24., 26.

Listovi kožnati, posve ili prugasto kopljasti, zašiljeni skoro srpasto, suženi u listovnoj peteljci, s čitavim okrajkom; peteljka lista često je pri dnu zavrtana; srednje rebro jasno; postrana rebra nježna, ponajviše paralelna, niču u oštrim kutovima i ulaze u žilu, koja se povlači uz rub.

Raspolažemo samo odlomcima. No ko je imao na stotine listova ove vrste, on će njihovu prirodu moći raspoznati i iz odlomaka. U jednog odlomka, koji pokazuje gornju polovinu lista, dobro se je održala obrubna žila; ako ova u mnogih listova nije izražena, to je tomu uzrok jedino

njezina finoća. U ostalom raspoznaje se i fina mreža, koju možemo posmatrati na jednom odlomku listovnog dna.

Analogna sadanja vrsta: *Eucalyptus* sp. (Australija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Brestica (vapnenasti lapor).

Rod: **Eugenia** Mich.

Eugenia apollinis Ung., *tabla V., slika 8., tabla VI., slika 4.*

Unger, Sotzka, str. 182., tab. 56., sl. 13.—18. Ettingshausen, Häring, str. 85., tab. 27., sl. 20., 21. Isti, Bilin, III., str. 52., tab. 53., sl. 16. Isti, Sagor, II., str. 44., tab. 29., sl. 23., 24. Engelhardt, Leitm. Mittelgeb., str. 363., tab. 2., sl. 12.

Listovi kožnati, s peteljkom, kopljasti ili ja'asti, šiljasti ili tubasti, s čitavim okrajkom; srednje rebro jasno i prolazi cijelim listom; postrana rebra vrlo nježna, često nevidljiva, niču u oštrim kutovima i idu paralelno jedno vrlo blizu drugog.

Da li odista k ovoj vrsti pripadaju svi listovi, koji su joj dodijeljeni, ne može se pod sigurno uzeti, jer se na najviše slika ne opaža nervatura; s toga i veli Unger u svojoj diagnozi: „nervis secundariis nullis“ pa dodaje još izrično: „Da li svi pripadaju istoj vrsti, zatim da li jedan ili drugi od ovdje naslikanih listova ne broji kojoj od naprvo spomenutih fosilnih vrsta, to ja ne ću da ustvrdim.“ Za naše listove bilo je zgodno što su bili uklopljeni u finu glinu, koja je sačuvala njihovu finu nervaturu. Kao analognu vrstu ja bih označio *Eugenia acuminata* Link. (Tropska Azija.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Kreka.

Amygdaleje Bartl.

Rod: **Amygdalus** L.

Amygdalus persicifolia Ung., *tabla VI., slika 13.*

Weber, Palaeont., II., str. 104., tab. 7., sl. 9. Heer, Balt. Fl., str. 98., tab. 30., sl. 23.—27.

Listovi opnasti, kopljasti, kod peteljke suženi, zašiljeni, fino nazupčani; srednje rebro napeto; postrana rebra krivudasta, odstojeća, te se pred rubom spajaju u lûkove.

Analogna sadanja vrsta: *Amygdalus persica* L. (Istok.) Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Brestica (pješčenik).

Papilionaceje Endl.

Rod: **Podogonium** Heer.

Podogonium latifolium Heer, *tabla II., slika 24.*

Heer, Fl. d. Schw., III., str. 116., tab. 136., sl. 10.—21.
Syn.: *Caesalpinia major* Al. Braun, Stitzenb. Verz., str. 90.

Listovi mnogoparni; listići dugoljasti, široki, s čitavim okrajkom, naprijed tubasti ili ponešto utisnuti; srednje rebro jako; postrana rebra mnogobrojna, oblučasta, dônja od njih teku prilično paralelno s rubom; u glavnim poljima ima skraćenih pokrajnjih rebaraca.

Listići ove vrste jednog nestalog tipa poznati su jedino iz odjela u Öningenu u Švicarskoj. Oni variraju po veličini. Naš listić ide megju oveće i razlikuje se od do sada poznatih time, što mu je najveća širina pri vršku, odakle se prema dnu postepeno sužuje.

Nalazište: Urezano korito Lohinje.

Rod: **Robinia** L.

Robinia regeli Heer, *tabla I., slika 27.*

Heer, Fl. d. Schw., III., str. 99., tab. 132., sl. 20.—26., 34.—41. Unger, Szántó, str. 15., tab. 5., sl. 9., 10. Engelhardt, Jesuitengr., str. 75., tab. 19., sl. 30., 31. Isti, Čaplagr., str. 201., tab. 7., sl. 9.
Syn.: *Robinia (?) latifolia* Al. Braun, Stitzenb. Verz., str. 90.

Listovi na nepar perasti; listići poredani jedan spram drugog, imadu kratku peteljku te su sasvim okrugli ili skoro jajasti, opnasti, a okrajak im je čitav; srednje rebro jako; postrana rebra oblučasta i pred rubom spojena.

Analogna sadanja vrsta: *Robinia hispida* L. (Umjereni i topli dio Sjeverne Amerike.) Po dobu raširena u miocenu, pliocenu.

Nalazište: Brestica (pješčenik).

Rod: **Ceratonia** L.

Ceratonia emarginata Al. Br., *tabla VI., slika 7.*

Al. Braun, Stitzenb. Verz., str. 90. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 109., tab. 134., sl. 17.—20. Engelhardt, Berand, str. 39., tab. 3., sl. 20.

Listići jedro kožnati, čitavog okrajka, kratke peteljke, pri dnu koso, napred duboko izrubljeni.

Nije još sigurno da listići idu u rodu *Ceratonia*. U naših se listića nervatura jasno ističe pa se tako više približuje rodu *Ceratonia*, nego listići iz Švicarske. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Bistrica (vapnenasti lapor).

Rod: **Copaifera** L.

Copaifera radobojana Ung., *tabla III., slika 14., tabla VI., slika 11.*

Unger, Ergebn. einer Reise, str. 184. Isti, Syll. pl. foss., II., str. 32., tab. 11., sl. 4.—9.

Listovi perasti; listići kratke peteljke, jajasto eliptični, tubasti, pri dnu ponešto srcoliki, s čitavim okrajkom, kožnati; postrana rebra mnogo-

brojna, vrlo nježna, obično teku jednostavno i jednako. Naš je listić bio gornji, pošto se u ovijeh ne vidi usedlina ko u dônjih.

Analogna sadanja vrsta: *Copaifera martii* Heyne (Brazilija). Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Kreka.

Rod: **Dalbergia** L.

Dalbergia retusaefolia Web. sp., *tabla II., slika 13.*

Heer, Fl. d. Schw., III., str. 104., tab. 133., sl. 9.—11.

Syn.: *Templetonia retusaefolia* Weber, Palaeont., IV., str. 160., tab. 29., sl. 7.

Listovi neparno perasti; listići naizmjence nasuprot poredani, ponešto kožnati, s kratkom peteljkom, obratno jajoliki, dugoljasti, prema dnu suženi, na vršku izrubljeni; srednje rebro jako, prema vršku utančano; postrana rebra obično izbrisana.

Analogna sadanja vrsta: *Dalbergia ferruginea* Roxb. (Istočna Indija.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Prline.

Rod: **Cassia** L.

Cassia phaseolites Ung., *tabla IV., slike 9., 12., tabla VI., slika 10.*

Unger, Sotzka, str. 188., tab. 65., sl. 1.—5.; tab. 66., sl. 1.—9. Isti, Syll. pl. foss., II., str. 29., tab. 11., sl. 1., 3. Isti, Szántó, str. 17., tab. 5., sl. 22. (?). Ettingshausen, Häring, str. 91., tab. 30., sl. 15.—17. Isti, Bilin, III., str. 61., tab. 54., sl. 9. Isti, Sagor, II., str. 210., tab. 20., sl. 23.—30. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 119., tab. 134., sl. 66.—74.; tab. 138., sl. 1.—12. Isti, Bornstädt, str. 21., tab. 3., sl. 10. Isti, Balt. Fl., str. 94., tab. 12., sl. 6.; str. 100., tab. 30., sl. 29. Isti, Szilthal, str. 23., tab. 5., sl. 7. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 31., tab. 8., sl. 13.—15. Isti, Leitm. Mittelgeb., str. 366., tab. 3., sl. 11. Isti, Cyprissch., str. 17., tab. 9., sl. 3.—6. Isti, Jesuitengr., str. 79., tab. 20., sl. 2.—4., 20., 23., 38. Isti, Dux, str. 197., tab. 15., sl. 14. Isti, Čaplagr., str. 203., tab. 9., sl. 2. Staub, Zsilthal, str. 367., tab. 41., sl. 8. (?).

Listovi u mnogo parova perasti; listići opnasti, dugoljasto eliptični ili jajasto dugoljasti, s peteljkom, čitavim okrajkom, prilično tubasti; srednje rebro jako; postrana rebra nježna, mnogobrojna, teku sasvim ili skoro paralelno te se pri rubu spajaju u lukovima.

Analogna sadanja vrsta: *Cassia micranthera* DC. (Brazilija.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazišta: Brestica (vapnenasti lapor), urezano korito Lohinje, Orašje, Prline.

Cassia berenices Ung., *tabla II., slika 21.*

Unger, Sotzka, str. 188., tab. 64., sl. 4.—10. Isti, Szántó, str. 17., tab. 5., sl. 20. Weber i Wessel, Palaeont., IV., str. 53., tab. 29., sl. 16., 20. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 118., tab. 137., sl. 42.—56. Isti, Balt. Fl., str. 100., tab. 30., sl. 30. Engelhardt, Leitm. Mittelgeb., str. 393., tab. 7., sl. 21.; str. 410., tab. 12., sl. 23. Isti, Cyprissch., str. 17., tab. 8., sl. 23., 24.; tab. 9., sl. 3. Isti, Jesuitengr., str. 78., tab. 20., sl. 11.—13., 15., 16., 21., 22., 45., 46. Isti, Čaplagr., str. 202., tab. 7., sl. 7., 13. Ettingshausen, Sagor, II., str. 210., tab. 20., sl. 31.—34. Saporta, Sud-Est de la France, str. 258., tab. 11., sl. 14. Staub, Zsilthal, str. 364., tab. 29., sl. 2. *b*; tab. 41., sl. 3., 4.

Listovi perasti; listići s kratkom peteljkom, tanko opnasti, jajoliki ili eliptični, zašiljeni, pri dnu obično tubasto zaokruženi, sad jasno nejednako, sad opet jedva primjetno nejednakih stranica; srednje rebro nježno; postrana rebra, 5 do 7 na broju, nježna, kad i kad postavljena jedno spram drugog, spajaju se podaleko od ruba u lukovima.

Pod povećalom razabiru se vanredno nježne žilice (Nervile), čija polja ispunjavaju vrlo maleni, obično četverostrani uzlovi.

Analogna sadanja vrsta: *Cassia laevigata* Willd. (Srednja Amerika). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Brestica (vapnenasti lapor).

Cassia hiperborea Ung., *tabla III., slika 10.*

Unger, Sotzka, str. 58., tab. 43., sl. 2., 3. Ettingshausen, Häring, str. 91., tab. 30., sl. 12.—14. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 119., tab. 137., sl. 57.—61. Engelhardt, Jesuitengr., str. 79., tab. 20., sl. 1., 36.; tab. 21., sl. 5. Isti, Čaplagr., str. 202., tab. 9., sl. 14.

Listovi opnasti, s peteljkom, jajasto kopljasti, zašiljeni; srednje rebro jako; postrana rebra vrlo fina, oblučasta i teku u lukovima.

Po svoj prilici ne broji ova vrsta megju samostalne, jer se njezini listići jedva mogu razlikovati od listića vrste *Cassia berenices* Ung., pa se kod pojedinih ne zna, da li ih valja dodijeliti jednoj ili drugoj vrsti. S toga bi bilo najbolje, kad bi se od sada spojila pod jednim ili drugim imenom.

Analogna sadanja vrsta: *Cassia laevigata* Willd. (Tropska Amerika.) Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Brestica (pješčenik).

Spisak opisanih bilinskih ostataka alfabetskim redom.

Tumač kratica, upotrebljenih u ovoj raspravi navodeći literaturu i sinonima.

Andrae, Siebenbürgen u. Banat. = Beiträge zur Kenntniss der fossilen Flora Siebenbürgens und des Banates. Abhandl. d. k. k. geolog. Reichsanst., II., 1855.

Beck, Mittweida = Das Oligocaen von Mittweida mit besonderer Berücksichtigung seiner Flora. Zeitschr. d. deutsch. geolog. Gesellsch., 1882.

Al. Braun, Jahrb. = Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie, 1845. u. 1850.

— Stitz. Verz. = Stitzenberger's Verzeichniss, 1851.

— Buckl. Geol. = Buckland's Geologie und Mineralogie, 1839.

Brongniart, Prodr. = Prodrome d'une histoire des végétaux fossiles. Paris 1828.

Conwentz, Bernsteinfl. = Die Flora des Bernsteins und ihre Beziehungen zur Flora der Tertiärformationen und der Gegenwart, II. dio, 1886. (Ovo je nastavak djela, započeta po Goeppertu i Mengeru. Isporedi niže dolje „Goeppert".)

Endlicher, Conif. = Synopsis Coniferarum. Sangalli 1847.

Engelhardt, Braunkohlen Sachsen = Flora der Braunkohlenformation im Königreiche Sachsen, 1870.

— Göhren = Die Tertiärflora von Göhren. Leopold.-Carol. Akad., 1873.

— Leitm. Mittelgeb. = Tertiärpflanzen aus dem Leitmeritzer Mittelgebirge. Ibid. 1876.

— Tschernowitz = Ueber die fossilen Pflanzen des Süsswassersandsteines von Tschernowitz. Ibid. 1877.

— Liebotitz und Putschirn = Ueber Pflanzenreste aus den Tertiärablagerungen von Liebotitz und Putschirn. Ibid. 1880.

— Grasseth = Fossile Pflanzen des Süsswassersandsteines von Grasseth, 1881.

— Cyprissch. = Ueber die Cyprisschiefer Nordböhmens und ihre pflanzlichen Einschlüsse, 1880.

— Jesuitengr. = Tertiärflora des Jesuitengrabens bei Kundratitz in Nordböhmen, 1885. (Isporedi takogjer „Isis", 1882.)

— Meuselwitz = Ueber Braunkohlenpflanzen von Meuselwitz. Mittheil. aus dem Osterlande, 1884.

— Bosnische Tertiärpfl. = Ueber bosnische Tertiärpflanzen. „Isis", 1883.

— Čaplagr. = Ueber Tertiärpflanzen aus dem Graben von Čapla in Slavonien, 1890.

— Dux = Flora der über den Braunkohlen befindlichen Tertiärschichten von Dux, 1892.

— Berand = Die Tertiärflora von Berand im böhmischen Mittelgebirge. „Lotos", 1898.

Ettingshausen, Prot. d. Vorw. = Die Proteaceen der Vorwelt, 1851.

— Wien = Fossile Flora von Wien. Abhandl. d. k. k. geolog. Reichsanst., II., 1851.

— Wildshuth = Beitrag zur Kenntniss der fossilen Flora von Wildshuth. Akad. Wien, 1852.

— Heiligenkreuz = Fossile Pflanzenreste aus dem trachytischen Sandstein von Heiligenkreuz bei Kremnitz. Abhandl. Reichsanst., 1852.

Tokay = Beitrag zur Kenntniss der fossilen Flora von Tokay. Sitzungsber. Akad. Wien, 1853.

— Häring = Die tertiäre Flora von Häring in Tirol. Abhandl. Reichsanst., 1853.

— Mte. Promina = Die eocäne Flora des Monte Promina. Akad. Wien, 1854.

— Köflach = Fossile Flora von Köflach in Steiermark. Jahrb. d. Reichsanst., 1857.

— Bilin = Die fossile Flora des Tertiärbeckens von Bilin. Akad. Wien, 1866.—1869. 3 dijela.

— Wetterau = Die fossile Flora der älteren Braunkohlenformation der Wetterau. Akad. Wien, 1868.

— Steiermark = Beiträge zur Kenntniss der Tertiärflora Steiermarks. Ibid. 1869.

— Sagor = Die fossile Flora von Sagor in Krain. Ibid. 1872.—1885., 3 dijela.

— Leoben = Die fossile Flora von Leoben in Steiermark. Ibid. 1888.—1890. 2 dijela.

— Schönegg = Die fossile Flora von Schönegg bei Wies in Steiermark. Ibid. 1890.—1891. 2 dijela.

Friedrich, Prov. Sachsen = Beiträge zur Kenntniss der Tertiärflora der Provinz Sachsen. Abhandl. Specialkarte von Preussen, sv. IV., 1883.

Gardner, Brit. Eoc. Fl. = A monograph of the british eocene Flora. Palaeontogr. Soc. 1879.—1885. 6 dijelova.

Gaudin, Toscana = Gaudin et Strozzi: Memoires sur quelques gisements de feuilles fossiles de la Toscane, 1858.

— Val d'Arno = Contributions à la Flore fossile Italienne, II., Val d'Arno, 1859.

Geyler, Sicilien = Ueber fossile Pflanzen aus den obertertiären Ablagerungen Siciliens, 1876.

Goeppert, Mon. d. foss. Con. = Monographie der fossilen Coniferen, 1850.

— Beitr. (ili na drugom mjestu: Tertiärpfl. Schles.) = Beiträge zur Tertiärflora Schlesiens. Palaeontographica, 1852.

Goeppert, Schossnitz = Die tertiäre Flora von Schossnitz in Schlesien, 1855.

Goeppert i *Menger*, Fl. d. Bernst. = Flora des Bernsteins i t. d. (Isporedi gore „Conwentz“.) 1882.

Heer, Fl. d. Schw. = Die tertiäre Flora der Schweiz, 1855.—1859., 3 sveske.

— Vancouver = Ueber einige fossile Pflanzen von Vancouver und Britisch-Columbia, 1865.

— Borey Tracey = Die fossile Flora von Borey Tracey, 1861.

— Polarl. = Die fossile Flora der Polarländer, 1868.—1883., 7 svezaka.

— North-Greenland = Contributions to the Fossil Flora of North-Greenland, 1869.

— Alaska = Die fossile Flora von Alaska, 1869.

— Bornstädt = Ueber die Braunkohlenpflanzen von Bornstädt, 1869.

— Balt. = Miocäne baltische Flora, 1869.

— Spitzbergen = Die miocäne Flora und Fauna Spitzbergens, 1870.

— Nord-Grönland = Beiträge zur fossilen Flora von Nord-Grönland, 1870.

— Zsilthal = Ueber die Braunkohlenflora des Zsilthales in Siebenbürgen. Ungar. geolog. Anst. 1872.

— Grinnell Land = Notes on Fossil Plants discovered in Grinnell Land. Quart. Journ., 1878.

Ostale kratice odnose se na odjele označene fosilne flore polarnih zemalja (Flora fossilis arctica).

Keller, St. Gallen = Beiträge zur Tertiärflora des Cantons St. Gallen, 1892.

Lesquereux, Tert. = Tertiary Flora of Western Territories, 1878.

— Cret. = Cretaceous Flora of West. Terr., 1883. — Tiče se: Contributions to the fossil Flora of the Western Territories, 3 sveska, 1874.—1883.

Ludwig, Palaeont. = Palaeontographica, V. sv. Fossile Pflanzen aus dem Basalttuff von Holzhausen bei Homburg in Hessen, 1857.

— Palaeontographica, VIII. sv. Fossile Pflanzen aus der ältesten Abtheilung der Rheinisch-Wetterauer Tertiärformation, 1859.—1860.

Massalongo, Senigall. = Studii sulla Flora fossile e Geologia Stratigrafica del Senigalliese, 1859.

Rossmässler, Altsattel = Die Versteinerungen des Braunkohlensandsteines aus der Gegend von Altsattel in Böhmen, 1840.

Saporta, Sud-Est de la France = Études sur la végétation du Sud-Est de la France à l'époque tertiaire. 4 sveske. 1862.—1874.

Sieber, Nordböhm. Braunk. = Zur Kenntniss der nordböhmischen Braunkohlenflora. Akad. Wien, 1880.

Sismonda, Piémont = Prodrome d'une flore tertiaire du Piémont, 1859.

Schmalhausen, Südwest-Russland = Beiträge zur Tertiärflora Südwest-Russlands. Palaeont. Abhandl. von Dames und Kayser, 1884.

Staub, Baranyaer Com. = Mediterrane Pflanzen aus dem Baranyaer Comitat. Jahrb. ungar. geolog. Anst., 1885.

— Zsilthal = Die aquitanische Flora des Zsilthales im Comitate Hunyad. Ibid. 1888.

Sternberg, Vers. Fl. d. Vorw. = Versuch einer geognostisch-botanischen Darstellung der Flora der Vorwelt. 1821.—1838.

Stur, Fl. d. Süsswasserquarze = Beiträge zur Kenntniss der Flora der Süsswasserquarze der Congerien- und Cerithienschichten im Wiener und ungarischen Becken. Jahrb. Reichsanst., 1867.

Unger, Chlor. prot. = Chloris protogaea. Beiträge zur Flora der Vorwelt, 1845.

— Gen. et spec. plant. = Genera et species plantarum fossilium, 1850.

— Swoszowice = Blätterabdrücke aus dem Schwefelflötze von Swoszowice in Galizien, 1850.

— Sotzka = Die fossile Flora von Sotzka. Akad. Wien, 1851.

— Iconogr. pl. foss. = Iconographia plantarum fossilium. Ibid. 1852.

— Gleichenberg = Fossile Flora von Gleichenberg. Ibid. 1854.

— Syll. pl. foss. = Sylloge plantarum fossilium. Ibid. 1861.—1866. 3 dijela.

— Kumi = Die fossile Flora von Kumi auf der Insel Euboea. Ibid. 1867.

— Szántó = Fossile Flora von Szántó in Ungarn. Ibid. 1869.

— Radoboj = Die fossile Flora von Radoboj. Ibid. 1869.

Velenovský, Vršovic = Flora der ausgebrannten Letten von Vršovic bei Laun. Böhm. Ges. d. Wissensch., 1881.

— Gymnosp. d. böhm. Kr. = Die Gymnospermen der böhmischen Kreideformation. Ibid. 1887.

Ward, Syn. of the Fl. of the Laramie Gr. = Synopsis of the Flora of the Laramie Group. Geol. Surv. Washington, 1886.

Weber, Palaeont. = Palaeontographica, 1852. Die Tertiärflora der Niederrheinischen Braunkohlenformation.

Wessel i *Weber*, Palaeont. = Palaeontographica, 1854. Neuer Beitrag zur Tertiärflora der Niederrheinischen Braunkohlenformation.

Tumač slika.

Tabla I.

Slika 1. *Equisetum kätzeri* nov. sp. Komad stabljike. Orašje.
„ 2., 3. *Sequoia sternbergii* Göpp. sp. Komadi grana. Pješčenik iz Brestice.
„ 4., 5., 10. *Glyptostrobus europaeus* Heer. Kreka.
Slika 4. Razgranjeni ogranak.
„ 5., 10. Mali češer.
„ 6., 9. *Taxodium distichum miocenum* Heer. Komadi grane. Kreka.
„ 7. *Pinus hepios* Ung. Skraćeni izdanak. Šikulje.
„ 8. *Pinus sp.* Skraćeni izdanak bez dna i rukava. Orašje.
„ 11. *Libocedrus salicornioides* Endl. sp. Komad članka. Urezano korito Lohinje.
„ 12. *Sequoia langsdorfii* Brongn. sp. Komad grane. Područje Oskove (Brestica).
„ 13. *Echitonium sophiae* Web. Komad lista. Dubošnica.
„ 14., 17. *Myrica hakeaefolia* Ung. sp. Komadi listova. Prline.
„ 15. *Myrica salicina* Ung. List. Put iznad hana.
„ 16. *Pinus hageni* Heer (?). Nepotpun češer. Pješčenik iz Oskove.
„ 18. *Quercus lonchitis* Ung. List. Područje Oskove.
„ 19. *Salix angusta* Heer. List. Urezano korito Lohinje.
„ 20. *Myrica vindobonensis* Ett. sp. Komad lista. Urezano korito Lohinje.
„ 21. *Pinus spiciformis* Ung. Oštećen češer. Pješčenik iz Brestice.
„ 22. *Andromeda protogaea* Ung. List. Područje Oskove (Brestica).
„ 23. *Quercus mediterranea* Ung. List. Put iznad hana Gnojnice.
„ 24., 28. *Ulmus bronnii* Ung.
Slika 24. Plod. Orašje.
„ 28. Komad lista. Urezano korito Lohinje.
„ 25., 26. *Santalum acheronticum* Ett. Listovi.
Slika 25. Prline.
„ 26. Put iznad hana.
„ 27. *Robinia regeli* Heer. Listić. Pješčenik iz Brestice.
„ 29. *Myrica lignitum* Ung. List. Urezano korito Lohinje.

Tabla II.

Slika 1., 10. *Ulmus braunii* Heer. Listovi. Kreka.
„ 2. *Embothrium leptospermum* Ett. Plod. Područje Oskove (Brestica).
„ 3. *Ulmus plurinervia* Ung. List. Pješčenik iz Brestice.
„ 4. *Salix tenera* Al. Br. Urezano korito Lohinje.
„ 5. *Andromeda tristis* Ung. List. Orašje.
„ 6., 8., 14., 23. *Castanea kubinyi* Kóv. Komadi listova.
Slika 6., 8., 23. Urezano korito Lohinje.
„ 14. Kreka.
„ 7. *Sapotacites minor* Ung. sp. List. Orašje.
„ 9. *Andromeda protogaea* Ung. List. Područje Oskove (Brestica).
„ 10. *Ilex ambigua* Ung. List. Područje Oskove (Brestica).
„ 12. *Cinnamomum subrotundum* Heer. List. Urezano korito Lohinje.
„ 13. *Dalbergia retusiaefolia* Web. sp. Listić. Prline.
„ 15. *Fagus pyrrhae* Ung. List. Urezano korito Lohinje.
„ 16. *Fagus castaneaefolia* Ung. List. Kreka.
„ 17. *Myrtus bosniaca* nov. sp. List. Špionica turska.
„ 18. *Populus mutabilis* Al. Br. List. Orašje.
„ 19. *Sapindus ungeri* Egh. Listić. Urezano korito Lohinje.
„ 20. *Salix macrophylla* Heer. Komad lista. Kreka.
„ 21. *Cassia berenices* Ung. Listić. Područje Oskove (Brestica).
„ 22. *Maytenus marginatoides* nov. sp. Kreka.
„ 24. *Podogonium latifolium* Heer. Urezano korito Lohinje.

Tabla III.

Slika 1. *Ilex neogena* Ung. List. Kreka.
„ 2., 6. *Platanus aceroides* Göpp. List i komad lista.
Slika 2. Kreka.
„ 6. Šikulje.
„ 3. *Myrtus dianae* Heer. List. Put iznad hana Gnojnice.
„ 4. *Sapotacites mimusops* Ung. Put iznad hana Gnojnice.
„ 5. *Sapotacites daphnes* Ung. List. Prline.
„ 7. *Laurus primigenia* Ung. List. Kreka.
„ 8. *Samyda borealis* Ung. Komad lista. Pješčenik iz Brestice.
„ 9. *Laurus swoszowiciana* Ung. List. Put iznad hana Gnojnice.
„ 10. *Cassia hyperborea* Ung. Listić. Pješčenik iz Brestice.
„ 11. *Celastrus acuminatoides* nov. sp. List. Kreka.
„ 12. *Rhamnus gaudini* Heer. List. Kreka.
„ 13. *Celastrus europaeus* Ung. List. Kreka.
„ 14. *Copaifera radobojana* Ung. Listić. Kreka.
„ 15. *Sapotacites minor* Ung. sp. List. Kreka.
„ 16. *Elaeoides fontanesia* Ung. List. Orašje.

Tabla IV.

Slika 1. *Cinnamomum scheuchzeri* Heer. List. Orašje.
„ 2. *Daphnogene paradisiaca* Ung. List. Orašje.
„ 3. *Cinnamomum polymorphum* Al. Br. sp. List. Prline.
„ 4. *Benzoin antiquum* Heer. List. Prline.
„ 5. *Oreodaphne heeri* Gaud. List. Kreka.
„ 6. *Laurus swoszowiciana* Ung. Komad lista. Prline.
„ 7. *Persea speciosa* Heer. List. Kreka.
„ 8. *Sassafras aesculapi* Heer. List. Kreka.
„ 9., 12. *Cassia phaseolites* Ung. Listić.
Slika 9. Urezano korito Lohinje.
„ 12. Područje Oskove (Brestica).
„ 10., 11. *Diospyros brachysepala* Ac. Br. Komad lista. Orašje.
„ 13. *Laurus primigenia* Ung. List. Pod Škrilem.

Tabla V.

Slika 1. *Terminalia radobojana* Ung. List bez vrška. Orašje.
„ 2. *Ficus lanceolata* Heer. Komad lista. Kreka.
„ 3. *Rhamnus eridani* Ung. List. Pješčenik iz Oskove.
„ 4. *Myrsine doryphora* Ung. List. Pješčenik iz Oskove.
„ 5. *Laurus styracifolia* Web. List. Orašje.
„ 6., 7. *Juglans acuminata* Al. Br.
Slika 6. Komad rese. Prline.
„ 7. List. Kreka.
„ 8. *Eugenia apollinis* Ung. Komad lista. Kreka.
„ 9. *Laurus princeps* Heer. Fragment lista. Područje Oskove (Brestica).
„ 10. *Laurus lalages* Ung. List bez vrška. Kreka.
„ 11., 13. *Echitonium sophiae* Web. Komadi listova.
Slika 11. Dubošnica.
„ 13. Urezano korito Lohinje.
„ 12. *Glyptostrobus europaeus* Heer. Mali češer. Kreka.
„ 14. *Ficus lanceolata* Heer. Polovina lista. Orašje.

Tabla VI.

Slika 1. *Magnolia crassifolia* Göpp. Komad lista. Orašje. *a)* Komad listovne mreže.
„ 2. *Persea braunii* Heer. Nepotpun list. Put iznad hana Gnojnice.
„ 3. *Elaeodendron neogenum* nov. sp. Polovina lista. Put iznad hana Gnojnice.
„ 4. *Cassia apollinis.* List. Kreka.
„ 5. *Acer palaeo-campestre* Ett. Nepotpun list. Kreka.
„ 6. *Echitonium sophiae* Ung. Komad lista. Urezano korito Lohinje.
„ 7. *Ceratonia emarginata* Al. Br. Listić. Područje Oskove (Brestica).
„ 8. *Cunonia europaea* Ung. List bez dna. Kreka.
„ 9. *Sterculia labrusca* Ung. List. Kreka.
„ 10. *Cassia phaseolites* Ung. List bez vrška. Prline.
„ 11. *Copaifera radobojana* Ung. Listić. Kreka.
„ 12. *Sapindus heliconius* Ung. Nepotpun listić. Prline.
„ 13. *Amygdalus persicifolia* Ung. Pješčenik iz Brestice.

Tabla I.

Autor del.

Tabla II.

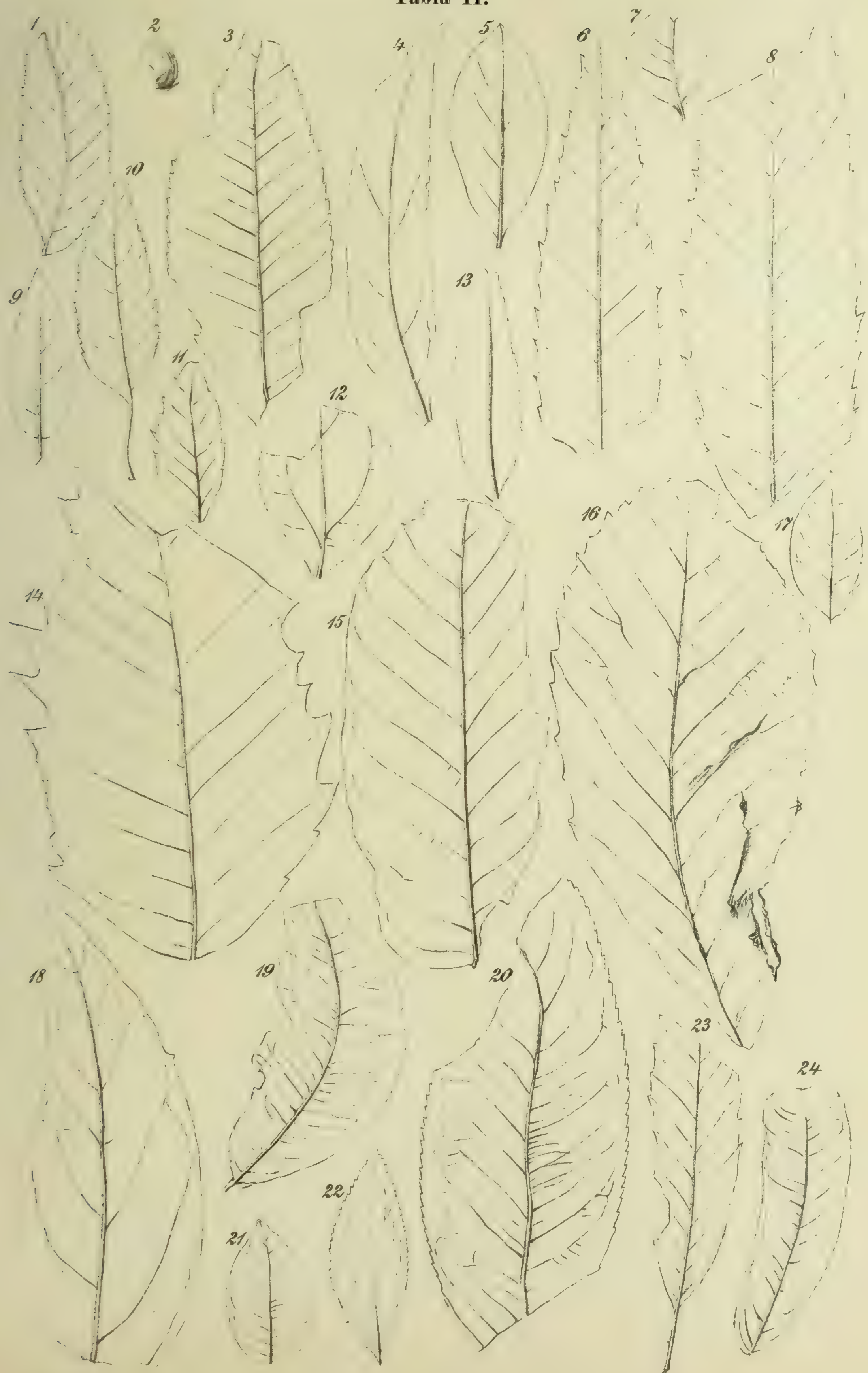

Autor del.

Tabla III.

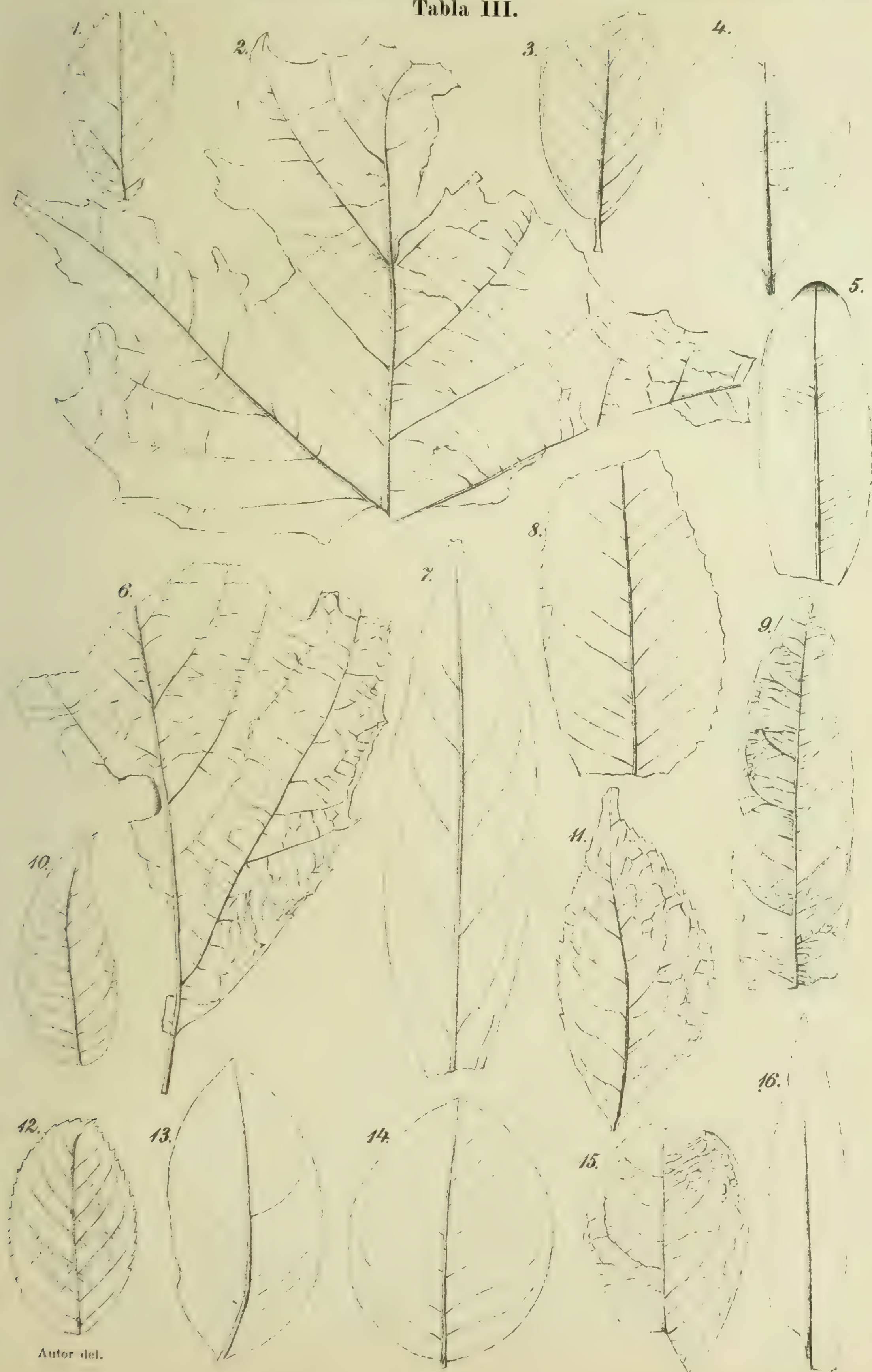

Autor del.

Tabla IV.

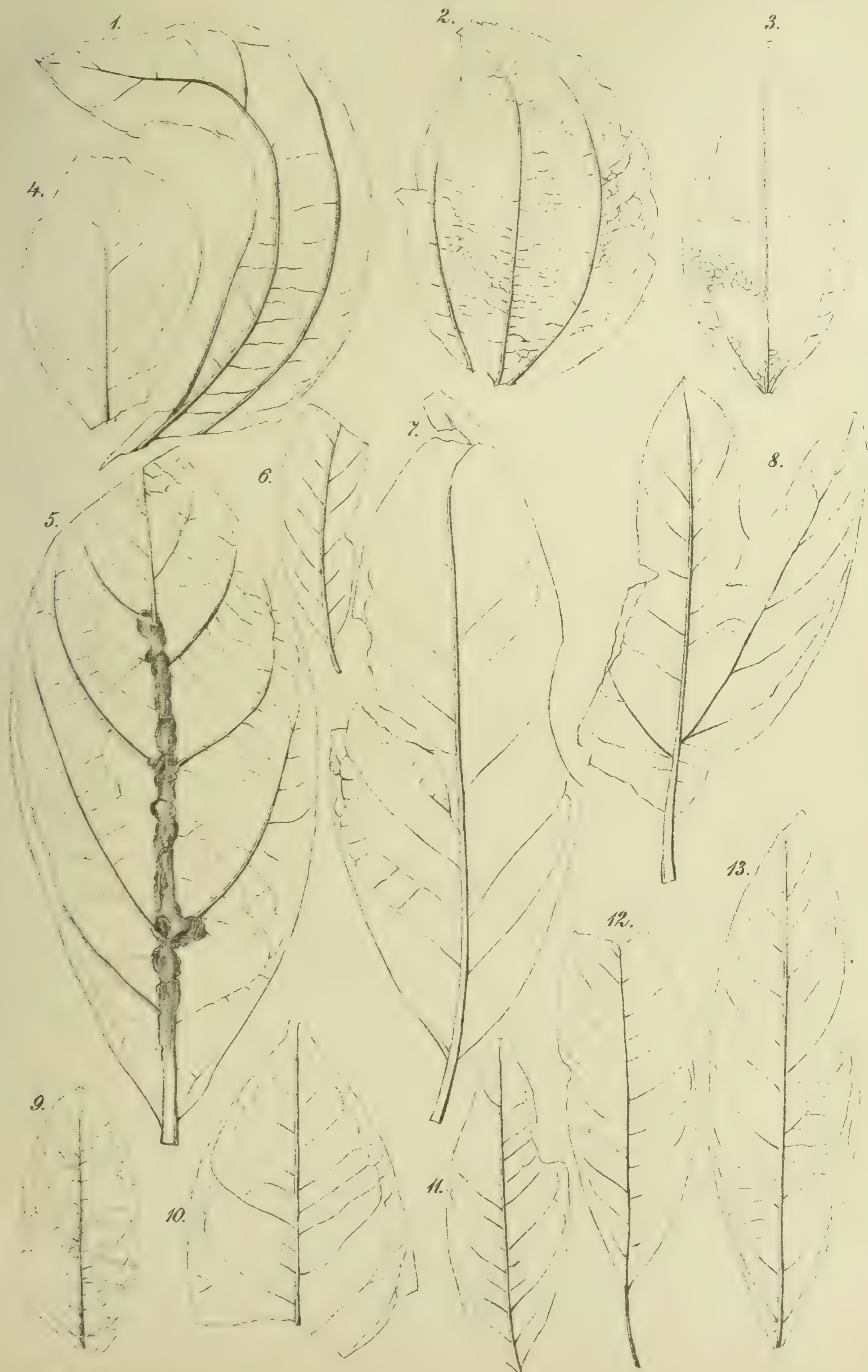

Autor del.

Tabla V.

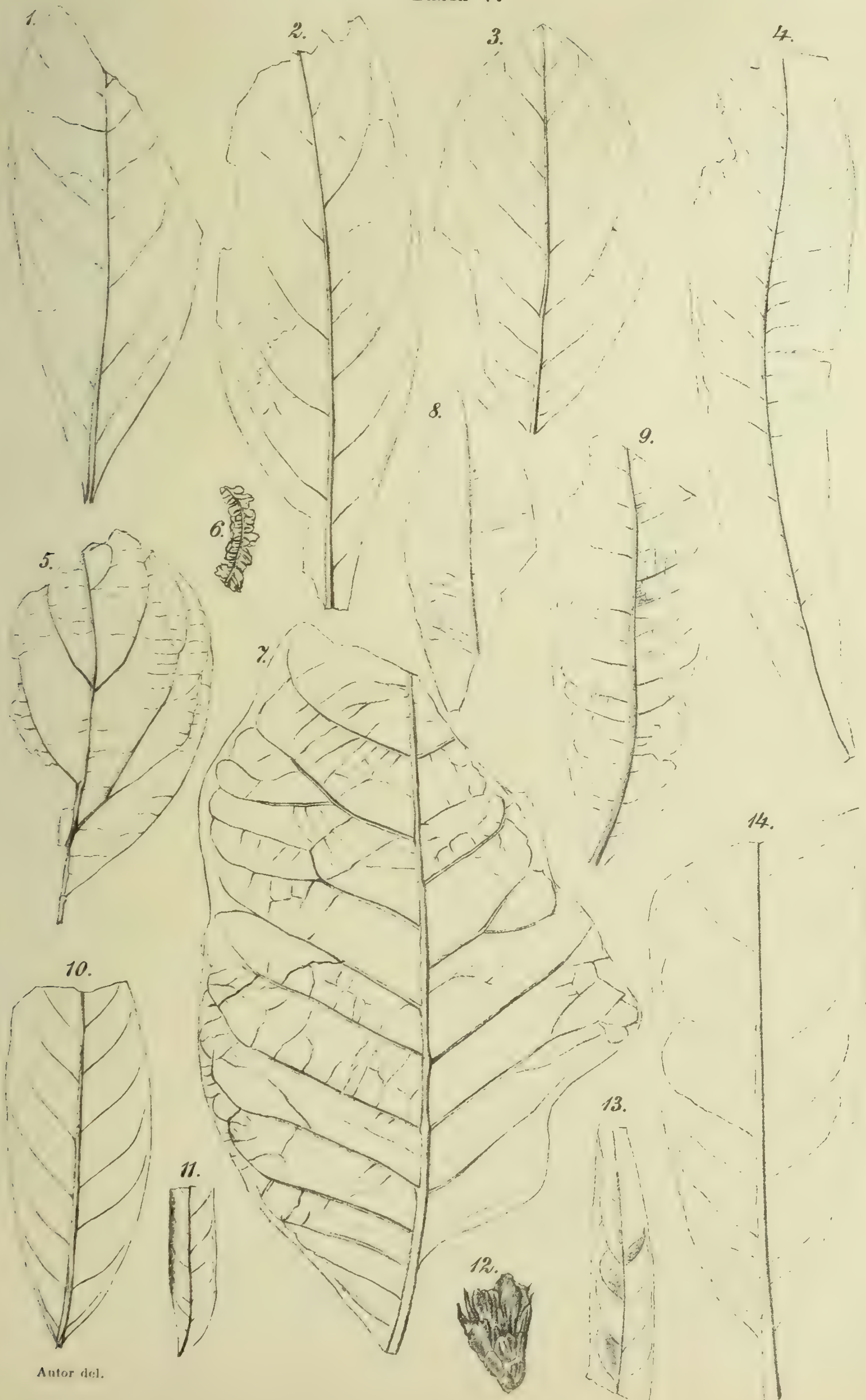

Autor del.

Tabla VI.

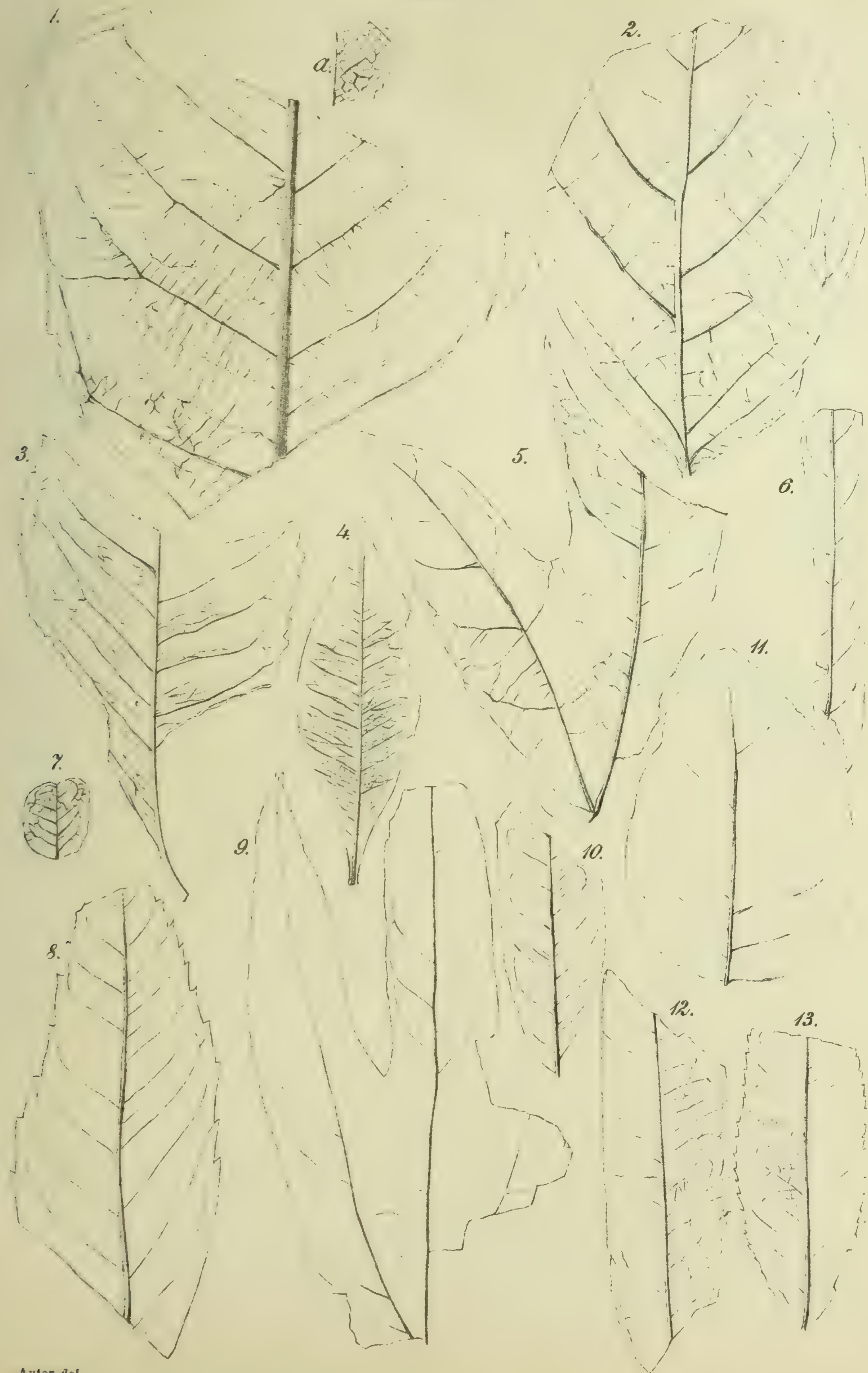

Autor del.

Сребрни покладни налазак из Штрбаца у Босни.

Од

др. **Мавра Хернеса (Hoernes),**
свеучилишног професора у Бечу [1]).

(Са 20 слика у тексту.)

У разним мјестима Грчке нађене су фибуле, које мимо доста изражене индивидуалне различности у појединих комада између себе имаду ипак толике сличности, да их можемо сврстати у исту скупину. Умјесто да те фибуле овдје на широко описујемо, ми ћемо изнијети неке цитате и слике појединих облика.

Из Олимпије потиче читав низ дијелом бронцаних, дијелом сребрних фибула, што су у сликама приказане у дјелу Фуртвенглера (Furtwängler) „Olympia“, IV., таб. XXII., сл. 373. до 377. (Испореди *слика 1.* = озн. мј. 374.) Оне немају ножне плочице, него једноставну куку; лице им је украшено дебелим, округлим главицама, док им је отражња страна посве глатка. У њих су поврх куке за иглу доста често смјештене постранце двије од означених главица, и то тако, да ножица добива облик крста.

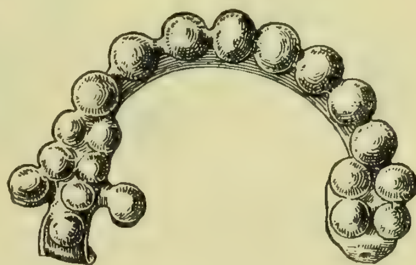

Слика 1. Грчка фибула из Олимпије.

У Додони нашла се фибула (Карапанос [Carapanos], таб. LI., сл. 5., овдје *слика 2.),* која се мимо понеких различности врста у исти разред са фибулама из Олимпије. Њезин лу̑к украшавају бомбаци;

---

[1]) Госп. Др. Хернес (Hoernes) судјеловао је као изасланик бос.-херцег. земаљске владе код међународног антрополошко-археолошког конгреса у Паризу године 1900., те је ондје у скупној сједници извјестио о овим наласцима и о ла-тенској периоди у Босни, о чем је раздијелио у конгресу своју нарочиту расправу под насловом: „Trésor d'objets d'argent, trouvé a Štrpci en Bosnie. — L'époque de la Tène en Bosnie“. *Уредништво.*

али на ножици виде се двије главице (једна је отпала) те је она тиме добила сличност са ножицом у фибуле сл. 1. Заглавак је израђен у подоби лавске главе, но није доста јасно, како је у њој била учвршћена игла (можда багламом).

Фибула, врло слична овој управо споменутој, налази се у музеју у Копенхагену (Ундсет: „Zeitschrift für Ethnologie“, 1889., стр. 217., сл. 25., овдје *слика 3.).* Многе фибуле овог облика видио је Ундсет године 1883. у двијем трговинама старина у Атини. Он примјећује,

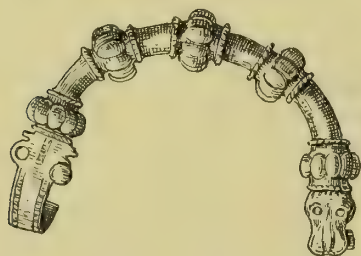

Слика 2. Грчка фибула из Додоне.

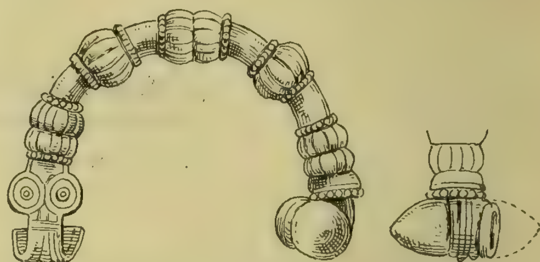

Слика 3. Грчка фибула из музеја у Копенхагену.

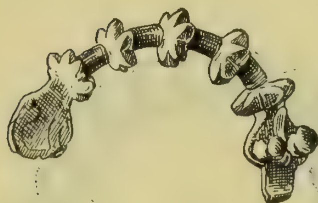

Слика 4. Бронцана фибула из Рудина на Гласинцу.

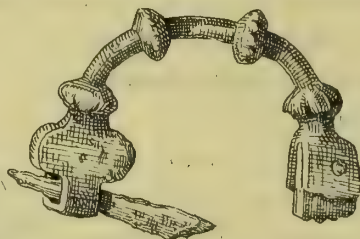

Слика 5. Гвоздена фибула са Госиња-планине.

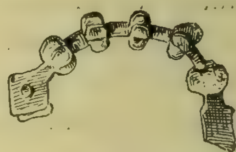

Слика 6. Бронцана фибула са Дебелог брда.

да је ножна плочица украшена са двјема избоченим главицама. У ове фибуле била је игла по свој прилици багламом учвршћена са заглавком.

Да овдје споменуте грчке фибуле иду у исту скупину, истакнуо је већ Ундсет (означено дјело стр. 217.). Погледом на њихову врло развијену форму ставља их он у „доста касно доба“.

Сродне фибуле с овијем грчкима нађоше се, у почетку доста ријетко, по разним мјестима Босне и Херцеговине, нарочито на Гласинцу. Она, што ју приказује *слика 4.* („Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, св. IV., стр. 26., сл. 57.) израђена је од бронца те се је уз други накит од сребра, бронца, стакла и ћелубара нашла крај костурâ у једној громили у мјесту Рудини.

Гвоздена фибула *слика 5.* (= означено дјело, свеска V., стр. 19., сл. 31.) била је једини предмет уз спаљине у громили на Госиње планини.

Обје ове фибуле украшене су на луку управо као и оне, што су приказане у *сликама 2.* и *3.* бомбацима, издјеланим у облику розете; ножне плоче њихове имаду облик креста, а на заглавку багламу умјесто спирале.

Трећа фибула истог облика од бронца (*слика 6.* = означено дјело св. IV., стр. 63., сл. 175.). нашла се у утврђеном населишту на Дебелом брду код Сарајева.

Да је игла са заглавком фибуле спојена багламом, то се налази у Босни и на фибулама другиjех облика, на име у онијех с четвероугластом ножном плојком, која је разноврсно гравирана те прелази горе у неку врсту главице или избочине сличне носу, од прилике онако као у екземплара из Тебе код Фуртвенглера (озн. мј., свеска са текстом

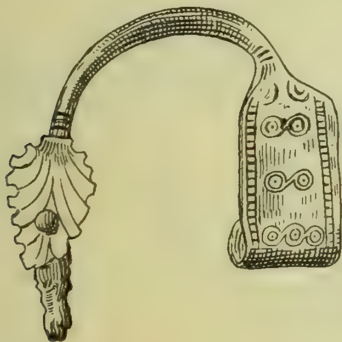

Слика 7. Бронцана фибула из Горице.

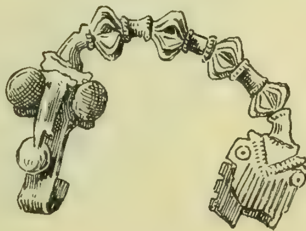

Слика 8. Сребрна фибула из Горице.

стр. 55.). У томе погледу ваља испоредити фибулу у „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, св. V., стр. 26., сл. 50., такођер са Госиња-планине, надаље фибуле из једне громиле у Радимњи код Стôца, о којима је говор у истом дјелу, св. III., стр. 515., сл. 23.—25. У једног комада ових пошљедњих фибула (озн. дј. сл. 23.) има плојка с багламом облик сурово израђене палмете.

У великом, ограђеном спалишту код Горице у љубушком котару нађено је године 1898., међу многим фибулама других врста, које већим дијелом припадају ла-тенској периоди, неколико комада с багламом („Гласник зем. музеја“, XI., стр. 366., сл. 39. и 40.). Једна од њих, приказана овдје у *слици 7.*, припада овому пошљедњему типу са четвероугластом ножном плојком, а њена плочица, гдје је причвршћена баглама, има облик палмете. Она је израђена од бронца, игла пак од гвожђа. Друге, дјеломице само фрагментарно одржане фибуле (овдје *слика 8.*) израђене су од сребра те су блиско сродне фибулама са Госиње планине, из Додоне и т. д., Лŷк им је украшен редом бомбака,

зглавак је прилично сличан палмети и показује поврх тога гравиране коцке, а на ножну плојку прикаламљене су три полукругљасте главице у облику крста, које су између себе повезане прутицом.

Овим пошљедњим комадима врло је слична, но много богатије украшена сребрна фибула, која се нашла у једној громили код Русановића на Гласинцу („Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, св. IV., стр. 18., сл. 38. и 39., овдје *слике 9. a)* и *9. b)*. Лежала је крај спалишта људских кости, уз које се још нађоше гвоздени ножсјекач, гвоздена ножица за копље и двије посуде с ножицама од врло фине пловаче. Ова је фибула, кад је нађена године 1894., била потпун уникум уопће, нарочито за Босну-Херцеговину, особито пак за Гласинац. У разним крајевима ових земаља нађоше се у ванредно бројним гро-

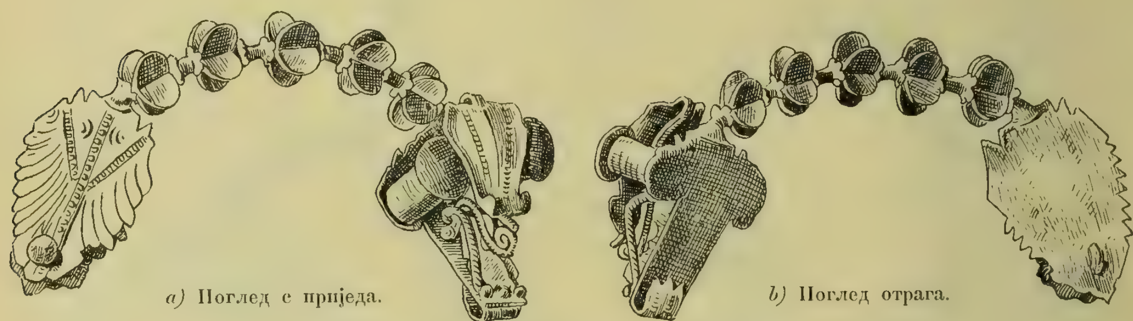
a) Поглед с приједа. *b)* Поглед отрага.

Слика 9. Сребрна фибула из Русановића.

биштима више стотина фибула најразличитијих облика: домаћи типови, значајни нарочито за Босну, за тим и такови, који се нађоше почешће и у другим земљама. Али се новонађени комад, — ако не узмемо на око оно неколико аналогија — разликовао од свих речених типова тако изразито, ко што се само помислити може. Чинило се да припада сасвим другом кругу културе. Из скупине форми свеукупне Халштатске (Hallstatt) индустрије и умјетности не бијаше познато ништа слична.

Поновно се приступило к проучавању ове скупине фибула, кад се је године 1897. нашао поклад старина у Штрпцима, о којему намјеравам ето говорити.

Кад се је градила цеста, која пролази крај овог села котаром вишеградским, нађоше радници, од прилике 1000 корачаја далеко од сеоске цркве полукругласту, красно патинирану ћасу од бронца, чији су бокови прилично истрошени. Она је 6 *цм* висока, а промјер јој има 13·9 *цм*, руб јој је спрам унутриње увијен. *(Слика 10.)* Види се да је некоћ имала прикаламљено подножје, које се није нашло. Од лехема заостала је на вањској страни при дну сребрно-бјелкаста пруга. У тој су ћаси лежали

ови предмети: шест великих и двије мале фибуле, онда фрагменти треће малене фибуле; четрнаест мањих и пет већих искуцаних шестерокраких розета са прикаламљеним широким ушицама у средишту доње стране; четрнаест фрагмента од сличних, дјеломице још већих розета; малени бомбак; коначно искуцана протома човјечјег облика са двије широке, с отражње стране прилехемљене ушице. Сви су ови предмети израђени од сребра, само су од бронца игле у фибула, но те су игле слабо очуване. Све ово тежи без ћасе 677 *гр*; једна од већих фибула тешка је 93 *гр*.

Налазак лежао је сасвим изолиран у пукотини стијене на земљишту источно-православног пароха штрбачког. Каснијим помњивим претра-

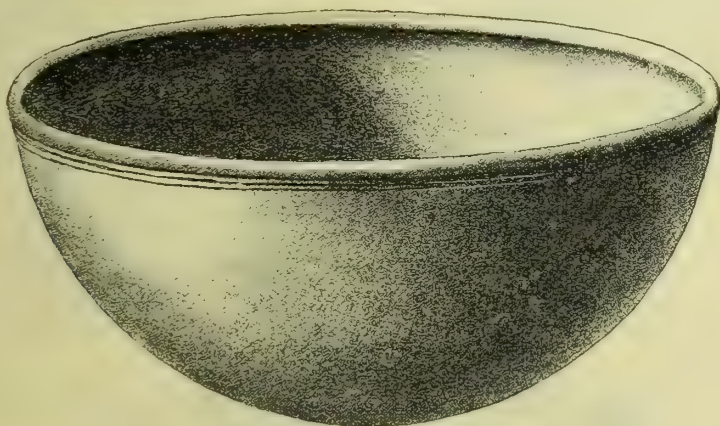

Слика 10. Ћаса од бронца из Штрбаца.

живањем налазишта утврдило се, да ондје и у околици нема трагова нити гробовима ни насеља из давнијех времена.

Оних шест великих сребрних фибула несумњиво је градила иста рука, која је произвела фибулу из Русановића, приказану у *слици 9.*, јер су овој сличне на длаку, како свједоче *слике 11.* и *12.* Оне чине три пара, јер је у трију од њих пожица с десне а главица с лијеве стране, док је у осталих трију комада обратно. Мјере су у свију једнаке: дуљина 11 *цм*, висина 6·5 *цм*; и у ситницама је израда потпуно идентична. Ми имадемо ту посла с умјетничком ковачком радњом, пошто је већи дио фибуле израђен од једног комада. Само на пожици су мањи дијелови прилехемљени, а игла је сребрним чавлом, који има велику коничку главицу, у облику багламе учвршћена у расјечени окрајак главе.

Лук је искуцан у седам звјездастих розета (промјери истих 1·7 *цм*), глава је пак зачудно гравирана и искуцана, тако да у једну руку подсјећа на варварску несхваћену палмету, у другу пак руку на

маску животиње (испореди фибулу из Додоне у *слици 2.)* Најзачуднију израду показује нога (исп. поглед са стране у *слици 13.)*. Њезина је основна подоба иста као у горе цитираних грчких фибула, али изра-

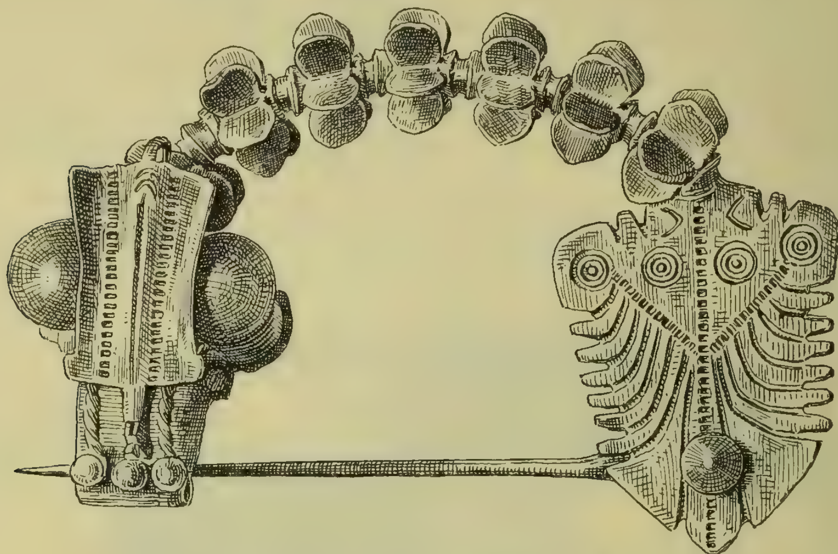

Слика 11. Велика сребрна фибула из Штрбаца. Поглед с приједа.

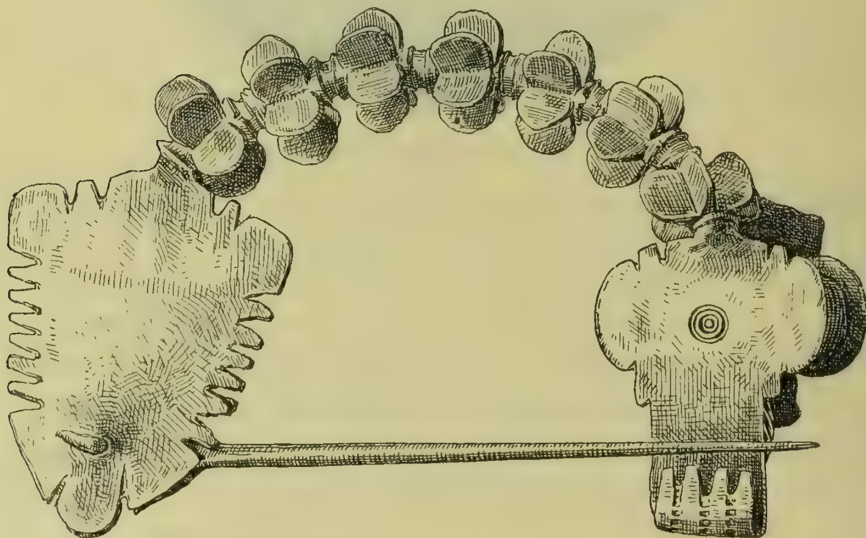

Слика 12. Велика сребрна фибула из Штрбаца. Поглед отрага.

ђивање детаља је претрпано, пребогато, варварско. Умјесто двају дугмета видимо овдје два коничка ваљка од 2·1 *цм* висине, поврх којих је положена искуцана плоча у облику штита. На дôњем, такођер искуцаном рубу ножице прилехемљена су три дугмета; два од њих прелазе у савијену попут шарафа жицу, која чини висок лŷк, док се

уз осредње дугме наставља малена искована подоба грабежљиве звијери, која ваљда има да представља лава *(слика 14.)*. Окрајак олука за иглу назупчан је попут тестере (пиле), а у ножицу је отрага још укуцано око.

Двије мање фибуле понешто су оштећене *(слике 15.)*, али су иначе сасвијем сличне оним великим. Дуљина је њихова 5·5 *цм*, а висина 3·3 *цм*; оне су дакле управо за половину мање од оних великих.

Малене розете *(слика 16.)* већим су дијелом добро одржане; имаду промјер

Слика 14. Подоба лава на ножици велике сребрне фибуле из Штрбаца.

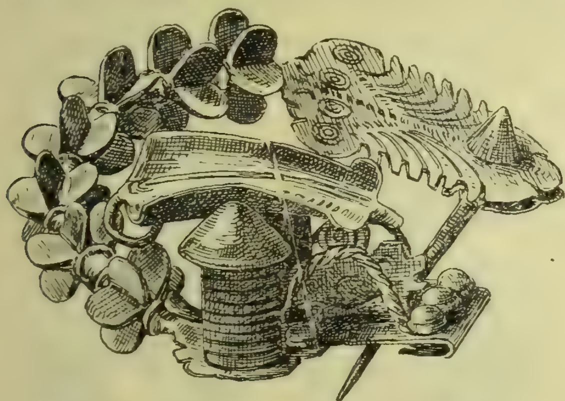

Слика 13. Велика сребрна фибула из Штрбаца. Поглед по страни на ножицу.

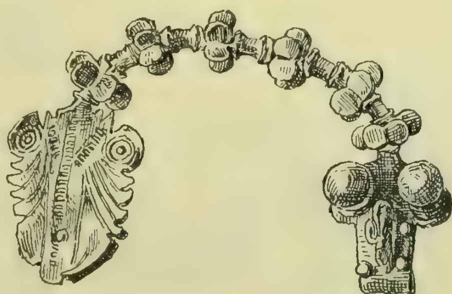

Слика 15. Малена сребрна фибула из Штрбаца.

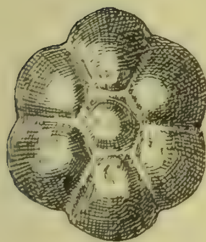

Слика 16. Малена сребрна розета из Штрбаца.

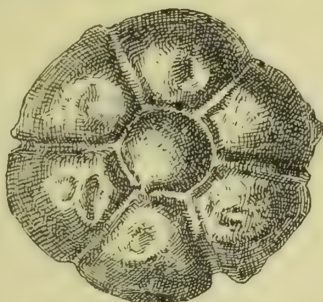

a) Поглед с приједа.

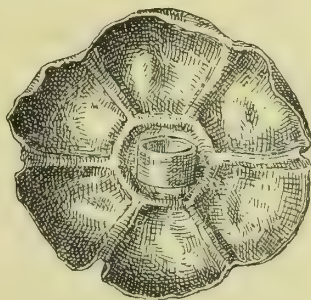

b) Поглед отрага.

Слика 17. Овећа сребрна розета из Штрбаца.

од 2·9 *цм*, а високе су 0·8 *цм*. Овеће розете *(слика 17.)*, високе 0·8 *цм* са промјером од 3·9 *цм*, лошије су конзервиране. Од највећих розета, које у промјеру имаду око 8 *цм*, сачували су се само фрагменти *(слика 18.)*. Једини бомбак што се нашао *(слика 19.)* има дуљину од 0·7 *цм* и промјер од 0·7 *цм*.

Протома у човјечјем облику, *слика 20.*, дугачка 5 *цм*, врло је слупана, али се ипак распознају шематички обриси, како се чини женске главе

(јер нема браде), са косом, која у тракама обрубљује чело. Неколико потеза на прсима као да означавају дојке. Како ова маска отрага има налемљене ушице, то се ваљда употребљавала равним начином као и розете. Ако се у погледу овог лика уопће може говорити о каковом стилу, то га можемо прибројити умјетничком правцу ла-тенске периоде.

Читави штрбачки налазак има ванредно изражени значај необична и страна у скупини нашијех споменика из предримског гвозденог доба. Ћаса сама за себе је једноставна, али сасвим необична облика и с техничке стране различна је од познатих бронцаних посуда из Халштата (Hallstatt). Још се више ово истиче у сребрних предмета. Облици фибула упућују на Западну Грчку (Олимпију, Додону), па ипак не могу да буду предмети грчког импорта, јер су у изградби варварски и

Слика 19. Сребрни бомбак из Штрбаца.

Слика 18. Фрагменат велике сребрне розете из Штрбаца. Поглед с приједа.

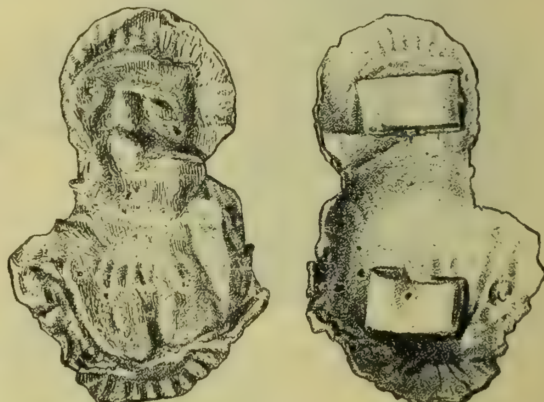

a) Поглед с приједа. *b)* Поглед отрага.
Слика 20. Сребрна протома из Штрбаца.

неукусно претрпани. Уз то видјесмо, да се аналогије овим фибулама додуше доста ријетко, ну свакако обилније него у Грчкој налазе код нас у Босни и Херцеговини. Колико је мени познато, не нађоше се оваке фибуле другдје него у овим двијем подручјима. И спрам тога ми бисмо, дакле, помишљали на то, да је грчки узрек доспио к нама и да су му домаћи ковачи сребрних ствари подражавали и на своју га руку даље изводили.

Ово наше мишљење подупиру и други наласци прехисторијских сребрних старина из Босне. Познато је, да је у прехисторијским налазиштима сребро врло ријетко, док се је злато, које је додуше такођер ријетко, ипак нашло у гробиштима по разним мјестима. Својим наласцима из прехисторијског доба истиче се Босна управо као земља сребра. Овиме не ћемо да кажемо, е се у гробиштима Босне почесто нађе сребро уз бронцане предмете; али су овдје сребрни наласци свакако чешћи него примјерице они од злата у истодобним налазиштима другијех земаља.

Обилни ред разноврсног, од сребра израђеног накита из прехисторијског доба нашао се у Босни и Херцеговини. Овдје спомињем само најглавније наласке ове руке према дјелу „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“: фибула, св. I., стр. 122., сл. 22. (халштатско доба, са Гласинца); фибула, св. IV., стр. 63., сл. 178. (ла-тенско доба, са Дебелог брда); сребрни бомбаци са ла-тенских фибула, св. IV., стр. 36., сл. 182. (Дебело брдо); двоструке игле, св. III., стр. 22., сл. 56. (халштатско доба, са Гласинца); савијени колути за врат, св. I., стр. 122., сл. 21.; исто такове наруквице, св. III., стр. 33., сл. 77.; гравиране наруквице, св. VI., стр. 17., сл. 16.; минђуше, св. IV., стр. 26., сл. 61.; прстење, св. IV., стр. 27., сл. 65. (све ово са Гласинца); привјесак из Рипча, св. V., таб. XX., сл. 60.; искуцани лик вепра из Заграђа, св. VI., стр. 51., сл. 51.

Међу босанским гробиштима истичу се по својем релативном богатству у сребрним предметима сјеверо-западне некрополе у Рибићу и Језеринама; напротив нешто старија некропола у Санском-Мосту у истом крају није дала сребрних налазака, о којима би било вриједно говорити. Из Рибића спомињемо: искуцане бомбаке; плочице и оковице, ове понајвише с људским маскама (све ово у стилу радова из Штрбаца, озн. дј. св. VI., стр. 11., сл. 9.—11.); двострука фибула на лук са бомбаком од ћелубара, сребром окованим (озн. мј. стр. 19., сл. 23.); сребрне минђуше и прстење (озн. мј. стр. 28., сл. 41. и 42.). У Језеринама нађоше се у девет гробница сребрни предмети, које је Радимски, озн. мј., св. III., стр. 209. опширно описао. Он прибраја готово све ове предмете ла-тенској периоди, у коју се одиста врстају три читаве и три разломљене сребрне фибуле. Некоји комади показују стилистичку сродност са сребрним наласком из Штрбаца; тако розета, озн. мј. стр. 181., сл. 589., за тим искуцане од тенећета оковице, украшене људским маскама или протомама, озн. мј. сл. 345., 388. и 437. — Други сребрни накит из Језерина (лančићи, бомбаци) неподудара се по својим облицима са налазом штрбачким.

Каошто за друге земље, може се у погледу злата и за Босну узети, да је у њој било сребро у много већој употреби него што то доказују гробнице и да се је можда и експортирало. Због своје скупоцјености оно се је само у ријетким, изузетним случајевима стављало у гробове. Покладни налазак из Штрбаца, који засвједочава темељито изображену, солидну технику у израђивању сребрног накита, овлашћава нас да то предпостављамо. Племенити овај метал производао се, о чем не може бити сумње у самој земљи, у сјевероисточним, сребрном рудом богатим крајевима Босне, гдје лежи у касније доба римска рударска

варош Домавија. Према томе постојала је дакле метална продукција, трговина, па дакако и варварска, технички али високо развијена индустрија. Мјеста свега тога нијесу додуше бројна; она се понајвише подударају с мјестима, у којима се добивао сурови материјал.

Пита се сада: у које је доба цвао овај умјетнички занат, чије су традиције тако малобројне, да нам је могуће закључивати на његову егзистенцију само из једног јединцатог наласка?

Облици фибула упућују на доба халштатско; али већи дио осталих босанских сребрних налазака, нарочито оних који су сродни по штилу, припадају ла-тенској периоди. С нашим датирањем не смијемо дакле сегнути превисоко. Ако се не варам, припадају масивне сребрне фибуле средњег ла-тенског типа, као што су оне што их је Пулски (Pulszky) у сликама приказао из Угарске у својем дјелу: „Denkmäler der Keltenherrschaft“, стр. 29. и даље — истом добу. По овоме добивамо кронолошко упориште за покладни налазак из Штрбаца и за слично уобличене фибуле из других крајева Босне и Херцеговине. У ла-тенском времену појављује се сребро и у другим земљама чешће него у халштатској периоди.

За потпуно разумијевање ове давнашње индустрије треба да се темељито и свестрано у круг посматрања узме ла-тенска периода у Босни.

Spisi grofa Marsiljija (Marsigli) u sveučilišnoj biblioteci u Bolonji (Bologna).

Priopćio

Stjepan Beigl.

U dvorani nazvanoj „Sala di Mezzofanti“, u kojoj se čuvaju rukopisi sveučilišne biblioteke u Bolonji, ustupljen je naročiti odjelak spisima grofa Marsiljija.

Grof Luigji Fernando Marsilji rodio se u Bolonji godine 1658. Već u mladim godinama pokazao je on živa interesa za vojničke i druge znanosti. Pošao je, kako sam piše, kad mu je bilo jedva dvadeset godina, u pratnji mletačkog senatora Petra Ćuranija (Ciurani) u Carigrad te je svoje jedanaestomjesečno tamošnje boravljenje upotrebio na to, da tačno proučava sve prilike osmanlijske države, naročito pak njezinu vojničku organizaciju. Plod ovih studija bijaše njegovo, doduše mnogo kasnije (godine 1732.) izdano djelo „Stato militare dell' imperio ottomano, incremento e decremento del medesimo“.

Tačno poznavanje osmanlijskih prilika dobro mu je poslužilo, kad je godine 1682. stupio u carsko-austrijsku vojsku i kada je kao pukovnik inžinirskog štopa sudjelovao u vojnama protiv Osmanlija na teritoriju Ugarske. Provala Osmanlija u godini 1683. nagje ga kao zarobljenika u logoru Kara Mustafa-paše. Oslobodivši se ovog ropstva produži službu u carskoj vojsci te je u odlučnoj mjeri kao povjerenik sudjelovao prigodom sklapanja mira u Karlovcima i u poslovima oko ustanovljivanja granice izmegju obiju država kao predsjednik komisije, koja je prema ustanovama ovog ugovora imala da reguliše granicu. U tom zvaničnom položaju *„trudio se upravo vanredno* — kako se veli u djelu: *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen* — *da sabere materijal za tačnije karte ugarskih zemalja te su mu na tu cijelj dodijeljeni u većem broju inžinirski časnici i matematičari. I odista je grofu Marsiljiju uspjelo, da mnogim premjerivanjima i rekognosciranjem pribere bogati materijal, ali se ovaj na žalost nije mogao izrabiti, jer je Marsiljija*

megjutim godine 1704. stigla kasacija povodom predaje Breisacha, gdje je bio podzapovjednik“.

Kad se je tvrgjava Breisach godine 1703. predala Francuzima, bude njen zapovjednik podmaršal Filip grof Arco pogubljen, a podzapovjednik grof Marsilji, tadanji general (General-Feldwachtmeister) degradiran i iz vojske izbačen. Spis, kojim se je Marsilji pokušao opravdati, nije imao uspjeha. Marsilji pogje iza toga u Provansu (Provence) u Francuskoj, budne kasnije zapovjednik papinske vojske i zaključi svoj burni život u svojoj domovini, u gradu Bolonji, gdje je utemeljio „Istituto delle scienze e belle arti“. Ovomu zavodu za znanost i lijepe umjetnosti poklonio je najveći dio svojih knjiga, rukopisa i zemljovida, te je sve ovo, kad je taj zavod združen sa sveučilištem, pripalo sveučilišnoj knjižnici.

U ovoj biblioteci nalaze se dakle: izvještaji, promemorije i propozicije, što ih je Marsilji izradio tečajem pregovora o karlovačkom miru i odregjivanja granice; za tim njegovi zemljovidi, izragjeni prigodom regulisanja granice; nacrti, skice, krokiji iz Ugarske, Erdelja, Hrvatske, Slavonije, Bosne i drugih balkanskih zemalja; nadalje dopisi svake ruke i pripremne radnje za njegova oveća djela, od kojih ćemo osim onog već navedenog o uregjenju osmanlijske vojske još spomenuti djelo u deset svezaka (velika 2°) sa naslovom „Danubius“ (1726.) i djelo „Physique de la mer“, u kojem su izloženi rezultati njegovih studija o zalivu lionskom (Golfe du Lyon). Poveće djelo o karlovačkom miru čini se da nije ugledalo svjetla, i ako je dogotovljeno do štampanja. U omanjem djelcu „Bevanda asiatica“ upoznaje Marsilji čitaoce s kavom i priča kako je valja variti, što je on naučio bio, kad ga ono zarobi osmanlijska vojska.

U njegovim spisima nalazimo još i mnoge manje više opsežne pa i sasvijem kratke i površne bilješke istorijskog, etnografskog, prirodoslovnog, genealoškog i arheološkog sadržaja, ukratko bilješke o svemu, što ga je zainteresovalo prigodom njegovih putovanja na svrhe mapiranja.

Osim sveučilišne biblioteke posjeduju Marsiljijeve dokumente još dva bolonjska arhiva; to su „Archivio di Stato“ i arhiv kneževske porodice Bevilakva (Bevilacqua), u kojoj se po tankoj krvi produžila familija Marsilji. U „Archivio di Stato“ čuvaju se u tri fascikula Marsiljijevi spisi, koji se odnose na osnivanje ovog zavoda; to su: štampana isprava o donaciji, katalozi darovanih knjiga, rukopisi, karte, pregovori Marsiljija s holandeškim knjižarima o štampanju publikacija akademije i njegovog „Danubiusa“, konvencija Marsiljija i družbe „Confratelli di Sta Maria della Neve“, kojoj je bila zadaća da oslobagja kršćanske robove iz osmanlijskog sužanjstva i t. d. Ovdje nema ništa, što bi se odnosilo na Bosnu ili inače na austrijsko- ili ugarsko-tursku granicu.

Arhiv porodice Bevilacqua, u kojemu se nalaze obiteljski i još neki drugi spisi Marsiljijevi, nijesam mogao proučiti, jer je taj arhiv, kako mi rekoše, za sada potpuno neuregjen.

Ovdje će se ponajprije izbrojiti Marsiljijevi spisi iz sveučilišne biblioteke, koji se tiču Bosne, za tim oni, koji se odnose na Ugarsku i balkanske zemlje, izuzimajući Bosnu. Spisi „Hungarica“ (i „Balcanica“), što su složeni u jednom te istom kodeksu zajedno s onima Bosne, odvojeni su od ovijeh i stavljeni u drugi odjelak samo onda, ako im je sadržina u glavnom za „Bosnu“ od manje važnosti. Brojka iza riječi Cod. (Codex) označava redni broj, što ga u knjižnici ima svaki Marsiljijev kodeks. Pismena I. M. jesu sada već neobičajna numeracija indeksa (Indice Marsigliana) u specijalnom katalogu Marsiljiane.

Bosna.

Cod. 16 (I. M. 65). Acta executionis pacis Carlovicensis inter utrumque imperium Cæsareum et Ottomanum.

Praefatio Comitis Marsili.

I. Instromento della pace. Attestazione de' mediatori per la seguita consegna della ratificazione della pace. — Credenziale del commissario cesareo ottomano e veneto. — Varie lettere. — Instromento preliminare per l' opera de' confini e della linea del Sirmio.

II. Lettere del Morando Visconti che il generale Marsili mandò ne' confini di Valachia a ponere più segni nell' Alpi (1701.).

III. Prefazione al lettore al principio del tomo degli atti con la consulta se si debbano dividere in due cisdanubiali e transdanubiali.

IV. Lettere ed atti concernenti all' evacuazione e demolizione delle piazze.

V. Atti concernenti all' instromento de' limiti cisdanubiali.

VI. Lettere ed atti spettanti al triplice confine de' due imperi e della repubblica di Venezia.

VII. Lettere ed atti concernenti all' isola di Jessenovitz.

VIII. Documenti concernenti lo processo che si fece per l' isola di Jessenovitz.

IX. Lettera ed atti che riguardano il fiume Corana.

X. Lettere ed atti che riguardano la disputa di Novi.

XI. Scritture n° 41 spettanti a questo affare.

XII. Altre 15 scritture spettanti a questo affare.

Uz tačku I. Članak 5. pogodbe mira radi o Bosni, a inako je u njoj samo još govora o granicama uopće.

Uz tačku III. Definicija za Cis- i Transdanubialis (s ove i s one strane Dunava) ovako je izražena:

Quamobrem partem illam limitum quae ad oram Danubii dexteram attinet, cisdanubialem, quae vero ad sinistram, transdanubialem appellare visum est. Hinc omnia illa loca quae inter Sirmii ducatum, Sclavoniam, Bosniam et Croatiam regnum quaeque ad Danubium dextrorsum jacent, in limitum cisdanubialium censum veniunt; illa vero quae ad Tibiscum et Marussium amnes summasque Transilvaniae Alpes quaeque inter

veri Hungarici regni partes ejusdemque appendices ut inter Banatum Temisvarensem et Transilvaniam Valachiam atque Moldaviam interjacentia usque ad fontes Grister amni a quibusdam adscriptos, sese extendunt veluti totidem regna et provincias ad eundem Danubium sinistrorsum collocatas in transdanubialium limitum album retulimus.

Uz tačku V. Br. 2. Copia litterarum (comitis Marsili) ad Bascia Bosnensem.

Br. 6. Instruzione del secretario di guerra spedito al Bascià di Bosnia.

Br. 24. Marsili all' Ibrahim effendi 26 aprile 1700.

Br. 30. Traduzione della lettera turca scritta da Mustafà begh di Bichaz a Marsili.

Br. 32. Mars. al begh di Bihaz (Spedita 18 maggio 1700).

Br. 38. Annotazioni sull' instromento latino della linea cisdanubiale.

Br. 45. Traduzione dello stromento cisdanubiale permutato a Costaniza li 25 luglio 1700:

Si dichiara il limite del fiume Unna.

Si dichiara lo stato della differenza di Novi e d' indi il luogo dove s' incominciò il limite delli territorii di Bussin.

Si dichiara il confine del territorio della fortezza di Viranograz.

Si dichiarano li territori delli confini delle fortezze di due Clodusse e di Bodsuizd ab antico distrutte.

Si dichiara il confine delli territori sin al fiume Corana della fortezza di Zetin ab antico distrutta e d' Istazin di Pecler e Tersizza al presente popolate.

Si dichiarano li territori antichi separati e divisi con segni posti delle fortezze esistenti nella parte di là del fiume Corana di Tersizza, d' Utrovza, di Biahaz, di Bricoviza e della fortezza distrutta in Dresnik.

Si dichiarano li limiti con segni posti delle fortezze di Isazik e Bihaz esistenti dirimpetto del monte Plesovizza nella parte di quà del fiume Corana separate coll' opposte sommità de' monti loro confini.

Si dichiarano li limiti della Torre di Vrisza, la possessione di Lapsa, la fortezza distrutta di Borizofza e della Palanka di Vacuf separati e divisi contra le sommità de' monti che sono all' opposta delli limiti e territori dell' Unna.

Si dichiarano li segni posti delli limiti che gl' abitanti pratici et huomini vecchi del confine hanno mostrati presciutti colla sommità de' monti del territorio di Serpenza sudditi, vacuo e inculto.

Si dichiara la parte della Croazia.

25 luglio 1700.

Br. 48. Copia litterarum (com. Mars.) ad status Croatiae. Gradisca 27. juli 1700.

Br. 49. Edictum. Publicatum in castris e regione Brod positis 18. augusti 1700. (Objavljuje sklopljeni mir).

Uz tačku VI. Br. 16. Prevod na turskom jeziku sastavljenog pisma bosanskog valije Halil-paše, upravljenog Marsiljiju (iz Travnika).

Br. 17. Odgovor Marsiljija paši od Bosne (iz Siska, 30. januara 1700.).

Br. 18. Ibrahim efendija piše Marsiljiju (bez datiranja).

Br. 19. Odgovor Marsiljija iz Siska, 29. januara 1700.

Br. 23. Marsiljijevo pismo Ibrahim-efendiji (odgovor) iz Siska, 3. marta 1700.

Br. 31. Prevod turskog pisma, što ga je Mustafa-beg iz Bihaća upravio Marsiljiju (nije datirano).

Br. 52. Marsilji piše Ibrahim-efendiji (nije datirano).

Br. 53. Marsilji piše Ibrahim-efendiji iz logora na brdu Popina (ex castris supra monte Popina), 29. jula 1699.

Br. 57. Pismo Ibrahim-efendije Marsiljiju (bez datuma).

Br. 59. Grimani, mletački povjerenik piše Marsiljiju (Popina, 2. augusta [1699.]).

Br. 60. Copia dell' instruzione all' interprete Talman spedito da me (M.) al pascià di Bosnia il dì 14 agosto.

Br. 64. Instrumentum triplicis confinii juxta fundamentum pacis Carlowicensis (Pupina die 15 [Aug.] 1699.).

Br. 65. Causa descriptionis ultimorum confinium haec est: (Naslov.) Datirano 20. safera god. 1111.

Br. 66. Instrumento pel Triplice confine (Mala Popina, 15. augusta 1699.).

Br. 67. Lord Pagett piše Marsiljiju iz Drinopolja 3./13. maja 1699.

Uz tačku III. Br. 20. Prevod pisma, što ga je na turskom jeziku Marsiljiju pisao Halil, paša bosanski (Travnik, 24. februara 1700.).

Br. 21. Odgovor Marsiljijev na ovo pismo (Sisak, 3. marta 1700.).

Br. 22. Prevod turskog pisma, što ga je Marsiljiju upravio Ibrahim-efendija, turski pogranični povjerenik (bez datuma).

Cod. 27 (I. M. 114). ....[Inoltre] una mappa fatta a mano della Dalmazia che l' ambasciatore veneto presentò al congresso di Carlowitz sopra della quale fù commesso ad esso conte Marsili tanto dagli ambasciatori Cesareo che polacco di fare il progetto de' limiti giacchè in alcuni di quei luoghi contrattati da' Turchi era stato il detto conte M. durante la sua schiavitù e questi limiti furono progettati conforme che mostra la linea rossa e gli ambasciatori turchi sul giuramento della positura di certi siti prestato dal detto conte M. l' accordarono e con questo si terminò l' intero trattato di pace fra gli alleati e la porta ottomana che per questa parte della Dalmazia era stato sino allora incagliato.

Na karti prikazane su i neke čestice Hercegovine i Crne Gore.

Cod. 28 (I. M. 38). Monarchia Hungarica in suâ regna, pricipatus et ducatus divisa: Nimirum Hungariam veram, Bosniam, Serviam, Croaciam, Sclavoniam, Erzegovinam, Moldaviam, Wallachiam, Transilvaniam, Bannatum Temisvariensem, Bulgariam cum novem mappis quibus addendae sunt illae adnotatae in subsequentibus animadversionibus.

Le annotazioni sono: Che alle sudette mappe delineate a mano con molta diligenza e più annotazioni, si aggiungeranno la mappa generale del regno d' Ungaria che contenghi in se tutte le prementovate.

Si aggiungerà la mappa particolare del regno di Schiavonia che allora non si fece per mancanza di certe notizie che erano in altre mani e specialmente del fiume Dravo ma però si potrà comporre con le tante altre notizie che sono fra gli altri manoscritti geografici.

Dunque le mappe fatte e che possono passare sotto il bollino sono quelle di Croazia, Bosna, Erzegovina, Servia, Bulgaria, Bannato di Temiswar, Transilvania, Wallachia, Moldavia e le da farsi quelle dell' intiera geografia della monarchia ungara e della Schiavonia.

Dovrebbe per tanto questo codice intitolarsi: Volume della monarchia Ungarica con gli arbori genealogici.

La prima parte contiene le sopramentovate mappe geografiche.

La seconda parte di questo volume è compresa delle seguenti tavole genealogiche corrette con più notizie cavate da Mss. Illirici e da più informazioni de' moderni:

Tavola genealogica del primo ingresso degli Unni sotto Attila nelle Pannonie.

Tavola genealogica del secondo ingresso degli Unni nelle Pannonie sotto la condotta dei sette duci di quella nazione che cambiò il nome di Pannonia in quello d' Ungaria stabilendo del loro sangue il primo rè Stefano che fu santo, e questa continua sino a Carlo VI. Imperatore.

Tavola genalogica dei rè di Bosna.

Tavola genalogica della casa Nemagna regnante nella Servia.

Tavola genalogica di Wiassin rè di Servia.

Tavola genalogica di Niccolò Altomani conte di Culmia.

Tavola genalogica de' signori di Centa.

Tavola genalogica di Lazaro conte di Servia.

Tavola genalogica di Lazaro Grebelanovitz conte di Servia.

Tavola genalogica di W. K. Branchovitz despota di Servia.

Tavola genalogica de' Casazzi duchi di S. Saba.

Tavola genalogica de' signori di Hun.

Tavola genalogica dei rè di Bulgaria (sa grbom Bugarske).

Tavola genalogica dei principi di Transilvania.

Tavola genalogica dei principi di Wallachia.

Tavola genalogica dei principi di Moldavia.

Tutto questo volume è perfetto per mettersi alle stampe quando siano fatte le sudette due mappe mancanti. (Prema Ducange-u).

In fronte è stata legata: Memoria, ò Introduzione alla storia della ribellione d' Ungaria, ad part. I. cod.:

Karta broj 6. (prva karta). Hrvatska (s velikim dijelom Bosne).

Karta broj 7. (druga karta). Bosna (na jug do rijeke Rame i do Konjica, na sjever do Save; istočno ograničena Drinom do Višegrada, a zapadno rijekom Vrbasom).

Karta broj 8. (treća karta). Hercegovina.

Karta broj 9. (četvrta karta). Srbija.

Karta broj 10. (peta karta). Bugarska (do Crnog Mora = pontus Euxinus).

Uz part. II. cod. Pred genealoškom tablom Bosne nalazi se: ad tabulam genealogicam regum Bosnae apodixis (= tumač uz genealošku tabulu kraljeva Bosne), četiri foliostranice. Tabla počinje s Kotromanom te se svršava s Nikolom i njegovim sinom Lovrom (Srijem). Nadgrobni kamenovi ove dvojice naslikani su sivom i bijelom bojom; uz okrajak table četiri grba u bojama: Kotromanovića, Kristića, Jablanovića; gore grb Bosne, dolje neki nedogotovljeni grb.

Na genealoškoj tabli Nemanjića jedan tumač (apodixis) i četiri grba u bojama: Rassia (Raška), Nemanovik (Nemanjić), Grebelanovik (Grebljanović), Brancovik (Branković). Tabla siže od Bele Uroša sve do Jovana, umro god. 1011.

Tabula Vucassini: dva grba u bojama: Servia i Marniavich (Mrnjavići).

Tabula Nicolai Altomani comitis Culmiae: dva grba u bojama: Culmia (Hum) i Vojnovich (Vojnović).

Tabula Balsae, domini Zentae (Balše, gospodari Zete): grb Baosich (Baošić).

Tabula Lazari Grebelanović: grbovi Srbije i Grebljanovića.

Tabula Brancovich: grbovi Srbije i Brankovića.

Tabula Cassacinorum ducum de S. Sabbe (Kosače vojvode od S. Save): dva grba bez oznake.

Cod. 7 (I. M. 45). Botanički sadržaj. Demum catalogus itinera rius hoc est syllabus universalis plantarum et herbarum quas per Croatiam, Bosniam, Sclavoniam, Hungariae inferioris et Walachiae portionem eunti Marsilio flora colligenda in aprico posuit sponte nascentes. Anno 1700 cum aliquot plantarum figuris ad nativum colorem exhibitis.

Cod. 39 (I. M. 7—13—19). Mappe geografiche originali delle sezioni dei limiti fra i due imperi che furono poste in netto nel gran Libro carta pecora che il senato mandò a donare all' Imperatore Carlo VI.

Na karti broj 4. takogjer malen dio Bosne (Gvozdansko); to isto na kartama broj 5., 6., 9., 10., 14. i 15.

Cod. 42 (I. M. 115). Mappe n° otto in pergamena, nelle quali furono fatte le prove delle sezioni limitanee che sono le stesse del gran libro de' limiti.

U sect. VII. tri karte: Pars confinium quae Savus efficit. Na svakoj karti: Bosnae regni pars.

Cod. 48—49 (I. M. 7—13—19—20). Mappae geographicae variarum regionum transdanubialium mss. pro linea limitum.

Izmegju ostalog: Mappa quae una cum priori magna a Belgrado usque ad confluxum Unnae per dominum comitem Simoneti Viennam missa est. Mapa što slijedi (nema broja) označena je: Mappa commissario Turcico communicata. Pod imenima u latinskom pismu (Vakuf, Bihać, Dresnik) stavljena su imena u turskom pismu.

Više karata Vlaške.

Cod. 50 (I. M. 7—13—19—20). Mappae geographicae variarum regionum Cisdanubialium mss. pro linea limitum.

Karte 1., 2., 3., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 18., 19., 20., 21. sadržavaju, ponajviše samo uzgredno, omanje dijelove Bosne.

Capsula obsignata 30 (Cod. 30) continentur:

1. Tavole sinoptiche sopra vari soggeti, cioè:

(I. M. 116). Tavola de' presidi turchi limitanei in Croazia che fù mandata alla corte di Vienna.

Tavola dello stato della Transilvania che in ristretto dà l' idea di essa.

(I. M. 20). Tavola per concordare le pronunzie delle lettere illiriche con le italiane, latine, tedesche, francesi, turche. — Ostali sadržaj kapsule nije za našu stvar od važnosti.

Ad Tavola sinoptica dei presidi turchi etc.:

Razdioba table:

1. Nomina arcium (Bihacz, Brekovicz, Belostina, Busim, Cladussa major, Dubiza, Golubicz, Isachicz, Jesserzky, Jessenovacz, Kruppa, Mutwiza, Novi, Petsch, Ostrochacz, Ostrovicza, Ottok, Sokolac, Tersaz, Todorowo, Vakup, Vranogracz, Zasia).
2. Praesidium ante ultimum bellum;
3. Praesidium modernum;
4. Tormenta;
5. Arces istae sunt distinctae in 2 capitaneatus, Bihaziensem et Kruppensem;
6. Bihaziensis sub se continet;
7. Kruppensis sub se continet;
8. Sub capitaneatu Bihazensi olim erant 4 Agae;
9. Kruppensi;

10. Cninensi;

11. Arces desertae extra limites Caesareos positae (tri manje skice, izragjene olovkom).

Cod. 54 (I. M. 5). Volume di manoscritti diversi:

Br. 21. Nota di provinciole che stanno sotto Belgrado, Erzegovina, Stariwlac ed altri giurisdizioni. („li Kadiliki di Erzegovina sono 12“.)

Br. 25. Breve racconto a S. M. Cesarea della positura delle sue frontiere contro l' impero ottomano (p. 215—227).

Br. 27. Progetto di S. M. Cesarea per porre i limiti alle sue conquiste nella Schiavonia e Croazia (p. 235—248).

Br. 29. Ordine originale di S. M. Cesarea al conte Marsili per andare a riconoscere i confini della Croazia come fece.

Br. 30. Relazione a S. M. Cesarea del tratto littorale che possiede e de' porti reali che vi potrebbe fare; nel 1690 (p. 262).

Br. 31. Disegni e piante di molti suogli di Croazia.

Ispod toga perom nacrtana okolica Bihaća.

Br. 32. Proposizione per stabilire i limiti della Croazia contro i Turchi.

Raspravlja, kakova je korist od posjedovanja Bihaća i toka rijeke Une.

Br. 34. Memoria di quanto si potrebbe preparare per il detaglio militare necessario per l' espugnazione di Biaz.

Br. 35. Fragmento di progetto per i limiti delle conquiste di S. M. Cesarea cominciando dalla Siculia sino all' Adriatico.

Br. 41. Copia de' punti che l' Illirici, Bosnesi e Bulgari fecero presentare all' Imperatore per Giorgio Brancovicz essendo loro despoto.

Br. 42. Lettera di F. Antonio Stefano vescovo di Nicopoli al conte Mars. sopra detti punti. Vieno 23 giugno 1689.

Br. 49. Della Servia moderna de' Turchi.

Obragjeno je ovdje: Beglik Svornik; Provincia de Seniza; Stariwla; Erzegovina; Cosova; Bior; Propoglia; razdioba ovih krajeva po kadilucima.

Cod. 58 (I. M. 10). Volume delli diversi progetti di pace fra li due imperi Cesareo ed ottomano ecc.:

2. Descrizione geografica delle frontiere della sacra lega contro l' impero ottomano e progetto generale sopra i confini da stabilirsi nella pace tra l' ottomano e tutti i collegati, con altro progetto particolare sui confini d' ambidue gl' imperi. Fatti l' anno 1698 dal conte Marsili.

3. Progetto a S. M. Cesarea fatto dal conte Mars. l' anno 1698 sopra il possibile commercio fra l' uno e l' altro impero.

4. Scrittura del medesimo fatta l' anno 1698. per il traffico con l' ottomano.

7. Informazione al conte Kinsky di tutto quel tratto di paese che è lungo il fiume Unna confinante coll' impero ottomano. Data dal conte Mars. li 30 aprile.

13. Brevis conspectus omnium difficultatum quae observari necessum est ad statuenda possibilia et secura confinia inter utrumque imperium.

Marsilji dijeli granice, da se postigne veća preglednost, u četiri dijela. Četvrti dio tiče se Bosne (Une, Bihaća).

14. Propositio statuendorum limitum in regno Croatiae contra Turcas.

15. Altro progetto fatto dal medesimo conte Mars. al conte Kinsky per stabilire i confini fra ambedue gl' imperi nel 1698.

17. Co. Marsili Prima pars mappae cum secunda, tertia et quarta integri tractus confinium cum Turcis et Venetis.

18. Parere del conte Mars. scritto in tedesco e dato al consiglio di Graz sopra i confini da stabilirsi nella Croazia 1698 (Una, Bihać).

25. Registro dei voti, progetti, istituzioni e ricordi diversi sopra de' limiti da stabilirsi fra l' impero cesareo ed ottomano fatti e rispettivamente esibiti a chi s' aspetta dal conte Mars. come deputato allo stabilimento de' sudetti per parte di S. M. Cesarea in esecuzione della pace seguita a Carlowitz. Fatti 1698—99.

Uz tačku 4.: Prema kraju: Per il traffico di terra ha l' ottomano impero in Europa due termini principali: Uno a' lidi dell' Adriatico e l' altro alla Transilvania. Potonje se prije opisuje, a za tijem se nastavlja: L' altro dall' Adriatico è da Sophia per la Servia a Novibazar, ponte di Vissograt, Jaizca, per la Bosnia e Croazia a Carlobago . . . . sui lidi che cingono la Carabauia.

Uz tačku 7.: Pismo glasi od riječi do riječi:

Eccelentissimo Signore e Padrone colendissimo.

Obbedisco a' comandamenti di V. E. con questi lumi ed informazioni, che le do di tutto quel tratto che lungo il fiume Una confina coll' ottomano imperio; restando a S. M. Cesarea il regno della Croazia per il medesimo fiume dalla Bosnia diviso.

Sovra gli alti monti della Plessevizza nasce l' Una ed a Jessenova termina nel Savo, in cui finisce ancora la Culpa, che scorre più addietro. Nell' intermezzo di questi due fiumi giace l' intiera Croazia inferiore, come parte della superiore, posta fra la montagna Plessevizza ed il Mare Adriatico.

Per la difesa de' confini avanti quest' ultima guerra in due generalati era divisa l' inferiore, detto Banale uno, e l' altro di Carlostat, a cui erano aggiunti alcuni luoghi della superiore e parte della spiaggia maritima.

Aveva il Banato per capitaniato Pitrigna; e Carlostat aveva Juren, Buciack, Barlovik, Jovin, Slun, Osteria, Ogulin, Otacez, e Segna nel mare.

Nella Croazia inferiore si sono acquistati oggi per S. M. Cesarea Costanoviz, Novi, Kruppa, tutti sull' Una postati. Nella Superiore li due comitati di Likka e Carabavia l' un dall' altro per la linea de' monti Krignakora separati; guardato il primo da' castelli Belái e Novi e da Vduin il secondo. Nella spiaggia del mare lungo il tratto di questi si è conquistato Jablanazza, Carlobago e Starigrat.

Ancor sull' Una, della Croazia inferiore giace la metropoli ch' è Biac: piazza, che tuttavia da Turchi possedendosi interrompe a S. M. Cesarea l' obbedienza dell' intiero tratto di questo fiume e 'l perfetto possesso di tutta la provincia e che ha per sue dipendenze di qua dell' Una medesima i castelli Jezerik, Todoro, Strina, Ostrosaz, Sassin, Brecoviz, Peki, Mutrioz, Tarsaz e Jasci che tutti colla sua caduta si restituerebbero al dominio di Cesare.

Averà l' E. V. più che da questa informazione, miglior notizia dalla mappa quando tutta insieme sarà unita, la quale non ho fatto precedere a causa che ho prima voluto raccordarle riverentemente l' essenziale di questa parte che appartiene al confine universale, interposto ad ambeduni gli imperi ed acciocchè possa sollecitamente avvalersi di quanto troverà qui convenevole al servigio dell' augustissimo padrone; con supplicarla infine della continuazione de' suoi stimatissimi comandamenti; mentre coll' ossequio dovuto resto dicendomi.

Di V. Ec.

Vienna 30 di aprile 1698.

Cod. 61 (—) Codex continens Mss. varia:

2. Indice delle mappe spettanti alli confini Cisdanubiali con molte memorie ed annotazioni spettanti alle medesime. Corrisponde questo indice al volume delle mappe cisdanubiali num. 50 (t. j. Cod. 50).

5. Schaedae geograficae comitis Mars. ad regnum Hungaricum et limites eiusque imperii spectantes.

Ova Schaeda s naslovom: Monarchiae extensio Hungaricae sub Ludovico I., tiče se takogjer Bosne.

Uz tačku 2.: Indeks Cisdanubije.

46. Albania cum Servia etc.
47. Eadem.
22. Bocoviza, planities inter Kerka et Zermanja ff. U. mappâ rudi et exigua.
24. Blavna polie et circumjacens regio.
39. Bosna cum adjacentibus regnis Croatia parte Serviae etc. sed imperfecta.
40. Bosna suae Excell^{ae} manu propria facta.
44. Bulgaria et Thracia.
49. Bosna, cum Servia Bulgaria et Valachia etc.
13. Croatia cum annexis schedis topographicis.
14. Croatia pars superior.
15. Ejusdem pars sive tractus inter Novi, Travnik et Klucs.
16. Croatiae mappa antiqua et incorrecta.
17. Croatia, politior, cum Dalmatia.
18. Corbavia et Lika.
21. Coranae fluminis cursus inter Dresnik et Sluin exactissimus.
9., 10. Dalmatia.
11. Item.
12. Dalmatia et pars Croatiae in antiquos comitatus divisa.
38. Erzegovinae pars inter Coinitza et Spalatro.
6. Hungariae universa monarchia naturali divisione in suas partes divisa.
34. Hungariae inferioris pars inter Balaton lacum et Danubium.
1., 2., 3. Hungaria magna, Graecia, pars Asiae etc. Mappis majoribus.
45. Limitum ante pacem Carlovicensem projectorum mappae.
23. Circa Modrusa et Ostaria tractus mappa exigua.
8. Noricum Pannonia etc.
25. Plitvitza passus et rivuli accurata topographia.
31. Rab fluminis tractus 20 circiter milliarium.
32. Idem.
28. Sclavoniae mappa exigua.
29. Sirmium.
30. Idem.
33. Savi fluminis tractus et inter ipsum et Bozut adjacens regio.
35. Servia.
36. Eadem.
37. Eadem majori mappa.
41. Eadem coloribus picta.
42. Eadem.
43. Eadem cum parte Albaniae.

45. Via Romana inter Palankutza et Gradisca in Servia.
46. Servia cum Albania, Bosna, Valachia etc.
47. Eadem.
49. Eadem.
7. Transylvania, Croatia, Sclavonia etc.
44. Thracia et Bulgaria.
48. Thraciae pars inter Sophia et Adrianopoli.
19. Unnae fluminis tractus multo maximâ scalâ inter Novi et Monasterii rudera.
20. Ejusdem fluminis unius tantum horae tractus inter Novi et pagum Struga.
27. Ejusdem fluminis cum Savo confluxus et adjacentis regionis topographia.
26. Zerinsko polie vallis topographia.

Cod. 63 (I. M. 15). Volume di lettere del consiglio aulico di guerra, de' comandanti, delle provincie e comitati scritte ad esso conte Mars. durante la di lui incombenza di dividere i limiti de' due regni di Schiavonia e Croazia. Questa è l' unione di tutte le lettere che ha avuto il conte Mars. durante la di lui commissione all' esecuzione della pace fuori di quelle dell' imperatore e de' di lui ministri e l' altre de' bassà scritte in idioma turco, come alcune altre lettere a lui scritte dagli ambasciatori d' Inghilterra e di Olanda che in quel tempo erano alla Porta e di più uffiziali turchi che si valsero d' altra lingua che la turca a scrivergli. Sono scritte negli anni 1699—1701. Il volume ha pag. 763 e sono materie spettanti a' confini cisdanubiali.

p. 2. Izvadak iz pisma Njegovog carskog Veličanstva, upravljena tajnom savjetniku i vrhovnom poslaniku kod otomanske porte, gospodinu grofu Oettingenu, dano u Beču 20. februara 1700. (Extract Schreibens von I. Kays. Majt. an dero gehaimben Rath und Grossbottschaftern an die ottomanische Porten Herrn Grfn zu Öttingen, de dato Wien den 20. Feb. 1700).

p. 7. Dvorsko ratno vijeće piše Marsiljiju. Beč 29. oktobra 1699.

p. 7. Grof Pagett i grof Collieri pišu Marsiljiju. Carigrad 2./12. oktobra 1699.

p. 12. Aleksander Maurocordato piše Marsiljiju. Carigrad 28. septembra 1699.

p. 15. Dvorsko ratno vijeće piše Marsiljiju. Beč 19. augusta 1699.

p. 16. Grof Adam Batthyány, ban Dalmacije, Hrvatske i Slavonije piše dvorskom ratnom vijeću.

p. 32. Carska instrukcija, upravljena povjerenicima za regulisanje granice, grofovima Herberstein i Rabatta. Beč 28. marta 1699.

p. 45. Pismo dvorskog ratnog vijeća Marsiljiju, 8. aprila 1699.

p. 60. Predsjednik dvorskog ratnog vijeća, grof Starhemberg piše Marsiljiju. Beč 13. jula 1699.

p. 65. Pismo Starhemberga Marsiljiju. Beč 16. septembra 1699.

p. 67. Pismo Starhemberga Marsiljiju. Schwechat 23. septembra 1699.

p. 71. Pismo Starhemberga Marsiljiju. Beč 10. decembra 1699.

p. 91. Pismo grofa Oettingena Marsiljiju. Carigrad 23. septembra 1700.

p. 97. i dalje. Pisma hrvatskih staleža Marsiljiju iz godine 1700.

p. 123. i dalje. A bano Batthyányi et vicebano Jellachich ad Mars. 1699 i 1700.

p. 174. i dalje. A capitulo et episcopo Zagrabiensi ad Mars. 1699 i 1700.

p. 219. i dalje. Litterae ex Austria interiori 1699 i 1700 (Dvorska komora, Herberstein, Rabatta, Dietrichstein).

p. 271. i dalje. A variis generalibus et commendantibus Germanicis.

p. 319. i dalje. A diversis croaticis commendantibus.

p. 438. i dalje. Ab officialibus commissionis confinianae.

p. 543. i dalje. A variis Camerae officialibus, item d. d. Bartolotti, commissario Kessler, abbate Bonini et cambiario Mühlbacher.

p. 596. i dalje. Litterae italicae a mediatoribus et commissario Veneto Grimani.

p. 613. i dalje. Litterae ab Ali Bassa Belgradensi, Bosnensi, Ibrahim effendi et Mumim beeg idiomate latino, illyrico, italico et hungarico scriptae.

p. 670. i dalje. Varia memorabilia aliaque miscellanea.

Cod. 65 (I. M. 17). Volume in forma di una borsa dentro della quale sono 64 lettere in lingua turca scritte ad esso conte Marsili dalli bascià di Belgrado, di Temiswaar e di Bosnia e da Ibrahim effendi commissario plenipotenziario della porta per l' esecuzione della pace (zajedno sa latinskim ili talijanskim prevodima). Osim toga još i punomoć turskog povjerenika (u latinskom prevodu), protiv koje je Marsilji podigao prigovore, o kojima se govori u svesku „Acta executionis pacis".

Cod. 66 (I. M. 18). Diaria geographica in itinere limitaneo. Questo è un volume di tutti i diarii che si facevano dei limiti per le memorie geografiche che in ogni luogo si formavano trattando co' Turchi ed esprimendoli in disegno con schizzi per informarne la corte Cesarea correlativamente alle relazioni che si mandavano all' imperatore Leopoldo. — Nel fine di questo volume vi è il suo ordinato indice. Tutte queste cedole sono in numero di 426.

Skice, izragjene olovkom i perom u 3 knjige:

Lib. I. a Salankemen usque ad confluentes Savi et Unnae fluminum.

Lib. II. a confluxu Savi et Unnae fluminum usque ad triplex confinium.

Lib. III. ea quae constitutâ jam lineâ limitaneâ Cisdanubiali (praeter territorium Novense) passim sunt observata, comprehendens.

Cod. 67 (I. M. 22). Relazioni a S. M. Cesarea che esso conte Mars. per li limiti cisdanubiali dettava a' segretari che le mettevano in tedesco. Sono relazioni num° 16 dalli 14 aprile sino alli 29 decem. 1699.

Cod. 68 (I. M. 23—24). Relazioni simili dalla decima settima sino alla vigesima settima inclusive cioè dalli 18 di gennaro sino alli 29 agosto 1700.

Cod. 69 (I. M. 25). Relazioni simili dalla 28. sino alla 34. inclusive cioè dalli 9 ottobre 1700 sino alli 14 marzo 1700.

Cod. 70 (I. M. 24 (?) [pravilnije 26]). Miscelanea per la commissione de' confini.

3. Lettere italiane (12) scritte dall' Ibrahim effendi Capigi bassì per mano del suo interprete Hassan Zelebi. (Bez datuma.)

4. Protocollo di lettere scritte dal conte Mars. mentre agiva la parte di commissario plenipotenziario della Maestà dell' imperatore deputato a separare i confini del di lui impero coll' ottomano in vigore della conclusa pace di Carlowitz. Dalli 14 aprile 1699 sino alli 18 settembre 1700.

5. Lettere dal conte Mars. scritte a diversi pel detto affare.

6. Contenuto delle scritture che stanno sotto titolo di Miscellanea.

7. Index conceptuum lineae Cisdanubialis.

9. Principio di notizie sulla parte marittima della Croazia.

11. Declaratio demolitiones et evacutiones locorum limitaneorum concernens. Actum in castris prope Costanizam 25 Julii 1700. — Informa authentica.

13. Lettere scritte dal conte Mars. alli bassà di Belgrado e Temeswaar ed all' Ibrahim effendi. Dalli 2 settembre 1700 sino 27 genaro 1701.

Ad 4:

A) Al sig.re Giovanni Grimani sovio e commissario deputato della serenissima repub.ca di Venezia a' limiti della Dalmazia, a Zara Oppova 14 aprile 1699.
B) Lordu Pagettu u Carigradu. Slankamen 25. aprila 1699.
C) Colliers-u, francuskomu posredniku mira u Carigradu. (Slankamen) 25. aprila 1699.
D) Grimani-u. Logor izmegju Moravice i Mitrovice 6. maja 1699.
E) Lordu Pagettu. Moravica 11. maja 1699.
F) Loredanu, mletačkomu poslaniku u Beču. Moravica 13. maja 1699.
G) Ibrahim-efendiji, kapidži-baši, turskomu poslaniku u Bosni ibi ubi. Brod 21. maja 1699.
H) Istomu a u njegovo boravište spram Broda na drugoj obali Save. Brod 23. maja 1699.
I) Grimani-u ibi ubi. Jamnica iznad Novog 14. juna 1699.
J) Istomu ibi ubi. Slunj 24. juna 1699.
K) Ibrahim-efendiji u njegov logor u Slunju. Slunj 24. juna 1699.
L) Ibrahim-efendiji u Bihać. Drežnik 29. augusta 1699.
M) Ibrahim-efendiji u Bihać. Drežnik 30. augusta 1699.
N) Loredanu u Beč. Drežnik 11. septembra 1699.
O) Ibrahim-efendiji u Majdan. Bjelalovačka šuma 6. januara 1700.
P) Ibrahim-efendiji u Majdan. Sisak 29. januara 1700.
Q) Paši bosanskomu Halilu u Travnik. Sisak 3. marta 1700.
R) Ibrahim-efendiji u Banjaluku. Sisak 3. marta 1700.
S) Loredanu u Beč. Sisak 6. marta 1700.
T) Grimani-u u Kaštel novi. Sisak 3. marta 1700.
U) Ibrahim-efendiji u Majdan. Sisak 26. aprila 1700.
V) Loredanu u Beč. Globovac (izmegju Novog i Kostajnice) 8. maja 1700.

W)	Grimani-u u Kaštel novi.	Globovac	8.	maja	1700.
X)	Begu od Bihaća u Bihać.	"	18.	"	"
Y)	Ibrahim-efendiji u logor povrh Novog.	"	18.	"	"
Z)	Ibrahim-efendiji spram novog Novog.	"	25.	"	"
a)	Ibrahim-efendiji u Novi.	"	2.	juna	"
b)	Ibrahim-efendiji u novi Novi.	"	1.	"	"
c)	Ibrahim-efendiji u Novi.	"	4.	"	"
d)	Ibrahim-efendiji u Novi.	"	12.	"	"
e)	Ibrahim-paši, otomanskom poslaniku u Beču.	"	16.	"	"
f)	Generalu Guidu Starhembergu u Osijek.	"	18.	"	"
g)	Ibrahim-efendiji u Divoicu.	"	21.	"	"
h)	Paši od Bosne u Travnik.	"	21.	"	"
i)	Ibrahim-efendiji u Divoicu.	"	2.	jula	"
j)	Lordu Pagettu u Carigrad.	?	?	?	?

k) Soranu, mletačkomu poslaniku kod porte. Brod 17. augusta 1700.
l) Imberti-u, mletačkomu poslaničkom tajniku u Carigrad. Brod 11. augusta 1700.
m) Generalu Guidu Starhembergu u Osijek. Globovac 13. jula 1700.
n) Ahmedu, paši temišvarskomu. Lipa 3. septembra 1700.
o) Ibrahim-efendiji u Temišvar. Lipa ? septembra 1700.
p) Ahmed-paši temišvarskomu. Lipa 18. septembra 1700.

n), o), p): scritte nella separazione de' limiti transdanubiali.

Cod. 81—82 (I. M. 122), (zaključak) vidi u odjelku „Ugarska“.

Cod. 90 (I. M. 84). Capsula continens Mss. varia: Libro segnato C.:
p. 90. Fossarum in Croatia prope ripas fluvii Coranae delineatio. Akvarel.

Cod. 101 (—) A. 2. vidi „Ugarska“.

Cod. 103 (I. M. 21). Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum in commissione limitanea collecta. — Queste memorie in tal guisa raccolte sono sufficienti per intraprendere due dissertazioni erudite e politiche, una per il regno di Croazia e l' altra della Transilvania.

Per la Croazia:

p. 1. Denominationes montium, fluvium, civitatumque et aliorum locorum plerumque per Illyricum eorumque ab antiquo differentiae et significata. (Od bosanskih: Banjaluka, Bihać, Buna, Mostar, Blagaj i dr.)

p. 14. Authores qui de Illyrico et Croatia scripserunt.

Imena starijih i novijih autora, na broju 131, navedeni alfabetičnim redom.

p. 19. Notae de titulis regum Croatiae, Serbiae et Ungariae ($4\frac{1}{2}$ str.)

p. 22. Antiquae Romanorum inscriptiones, quae per Croatiam visuntur.

p. 27. Pauli Ritter responsio ad postulata a comite Lud. Ferd. Marsili de regno Dalmatiae et Croatiae. Data Dresnich 25 Septembri 1699.

p. 35. Croatiae erudita descriptio.

p. 47. Ziriniane prosapiae (Co. de Sdrinn) arbor genealogica.

p. 52. Banorum Croatiae et Sclavoniae catalogus.

p. 60. Extractus specificationis confinium a Savo usque a mare per Croatiam, Carniolam ad litus maris quae perlustrata fuerunt anno 1561.

p. 61. La forza de' confini turcheschi da Costagnizza sino in Dalmazia.

Brojem prikazana pješadija i konjaništvo u pojedinim mjestima.

p. 65. Jura reipublicae Venetae pro imperio sive dominio maris Adriatici.

p. 76.—127. Diversi diplomi dei rè d' Ungaria e di Bosnia che provano l' estensione de' confini del regno di Croazia e mostrano che alcuni luoghi veramente appartengono a questo regno. Parte originali, parte copie.

p. 128. Dissertatio de regno Croatiae.

p. 132. Catalogus familiarum in libro insigniorum illyricae nobilitatis comprehensarum.

p. 139.—188. Documenti diversi estratti da archivi e comunicati al generale conte Mars. da corrispondenti del paese e che risguardano le cose di Croazia.

p. 189. Breve e succinta relazione del contado di Chelm o sia ducato di S. Sabba al presente detto Herzegovina.

S malenim rodoslovjem porodice Kovača (Cosaccia „che ultimamente dominò il ducato di Chelmo detto Herzegovina“.

p. 201.—236. Alcuni fogli scritti la maggior parte in lingua schiavona, che appariscono essere vite di santi e altre materie.

p. 237.—274. Franciscus Ladany. — De gestis banorum regni Sclavoniae. — I primi due fogli di quest' opera sono stampati, tutto il resto è ms.

p. 277. Stemmatographia Zriniorum Mavortiae familiae (comitum de Sdrin).

Ad p. 132. (Catalogus familiarum etc.):

Spominje se 157 porodica. Pri kraju veli se: Bosnâ et Serbiâ per Turcas occupata plurimi nobiles Christiani eorum sectam sunt amplexi; ex his: Filipovicii a Deli-

Radvica procedentes habitabant olim in Glamoz, sed iam nunc defecerunt; extant Filipovićii Christiani in Croatia Savia nobiles.

Millenovićii adhuc aliqui Mahometi merent.

Badnevićii potentes apud Bihaćianos Turcae sunt.

Atlagići supersunt.

Obrenovićii ex Valaćis Albaniae turcizati; ex his Ahmut bassa in conflictu cum generali Veterano occubuit.

Ad p. 139—188. (Documenti diversi ecc.):

Sadržaj:

De Valachis sive Vlachis;

Spisi što se odnose na Dalmaciju:

Ex arhivio nobilissimae familiae Hervoidum: tri isprave na bosanskom jeziku (ćirilicom) i u latinskom prevodu. Prva je isprava od kralja Dabiše iz godine 1392., druga od kralja Stjepana Tvrtka (Tvartko) iz godine 1380., treća od kralja Stjepana Ostoje iz godine 1400.;

De Rassiae provinciae;

Fundatio Jablanich;

Jedan istorijski ekskurs na latinskom jeziku o Ugarskoj i njezinim zemljama.

Tra la pag. 321 e la 322 sono cinquo libri: Cioè:

I. Intitolato: Breve ristretto del regno di Bosnia che contiene le armi disegnate delle famiglie nobili dell' Illirico; ha fogli num° 174 ed ha prefisso il catalogo delle famiglie delle quali vi sono l' armi. — Opera di Giovanni Benigni (169 porodica).

II. Stanislai Rubcich. — Libellus sanctorum patronorum et publicorum insigniorum regum et familiarum illustrium illyrici imperii. — Ex auctographo fideliter descriptum anno 1614. — Il libro è scritto in lingua e carattere schiavone e contiene 157 figure ò armi miniate.

Naslovi bosanski (ćirilicom) i latinski.

III. Regnorum et provinciarum illyricorum insignia genuina. — Contiene 72 scudi d' arme miniati.

IV. Pauli Ritter equitis — Croazia rediviva regnante Leopoldo magno Caesare. Impress. Zagrabiae, in 8°.

V. Libretto in 8° scritto in pergamena ed in lingua illirica, intitolato: Historie delli despoti di Servia. — Contiene:

1. S. S. patrum et sapientum philosophorum dicta et sententiae.
2. Kalendarium festorum totius anni cum tabula ventorum.
3. De complexionibus corporis humani.
4. Brevis chronologia a mundo condito in regno Rassianorum cum genealogia regiae Nemaniciorum prosapiae Serbiaeque despotorum ac turcorum imperatorum serie.
5. De planetis et duodecim signis zodiaci.
6. Sententiae nonnullae D. Chrisostomi.

Cod. 107 (I. M. 1). Indice generale di tutte le scritture che si contengono nelli volumi de' manoscritti originali di esso conte Mars. ripartite sotto que' capi de' quali trattano. Vi sono specialmente i sommari delle lettere.

Cod. 108 (I. M. 40). Descrizione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie ed Illyrico. Libri quattordici con gli alberi genealogici di loro principi antichi e carte geografiche con le divisioni che alcune provincie hanno in comitati e cadeliki o siano

giudicature. — Si noti che nonostante la promessa fatta nel titolo mancano gli alberi genealogici e le carte geografiche, ma si può avere ajuto dal trattato della Monarchia Ongara, dove sono le mappe e le tavole genealogiche. Questo volume fù composto avanti l' altro della Monarchia Ongara, temendo che in ambi non vi siano cose già dette e che forse sarà meglio, prima di stampare, di conciliare l' uno e l' altro trattato e di unire le notizie d' ambi in un solo.

Pri kraju reda Marsiljijevih kodeksa nalaze se još nekoliko neindiciranih svežnjeva, neki od njih od samog Marsiljija, ali se isti odnose ponajviše na Breisach. Na ovom mjestu treba da se jedino spomene Sommario di tutte le relazione dei limiti cisdanubiali.

Do dvaju rukopisnih svežnjeva, koji sadržavaju — kako se veli — Marsiljijevu autobiografiju, nijesam mogao da dogjem.

Ugarska (i Balkan).

Cod. 12 (I. M. 37). Codex tabulas idrographicas [Danubiales] continens cum praefatione ac epistola dedicatoria.

Cod. 15 (I. M. 50). Popolazione della Transilvania composta di varie nazioni e diverse lingue, religioni, usi e vestiti. Con le figure dipinte a colori secondo le varie nazioni che abitano in essa. — Codex figuras pictas continens atque explicationes.

Cod. 19 (I. M. 60). Epitome historicum regni Hungariae sive prodromus et introductio ad tractatum cui titulus: Acta executionis pacis Carlovicensis. Ad Clementem XI. P. M.

Cod. 20 (I. M. 47). Avium danubialium collectio.

Cod. 21 (I. M. 26). Ichnographia fortaliciorum limitaneorum quae vigore pacis Carlovicensis plurimam partem sunt destituta aut evacuata ut quidem relationes huc spectantes clarius docent.

Cod. 22 (I. M. 78—85). Raccolta di vari pesci disegnati e miniati al naturale. Molti di questi appartengono all' Opera del Danubio. Altri sono del lago di Costanza e del Reno. Nel fine sono le figure d' alcuni tenacei e crustacei.

Cod. 23 (I. M. 95). Le risposte de' tagliatori delle selve alle domande di esso generale Marsili sopra la vegetazione degli alberi. Molte osservazioni circa delle miniere di Boemia. — Narrazione di una pietra di Cava di macigno esistente nell' Austria inferiore vicino a Bruck del fiume Laita. In fine più osservazioni del lago di Costanza sopra le di lui acque e pesci con figure e colla carta topografica del lago disegnata a penna. — Scritte parte in latino, parte in tedesco.

Cod. 24 (I. M. 13—19—42). Raccolta di 122 mappe, di osservazioni militari ed erudite fatte da esso per i limiti de' due imperi che si stendono per la vera Ungaria e per i regni adjacenti e che si dovranno riscontrare colle mappe poste in netto potendo in queste essere notizie ommesse in quelle. Vi sono ancora progetti di varie marcie dell' esercito per detti paesi; con l' indice delle mappe nel fine.

Br. 16. Distretto di Buda nominato in Turco;

Br. 24. Moldavia e Valachia;

Br. 26. Servia;

Br. 28. Bučsak;

Br. 32. Litora maris Adriatici a Fiume usque Scutari.

Numeracija indeksa nije ispravna.

[U kodeksu o grofovima habsburškim (I. M. 125.) valja samo da se spomene: Genealogia stampata intitulata: Arbor avicia, proba Olybia, Perleonia, Frangipania, Habsburgia Austria.]

Cod. 5 (I. M. 58—111). Piante di fortezze, forti, assedi, ponti, accampamenti, battaglie, proposizioni e progetti da esso (Mars.) fatti all' imperatore Leopoldo I. o di ordine suo nelle guerre di Ungaria e dell' impero e particolarmente per fortificare Belgrado e l' isole del Danubio.

Cod. 6 (I. M. 13—19). Codice che contiene mappe e memorie geografiche che si formavano nella commissione de' confini.

Sve ovo samo u svezi sa nalazima iz rimskog doba: tako više karata Stare Srbije, jedna karta starog Budima sa rimskim naselištima.

Cod. 8 (I. M. 20—58). Piante e fortezze e delle diverse proposizioni che fece per ordine dell' imperatore Leopoldo I. per fortificare Belgrado e l' isola d' Orsova... Progetti di fortificare varie città de' Veneziani si nel Levante, Dalmazia che in terra ferma, con piante di alcune di esse.

Catalogo di libri turchi, arabi, persiani, greci, ebraici presi nelle guerre d' Ungaria da Mars.

Cod. 38 (I. M. 88). Carte geografiche manufatte, e queste sono di quel tratto del fiume Savo che è da Zagrabia sino a Metrovitz coll' aggiunta del catalogo de' monti del Sirmio. Inoltre la mappa del fiume Marusio da Deva sino al di lui conflusso nel Tibisco sopra Seghedino, che pure fu fatta per il gran libro de' limini. — La mappa del fiume Marca che corre per la Moravia e la separa dall' Ungaria, e fu fatta in occasione che si trattava di fortificare detto fiume contro i ribelli d' Ungaria.

Cod. 42 (I. M. 115). Mappe numero otto in pergamena nelle quali furono fatte le prove delle sezioni limitanee che sono le stesse del gran libro de' limiti.

Cod. 45 (I. M. 45). Geographia Danubialis manuscripta. Contiene diverse mappe del Danubio manufatte.

Cod. 46 (I. M. 86—95). Mappae chorographicae variarum regionum manufactae.

Cod. 47 (I. M. 7—13—19—20). Mappae geographicae quae ad limites hungaricos juxta pacem Carlowicensem stabiliendos inserviunt.

U broju 6. je granica ucrtana crvenom bojom.

Cod. 51 (I. M. 2). Volume de' manoscritti fatti nella sua prima andata a Costantinopoli (Varia):

2. Itinerario del conte Mars. da Venezia a Costantinopoli, dove andò in qualità di camerata del bailo Pietro Ciurani con inoltre osservazioni naturali, politiche, militari fatte per viaggio. S'imbarcò a Venezia 31 luglio 1679. — pg. 15.

4. Breve osservazione di alcune correnti di fiumi, acque e mari di Levante. — pg. 54.

32. Memorie idrografiche, ma sono piuttosto nomi turchi di alcuni fiumi. — pg. 140.

47. Lettera del conte Mars. a persona non nominata ripiena di osservazioni naturali fatte ne' paesi per cui passò andando a Costantinopoli 1679. — pg. 183.

48. Altra simile. — pg. 185.

Cod. 52 (I. M. 3). Volume di manoscritti fatti nel primo suo soggiorno di Costantinopoli ed è come un supplemento all' antecedente.

69. Mappa della Wallachia e Moldavia.

Cod. 53 (I. M. 4). Volume di manoscritti diversi:

4. Osservazioni sopra il vitriolo che si cava ne' beni del conte Budiani nelle dipendenze di Kins in Ungaria e si toccano alcune acque minerali e solfi.

14. Relazione del conte Mars. a S. M. Cesarea della sua spedizione per la difesa del fiume Raab nel 1683 con tutti que' progetti e lettere di proposte e risposte che occorsero.

15. Progetto originale del conte Mars. per fortificare il fiume Raab dove sono annessi gli ordini a lui dati e le lettere da esso scritte e ricevute sopra questo affare, originalmente.

16. Lettera del conte Mars. al duca di Lorena in cui gli dà notizia di Buda, secondo l' osservazione che ne fece quando vi passò schiavo. Scritta di Venezia 22. aprile 1684.

17. Disegni, piante e scritture per li due assedi di Buda.

18. Supplica al Papa per li schiavi fatti nelle guerre d' Ungaria.

19. Lettera del conte Mars. al principe D. Gastone de' Medici, nella quale gli dà ragguaglio della causa per la quale infelicemente riuscì il primo assedio di Buda.

28. Lettera al duca di Lorena in cui discorre di qualche imperfezione del cannone di S. M. Cesarea osservata negli assedi di Buda.

43. Lettera del conte Mars. al marchese di Baden per la fortificazione di Strigonia e Vicegrad. — Scritta da Vicegrad 12 maggio 1685.

56. Lettere del negoziato fra il cardinal Bonvisi ed il conte Mars. per sorprendere Albareale 1686.

57. Scrittura del conte Mars. al duca di Lorena per la fortezza di Rab.

58. Sorpresa d' Albareale col disegno di detta piazza e con le lettere originali del card. Bonvisi scritte al conte Mars. sopra questo affare nel 1686.

61. Proposizione fatta all' imperatore per riparare Buda.

63. Specificazione del numero de' guastatori e materiali necessari alla presta riparazione di Buda.

64. Ricordi per la riedificazione di Buda.

65. Relazione della presa di Neuhäusel.

66. Situazione di Giavarino.

67. Della differenza fra l' acqua del Danubio e quella de' pozzi di Giavarino.

70. Scritture del conte Mars. al duca di Lorena per la fortificazione di Strigonia.

71. Memoria di quello che si ha da fare per la difesa di Gran.

72. Detaglio della gente, artiglieria e di altri strumenti che si potrebbero dare per la difesa di Gran.

74. Copia della carta di Dalmazia che fù fatta l' anno 1669 quando il procurator Nanni fu spedito dalla repubblica di Venezia in quelle parti per stabilire i confini co' Turchi.

75. Copia delle dichiarazioni de' quattro disegni di Belgrado per la nuova fortificazione di questo.

Cod. 54 (I. M. 5). Volume di manoscritti diversi:

2. Racconto della resa di Erla e di tutto quello che si passò tra il pascià Rustan ed esso conte Mars., e della sue spedizione a Roma al Papa per rappresentargli lo stato delle cose d' Ungaria.

7. Progetto a S. M. Cesarea per fortificare Belgrado e così coprire tutte le conquiste dell' Ungaria.

8. Esame fatto dal conte Mars. per il trasporto del corpo del B. Giovanni da Capistrano a Illock 1689.

10. Nota di alcune famiglie che insieme con S. M. Cesarea possedono i beni di Arva in Ungaria.

11. Relazione a D. Livio Odescalchi del comitato d' Arva.

12. Commendatizia del conte di Rosemberg al conte Czaki per il conte Mars. che andava di ordine di S. Ecc^{za} a fare la ricognizione del comitato d' Arva 18 maggio 1688.

13. Memoria per la compra di medaglie e pitture per D. Livio Odescalchi con un viglietto di esso conte Mars. appresso sopra detta materia. Vienna 4 gennaro 1689.

14. Relazione a D. Livio Odescalchi del ducato del Sirmio.

15. Altra relazione a D. Livio Odescalchi del sudetto ducato del Sirmio la quale fu la prima che il conte Mars. gli mandò.

16. Lettera a D. Livio Odescalchi intorno alla compra del ducato del Sirmio. Vienna 2 gennaro 1689.

17. Progetto a D. Livio Odescalchi per far compra di qualche stato nel dominio di S. M. Cesarea e particolarmente del Sirmio.

18. Lettera a D. Livio Odescalchi sulla qualità del ducato del Sirmio. 9. gennaro 1689.

19. Fragmento di lettera al medesimo sulla medesima materia.

20. Varie lettere del conte Mars. a D. Livio Odescalchi e di D. Livio al conte Mars. sopra la detta materia 1688 e 1689.

22. Nota della popolazione del ducato del Sirmio.

23. Nota delle città, fiumi e comitati dell' Ungaria.

24. Nota di alcune città e luoghi dell' Ungaria e Schiavonia colla loro distanza dalle città capitali, toccando alcuni despoti col dominio che ebbero in quelle parti, e la estensione de' Kadiliki che sono in Illock, Banostra, Zerevig, Karlozaz ed i pesci che sono nel Danubio ai contorni delle bocche del Tibisco.

26. Tre lettere del conte Francesco Kinsky al conte Mars. nelle quali lo ringrazia di una mappa geografica. Scritte in aprile 1690.

28. Tre lettere del conte Francesco Kinsky al conte Mars. nelle quali lo ringrazia di una mappa geografica de' confini mandatogli, e gli manda i pareri de' conti Caprara e d' Herberstein generali de' confini medesimi. Scritte in aprile o in maggio 1690.

Posljednja dva mnijenja manjkaju.

33. Memoria al gran cancelliere Stratman di quanto è necessario far subito nelle conquiste del generalato di Carlostat.

44. Lettera del conte Mars. a S. M. Ces. sopra la linea de' confini. Dal campo cesareo 1. luglio 1689.

46. Racconto al gran cancelliere conte di Stratman dell' amutinazione de' Rasciani.

47. Confirmazione di N... di quanto disse al conte Mars. intorno agli ambasciatori della Transilvania e Wallachia che allora colà risidievano. Li 20 maggio 1689.

48. Lettera a S. Ecc^{za}.... in cui gli dà notizia di varie dipendenze dell' Ungaria non ancora liberate dal giogo de' Turchi.

59. Copia di relazione data al conte di Staremberg comandante di Belgrado della ricognizione fatta di suo ordine dal conte Mars. di molti castelli e piazze.

60. Lettera originale del principe Luigi di Baden scritta da Semendria 4 luglio 1689 al conte Mars. approvando il suo parere sulla fortificazione di detto castello, e sicurezza delle barche di vettovaglie.

61. Lettera originale del medesimo al conte Mars. in cui si dichiara molto soddisfatto del luogo da esso trovato sulla Morova per fare il ponte. Dal campo 6 luglio 1689.

62. Altre lettere originali del suddetto principe di Baden al conte Mars. nelle quali gli scrive da Semendria lodandolo per le fortificazioni di Semendria, incaricandolo di fare slargare la strada di Lipovizza insino al fiume Morova, mandandogli ordini[1] necessari per essere assistito, compiacendosi per essersi il conte Mars. portato sui passi della Transilvania dandogli parte che il Teckely sia in Bucarek; che ha distaccato il generale Veterani con 8 reggimenti di cavalleria per la sicurezza di que' contorni; che egli marciarà verso Medies. Lodando nell' ultima la diligenza del conte Mars. nel chiudere i passi di Transilvania. Scritte 9—18—21—28 luglio e 5 novembre 1689 e 12 novembre 1690.

63. Lettera del conte di Staremberg presidente di guerra al conte Mars. nella quale dice piacergli la sua invenzione del ponte sulla Morova e di volerlo dire all Imperatore. Scritta in tedesco li 24 agosto 1690.

64. Relazione a S. M. Cesarea della causa per cui non ha il teniente maresciallo conte Veterani abbandonato Nissa.

67. Mappa fatta a mano di Nissa e contorni.

68. Lettera originale in tedesco dell' ingegniero Hertel al conte Mars. nella quale gli scrive che attenda con ogni diligenza a fortificare Widin. Li 17 febbrajo 1690.

70. Pianta della città di Semendria.

71. Instruzione data dal conte Mars. all' ingegniero Morando Visconti per la fabrica e fortificazione del ponte sul Danubio ad Orsova che è quello che doveva fare a Kam. Data 29 maggio 1690.

72. Disegno del Danubio col sodetto ponte.

75. Risoluzione del consiglio di guerra il quale ordina al conte Mars. ed al conte Guido di Staremberg di andare a fortificare Pozkaz. Li 14 aprile 1690.

76. Pianta del castello di Sabaz.

77. Instruzione all' ingegniero Peroni per la fortificazione di Nissa.

78. Instruzione all' ingegniero Lokler per la fortificazione di Widin.

79. Instruzione all' ingegniero Morando Visconti per quello che deve fare lungo il Danubio.

80. Pianta di Orsova e Palankuza dove sboccava la nuova strada.

81. Lettera del conte Mars. al conte Veterani, nella quale gli rappresenta l' importanza della nuova strada e le ragioni per le quali non può Widino mantenersi senza detta strada.

83. Memoria per progettare la linea del monte Emo divisiva delli due imperi con una mappa toccante la medesima.

84. Mappe per lo stesso effetto.

85. Memorie di alcune notizie avute da Turchi intorno alle loro forze di quella campagna ed all' andata del Tekly a Widin.

87. Piccola mappa che mostra il sito dell' Ungaria e delle sue parti, della Transilvania, Walachia, Moldavia, Bugiack, Polonia e Mar Nero.

88. Profilo dell'orizonte d'Ungaria sino al Mar Nero.

89. Profilo dell'orizonte della Polonia al Danubio.

90. Ordine credenziale a tutta la Transilvania dato al conte Mars. dal principe di Baden per chiudere i passi della medesima... con le mappe de' passi medesimi che furono chiusi 1690.

91. Mappa della disposizione che il conte Mars. propose al principe di Baden per serrare il Tekly affinche restasse battuto o si ritirasse dalla Transilvania.

92. Esame di più ribelli fatti prigioni.

93. Relazione militare della Transilvania fatta a S. M. Cesarea con molti disegni della situazione di detta provincia.

94. Tavola dei passi di Transilvania.

95. Tavola dei limiti trovati, denunciati o ripartiti secondo le dipendenze di alcuni luoghi.

96. Informazione della Moldavia al conte Kinsky.

97. Relazione a S. M. Cesarea delle conquiste de Polacchi nella Moldavia.

98. Lettera del conte Mars. al principe di Baden nella quale gli dà conto dell'operato ad Orsova.

100. Descrizione istorica del paese Zhelmo con i principi che anticamente lo dominavano.

101. Tavola del dominio di Ragusa diviso in quattro comitati.

102. Descrizione di Ragusa.

103. Descrizione della Dalmazia al conte di Kinsky.

104. Traduzione della Genealogia dei rè e despoti di Servia.

107. Lettera di.... in cui si lamenta dell'estorsioni che patiscono alcuni popoli dell'Ungaria da' Tedeschi.

108. Nota di alcune famiglie della Servia.

Cod. 55 (I. M. 6). Volume di diversi manoscritti fatti per li trattati di pace fra li due imperi cominciando dall' anno 1691 in cui esso conte Mars. fù impiegato dall' imperatore Leopoldo sotto nome di segretario dell' ambasciata d' Inghilterra e che continuarono sino all' anno 1699 che fù il tempo della conclusione della pace di Carlowitz per il quale tratto di tempo tutto questo negoziato passò per le mani di esso. Ha pagine 697.

21. Relazione del conte Mars. a S. M. Cesarea dello stato della corte ottomana, della sua milizia, de' trattati fatti insino a quel tempo per la pace nel 1691; della intenzione della Transilvania, della inclinazione della Wallachia e del portamento del Tekly e dell' Aisler. Originale p. 228, copia p. 632.

23. Lettere del conte Mars. al gran visir, all' ambasciatore d' Olanda ed al principe della Valachia, dandogli ragguaglio dell' accidente delle ferite ricevute, mentre ad Adrianopoli si riportava colle risposte del principe di Baden ecc. Orig. p. 256, c. p. 643.

24. Spiegazione del progetto de' limiti fra l' impero cesareo ed ottomano, con molte annotazioni sulla mappa che segue (s kartom) p. 288.

34. Lettera del conte Mars. agli ambasciatori sudetti, in cui loro dà avviso d' essere giunto a Buccarest, d' avere servito la mossa del principe di Baden verso Petervaradino e del Veterani verso Lippa e che i Polacchi assai forti avessero passato il Niester. attestando d' essere egli stato bene accolto dal principe di Walachia. Scritta 13 settembre 1697. Or. p. 501, c. p. 690.

35. Lettera del conte Mars. agli ambasciatori sudetti a' quali dà avviso di essere giunto ad Ermenstat e delle vittorie di Cesare in Ungaria. Scritta di Cibino 18 di settembre 1691. Or. p. 497, c. p. 689.

36. Lettera del conte Mars. a Costantino Brancowicz principe di Walachia in cui gli dà avviso di essere giunto ad Ermenstat acciochè ne dia ragguaglio alla posta. Scritta da Cibino li 18 settembre 1691. Or. p. 498, c. p. 689.

40. Memoria per la repubblica di Ragusi da essere inclusa ne' trattati di pace. Or. p. 509, c. p. 695.

Cod. 56 (I. M. 8). Volume delle lettere originali in tedesco dall' anno 1693 sino al 1696 inclusive ricevute e scritte da esso conte Mars. negl' impieghi militari. — Al principio di questo volume vi è un indice con un ristretto in lingua latina di quello che ogni lettera contiene. Ha pagine 530. Continentur hoc codice:

Lettere di molti principi, generali, commissari ed ufficiali al conte Mars.

Lettere del conte Mars. a' sudetti.

Lettere ed ordini del consilio aulico di guerra al conte Mars. ed altri officiali.

Alcune relazioni, descrizioni di marcie, di ponti, di situazioni di paesi.

Tutto ciò riguardava gli affari militari nell' Ungaria dell' anno 1693 sino al 1696.

Cod. 57 (I. M. 9). Volume di manoscritti diversi toccante lo studio naturale con molte osservazioni militari:

1. Introduzione della linea geografica di commercio fra l' Europa e l' Asia. — p. 1.

Govori takogjer o brodarenju, dotično o mogućnosti njegovoj na Dunavu i njegovim pritočicama: Tisi, Savi i Dravi.

2. Introduzione della positura dell' Europa e dell' Asia e della Monarchia austriaca in Germania per il sudetto commercio. — p. 31.

4. Fragmento dell' importanza di Belgrado e per la situazione. — p. 44.

5. Memorie per il commercio tra l' Europa e l' Asia. — p. 58.

8. Memoria della distanza de' paesi concorrenti al sudetto commercio tra l' Europa e l' Asia. — p. 65.

10. Probabile et morale tertium expediens ac moderamen super statu Apaffy et Transylvania circa Apaffium. — p. 142.

11. Pezzi di colonne che sono nella nuova spianata di Petervaradino con la pianta dell' istessa piazza. — p. 163.

12. Vestigie che si vedono nell' estremità della gran pianura di Bayca. — p. 170.

13. Disegno di Borgios. — p. 171.

14. Profili per far ponti sul Danubio e Savo. — p. 172.

15. Profilo al quale si mostrano le crescenze maggiori e minori del Danubio. — p. 174.

17. Altre varie mappe e disegni. — p. 176.

Naerti ugarskih mjesta, rimskih grobalja i drugi crteži, izvedeni olovkom, pojedini u bojama.

21. Catalogo de' principi di Walachia. — p. 191.

22. Catalogo de' principi di Moldavia. — p. 198.

23. Lettera di Costantino Cantacuzeno segretario del principe di Wallachia nella quale manda al conte Mars. detti cataloghi. Scritta da Bucuruch 4 marzo 1697. Orig. — p. 203.

26. Progetto per l' espugnazione di Belgrado comandato al conte Mars. da S. M. Ces. — p. 285.

28. Altra pianta di Belgrado con la situazione di Borgia e di Semlin. — p. 301.
35. Memorie per l' assedio di Temiswar. — p. 390.
37. Memorie per gli edifici che erano de' Turchi a Buda. — p. 400.
38. Relazione dell' assedio di Vienna fedelmente tradotta dall' idioma turco in italiano dal conte Mars. — p. 407.

Cod. 58 (I. M. 10). Volume delli diversi progetti di pace fra li due imperi cesareo ed ottomano:

5. Pro conservanda vallationis linea in Syrmio, pro impositione confinium inter Hungariam et Transilvaniam. — p. 65.
6. Mappa per il medesimo effetto. — p. 79.
8. Pro positione demolitionis Petrivaradini animadversiones comitis Mars. 1698. — p. 75.
11. Pro pontibus statuendis in terris limitaneis. — p. 90.
12. Pro impositione confinium inter Hungariam et Transylvaniam animadversiones variae comitis Mars. Anno 1698. — p. 94.

Cod. 59 (I. M. 11). Volume delle relazioni de' confini cisdanubiali e lettere che esso conte Mars. scriveva a S. M. Cesarea fra gli anni 1699 e 1700 essendo commissario plenipotenziario allo stabilimento de' limiti fra ambi gl' imperi. Nel principio del volume vi è il solito indice di tutte le lettere o relazioni mandate a S. M. Cesarea con gli annessi citati e chiamati con lettere o altro segno. — Il contenuto di questo volume che ha pagine 648 è stato trasportato nel libro intitolato: Acta executionis pacis inter utrumque imperium, dedicato a N. S. Clemente XI. ed è pronto per le stampe.

Cod. 60 (I. M. 12). Volume delle relazioni de' confini transdanubiali fatte con lettere di esso conte Mars. a S. M. Cesarea negli anni 1700 e 1701. Questo contiene la parte transdanubiale appunto come si è dimostrato nell' antecedente volume del cisdanubiale, e col contenuto d' ambi questi si rileva tutto ciò che si operò nell' intiera divisione d' ambi gli imperi restando tutto trasportato nel predetto tomo: Acta executionis pacis; ha pagine 299.

Cod. 61 (—). Codex continens mss. varia.

1. Indice delle mappe spettanti alli confini transdanubiali con molte memorie ed annotazioni spettanti alle medesime. Corrisponde questo indice alli volumi delle mappe transdanubiali num° 48 e 49 (Cod. 48 e 49).

Ad 1: Indeks nabraja:
Bacska regio et Sirmium cum aggeribus qui in iisdem visuntur Romanis — 10.
Bacska et tota regio inter Danubium et Tibiscum — 15.
Eadem — 18.
Eadem — 19.
Inter Bistra fluvium et Temis fluvium jacens regio — 31.
Danubii fluvii tractus a Buda usque ad insulam Mohacs inclusive — 1.
Ejusdem insula S. Margaretha — 3.
Ejusdem utraque insula Schitt — 4.
Ejusdem tractus inter Orsova et pontem Trajanum — 5.
Ejusdem tractus inter Petrivaradin et Illok — 6.
Ejusdem insula Mohacs — 7.

27. Pianta di Belgrado. — p. 300.
Ejusdem tractus circa confluentes Dravi — 8.
Ejusdem tractus inter Petrivaradin et Semendria — 9.
Ejusdem tractus inter Petrivaradin et Kabila — inter 7 et 8.
Hungaria superior cum Banatu Temisvar et Transylvania — 22.
Hacsek et Syl valles — 32.
Hungariae cum Graecia, Mari nigro etc. mappa generalissima quamvis exigua — 45.
Limitum Transylvaniae projectorum mappa, regionis inter Dobra et Marga — 30.
Marusii fluvii tractus inter Trat et Segedin — 26.
Moldavia — 41.
Eadem — 42.
Circa Marusii fluvii fontes terrae tractus — 44.
Moldaviae particula — 46.
Maotis palus — 48.
Partes regni Hungariae — 16.
Eadem — 23.
Pontus Euxinus — 52.
Circa Titul circumjacens regio — 11.
Tibisci fluvii tractus circa Sablia — 12.
Ejusdem fluvii parvus tractus circa Zenta — 13.
Ejusdem tractus inter Segedin et Csongrad — 14.
Ejusdem tractus quidam parvus, sed magnâ scalâ — 17.
Ejusdem insula Becs — 20.
Circa Tirnaviam regio — 21.
Temisvariensis Banatus — 24.
Idem — 25.
Temis fluvii tractus inter Lugos et Modor — 27.
Temisvariensis Banatûs pars circa Karansebes et Karassova — 28.
Temisvariensis Banatûs pars eadem — 29.
Transylvania cum Banatu et Bácska — 33.
Transylvania — 34.
Eadem cum Valachia et Moldavia — 36.
Eadem cum fodinis in ea reperiundis — 35.
Eadem sola — 37.
Ejus partes Csik et Harumzek — 43.
Valachia — 38.
Eadem — 39.
Eadem — 40.

Cod. 64 (I. M. 16). Volume di lettere del consiglio di guerra, de' comandanti, delle provincie e de' comitati, scritte ad esso conte Mars. durante la divisione de' limiti transdanubiali che vuol dire intorno alla Transilvania. Fra queste ve ne sono delle calde fra il governo della Transilvania ed esso generale Mars. che allora stabilì più che mai vera quella ribellione contro l' imperatore che aveva alla lontana scoperto in Croazia e di cui aveva avvisato la corte di Vienna, ma non si credeva, e che poi con tali riscontri di Transilvania radificò all' imperatore che gli provò la verità de' suoi avvisi con assicurarlo che verrebbe quanto prima intesa una esecuzione, che fù quella

di carcerare il Ragozzi. Vi sono ancora lettere d' alcuni Bassà circonvicini che si valsero d' altra lingua che della turca, scritte 1700—1701. Il volume ha p. 691.

Cod. 70 (I. M. 24 [bolje 26?]) Miscellanea per la commissione de' confini.

1. Minute di lettere diverse del conte Mars. scritte a vari comandanti ed anche ministri nel tempo della commissione de' confini di Transilvania dal mese di agosto 1700 sino al fine di febraro 1701.

2. Atti transilvani e varie lettere turche e sue tradizioni.

7. Index conceptuum lineae Transdanubialis.

10. Epitome della ribellione d' Ungaria con annessò il prodromo del protocollo de' moderni confini Cesarei ed ottomani.

14. Lettere avute dal conte Mars. in marzo del 1701 dalla Porta di Transilvania al campo di Ferdinando e sono scritte da Gio. Benedetto Cavazza da Caransebes dalli 10 marzo sino alli 10 agosto 1701.

Cod. 71, 72, 73 (I. M. 41) (Capsulae tres). Negoziazioni e scritture nel comando dell' armi di N. S. Clemente XI.

In capsula I. libro C.: Contiene una lettera del generale conte Mars. alla segretaria di stato che è una relazione degl' interessi e stato d' allora del Czar di Moscovia e del Gran Sultano de' Turchi che si sono dichiarati la guerra; fatta a N. S. Papa Clemente XI. — Vi sono aggiunte due mappe geografiche fatte a mano di quei paesi che sono necessari per bene intendere le cose in detta relazione contenute.

Cod. 79—80 (—) (2 kapsule). Collectio epistolarum eruditorum virorum ad eundem scriptarum. In caps. I. obsignata 79:

Jedno pismo s potpisom: Università del comitato di Sopron.

Cod. 81—82 (I. M. 122). Miscellanea di varie scritture e lettere. In vol. I. obsign. 81.

Progetto per mettere in migliore difesa la piazza Giavarino presentato al principe Ermano di Baden, presidente del consiglio di guerra, dal conte Mars., quando era semplice caporale nella guarnigione di detta piazza li 8 marzo 1683. — p. 48.

(Questa fù la prima occasione che ebbe il generale Mars. di farsi conoscere e per questa scrittura gli fù data una compagnia d' infanteria.)

Progetto per l' espugnazione di Belgrado ordinato al conte Mars. da Leopoldo I: imperatore. Scritto in Vienna li 24 marzo 1698. — p. 56.

Tavola sinoptica dello stato temporale et ecclesiastico del regno d' Ungaria e delle sue dipendenze. — p. 97.

(Questa tavola, per servirsene, bisogna scuscirla dal libro.)

Bosna se spominje u stato temporale kao što i ecclesiastico.

Cod. 83, 84, 85 (—) (Capsulae tres). Opusculi diversi.

In caps. II. obsign. 84:

I. Disegno d' ambi i campi limitanei cesareo ed ottomano nel tempo che in quest' ultimo regnava la peste l' anno 1700. Dispinto con colori e con la spiegazione.

In caps. III. obsign. 85:

E) Lettera o sia prefatione del generale conte Mars. indirizzata a Monsgr. Domenico Passionei che dovrà poi passare alle mani di Monsgr. Asseman per tradurla in latino, da stamparsi alla testa dei libri esotici che sono nell' istituto.

(In questa dà ragguaglio della maniera colla quale ha fatto la raccolta de' sudetti mss. di lingue orientali; del pregio di alcuni di essi. Dà notizia della libraria di Mattia Corvino rè d' Ungaria che egli ritrovò in Buda l' anno 1686.)

F) Discorso sopra le reliquie della famosa libraria Corvina trovata al sacco di Buda l' anno 1686; unito vi è: Catalogus librorum in arce Budensi repertorum anno 1686; al quale si dovranno aggiungere i titoli di quelli pochi che esso generale conte Mars. autore di questo discorso prese allora nel sacco e che di presente sono nella libraria dell' Istituto; e questi si rilevano dall' antecedente lettera o sia prefazione segnata *E.* — In questo discorso piglia occasione di parlare di tutti gli avanzi di librarie antiche che possono restare nell' impero ottomano e pensò di stamparlo.

Ad *F):* Catalogus nabraja:

S. S. patres aliique scriptores: 10.

Sacri subdividuntur per ordinem alphabeticum in sequentes:

Biblia sacra: 6 (megju njima Bib. ungarica impressa in folio).

Breviaria: 9.

Canonisticos: 34.

Conciones: 17.

Epistolas: 16.

Missalia: 12.

Theologos speculativos: 21.

Theologos morales: 2.

Vitas sanctorum: 5.

Varia ex ascetis theologis aliisque: 36.

Sequuntur Profani:

Historiatores (Plinius, Livius etc.): 11.

Juristae: 31.

Mathematici: 5.

Medici: 7.

Philosophici: 22.

Rhetores: 6.

Poetici: 9.

Grammatici aliique scolarici: 10.

Miscellanea ex sacris et profanis: 17.

Conscriptis a patre societatis Jesu missionario castrensi apud inclitum regimen Salmianum, 114 Codices manuscripti.

Cod. 90 (I. M. 84). Capsula continens mss. varia.

Libro segnato C.:

p. 1. Nomi individuali e distinzione delle parti che contengono i monti ed Alpi, e loro proprietà.

p. 122. Notizie degli stati della casa d' Austria.

Cod. 101, 102 (—) 2 kapsule. Miscellanea antiquitatum variarum.

Caps. I. obsign. 101:

A) Diversi fragmenti di antichità cioè marmi, inscrizioni, vestigi di antichi edifici osservati dal generale conte Mars. nell' Ungaria e paesi dipendenti, cioè:

1. Sirsii vetusta monumenta delineata, cum topographicis descriptionibus atque explicationibus. Ichnographia Sirsii et inscriptiones jam sunt aeri incisae et in tomum

antiquitatum operis Danubialis positiae. Reliqua reservabantur tractatui peculiari antiquitatum Sirsiensium.

2. Antiquitates in itinere limitaneo collectae et primo quidem cis Danubium reperiundae.

Cod. 103 (I. M. 21). Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum in commissione limitanea collectae.

Pro Transylvania:

p. 323. Notitia Transylvaniae, quae Transylvaniam dividit in vetustam a temporibus Augusti Caesaris, mediam ab ingressu Hunnorum, novam a temporibus Ferdinandi I. imperatoris, novissimam sub principe Apaffio regnante in Hungaria Leopoldo I. Augusto.

p. 388. Libretto in 8° coll' effigie disegnate a penna di tutti i principi di Transilvania de' quali alcuni hanno le armi. Vi sono ancora le immagini dei giudici della nazione sassone esistente nella Transilvania. Sono num° 18 dall' anno 1522 sino al 1697.

p. 389. Davidis Rosnai Constantinopoli interpretis: Res tragice gestae in plagis orientalibus, occidentalibus, meridionalibus, septentrionalibus a diebus Ferdinandi I. imperatoris et sultani Bajezid usque ad Leopoldum I. et Mehemed IV. imperatores, anno 1674 turcice scriptae, deinde in latinum versae, anno vero 1701 comiti Ludovico Ferdinando Marsili porrectae.

In fine codicis: Conscriptio districtum idest divisio nonnullorum districtuum Transylvaniae, Serviae, Bulgariae et Hungariae.

Cod. 106 (I. M. 66). Volume che contiene un estratto di cose recondite per la casa d' Austria, la maggior parte in lingua tedesca. Vi sono alcuni diplomi ed alcuni trattati fatti con i principi di Transilvania in lingua latina.

Cod. 116 (I. M. 46). Lexicon latinum, wallachicum et hungaricum. — Opera incominciata, ma non compita.

Cod. 117 (—). Primo abbozzo del compendio storico dell' Ungaria per servire d' introduzione al suo trattato intitolato Acta executionis pacis Carlowicensis.

*

U bolonjskim kodeksima nalaze se većim dijelom sve korespondencije, projekti i izvještaji Marsiljija o regulaciji granice, što su pohranjeni u ratnom arhivu u Beču. Ponajglavniji dio bečke Marsigliana o granici sastoji se od 36 relacija Marsiljijevih (u Bolonji 34), te sadržava:

fascikul	174. H. K. R. . . .	1.	do 10.	relaciju,
„	175. „ „ „ . . .	11.	„ 19.	„
„	176. „ „ „ . . .	20.	„ 36.	„

Istovjetni bolonjski kodeksi imadu, kako se vidi iz odjelka „Bosna", ovog izvještaja ovo indiciranje:

Cod.	67 (I. M. 22)	1.	do 16.	relacija,
„	68 (I. M. 23—24).	17.	„ 27.	„
„	69 (I. M. 25)	28.	„ 34.	„

Други прилог к биологији некојих поткорњака из подручја Босне и Херцеговине[1]).

Пише

проф. **Иван Кнотек**, Сарајево.

Минуле три године опет су обогатиле списак поткорњака Босне и Херцеговине за даљњих 10 нових врста:

Dendroctonus micans Kugl.
Carphoborus pini Eichh.
Xylechinus pilosus Ratzb.
Crypturgus numidicus Ferrari.
Cryphalus saltuarius Weise (= *asperatus* Ratzb.).
Tomicus vorontzowi Jacobson.
Tomicus spinidens Reitt.
Tomicus mannsfeldi Wachtl.
Pityophthorus henscheli Seitner.
Pityogenes pilidens Reitt.

Тако је до данас поскочио број на 74 врсте, али им низ није ни из далека исцрпљен. Само је питање времена, те ће се некоје сјегурно у овим земљама живеће врсте доказати уловљеним примјерцима. Често пуки случај доведе до открића врсте, често се пак ваља око тога потрудити.

Тако ми ту недавно донесе пријатељ кустос Рајзер (Reiser) са свог орнитолошког путовање из Србије међу обичним врстама поткорњака један ексемплар *Hylastes linearis*-а, уловљен у шумама бијелог и црног бора вишеградског котара, што граниче са Србијом, доказ, да га има и на босанском тлу.

1. **Xylastes palliatus** Gyll.

Кад прелазим на опис материних прохода тога у нас међу најпознатије врсте спадајућег ликара, чиним то да покажем, како се његове залеге за јаја од правила одалечују, на што је већ Нердлингер[2]) (Nördlinger) упозорио.

[1]) Испореди чланак „Прилог к биологији некојих поткорњака из Босне и Херцеговине и сусједних земаља“ у „Гласнику бос.-херцег. зем. музеја“, год. 1898. (X.), св. 2., стр. 315. и даље.

[2]) Нердлингер (Nördlinger): „Lebensweise von Forstkerfen oder Nachträge zu Ratzeburgs Forstinsecten“, 2. изд., Stuttgart 1880., стр. 22.

Његови материни проходи познати су као кратки, 4—5 $^1/_2$ *цм* дуги, мање више правни уздужни проходи здепњастог облика и с кољеном (Ајххоф — Eichhoff), што је особитост већег броја *Hylastes*-врста; рубови прохода су неправилног правца, тако да су проходи мјестимице утегнути, мјестимице набубрено проширени, те изгледају као дебело цријево.

Ајххоф [1]) (Eichhoff) мисли, да кукац оне проширујуће затоне начини, тек пошто је одложио јаја у јамице с обију страна. Ово је опће мишљење, које се не осврће на навод Нердлингеров: да је једном у проходима *H. palliatus*-а нашао у „групама“ нанешена јаја.

По мојим многобројним опажањима спада *H. palliatus* у скупину оних корњаша, који на двојак начин, често у једном те истом материном проходу, по постраним рубовима одлажу јаја у оба начина:

1. За свако се јаје приреди сепаратна јамица; личинке, свака за се, изгризу често извијуган проход, тако да пресијеца сусједне проходе.

2. Котица изглође оне затоне као заједничку јаму за јаја, у коју одложи до пет комада јаја у реду једно до другог, па онда зачепи јаму са стране прохода пругом црвоточине. Тај начин одлагања разликује се тиме од начина *laricis*-ова а дјеломице и *autographus*-ова, који одлажу јаја без реда у групама у проширеном материном проходу. Само сам изнимно нашао иза реда јаја једно или два јајета у једном нешто пространијем затону. Ови редови су паралелног смјера са материним проходом и вазда су плоснатији, то јест материн проход оставља у бјелици и у кори дубљу бразду. На тај начин добивају материни проходи облик „цријева“.

Личинке, што су се из јаја у заједничким јамама за јаја развиле, гризу због тога, што су густо једна до друге, испрвице такосублизу, да се проходи личинака као такови не даду распознати, те их ваља сматрати фамилијарним проходом под кором. Ово разјашњује и чињеницу, да је околица материног прохода често јако подрована. Ако поједине личинке имају довољно простора, то оне свака за се гризу, али у оба случаја увијек у лику и у кори, па и у грању листате коре бијелог бора. Згулимо ли кору такових, *palliatus*-овим леглом посутих грана, то нам се укажу на бјелици само слабо маркирани уздужни проходи и елиптичне, дубоко изглодане кукуљичне зипке, које нијесу без сличности са онима малих *Pissodes*-врста.

Осим по оморици и бијелом бору нађи га је и по смрчу, како сам могао установити ове године.

2. **Carphoborus pini** Eichh.

Ова врста, што ју је описао Ајххоф по двама примјерцима из јужне Француске, припада по досадањим опажањима југу, гдје у друштву са *C. minimus*-ом, који му је доста сродан, заједнички обитава по јужним врстама бора.

Разликовање обих врста врло је лако на основу Ајххофовог описа, дочим ми није пошло за руком да разлучим њихове материне проходе, као што сам већ навео у своме првоме приносу.

Наиме „први и седми се је размак (не као у *minimus*-а први и трећи) најјаче извисио, и оба се спајају на избоченом обрубу“. Трећи и пети размак такођер су, али слабије испупчени, дочим према онима заостају други, четврти и шести размак.

---

[1]) Ајххоф (Eichhoff): „Die europäischen Borkenkäfer“, стр. 94.

Док сам га могао констатовати на *Pinus halepensis*-у на Локруму пред Дубровником 1893.[1], накнадно сам изрезао још једну котицу из једне гране *P. halepensis*-а са отока Меледе, посуте *P. lipperti*-ем, што ми ју је својевремено уступио шумарски савјетник проф. Хеншел (Henschel).

Данас могу навести *C. pini*-а као припадника фауне поткорњака ових земаља. И овај пут сам изрезао тек мртве екземпларе обих врста из комада гране *Pinus leucodermis*-а, ко палац дебеле, који сам донио 17. јула 1897. са планине Преслице, недалеко Иван-седла у Херцеговини. Одређивање времена лијетања и трајања генерације препустио сам каснијем истраживању.

3. **Carphoborus perrisi** Chap.

К поближој карактеризацији по мени већ описаних звјездастих прохода тога кукца, од којег сам накнадно добио обилна материјала, ваља напоменути:

Дубоко у бјелици положене звјездасте проходе, који су у правилу од четири, кадшто и од пет и шест рукава а исходе из велике котионице, чији су 2 до 4 *цм* дуги, 1 до 1·3 *цм* широки, здепњасти траци јако коса или попречна смјера, те сличе онима *D. vorontzowi*-а.

Велике залеге за јаја изглодане су густо једна крај друге на обје стране и дубоко у бјелици.

Проходи личинака су одмах с почетка врло широки, немало правни, те су при јакој браздатости бјелике уздужног смјера. При њиховим крајевима врло лијепо се истичу из бјелике дуго-елиптичне зипке.

4. **Dendroctonus micans** Kugl.

До данас морам великог оморичковог ликара убрајати међу најрјеђе врсте у земљи, јер упркос најпомнијег тражења тога кукца, што се лако одаје, могао сам га тек у прошлој години пронаћи и то у једној части шумског котара Вучије луке, по којој сваке године приликом ђачких екскурзија савјесно испитујем у правцу шумске штете.

Сјеверна страна, на којој сам открио гризотину, слаба је прораста а већина оних 20 и тридесетгодишњих оморика настала је од до тала кострешасто-гранатих китњастих грмова, што их је ојела марва.

Примарна оштећења оморика, нападнутих од *D. micans*-а, потичу од вјеверица, које су огулиле вршке до половичне висине дебла, док је преостали дио све до тала био посут леглом *Dendroctonus*-а. Крај ових већ оштећених оморика нашао сам и појединих, које бијаху по свој прилици здраве нападнуте.

Из једне од тих, 24. маја 1898. посјечених оморика, излијетаху нови кукци од средине јуна до почетка аугуста.

Премда нијесам могао предузети покушај одгоја за установљење трајања генерације, морам на основу каснога излета легла, што је доказаним начином презимило, бар за овај случај узети да постоји једногодишња генерација и за наше абнормалне климатске прилике.

---

[1] Наведен по мојим навјештајима и по Е. Рајтеру (Reitter) у његовој „Bestimmungstabelle der Borkenkäfer" и у Хеншеловој (Henschel) расправи „Schädliche Forst- und Obstbau-Insecten".

5. **Pityogenes (Tomicus) lipperti** Henschel.

Професор Хеншел [1]) (Henschel) описао је ову средоземску врсту по материјалу морског бора, што су му га доставили са отока Меледе и укратко скицира његове проходе у чланку, намијењеном Томицинима у Домбровскијевој (v. Dombrowski) „Encyklopädie der gesammten Forst- und Jagdwissenschaften", св. VII., стр. 555., бр. 18., а касније нешто модификовано у својој „Handbuch der schädlichen Forst- und Obstbaum-Insecten", III. издање, стр. 184. По моме мнијењу није ништа даље публиковано о начину живота ове врсте.

Тог кукца спомињем овдје у сврху, да попуним опис његових гризотина, па да додам неколико ријечи о његову начину живота. За Херцеговину додуше нијесам још могао доказати *P. lipperti*-а, но зато сам имао прилике, да га у околици Дубровника накупим са $1^1/_2$ *м* високих морских борића и да га одгојим из тога легла.

Као што његови сродници скупине писара са кукастим зупцем и он не само што је затирач културâ, већ напада и крошње старијих стабала те се увлачи и у гране као оловка дебеле.

Слика гризотине различна је према дебљини материјала, те нам ваља разликовати два облика. 1. По јачим, 3—4 *цм* дебелим гранама, гдје ♀ ♀, ако дотични комад није сувише густо посут, имају довољно простора те могу нормално да изведу материне проходе, настаје овај типични облик:

♂ изгризе дубоко у бјелици котионицу са затонима на рубу, тако да изгледа звјездаста; она има у промјер 4 *мм*, а у њој се настане три, највише четири котице. Обично је све удешено за четири рукава. Ако су само три рукава, тада, у случају, ако улазна рупица лежи насупрот неупотребљеном рукаву (и то само тада), настане „ромбички" облик котионице, што га спомиње проф. Хеншел.

Поједини материни проходи теку у слабом луку дијагонално, потсјећајући на слово X, размакнуто у дуљини од 2·5 до 3 *цм* (као *Chalcographus*-а), јако су урезани у бјелику, садржају дјеломице више бјелкасту црвоточину, и немају — што као да је карактеристично за кукца — мјестимице затонâ и на крају прохода неправилних проширења. Из вана су рукави често видљиви, јер се танка кора распукне цијелом дуљином прохода.

Јајашне залеге су малене, између бјелике и коре једноставно, врло густо једна уз другу изглодане.

Проходи личинака слабо су вијугасти, дуги су 2·5 до 3·5 *цм* а искључиво у кори; само од стране према кукуљичним јамицама бјелика је плитко оштећена. И овдје направе личинке уздушне рупице, фине као иглени убод.

Кукуљичне јамице леже дубоко уваљене дијелом у бјелици, дијелом у дрвету.

Излетне рупице од 1 *мм* промјера често су полигоналне.

2. У сасвим танким гранама превлађују трорукавни проходи; поједини су рукави врло кратки, 0·5 до 1·5 *цм* дуги, али зато су пострани затони и скрајња проширења врло велика, крпаста, те дају проходу цријеваст изглед. Један је уздужно управљен и дуљи, оба остала попречно су смјештена. Мало је прохода личинака, јаче оштећују бјелику, а кукуљичне јамице положене су дубоко у дрво.

Питање генерације може се ријешити тек након опетованог одгоја под оним климатским условима, што их захтијева кукац. По мојем покушају одгоја, који је

---

[1]) Хеншел (Henschel): *Tom. lipperti* n. sp. у „Oesterreichische Forstzeitung", 1885., бр. 144., стр. 242.

свакако изведен под инаким приликама, генерација је двострука, али држим да је при благој клими далматинске обале и острва, нарочито на југу, свакако трострука.

Његови су пратиоци *Carphoborus*, *minimus* и *C. pini*.

6. Pityogenes (Tomicus) pilidens Reitt.

У „Bestimmungstabelle der Borkenkäfer (*Scolytidae*) aus Europa und den angrenzenden Ländern"[1] описује кукца пар. савјетник Едмунд Рајтер у Паскави по екземпларима, што их је госп. Корб (Korb) сакупио у Амасији овако: „Покриље од базе до сутуралног зупца, који је снажно развијен, једва је толико дуго, колико је заједно узето широко, кукасти зубац више управан, унутра завинут, понешто компримиран, а врх покриља косо одсјечен; рубови обронка покриља многобројним дугим длакама обрасли. Врло сличан *quadridens*-у, али много круће и шире устројен, вратни штит отрага тек ријетко и фино пикњаст, пруга покрај шва није ни у ♂ јасно удубљена, већ је сами шав отрага понешто дуж дуљине утиснут; црноемеђ, пипци жути, краци хрђасто црвени, обронак покриља у ♀ црвен. Сутурални зубац у ♂ је разговијетно удаљенији од кукастог зупца, него што је случај у *quadridens*-а.

P. pilidens спада по томе у скупину „писара са кукастим зупцем", што ју је установио проф. Хеншел. Проф. Вахтл (Wachtl) узима заступнике те скупине као писара са удичастим или кукастим зупцем = *Hamatodentati*, већ према тому, да ли је велики згрбасти зубац на горњем рубу увале витак и мање више удичасто оштро на ниж савинут, или је само дуг и плоснато кукаст.

У прву би скупину ваљало убројити:

bidens	. . . .	двозупчасти,
quadridens	. .	четверозупчасти,
bistridentatus	. .	шестерозупчасти, односно осмерозупчасти,
conjunctus	. . .	осмерозупчасти „писар са удичастим зупцем".

У другу скупину спадају:

pennidens	. . .	шестерозупчасти,
pilidens	. . .	осмерозупчасти,
lipperti	. . .	десетерозупчасти „писар са кукастим зупцем".

При површном посматрању, пошто и њему не мањка мајушна длакаста грбица у удубини зупца, могао би се *T. pilidens* замијенити са *P. bistridentatus*-ом, који је свакако понешто виткији, и то тим прије, што је и у ♀ ♀ на челу израсла длакаста, густа четкица.

Па док шавови кријача у *bistridentatus*-а имају готово праван ток, у *pilidens*-а су према вршку слабо завинути, дакле, не гледећи на сличност зубаца и одношај дуљине спрам ширине, *P. pilidens* стоји ближе *P. lipperti*-у него ли *bistridentatus*-у.

Познајем кукца већ од године 1891. из шумâ црног бора предјела Медене луке између Рогатице и Вишеграда у јужној Босни, гдје га је тадањи проф. Миклау приликом екскурзије са питомцима шумарства у љету 1890. накупио и мени га предао као *P. bistridentatus*-а. У истину држао сам га за јаког *bistridentatus*-а, тим више, што слика обронка *bistridentatus*-ова у табли Томицида у Домбровскијевој

---

[1] XXXI. свеска дјела „Bestimmungstabellen der europäischen Coleopteren". (Сепаратни отисак из XXXIII. (1894.) књиге „Verhandlungen des naturf. Vereines in Brünn".

енциклопедији о облику писара са кукастим зупцем није допуштала сумње. Да није проф. Хеншелу за ту слику служио као оригинал какав прави *pilidens?*

Тек кад сам кукца нашао на Преслици планини у сјеверној и Порим планини у јужној Херцеговини на смрчу, упозорио ме је Рајтеров оригинални опис на разлике, па ми је и сам госп. Рајтер потврдио идентичност тих кукаца са његовим ексемпларима из Амасије.

Прије двије године нашао сам га на Старпграду више Сарајева на црном бору у друштву *T. mannsfeldi*-а. Да се кукац одавле далеко залијеће, доказује ми један ♂, што сам га уловио у зраку на цести сарајевској.

Пошто га је госп. Бландфорт (teste Рајтер) добио из Корзике, изгледа, да је подручје његова обиталишта врло пространо, и ваљда га се може наћи свукуд у јужној Европи, гдје има црног бора. Ја га држим уопће за кукца црног бора, који узгред напада и смрч тамо, гдје је овоме заједничка стојбина са црним бором или гдје је онај у близини овога. С тога би ваљало биљешку Рајтерову [1]), који уз'ьед мојих нахођаја означује *Pinus leucodermis* као храну, исправити: да се у тој биљешки не наведени црни бор у првом, смрч у другом реду спомене.

Кукац заслужује у толико пажњу шумара, што не само да напада крошње старијег дрвећа, него и сасвим млади материјал и средње састојине, па би дакле с временом у насадима могао постати штетоношом. И доиста нашао сам љетос неколико младих црних борића по насадима кршевитих пристрапака Требевића по томе кукцу уништених. Нашао сам га дапаче у дијеловима глатке коре 15 *цм* дебелог смрча у друштву *T. erosus*-а.

Гризотине су врло карактеристични звјездасти проходи и потсјећају врло на оне *bistridentatus*-а и *conjunctus*-а, од којег посљедњег сам додуше добио својевремено од проф. Хеншела само један комад са бијелог бора из Тиролске.

Велика, обично понешто дугољаста котионица, чији најдуљи промјер има до 8 *мм*, више је у кори, а на бјелици је само плитко изглодана.

Број рукава врло се мијења, обично их је 5 до 7, често пак и много више, дапаче до 12, при чему је свакако неколико попречно управљених, те који остају врло кратки. У другу руку пак видимо каткад да је развијених само један, два или три рукава, што сам понајвише налазио на јаком дрвету. Буде и стерилних чепова и малених постраних проширења.

Ни дуљина рукава није стална. Тако сам нашао на старом дрвету — гдје се рукави разилазе у сподоби звијезде и зачудо дубоко су у бјелици (много више него ли на гранама) урезани — да им је дуљина између 3 и 4 *цм*. Истовремено ћу да примјетим, да се ток рукава овдје противи правилу, пошто су им лукови врло плоснати и састављени од кратких, правних комада, који се састају у тупом куту.

На гранама од 3 до 5 *цм* дебљине рукава је, ко што је већ споменуто, врло много (5 до 12), оштећују бјелику само површно или никако, густо су напуњени црвоточином, теку слабо вијугасто или пак правно уздужним (у слабим гранама) или дијагоналним правцем и досегну дуљину до 10 *цм*, при ширини од 1·5 *мм* (дакле су вазда шири и грубији него у *quadridens*-а). Директно, без да чине завој, излазе из котионице. Попречни рукави остају или кратки, кадшто стерилни, или пако, послије

[1]) Рајтер: „Coleopterologische Notizen LXIV.", бр. 540. у „Wiener entomolog. Zeitung", XVII. течај (1898.), стр. 140.

кољенаста завоја (дапаче и 90°) хватају се такођер уздужног правца; ово је најчешћи, нормални облик.

Јајашне залеге врло су велике, у сподоби чепа, видљиве у бјелици и једна од друге далеко растављене. Одаљеност та износи 3 до 5 *мм*, ријетко 2 или више од 5 до 7 *мм*; мјестимице их и на овећем простору нема никако.

Личиначки проходи су кратки, па и кад има довољно простора да се развију, једва су 3 *цм*, обично пак 2 *цм* дуги, леже у кори, раширују се пред кукуљичним зипкама у сподоби шкољке, штетећи бјелику. Када личинкама сметају сусједни проходи, тада су им гризотине врло кратке, али за то су проширења већа; крпица се ниже до крпице, тако да се затре ток сваког појединог личиначког прохода, дапаче и материних прохода, дакле и облик цијеле гризотине.

Кукуљичне зипке леже дапаче у гранчицама ко оловка дебелима између коре и бјелике у школьколиким издубинама. Излетне рупице имају промјер од 1 *мм*.

По моме одгоју и посматрању у природи генерација је двострука; трострука није искључена, дапаче је вјероватна. Кукац спада међу оне, што касно лијетају. Лијет почима средином маја до у јуни. 8. јула је проф. Миклау у предњу Медена лука нашао већ кукуљица у зипкама. Ово се слаже са мојим налазима од 10. јула 1897. и 4. јула 1898. по црном бору на Стариграду, гдје су такођер личинке биле развијене или дјеломично закукуљене. Концем јула отпоче лијетање.

На гране црног бора, спремљене 4. аугуста због одгоја, навраћали су се кукци до 10. аугуста. На жалост легло није излећело. При претраживању легла концем новембра лежаху зрели млади екземплари мртви у шупљинама, што су их издубиле личинке; уз њих је било и дјеломично прогрижених излетних рупица. Биће да су у природи лијетали све до у јесен.

7. **Tomicus acuminatus** Gyllh.

Надовезујући на садржај мог пређашњег приноса, у којем нијесам смогао доказа, да ли *T. acuminatus* напада здрави бор, могу ово данас зајамчити. На неком према југозападу падајућем обронку уз цесту код Кошутице између Соколца и Жљебова већ с далека ми паде у очи велик број по прилици 20-годишњих бијелих борова изврсна раста својом црвеном бојом. Прегледам те борове и нађем, да је томе узрок *T. acuminatus*, који је нападао борове од вршка до поданка. Легло је било у стадију кукуљицâ (6. аугуста 1898.). Око ливада и засада по рубовима шума, што су обилно испремијешане бијелим бором, и што се стеру около Жљебова према Кладњу и Власеници, свукуд се виде штетни трагови *T. acuminatus*-а, обиљежени проређеним или угинулим крошњама дрвећа, па мјестимице и сасвим угинулим старим стаблима. Ако се и не може вазда *T. acuminatus* сматрати примарним зачетником, пошто му подбијељена и поради добитка луча озлеђена дебла, која оштећења сâм народ проузрочи, пружају изврстан материјал за легло, то су ипак управо такови и они борови, што их преломи олуја и тежина снијега, исходиште опасности и за здрави материјал.

До сада је *T. acuminatus* познат као прави писар бијелога бора, који овдје ондје напада и на црни бор те смрч, — на први по Кепен-у [1] (Köppen) у Криму, а такођер по мојим опажањима у котару Вишеграду у јужној Босни, на други у Херцеговини, како сам већ прије саопћио.

[1]) Кепен (Köppen): „Die schädlichen Insecten Russlands“, 8., Петроград 1880.

Тим је занимљивије што сам га једноч нашао на оморици, што је било на Романьи-планини. 26. јула 1897. нашшао сам на свјеж плот од боровнх мотака, који је почивао на кôцима од оморике, посут леглом *T. acuminatus*-а.

Понио сам собом такав један комад оморике, па ми је успјело, да одгојим кукца у великој множини. Матерни проходи, којих велик број су на жалост уништиле личинке *Acanthocinus costatus*-а F., што су се истовремено у дрвету развиле, сличе онима под боровом кором; али кукуљичне зипке леже међу бјеликом и кором, уљьед знатније дебљине коре.

Проф. Хеншел први је пут доказао, да у *T. proximus*-а личинке изглођу малене ваздушне рупице у сподоби лијевка. Ове сам ја нашао не само код *proximus*-а, него и код *T. acuminatus*-а те, како већ споменух, и код *P. lipperti*-а.

8. **Tomicus mannsfeldi** Wachtl.

Као подручје раширености тога правог кукца црног бора до сад је позната: Дôња Аустрија, гдје га је открио проф. Вахтл (Wachtl), и по извјештајима Рајтеровим („Wiener entomolog. Ztg.“, VI., 1887., стр. 105.) острво Корзика, дакле опет на природној стојбини црног бора *(P. nigricans)*.

Свакако ће се опсег његове постојбине подударати са природним распрострањењем те врсте дрвећа, па макар стојбине овога биле растављене пространим размацима.

Има двије године, што могу *T. mannsfeldi*-а сматрати као припадника босанско-херцеговачке фауне кукаца, а то по мојим налазима на три мјеста, наиме на обронцима Паланске Миљачке, прије сједињења са Мокранском Миљачком код Стариграда више Сарајева, надаље у Ракитничкојували Височице планине, једне постране долине горње Неретве у сјеверној Херцеговини, на оба та мјеста по црном бору. Само сам у Вучјој луци нашао по којег кукца на бијелом бору, камо су се по свој прилици залећели са Стариграда. Увјерен сам, да ће се *T. mannsfeldi*-а наћи и по другим стојбинама црног бора у овој земљи, чим буду ваљано претражене. Исто тако наслућујем, да ћу га наћи и по смрчу, гдје се овај налази у истим положајима са црним бором.

По мојим опажањима напада *T. mannsfeldi* и стабло и грање, ове особито, па не презире ни гранчице дебеле ко прст.

Проф. Вахтла (Wachtl) изврсноме опису гризотине, имао бих надодати ово: „Дуги матерни проходи густо су и на већа одаљења напуњени црвоточином као и у проходима *acuminatus*-а, с којима су они јако слични и имају по коју уздушну рупицу. Кратки личиначки проходи прошириују се спрам кукуљичних зипки, што дјеломично побркају млади кукци глодањем по страни. „Док *T. acuminatus* своје кукуљичне зипке изглодава дубоко у дрвету, оне су од *T. mannsfeldi*-а међу кором и бјеликом.

По одгоју кукца кроз пуне двије године и по томе, што су у природи потврдили моји пронађени резултати, у стању сам да пружим тачне податке и о времену лијетања и о генерацији.

За наше положаје генерација је двострука.

Вријеме лијетања пада од прве половице маја до у почетак јуна. Први млади кукци лијетају већ концем јула и почетком аугуста, док друга генерација као развијена имагина презимљује у карактеристичним, полигоналним издубинама, или пако може још у јесени доспјети до лијетања.

Из посутих грана, што сам их 20. јула 1897. донио са Стариграда, у којима је већи дио личинака био дорасао, а дијелом већ закукуљичен, почеше први кукци лијетати 20. јула. У комаде грана, што су извађени 31. јула а уметнути 4. аугуста, убушио се већи број кукаца до 10. аугуста. При предузетој концем новембра ревизији лежали су у кукуљичним зипкама потамњели млади кукци друге генерације, који су презимили. Први кукци излећеше онда истом послије 15. маја 1898.

Због покуса ставио сам у ормар за одгој готово истовремено са комадима црног бора два комада клековине, што сам их случајно имао при руци. Поједини кукци покушаше додуше да се убуше, али доскора напустише материјал, који им није пријао.

4. јуна 1898. долазио сам к црном бору на Стариграду и затекао сам котице при одлагању јаја, што због дуљине материних прохода ♀ захтијева немало цијели мјесец времена. Уштед тога настаје дуготрајно вријеме лијетања, што у природи отешчава ваљано проучавање питања о генерацији.

Резултати, што сам их получио год. 1898. потврдише ми оне од године 1897.

Сличношћу материних прохода прикључује се *T. mannsfeldi T. acuminatus*-у, док устројством тијела више потсјећа на скупину *T. laricis*-а, односно *T. erosus*-а, него ли на скупину *T. acuminatus*-а.

Убрајање *T. mannsfeldi*-а и *T. erosus*-а с једне, *T. acuminatus*-а и *T. duplicatus*-а с друге стране у проф. Вахтла скупину *Duplicatodentati*-а (плоснатих и двозупчастих), оснива се једино на том, што су се два зупца стопила у један двозубац, дакле је само практичне вриједности.

На Стариграду нашао сам у његову друштву кукца *Pityogenes pilidens* Reitt., а у његовим проходима кукца

9. **Crypturgus numidicus** Ferrari,

којега је на Преслици-планини наћи и на смрчу у проходима *pilidens*-а и *erosus*-а.

10. **Tomicus erosus** Wollast = **rectangulus** Eichh.

Tomicus erosus је карактеристична врста за јужну Европу, гдје обитава по тамо растућим врстама бора и гдје заступа *T. laricis*-а.

У мом више пута споменутом списку босанско-херцеговачких поткорњака означио сам под бр. 40. ту врсту као у Вучјој луци сабрану.

Данас морам онај мој навод означити као замјену са до тада мени непознатим *T. mannsfeldi* Wachtl, и тиме углавити, да још није допринесен сигуран доказ за опстојност *T. erosus*-а у Босни.

Зато али спада кукац несумњиво горској фауни сјеверне Херцеговине, гдје сам га задњих двију година нашао лѐжећег на смрчу *(Pinus leucodermis)* на Преслици-планини, те сам га одгојио на комадима стабла, постављеним у ормарић за одгој. Да ли у тој околици напада и на црни бор, који туде исту стојбину дијели са смрчем, доскора ће доказати истраживање. Али да се то може предмнијевати, закључујем из мојих опажања о другим врстама поткорњака, н. п. *P. pilidens*-а, којег је такођер наћи на оба бора.

Уштед његове опстојности у високим положајима Херцеговине одмиче се *T. erosus* из своје праве постојбине медитеране зоне те чини пријелаз к средње-европејској фауни. С временом није остало без утицаја на кукца, што је своју стојбину, која

је за јужни положај ипак строге зиме а уз то, због знатне надморске висине, ниске љетне топлине у приподоби са топлином приморја.

Кад сравним моје средоземне кукце са горским животињама, што сам их прије неколико година код Стона на полуотоку Пељешцу у Далмацији са средњих састојина морскога бора покупио, наилазим на некоје разлике, које ме потичу да сматрам херцеговачке ексемпларе као климатске иначице, које прозивам именом *robustus mihi.*

Кукац већи, 3·5 до 4·3 *мм* дуг (док моји далматински ексемплари досижу највише 3·2 *мм*), бојом вазда свјетлије смеђи, са гушћим и дуљим длакама. Пикње у пругама по покриљу к вршку понешто попречно отегнуте, пикње у међуцима к обронку све веће и дубље, скоро исто толике као и у пикњасте пруге. Међуци су овдје ужји и нагињу к попречним борама. Не гледећи на величину и боју, овом скулптуром покриља тако је сличан сроднику *proximus*-у, да би га се могло са овим замијенити, али околност, што су му шавови кијачâ према вршку сведено закривљени, отклања сваку сумњу његове различности.

О начину живота *T. erosus*-а, изузевши наводе Перисове (Perris), који у осталом кукца са *T. laricis*-ом конфундира, врло је мало познато. Перис је нашао у јужној Француској троструку генерацију.

Као што сам за друге поткорњаке до 2000 *м* високог херцеговачког горја, тако сам и за *T. erosus*-а год. 1897., 1898. и 1899. нашао двоструку генерацију, што ми је и покусни одгој потврдио. Вријеме лијета пада у јуни до средине јула. Прва генерација лијета од конца аугуста до конца септембра; друга презимљује као зрела или потамњела имагина у подровским проходима, што су значајни за скупину *laricis-proximus*-а. Јаче тијело и гушћа длакавост оспособљује га, да може поднијети зиму, која је у јужним горским положајима ипак прилично оштра.

Материни проходи су по Ајххофу слични онима *stenographus*-а: „Сви исходе из заједничке котионице, па су једни обрнути горе, други доље; али су, сравнивши их са проходима *stenographus*-а, краћи, много ужи и понешто завинутији . . . Такових котионица има 2—5, у свакој по једна котица“.

Хеншел[1]) описује проход по једној гризотини на *Pinus halepensis* као звјездати проход од четири (ријетко када три) рукава, чији су материни проходи и котионице грубо и храпаво у бјелици издубљени. Материни проходи готово 2 *мм* широки а 25—50 *мм* дуги, редовито (често дапаче правокутно) пробијају дрвено влакно.

У VII. књизи Р. пл. Домбровског „Encyklopädie der gesammten Forst- und Jagdwissenschaften“, стр. 555., наводи Хеншел, да су слични онима *T. proximus*-а; ово бих мишљење ја на основу материјала са *Pinus leucodermis*-а као згодно потврдио, премда се и овдје показују мале разлике, које као да су карактеристичне за *erosus*-а.

Убушне рупице прави кукац највише на мјестима, гдје избијају гране, дакле у рачвама или на мјестима, гдје је кора оштећена или распукнута, косо до у бјелику, у којој избуши саразмјерно врло малене котионице.

Од ове се одвајају, ровећи јако у бјелици, редовито два рукава у противном правцу, понајвише дрвено влакно пресијецајући, дакле дијагоналним, ријетко када правим правцем. Теку ли каткад уздужним правцем субблизу управно или валовито, тада је проход до замјене сличан дворукавном проходу *proximus*-а, а особито када ушљед јаке дебеле коре проход више у кори лежи, те је у бјелици само маркиран.

---

[1]) Хеншел (Henschel): „Die schädlichen Forst- und Obstbaum-Insecten“, стр. 185. и 186.

Течај појединих рукава у највише је случајева врло неправилан, често оштрим луком просијецајући дрвено влакно, да се дапаче савије у полукруг (и онда, када нема на путу какове гране) те да паралелно са почетним комадом према котионици, па и преко ове даље тече покрај другога рукава, који но у противном правцу исходи.

Поједини рукави су при ширини од 2·5 *мм* редовито 4—5 *цм* дуги; али сам нашао код дворукавних уздужних прохода и такових, који су били до 8 *цм* дуги.

Исто тако чести су и трорукавни ходници. У таковим случајевима оба она рукава, што чине виљушку, исходе из котионице у слабом луку, па слабо дивергирају, али понајвише се при даљњем течају приближују, кашто дапаче врло сублизу паралелно теку, као у *proximus*-а, том само разликом, што у овога мањкају лукови. Улазна цијев лежи или у виљушци или твори пострани чеп.

Као највиши број нашао сам четири рукава, од којих по два теку истим правцем.

Несталност у облику прохода велика је, но ипак ваља само дворукавне материне проходе као уздужне, тро- и четверорукавне безувјетно као уздужне звјездасте проходе сматрати. Није ријетко да који од рукава има простране чепове или проширен завршетак. Јајашне су залеге врло велике, изглодане међу ликом и бјеликом, редовито врло на густо нанизане, као у *proximus*-а, често пако опет 2—4 *мм* растављене једна од друге.

Личински проходи, који су 6—7 *цм* дуги и слабо вијугасти, крећу се искључиво у ликову ткиву, испуњени су тамном црвоточином и једва да остављају трага на бјелици. При осамљеним проходима, када личинке не пријечи у развоју сусједни проход, личински се проходи тракасто разилазе, при чему најкрајњи наскоро ударе уздужним правцем, слично као у проходу *Scolytus*-а.

Кукуљичне зипке леже у кори. Прије излета изглођу млади кукци између коре и бјелике познате дендритично разграњене подровне ходнике и затару тако сву околицу гризотинске слике. Често доспију у старе материне проходе, начине одавле пострање огранке неправилна тока или дођу до на крај којега прохода, откле изглођу тракасте проходе у већем броју.

У ожљедама коре често се може наћи по 10 кукаца, који оданле изглођу кратке проходе.

О шумској важности *erosus*-а у стојбинама смрча не могу данас ништа извјесна рећи. Нашао сам га додуше још у зеленим, али јако оштећеним млађим деблима до 15 и 20 *цм* промјера, која су била дијелом отпиљена и без крошње, или којима су козе јако оглодале кору. Нападао је не само дебло, него и гране до 4 и 5 *цм* дебеле. У његову друштву нашао сам *P. pilidens*-а, *Hylastes palliatus*-а и *Pissodes pini*-а.

Узгред речено: из смрча одгојени *Pissodes pini* је жуће масти, а трајање његове генерације сугласно је са наводима проф. Нисслинса (Nisslins) и овдје је као и у Бадену једноставно.

11. Xyleborus dispar F.

Шкодљивост округљастог писара по воћке довољно је позната, тако да се могу ограничити једино на извјешће о овећој навали на млада јабучна стабла у Зеници прије неколико година, од чега су многа угинула. Кукац је тамо донешен у храстовим моткама, што су употребљене за ограду неке башче. Мање се је осјетила штета по осталим воћкама. Из једне оних опустошених башча посједујем гризотину ружина стабла, заиста ријеедак случај оштећења кроз тог полифагног кукца.

Осим тога познат ми је један случај у Сарајеву, гдје се је *dispar* у већој множини убушио у багренска стабалца и ту и окотио, без да су она угинула, доказ велике отпорности багрена.

12. **Platipus oxyurus** Dufour.

Врстама богата фамилија *Platypodidae*-а посједује у палеарктичкој фауни само два заступника: опће познатог *Platypus cylindrus*-а Fabr., чије матерние проходе сам зорно приказао у „Oesterr. Vierteljahrsschrift für Forstwissenschaft", течај 1897., те врсту, о којој је овдје говор, а о којој се скоро ништа не зна.

Ајххоф[1]) га познаје само из Пиренеја, дочим Рајтер[2]) и оток Еубеју као домовину наводи. („Excurs. ant. d'Ossan", 1843.)

Кад је кустос Рајзер у прољећу год. 1897., приликом орнитолошког истраживања у околици Месолонгија, походио грчки оток Кефалонију, на моју замолбу претражио је останке шума грчке јеле *(Abies cephalonica* Soud.) у погледу поткорњака, па је нашао неколико мужака и женки у збиркама тако ријетког *P. oxyurus*-а, које је изрезао из матерних прохода са једне украдене јеле. Овиме се је дознало и за врсту дрвета, коју тај срчикар напада. А по томе, што и он прави „љествичасте проходе", сличан је и у начину живота своме сроднику *P. cylindrus*-у.

У проходима презимљују с њиме заједно рилаши, што су *Hilastes*-врстама толико сродни, наиме: *Eremotes planirostris* Pang и *Brachytemnus porcatus* Germ.

Ајххоф као да није познавао родове, премда приликом описа истиче секундарне сполне карактере, али нас оставља у сумњи о мужаку и женки, јер код обадвога ставља упитнике.

У истину су диагнозе замијењене и треба да гласи:

Мужак: покриље на вршку на обје стране израсло је у двошиљасти трновит наставак, окренут стрмо.

Женка: покриље на обронку понешто набубрено сведено (слично као у *cylindrus*-а).

---

[1]) Ајххоф (Eichhoff): „Die europäischen Borkenkäfer", str. 307.

[2]) Рајтер (Reitter): „Bestimmungstabellen der Borkenkäfer aus Europa und den angrenzenden Ländern". Brünn 1894., стр. 94.

Stare crkve i crkvene ruševine u Albaniji[1]).

Priopćio

Teodor Ippen,

c. i kr. generalni konzul u Skadru.

(Sa 20 slika u tekstu.)

Crkva Šnanoj na rtu Rodoni (Mužli).

Zaton Drina u najsjevernijem dijelu albaneškog primorja, ograničen je s južne strane rtom Rodoni, koji je krajnja tačka daleko u more ispruženog poluostrva. Arnauti nazivaju ovaj rt „Mužli“.

Slika 1. Crkva Šnanoj na rtu Rodoni. Pogled iz vana.

Četvrt sata daleko od rta, na kojem je sada smješten svjetionik, leži tik uz morsku obalu u malenoj kotlini, opasanoj zelenim brdeljcima a usred plodnih livada stara crkva svetog Antuna, koju Arnauti zovu „Šnanoj“.

[1]) Isporedi članak u ovom „Glasniku“, god. XII. (1900.), sv. 3. i 4. pod naslovom: „Stari spomenici u Albaniji“.

Iz knjige časnog oca Fabijanića o povjesti Franjevaca u Dalmaciji i Albaniji (Zadar 1863.) razabiremo o prošlosti ove crkve: „da je prema narodnoj predaji sestra glasovitog Skender-bega ovdje po učinjenom zavjetu utemeljila samostan za duvne svete Klare. I dan danas zovu se tijem imenom, koje inače u Albaniji nije običajno, mnoge žene i djevojke u obližnjim selima. Ne zna se, kada je postao vlasništvom Franjevaca ovaj samostan, koji je služio kao rezidencija provincijala franjevačkog reda. Veliko siromaštvo prisili Franjevce da moradoše godine 1737. napustiti taj samostan, ali ga oni ponovno nastaniše već godine 1758. Biskup Barišić, rodom Bosanac, naslovni biskup Alesije i apostolski vizitator (1826.—1839.), popravi taj samostan, te ga učini svojom rezidencijom. Zemljotres od godine 1852. uništi samostan“.

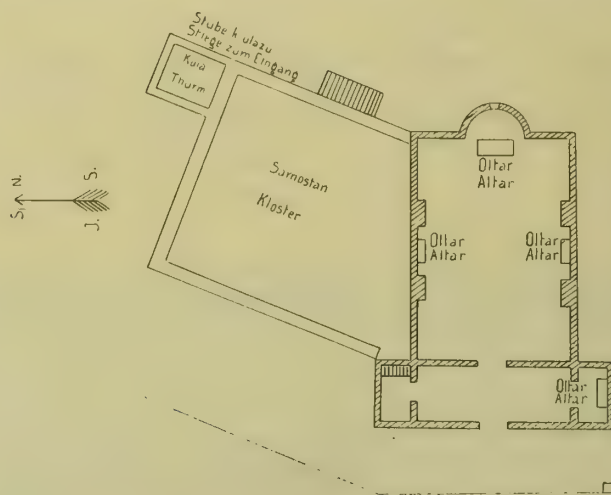

Slika 2. Tloris crkve i samostana na rtu Rodoni.

Po ovomu siže postanak manastira do u polovinu XV. stoljeća. Crkva ne može se, zbog dogragjene uz nju samostanske zgrade, iz daljine valjano ugledati. Ova samostanska zgrada jest moderna gragjevina; ona je, kako veli otac Fabijanić, podignuta u dvadesetim godinama minulog XIX. stoljeća. *(Slika 1.)*

U tlorisu čini samostan dugoljasti četverokut, ima dva sprata te je prislonjen uz lijevi zid crkve; u ćošku spram mora izbočila se čeverouglasta kula. *(Slika 2.)*

Stara crkva danas nema krova; prvobitno ju je pokrivao polukružni (bačvasti) svod (Tonnengewölbe), no čini se, da su Franjevci taj svod snimili i nad crkvom položili ravni tavan na tu cijelj, da nad crkvom nazigju drugi sprat sa sobama za stanovanje.

Ova crkva lijepa je gragjevina romanskog sloga. Ona ima predvorje duboko pet koraka a široko ko i sama crkva, koja je osamnaest koraka

dugačka i dvanaest koraka široka, dakle dosta malena. Njene uzdužne zidove dijele po dva stupa u tri polja, presvogjena polukružnim lûkovima. Prezbiterij odijeljen je od prostora za vjernike lûkom, koji počiva na dva stupa. Glavni oltar stoji za se pred apsidom; u srednjim poljima uzdužnih zidova smješten je po jedan pokrajnji oltar. *(Slika 3.)*

Slika 3. Prezbiterij crkve na rtu Rodoni.

Lijepi razmjeri čine da se crkva vrlo ugodno dojimlje motritelja pa se zbog toga mora žaliti, što Franjevci nijesu umjeli da je bolje sačuvaju.

Upravo ko crkve u Van Dejnsu, Širču i Rubigu ukrašena je slikarijama u čitavoj nutrinji takogjer crkva na rtu Rodoni. Njezine su slikarije na žalost krečom prevučene, ali se ipak nekoje od njih mogu raspoznati, tako ona u srednjem polju desnog uzdužnog zida, gdje vidimo prikazanu Bogorodicu, kako sjedi na prijestolu držeći u krilu djetešce, i po jednog angjela sa svake strane.

Iznad prezbiterija sačuvan je šćemereni tavan. Slikarija ovog svoda razdijeljena je u tri polja; u polju na strani, gdje se čitaju epistole, raspo-

znaje se dosta dobro slikarija, koja se sastoji po priloženom crtežu *(slika 4.)* od tri lika: Bogorodica s velikom krunom na glavi u sredini; desno od nje neki svetac sa svitkom u lijevoj ruci, dok mu je desna ispružena, kao da nešto tumači.

Lik na lijevoj strani ne raspoznaje se pa ni imèna, koja su dodana uz te likove, povrh kojih se još nalaze četiri medaljona sa poprsjima svetaca.

Na gornjoj gredi od vrata, koja vode iz predvorja u crkvu te su načinjena od lijepo otesanih kamenih balvana, usječeno je ime Spasiteljevo. Taj monogram, u nešto drukčijem obliku, vidimo i na balvanu, položenu povrh one grede. *(Slika 5.)*

Posmatrajući crkvu iz vana ne možemo raspoznati njezine lijepe proporcije, jer je s jedne strane uza nju dozidana samostanska zgrada i jer,

Slika 4. Slikarija u svodu prezbiterija crkve na rtu Rodoni.

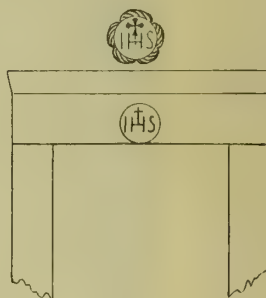

Slika 5. Vrata u crkvi na rtu Rodoni.

kako već spomenusmo, na sâmu crkvu Franjevci nasadiše drugi sprat, čime je crkva donekle upravo unakažena.

No mimo svega toga ova je crkva ipak jedan od najljepših spomenika Albanije iz njezine prošlosti, te se punim pravom može staviti uz bok romanskoj crkvi u Van Dejnsu (stara Dejna, latinski Dainum, isp. „Glasnik zem. muzeja", XI. [1899.], str. 607.), makar da nije tako dobro održana kao ova.

Nekoliko stotina koračaja od crkve u pravcu rta Rodoni dolazimo do ruševina neke utvrde. Barletius, historiograf Skender-begov pripovijeda: „da je sultan Muhamed pošao (iz Kroje) u neko mjesto na obali Jadranskog mora nedaleko od Drača, kojemu je ime Redoni. Ovdje da je Skender-beg počeo da gradi varoš, kojoj nadjene ime Kiurilus. Sultan nagje tu varoš pustu i nedovršenu u gragjevinama pa je dadne razoriti do temelja".

Tragovi utvrde, koji se do danas očuvaše, biće bez dvojbe ostaci ove varoši Kiuril[1]). Da li se ime Kiuril sada još upotrebljava za oznaku ovog mjesta, nijesam moga utvrditi. *(Slika 6.)*

[1]) Kojril ili Kuril znači u arnautskom jeziku „ždral".

Utvrda leži na onom mjestu, gdje je poluostrvo, koje se svršava rtom Rodoni, široko najviše 400 koračaja. Tu se diže brežuljak, čije obadvije strane

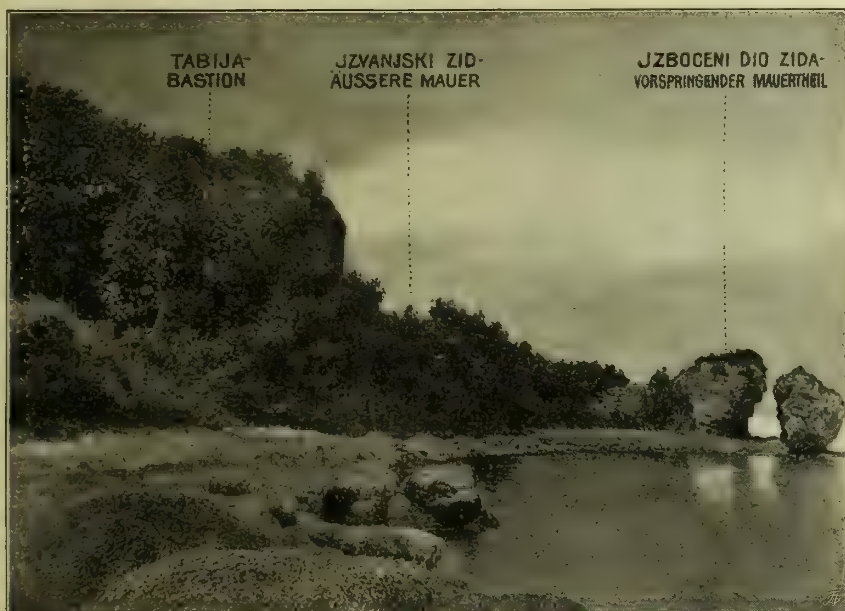

Slika 6. Ruševina utvrde Skender-bega na rtu Rodoni.

Slika 7. Utvrda i samostan Skender-bega na rtu Rodoni.

lagano padaju k moru. Utvrda sastoji od okrugle tabije uz sjevernu obalu kraj zatona Drina, visoke kakvih 20 metara; uokolo tabije je poniski bedem,

a izmegju ovog i tabije dobro sačuvani hodnik. Od ovog bedema povlači se u pravom kutu sve do mora drugi bedem, te je tako pasaža uz morsku obalu bila prepriječena. Bedem se nastavlja dalje na brežuljak i spušta se s druge strane opet do mora. Na brežuljku i na južnoj strani poluostrva porušeni su zidovi do temelja i samo na okrajku njihovom vide se pojedini kamenovi od bedema. *(Slika 7.)*

Prema ovom rasporedu može se zaključiti, da je zadatak ove utvrde bio taj, da rt Rodoni budne zaklonjeno pribježište, odakle se bez zapreke može doći u dodir s lagjama, koje ondje pristanu, bilo to da se može morem pobjeći, ako neprijatelj navali, bilo da se je htjelo osjegurati, da se morem dovoze pomoćni vojnici, ratno oružje, džebhana i hrana.

Mene sjeća čitavi raspored ove utvrde na čvrsti grad, što su ga vitezi-templari podigli uz obalu Palestine južno od brda Karmela kraj Athlita, čije ruševine danas iz mora strše upravo kao i ruševine Skender-begove utvrde na rtu Rodoni.

Crkvena ruševina Šen-Li kraj Išmi-a.

Na grebenu humka, što prati dolinu rijeke Išmi, leži na lijevoj obali sat i pô daleko od kasabe Išm ruševina crkve Šen-Li ili Sveti Ilija, koja je u velikom štovanju kod katolika i muslomana čitavog okoliša, tako da na dan proroka Ilije (20. jula) svake godine onamo hodočasti vanredno veliki broj naroda.

Svojim rasporedom podsjeća ova crkva u mnogome na onu drugu, zvanu Še Mri (Sveta Marija), koja leži na protivnoj strani široke doline rijeke Išm u blizini Kroje (isp. „Glasnik zem. muzeja“, god. XII. [1900.], sv. 3.—4., str. 518.—520.), ali je od ove u svojim dimenzijama manja, a po ukrasu puno jednostavnija. Ona je gragjena u tri broda, dugačka 17 koraka; srednji je brod širok 8, a svaki postrani 4 koračaja. Brodovi ove crkve razmješteni su upravo onako, ko što smo to opisali za crkvu Še Mri. Desni postrani brod odijeljen je od glavnog arkadnim zidom, no dok u onoj u Še-Mri-u imamo tri arkade, nalaze se u ovoj samo dvije, široke po 3 koračaja. Naprotiv se u zidu, koji dijeli lijevi brod od glavnog, ne vidi nikakav otvor, pa je tako ovaj dio posve zatvoren od crkve, koju začudnu pojavu ja sebi protumačiti ne umijem.

U crkve Šen-Li potpuno su održani desni postrani zid i tri apside. *(Slike 8. i 9.)* Zid izmegju glavnog i desnog broda prilično je sačuvan, zid izmegju glavnog i lijevog broda održao se lošije, no ipak do u visinu ljudskog boja, dok su lijevi postrani zid crkve i njezino pročelje sasvijem porušeni.

U apsidi srednjeg broda vigjaju se i sada još tragovi davnašnje slikarije; održani su jedino likovi svetaca u čitavom redu u najdônjem dijelu

Slika 8. Crkvena ruševina Šen-Li. Desni postrani zid iz vana.

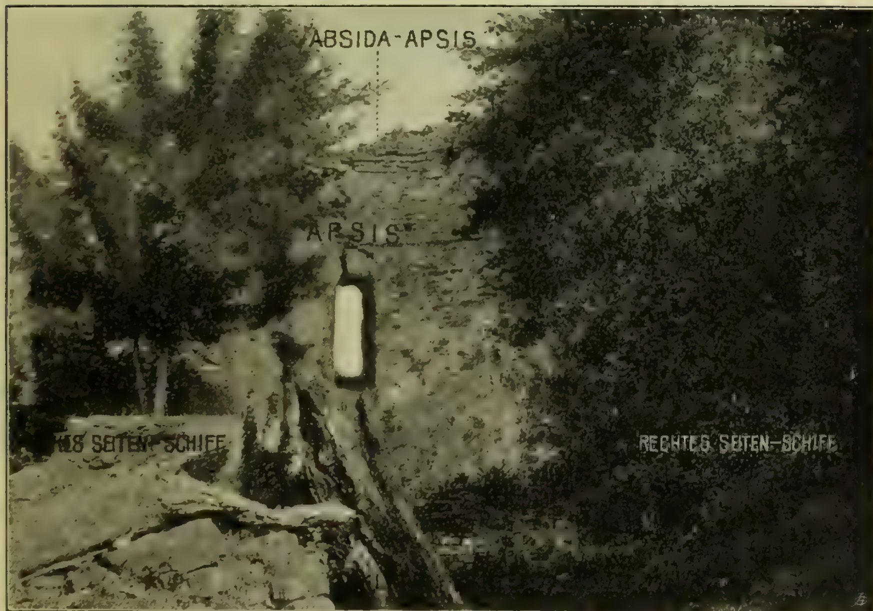

Slika 9. Crkvena ruševina Šen-Li. Unutrina crkve.

apside sve do prozora. Ovi likovi nijesu izvedeni u bojama, već u crvenom sgrafitu: ima ih u svemu deset a odjeveni su ko što i oni u Še-Mri-u

albom i kazulom, s palijem na ramenu. U lijevoj ruci drže evangjelje, dok im je desnica podignuta na blagoslov. Svi imadu dugačku bradu i svetokrug oko glave. Četvrti i peti lik, brojeći s desne strane, bolje su održani *(slika 10.)*. S obiju strana četvrtog lika vidi se natpis

SCS NICEPH
PAS NCHONIO

Gornji red valjda će značiti *S(an)c(tu)s Niceph(orus)*.

U crkvenoj ponutrici poraslo je drveće; inače je čitav prostor pokriven ruševinom od srušenih zidina, što sprječava temeljito proučavanje ovog

Slika 10. Slikarija u crkvi Šen-Li.

inače upravo u ovom stanju vrlo slikovitog mjesta. Radi mnogog drveća, koje sa sviju strana crkvu zaklanja, ne može se zgodno fotografirati taj cijeli spomenik.

Kako je ta crkvena ruševina posve izolirana, jer su najbliža sela Malkoč s južne a Kula sa sjeverne strane udaljena od prilike pola sata, to nastaje pitanje, da li je ova crkva pripadala kakvom samostanu, udaljenu od napućenih mjesta, ili je selo, čija je nekoć bila crkva ova ruševina, od onog davnog doba uginulo, da mu se sada ne vide ni tragovi. Ne usugjujem se ustvrditi, je li jedno, ili drugo.

Stara opatija N-derfandina.

Jugoistočno od Skadra leži kotar, nazvan sada Mirdita. Njime paralelno protiču dvije rijeke, kojima je obim ime Fandi. Ondje, gdje se spajaju

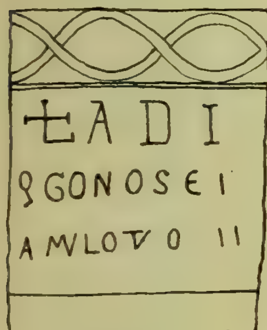

Slika 11.

Slika 12.

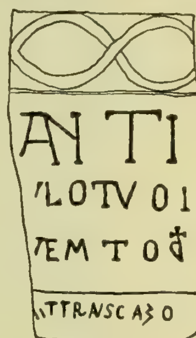

Slika 13.

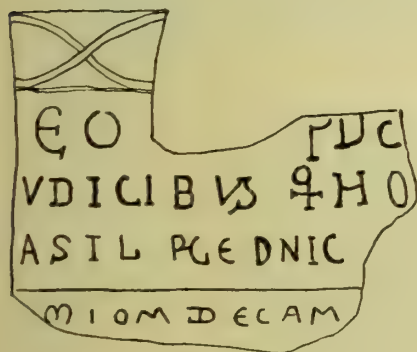

Slika 14.

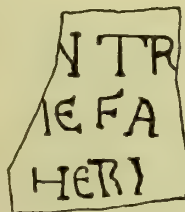

Slika 15.

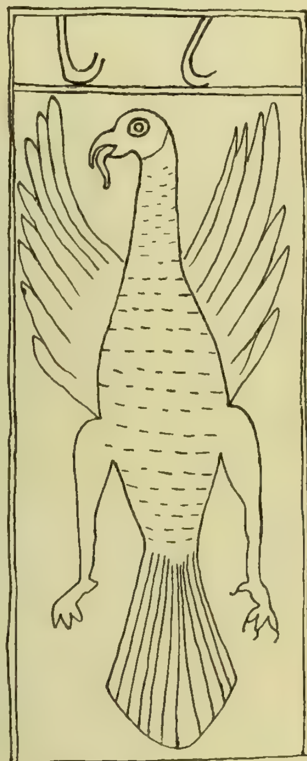

Slika 16.

ove rijeke, diže se od njih opkoljeni humski greben, koji se u okolini zove N-derfandina, što znači: megjurječje obaju Fandi, latinski Trafandi. Ovo je takogjer ime opatije, koja je bila na tome mjestu i o kojoj ima spomena u papinskim ispravama iz dobe prije nego što Osmanlije osvojiše zemlju. Biće da je ova opatija ko i mnoge druge u pokrajini razasute opatije pripadala Benediktincima. Nju ostaviše kalugjeri, kad zemlju pritisnuše novi gospodari. Crkva, posvećena blaženoj Djevici Mariji postojala je i dalje, sve dok ju, — kako pripovijeda narodna predaja, — neki „rumelijski valija“ (Rumili Valissi) ne diže lagumom u vazduh u ljutini svojoj, što mu nije uspjela vojna protiv Miridita. Rumili Valissi zvahu se otomanski namjesnici, koji stolovahu u Monastiru, te im je bila podložna čitava Albanija. Narodna predaja ne veli ništa o tome, kada se je ovo dogodilo.

Mjesto stare opatije danas se nalazi u N-derfandini siromašna crkvica, u koju su povrh crkvenih vrata uzidani fragmenti od mramora, na kojima se vide dijelom skulpture, dijelom pak tragovi natpisa, i koji bez dvojbe potječu od nekadanje opatije *(slike 11. do 18.)*. Odlomci 11. do 14. biće da su od ovećeg kamena, koji je imao širinu od 15—17 *cm* i pobliže neodregjenu duljinu. Ne može se ustanoviti, na što je služila ova mramorna ploča, da li je imala nadgrobni, gragjevni ili zavjetovni natpis. Na gornjem rubu povlačio se jednostavni granati ornamenat; natpis je poredan u tri brazde; u gor-

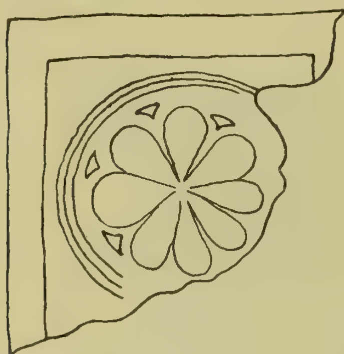

Slika 17.

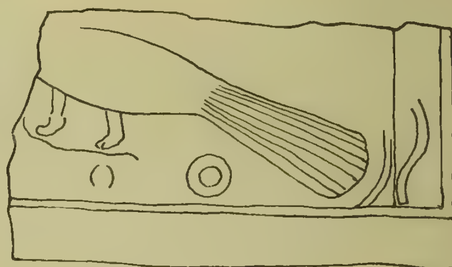

Slika 18.

njem su pismena veća od onih manjih u drugom i trećem retku. Na dônjem rubu bijaše četvrti redak sa još manjim slovima.

Odlomak *slike 15.* pripada drugom natpisnom kamenu, jer su njegova slova različna od onih na prije spomenutim odlomcima.

Na ostalim odlomcima vidimo ornamente; onaj što je prikazan u *slici 16.* ima u duljinu 38 a u širinu 18·5 *cm*, te prikazuje jednoglavog heraldičnog orla; odlomak *slika 17.* je rozeta sa osam zrȁka u okruglom okviru; odlomak *slika 18.* je otražnji dio pauna u onakoj izradi, ko što je vidimo na rano-kršćanskim skulpturama romanskog sloga iz ranog srednjeg vijeka. Slični ostaci skulpture nagjoše se u Albaniji kraj crkve u Širču.

*

U mojoj raspravi o starim crkvama i crkvenim ruševinama („Glasnik“, XII., 1900., sv. 3.—4.) spomenuo sam, da se u vratnicama crkve Sv. Antuna u manastiru kraj Alesije nalazi u zemlju na pola ukopani kamen, čiji se natpis potpuno ne vidi. Poslije sam taj kamen iskopao, te ga dadoh uzidati nad južnim pokrajnjim portalom rečene crkve. Sad se vidi natpis, kako je prikazano u *slici 19.* te glasi:

...........*XXXXXVI adi primo di Setenbrio Ser*
...........*Legro Pabon del Navilio.*

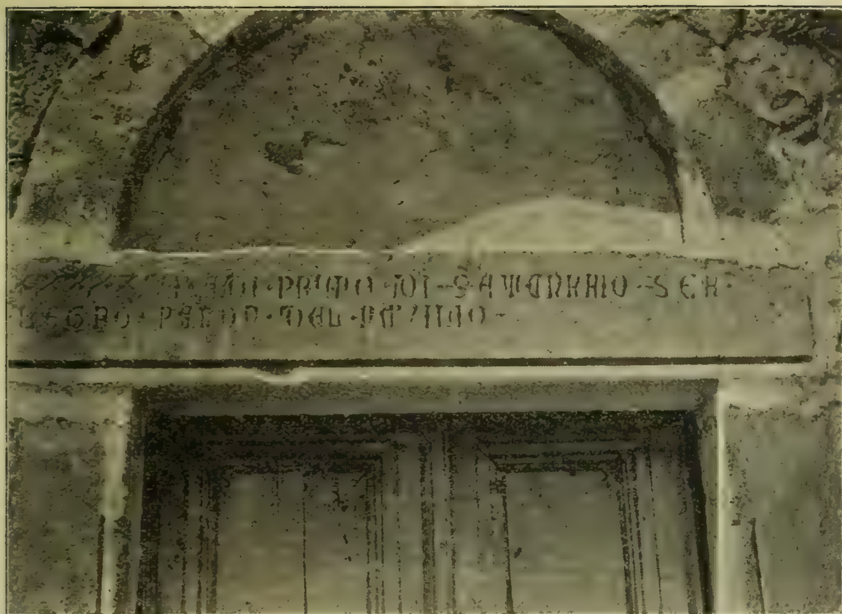

Slika 19. Natpis iz crkve sv. Antuna u Domlešu kraj Alesije.

Slika 20. Grb i natpis sa nadgrobnog kamena iz crkve sv. Antuna kraj Alesije.

I u sadanjem obliku ovaj je natpis nepotpun. Kamen, koji nikako ne može da bude odlomak, već je održan u prvotnoj veličini, sadržava samo zaključne riječi natpisa, čiji je početak bio usječen u jednako velikom drugom kamenu, kojemu za sada nema traga. Možda je uzidan negdje u crkvene zidine s natpisnom plohom u zidu.

Na manjkajućem dijelu natpisa svakako su one brojke, koje označavaju stoljeće. Kako se gotska slova ovog natpisa po svojim karakterima sa svijem podudaraju sa slovima na novcima Balše, dakle iz doba od god. 1380. do 1420., i s onima, što ih je mletačka republika kovala za Skadar u godinama 1436.—1442., to bih ja odatle izvodio, da za ovaj natpis možemo uzeti god. 1456. Riječi Legro Pabon del Navilio biće ime neke ličnosti, pa će možda uspjeti da se ustanovi, kamo to ime spada. Onda će se još uvijek moći prosugjivati pitanje, na kakav se dogogjaj, dotično fakat iz života Legra Pabona del Navilio naš natpis odnosi. Da li na gragjenje crkve? Nadgrobni natpis jedva da će biti, jer se kamen bitno razlikuje od običajnih oblika nadgrobnih spomenika. Upravo pogledom na oblik našeg kamena rekao bih, da imamo posla sa zavjetovnim ili gragjevnim natpisom.

U slici 16. „Glasnika“ od god. 1900. (XII.), sv. 3.—4., str. 522. objavio sam natpis sa nadgrobnog kamena, ukrašena grbom, što je uzidan u crkveni zid manastirske crkve sv. Antuna kraj Alesije. Od onda sam izradio fotografiju ovog spomenika pa ga po njoj evo iznosim u *slici 20.*

Три атичке уклетне плоче.

Пише

др. Рудолф Минстерберг (Münsterberg),
пристав у ц. кр. умјетничко-хисторијском дворскому музеју у Бечу.

(Са 3 слике у тексту.)

К. Б. Штарку (Stark) било је године 1858. познато једва пет уклетних плоча, од којих само двије потјечу из Атине (у К. Ф. Хермановом [Hermann] дјелу „Gottesdienstliche Alterthümer", друго издање, стр. 279., § 42., 19.). Већ године 1897. могао је Рикард Винш (Wünsch) издати збирку атичких девоција (завјештаја) [1]), која обухвата преко двије стотине бројева; к овима ваља још прибројити многе уклетне плоче, које је Винш у уводу својег дјела исцрпно обрадио. Од онда умножише доста знатно број ових текстова Ерих Цибарт (Erich Ziebarth) [2]) и речени Винш [3]). Ми познајемо сада уклетне плоче у грчком, латинском, пуничком и оскичком језику. У низу тих плоча заступана су мимо праве Грчке (Атина, Мегара, Беоција) још и грчка острва (Ципар, Мелос, Коркира), за тим сјеверни крајеви (Олбија, тауријски Керсон), Мала Азија (Книдос, Фригија), Италија, Британија, Галија, Реција (Rätien) и Германија, Шпањолска и Африка. По добу врстају се те уклетне плоче од петог стољећа прије Христа до у четврто стољеће послије Христа.

Према својој важности и по добу прве су у томе низу атичке уклетне плоче [4]). Како и они ексемплари, о којима мислимо овдје рас-

---

[1]) „Defixionum tabellae Atticae", Берлин 1897. (Appendix уз C. I. A.), овдје свагдје скраћено са „defix.".

[2]) „Göttinger gelehrte Nachrichten", филолошко хистор. разред, 1899., 105.; уз то још Винш (Wünsch) у „Rheinisches Museum", LV. (1900.), 62.

[3]) „Rhein. Mus.", озн. мј. 232.

[4]) Са језичног становишта обрадио их Едуард Швицер (Schwyzer) у „Neue Jahrbb.", 1900., стр. 263.

прављати, потјечу из Атине, то не ће бити на одмет, ако овдје у прегледном облику коју наведемо о садржини атичких девоција.

За старије доба нема јединствене и непромјенљиве уклетне формуле, која би упућивала на писмену предају. Често се задовољише тиме, да написаше имена својих непријатеља (обично у номинативу). Што се таковим именицима хтјело, разабире се из оног додатка на другим плочицама: *τούτους πάντας καταδῶ.* Уз то сматрало се ко потребно именовати подземне богове, којима је требало да оврше казну. Најчешће спомиње се Хермес, на пр.: *Βίαιον τὸν Φιλονίκου δοῦλον καταδῶ καὶ Ἀγάθωνα πρὸς τὸν Ἑρμῆν τὸν κάτοχον* (defix. 85.) Често се, и то привидно већ за ранијег доба, поближе истицала врста казне, која нека стигне проклето лице; кад и кад спомиње се и узрок мржње.

Јединствено је својство свију атичких уклетних плоча (такођер и осталих, изузевши једино кипријске плоче, исписане на муљики)[1], да су израђене од олова и то понајвише тако, да је исписана само једна страна, па је онда плочица преломљена или сложена у облику писма. Достапут означује писац своје дјело изрично као писмо (defix. 103.): *Ἑρμῇ καὶ Περσεφόνῃ τήνδε ἐπιστολὴν ἀποπέμπω.* Што се је управо олово одабирало за писање оваких клетва, може се лако протумачити. У почетку писма покушало је људство све могуће твари: листове од паоме, кожу, платно, дрво, иловасте плоче, цин и т. д.[2]). Тако је Паусаниас (IX., 31., 3.) видио на Хеликону прастаро издање „дјеловања и живота Хесиода", написано на олову, које се такођер употребљавало за писање онијех питања, што управљаху оракулу у Додони[3]). Право правцато писмо из четвртог стољећа прије Хр., написано на олову и снабдјевено из вана тачном адресом, објавио је Винш (defix., стр. II.^{b}). О другојачијој разноврсној употреби олова расправља Хибнер (Hübner) у „Ex. script. epigraph.", XLV. Узрок, зашто се за уклетне плоче одабирало олово, био је дакле првобитно чисто практичан. Олово се добро одржава, а по њему се може лако и писати, јер обични шиљасти чавао може да послужи ко писаљка. Уз то било је и јефтино; један таленат олова (36 килограма) стајао је у Атини попречно 2—3 драхме[4]). За уклетне плоче задржаше олово још и онда, када је оно за друге писарске сврхе морало уступити мјесто другим тварима (папирусу, воштаним таблама и т. д.); за становите писарске сврхе

---

[1]) Винш у „Rhein. Mus.", овн. мј. стр. 244.

[2]) Блас (Blass) у Милеровом (Müller) „Handbuch", I.^{2}, стр. 333. и Винш у „Berliner philolog. Wochenschrift", 1901. (XXI.), стр. 687.

[3]) Carapanos, Dodone et ses ruines, стр. 68.

[4]) Бек (Böckh), St. H. H.^{3}, I., стр. 42., исп. стр. 137.

остадоше донекле још у употреби листови *(ἐκφυλλοφορία, πεταλισμός)* и пловасте плоче *(ὀστρακισμός)*. Тек од овог часа може се употреби олова за уклетне формуле подметнути символичко значење: *ἡ γλῶττα αὐτοῦ μόλυβδος γένοιτο* (defix. 96.) = „језик нека му буде тежак ко олово". И јефтиноћа олова стоји у символичком споцају са проклетником (defix. 106.): *ὡς οὗτος ὁ μόλυβδος ἄχρηστος, ὣς ἄχρηστα εἶναι τῶν ἐνταῦθα γεγραμμένων καὶ ἔπη καὶ ἔργα.* Овај се мистицизам све то више шири. Не само да својства олова треба да прелазе на проклетника, него нека га задеси и оно, што се чини са оловом. Плочице укопавају се у земљу те се гвозденим чавлом обично причвршћавају на надгробне споменике[1]); тако нека и проклетника нестане са ове земље (Цибарт, озн. мј. бр. 10.): *τούτους ἅπαντας καταδῶ ἀφανίζω κατορύττω καταπατταλεύω.* Често се онај који проклиње служи тајним писмом и то тако, да пише ријечи од десне стране к лијевој (али никада не пише овим правцем слова појединих ријечи), или да преметне слова у имену проклетога. Символичко значење овог обичаја често се понавља (Цибарт, бр. 14.): *ὥσπερ ταῦτα ἐναντίον γέγραπται, ἐναντία αὐτοῖς γίνεσθαι τὰς πράξεις* или (defix. 67.): *ὥσπερ ταῦτα ψυχρὰ καὶ ἐπαρίστερα, οὕτως τὰ Κράτητος τὰ ῥήματα ψυχρὰ καὶ ἐπαρίστερα γένοιτο.* Првобитно имао је овај обичај своју практичну вриједност; њиме се онај који куне сачувао да му се име сазна[2]). Ово пошљедње биће да је узрок, што проклинатељ — нарочито у Атини — никада не спомиње своје име[3]). Чини се да у Грчкој није било законите казне за оваково „mala carmina"; али се може помишљати и на то, да је онај који се проклиње, ту клетву узвратио, исп. defix. 46.: *Τιμοκλείδης καὶ εἴ τις ἄλλος κατήδησεν (= κατέδησεν).* У највише пригода настојало се ваљда само о томе, да чаролија не дјелује. И како су, бар с почетка, уклетне плоче састављали чаробници[4]), то је ваљда било и мајстора, који су нашли свој хљеб бавећи се тиме, да одвраћају оваковe уклетве. Стари комичар Магнес (у Полуксу

---

[1]) Кењон (Kenyon), „Gr. pap.", 74., бр. 332.: *ἀνενέγκας αὐτὸ εἰς ἀώρου μνῆμα ὄρυξον ἐπὶ δ' δακτυλίους καὶ ἔνθες.*

[2]) Не гледећи на многе случајеве, гдје се морасмо одрећи прочитања, пошто се знакови не могу одгонетнути, не ће нам увијек одмах успјети, да поуздано изнађемо на означени начин поразметнута имена. Винш (defix. VIII.[b]) објављује такав један натпис из Танагре и здваја управо гледе његовог прочитања, па ипак је у другој бразди с лијеве стране име *Κηφισόδωρον* а у пошљедњој бразди на десно *(ἄ)χρηστον* сасвијем поуздано.

[3]) Од овог правила није defix. 100. сјегурно никаков изузетак, прије ће то бити за 96./97.: *εἴ τι μέλλει ὑπὲρ Φίλωνος φθέγγεσθαι ῥῆμα πονηρόν* (и слично). По овоме чини се, да би *καταδῶ* требало попунити у име чаробника; но томе се противе текстови, у којима увријеђени о себи говори у првој особи, као н. пр. defix. 98.

[4]) Plato republ., II., 364.[c]: *ἀγύρται δὲ καὶ μάντεις ἐπὶ πλουσίων θύρας ἰόντες πείθουσιν, ὡς ἔστι παρὰ σφίσι δύναμις ἐκ θεῶν ποριζομένη, ..., ἐάν τέ τιν' ἐχθρὸν πημῆναι θέλῃ, μετὰ σμικρῶν δαπανῶν ὁμοίως δίκαιον ἀδίκῳ βλάψειν, ἐπαγωγαῖς τισι καὶ καταδέσμοις τοὺς θεούς, ὥς φασιν, πείθοντές σφισιν ὑπηρετεῖν.*

[Pollux] VII., 188.) доводи *ὀνειρομάντεις* у свезу са *ἀναλύται;* глагол *ἀναλύω,* који уз ово иде, тумаче лексикографи у управо означеном смислу („спасити“ од зле чаролије, чаролију „ништетном“ учинити)[1]). Противно је тому *καταδέω* и *καταδῶ (καταδοῦμεν),* што читамо готово на свима атичким уклетним плочама, које се не ограничавају једино на набрајање имена. Која се управо мисао у тој ријечи у оваковој свези крије, ваљало би да се изнађе, јер је то са вјерско хисторијског гледишта свакако од важности[2]). Тумачење Роде-а (Rohde): да су ове *καταδέσεις* „споне“, којима ће чаробник „невидљиве“ магично присилити да му чине по вољи (Psyche, стр. 379., примједба), не може се, ма да се оснива на Платоновој изјави, довести у сугласје са стањем ствари, које се разабире из уклетних плоча. Не намјерава се „везати“ божанство, него оно лице које се проклиње. Винш (defix. III.[b]) позива се, да протумачи овај израз, на једно мјесто код Пиндара (Pyth. 4., 71.): *τίς δὲ κίνδυνος κρατεροῖς ἀδάμαντος δῆσεν ἅλοις,* но мени се чини, да то мјесто за нашу ствар нема вриједност[3]), пошто се не да помислити, да се израз *ἥλῳ δεῖν* у говору употребљавао.

*

Клетва је потекла из намјере, да се освети учињена неправда; неправда која пријети може се одбранити евентуалном уклетвом. Потресна је тужбалица (defix. 98.): *φίλη Γῆ, βοήθι μοι· ἀδικούμενος γὰρ ὑπὸ Εὐρυπτολέμου καὶ Ξενοφῶντος καταδῶ αὐτούς.* Ко ова односе се и многе друге плочице на судбене распре; на то упућују ријечи: *ἀντίδικοι, σύνδικοι, συνήγοροι, μάρτυρες, μηνυταί* и слично, па како Винш („Rhein. Mus.“, озн. мј. 63.) нагађа, такођер проклинање говорника Демостенеса и Ликурга. Очито је с тиме у свези, што се тако често проклињу *γλῶττα καὶ ψυχή* (или у сличном значењу *ἔπη καὶ ἔργα),* који су криви несрећи клетни-

---

[1]) На примјер: Suidas *ἀναλυθῆναι· τὸ καθαρμῷ τινὶ χρήσασθαι φαρμάκων· Μένανδρος Ἥρωι· „πεφαρμάκευσ' ὦ γλυκύτατ' ἀναλυθεὶς μόλις.* Hesych *ἀναλῦσαι τὸ βεβλαμμένον τινὰ δι' ἐπῳδῆς ἀπαλλάξαι.* Исп. Лобек (Lobeck), Aglaoph., стр. 644.

[2]) Из каснијег доба потичуће *παραθῆκαι φιμωτικαί* из Кипра (defix. XVIII.) недоказују ништа у погледу првобитног значења овог обичаја. По мишљењу гностичара „сапињу“ *ἀναλήμπται* Јалдабаотови језик опадника по смрти уз некаквог великог демона с коњском главом (Ц. Шмит [Schmidt], „Gnostische Schriften in koptischer Sprache“, 412.). То би можда могло стајати у каквој свези с нашима *κατάδεσμοι.* Медиум *καταδεῖσθαι* употребљава се за љубавне чаролије (Theokrit 2.) и значи „везати уза се“. Примјер оваковог *φιλτροκατάδεσμος* даје Винш, defix. XVIII.

[3]) Против Виншовог мнијења изјавио се већ Е. Кунерт (Kuhnert) у приказу дјела „Defixionum tabellae“ („Berliner philolog. Wochenschrift“, 1898., 1388.). Латинско defigere (*defixio) чини се да је тек у посредној свези са грчком употребом; чавао, који је првотно код уклетне плоче имао чисто практично значење постаје касније и сам чаролијско оруђе (Јан [Jahn], „Aberglaube des bösen Blicks“, 106.). Оно етруско-римско clavum figere (О. Милер [Müller], „Etrusker“, II., 329.) нема у себи ништа чаролијскога.

ковој[1]). Најједноставнија формула гласи (defix. 50., из четвртог стољећа): *Μένυλλον Ἀλαέα καταδῶ, τὴγ γλῶτταν καὶ τὴμ ψυχήν* = „језик и дух нека буду „везани", то јест „сапети". У највише других случајева клетва је опћенитија. Крај *γλῶττα καὶ ψυχή* најобичнија је клетва *χεῖρες καὶ πόδες*, дакле: „нека не може да миче ни једним удом", — „да га удари кап"[2]). Кад и кад набраја онај који куне што тачније све дијелове тијела (Цибарт бр. 23). Болести долазе од богова, нарочито приписују се подземним боговима и душама које обилазе по свијету (*ἄωροι* и *βιαιοθάνατοι*) душевне болести, епилепсија и ваљда и све болести, којима је узрок тајанствен (Роде, „Psyche", 358., 2.; 364., 2.; 703.), па се на ње обраћа онај који проклиње; исп. schol. Aristoph. av. 1490: *(ἥρωες) ἀποπλήκτους μὲν ποιεῖν δύνανται* и Athen, XI., 461.[c]: *χαλεποὺς καὶ πλήκτας τοὺς ἥρωας νομίζουσι, τὸ δὲ ὠφελὲς οὐ κέκτηνται.* Болести, које проузроковане непријатељске клетве, као да су понајвише лијечили они *ἀναλύται*. Нарочитог обзира заслужују они ријетки случајеви, гдје се жели проклетом, да остане нежења или да не добије порода: *τὰς φυλὰς αὐτῶν καὶ τοὺς κύσθους* (defix. 47.); *τὴν φύσιν* (89.); *γόνου εὐνῆς ἄτερ* (90.); *μήποτε γῆμαι* (78.); *ἐπιλαθέσθαι Χαρίαν καὶ τῆς κοίτης τῆς πρὸς Θεοδώραν* (Цибарт бр. 16.); *[ἀμνης]τίαν τῆς κοίτης* (на озн. мј. бр. 17.); исп. *Νικοκλέᾳ μὴ γάμος μηδ' ὑμέναιος* (defix. VII.[b] из Тебе) и можда још *ἄγαμον* (defix. VIII.[b] из Мегаре, у претпосљедњем реду, десно). Ово је у свези са старим празновјерјем: умријети ко нежења или без (мушког) потомства, била је страшна несрећа, јер је покојнику онда оскудјевала нужна њега (Роде, „Psyche", 292.); то истиче и Електра Софоклева у својој тужаљки: *ἄτεκνος, τάλαιν', ἀνυμέναιος αἰὲν οἰχνῶ.*

Уклети припадају, у колико се спомиње занимање, до ријетких изузетака нижим слојевима народа; то је такођер случај за оне, који изричу клетву[3]). Понајчешће су заступани занатлије, за тим мали трговци, рјеђе глумци, кухари, робови и ослобођени. У погледу занатлија и бакала често се умјесто ријечи *ἔργα* ставља или потање тумачи одређенији израз: *τὸ ἐργαστήριον καὶ τὰ ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ πάντα, τὸ ἐργαστήριον καὶ τὴν ἐργασίαν, τέχνην καὶ ὄργανα, τὸ καπηλεῖον* и т. д.

---

[1]) Или како мисли Винш, на озн. мј. стр. 68.: да пријете како ће нашкодити код судске расправе; исп. Cic. Brut., 60., 218.: (Curio) in iudicio .... subito totam causam oblitus est idque veneficiis et cantionibus Titiniae factum esse dicebat. Али се клетва изриче безусловно, а разумјева се да се она односи на будућност.

[2]) У Лукијана, vit. auct. 25. доказује Хрисип (Chrysipp) неком купцу, да је он у истину камен. Купац је о тој тврдњи тако чврсто увјерен да већ ћути како му се ноге окаменише: *ἤδη μου τὰ σκέλη καθάπερ τῆς Νιόβης ἀπεψύχετο καὶ πάγια ἦν*, и моли: *ἀνάλυσόν με καὶ ἐξ ὑπαρχῆς ποίησον ἄνθρωπον.*

[3]) По Платону (исп. примједбу 12.) нуђали су *ἀγύρται καὶ μάντεις* своје услуге нарочито богаташима.

Јер нико није знао, да ли му опаки сусједи овим или сличним начином потајице о злу не раде, вјеровало се да радионице од оваког непријатељства могу сачувати *βασκάνια* (Бекер [Bekker] anecd. код Херман-Штарка, „Gottesdienstliche Alterthümer“, стр. 273., § 42., 4.): *βασκάνιον — ὃ πρὸ τῶν ἐργαστηρίων οἱ χειρώνακτες κρεμαννύουσι τοῦ μὴ βασκαίνεσθαι αὐτῶν τὴν ἐργασίαν.* Маске на мангалама (саксијама) и лончарским пећима имаду слично значење [1]).

*

Три оловне плочице, о којима ћемо сада говорити, прибавио је бос.-херцег. земаљски музеј у марту 1896. за своје збирке. Оне потјечу по изјави продаваоца из „Љоса код Атине“; ту се очевидно мисли мјесто Liossia источно од Декелеја. Ближа су додуше Атини мјеста Като- и Епано-Лиосија (Liossia). Плочице 1. и 2. бијаху по дуљини вишепут сложене, док је трећа била са све четири стране сложена у облику писма. У свим трима плочицама још се је налазио чавао.

Плочица 1. *(слика 1.)*. Висока 0·1 *м*, широка 0·055 *м*.

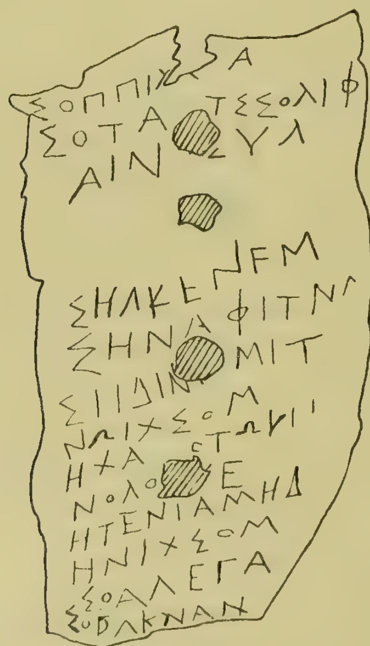

Ἄ[ρ]χιππος
Φιλόσστ[ρ]ατος
Λυσ[α]νία[ς]

Μενεκλῆς
[Ἀ]ντιφάνης
Τιμ[ω]νίδης
Μοσχίων
Πρωτο[μ]άχη
Ε[ὔκ]ολον
Δημαινέτη
Μοσχίνη
Ἀγέλαος
[Με]λάνκ[α]ρος?

Слика 1.

На тој плочици написана су понајприје закључна слова тачно једно под друго (Вини, defix., praef. IV.“), онда остала слова с десне на

[1]) Бендорф (Benndorf) у Eranos Vindob. 385.

Слика 2.

a)

(Καλλ....ν)
καταδῶ.
ὥςπερ ταῦτα
ἀνένπαλιν,
οὕτω
ἐκείνει
(ἀ)νέμπαλιν⟨α⟩
πάντα γένοιτο
καὶ ἔπη
καὶ ἔργα.

b)

(Καλλίαν) καταδῶ.
ὥςπερ ταῦτ' ἀνένπαλιν,
οὕτως γένοιτο Καλλίαι
ἀνένπαλιν
⟨ἀνέμπαλι[ν]⟩
πάντα
καὶ
ἔργα καὶ
[ἔπ]η καὶ χεῖρας
καὶ πόδας
καὶ [γ]όνα[τ]α
καὶ ψυχήν.

c)

(Πάταικον)
καταδῶ.
ὥςπερ ταῦτα
ἀνένπαλιν,
οὕτω Π[ατ]αίκοι
πάντα [ἀν]ένπα[λι]ν
γένοιτο καὶ ἔπη
καὶ ἔργα καὶ χεῖρες
καὶ πόδες
καὶ ψυχή.

лијеву страну, при чему је прво слово у правилу стављено превисоко, те због тога бразде теку на ниже.

У ретку деветом стављено име *Εὔκολον* (fem.) потјече од А. Вилхелма (Wilhelm); испореди C I A II 988. Читање пошљедњег имена није поуздано; јасно се види само *ΣΟ.ΛΚΝΛΛ..* Треће слово с краја чини се да је првотно било *Γ*, но да се исправило у *Ρ. Μελάγκαρος* саставили су Фик-Бехтел [Fick-Bechtel] („Griechische Personennamen", стр. 159.) из патронимикона *Μελαγκρίδας* (Paton-Hicks „Inscr. of Cos", бр. 406.[6]), што га налазимо и у Thuk., VIII., 6., 3. Сличне творбе јесу такођер *Λεύκαρος* (из *Λευκόκαρος)* и *Φάλακρος.* Оно *Ναύκλ(η)ρος,* на које сам упозорен с пријатељске стране, не ће бити властито име.

Плочица 2. *(слика 2.).* Широка 0·22 *м*, висока 0·02—0·06 *м.*

Имена проклетих у напису поремећена су разбацањем појединих слова, док су и уклетној формули писана обичајним начином. Само код женског имена употребила се замјеница. Име те жене не може се због тога поуздано одредити, али је ваљда изведено од *καλός.* У уклетним плочама често се находи име *Καλλίας;* писац је, кад је слова разметао, погрешно опетовао *Ι. Πάταικος* је име неког Метекена код Винша, defix., таб. 81. *ἐκείνει* (*а* 6.) умјесто *ἐκείνῃ* упућује по Мајстерхансу (Meisterhans, „Gramm. d. att. Inschriften", стр. 95.) на доба послије год. 380.; оно *οι* умјесто *ωι* (у ријечи *Παταίκοι, с* 5.) ријетко је у Атини, чешће у Беоцији (Мајстерханс, озн. мј. стр. 52.). Сасвим нов је израз *ἀν' ἔμπαλιν πάντα γένοιτο* = „све нека пође трагом рака". У акузативним облицима *χεῖρας, πόδας* и *ψυχήν* као да је био писцу на памети глагол *καταδῶ.*

Плочица 3. *(слика 3.).* Висина 0·11 *м*, ширина 0·185 *м.*

У овој плочици имамо посла с ријетким случајем, да је писац започео писати с доње десне стране (defix. IV.[a]). Онај који проклиње не само да наводи своје име, што се иначе избјегава (исп. стр. 581.), него он казује и одакле је. Зачудно је што мањка глагол *καταδεῖ.* Мимо свега тога не можемо двојити, да овдје имамо посла са уклетном плочом.

Зачудно име *Σφοααῖος* чини ми се да је поуздано, и ако то име иначе не могох нигдје наћи; уопће је доста ријеђак падеж *αῖος,* но ваља испоредити *Σοκνολαῖος (θεὸς μέγας), Πασοκνολαῖος, Πετεαῖος, Πετεκαῖος* (види Indices у „Greek papyri" и грчке папирусе у „Berliner Museum", I.), за тим *Ἀσωχαῖος* (Joseph. bell. Iud., VI., 10.; Suidas). Није ми успјело, да на моје задовољство попуним празнине у другом и трећем ретку. Из Paus., V., 21., 15. и из Papyrus-а познајемо египатско властито име *Αἴδας;* али би се могло мислити и на *Αἶος.*

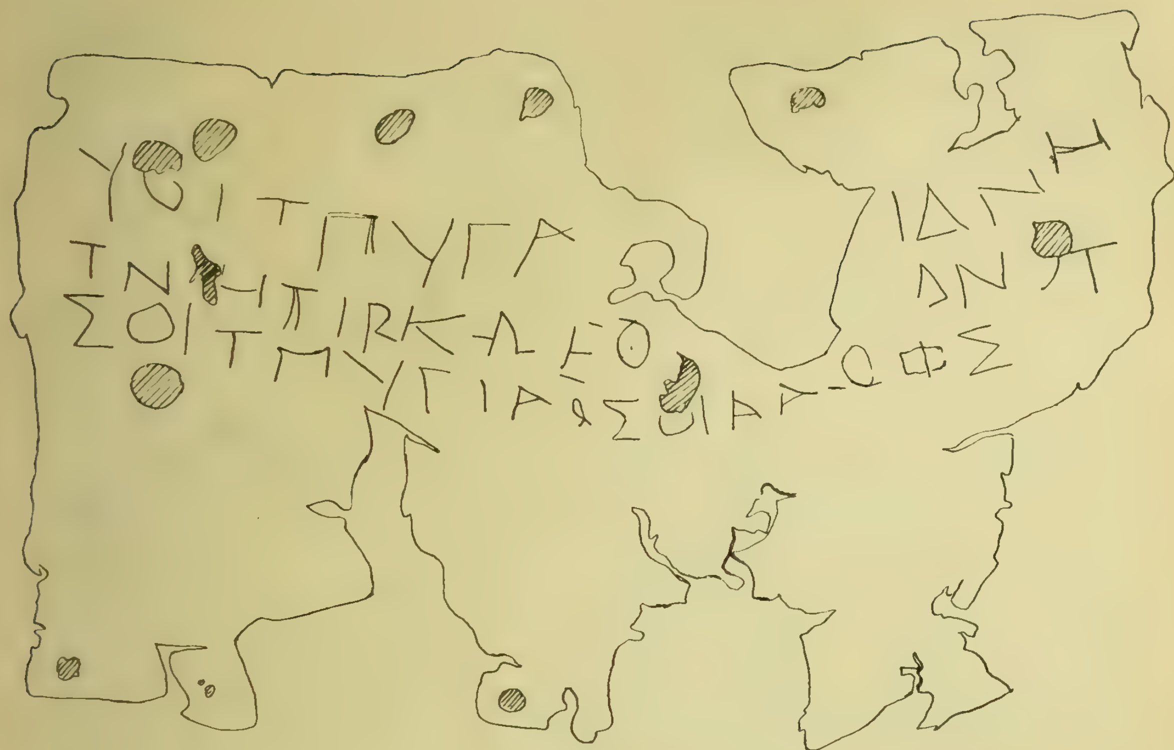

Слика 3.

Σφοααῖος ὁ Αἰγύπτιος
τ[ὸ]ν Δ[ίδαν καὶ] Θεωκρίτην τ-
ὴν Δί[δα τοῦ] Α(ἰ)γυπτίου.

За поновне покушаје читања ове уклетне плочице треба да истакнем, да су празнине у истину нешто веће него што их видимо у *слици 3.*, што ће бити због тога, јер се преломи не могоше потпуно уравнати.

*

Примједба. Једна уклетна плоча из Еубеје. У листу *Ἀθηνᾶ* од 10. септембра 1860. објављена је „оловна плоча из Еубеје“, на којој се нашло име *Ἀστυχαρίδης* (ваљда и још више тога): Pape-Benseler у „Wörterbuch der griechischen Eigennamen“. Та оловна плоча биће једва што друго него уклетна плоча.

Književnost. — Књижевност.

Paul Oppenheim: „Ueber einige alttertiäre Faunen der österr.-ungar. Monarchie“. (Sa 11 tabli i 7 slika u tekstu. Iz djela „Beiträge zur Palaeontologie und Geologie Oesterreich-Ungarns und des Orients“. Sv. XIII., god. 1901.)

Opsežna i krasna ova rasprava, koja se bavi za sada još slabo poznatim eocenim naslagama u Austro-Ugarskoj i Bosni-Hercegovini, vrijedi po nas napose, što se skoro dvije trećine njezine sadržine odnose na eocene naslage Majevice-planine i Hercegovine s njihovim obiljem fosilija, pa će s toga ova paleontološka radnja moći poslužiti ko kamen temeljac za proučavanje naših krajeva. Upozorujući s iskrenim priznanjem na ovu značajnu raspravu gosp. pisca možemo izraziti naše osobito zadovoljstvo zbog toga, što ova radnja u glavnoj svojoj sadržini predstavlja novu kariku u nizu priloga na znanstvenom polju u Bosni i Hercegovini i što je za tu radnju prije kratkog vremena otpočeto geološko proučavanje naše domovine podalo i poticanja i materijala.

Oppenheimovo djelo bavi se u prvom odjelku s eocenima iz okoline Guttaringa u Koruškoj (str. 2.—12.), u drugom s eocenim fosilijama iz Ugarske, naročito iz Ajke u Bakonjskoj planini (str. 12.—25.), a u trećem s eocenima iz Friaula (str. 25.—42.). Ma da se ovdje iznosi mnogo novog i zanimljivog, to za nas ovi odjelci ipak nemaju onog specijalnog interesa ko četvrti najveći odjelak (str. 42.—133.), gdje se govori o eocenim fosilijama iz Istre, Dalmacije, Bosne i Hercegovine. Tu se opisuju 202 fosilija, od kojih tri četvrtine potječu iz Herceg-Bosne, dok su samo njih 50 iz spomenutog susjedstva. Do sada se ne zna, da li su ove pošljednje zastupane i u našoj domovini. Nalazišta eocenih fosilija iz Hercegovine jesu: Dabrica, Konjavac i Trebistovo. Bosanske eocene fosilije redom su iz Majevice i njezinih sjevernih obronaka, prikazanih u generalštapskoj karti na listu „Dônja Tuzla“. Jedna jedina vrsta je iz Bjelića kraj Olova. U tumaču uz table uvukoše se na žalost kod nabrajanja imena dotičnih nalazišta krupne pogrješke, ali se ove mogu lako ispraviti po tačnom imeniku tih nalazišta, štampanom po našim obavjestima na str. 48. (192.).

Naredni sistematski prijegled svih opisanih vrsta iz Bosne i Hercegovine daje jasnu sliku o bogatstvu i važnosti Oppenheimove radnje, pri čemu dodajemo, da su one vrste, koje označava zvijezdica (*), prikazane takogjer u slikama.

Protozoa (Praživotinje, Urthiere).

Nummulites perforatus d'Orb. — Hercegovina.
Numm. atacicus Leym. — Hereeg. i Majevica.
Numm. laevigatus Lam. — Hereeg. i Majevica.
Numm. lamarckii d'Ach. — Majevica.
Assilina granulosa d'Ach. — Majevica.
Orthophragmina pratti Mich. — Hereeg.

Coelenterata (Mješice, Pflanzenthiere, Korallen).

Porites pelegrinii d'Ach. — Herceg.
**Por. crustulum* nov. sp. — Herceg.
**Actinacis sub-rollei* nov. sp. — Herceg.
**Astraeopora mostarensis* nov. sp. — Herceg.
Astr. annulata d'Ach. — Herceg.
Astr. cf. *decaphylla* Reuss. — Herceg.
**Goniaraea octopartita* nov. sp. — Herceg.
**Madrepora herzegowinensis* nov. sp. — Herceg.
Cyclolites perezi J. Haime. — Herceg.
**Trochoseris semiplanus* nov. sp. — Herceg.
**Cyathoseris (Mycetoseris) dinarica* nov. sp. — Herceg.
**Pachyseris murchisoni* J. Haime. — Herceg.
**Turbinoseris* cf. *dubrawitzensis* nov. sp. — Herceg.
**Turb. pironai* d'Ach. — Majevica.
**Mesomorpha columnaris* nov. sp. — Herceg.
Hydnophylia daedalea Reuss var. *delicata*. — Herceg.
**Trochosmilia (?) cocchii* d'Ach. — Herceg.
Placosmilia multisinuosa Mich. — Herceg.
Plac. cornu nov. sp. — Herceg.
Trochosmilia alpina Mich. (uključivo *Smilotrochus incurvus* d'Ach.). — Herceg.
Parasmilia acutecristata Reuss sp. — Herceg.
Parasm. cornuta J. Haime. — Majevica.
**Circophyllia gibba* nov. sp. — Herceg.
Pattalophyllia cyclolitoides Bell. — Herceg.
**Patt. dalmatina* nov. sp. — Herceg. (?).
Hydnophora sp. — Herceg.
**Cyathomorpha dabricensis* nov. sp. — Herceg.
**Heliastraea katzeri* nov. sp. — Herceg.
**Cladocora (?) bosniaca* nov. sp. — Majevica.
**Calamophyllia subtilis* nov. sp. — Herceg.
**Rhabdophyllia granulosa* d'Ach. var. *pachytheca* Opp. — Herceg.
**Rhab. fallax* nov. sp. — Herceg.
**Columnastraea caillaudi* Mich. — Herceg. i Majevica.
**Stylocoenia reussi* nom. mut. — Herceg.
**Astrocoenia spongilla* nov. sp. — Majevica.
**Astroc. expansa* d'Ach. — Herceg. i Majevica.
**Rhizangia brevissima* Desh. — Herceg. i Majevica.
Stylophora italica d'Ach. — Herceg.
**Styl.* cf. *distans* Leym. — Herceg.
**Flabellum bosniacum* nov. sp. — Majevica.

Echinodermata (Bodljokošci, Stachelhäuter).

Micropsis sp. aff. *Microp. veronensis* Bitt. — Herceg.
Echinolampas sp. — Herceg.
Macropneustes sp. — Herceg.

Mollusca (Mekušci, Weichthiere).

Ostrea cf. *elegans* Desh. aut *supranummulitica* Zitt. — Majevica.
Gryphaea globosa Sow. — Majevica.
Anomia tenuistriata Desh. — Herceg.
Pecten (Chlamys) tripartitus Desh. — Herceg.
Spondylus multistriatus Desh. — Herceg.
Spond. asperulus Münst. — Majevica.
Lima (Plagiostoma) eocaena Bay. — Majevica.
Modiola corrugata Al. Brong. — Majevica.
Lithodomus cordatus Lam. — Herceg.
Modiolaria cf. *sulcata* Lam. — Majevica.
Arca ristorii Vin. — Majevica.
Arca scabrosa Nyst. — Majevica.
**Loparia katzeri* nov. gen., nov. sp. — Majevica.
Cardita imbricata Lam. — Majevica.
Card. acuticostata Lam. — Majevica.
**Card. katzeri* nov. sp. — Majevica.
Crassatella plumbea Chem. — Herceg. i Majevica.
Crass. dilatata Desh. — Majevica.
**Crass. kalitensis* nov. sp. — Majevica.
**Chama bosniaca* nov. sp. — Majevica.
**Chama tuzlana* nov. sp. — Majevica.
Lucina mutabilis Lam. — Herceg.
**Luc. illyrica* nov. sp. — Herceg.
Luc. escheri May.-Eym. — Herceg.
Luc. gigantea Desh. — Herceg.
**Luc. saxorum* Lam. — Herceg. i Majevica.
Luc. hermonvillensis Desh. — Majevica.
**Luc. (Codokia) pardalina* nov. sp. — Herceg.
Corbis major Bay. — Herceg.
Cardium (Trachycardium) gratum Defr. — Herceg.
**Card. dabricensis* nov. sp. — Herceg.
Card. (Lithocardium?) cf. *wiesneri* v. Hantken. — Herceg.
**Card.? illyricum* nov. sp. — Herceg.
Cyrena quadrangularis nov. sp. — Bjelići kraj Olova.
Venus scobinellata Lam. — Herceg.
**Venus prior* nov. sp. — Herceg.
**Cytherea rhomboidea* nov. sp. — Herceg.
**Cyth. orientalis* nov. sp. — Herceg.
**Cyth. dabricensis* nov. sp. — Herceg. i Majevica.
**Cyth. hilarionis* nov. sp. — Herceg.
**Solen plagiaulax* Cossm. nom. mut. — Herceg.
Phasianella turbinoides Lam. — Herceg.
Trochus margaritaceus Desh. — Herceg.
Troch. subnovatus Bay. — Majevica.
**Troch. dabricensis* nov. sp. — Herceg.
Turbo sp. aff. *fittoni* de Bast. — Herceg. i Majevica.
Teinostoma vicentinum Oppenh. — Majevica.
Turritella trempina Car. — Majevica.

Velates schmidelianus Chem. — Herceg. i Majevica.
Nerita circumvallata Bay. — Herceg.
**Neritopsis pustulosa* Bell. — Herceg.
Calyptraea aperta Sol. = *trochiformis* Lam. — Majevica.
Hipponix striatus Menegh. — Majevica.
**Natica (Ampullina) vulcani* Brong. — Herceg. i Majevica.
Nat. (Amp.) sigaretina Lam. — Herceg.
Nat. (Amp.) parisiensis d'Orb. — Majevica.
**Nat. (Amp.) edwardsi* Desh. — Herceg.
**Nat. (Amp.) vitellius* nov. sp. — Majevica.
Nat. (Amp.) cf. *intermedia* Desh. — Majevica.
**Nat. (Amp.) incompleta* Zitt. — Herceg. i Majevica.
Nat. cepacea Lam. — Herceg.
**Deshayesia fulminea* Bay. — Herceg.
Nat. pasinii Bay. — Herceg.
**Melania majevitzae* nov. sp. — Majevica.
Melanatria cuvieri Desh. — Majevica.
Melanopsis doroghensis Oppenh. — Majevica.
Diastoma costellatum Lam. — Herceg.
**Cerithium multisulcatum* Brongn. — Herceg.
**Cer. vellicatum* Bell. — Herceg.
**Cer. coracinum* nov. sp. — Herceg.
**Cer. subfunatum* nov. sp. — Majevica.
**Cer. imperiale* nov. sp. — Majevica.
**Cer. pontificale* nov. sp. — Majevica.
**Cer. subtiara* nov. sp. — Majevica.
**Cer. kittlii* nov. sp. — Majevica.
**Cer. (Bittium) plaga* nov. sp. — Majevica.
**Cer. tapeti* nov. sp. — Majevica.
**Cer. bosniacum* nov. sp. — Majevica.
**Cer. (Batillaria) katzeri* nov. sp. — Majevica.
**Cer. (Bat.) loparense* nov. sp. — Majevica.
**Cer.* sp. — Majevica.
**Cer. plicatum* Brug. var. *alpina* Tourn. — Herceg.
Cer. vivarii Oppenh. — Herceg.
**Cer. (Bellardia) delphinus* nov. sp. — Majevica.
Cer. lamellosum Brug. — Herceg.
Cer. bassanii Oppenh. — Herceg. i Majevica.
**Cer. (Gourmya) maccus* nov. sp. — Majevica.
**Cer. lukavicense* nov. sp. — Majevica.
**Cer. (Campanile) lachesis* Bay. — Herceg.
Rostellaria goniophora Bell. — Herceg.
Rost. (Gladius) sp. — Majevica.
**Strombus tournoueri* Bay. — Herceg.
Terebellum sp. — Herceg.
Ter. sopitum Sol. — Herceg.
Cypraedia elegans Defr. — Herceg.
Cypraea (Luperia) inflata Lam. — Herceg.
Sycum sp. — Majevica.
Tritonidea pseudostenomphalus Oppenh. — Herceg.
Conus pendulus de Greg. — Majevica.
Bulla (Mnestocylichnella) magnifica Oppenh. — Herc.

Vermes (Crvi, Würmer).

**Serpula (Pomatoceros) konjavacensis* nov. sp. — Herceg.
**Serp. (Spirorbis) laterecristata* nov. sp. — Herceg.

Po razlaganju Oppenheima pripada bogata fauna iz Majevice-planine u svojoj cijelosti srednjem eocenu, jer se ni jedna vrsta ne podudara s tipovima iz gornjeg eocena pa je i vrlo neznatna srodnost nekojih odlika s onima iz dônjeg eocena. U srednji eocen idu i oba hercegovačka nalazišta Konjavac i Trebistovo, dok nalazište Dabrica po svoj prilici pripada mlagjem horizontu, pa se prethodno pribraja gornjem eocenu. Potpuna sigurnost moći će se u tome pravcu postići samo stratigrafskim istraživanjima na licu mjesta, za koja nam ovdje prikazano izvrstno djelo daje na ruku stalnu osnovicu i po gdjekoje uputstvo.

Različito. — Различито.

Прехисторички налази из Албаније.

Приопћио

Теодор Ипен (Ippen),

ц. и кр. генерални конзул у Скадру.

У мојем чланку „Прехисторичка и римска налазишта у околици Скадра у Албанији" („Гласник зем. музеја", год. XI. = 1899., св. 4., стр. 767.—772.) ја сам такођер укратко споменуо некрополу равних гробова у Калаја Далмачесу крај села Комани у котару Пука.

Овдје је од онда претражено неколико гробова и нашло се у њима прилично много предмета. Старине, што их је ту прибрао господин Дегран (Degrand) године 1898., објавио је он међутим у својој књизи „Souvenirs de la Haute Albanie", Париз 1901., стр. 258.—264., те је неке од њих приказао и у сликама.

Господин др. Павао Трегер (Traeger) из Берлина раскопао је у годинама 1899. и 1900. више гробова у реченој некрополи па је оне предмете, што их је нашао прве године 1899. објавио, дјеломице такођер и репродуцирао у берлинском листу: „Zeitschrift für Ethnologie", год. 1900., док о својим налазима из прошле године дотични извјештај до данас још није штампао.

Пред мном је из некрополе код Калаја Далмачеса налазак, што га је оданле добавио овдјешњи колегиј Исусоваца, осим тога још и збирка предмета, које сам ја из овог налазишта набавио. Налазци, који су сада власништво исусовачког колегија, извађени су из два гроба, док сам ја оне моје купио од сељака, који су, како се чини без икаквог реда прекопали више гробова. Овдје износим редом и у сликама предмете из моје и из збирке отаца Исусоваца:

Фибуле *(слика 1., број 8.* и *слика 4., бројеви 1., 2.* и *3.)*, у свему пет комада. Ово су ла-тенске фибуле са широким луком.

Гривне *(слика 1., број 5., слика 2., бројеви 3.* и *4., слика 3., бројеви 1.* и *2.)*, израђене од јаке бронцане жице. На једном крају имаду куку, која захваћа у ушицу на другом крају. Окрајци ових гривни спирално су обавијени узаном врпцом од бронцаног тенећета. Гривна, приказана у *слици 2.* под *бројем 4.* има на ланчићу од двије карике привјесак у облику прапорца. У свему нађоше се шест гривни.

Наруквице *(слика 1., број 10.* и *слика 2., број 10.)*. Оне су израђене од доста дебелог бронцаног тенећета, прилично су широке а по средини издиже се из плохе поширока пруга; украшене су плитко урезаним орнаментом.

Slika 1.

Slika 2.

Минђуше *(слика 3., број 3.)*. Мислим, да су оне минђуше, што су приказане у *слици 2.* под *бројем 12.*, донекле особитост наше некрополе; њихов дôњи дио у облику звијезде састоји од два комада бронцаног тенећета, постављена један на други. Нутарње тенеће видимо приказано у *слици 3.* под *бројем 5.;* оно је испупченог облика са круговима и крстовима, док вањско тенеће чини велику грбу, око које су 5 до 6 трака, чиме овај дио добива облик звијезде. Дôњи дио минђуше виси на колуту од танке бронцане жице, који се тако отвара и затвара, што кука једног краја захваћа у ушицу другог краја. Оваких минђуша нашло се врло много, али су обично оштећене, те се због тога за поједине одломке тешко може наћи правилни тумач. Обично се држало, да су пафте.

У збиркама, о којима је овдје говор, има три пара посве одржаних минђуша, за тим један поједини добро очувани комад, и одломака од трију парних и трију појединих минђуша.

Прстени. *(Слика 1., бројеви 6.* и *7., слика 2., бројеви 5., 6.* и *7., слика 4., број 4.)* Начињени су од бронцаног тенећета, али им крајеви нијесу слехемљени, већ су отворени и захваћа један преко другог. На плохама двају прстена урезан је пентаграм. Прстен на *слици 2., број 5.* показује ова урезана слова:

ΑΝΑ
ΟΗΘΗ
ΙϹЄΒ

Према писмену Θ могло би се мислити да имамо посла са грчким писмом, но онда добивамо читајући ανα σηϑη ισεβ = *ana oisi isev,* а то нијесу грчке ријечи. Да ли су можда илирске?

Прстен у *слици 4., број 5.* по својем изгледу као да је био натакнут на појас и да се је њиме причвршћивала врпца или крај од кајиша.

Двострука игла укосница *(слика 4., број 6.)*, од које се нашла само половина.

Бронцане спирале *(слика 4., број 7. а* и *b)*. Једна има само два обода, док су другу, која не бијаше већа, налазници одмотали.

Привјесци од појаса *(слика 3., број 4. а* и *b)*. Привјесака овог облика нашло се прилично много. Сељакиње из брдских крајева у околини наше некрополе носе и дан данас на својим, металним оковима украшеним појасовима оваке привјеске, искуцане од туча. У доданој овдје *слици 6.* доносим такав модерни привјесак. Привјесци од појаса *(слика 1., број 9.)*, два комада, састоје од широке бронцане плохе, на коју је прилехемљена кука, у коју захваћа колут.

Бронцани колути *(слика 1., број 15.)*, два комада, надаље два колута, који су стременком спојени у цјелину наочарастог облика; они су или једноставни *(слика 3., број 7.)* или украшени додацима *(слика 3., број 6.)*. Можда су служили ко споне.

Бронцани запонци *(слика 1., број 11., слика 2., број 12.)*. У свему пет комада, у једног нема игле.

Од гвожђа имамо међу нашим налазима сјекира и ножева. Зачудно је, што се тако ријетко нађоше мачеви, по чему изгледа, да сјекире нијесу служиле као халат, већ ко оружје.

У свему има пет сјекира *(слика 1., бројеви 12.* и *14., слика 5., бројеви 1., 2.* и *3.)*. Она прва је рђаво очуван комад, којему је првобитни облик био онај исти

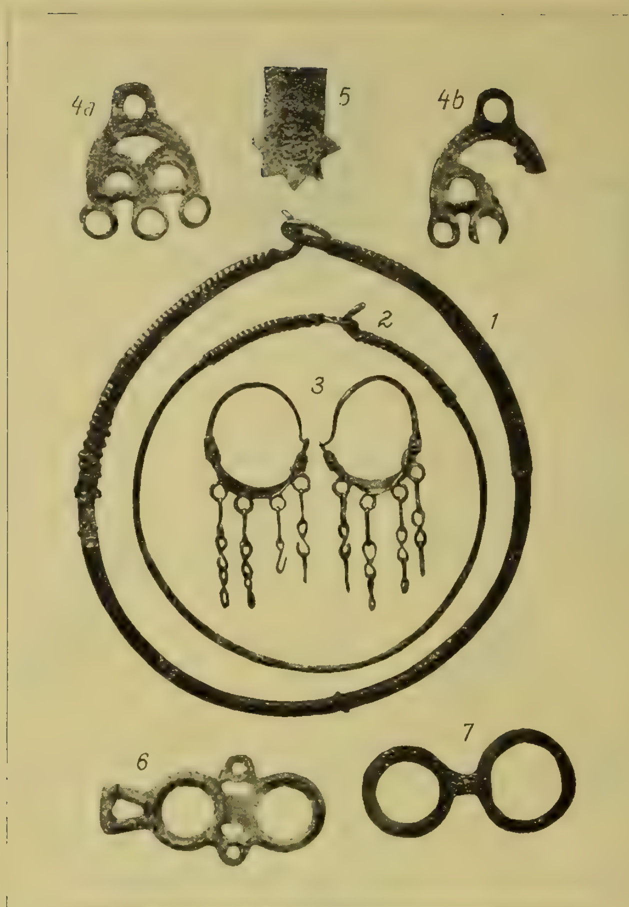

Slika 3.

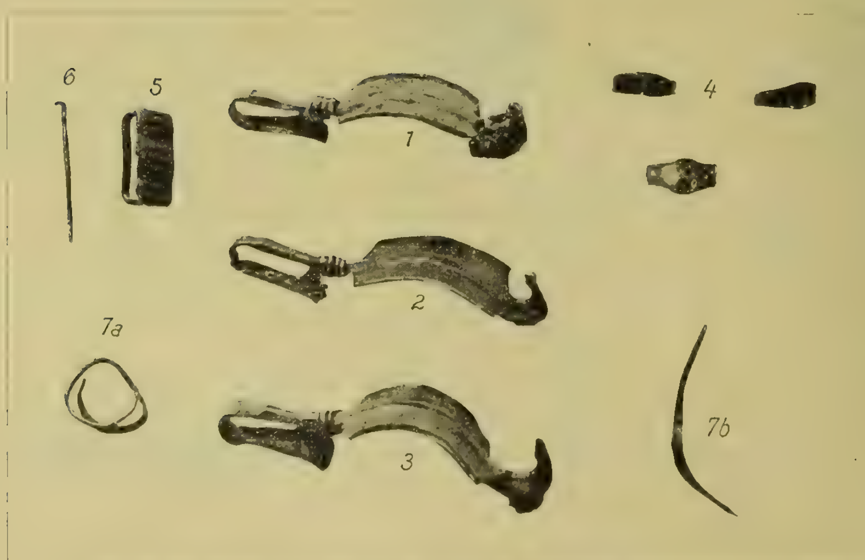

Slika 4.

као у сјекире *број 14.* Од трију сјекира на *слици 5.* имаду двије облик чекића, док је трећа слична брадви.

Ножеви *(слика 1., бројеви 2.* и *3., слика 2., број 9., слика 5., бројеви 4.* и *5.)* редом су рђаво очувани и поломљени. Међу њима нема ни један читав комад.

На *слици 2.* под *бројем 11.* приказано оруђе употребљују овдјешњи сељаци још и данас за поткресивање грана. Име му је кмес. Тај наш нож-сјекач није

Slika 5.

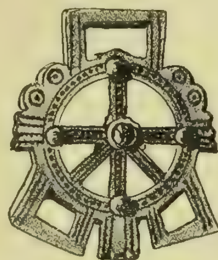

Slika 6.

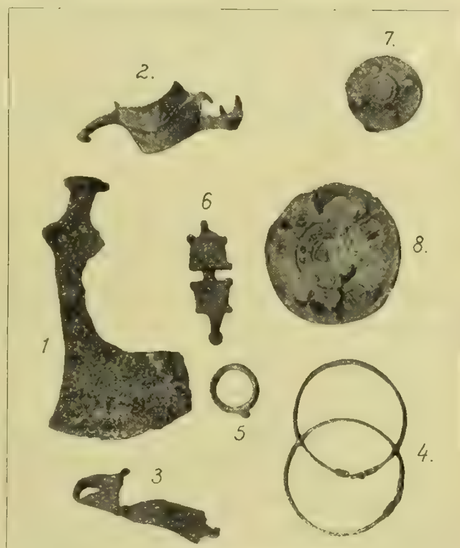

Slika 7.

извађен из гробнице у присутности каковог поузданог свједока, него га мени донесоше сељаци касније. Према томе није засвједочено, да је нађен уз оне друге прехисторичке предмете.

У сликама 1. (број 4.) и *2. (број 8.)* износим неколико накитних бомбака од стакла. Има их опалне боје, од призирајућег стакла на и таквих од стакленог емаља у разнијим бојама.

*

К објављеним већ прехисторичким налазиштима долази још једно, које лежи при дну брда код Кроје. Кад се је у тврђави Кроја градила војарна, искапали су радници камен између кућа изван тврђавних зидина, те су том приградом откопали неколико гробова. Неке у тим гробовима нађене предмете могао сам фотографски снимити у

слици 7. То су: једна сјекира *(бр. 1.)*, двије фибуле *(бр. 2.* и *3.)*, двије наруквице *(бр. 4.)*, један колутић *(бр. 5.)*, и двије споне *(бр. 6.* и *7.)*, који предмети показују већ познате облике. Једини предмет, који се досад није нашао је плоча, велика ко длан мушке руке *(бр. 8.)*. Она је састављена од два танана бронцана тенећета, положена једно изнад другог. Шупљи простор међу њима био је испуњен земљом. Мени се чини, да та земља међу те плохе није унишла лежањем у гробу, него да је већ првобитно утиснута у шупљину плоче, која је украшена са три концентрична округа и разним орнаментима, који испуњују простор између ових кругова.

Ženidbeni običaji u težaka katolika okolice kotor-varoške.

Čitajući, što su u ovoj stvari napisali gg. profesor Lilek i upravitelj Klarić u ovom „Glasniku“ [1], odlučih da iznesem ovdašnje običaje kod ženidbe i to s toga, što se u koječemu razlikuju od onih, što su pomenuta gospoda opisala, nadajuć se da ću tijem doprinijeti bar zrnce za proučavanje narodnih običaja. Pri kraju opisa dodao sam nekoliko svatovskih pjesama, koje se možda i u drugim krajevima čuju.

Da nam bude preglednije rastavićemo cijeli tok u: obilježje, prošnju, ugovor, prsten, prstensku užinu, obilaženje, jabuku, ugovaranje svatova, vjenčanje i pir, te pohode.

Obilježje.

Kad se dvoje mladih zagledalo, bili oni iz istog sela, ili onog „prek' devet planina“, otići će momak na pet-šest nedjelja prije Svete Kate (25. novembra) ili odmah iza Božića svome zlatu, pa će se u potaji jedno drugom obećati. Da im stvar bude tvrgja, daruje jedno drugom obilježje (amanet). Momak obično dade u novcu 10 do 40 kruna, a djevojka svoj gjerdan ili beza za gaće i košulju.

Momak otkrije svoju tajnu materi ili kojoj drugoj ženi, za koju zna da će mu ići na ruku i da će starijim kroz uši provući, pa da mu je prose.

Istina da se više puta ukućani ne slažu sa momkovim izborom, pa eto ti čitave galame i nemira u kući. No ne samo, da će momkovi ukućani biti nezadovoljni sa izborom, nego se dešava da se i djevojački rod ne slaže sa time, ako kojim slučajem otkle saznaju šta je u stvari. Kako se tako šta svršava, čućemo na kraju.

Prošnja.

Ako su ukućani pristali uz momkovu želju, onda se spremaju za prošnju.

Momkov otac ili starješina povede koju ženu iz kuće i kog čovjeka iz sela i ponese 3—4 pite, tako pogače, 10—15 oka pečena mesa i toliko rakije, te odu župniku po cedulju, a otale djevojačkoj kući.

Na cedulju se ide za to, da se sazna, nije li se djevojka kome drugom obećala i uopće da li nema od strane crkve kakovih zaprijeka, kao što su: vojništvo, malo godina djevojke ili momka i t. d. Tom prilikom izravnaće se i sve tražbine, što momkova kuća duguje župniku u ime birovine.

---

[1]) „Glasnik zem. muzeja“, god. 1897. (IX.), sv. 4., str. 696.—703. i god. 1898. (X.), sv. 1., str. 157.—174.

Odavle, kako smo rekli, krenu djevojačkoj kući i gledaju da prispiju još prije skupne večernje molitve, u našeg naroda još zadržane, te će se zajedno Bogu moliti, a poslije toga raspredu kojekakav razgovor do večere, ni ne kazujuć za što su došli.

Kad se počne sofra stavljati zapitaće prosci, da li i oni svoju zairu smiju s njihovom pomiješati, što im obično i dozvole. Prosci metnu jednu pogaču, pitu, nešto mesa ili sira i 2—3 oke rakije.

Pošto se molilo Bogu za berićet i blagoslov, natoči prosac-starješina fildžan rakije i ponudi domaćina govoreći: „Ljudi božiji, mi vam dogjosmo i evo ćemo zajedno blagovati, a niko nas i ne pita za što, pa kad nije druge, valja meni samu nepitanu kazati. Moj Mato zavolio vašu Katu, pa nas naslao, ako je vašom i djevojačkom voljom, da nam je date; i primi domaćine ovaj fildžan na poštenje, pa da se sprijateljimo, da nam bude hairli i dugovjeko!“

Kako svagdje, tako i u ovom kraju ima toga, da će roditelji natjerati da ovu ili onu djevojku uzme, a i djevojački roditelji isto tako, te će u tom slučaju otac djevojke ili domaćin primiti fildžan i iskapiti poštenje, a da djevojke i ne pitaju, no to su rijetki slučajevi.

Ako se djevojci daje slobodan izbor, onda će je zovnuti i domaćin upitati: „Znaš li, curo, što su ovi ljudi došli i jesu li tvojim znanjem došli?“ Kako je već djevojka momku nahaberila odnosno sama rekla da je dogju prositi, to će reći: „Da nije mojim izunom i znanjem ne bi ni došli, već ja molim oca i majku, braću i sestre i vas rod da me dadu u njihovu kuću, jer sam mu se obrekla i amanet uzela, pa sam njegova ili crne zemlje!“ Na to ih sve ižljubi i udalji se.

Sad će tek domaćin ili djevojački otac iskapiti poštenje, i ostali se obredati, a iza toga začnu jesti i piti. Pošto zafale Bogu na daru i blagovanju, još se malo porazgovaraju, a onda se razigju spavati, obećajuć da će im odgovor sutra dati.

Prije nego će domaći leći, iskupe se starija muškadija i ženskadija da se zdogovore na samu, kakav će odgovor dati, a glavna je stvar pri tom, da li će moći dati curi onoliko ruha, kolko je to nužno prema njihovom imanju i obrazu.

U jutro do ručanica saznali su prosci makar od koga djeteta šta je na stvari, pa ako im je u prilog, iznijeće sve što su donijeli na sofru, te se jede i pije sve samo o trošku prosaca. U pola sofre zovne prosac djevojku i ponovno je pita: je li draga volja da za njihova momka pogje, te ako opet potvrdi, onda joj dade amanet (20—30 kruna) u novcu, a ona prije nego će primiti išće od sviju još jednoć dozvolu i blagoslov, uzme amanet i ode.

Njihovo se sijelo protegne do ićindije, a poslje prosci zakićeni peškirima idu kući. Od toga dana do vjenčanja ne sastaje se momak s djevojkom.

Ugovor.

Ono isto troje čeljadi ide 5—6 dana iza prošnje na ugovor, a ponesu 3 oke rakije, 3 oke mesa ili sira, a pogača i pita zajedno da su 3 oke teške.

Te se večeri jede o trošku djevojačke kuće, a u jutru se sjeda za prosilačku sofru i ugovore kada će na prsten, o čem obavijeste župnika.

Prsten.

Na odregjeni dan ode djevojka s kojom starijom ženom iz kuće župniku, a momak dogje samosam. Pošto ih je župnik ispitao kršćanski nauk i da li se oboje uzimlju

drage volje, izvadiće momak prsten (od mjedi ili srebra), a djevojka peškir pa to zamijene.

Odmah prve nedjelje iza toga oglasi ih župnik u crkvi, a tako i druge dvije svetkovine i to za to, da se ne bi pronašlo srodstvo izmegju mladenaca ili možda da se njih koje obećalo kome drugome.

Prstenska užina.

Poslje mise prvog navieštenja pozove momkova kuća svu svoju i djevojačku rodbinu na užinu, pa se katkad skupi 80—100 duša, a i ne računajuć one, što će što god s nogu založiti i koju popiti i nezvani. Prema tome se pobrinu i za jelo i piće: 6 i više pita, toliko pogača, sira 5—6 oka, pečeno krme ili bravče te 30—40, a i više oka rakije, a u slučaju potrebe donijeće se još toliko. Za sofrom napija jedna strana drugoj, a mladež igra i pjeva.

Drugog i trećeg navieštenja bude isto take užine, ali za najbliži rod, tako da ih bude do najviše 10 za sofrom, a prema tome se i zaire manje donese.

Obilaženje.

Druge, a obično treće nedjelje po prošnji ide starješina momkov sa kućnom ženskadijom i nekojom iz sela, ponajviše rodbinom, djevojčinoj kući u obilaženje.

Starješina nosi plosku rakije, pitu i pogaču, a ženskadija darove djevojci. Nekoja će donijeti beza za košulju, gaće ili rukave, nekoje peškir, krpu za glavu, pregaču, a siromašnije safun ili ručku dvije kudilje.

Djevojačka kuća daje sofru i piće, a ono što je starješina donio služi kao meze prije večere.

Jabuka.

Iza prvog, a obićnije iza drugog navieštenja ide opet ono troje prosaca djevojačkoj kući, a nose pečena brava ili krme, 3—4 oke sira, 6—7 pogača i toliko pita, te tridesetak oka rakije.

Prosci su tu večer gosti djevojačke kuće, a sutra će se sabrati vas komšiluk djevojački i sjesti za prosilačku sofru.

Prije nego će se početi jesti, zazove prosac djevojku i dade joj jabuku i u njoj vižlin para. Iza sofre se igra i pjeva do kasno u večer, kad se svak svojim kućama vraća.

Po ovom što rekosmo jabuka nije ništa drugo nego javna prošnja.

Ugovaranje svatova.

Dva tri dana iza trećeg navieštenja, a ako se brza sa vjenčanjem i koji dan prije idu prosci djevojačkoj kući, da ugovore: koliko će momkova kuća povesti svatova, a nose plosku rakije, pitu, pogaču, 2—3 oke mesa ili sira.

Iza sofre ugovaraju svatove i to momkov starješina ih bira, a djevojčini odregjuju broj već prema tomu, kako će ih djevojka moći darivati.

Svatovi su po časti ovi:

1. Domaćin, starješina ili otac momkov.
2. Stari svat.

3. Kum.
4. Djever, brat momkov, a ako ga nema onda rogjak ili prijatelj — vršnjak.
5. Jenga, žena iz momkove kuće.
6. Komordžija, momak iz mladoženjine kuće, koji će ići uz konja ili kola sa čeizom.
7. Momci ili sluge svatovske, koji dvore svatove i brinu se za njihove konje.

Ako je djevojka imućna to ona traži uz domaćina i starog svata po 2 i više momaka, uz kuma dva prikumka, a uz djevera jednog momka.

Siromašnija bira samo ono prvih šest svatova bez momaka, a katkad je domaćin i stari svat u jednoj osobi.

Vjenčanje i pir.

Vidjeli smo, koliki su troškovi momkove kuće dok dogje do vjenčanja, pa da se pir ne razvuče na dugo i da budu troškovi manji ide se na vjenčanje u srijedu, pa se u četvrtak piruje, a u petak se vraćaju svatovi svojim kućama. Vrlo su rijetki slučajevi da će biti vjenčanje kojim drugim danom osim srijede.

U oči vjenčanja krenu svatovi od momačke kuće po djevojku obično na konjima, a rijetko kad u kolima.

Ako su na konjima, onda jaši najprvi stari svat, za njim kum, iza njega domaćin i momci, a otraga jašu djever i jenga.

Domaćin nosi na svaku svatovsku glavu po oku rakije i mesa, a uz to jednu pogaču i pitu.

Putem do djevojačke kuće nude svatovi svakoga, koga sretnu rakijom, a pjesma ne zamukne sve do djevojačke kuće.

Svatovi su odjeveni u najsvečanije ruho, zakićeni su bršljanom i na konac nanizanim raskokanim zrnima kukuruza, a za šalom im je jabuka.

Kad stignu do blizu djevojačke kuće, onda će jedan od svatovskih momaka otrčati da nahaberi dolazak svatova, na što se svi znatiželjnici iskupe, a kad svatovi dogju pije se dobrodošlica.

Tu noć piju, jedu i pjevaju sve do zore, pa ako koga san oblada, on se izvali gdje je i sjedio.

U jutru je prva na nogama djevojka i jenga, koja joj pomogne u oblačenju i nakićivanju. Kad će svati već da krenu, onda zatvore mladu sa jengom u kiler, a pred vratima stoji mladin brat ili rogjak i čuva ulaz, pa dok ga svat-domaćin ne daruje, obično sa 2—4 krune, ne pušta djevojke.

Pošto su izveli djevojku iz kilera s jengom, uleti kakvo djevojče u kiler i sjedne na sanduke, te je opet reda na domaćinu da iskupi sanduke.

Sanduke primi komordžija i goni momkovoj kući. Komordžiju daruje mlada peškirom, a on s njim za šal, a tako će mlada i konju zadjenuti sa svake strane po peškir, a darivaće isto tako i ostale svatove.

Kad već htjednu da s djevojkom krenu, mora domaćin svu domaću ženskadiju i djecu darivati i to sa 10—100 filira.

Otale pojašu crkvi, gdje ih čeka momak, jer je samosam od kuće došao, a i poslje će vjenčanja opet tako kući.

Djevojački roditelji ni ostala rodbina ne idu nikuda od kuće.

Od djevojačke kuće krene najprvi kum, iza njega domaćin, pa stari svat, za tim mlada izmegju djevera i jenge, a onda momci. Putem pjevaju i nude prolaznike rakijom, a svaki će znanac, ispred čije kuće progju, ponuditi svatove svojom rakijom.

Kod crkve već čeka župnik i odmah čim svatovi stignu počne se misa i vjenčavanje. Katkad se desi i po više svatova, te ih sve zajedno vjenča. Kumovo je da plati vjenčanje i da daruje crkvenog poslužitelja.

Ukraj crkve ili na putu do momačke kuće daje kum ručak.

Kad stignu mladoženjinoj kući i mlada sjaši, dadu joj povijenče, bilo muško ili žensko i mlada ga poljubi i daruje gurabijom. Za tim prebaci jabuku preko krova, u koju je metnula nešto novaca, koju s druge strane dočekaju djeca i jagme se za njom. Pošto je mlada jabuku prebacila, prigje kućnom pragu te ga poljubi, a isto tako i ognjište.

Na to krenu svatovski momci zvati uzvanike za sutrašnji pir, a svaki nosi oku ili više rakije. Kad dogju u uzvanikovu kuću ponude mu plosku s rakijom veleći: „Ovo ti šalje kum (stari svat) poštenje, te dogji sutra na pir.“ Kad je uzvanik potegnuo iz ploske momak se udalji, a oči mu vižle po dvorištu tražeći što od peradi da ufati, a tomu nema nikakve zamjerke.

Kad su tako obigrali sve uzvanike, povrate se mladoženjinoj kući, noseći svaki svoj plijen.

Tu se večer goste sami svatovi što bolje znaju i umiju. U to se stanu prikupljati momkovi drugovi iz istog sela, a i iz podaljih, i oni se sa svatovima goste.

Kad bude vrijeme da svedu mladence u ložnicu, zasjednu oni momci drugovi oko ognjišta i počnu vatru rasturivati, prepirući se isto tako, kao da su na oranju dva susjeda, pa jedan drugom hoće megju da preore. Tu mladež s njihove buke zovu bukači. Sad im se, pošto su se smirili, iznese večera i piće, a oni se po svojoj volji goste, dobacujući po koju masnu mladencima.

Pošto je mlada ustala i opremila se i svatovi poustajali, uzme mlada ibrik i peškir i polijeva svima da se umiju, a ta se voda zove „mlada voda“ i nekoji tvrdo vjeruju, da će se pomladiti, ako se tom vodom umiju, pa ako im se i ne će baš mladost tijela povratiti, a ono će im se duh pomladiti. Svak iza umivanja baci u legjen po nešto novaca, a to ide mladoj. Ona će obaći s jengom i komšiluk i politi na ruke, a ako je u blizini župni stan, agina ili kuća kojeg drugog od narodnih ljudi, ne će ga mititi mlada voda, i to više zbog običaja nego li zbog dara.

O ručanicama počnu pridolaziti uzvanici, a svako ponešta nosi, da vrate kumu poštenje, što će se sve na piru utrošiti. Neko će donijeti pitu, neko pogače, rakije, po koje pečeno pile i sve slično, dakle što je za popiti i pojesti. Vino je uopće rijetko u ovdašnjeg seljaka u kući, a ako se i desi, to štede za gospodu.

Kad se već dobrano pribrali uzvanici, zasjednu po starješinstvu za sofru, a mlada se ustoboči sa djeverom uz kuma, pa kako se kome nazdravi, mlada se prama dotičniku do crne zemlje nakloni.

Jela se iznose ovim redom: Vareno meso, pečeno meso, sarma, pirinčev pilav, sir, onda pite: maslenica, sirnica, burek, zeljanica, jajnjača i druge. Sada se iznese krumpirova čorba, suho meso kuhano s kupusom, kolači paprenjaci i najpošlje pržena ili pečena perad.

Najprva čaša ide kuma, a onda ostali dogju redom. Nazdravice su im priproste i nema ih uobičajenih, nego svak po svojem ćejifu prikraja i nadovezuje što zna bolje, pa za to ne mogoh ni jedne pribilježiti.

Kad su se ponajeli, dogje red na slatku čašu, a to je zamegjena ili rašećerena rakija. Djever rakiju toči i dodaje već po nazdravici onome koji je na redu, a čim se kome susjedu nazdravi, mlada stojeći uz djevera naklanja se. Kada svat ili uzvanik ispije čašu, onda će u nju metnuti koju paru, a i to je mladino, pa to sve traje dotle, dok se svi gosti ne obredaju.

Sad će mlada darivati samo svatove namijenjenim darom, a naravno da je kum opet prvi na redu. Mlada donese dar kumu, a gost, što je kumu s desne, oteti će dar i metnuti na svoje koljeno, a povrh dara fildžan rakije pa će kumu: „Biraj kume, što ti je draže: gornje, ja donje?“ a kum će: „Brate dragi, ja bih volio donje, ama se bojim šćetovati gornje, nego te molim zarad našeg poznanstva i prijateljstva, uzmi ti gornje. a meni ostavi donje.“ Onaj, te je metnuo fildžan, počne se s kumom ovako i onako pogagjati, dok najpošlje ne popije rakiju, a kumu ostavi namijenjeni dar.

Kad su se oni već pogodili, mlada poljubi kumu ruku, a on je dariva od 6 kruna do dukata, a obrazliji će i više.

Tako mlada daruje i ostale svatove, a i oni je prema tomu daruju, svak po nešto, dok ne spadne i na nikalj.

Kumov je dar, a tako i domaćinov, te starog svata: košulja, gaće, učkur vezeni, zatim rukavi ili čevrma. Djeverov je košulja i peškir, jenga dobije košulju i pregaču, a momcima i komordžiji dopane po peškir ili rukavi beza.

Pošlje darivanja bude trka. Siromasi dadu momačku trku ili samo dječinju, a zengjiliji obe, a nekoji i konjaničku. Običan je dar prvom konju aršin i po čohe, a drugom čevrma; prvom momku košulja, a drugom peškir, a prvo dijete dobije peškir. Daljina što trču različna je te djeca obično trče po kilometra, momci i preko dva, a konjanici i do pet kilometara. Da katkad na konjaničku trku dogju i najmanjem težaku aginski konji i iz podaleka, čak iz trećeg kotara, to nije ništa neobično, jer takove trke dižu konju cijenu.

Pošlje toga počnu se uzvanici razilaziti, a svatovi će još prenoćiti i tek sutra krenuti kući. kad što posna založe i zalogaj skvase kojom kapljicom rakije. Sada su neraspoloženi i malo će koji što zapjevati, te ne bi ni znao da se vraćaju svatovi, da ne opaziš peškir o šalu. S toga je i postala podrugačica: Objesio nos, ko svat kad se kući vraća. Svatovi kad idu u svatove na upit: kuda će? odgovaraju ponosno: Idem u svatove, a kad se vraćaju, tek će ti odgovoriti: da su bili u svatovima i to tako tiho i smršeno, da ćeš ih jedva čuti i razumjeti.

Pohode.

Dva tri dana iza pira ide mlada sa svekrvom i djeverom u roditeljsku kuću i tu ostane 24 sata, a ne nosi nikakvih darova.

Iza mlade na nekoliko dana ide mladoženja u punice i ponese joj pô oke kave, oku šećera i plosku rakije.

Djevojčin rod ne ide u pohode u momkovu kuću.

*

Težak će više puta u kuću priženiti momka s toga, što nema dosta muških glava, no više ženskadije, ali jadan je svaki onaj, koji u djevojačku kuću ode, jer pravo narodna veli: Na ženinstvu je crnji muž od gavrana.

Razvrgnjivanje se takogjer često dešava, te nekoji vjerom prevrnu odmah iza prošnje, a nekoji tik pred samo vjenčanje. Da se donekle krivac kazni, dužan je onoj stranci, koja nije vjerom krenula, namiriti sve troškove bilo u novcu ili u maravi.

Ako djevojački rod nije voljan momka, a djevojka mu hoće. onda se njih dvoje potajno zdogovore da uskoči. No katkada će uskočiti djevojka i nagovorom svojih ukućana, da samo što jeftinije progju sa ruhom i ostalim.

Pribjeglicu nastoji župnik kući povratiti i uputi obje strane, da u miru stvar urede; no vidi li da tu nema pomoći, a ono on naredi, da se djevojka priteslimi u koju drugu poštenu kuću do vjenčanja.

Ako pak nijesu momkovi ukućani za djevojku, onda je stvar teža i u kući je svaki dan kavga, ne će ni stari ni momak da popuste, pa obično dogje do toga, da se sin od oca odijeli.

*

A sad evo nekoliko svatovskih pjesama, što sam ih mogao pribrati. Napjevi su im vrlo jednostavni, a pjevajuć izgovaraju riječi tako nejasno, da treba velike pomnje, ako ih želiš razumjeti.

I.

Sarajevo čaša, čaša,
Lipi Ivo, Bože, Bože!
Lipu Maru odvedoše,
a za Matu dovedoše.
U Mate se pite peku,
a u Ive suze teku,
još u Mate puška puca,
a u Ive srce puca.
Podajte mu maramicu,
da otare balavicu,
zakoljte mu rigje jare,
nek zavije grdne rane!

Ovu podrugačicu pjevaju momci onome, koga je djevojka prevarila i za drugog pošla, samo što se već prema tome izmijene imena. Kao u ovoj prvoj, tako ću i u ostalim ostaviti ikavštinu, jer se njome ovdje služe ne samo katolici, nego i muhamedanci, a donekle i pravoslavni.

II.

Čubar plivi ljuba Ivanova,
čubar plivi, pa čubaru piva:
„Moj čubare, moje rano cviće,
nit mi cvateš, nit simena daješ,
ko no i ja, ljuba Ivanova,
nit se ljubim, nit s Ivanom spavam.
Ivo spava na svome dušeku,
a ja spavam na svome sanduku!“
Ona misli niko je ne čuje,
al to čula Ivanova majka,
teško čeka da joj Ivo dogje,
a kad dogje Ivi govorila:
„Čuješ li me moj sine Ivane!
je l istina što ti ljuba kaže,
Čubar plivi, pa čubaru piva:
„„Moj čubare, moje rano cviće,
nit mi cvateš, nit simena daješ,
ko no i ja, ljuba Ivanova,
nit se ljubim, nit s Ivanom spavam.
Ivo spava na svome dušeku,
a ja spavam na svome sanduku!““
Ivo majci po istini kaže:
„Jest istina, moja mila majko.
Prvu večer u ložnicu legoh,
u njidra sam ruke joj metnuo,
ona mene pobratila, majko,
ja je nisam za sestru primio.
Drugu večer u ložnicu legoh,
i ja sam je zagrlio, majko,
ona me je pobratila, majko,
ja je nisam za sestru primio.
Treću večer u ložnicu legoh,
i ja sam je poljubio, majko,
ona me je pobratila, majko,
i ja sam ju za sestru primio.
Udaji je kano svoju kćerku,
a ženi me kano svoga sina.“

III.

Divojčica boga moli:
Daj mi, Bože, dobru sriću,
i u srići tri divera,
tri divera sva tri mlada;
kad ja pogjem u rod majci,
jedan diver konja sedla,
drugi diver konja uzda,
treći diver u rod vodi.
Svekar sidi, ter besidi:
Nevistice, košutice,
kad ti pogješ u rod majci,
spusti hašu po unkašu,
zlatnu uzdu po kopitu,
ko god srita, neka pita:
Čija ono nevistica?
Čija ono košutica?
Blago dvoru u kojem je,
i junaku za kojim je.

IV.

Sidi cura kraj bunara,
k njoj dolaze tri bećara,
tri bećara sva tri plava.
Jedan šije, drugi para,
treći curu razgovara.
U cure je crno oko,
crno oko dobro vidi,
gdi u mraku dvoje sidi.

V.

Na brdu je košara,
u košari blejana,
pred košarom Jovana,
mrke kuke savija.
Pošto kuke Jovana?
Po dva groša i marjaš,
i za ovna blejana,
i za jarca sedlana,
i za tovar blaga,
moja dušo draga,
i za kitu nevena,
moja dušo medena.

VI.

Bor ubio mlȁku vodu,
nit je mogu preplivati,
nit na konju pregaziti,
nit obljubit divojčicu,
u tananoj košuljici,
u svilenoj tkaničici.
Vavik meni govorila:
Volim biti švanci-riba
i po vodi švancirati,
nego tvoja ljuba biti.
Volim biti švanci-guja
i po grmlju švancirati,
nego tvoja ljuba biti.

VII.

Konja trči vojvodica,
posrid polja divojačkog.
Klela ga je divojčica:
Tri te strile pogodile
i tvog konja u sve noge!
Progovara vojvodica:
Ne kuni me divojčica,
ja ću tebe gore kleti:
Ti se mlada ne udala;
ako li se i udala,
a ti čeda ne imala,
a ako ga i imala,
a ti mi ga ne ženila;
ako li ga oženila,
na vojsku ga opremala,
sa vojske ga pogledala.
Svi vojnici dolazili,
a tvoj mi se ne vraćao,
već konja mu dovodili
i o konju rukavicu
punu krvi nalivenu,
mrkom svilom zašivenu. —
I on njima govorio
na samrti, usrid boja:
To podajte miloj majci,
nek su majci crni danci,
a sestrici nediljice,
vjernoj ljubi godinice!

VIII.

Kupih konja za hiljadu,
povedoh ga na livadu,
na livadi tri divojke,
jedna skoči konja prima,
druga skoči čizme skida
treća sidi, ter besidi:
Lude seke, što bisnite!
Što no skoči konja primat,
ono će mi draga biti.
Što no skoči čizme skidat,
ono će mi neva biti.
Što no sidi, ter besidi,
ono ću je pofaliti,
u zlu kuću porugljivu,
gdje se babe nogam' biju,
starci-didi močugama,
a neviste preslicama,
mladi gerzi nadžacima,
mala dica sikirama,
a divojke jabukama.

IX.

Voda ruje šećer polje,
mladi gerzi Boga mole,
lipi Stipo ponajbolje:
da mu dade lipu Jelu,

odivenu, obuvenu,
pod duvakom dovedenu,
nek je Stipo rukom grli,
da ne b' znala gdi bi stala,
il na biser, il na zlato,
il na dušu divojačku.

X.

Oj momčiću gjavole,
ne stoj meni na noge,
na rudali čarape,
na srmali priglavke,
na kajišli opanke.
Kad ja pogjem u kolo,
ne fataj se do mene,
već se fataj od mene.
Gdi se dvoje sastane,
sve o nama govore:
„Ono dvoje ljubljenih“.
A mi nismo ljubljeni,
samo sinoć i jutros,
i još jednoć do noći.

XI.

Kupe se prelje na more,
koja će više napresti.
Mara je čudo naprela,
tri dana pregju motala,
četiri dana brojila.
To se je čulo do cara.
Car Mari šalje povismo:
Predi mi Mare košulju,
sto aršina, Maro, duljine,
a sedam, Maro, širine;
što ti, Maro, pregje ostane,
poredi sebi, Maro, darove.
Mara šalje caru potkovu:
Kuj mi, care, lipe gjerdane,
što ti, care, zlata ostane,
sakuj gjogi svome potkove.

XII.

Kiša pade, mutna voda dogje,
pokraj vode moj bosiok raste:
Poslah brata da mi ga obagje,
eto brata i habere nosi:
Hajde, seko, tebe paša zove,
da ti plati kitu bosioka,
da izbereš najboljeg junaka,
gledaj, seko, nemoj oženjena.
Kako ću ga, brate, poznavati?
Lako ćeš ga, seko, poznavati,
u ženjena pero podgorilo,
u ženjena oči pomočene.

XIII.

Mlad Jovane po gorici hoda,
za njim ljuba dobra konja voda,
vodajući ljuba zadrimala.
Stade Jovan ljubi govoriti:
Bora tebi, moja ljubo draga,
što je tebi te si zadrimala?
Il je tebi tamna noćca kratka,
il je tebi moja majka gorka?
Vjerna ljuba Jovi odgovara:
Nije meni tamna noćca kratka,
već je meni tvoja majka gorka,
od pizme mi vodu prolijeva,
o po noći na vodu me šalje;
ja joj dajem vina rumenoga,
ona siče: Šta će meni vino,
nek bi ti se ruka izvinula!

XIV.

O Posavlje, ravno polje,
kud Posavke kolo vode,
nad Savu se nadvozile
i ovako govorile:
Mili Bože, lipe ti smo,
još da su nam vrane oči,
tri bi grada zamamile,
iz tri grada tri dilbera,
i četvrtog Ivan-bega.
Ivan-beže konja veže,
o sindžiru srebrnome.
Konj se mače pa uteče,
fatala ga divojčica.
Drž', divojko, konja moga,
kazaću ti brata svoga;
u mog brata zlatna kapa,
i tri za njom pera zlatna.
Jedno pero žarko sunce,
drugo pero sjajni misec,
treće pero tiha rosa.
Niko ne zna što je za što,
a ja znadem što je za što:

Žarko sunce za sirote,
Sjajni misec za putnike,
tiha rosa za pšenicu,
a pšenica za pogaču,
a pogača za divojku,
a divojka za junaka.

XV.

O divojko šarice,
bi li se ti udala?
Ja sam rada i vesela,
ako bi me vi, vi, vigavi,
jer umijem šiti, tkati,
presti, vesti, tiriti,
terzijat i krojiti,
ako bi me vi, vi, vigavi.

XVI.

Sidi mačak na ulici, joj, joj, na ulici vaj, vaj, na ulici joj,
Jednom s' nogom pobočio, joj, joj, pobočio vaj, vaj, pobočio joj,
a drugom se potočio, joj, joj, potočio vaj, vaj, potočio joj,
Njem dolazi seka maca, joj, joj, seka maca vaj, vaj, seka maca joj,
Oj bona ti bratac mačak i t. d.
tebe žene potvorile „
da si sirac ti izio „
Nisam seko ni vidio „
nešto biše u zdilici „
u zdilici na polici „
sirac li je, maslo li je „
što god biše, slatko biše „

XVII.

Divojčice sjajno perje moje,
jesi li mi gjogu napojila?
Nisam tvoga gjogu napojila,
jer tvoj gjogo ne će mutne vode,
već on hoće s one strane Save,
gdje junaci dobre konje kradu,
svu noć kradu ništa ne ukradu,
već pred zoru vranca i zelenca,
vranca, vodi, da mu vodu nosi,
a zelenca, da mu dragu nosi.

XVIII.

Ja pošeta uz baščicu ovako,
Pripjev: Nije tako, već ovako, ovako.
Mene babo sa pendžera ovako,
a ja jadna zemlji oči ovako.
Mene mati sa pendžera ovako,
a ja jadna zemlji oči ovako.
Mene bratac sa pendžera ovako,
a ja jadna zemlji oči ovako.
Mene seka sa pendžera ovako,
a ja jadna zemlji oči ovako.
Mene dragi sa pendžera ovako,
a ja mlada brdu oči ovako.

Ova se pjesma pjeva tako, da se mladež razdvoji u dva reda, pa pjevajući na izmjence približuju se jedni drugim i to koji pjevaju koracaju k onim što onaj stih ne pjevaju i ujedno kod riječi „ovako“ oponašaju poglede.

XIX.

Mara nam je u kolu,
zlato nam je u kolu,
zlatna joj je košulja,
zlatnim koncem šivena.
Ljubi Maro koga ćeš,
ako hoćeš i mene
il mog druga do mene.

XX.

Ovu pjesmu pjevaju na piru, kad se pije slatka čaša i to uzmu djevojke pjevačice jabuku, pa otpočnu pjevati:

Kumu ćemo zapivati,
reko nas je darovati,
darovati dukat dati,
dosta njemu i groš dati,
ne će ljuba ni poznati.
Plaćaj kume, da te ne kunemo,
klećemo te tri godine dana:
Koliko je na kruški krušaka,
onliko te ubilo pušaka;
koliko je na gorici lista,
na onliko ubilo te mista;
koliko je na mlinu eksera,
onliko te ličilo ećima.
Daj nam kume da te ne kunemo,
jali paru il dinar,
jal jabuku iz nidar;
daj paru daj,
jabuka sam ja.

Sada pruže jabuku kumu, a on mora zabosti nešto novaca u jabuku i dodati svom susjedu, na koga je red da mu pripjevaju. Nu prije nego li će ovome pripjevati, zafaliće kumu ovijem riječima:

Hvala kume, fala dušo,
Živ ti bio ko j' ti mio,
po polju se šetalo,
tvojoj kući kretalo,
tvojoj kući u po noći,
u lice te ljubilo
u sabah te budilo.

Ovako će se i svim ostalim svatovima pripjevati.

Andrija Kulier, učitelj.

Покȁјање, покâјнице и ко̀рота.

Пише

Јован Фил. Иванишевић.
(Сарајево.)

Прије двадесет мање неколико година путовах Катунском нахијом, колико ради проходања по онијех врлети, још више ради упознавања народног живота и обичаја.

И на повратку с тога мог путовања свратих код онда бившег, а данас већ покојног племенског капетана цетињског Лаза Пуранова Дељe.

Ко није видио онај сноп јакијех жила, оне чврсте и снажне кости, оно очврсло месо, ону у староме тијелу мушку, момачку снагу, ону хитрину и окретност, тај ће мучно моћи себи представити, какви бјеху стари „лафови“ црногорски, какве оно бјеху снаге и силе.

*

Сјеверно од вароши Цетиња, у дужини крајем цетињског поља пружило се племе До̂њи Крај.

У средини до̂њокрајског племена насељено је браство Деље.

Предање казује, да се родоначалник Деља доселио на Цетиње као „делија“ уз Иванбега Црнојевића, те се овдје населио и оженио.

Колико је познато, Деља̂ никад није било множина, па тако и данас их има само неколике куће.

Дакле Лазо Пуранов бјеше један изданак браства Деља̂.

Лазо Деља је постао племенски капетан цетињски: до̂њокрајски, бајички и конаџијски, што он, у његовом добу, бјеше човјек за тога посла.

Истина он бјеше неписмен човјек, али бистар и паметан, а сила га и снага, да мало бјеше једнога и поједнога, који би му смио стати на путу.

Сјећам се, као да је јуче било. Бјеше љетње вријеме. Окупила се до̂њокрајска чета на Вељу-главицу на збор. На томе скупу бјеше и командир цетињско-његушког баталеона народне војске Бошко Ников Мартиновић. То бјеше један између нај-

крупнијих и најснажнијих људи његова времена у Црној Гори. И он се не ’ћаше мнозини с пута свратити.

У томе дође на збор стари капетан Лазо.

Капетан Лазо бјеше обукао златни џамадан без рукава, па му се бијеле рукави од кошуље као снијег. Поврх џамадана обукао свилени јелек. Иђаше у опанцима некако лако, полагано, мало погрбачен, а коса му већ добро прогрушала. Крвавијем оком стриже јуначкијем погледом на све стране. У десној руци носаше пократак, а подебео шарени вишњев камиш, на којему бјеше натакнута „рисанска снеија“. Десну руку лијевом прифатио иза леђа за мишку.

Сви на скупу дочекаше га с некијем поштовањем.

— Помага ви Бог, браћо! — назва капетан Лазо збору.

— Добра ти срећа и добро ни дошâ, капетане! — дочекаше га једногрлице.

— А како сте ми сви?

— Добро, Богу фала, како си ни ти!?

— А што си дошâ ти, кучерино баничка — окрену се командијеру Бошку — међу овијема скитачинама дôњокрајскијем? — запита га озбиљном шалом.

— Ва истину није чуда — вели му овај — што сам дошâ: као брат међу браћом и као командијер међу војском!

— А дану, ђетићу, да ти видим скопост — вели Лазо некијем пуно озбиљнијем осмијехом на устима, па раширенијем прстима десне руке покупи командијеров џамадан насред прсих кâ ће га одигнути од земље.

— Нијеси погодио, капетане — вели му командијер, па стиште и он њега руком за џамадан посред прси.

Капетан Лазо, држећи и даље командијера Бошка за прса, погледа га строго и озбиљно, а Бошко га једнако држаше за прса.

Онда се Лазо поче смијати, па рашири руке и обгрли објема Бошка, а и Бошко њега, те се по неколико пута целиваше, а за тијем се пуштише.

Код стäријех Црногораца постојаше обичај, кад би виђели прикладна и виђена момка или човјека, прóвати га, какав је. То прóвање састојаше се у томе, што би дофатио који постарији момка или човјека за раме, руку, прса или пâс, те га продрмај и тресни њим.

Ако би се овај отресао, одбранио и „осјекао“, сматрало се као нека врлина, да је то „ђетић“, а иначе су узимали да је млитавац.

У томе кушаше и Лазо Бошка, јер Лазо бјеше стäријег кова људи — те се до њега догонило, а Бошко новијег кова — млађијех људи.

Лазо Дедља се у својој деведесетпетој години оженио по трећи пут са дјевојком, те су му из тога брака жива четири сина и једна шћер.

*

— А оклен ти сад, ђетићу? — пита ме капетан Лазо, кад дођох код њега.

— Богме бјех докољан, па се прођох мало Катунском нахијом, теке да ме дома није . . .

— А ђе си све долазио, ђе? И код кога си био?

Ја му укратко испричах.

— А јеси ли што научио на томе путу? — запита ме и понуди, да сједнем уз њега.

— Јесам — велъу му — доста нешто видио, што нијесам виђао, чуо, што нијесам чујао и научио, што нијесам знао. Питао сам и распитивао за много нешто, како је било прије, а како је сад. Ко је што могао и знао, оно ми је и причао. Ја сам и код тебе дошао, што се надам, да ћеш ми шћети причати о много којечему, е си ти човјек, који си цио вијек проживио с људима; добро ти је познат народни живот и обичаји, запазио си доста предања и причања, а био си очевидац много важнијех догађаја. Ти добро знаш и разумијеш боље него ја, да је гре'ота, да се то све преда забораву . . .

Капетан Лазо не мицаше собом, но истрештио оба ока, па ме гледа око у око.

— Ја се никад ни пред ким нијесам устручавâ говорити и причати, што је за знање и за причање. Него, да ти право кажем, ја се чудим, што тебе то оће? — То ми проговори капетан Лазо, а некако ме подозриво погледа, па настави даље: — Ја сам поодавно чуо, да ти по некога питаш и распитујеш за наше старе работе . . . Ево смо ја и ти сад сами у кући . . . Право ми кажи, што ти оће та работа, а о томе неће ни земља знати — нико до нас двојице?! . . . Онадер ћу ти причати све, што знадем и умједнем!

Ја се узврпољих: управ не знам, што ћу му навести.

— Да ти право кажем, што ће ми то! — започех ја, пошто се мало промислих. — Научени људи, а особито извањци, воле знати, какав је био живот нашијех предака и што се збивало у старо доба по овијех нашијех страна. А цио доданашњи живот у овијема врлетнијем горама живот је витешке борбе, којом треба да се ми дичимо, а дичиће се и наше потомство . . . Живот нашијех предака за омладину је школа . . . И, ако ми млађи што не уграбимо и запишемо, што знате ви старији, то ће с вама и нестати. То ме нагони, да уфатим у перо све оно, што видим, да је за тога посла.

— А ко је тебе томе насјетовâ и навратио?

Ја му наведох господареву препоруку и говор на једној учитељској скупштини на Цетињу и заврших:

— То ми је дало повода, а и неке друге прилике, те сам се својски прифатио проучавања народног живота и обичаја и биљежења догађаја . . . И ако ти није што мрско, ја ћу се и данас задржати код тебе мало подуже, да ми што причаш, а доћи ћу и још који пут?

— Е . . . кад је тако, мило ми је, што си ми дошâ и неће ми бити жâ, да ми дођеш често ради тога, да ти причам, што знадем . . .

Ја сам и пошље неколико пута долазио код капетана Лаза, који ме је задужио својијем обилатијем и разговором и причањем . . .

То бјеше човјек од сто и девет година, ма здрав као дријен и имаше сваки зуб у глави здрав.

— Ја се не сјећам — говораше ми једном — да сам иједног дана у моме животу боловао.

Па слушајте, што би!

На неколико доба, пошто ја престах долазити код њега, Лазо се наједанпут разбоље и с нога паде логом у одар.

Та његова болијест потраја неко вријеме, те се изредише сви племенпци, „чувајући“ га сваку ноћ по неколицина.

Он могаше јести и зборити као здрав човјек, али се не могаше макнути тијелом. У лицу лињаше на очи, те свак гаташе, да му се примиче суђени дан.

Бјеше петак вече. Теке се сумрачило. Сједи нас пуна кућа мушкараца. Разговарамо о томе овоме, а разговара и он с нама. Наједанпут поче затезати ријечима, ка да му западе јабука у грлу.

Ко би се могао надати, да човјек, који разговора као здрав здравцат, у сред разговора уједанпут издахне?

Да вам причам даље. Ово је лијепа прилика, да се и ја у нечему одужим и да вам проговорим коју о покајању и покајницама — народнијем обичајима у Катунској нахији, а нарочито по Цетињу.

— Што ти то би, Лазо? — запита га стари Нико, који сјеђаше покрај одра, на којему Лазо лежаше.

— А е-е-е-е-то . . . затеже и немога даље говорити, но поче превртати очима.

— Свијећу овамо, па је запалте! — виче некоји.

— Полако те, људи! — додаде други. — Да видимо, је ли жив, е не излази душа тако лако из онако снажног тијела . . . Немојмо запаљевати живу чојку воштаницу више главе!

Сви ми бјесмо устали на ноге и окупили се око одра.

Неко момче бјеше принијело воштану свијећу и почело запаљевати више главе му.

Јово Перов му дофати и одиже лијеву руку, па стиште прстима иза шаке по жили, да ли му још „крв бије“.

— Макни та' дублијер и утрни, бестурино једна! — викну Јово момчету, које бјеше запалило свијећу — Још је жив чојак!

Лазо на то мрве отвори очи, а момче уклони свијећу и утрну.

Ми се мало поодмакосмо од одра, да му не буде што тешко.

Он шћаше нешто да проговори, али му језик запињаше.

Отвори очи добро и погледа по свијема нама једанпут, па другипут, када узима жељу.

Од нас нико не проговораше ријечи.

Он поче грчевито опружати и стискати прсте десне руке и наједном му се одријеши језик.

— Е, браћо — вели нам — дође вријеме, да се растајемо! — То изговори брже и јаче, па настави спорије и лакше: — но да сте про . . . про . . . сти . . . и . . . бла . . . бла . . . го . . . сло . . . ве . . . ни—и! — и отеже јêком оно крајње и, а заврши га са два пошљедна издаха и преврну очима.

— Кâда пијехну? — пита некоји.

— Оли се пренемога — одговори други.

Марко Андрин принесе запаљену лукијерну, да боље виде.

— Јест на Божу вјеру пијехнуо . . . Брзо свијећу запалите!

Запалисмо свијећу. Узбуни се цијела кућа.

Већ се сви увјерисмо, да је издахнуо.

Један синовац му први залелека из свега гласа:

Леле мене, стрико,
за тобом јутрос и довијека, леле!

И удари се стиштенијема шакама два-трипут у главу.

За овијем заплакаше, залелекаше и ударише се и остали му синовци, рођаци и још некоји, а сваки у кући заплака.

И ђеце му стаде плач и кукњава.

Мало потраја лелек и плач, па постарији викнуше, да изађемо сви изван, е ће „мрца“ (по Цетињу, и у појединим крајевима Црне Горе за умрлога не кажу мртвац, него „мртац“, „мрца“) окупати и „наредити“.

Ми их послушасмо.

Они бише брзо готови; окупаше и „наредише“ мртваца: обукоше му најљепше хаљине, што је имао, затакоше му у пâс свијетло оружје, као да је жив, припучише му ордене на прса, па га положише на застрту широку штицу, која бјеше постављена на једну скрињу. Више главе му гори воштана свијећа, а на глави му нова новшата капа са пришивенијем капетанскијем грбом.

Подбрадили га, да му уста не стоје отворена, затворили му трепавице, да му очи не остану отворене, е се то онда би тумачило, ако му остане које око отворено, да ће пријед навршетка године дана из исте куће „отићи“ и друго чељаде за онијем. Пете му уједначили и саставили да не стоје размакнуте. Одбучили од покрова усак комад, па свезали око греде испод петра, нека се види, да је у овој кући било скоро „мрца“.

Преко нога покрили га покровом до испод прси, а на прса му прекрстили руке.

Изгледаше, као да спава.

Није био старији обичај, да се мртвац овако „нарећује“, но му обуци „'аљинско“ бијелу кошуљу и гаће, а на ноге бјечве, па га прекри покровом.

Ишћераше све мачке из куће, да га која не прескочи, јер би се то онда тумачило, да „би се могао мртац потенчити“.

Пронио се глас цијелијем Дôњијем-Крајем, да је умро, те се напунила кућа људи; дошли да пресједе цијелу ноћ, да „чувају мрца“.

Ово „чување мрца“ је онај „невраћени зајам“, што се прича.

Послаше за попа, те дође, да чита јеванђелија.

Млађи сјеђеше до иза пасај поноћи; па им се поче куњати, те отидоше, да прилегну, а старији пресјеђеше цијелу ноћ, пушећи. Пошље поноћи су неко лико пута попили и неколике чашице ракије, а у друге кокоте и кафу, да им „разбије“ сан.

Цикну зора и објутри се.

Рођаци му, синовци, сусједи и пођекоји другијех изидоше пред кућу, те залелекаше из свега гласа, да се околини учини абер.

Рођаци га лелекаху:

Recitativo.

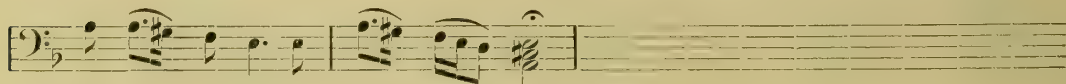

Леле мене, Лазо, мој уздани брате,
за тобом јутрос и за довијека, леле!

Један синовац му издвајаше:

Recitative.

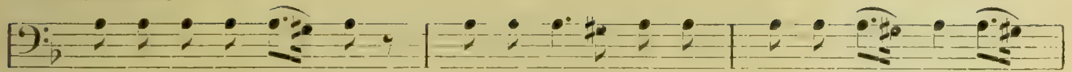

Леле мене, стрпко, моје веље добро,
за тобом јутрос и за довијека, леле мене!

Од осталијех га лелекаше неки „орле“, некоји „сиви соколе“, некоји „бане“, а некоји „капетане“.

Жена му и женска својта бјеху се подбрадиле црнијем крпама.

И ближњи суседи почеше долазити са лелеком из свега гласа, а жене са јаокањем и колежом.

Сви одаљни посједничари пођоше својим домовима, да опет дођу заједно са покајницама свога браства.

Четворица бјеху отишли одма по свануђу цркви, да цапунима, лопатама и мотикама ископају и нареде гроб.

Пошто већ огрија сунце, навалише покајнице свијех племенскијех браства, једне иза другијех.

Свако браство и село искупи, што више може, приспјелијех мушкијех и женскијех — само не дјевојке, јер оне не иду на покајање. А саставе се и по два или три браства или села, нека је заједно више покајница.

Ко купи покајнице, постара се наћи једну или двије добре тужбалице-жене.

Покајнице пођу од свога села, браства, од мјеста, гдје се искупе, одакле крену на покајање, овијем редом: сви мушки напријед, један за другијем, најпрви најстарији по годинама или главарству, па све млађи за млађијем. За мушкијема у истоме реду и истијем начином женске.

Прије су мушки носили на покајање веље пушке преко рамена, наопако: боку цијеви окрене напријед и држи руком за грлић, а кундак окрене назад.

Кад изиду покајнице на поглед куће умрлога, онда се „чују“ тужбалице: почну тужети погдјекојом, нека код куће умрлога чују да долазе.

Кад се покајнице примакну кући на двјеста, триста корака, онда почну и мушки лелекати из свега гласа. Што се ближе примичу кући, то све чешће лелечу, а и женске почињу све више плакати, ојкати и јаокати.

Од онијех, који су већ код куће, изиду четворица, петорица гологлави и подбочени, неколико корачаја од куће, такође лелечући, те срету покајнице.

Кад се срету, онда покајнице и сретачи брже, јаче и готово једногласно залелечу, па се сретачи без икаква задржавања поврате натраг и, лелечући и колежећи, сви пођу бржијем кораком кући.

Пред кућом чекају млађи покајнице, те им прифате пушке, струке, торбе (ако их ко донесе), чибуке и покупе капе, које попадају.

Сретачи униђу пред покајницама у кућу, а све покајнице, готово трчећи, уљегу у кућу с лелеком и колежом, па се обично по два, трипут груну стиснутијем шакама

више мртваца свакоје од покајница: мушки сами себе су обије шаке у главу, а женске такође су обије шаке у прса.

Овијем доласком, лелеком, колежом, кукњавом и грувањем су и укућани, својта, а бива и другијех, изазвани на плач, колеж, лелек и грување у главу и прса.

За тијем се утиша ова кукњава, те покајнице посиједају у кући, а, ако је лијепо вријеме, начине се сједишта и испред куће, те испред куће обично сједну више мушки, а у кући женске.

Онда се износи покајницама част: дају им се по неколике чаше ракије и по ћикара кафе свакојему од покајница.

У старије доба бјеше обичај, ако су покајнице поиздаље, те не могу кући приспјети на ручак, да им брственици умрлога, његов дом или његови сељани изнесу ручак или их разведу по кућама на ручак, колицину ко може.

Ако су покајнице из далеко, а дођу испред ноћи на покајање, брственици и сељани умрлога развели би их по кућама на конак.

У новије доба забрањено је давање ручка, обједа или вечере покајницама, премда бива још тога, да се изнесе гдје на пут пред покајницама вина, ракије, хлеба и што мрса, да заложе, пошто се са покајања враћају кући, али гдје на осамини, удаљено, да не би власт опазила и глобила.

Тако исто је забрањено и давање конака покајницама од стране дома умрлога или његова браства.

Пошто покајнице посиједају, онда пропитају понешто за болијест и смрт умрлога, за његове фамилијарне прилике и имуће, па онда почну фалити и дизати његове врлине и жалити му остатак, гдје га изгубише.

Ја сам био у августу 1889. год. у Бјелопавлиће, кад једноме официру у Мартинићима бјеше умрла ташта (пуница), те сам том једином приликом видио онамо долазак покајница.

Бјеше подоста покајница, а иђаху трӳпом: мушки први, а женске за њима.

Кад се примакоше кући на једно триста или више корачаји, сташе сви као укопани и почеше јаокати и свакоје немилосрдно грувати и тући само себе у прса стиштенијем шакама. За тијем мало потрчаше трӳпом, па наново сташе и почеше се грувати, вриштећи и јаочући.

Ово су истијем начином понављали неколико пута, докле су уљегли у кућу, гдје су завршили пошљедњом више умрвше.

Једноме од покајница бјеше удрила крв на носу, а други се прӗнемога.

Причаху ми, да се један на покајање у неозначено вријеме тако убио шакама у прса, да је на мјесту остао мртав.

Покајнице, које су прије дошле и већ посједале, ако не и чашћене, сматрају се, кад долазе нове покајнице, ако не домаћа чељад, а оно нешто ближе, нешто домаћије, те ће и они што у нечему припомоћи домаћијема у дочеку новодолазећијех покајница, јер се то припомагање сматра као нека част.

Приликом покајања и оваквијех жалости у неколико се заборави лична мржња.

Ја сам један једини пут у моме животу досад ишао с покајницама на покајање.

Да кажем истину, ја нијесам ни тога пута одио са покајницама на покајање, што сам то волио или желио, него ме је на то принудио други разлог.

И ако је тај случај врло интересантан, изоставићу сад о њему сваки говор, јер не спада под овом темом, а читаоци ће можда имати прилику другипут упознати се са тијем разлогом.

Него да се сад повратимо, гдје смо оно стали, па да и даље испратимо Лаза Дељу.

До ручањијех доба обредише се и дôше покајнице из свега Доњег-Краја и сви племенски главари и старјешине.

Свакоје су покајнице посјеђеле по неколико, па старији људи и жене покајнице, осташе и даље сјеђети, докле га крену цркви, да иду на укоп; а млађи, мушки и женски, покајнице, кретаху и одилазаху својим кућама истијем начином и редом, како су и дошли на покајање. Тужбалице тужијаху и при одласку са покајања наизмјенице као и при доласку

Ова млађа чељад покајница одилажаху својим кућама зато, што им требаше код куће нешто прифатити работе или надгледати, а кад буде вријеме, да се цркви носи, они ће опет доћи, које могне оставити кућу и послове.

У Лазовој кући и око ње бјеше све чељаде до чељадета, натискало се као фишеци у ћеси.

Мало је на Цетињу било онаквог покајања и онако многобројнијех и величанственијех покајница као над капетаном Лазом Дељом.

Сваки мушкарац, свакоје чељаде, које је познавало, виђало или чуло за капетана Лаза, хитало је, да над његовијем мртвијем тијелом скваси лице сузом жалосницом, да над њим проплаче, залелече и udари се, јер је помало било — а и биће — онаквијех људи и капетана, као што бјеше Лазо Деља, који је у свакоме доброме, корисноме и ваљаноме послу био у прве и свакоме добро желио и чинио, па и својим непријатељима. Људе и јунаке је волио, а погани и неваљачке корио, прекораво и сјетовао.

Понекоја вјештија и слободнија жена сједе на столичици покрај скриње, на којој је мртвац положен, лакат наслонила на кољено, а руком подними главу и „разговара“ слушаоце — нарицањем.

Ево једнога нарицања:

Andante.

Ђе си ми се о - пре - ми - о, чуд - ни ба - не?

Ђе си ми се	Али крећеш
Опремио?	У градове?
Чудни бане!	Капетане!
Тако диван	С главарима
И оружан?	Да вијећаш,
Сив соколе!	Мудра главо!
С ођелом се	Ил' да с браћом
Накитио,	Договараш,
Зорна главо!	Биран чоче!

И т. д.

Прије је био обичај копати мртваца одмах, чим буде готов гроб и остало, што је потребно за укоп. Данас мртвац мора стајати неукопан двадесет и четири сахата.

У старије доба је ријетко који мртвац сахрањен у мртвачкој скрињи и укопан, а данас, ближе варошима, ријетко кога не сахрањују у мртвачкијем скрињама, већ ако је пуки сиромах. Подаље од вароши, по селима, како ко може.

До скоро је мало у којој цркви било готовијех црквенијех носила за мртваце, но, коме би била потребна носила, би убрао два подебела коца дрвена. Та два коца

ставе на земљу паралелно један поред другога, око лакат простора далеко један од другог. Онда пасовима или ужетима по на неколико мјеста попријеко увежу кочеве „мртвијема" узловима. По тијем превезама простру струку или некоји други простирач, на који положе мртваца. Данас код цркава имају мртвачка носила, која употребљују бесплатно. Бива, да та носила служе и за друге потребе.

Бјеше већ прошло велико ручање доба, кад донијеше мртвачку скрињу. Попови бјеху дошли раније.

Почеше се спремати, да носе мртваца цркви. Унијеше мртвачку скрињу у кућу; попови почеше свршавати своју дужност. Ђак стави у кадионицу неколико „жива" угљијева, па принесе попу, који стави у кадионицу тамјан, те поче кадити . . . Сва чељад у кући и испред куће бјеху на ногама.

Кад попови свршише своју дужност над мртвацем, пријђоше рођаци и синовци покојника, те му мртво тијело дигоше са штице и ставише у мртвачку скрињу, којој бјеше одигнут заклоп.

Кад га намјестише у скрињи, онда се нагнути више мртваца ударише шакама у главе и залелекаше из свега гласа: синовци: Леле нама, стрико, за тобом јутрос и довијека, леле! а рођаци мјесто „стрико", брате. Е онда започе грување шакама у главу и прса, плач, колеж и лêлêк на све стране по кући, а и испред куће . . .

Престаде лѐлѐкâње, а кукњава и колеж једнако траје. Четворица близике једва одигоше између оне гомиле народа на руке скрињу са мртвацем, окренуше ноге напријед и пођоше излазити.

Кад излазаху скрињом преко врата, пазаху, да не дофате скрињом до вратница, да не запну о праг кућевни.

Пошто црква не бјеше далеко, а не падаше киша, дадоше заклоп мртвачке скриње једноме момчету, да га носи одма за скрињом до цркве.

Кад га понијеше испред куће, жене колежаху у сав глас, а од људи залелекаше неколицина. То изазва и остале, те залелекаше на све стране, да се небо проламаше од лелека.

Што се више удаљаваху о куће, то се све више утишаваше тај лелек и колеж.

Сви га пођоше пратити до цркве.

Напријед иђаше покрупан ђак, дигао крст на високу мотку. За крстоношом у два реда упарађени ученици, а за њима неколико стараца бијеле главе као овче руно. За старцима пјевци, па попови, а за поповима четворица носе скрињу, у којој је положено мртво тијело. Носиоци мртвачке скриње често се мијењаху, јер сваки од пратње вољан је одати умрломе почаст и тијем, што ће и мало понијети његово мртво тијело.

За мртвачком скрињом корачаше мушка и женска најближа својта. Од остале пратње и покајница иђаху иза својте напријед мушки, па онда женске.

Пут од куће до цркве је пољем једно двадесет минута хода.

Спровод се креташе полагано, а непрестано се повећаваше придолажењем ђекојих, који су се повратили са покајницама кући, па сад опет долазе у пратњу или ново долазе. Спровод се бјеше отегао у дужину као да је војска.

Кад је кренуо спровод од куће умрлога, двије тужбалице почеше наизмјенице тужити, али се слабо чујаше, пошто још ђекоји од мушкијех иђаху залелекати.

Неколикоро момчади бјеху послали напријед цркви, те су однијели ракију и папахију и да који „цука" у звоно.

Спровод бјеше већ пријешао пола пута, кад црквено звоно поче „цукати мртачки“: звечак развучено удара само у једну страну све дотле, док мртваца унијеше у цркву.

И при уносу мртваца у цркву добро се пази, да се носилима или мртвачком скрињом не додирну прагови црквенијех врата. Додиривање црквенога или кућнога прага врата би се тумачило, да ће умрли још кога из нете куће „скоро закучити“.

Мртвачку скрињу поставише у цркви на подставу. Попови извршише закон — свршише опијело. Почеше целивати мртваца. Тада наново започе плач, кукњава и колеж.

У томе неко каза, да долазе покајнице. То бјеху Банце. Има сила покајница, а пред њима главари.

Народ у цркви учиње улаз и пролаз. Неколика Доњокрајца подбочени, лелечући, сусретоше Банце неколико корака изван црквене авлије, па се повратише заједно с њима великијем лелеком свијех заједно.

Банце утрчаше у цркву, па се „убише“ над мртвијем тијелом капетановијем и излелекаше . . . .

За тијем дођоше покајнице Конаџија, Његуша и некијех другијех племена. Пред свакијем покајницама иђаху главари.

Мртвацн у цркви бјеше откривен, а покров му одигли од главе и заврнули до паса.

Пошто га пољубише сви редом, покрише га покровом и кренуше носити гробу.

Сад настаде најстрашнији плач, кукњава, колеж и лелек, кȃда се небо проламаше.

Мртвачку скрињу починуше више отворене раке у авлији, пред црквеним вратима . . . .

Више раке скидоше капетану Лазу грб с капе, ордене с прсију и извадише му оружје иза паса, да се све то не закопаје с његовијем тијелом у земљи, па га онда покрише покровом.

Рођаци му и синовци стојаху више његовог мртвог тијела, те се на то наново „убише“ шакама у главе и наново залелекаше, а остали продужише лелек . . . .

Онда спуштише отворену скрињу са мртвијем тијелом у гроб. Гроб бјеше до један и по метар дубок. По крајевима у дужини су обије стране гроба озидани до лакат високи зидићи сухомеђе. Чела бјеху отворена. Међу зидићима спустише скрињу на земљу, а онда попови више гроба очиташе молитву, прелише тијело „пуњем“: помијешаним уљем и остом, пребацише с врха тотике унакрст земљом мртваца у дно гроба и повратише се у цркву, да освете панахију.

Један човјек сиђе у гроб.

У старије вријеме постојао је обичај, чим човјек умре, да му свежу „мртве узлове“: испод браде, да му уста не остану отворена; преко рука, да му стоје лепше прекрштене на прсима; и око нога, да му остану „уједначене пете“.

Онај, што сад сиђе у гроб, одријешио би све те узлове и скинуо накит, што је за скидање . . . .

Ономе човјеку додаше заклоп скриње, те га намјести на скрињу и закуца. Онда му додаше широке плоче, те их преклопи по зидића изнад скриње и покри цијелу скрињу, па изиђе из гроба.

Почеше нагртати земљу у гроб, а чељад су прстима грабила земље са врх гроба и бацала у гроб, говорећи: „Лака ти црна земља!“

Около гроба једнако је трајао плач, кукњава и колеж, особито откад га почеше спуштавати у гроб.

Био је старији обичај, да близика, својта, пријатељи и кумови умрлога приликом доласка на покајање, код куће или на гроб, а особито близика: синови, шћери, мајка, отац, браћа, кад мртвога спуштају у гроб, нагрде лице ноктима — изгребу се и избраздају образе, да им се крв стиче у локве, а послије се све учини краста; или да скубу и чупају косу, па да мушки поткину перчин, а женске потстрижу кратко косу. За чувенијем човјеком, јунаком и главаром овакве жалосне знакове извршивали би и главари.

То је данас строго забрањено под пријетњом глобе и затвора, а главарима скопчано и са губитком главарства.

Изравнише гроб са земљом, па онда начињеше поврх земље у гробној величини коломат, намјестише на коломат велику надгробну плочу, на којој данас стоји: „Цетињски капетан Лазо Пуранов Дељаˮ. Крај гроба до плоче у коломату изнад главе „поперишеˮ велики камени крст.

Прије је постојао обичај, да својта пане по свршеном гробу ничице, те плаче и колежи, докле их други подижу. Или дођу покајнице на гроб, па се мушки „убијуˮ више гроба, — плачу и наричу. Или дођу једна својта или близика умрлога домаћа и друга извањска, па се загрле и опшапе рукама око врата изнад гроба, женска плаче, нариче, ђека, ојка, јауче, а с њом загрљена особа, ако је мушка, само плаче и чује се некоји пут као плачно захрзавање, а женска и плаче и ојка, подржава у нечем својој „другарициˮ.

Овај обичај и данас се подржава на више мјеста, обично уз „ђекањеˮ.

Ево једнога ђекања:

Adagio.

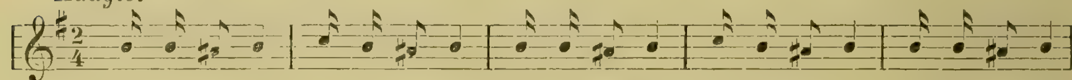

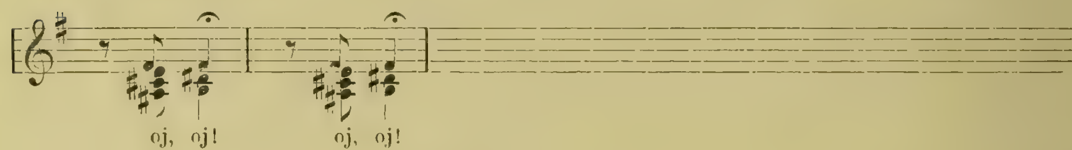

„Куку брате,
Добро моје!
Моје очи
Извађене,
Моје добро
Изгубљено,
Моје сунце
Огријано,
А сад ми је
Потамњело!ˮ
Ој, ој, ој, ој!

В. Ст. Кар.: „Срп. нар. пјесмеˮ књ. V.

Чим спустише скрињу са мртвијем тијелом у гроб, поче се народ одмицати од гроба. Некоји су сјели по гробљу испред цркве, а више их стоји између гробља. Двоје момчади на двјема великим плећатима изнијели панахију из цркве, па носе између народа и нуде, нека узима ожицама панахије, коме је колико воља. Три тришната момка узела под лијевим рукама три повелике црне боце, пунане „првијенцаˮ —

љуте лозове ракије — првотока, — па носе између народа, а точе у чаше и у ћикаре и нуде свакога, нека пије, колико му душа жели.

Данас је и ово давање пића пред црквом приликом укопа мртваца забрањено.

Бјеху већ почели „зобати" панахију и пити посмртну ракију, кад се народ размаче: направи шупље коло по средини на гробљу. Онда изидоше двије тужбалице. Прва бјеше крупна, висока жена, јака и болећа гласа. Корачаше лагано, али повишијем кораком. Лијеву руку пружила преко прси, па дочекала шаком на десној сиси лакат десне руке. Десном шаком се поднимила испод десног уха. За свакијем кораком се погињаше и исправљаше. Она почињаше тужети. Жалопојну пјесму ствараше сама и то два прва стиха она, а другарица јој за њом два друга даља стиха у почетку, а доцније понавља прве стихове са некијем додатцима надимака.

Друга за њом је корачала истијем начином, само кад би се прва при кракању поисправила, друга се нагињала, те је изгледало као какво спуштање и дизање.

Кад би прва свршила „пјевати" два своја стиха, тек онда би друга започела два своја и довршила, па прва опет наставља и тако све даље, докле се „насите".

Ево тужбе тужбалица над покојним Лазом Дељом:

Јеси л' браћу окупио,
Брацка фало!
Кâ што си се научио,
Бане Лазо!
За племенске договоре,
Капетане!
Или мислиш на бојиште,
Убојниче!
Ђе се мушка крвца лије,
Мегданџијо!
За обрану домовине,
О, витеже!
Ема си се преварио,
Перјанице!
Па ни збориш ни роморишь,
Аох нама!
Што си очи заклопио,
Жељо стрико!
Што те тако занијело,
Крилат орле!
Те си крила поткупио —
Необично!
Нијеси се научио
Тако радит!
Али ти је додијало,
Мудри чоче!
Збор водити племенинкâ,
Зборна главо!

Оли ти је необично,
Сив соколе!
Што се земља умирила,
Пуста жељо!
Те немаш ће крила ширит,
Аох мене!
И душманске сјећи главе,
Зло душману!
Оли ти је необично,
Мудри зборе!
Што се земља препорађа,
У свачему!
Оли си се поспило,
Дико наша!
Што ти браћа дворе граде,
Граде браћи!
Мрачне дворе без прозора —
Злога пута!
Оли те је забринуо,
Веља бриго!
Одгој ситне ђеце твоје,
Добри тата!
Којијех је пуна кућа —
Богу фала...!
Како мога прегорети,
Ох до Бога!
Да оставиш соколиће —
Сиротане!

Ол' ти није на ум пало,
Философе!
Да ће ђеца оца звати,
Ох жалости...!
Куђ си тако полетио,
Хитра мујо!
Пут небеског пријестола,
Тешко нама!
Ема ћу те добро молит,
Оштроуме!
Кад се винеш небу горе —
У висине!
Па улетиш у престоле —
Боже дворе!
Ти ћеш тамо доста наћи,
Добри чоче!
Соколића, соколова,
И банова!
Витезова доњокрајских —
Биранијех!
Орлушина катунскијех,
Крилатијех!
И осталих соколова·
Црногорских!
Прво Ника Митровога —
Узданога!
Што погибе на мегдану
Јуначкоме!

Ће се веља слава тече —
Неувела!
И јунаци натијечу —
Неумрли!
А остави ђецу луду,
Јадној мајци!
Да их сама отхрањива,
Тешко њојзи...!
Сава, Мила Николина,
Соколове!
Оглашену храбру браћу,
Крила наша!
И Андрију Мићунова,
Крилатога!
А и Вука Перовога,
Ватру живу!
Што угаси дом и кућу —
Дом му јадан!
И Лабуда Лукинога —
Ваљастога!

И Илију Марковога,
Зорну главу!
Ох, Милоша Марковога,
Младо момче!
А и Ива Јововога,
Живу муњу!
До њег Марка Ђиканова
Сив-сокола!
Вукосава Ивовога,
Челичнога!
И још друге соколове,
Под крилима!
Да их почнем, стрико, бројит,
Вајна друга!
За три дана без престанка,
С јадом стала!
Не бих добра изјадала,
Не занаго...!
Димно ће те дочекати,
Старп бане!

Ш њима ћеш се изгрлити,
Капетане!
Они ће те за нас питат,
Тешко нама!
Од нас ћеш их поздравити,
Мудра главо!
Нек' не воде тешке бриге,
За овамо!
Е је земља умирена,
Четовођо!
Ђеца су им поодрасла,
Соколићи!
Ма се ни ти не забрижи,
Брижни чоче!
За пунаним домом својим,
Пуни доме!
Но господуј и главаруј,
Пристојити!
Кâ што си се научио,
Међу браћом!

Пошто се свак пред црквом надовољи панахије и ракије и пошто се тужбалице натужеше, кренуше се разилазити.

Све покајнице, свакоје на своју страну, отидоше у реду као при доласку. У свакојим покајницама туже тужбалице као и при доласку.

Попови отидоше са сељанима и својтом кући покојниковој, те закрстише „водицу“.

У кући упокојенога Лаза нареди се „трпеза“ за попове, сеоске кутње домаћине, сусједе, својту, пријатеље и кумове. Бјеше свакојему доста пића и јестива — као да је свадба.

И данас се држи ова „трпеза“; позову по неколицињу људи, а бива да се зовне и понекоја постарија жена.

Оне прве ноћи по Лазову укопу посјеђеше у његовој кући сусједи и сељани: млађи до иза поноћи, а старији пресјеђеше цијелу ноћ.

Те ноћи се у његовој кући не „запретава“ огањ нити трну свијећа.

И још двије вечери пошље ове ноћи долазише некоји сусједи и сељави, с вечера мало посјеђеше, па онда отидоше кући; али и те двије ноћи се у његовој кући не трну свијећа, но горе од мрака до ждрака.

То је старији обичај, да у кући умрлога за три ноћи по укопу гори свијећа по цијелу ноћ и да се огањ не запретава.

Овдје ћемо прекинути даљи говор о незаборавном и гласитом капетану цетињском Лазу Пуранову Дељи, а проговорићемо о још некојим обичајима покајничким и коротачким.

Данас је забрањено покајницама ићи на покајање, ако за један дан од своје куће не могу и отићи на покајање и повратити се својој кући. Од ове забране ослобођена је својта.

Прије бјеше обичај покајницâ ићи на покајање и дан или два хода даљине, те се покајање протезало више дана. Бивало је, да покајнице долазе и десети дан по укопу, ако не и још доцније.

У овим случајевима покајнице би долазиле на гроб, па се онђе „уби“, исплачи, кукај и лелечи, као да су над отвореном скрињом, у којој је мртво тијело. Дужност

домаћијех била је дочекати покајнице на гробу, разумије се, обичајима као и покајнице, које дођу у своје вријеме. Па онда би им давали ручак или вечеру, кад је чега вријеме, а по потреби и конак. Овако су и домаћи морали више трошити и онај, који доводи покајнице, те је ради тога ово и забрањено.

По некојим мјестима био је обичај на гробу пред покајницама изнијети и простријети нешто одијела и оружја покојникова.

Некоје покајнице не би ишле на гроб него кући покојниковој. У таквијем случајевима одијело покојника би прострли по једној трпези, удешавајући га онако, као да је обучено на тијелу.

Покајнице би онда плакале над простртијем одијелом покојника као над њим мртвијем.

Ја сам 1887. године имао прилику виђети на гробљу код Пивског манастира, а близу извора ријеке Сињца, какав је обичај жаловања умрлога у ономе крају.

Нијесу биле дошле покајнице, пошто је умрли био укопан било је и пола године, но је био празник, а о већијем празницима су скупови народа код манастира. Том приликом отиде својта, да проплаче на гробу својега покојника . . .

Тако је било и овога пута.

Једна постарија жена извади неки замотуљак у бијелом фацулету. Одви тај замотуљак и постави на гроб — капу и комад перчина умрлога, па онда поче грцати од плача и неког особитог начина ојкања и јаокања. Плачу, ојкању и јаокању подражаваху особитијем нагласком повише женскијех, које се бјеху окупиле око гроба.

Она постарија жена подиже капицу са перчином с гроба и поче је окретати међу рукама, једнако жалујући, те ово потраја прилично дуго . . .

Обичај изношења хаљина на трпези пред покајницама највише је бивао у вријеме бојева и ратова.

Црна Гора до скоро више сличаше војничком логору него држави, а живот Црногораца бјеше живот будне страже и вјечне борбе.

Црногорац погине у боју, удаљен од своје куће, па га дружина и сахрани с осталијем погинулијем борцима, гдје је најближа црква, гробље, а богме и у пусту пољу или главици, близу разбоја . . .

Дошао је глас кући погинулога о његовој погибији и сахрани, те његов дом чини покајање и долазе покајнице његовој кући на покајање и лелечу га, као да је код куће мртав.

У оваквијем приликама износе на трпези пред покајницама капу, џамадан, гуњ, пâс, колан, нож, леденице (ако их има у кући) и гаће, и намјесте то једно на друго и једно у друго онијем начином, како се то носи и обукује, као да је на њему, као да он лежи обучен у хаљинама и под оружјем.

Овако би та трпеза за неколико дана стојала пред кућом дану готова, ако дођу које покајнице, а у вече би је тако намјештену уносили у кућу, па је опет сјутри-дан изнеси пред кућу.

Над тијем покајнице извршују покајање.

У старије доба Црногорци су сматрали за дику и понос, ако неко његов погине у боју, на јуначкој пољани; а сматрали су за нешто непристојно и недостојно, ако умре код куће, те је отуда и била клетва: „Да Бог дâ код куће умро!“.

Покајање се не чини само одраслијем људима, него и женама и ђедовима и бабама и дјеци и мушкој и женској, те и поменутијема долазе покајнице на покајање.

Што је неки човјек „виши“ главар, познатији, чувенији, „бољи“, који има више пријатеља, тијем му је више покајање и више покајницâ.

Ово се односи и на остале умрле.

Поменули смо некоје обичаје жалости приликом смрти и укопа. Осим поменутијех обичаја има и другијех обичаја жаљења мртвога: короте и коротовања. Ови по разним мјестима мање, више, и данас постоје.

Женске у кући умрлога, одиве и одијељена близика женска изваде бркњице (минђуше) из ушију, скину прстење са рука и све наките са себе, па спреме и не носе га за вријеме жалости, за вријеме короте. Те женске омасте црном бојом фацулет (крпу, мараму, коју носе по коси на глави и спуште иза врата), ако случајно већ није црне боје, јакету (реклицу), опреглачу (сукнену опрежину, коју већином носе жене), футо (пртену кецељу, коју обично носе дјевојке и младе невјесте) и тракове (сукнене домаће пасове женске). Куд год иде тако коротна жена, особито ако је сама, дању или ноћу, јутром или вечером, на воду или у гору, у млин, на пазар или ма гдје, тужи покојника, лакше или из свега гласа и нариче његова „ђела“ (дјела, врлине). Ово особито врши мајка или сестра покојникова.

Шћер или сестра неће се удати за вријеме короте, да не би било весеља.

Мушки укућани и одијељена близика „запуште“ браду, омасте црном бојом капицу, џамадан и пâс.

У кући умрлога и у цијелом његову братству нема за вријеме короте гуђења уз гусле, играња, појања, ора, „шемлука“ нит икаква весеља.

Ова корота кућна и братствена ријетко да траје мање од године дана, већ ако је умрло мушко дијете при сиси или женско и од више које године. Иначе траје корота годину, годину и пô, двије године, па и двије и пô.

Трајање короте у кући, у братству и иначе зависи и од тога, какав је био момак, човјек, ђевојка или жена.

Тако ће кућа, братство, село, више коротовати одрасла, приспјела, ваљаста сина, брата, јака оца, добра главара, но какву уклетву, злу и неваљану жену, стара, већ „приспјела“ ђеда или бабу.

И сусједи и сељани обично коротују умрлога, па и ако им није ништа у роду и по крви, мало ће који у вријеме короте сусједове или свога сељанина чињети икаква весеља, јер га тијем задужује.

Бива некојих пута, ако су сусједи или сељани у великој омрази или непријатељству, да некоји сусјед или сељанин укућана умрлога запјева у својој кући или изван куће, или учини иначе какво весеље за вријеме короте. У ријетко бива и да учини задорицу или да је у онај трен заборавио, да је његову сусједу или сељанину корота или што сматра, да је он откоротовао доста и да није дужан даље коротовати.

Ако је то весеље учинио наскоро по укопу, особито ако се зна или сматра, да тијем чини задорицу коротнијема, онда ће ожалошћена мати умрлога сина или уцвијељена сестра умрлога затуцати шакама у камен и клети, да се и онај, који пјева и чини весеље, „овесели до овај доба године“, као што је она сама „весела“, да и ономе буде, што је било њезиноме сину или брату.

Ако је умро чувенији главар, племенски старјешина, племенска „глава“, не коротује га само његов дом, његово братство и село, него цијело племе. Племе га коротује тијем, што нико у цијелом племену за извјесно вријеме не пјева нити чини каква весеља.

Ипак се дешава, да за вријеме племенске короте бивају код неких племеника̂ кршћења или свадбе или други за појединце и појединe фамилије или браства весели догађаји, о којима је обичај провеселити се. У оваквијем приликама ти појединци или појединe фамилије или браства проведу то своје весеље, што је могуће мирније, да не би учинили на жао фамилији, из које је упокојени или да им не би замјерило племе . . .

*

Умре некоји приспјели мушкарац, какав неваљачко, уклетва, који се за живота није одликовао каквом добротом, нити је имао икаквих врлина. По обичају иде неко и над њим на покајање. Сад су покајнице у неприлици: мушки не знају, какву ће му дати титулу, надимак, кад га почну лелекати, а да им се не замјери, и да им се не наруга, ко их чује; а тако и тужбалице не знају, како ће га називати при тужењу.

Један случај изнио је Ђ. Ђ. Ђурђевински (9. свеска цетињске „Луче", 1900. страна 541.) и то под насловом „народне приче из Загарча". То је нешто сумњиво, управ невјероватно, па и да је баш „народна прича", да ће једна снаха своме ђеверу, макар како он био неваљао, злочест, и то још над њим мртвијем и пред множином — ако није побудалила — изговорити онаквијех ријечи, какве наводи поменути Ђурђевински у тој „народној причи из Загарча". Бар то би био неки изванредни случај, јер снахи је дужност одавати своме ђеверу поштовање и за живота његова, па био какав био, особито на каквијем скуповима, а гдје ли, да га мртва омаловажава у кући и још на скупу. Она пријед би могла у жаловању обилазити ријечима његово дизање и увеличавање, но га грдити . . .

Овдје доносимо дословце у цијелости ту „народну причу" Ђурђевинскога једино ради тога, да би читаоци могли боље разумјети смисао овога навода:

„Умр'о био неки чојек у селу, а био је Бог зна какав — много несмајан — неотесан и при томе и сувише неваљао, што се оно каже: нити је ваљао седлу ни самару! Сељаци који су дошли, да га по обичају ожале, чисто нијесу знали, како ће га лелекати, јер га не знађаху карактерисати. Да му кажу: сиви соколе, није био ни врана, а да му кажу: јуначе, није ни то, но: рђа од рђе. Дођоше му покајнице код куће, ђе је био умро, те ће најпрви:

„О, леле мене . . . црне штете . . .!" Други иза њега:

„О, и мене, и мене-е-е . . .!"

Излелекаше се и посиједаше, те ће један од људи:

„Ајте која, смрза̂ ви их Бог, протужите мало!" Жене се погледаше. Свака се правда, да не умије о њему ништа право казати; док једна скочи — баш његова снаха:

„Ја умијем тужети онако, како је, а боли ме на срце, па нећу страх мê, моћи за много!" — па се намјести поред главе умрлога и поче тужети:

„Да нијеси ни настава,
Ни по ја̏да̏;
Кад не мога човјек бити,
Грдни чоче!
Но настаде за калијеж,
Мој уклине;
А умрије у пепељак —
Црне штете!
Не од пушке ни од ножа,
Грдна пушко!

Докле бјеше, добро бјеше,
Тако никад!
А кад мину, сунце сину,
Богу фала!
Од пољане до пољане,
Неваљали дугуљане,
О ђевере
Ти у кући нерадиша,
А у боју нефајдиша,
Триш по̏га̂ни . . .!"

Овако што није обично ни у народнијем причама, него ако нема врлина, које они сматрају за врлине, онда му они дају, ако је био за стоком, чобанскијех својстава, ако ли је земљорадин, онда како је био добар радиша, али не нипошто да га грде. А овако што, како Ђурђевински износи, тога бива само у надметнијем шалама, без постојећег познатог имена.

*

Осим наведенијех начина жаловања приликом смрти, погибије, укопа, покајања и у опште приликом свршавања жалоснијех обреда, дакле осим громког јакогласног тужења, нарицања и ђекања са великијем плачем и сузама бива и још један начин: тужење за разговор.

Ово тужење обично не бива приликом свршавања жалоснијех обреда, него, може бити, неколико година послије смрти и укопа упокојеног.

То је жалосно опијевање са жалоснијем протезањем гласа при паузама, тужење тихијем гласом, слично некојем пјевању уз гусле, које се пјева на предушке са краткијем паузама послије свакојег стиха.

Ову „пјесму разговора“ обично „пјева“ мати за својијем сином, који јој је „срце понио“, бива за својијем омиљенијем и „непрежаљенијем“ унуком, или сестра за милијем братом.

Бива, да и жена, која је „превалила печу бремена“ и „рано“ остала удовица, за добријем мужем, који јој је оставио „крд“ дјеце, тужно се разговара, али ће то она обично на осамини и врло тихијем гласом опијевати, да је не би чуо ко одраслијех, да јој се послије руга: „што тужи за домаћином?“ — јер се у Катунској нахији сматра нешто ружно и управ „срамота је“, ако жена плаче и тужи за умрлијем и погинулијем мужем.

А и иначе жене овај „тужни разговор“ врше на осамини, кад су на путу, пошле на воду, у дрва, на работи или чобанству; а од тога се не устручавају, ако уз њих има мало дијете.

„Разговор“ у почетку бива без суза и плача, а некојих пута се жалопојка тијем тако занесе, да јој потеку из очију сузе као киша, почне гласно плакати и јецати од плача, па сједне, поднимни главу на руке и продужи „разговор“ у гласно нарицање или ђекање, као да покојник лежи мртав пред њом.

Ја сам имао прилике чути више пута оваквијех „разговора“.

Да наведемо нешто из једнога тијех разговора.

Познавали смо једну жену, која је преживјела с мужем неколико година и за то вријеме родила троје дјеце: двоје мушко и једно женско.

Муж јој „рано“ погибе, а она „сави“ младост око оно троје дјеце — не шће се удавати . . .

Једнога дана случајно смо пролазили муком неколицина нас једном путањом, један за другијем, кроз један густи грм, а поред њиве, на крај које је речена удовица сјеђела и таман почела „сама се разговарати“, кад смо ми пролазили. Ми смо застали слушати је.

Она спомињаше, како јој је брзо прошло ђевовање, како се „рано“ удала и оставила родитеље без послуге, самохране, али се није покајала, што се „рано“ удала, јер је нашла добра домаћина, но је рано погинуо:

Moderato.

А ја остах удовица,
Жалосница!
Да подиђем луду ђецу,
Самосама!
Али имам пуну кућу —
Богу фала!
Два ђетића и ђевојку,
Срећо моја!
Ма је Стане пређеперна,
Бојим јој се!
Ал' ће Перо и Илија —
Бити љуђи;
Па те [1] ђеца кућу држат' —
Кâ им тата!

И јунаци бите [2]) оии,
Ја се надам!
Па, кад пушка почне пуцат' —
Полећете [3]),
Ка јунаци од јунака —
Ако Бог дâ!
И осветит тату свога,
Како треба!
С образом се дома вратит —
Свијетлијем!
И пазити мајку своју,
Што се надам...!

На те ријечи ми смо нечујно продужили пут, а она је остала и даље, „разговарајући се".

Како се може по наведеноме виђети, ово тужење управ и јест неки особити начин разговора, којим жена саму себе теши и задовољава, а у исто вријеме налази неку сласт и милину, кад гласно спомене име милог покојника, управ јој се причиња, као да се он у оном часу обрете код ње...

И тужење и нарицање и ђекање и „тужни разговор" су различни начини жаловања, који би се могли извести на једном истом тексту жалопојне „пјесме".

Тужбалице, нарицаљке и ђекаче (ђекалице) у Црној Гори не добивају никакве награде у новцу или чему другоме више но остале покајнице. Нити оне то траже нити им ко даје. То се сматра као неко првијенство, а тијем у исто вријеме и награда, што она може између осталијех, да се одликује извађањем те жалосне „пјесме" пред својијем другама [4]).

[1]) Ће. — [2]) Биће. — [3]) Полећеће.

[4]) Горње жалосне „пјесме" сложио је у ноте г. Ј. К. Борјановић. *Писац.*

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.